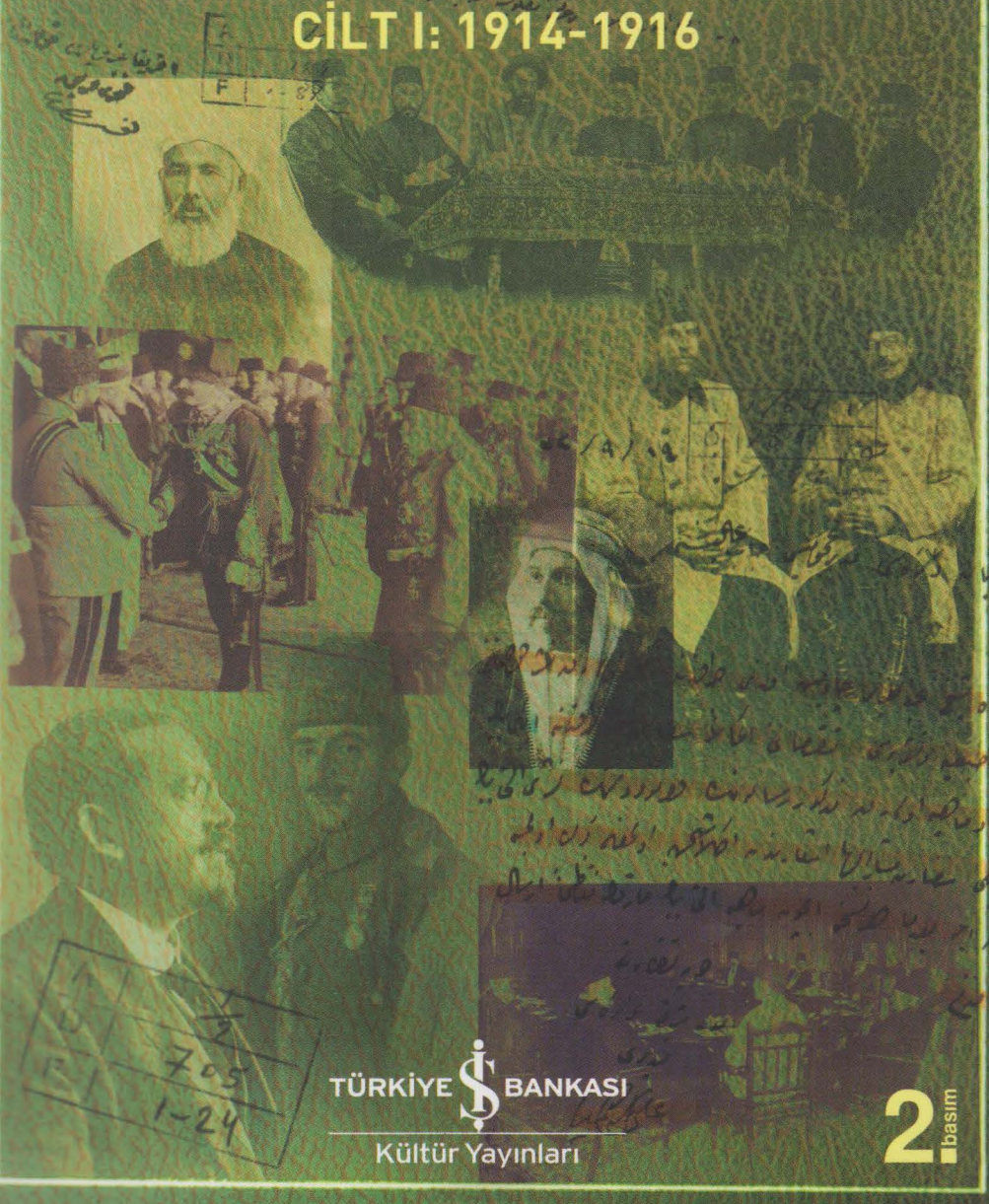
Ahmet Tetik

TEŞKİLAT-I MAHSUSA
(UMÛR-I ŞARKIYYE DAİRESİ)
TARİHİ
CİLT I: 1914-1916

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
2. basım

Ahmet Tetik
TEŞKİLAT-I MAHSUSA TARİHİ
(UMÛR-I ŞARKIYYE DAİRESİ)

Genel Yayın: 3062

İNCELEME / ARAŞTIRMA

AHMET TETİK
TEŞKİLAT-I MAHSUSA (UMÛR-I ŞARKKIYE DAİRESİ) TARİHİ
CİLT I : 1914-1916

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2014
Sertifika No: 29619

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: HAZİRAN 2014, İSTANBUL
2. BASIM: EYLÜL 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-189-7

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Ahmet Tetik

Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi

Cilt I: 1914-1916

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Sunuş IX

Kuruluş ve Kapatılış 1

İspanya-Fas
1914-1915 33
1916 95

Trablusgarp
1914-1915 107
1916 131

Rusya
1914-1915 167
1916 181

İran
1914-1915 225
1916 258

Kafkas Cephesi
1914-1915 269

Ek Bilgiler
Fuat Balkan'ın Balkan Harbi'ndeki Faaliyetlere Dair Raporu 395
Rusya'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Haklarını
Müdafaa Cemiyeti'nin 14 Kasım 1915 Tarihli Bildirisi 415

Cepheye Gidecek Kişiler Hakkındaki Kovuşturmalar ve Cezaların Ertelenmesine Dair Geçici Kanun 425
İran Özel Komisyonu Raporu 427
Birinci Harb-i Umumîde Mücahidîn-i Mevleviyye Alayı 437
Ömer Naci Bey 441
Süleyman Askerî Bey 442

Notlar 445
Dizin 479

Mustafa ve Hafız Tetik'e

Sunuş

Dünya üzerinde yaşama mücadelesinin milletler arasında geçtiği, bilinen bir gerçektir. Siyasî, iktisadî, sosyal, askerî mücadeleler, harpler hep aynı gaye etrafında sürer. Mücadelenin yeri ve niteliği zamana bağlı biçimde değişime uğrasa da azalıp çoğalsa da gaye, değişmez özelliğini sürdürür. Tabii bu mücadelede milletler, ayakta kalabilmek için karşı tedbirler alırken, bütün imkânlarını kullanmaktan kaçınmayarak kendilerini kabul ettirmenin yollarını aramaktan ve buldukları yolları uygulamaktan kolay kolay vazgeçmezler. Siyasî ve iktisadî sahadaki mücadeleler, aynı düzlemde devam eder. Eski ifadesiyle "sevkülceyş" yani "bir milletin veya milletler topluluğunun, barışta ve savaşta benimsenen politikalara destek vermek amacıyla siyasî, iktisadî, psikolojik ve askerî güçleri bir arada kullanma bilimi ve sanatı" tanımı kapsamında "strateji" bu mücadelenin sınırlarını oldukça kapsamlı bir şekilde çizer. 1914 yılında başlayıp 1918'de sona eren dünya ölçekli harpte, mücadele sahasındaki milletler de hayatta kalabilmelerini sağlayacak "strateji"lerini uygulamak için var güçlerini ortaya koyarlar. Mücadele sahasındaki Osmanlı Devleti de coğrafî, iktisadî ve sosyal bütün güçlerini değerlendirerek yaşama uğraşısı verir. Bu güçlerini dikkate alarak harbin sevk ve idaresini yürütmeye çalışır.

Strateji, temel niteliğiyle, öncelikli şekilde iktisadî güç çerçevesinde harbi yönetmek, muharebe ve harekât planlarını uygulamak zorundadır. Bunun yanında stratejinin değişmez kuralı, harbin siyasî bakımdan kazanılmasıdır.

Harbiye Nezareti, yaşanılan harbin gereğince öne çıkar. Dönemin şartları ve imkânları nispetinde "psikolojik güçleri" askerî güçlerle bir arada kullanmaya da gayret eder. Bunu da oluşturduğu birimin kuruluş yapısı içinde hem asker hem de sivillerden yararlanarak uygulamaya sokar.

Birimin bilinen yaygın ismi, Teşkilat-ı Mahsusa. Telaffuzunun üzerinden bir asır geçmesine rağmen, değişen zamanlarda ve şartlarda, –etrafına örülen efsane halkasıyla da– gerçekleştirdikleriyle ya da gerçekleştirmedikleriyle bir şekilde gündeme gelmeye devam ediyor. 1960'ların başında Philip H. Stoddard, Teşkilat-ı Mahsusa üzerine yaptığı araştırmada şunları söyler: "Türklerin ve Batılıların yazdığı kitaplarda Teşkilat-ı Mahsusa'dan pek bahsedilmez. Bahsedilince verilen bilgiler de çoklukla doğru değildir... Teşkilatın varlığından haberdar olsalar bile faaliyetlerinin kapsamını bilebilecek pek az Osmanlı Devleti görevlisi vardı. Çoğu 1908-1918 arasında faal olan politikacı ve askerlerin yazdığı anılardan oluşan Türk kaynakları, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Balkanlar'daki, Kafkasya'daki veya Trablusgarp'taki faaliyetlerinden zaman zaman söz açarlar. Batılı yazarlar ise düzensiz birliklerin ve propaganda örgütlerinin savaş zamanı faaliyetlerine kimi zaman değinirler, özel olarak da Osmanlı Devleti'nin İtilâf Devletlerine karşı cihat propagandası yapmak üzere para ve broşürler verilerek çeşitli yerlere gönderilen ajanlardan bahsederler. Bu değinmelerin birçoğunun birbirine benzemesi, yazarların çoğunun aynı kaynakları kullandığı görülünce şaşırtıcı olmaktan çıkar."[1]

Tarih araştırmaları, geçmişte yaşanmış olaylara, nesnelere dayanır. Gerçeği temel alır. Tarih yazıcısı, buradan hareketle, kendince bir bütün oluşturup yorum getirebilir. Prof. Dr. Halil İnalcık bir mülakatında; "İyi tarihçi, iyi imajinasyonu olandır. Vesikalar size

---

* Dr. Philip Hendrick Stoddard, *Osmanlı Devleti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, Çev. Tansel Demirel, Arma Yay. İst. 2003, s. 53

tarihi tamamıyla vermez. Siz bir sahne yaratmalısınız. Tarihi önce aklınızda canlandıracaksınız. Ben tarihçiliği edebiyatla, hayâl kuvvetimle birleştirdim. Kaynakların söylemediği tarihe hayâl gücümle gittim. Ama asla belgelerin söylediğini bozmadan. Eğer benim tarihçiliğim farklıysa, bundandır. Baudelaire, 'Geçmişi canlandırma gücü için vesikalar yetmez' der. Benim yaptığım iş puzzle yapmaya benzer. Elinizde sikke, bir belge, berat, ferman vardır ama bütün parçalar yoktur..."[2]

"Teşkilat-ı Mahsusa / Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Tarihi"ni ortaya koymayı amaçlayan bu araştırma, vesikaların/belgelerin söylediği tarihtir. Sahnedekilerin tamamı gerçek hayatta yaşamışlardır. Biz, bu şahıslar, "Nerede, ne zaman, nasıl, hangi görevleri yerine getirdiler?" sorularının cevaplarını belgelerde aradık; ulaşabildiklerimizi bulup gerçek hikâyelerini zaman dizini çerçevesinde aktardık. Philip H. Stoddard'ın yarım asır önce bu konuyla ilgili olarak belirttiği endişelerden dolayı verdiği "çoklukla doğru değil" hükmünün, doğrudan ilgili belgelerin anlattıklarıyla artık geçerliliğini kaybettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Teşkilat-ı Mahsusa / Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin etrafında örülen icraatlardan birisi de yaşanmış tarihî gerçek olarak "tehcir" meselesidir. "Asla belgelerin söylediğini bozmadan" değil, "hayâl gücüyle" bu meseleyle ilişkilendirilen birimin, tehcirde etkin bir şekilde yer aldığı hep söylenegelmiş ancak bunu gösteren belgeler bir türlü ortaya konulmamıştır. Araştırmamızın Kafkas Cephesi başlığı altındaki bölümünde görülecektir ki harbin hemen başlangıcında girişilen ve amaca, askerî stratejiye tamamen aykırı hareket, hüsranla sonuçlanmıştır. Zaten, tehcirin yaşandığı zaman diliminde birimin, bütünüyle dış operasyonlarla uğraştığı belgelerde açıkça belli olmaktadır. Bu meselede birimin planlayıcı, uygulayıcı olduğunu ifade etmenin tarihin gerçekliğine aykırı düşeceğini belirtmek yeterlidir.

Birinci Dünya Harbinde, dünya ölçekli siyaset üreterek, buna göre planlar yapıp uygulamaya geçilmesinin, Teşkilat-ı Mahsusa / Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin görev alanına girdiğini belgeler açıkça göster-

---

* Şükran Pakkan'ın röportajı, *Milliyet*, 16 Kasım 2009, s. 13

mektedir. Harbiye Nezaretine bağlı birim tarafından geliştirilen ve uygulamaya konulan siyasetin, Hariciye ve Dâhiliye Nezareti başta olmak üzere diğer devlet organlarının da bilgisi ve katılımıyla yürütülmeye gayret edildiğini gözden kaçırmamak gerekiyor.

1918-1922 yılları arasında istiklâlini kurtarmanın mücadelesini veren geleneksel devlet birimleri arasında, resmî anlamda kaldırılmış olsa da Teşkilat-ı Mahsusa / Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin bulunduğunu ifade etmekte bir sakınca yoktur. Millî Mücadele yıllarında, "fert"lerin etrafında kurulan irili ufaklı gruplarla mücadelenin yürütüldüğü bilinen gerçektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından 1926 yılı başında hayata geçirilen "Millî Emniyet Hizmeti Riyaseti"ni teşkil eden Genelkurmay, Dışişleri ve İçişleri Bakanlıklarından gelen kadroların, Teşkilat-ı Mahsusa / Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nin bir şekilde faaliyetleri içinde yer aldıklarını söylemek mümkündür.

"Teşkilat-ı Mahsusa / Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Tarihi" araştırmamız, 1914-1918 yıllarındaki faaliyetleri içermektedir. 1914-1916 yıllarını kapsayan bu ciltte; birimin kuruluş ve kapatılışının yanı sıra, gerçekleştirilen faaliyetler İspanya-Fas, Trablusgarp, Rusya, İran ve Kafkas Cephesi başlıkları altında yer aldı. 1917 ve 1918 yılları ise ayrı ciltlerin konusunu teşkil edecektir. Araştırmamızın, zaman dizini çerçevesinde faaliyetlerin aktarılmasını gaye edindiğini; karşılaştırmalı, çözümlemeli yorumlarının ayrı ve kapsamlı bir çalışmayı gerektirdiğini bir kez daha belirtmekte fayda görüyoruz.

Arşiv araştırmalarımızda birimle ilgili olarak tespit ettiğimiz Fransızca belgelerin çevirisinde Ertan Karapirinler'in yardımlarına şükran borçluyuz. Keza, Serdar Y. Demirtaş'a da. F. Gülru ve B. Gülfem karşılaştığımız zorluklarda, çözüm için her dâim yanı başımızdaydılar. Ayşe Seven'in katkısını; M. Rüyan Soydan'ın maddi manevi desteklerini anmadan geçemeyiz. Ahmet Salcan ise araştırmanın eser haline gelip okuyucuyla buluşmasının mimarıdır. Hepsine yürekten teşekkürler...

Ahmet Tetik

Kuruluş ve Kapatılış

Teşkilat-ı Mahsusa*

Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemesinin 27 Nisan 1919 günü yapılan ilk duruşmasında okunan kararnamede, İttihat ve Terakki Partisinin önde gelenlerinin oluşturduğu sanıklara ağır suçlamalarda bulunulur. Bunların arasında, birtakım hilelerle, oyunlarla Cihan Harbine girmeyi bir "emr-i vâki'" haline getirdikten sonra, gizli gayelerini harp esnasında hayata geçirmek düşüncesiyle, "özel ve gizli" eylemlerle hareket edecek şekilde, "İstanbul'da iştigal etmek üzere Teşkilat-ı Mahsusa" adı altında meydana getirdikleri "bir komite"nin yaptıklarından sorumlu tutulmaları öncelikli yer alır. Mahkemenin "kararname"sinde, bu komite bünyesinde bulunanların karıştıkları iddia edilen eylemler, olaylar anlatılır. Kararnamenin sanıkların yüzlerine karşı okunmasının ardından konuşan

---

* "Bir şeye şekil ve suret verme; bir şekil ve heyete koyma; bir şekl-i mahsusta olarak vücuda getirme" "teşkil" kelimesinin taşıdığı anlamlardan bazıları. Çoğulu da "teşkilat". "Mahsus" ise "başkasında bulunmayan, münhasır; birine hasr ve tahsis olunmuş, onun için ayrılmış, hususi" anlamlarını taşır. Bu kelimenin çoğulu ise "mahsusa". Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1317, s. 408 ve 1309; J. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İst. 1890, s. 550 ve 1763.

mahkeme başkanı Nâzım Paşa, sözlerini tamamlarken, anlatılan eylemlerde "mühim roller icrâ eylediklerinin" iddia edildiğini belirterek, savcılık tarafından bunların açıklanıp ispatlanacağını söyler.[1]

Duruşmada söz alan sanık avukatlarından Celaleddin Arif Bey, davaya ilişkin hukukî dayanaklarla ilgili ayrıntılı bilgiler verdikten sonra, Teşkilat-ı Mahsusa konusuna değinir. Savcının iddiasında dile getirdiği İttihat ve Terakki Partisi ile Teşkilat-ı Mahsusa arasındaki münasebeti reddeder. Celaleddin Arif Bey, Teşkilat-ı Mahsusa'nın her şeyden önce birtakım askerî ihtiyaçlara dayanılarak, doğrudan Harbiye Nezareti bünyesinde yer alan bir daire olduğunu vurgular. Diğer daireler gibi, buranın da işlerini yürüten rütbeli ve sivil personeli vardır dedikten sonra şu soruyu sorar: "Bu dairenin işlerini yürüten kişiler arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bazılarının bulunması, acaba Teşkilat-ı Mahsusa'yı, devletin resmî dairelerinin dışında tutabilir mi?"[2]

Yargılamaların temelini teşkil eden "teşkilat-ı mahsusa" terimi ilk önce "gönüllülerden oluşturulan bölük ve taburları" nitelemek amacıyla kullanılır.[3] Trablusgarp Harbinde gönüllülerden yararlanmak üzere ilk kez denenmiş bir yöntemdir. Merkezden hayli uzak bir coğrafyada başlayan harpte, yeterli birlik göndermekte zorlanan dönemin askerî idarecileri, bunu aşmak için yerel halktan yararlanma yoluna gitmişlerdir. Bu yöntem de daha sonraki yıllarda ifadesini bulacak olan gayrinizami harbin, "Büyük ölçüde düşman tesiri altında bulunan saha dâhilinde, mahalli personel ve kaynaklar tarafından, daha ziyade askerî, siyasî veya ekonomik hedeflere karşı icra edilir"[4] tanımına uygun bir hareket tarzından başka bir şey değildir. Mecburiyetten dolayı başvurulan bu yöntemin başarısı tartışmaya açıktır ancak uygulandığı da bir gerçektir.

Trablusgarp Harbinin ortalarında, İstanbul'daki Harbiye-i Umûmîye Dairesi'nin "gönüllü taburları"na ilişkin sorularına,[5] Aziziye'deki Trablusgarp Kumandanlığından verilen cevapta, "gönüllü taburlarının teşkiline 29 Eylül 1911 tarihinde başlandığı, bunlara istisnasız tümen emrinde bulunan ve 'misafir gelen' bütün subayların, bazı emekli askerlerin görevlendirildiği" açıklanır. Gö-

nüllü taburlarının hemen hiçbirinden yararlanılamamış, buralarda görevlendirilen subaylar bir şekilde vazifesiz kalmışlar, kendilerine tümene geri dönmemeleri için bir emir verilmediği gibi, geri dönenler de diğer birliklere tayin edilmişlerdir.[6] Bu taburlara tayin edilen "muvazzaf ve emekli subaylara" görevlendirmeleri "tezâkir-i mahsusa" (*özel yazı*)* ile tebliğ edildiği gibi, ayrıca kumandanlık karargâhına çağrılarak sözlü olarak da bildirilmiş ancak başarı elde edilememiştir.[7]

"Bingazi Umum Kumandanlığı" tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen 25 Temmuz 1912 tarihli şifrede "İzmir'de komiser iken dağa çıkan Kuşçubaşızâde Çerkes Sami, buraya kaçmak ister iken mümanaat edilmiş (*engellenmiş*). Merkum (*adı geçen*) buraya gelir ise hem bu havalide iş görür hem de bu sûretle hükümetin başından bir gâile (*dert*) kalkmış, kendisi de kabahatini avfettirmiş olacağı cihetle, dâr-ül-harbe (*harp sahasına*) firarına mümanaat edilmemesi ma'ruzdur"[8] ifadesiyle, tekliflerinin kabulü istenir. Verilen cevapta, "Harbiye Nezaretinden bu mealde tezkire (*yazı*) yazılması muvafık (*uygun*) değildir"[9] denilerek reddedilir.

Trablusgarp Harbindeki "gönüllü taburlar" teşebbüsü, Balkan Harbinde de devam ettirilir. Bu dönemde söz konusu birliklerin koordinasyonu İstanbul Muhafızlığı tarafından gerçekleştirilir.[10] "Teşkilat-ı Mahsusa" adı altında sevk edilecek gönüllü taburlarının vapurla sevkleri için, Başkumandanlıktan "İstanbul Muhafızlığı Erkân-ı Harbiyesine" gereğinin yapılması emri verilir.[11] Bu birliklerle ilgili yazışmalarda "Teşkilat-ı Mahsusa Müfrezeleri" ifadesi kullanılır.[12] Bu müfrezelerin komutanları muvazzaf subaylardır. Alasonya Hudut Bölüğünden, Cuma-yı Bâlâ Jandarma Bölüğünden, 14., 40., 6., 60. Nizamiye Alaylarından üsteğmen ve yüzbaşı rütbeli personel komutan olarak tayin edilmişlerdir.[13] Gönüllü taburlarına kayıt yaptıran gönüllülerle "konturato" yapılarak ücret ödenir.[14]

---

* Genel okuyucu için belgelerin aslında geçen kelimelerin cümledeki anlamları (...) içinde verilmiş, daha sonra geçen aynı kelimenin anlamını yeniden yazmak tercih edilmemiştir.

Gönüllülerin oluşturduğu "teşkilat-ı mahsusa müfrezeleri" iaşeleri (*beslenmeleri*) hakkında, İstanbul Muhafızlığından, "Büyük Karargâh-ı Umûmî Üçüncü Şube Müdürlüğüne" gönderilen 3 Aralık 1912 tarihli yazıda, söz konusu müfrezelerin, geçici olarak beraber bulunacakları birlikler tarafından "konturato mucibince esmânı (*bedeli*) peşinen kendilerinden alınmak şartıyla iaşeleri muvafık görülerek kendilerine de ayrıca mikdar-ı kâfi para verilmiş bulunduğundan" denilerek, herhangi bir birliğe müracaatları halinde iaşelerinin sağlanmasının bütün birliklere emirle duyurulması istenir.[15] Burada açıkça görülen, teşkilat-ı mahsusa müfrezelerini teşkil eden gönüllülerle bir sözleşme yapıldığı, kendilerine yeterli miktarda para ödendiğidir. İaşelerini kendilerinin bedelini ödeyerek sağlamaları da bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan düzenli ordu birliklerindeki personelden ayrıldıklarına işarettir.

Müdafaa-i Millîye Cemiyeti,[16] Balkan Harbinde gönüllülerin Harbiye Nezareti emrine gönderilmesinde aracı rol oynar. Cemiyetten Harbiye Nezaretine gönderilen 7 Şubat 1913 tarihli yazıda, başvuruda bulunanlardan kayda geçirilen gönüllü sayısının 756'ya ulaştığı, bunlardan 522'sinin "teşkilat-ı mahsusa ile mahall-i âidine" kalan 234'ünün de depo taburlarına gönderildiği bilgisi verilir.[17] Yazıda geçen "teşkilat-ı mahsusa" ifadesi, gönüllülerin oluşturduğu birliklerin, düzenli ordu birlikleriyle karıştırılmamasını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim "teşkilat-ı mahsusaya tâbi müfrezelere" görevlendirilmek üzere, nizamiye alaylarından, jandarma, şimendifer ve hudut alaylarından muvazzaf personel, Hadımköy'e gönderilmişlerdir.[18]

Gönüllü Birlikleri Yönetmeliği

Harbiye Nezaretine 16 Mart 1913 tarihli yazıyla onaya arz edilen, gönüllü olarak harbe katılmak isteyenlerin tâbi olacakları yönetmelik, yaklaşık bir buçuk yıl sonra ilan edilen seferberlikle birlikte kurulan gönüllü birliklerin kuruluş yapılarının neye dayandığını ortaya koymaktadır. Çokça soru işaretleriyle anılan gönüllü birliklerinin kuruluşuna dair yönetmelik şöyledir:[19]

Madde 1. Harp ilanının ardından gönüllü olarak harbe katılmak isteyenler, hükümetçe uygun görüldüğü halde, bu yönetmeliğe uygun olarak çağrılarak istihdam edilirler. Yalnız seferber olan nizami birliklerdeki personel ile ihtiyat ve redif olup silah altına çağrılanlar, gönüllü birliklerine katılamazlar. Gönüllü kaydedildikten sonra birlikleri seferber olanlar gönüllü olarak kalırlar. Gönüllü yazılacak her kişi, nüfus kâğıdını göstererek kendini teferruatlı şekilde kaydettirecektir.

Madde 2. Gönüllüler, dinî ve vatanî duygularıyla gönüllü yazılacaklarından dolayı, gösterecekleri askerî hizmetlere karşılık mükâfat talebine hakları olamayacaktır. Yalnız diğer subaylar ve askerî personel gibi, ihtiyaç görüldüğünde uygun biçimde ödüllendirilmeleri, hükümetin takdirine bağlıdır.

Madde 3. Gönüllü birliklere teslim olacakları günden itibaren, askerî kanun ve tüzüklere tâbi olacaklardır.

Madde 4. Muharebede şehit düşenlere ve yaralananlara, diğer askerler gibi işlem yapılacaktır.

Madde 5. Gönüllülerden 250-1000 kişi bir tabur; 100-250 kişi bir bölük; 25-50 kişi bir takım sayılacaktır. 25 kişiden az sayıdaki dağınık gönüllüler, arzu ettikleri birliklere kaydedileceklerdir.

Madde 6. Taburlar, mevcutlarına göre 2-4 bölüğe; bölükler de 2-4 takıma ayrılacaktır. Tabur ve bağımsız bölükler ayrıca istihdam edilecek, tek başına olan takımlar diğer birliklere bağlanacaklardır.

Madde 7. Takımlar, 8-12 kişiden oluşan mangalara ayrılarak, her mangaya kendilerinden bir onbaşı; 2-6 mangaya da yine kendilerinden bir çavuş atanır.

Madde 8. Her gönüllü birliğini oluşturanların çoğunluğu hangi kavim veya memlekette ise, söz konusu birlik, o kavim veya memleket ismiyle anılacaktır. Dağınık gönüllülerin bir araya toplanmasıyla bir birlik teşkili halinde, bunlara sadece numara verilecek ve subaylarının hepsi nizami birliklerden atanacaktır.

Madde 9. Tabur ve bölük komutanları nizami birliklerden tayin edileceklerdir. Takım komutanlarıyla bölük ve tabur komutan yardımcıları, gönüllü teşkilatını yürüten eşraf ve ileri gelenlerden

seçilip atanabilecektir. Tabur komutan yardımcılarına fahri binbaşı, bölük komutan yardımcılarına fahri yüzbaşı, takım komutanlarına fahri teğmen veya üsteğmen rütbesi verilir. Gönüllü birlikleri varlıklarını korudukları sürece, bu kişiler de belirtilen rütbelere ait elbiseyi giyebilecekleri gibi, rütbelerinin maaşlarını da alacaklardır. Bu fahri subaylar, sahip oldukları askerî rütbeleri, harp bittikten sonra taşıyamazlar.

Madde 10. Gönüllü Taburu Kadrosu

Tabur Komutanı: Binbaşı – Düzenli birlikten; Tabur Komutan Yardımcısı: Fahri binbaşı – Gönüllülerden; Tabip: Yüzbaşı, binbaşı veya sivil – Düzenli birlikten veya gönüllülerden; Eczacı: Teğmen, yüzbaşı veya sivil – Düzenli birlikten veya gönüllülerden; İmam: Fahri tabur imamı – Gönüllülerden; Tabur yaveri: Teğmen veya üsteğmen – Düzenli birlikten; İdare memuru: Tabur kâtibi veya kâtip yardımcısı – Düzenli birlikten; İdare memuru yardımcısı: Kâtip yardımcısı veya başçavuş – Gönüllülerden; 1 sancaktar, 1 borazan, 1 sıhhîye çavuşu – Gönüllülerden.

Madde 11. Subaylar, kendileri tarafından sağlanmak şartıyla atlı bulunabilecekler, hayvanları devletçe iaşe edilecektir.

Madde 12. Gönüllü taburlarına birer sancak, bağımsız gönüllü bölüklerine de beyaz ay yıldızlı kırmızı bir bayrak, devlet tarafından verilecektir. Bu sancak ve bayrakların arma ve ay yıldızının alt kısmına gönüllü tabur ve bölüğün ismiyle, teşkil tarihi yazılacaktır. Tabur ve bölüklerin terhislerinin ardından söz konusu sancaklar, bayraklar askerî müzeye teslim edilecektir.

Madde 13. Gönüllü birlikleri mensup oldukları kolordular tarafından bu yönetmeliğe uygun olarak düzenlenerek, esas künye defterlerinin birer örneği Harbiye Nezaretine takdim edilecektir.

Bağımsız Gönüllü Bölüğü Kadrosu

Bölük Komutanı: Yüzbaşı – Düzenli birlikten; Bölük komutan yardımcısı: Fahri yüzbaşı – Gönüllülerden; Tabip: Yüzbaşı veya sivil – Düzenli birlikten veya gönüllülerden; Eczacı: Teğmen, yüzbaşı veya sivil – Düzenli birlikten veya gönüllülerden; İmam:

Fahri bölük imamı – Gönüllülerden (Üsteğmen maaşı verilecektir); **İdare memuru:** Kâtip yardımcısı – Düzenli birlikten; **İdare memuru yardımcısı:** Kâtip yardımcı başçavuşu – Gönüllülerden; **Başçavuş** – Düzenli birlikten; Başçavuş yardımcısı – Gönüllülerden; 1 bayraktar onbaşı, 1 mekârî onbaşı, 1 borazan onbaşı, 1 sıhhîye onbaşı, yeterli sayıda yük hayvanı ve sıhhîye personeli – Gönüllülerden.

Tabur Kuruluşundaki Gönüllü Bölüğü Kadrosu

Bölük Komutanı: Yüzbaşı veya üsteğmen – Düzenli birlikten; 2-4 takım komutanı: Fahri üsteğmen veya teğmen – Gönüllülerden; Başçavuş – Düzenli birlikten; Başçavuş yardımcısı – Gönüllülerden; 1 borazan onbaşı, 2 borazan er, 1 mekârî onbaşı, 1 sıhhîye onbaşı, yeterli sayıda yük hayvanı ve sıhhîye personeli – Gönüllülerden; Her takımda 1-2 çavuş ve 2-8 onbaşı. (Gönüllülerin hal ve şanına göre lüzum görülürse, bağımsız bölüklerde olduğu gibi birer bölük komutan yardımcısı fahri üsteğmen rütbesiyle tayin edilebilir.)[20]

Gönüllü - Çete

Gönüllülerin oluşturduğu birlikler, geleneksel olarak kullanılagelen "çete" kelimesiyle de adlandırılmışlardır.[21] Dönemin yazışmalarında "gönüllü birlikler" için çoğu zaman "çete" kelimesinin geçtiği görülür. Askerî bir terim olarak çete, "müfreze" kelimesinin yanı sıra, "önden gidip yolu keşfeden ve düşmanın ahval ve mevâki'i (*durumları ve yerleri*) hakkında ma'lûmat alan asker, ileri kol, pîşdar" anlamlarını taşıyan "talia askeri"[22] kelimesini çağrıştıran şekilde ifade edilmiştir. Silahlı küçük birlik karşılığında kullanılan "çete" kelimesi, Osmanlı hâkimiyeti döneminde askerî terim olarak Macarcaya da geçmiştir.[23]

Balkan Harbindeki askerî yazışmalarda "çete" kelimesi, yukarıda açıklanan anlamlarda kullanılır. "Eşref Bey çetesinin Koşukavak'ta kalmaması için kendisine emir verildiği..."[24] "Çatalca

Ordusuna mensûb umum çeteler kumandanı Eşref Bey 4 Ağustos 329 (17 Ağustos 1913) günü Ortaköy'den geçerek Papasköyü'ne gitmiştir..."[25] Çeteler ileri kol göreviyle "keşif" faaliyetlerinde elde ettikleri bilgileri üst komutanlıklara aktarırlar.[26] "Umum Çeteler Kumandanı" sıfatıyla imza atan Eşref Bey, 6 Temmuz 329 (19 Temmuz 1913) tarihli ceride (*tutanak*) kayıtlarına göre Mürettep Nizamiye Fırkası (*Tümeni*) Kumandanlığına, Bulgarların Müslümanlara yönelik katliamlarına dair bilgiler sunar.[27] Çete kumandanlarından Hacı Sami de "Şimdi düşman hakkında ma'lûmat almak üzere Mestanlı cihetine (*tarafına*) bir süvari müfrezesi gönderdim" diyerek keşif faaliyetinin raporunu verir.[28]

Kendi başlarına harekete meyilli çeteler, mümkün olduğunca kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Hacı Sami'nin emir verilmeden Kırcaali'de kalması üzerine, hemen Çeteler Umum Kumandanı Eşref Bey'e, bu durumun sona erdirilmesi için gereken talimat verilir.[29] Eşref Bey de Edirne Sol Cenah Kumandanlığına yazdığı 9 Ağustos 329 (22 Ağustos 1913) günlü cevabında "Arattırıyorum. Bulunca avdet ettireceğim (*geri döndüreceğim*)" der ve emrin yerine getirileceğini belirtir.[30] Edirne Sol Cenah Kumandanlığı Kurmay Başkanı Yarbay Enver de aynı gün Başkumandanlığa gönderdiği raporunda "Başını alıp bilâ-emir (*emirsiz*) bir cüz-i kalîl (*küçük bir bölük*) maiyeti ile Kırcaali'ye dalmış olan Sami Bey'in avdeti(nin) Eşref Bey'e bildirildiğini" vurgulayarak, meselenin üzerinde hassasiyetle durulduğunu arz eder.[31]

Bazı durumlarda gönüllü birliklerinde ast seviyede komuta etmek üzere rütbe tahsis edilenler yani "zâbit sıfatı" taşıyanlar, rütbelerine harp müddetince sahiptirler.[32] Harp sona erdiğinde terhis edilen gönüllülerin "cihet-i askeriye" ile ilişkileri de kesilmiş olmaktaydı. Gönüllüler tam maaşla istihdam edilmişler[33] yeteneklileri ise orduya kazandırılmışlardır.[34]

"Çetelerin" cephane ikmali Ordu tarafından karşılanır ancak tahsis edilen cephane, görev bitince geriye alınır. Şu yazışmalarda bu uygulamayı görmek mümkündür. "Eşref Bey çetesinin iaşesi ve cephane nevâkîsinin (*noksanlarının*) temini ile kendisine talep ettiği kadar erzak ve cephanenin itâ edilmesi (*verilmesi*) hakkında,

yedinde (*elinde*) Sol Cenah Ordusu Kumandanlığının vesikası vardır. Ortaköy Mıntıkası Kumandanlığından talep ettiği onbeş yirmi sandık cephaneden onikisi Fırkanın diğer taburlarından verilmiştir."[35] "Gönüllü çetelere verilen cephanelerin geri alınması hakkında Mürettep Nizamiye Fırkasına vâki olan (*gelen*) tebliğe cevâben, Koşukavak cihetinde icra-yı hareket eden Eşref Bey çetesinin bir kısmı avdet etmiş, bir kısmı da makamâtla (*makamlar*) alâkalarını keserek, ahali-i mahalliye (*yerel halk*) ile müştereken hukuk-ı İslâmiyeyi muhafaza umurunda (*hususlarında*) çalışmakta oldukları, hatta 8 Ağustos 329 (21 Ağustos 1913) günü Köstence'den avdet etmekte olan Bulgar katarına taarruz ile zabt eylediklerinin istihbar edildiği (*haber alındığı*)..."[36]

Gönüllü Birlik Uygulaması[37]

Harpte gönüllü birlikleri teşkil ederek yararlanma fikri, gayrinizami harp çerçevesinde değerlendirildiğinde, askerî yönden teoride iyi düşünülmüş ancak uygulamada 1914-1918 yılları arasında, özelde Kafkas cephesinde komuta mevkisinde bulunanların yetersizliğinden kaynaklanan bozgunu yaşamış bir teşebbüs olarak kalmıştır. Trablusgarp'ta, Fas'ta ise gayrinizami harbin genel geçer kuralları bütün olumsuz şartlara rağmen uygulanmış ve başarılar elde edilmiştir. İlerideki bölümlerde tarihi zaman dilimine göre anlatılan olaylarda bu açıkça görülecektir.

Gayrinizami kuvvetlerin kuruluşu çeşitli etkenlerin tesirinden dolayı değişik olur. Teşkilatlı çete (gerilla) birlikleri, büyüklük bakımından birkaç sabotajcı ile geniş destek teşkilli tümen veya daha büyük çapta kurulmuş milis kuvvetleri arasında değişebilir. Büyük bir gayrinizami kuvvette, kural olarak biri açık faaliyet gösteren çete, diğeri gizli faaliyetler yürüten yeraltı unsuru bulunur. Çete grupları içinde, değişik kesimlerden kişiler yer alır. Bunlar; sivil gönüllüler ve zorla bu işe sokulanlar, askerî komutanlar ve uzmanlar, asker kaçakları, faal harp zamanı birlikleriyle irtibatı kesilmiş veya kasten geride bırakılmış askerî kişiler ya da küçük gruplar, firar etmiş harp esirleridir.

Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine, mecburiyet olmadıkça düzenli (nizamiye) ordu birliklerinden personel verilmesi yasak olmasına rağmen,[38] gerekli hallerde bu birliklere gönderilen subaylar yukarıda geçen yönetmelik çerçevesinde tayin edilmişlerdir. Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine silah altına çağrılmamış, sevkleri ertelenmiş, birliklerinden firar edip daha sonra geriye dönmek isteyenler katılmışlardır.[39] Bunların dışında doğu cephesinde görevlendirilen Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine, hükümlü ve tutuklulardan, kanunlara karşı gelip kaçak duruma düşenlerden cephede savaşmak üzere gönüllü olarak başvuranlardan da katılımlar gerçekleşmiş ancak bunlar beklenen faydayı sağlamadıkları gibi, muharebeye girmeyerek eski alışkanlıklarını sürdürünce, başarısızlığın temel sebeplerinden birini teşkil etmişlerdir.

Gayrinizami harp unsuru olarak çete grupları, düşman saldırıyorsa ortadan kaybolma, savunma yapıyorsa rahat bırakmama, zayıf tarafı varsa saldırma yöntemi uygularlar. Yeraltı unsurları ise halkın ikna veya zorla harekâta katılmasını sağlamak, casusluk ve sabotaj yollarını çokça kullanmak, propaganda ve fesat çıkarma konularında faaliyetlerini yoğunlaştırırlar. Yeraltı unsurları, faaliyetlerinin çoğunu örtülü biçimde sürdürmek zorunda oldukları gibi, çoğu kez bütün karşı koyma sahalarında yer alırlar.[40] Çeteler, başlangıçta ve çoğunlukla harekâtın devamı süresince de ateş gücü, muharebe irtibatları, teşkilat ve lojistik destek bakımından zayıftırlar. Nitekim Kafkas cephesindeki Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri (gönüllü birlikleri) ateş gücü, muharebe irtibatları, teşkilat ve lojistik destek bakımından zayıf kalmışlar, güçlü tarafları sayılması gereken araziyi tanıma, istihbarat, himaye, şaşırtma, zamandan faydalanma yönünden de başarı elde edememişlerdir.

Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umûmîsi başkanı Binbaşı Süleyman Askerî'nin telkiniyle, 5 Eylül 1914'te Hemas–Pakir–Altunbulak–Ömeroğlu–Kısır Dağı yoluyla, Rus cephe gerisine gönderilen üç kişiden, "yeraltı unsuru" faaliyetine bir örnek olmak üzere, sırasıyla şu bilgileri elde etmeleri istenmiştir:

1. Sarıkamış, Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Gümrü'deki (Aleksandropol) Rus piyade alayları, topçu, süvari alayları ve numaraları. *2.* Kars–Tif-

Iğ–Bakû bölgesinde askerî birlikler ve Ermeniler varsa numaraları nedir? Bakû'den, Tiflis'ten gelen nakliyat nedir? Asker mi, cephane mi geliyor? *3.* Kars'ta ne kadar erzak, cephane var? Nerelerde en kuvvetli istihkâmları var? Nereyi en çok tahkim ediyorlar? Şu anda Kars'ın etrafında tahkimat işlerine devam ediyorlar mı? *4.* Kafkas Ordusu harekete tamamen hazır mıdır? Bunlara bir emir verilmiş midir? Kafkas Ordusunda Almanlara karşı gitmiş veya gidecek asker var mıdır, varsa bunların tümen, alay numaraları ve isimleri nelerdir? *5.* Revan, Batum taraflarında ne işitiliyor? Ne kadar asker var? Alayların numaraları nedir? İstihkâm yapıyorlar mı? *6.* Ruslarda Erzurum, Van, Trabzon üzerine ilerlemek fikri mi var, yoksa Osmanlı Ordusunun ilerlemesini mi bekliyorlar? İlerlemek fikri varsa ne kadar kuvvetin Erzurum'a, Van'a veya Trabzon'a gideceği işitiliyor ve bunlar ne zaman hareket edecekler? *7.* Eğer Osmanlıların ilerlemesini bekliyorlarsa, nerede karşılayacaklarını söylüyorlar? *8.* Rus askerlerinin Osmanlılarla harp etmeye dair fikirleri nedir? Memnunlar mı, değiller mi? *9.* Müslümanların, Gürcülerin, (....) ve Ermenilerin bu hususta fikirleri nedir? Askerlerin elbiseleri, donatımları tamam mıdır? Az mı besleniyorlar? Maaşları veriliyor mu? *11.* Rusya'nın içinden ne haberler geliyor?[41] *12.* Rusya donanması neredadir? Trabzon sahillerinde ne maksatla geziyor? *13.* İran içindeki kuvvetlerden ne gibi haberler duyuluyor? Ne kadar kuvvet var? Alay numaraları ve sınıfları nedir? Buradaki kuvvetin amacı, tedarikleri, Hind karargâhı nedir? *14.* Ordu, kolordu ve tümen komutanları kimlerdir? Ordu ve kolordu karargâhları neredadir? Bu karargâhlarda çok faaliyet var mı? *15.* Osmanlı Ordusu ilerlerse, Müslümanların, Gürcülerin, Ermenilerin tertibi nedir? Bunlardan hangisi ne gibi yardımda bulunacaktır? Ne derecede fedakârlık yapabileceklerdir? Her kasabadan kaç kişi, hangi silahla çıkacaktır? Rusların ilerlemesi durumunda tertibatları nelerdir? *16.* Çarın kardeşi Ordu komutanı olarak Kafkasya'da mıdır?[42]

Göreve gönderilen üç kişi, karargâhlardaki Müslüman veya diğer Rus olmayanlara sokulup bilgi almaya çalışacaklar, subay gazinolarına girip edindikleri bilgileri doğrulatacaklar, alınan her bilgiyi saklayacak, bunlardan hepsini en doğrusunu belirterek bildirecek, Müslümanları birleşmeye, İslâmiyet'e hizmete teşvik edecek, uyanma zamanının şimdi geldiğini anlamanın ve anlatmanın her Müslümanın görevi olduğunu anlatacaklardı.

Dağıstan Müfrezesi

Gönüllü Birlik Yönetmeliğine uygun olarak hayata geçirilen "Dağıstan Müfrezesi" Bursa'da kurulur.[43] Taburun teşkiline memur (*görevli*) ve me'zun (*izinli*) olan Şeyh Şamilzâde Kâmil Bey'dir. Şeyh Şerafeddin Efendi de ona yardımcı olarak eşlik edecektir.[44] 500 kişiden oluşacak Dağıstan Müfrezesinin 300'ü Bursa'da, kalan 200'ü de Halep'te birliğe katılacaklardır.[45] Müfreze, Manliher tüfekle donatılır. Her tüfek için 50'şer fişek ve cephanenin Bursa'ya ve Halep'e gönderilmesi için Harbiye Nezaretince, "Levazımât-ı Umûmîye Dairesi"ne gerekli emir verilir.[46] Hüdavendigâr Vilayeti Valiliği, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 18 Mart 1915 tarihli yazısında, Dağıstan Müfrezesinin Bursa'daki 300 personelinin "pelerin, elbise, cephane, kundura, iç çamaşırı vs. bilcümle levazımının" tamamlandığını bildirir.[47] Bütün malzemeler Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Bursa Şubesi tarafından temin edilmiştir.[48] Bu arada Halep Şubesine de Müfrezeye Halep'te katılacak 200 kişinin pantolon, başlık, don, gömlek, matara, ayakkabı, çorap, pelerin, fişek ihtiyacının karşılanması bildirilir.[49]

Müfreze, 1. Kuvve-i Seferiye Komutanı Yarbay Halil'in emrine girecektir. Hangi yoldan bölgeye gitmesinin münasip olacağı kendisinden sorulur,[50] o da Musul üzerinden gelmesini tavsiye eder.[51] İstanbul'dan yola çıkacak Müfrezenin, Bilecik yoluyla Pozantı'ya nakil ve iaşesinin koordinesi Şimendifer Şubesince gerçekleştirilir.[52] Bursa'dan yola çıkan Müfreze, 26 Mart günü Yenişehir'e varır. Kaymakam, Belediye Başkanı ve halkın coşkusuyla karşılanır.[53] Personel mevcudu şöyledir. Komutan ve erkân (*karargâh personeli*) 8; 1. Bölük: 68; 2. Bölük: 69; 3. Bölük: 69; 4. Bölük: 66. Toplam, 290. Malzeme mevcudu: 10 mekâri (*yük hayvanı*) Çekirge vesait-i nakliyesinden (*nakil vasıtalarından*); 15 mekâri Gemlik vesait-i nakliyesinden; 10 mekâri Bursa vesait-i nakliyesinden; ayrıca 7 "mâl-i zâti hayvanâtı (şahıs malı hayvanlar)" dâhil olmak üzere toplam 42 mekâri.[54] Müfreze, 27 Nisan'da Pozantı'ya varır.[55] Şeyh Şamilzâde Kâmil Bey ve maiyeti 9 Mayıs'ta Halep'tedirler.[56]

Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Şeyh Şamilzâde Kâmil Bey müfrezesine "Dağıstan Gönüllü Taburu" adının verilmesini emreder.[57] Taburda ağırlıklı olarak Bursa merkez, Orhangazi, Biga, Yalova, Karamürsel ve Karacabey'de oturan 268 kişi yer alır. Ayrıca İstanbul'daki çeşitli medreselerden 11, Trabzon'dan 3, Kastamonu, Aydın, Elazığ ve Dağıstan'dan 1'er, Kirmastı ve Sivas'tan da 2'şer kişi vardır.[58]

Gönüllü Birliklerinde Disiplin Meselesi ve Cephede Uygulamadan Vazgeçilmesi

Balkan Harbinde nispeten fayda sağlandığı değerlendirilen "gönüllü birlik" uygulaması, Seferberliğin ilanından sonra Harbiye Nâzırı Enver Paşa tarafından gündeme alınır. Teşkilat-ı Mahsusa heyetinin başındaki Binbaşı Süleyman Askerî'nin, gönüllü birlikleri Kafkas Cephesinde "gayrinizami harp unsuru" olarak kullanma planı, bizzat sahada komutan seviyesinde görev yapanların yanlış tavırlarından dolayı başarılı olamaz. İlgili bölümde de görüleceği gibi başını Dr. Bahaddin Şakir'in çektiği grup, bu planın uygulanmaması için ellerinden geleni yapmaktan geri durmazlar. Gönüllülerin daha harp başlamadan önce, disiplin problemleri ortaya çıkar. Doğu cephesinde Eylül 1914 sonlarında, asıl yapmaları gerekenlerin dışına çıkarak, sınır çevresinde silahlı dolaştıkları, sınır birlikleri talimatına aykırı şekilde, nizamiye sınır birliklerinin görevlerine müdahale ettikleri görülünce, bu durumda sınırda lüzumsuz çatışmalara sebep olacakları anlaşılınca, 3. Ordu Komutanı tedbir almak zorunda kalır. Buna göre, "gönüllü birlikleri" Ordu Komutanı tarafından verilecek emirle veya Rusların taarruzu halinde faaliyete başlayacaklar, Hudut Tabur merkezlerinden ileri toplu olarak geçmeyecekler, yalnız istihbarat ya da diğer faaliyetler için kaçak gibi sınırın ötesine gidebileceklerdi.[59]

Kafkas cephesinde Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin Harbin başlamasından itibaren faaliyetleri, ilerideki bölümlerde ayrıntılarıyla anlatılmıştır. 1915 Mart sonundan itibaren bu birliklerin dü-

zenli ordu teşkilat yapısı içinde yer almalarının hayata geçirilmeye başlanmasıyla, "gönüllü çete" personeline de ihtiyaç kalmaz. Çünkü "gönüllü çete"ye katılanların cephede ve cephe gerisinde askerî disipline uymamaları, gerçek amaca hizmet etmekten çok uzak davranış sergilemeleri, daha yoldayken disiplin problemlerine yol açmaları, alışkanlıklarını terk etmemeleri, bu teşebbüsten geri adım atılmasıyla sonuçlanır. Dâhiliye Nezaretinden Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamüratilaziz, Musul, Van Vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen 4 Nisan 1915 tarihi yazıda aynen şu ifadeler yer alır. "10. Kolorduya gönderilen gönüllü çete efradının ahali-i kuraya (*köylülere*) zulm ve zâbitlerine karşı teşhîr-i silah eyledikleri (*silah çektikleri*) ve harbde bunların vücudundan mazarrat (*zarar*) görülmekde olduğundan gönderilmemesi Harbiye Nezaretinden iş'âr kılınmışdır (*yazıyla bildirilmiştir.*)"[60]

Teşkilat-ı Mahsusa gönüllü birliklerinin her türlü işlemleri için yapılan yazışmalar, devlet kademelerinde pek rastlanmayan bir uygulamanın getirdiği problemleri de göstermektedir. Gönüllü birliklere toplanan "iâne (*yardım*)" parasının ulaştırılmasında yaşanan sıkıntıya bir örnek olmak üzere, Balıkesir'den Musa Bey, "teşkilat-ı mahsusa için toplanan iâne parasının kendisine verilmediğini" dile getirmiş,[61] mesele Balıkesir Mutasarrıflığı ile Dâhiliye Nezareti arasında yazışmalara sebep olmuş[62] sonunda bu para ödenmiştir.[63] Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup olup Nisan 1915'te Yusufeli Asker Hastanesinde ölen iki gönüllünün, nüfus kayıt yerleri vs. konularında Erzurum ve Konya Valilikleriyle Dâhiliye Nezaretleri arasında Nisan ile Kasım ayları arasında yazışmalar yapılmıştır.[64] Edirne Valiliği ise, jandarma sayısının azlığından dolayı ortaya çıkan güvenlik ve asayiş zafiyetini gidermede yararlanmak üzere tutulan "teşkilat-ı mahsusa efrâdının (*personelinin*) masraflarına karşı" örtülü ödenekten para almak için 1916 yılı Ocak ve Temmuz ayları boyunca Dâhiliye Nezaretiyle yazışır durur.[65] Yine Edirne Valiliği, 22 Şubat 1917 tarihli yazısıyla, memleketlerine dönmek üzere başvuran Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarının o gün itibariyle yedi bin kuruşa kadar çıkan mas-

raflarını kapatmak için Dâhiliye Nezaretinden para ister.[66] Edirne Valiliğine verilen cevapta, Harbiye Nezaretiyle yapılan görüşmelerde, söz konusu kişilerin "eşkıya takibinde istihdam olunmak üzere" Balıkesir'e sevklerinin kararlaştırıldığı bildirilir ve sonucun arzı istenir.[67]

Teşkilat-ı Mahsusa İdaresinin Hayata Geçirilmesi

Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914'te Seferberlik ilanı, Avrupa'da başlayan harpten kaçınılamayacağını gören mülkî ve askerî idarecileri, Trablusgarp ve Balkan Harplerinden alınan dersler istikametinde acil tedbirler almaya iter. Trablusgarp ve Balkan Harbi tecrübelerini yaşayan Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın yanı sıra Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'nın bilgileri dâhilinde, öncelikli olarak Kafkas cephesinde, bir anlamda gayrinizami harp yürütmek üzere kadrosunu gönüllülerin oluşturacağı birliklerin kurulması, sevki ve sair işlerini koordine etmek üzere, "teşkilat-ı mahsusa merkez-i umûmisi" teşkil edilir. Komisyonda Binbaşı Süleyman Askerî, Emniyet-i Umûmiye Müdürü Aziz Bey, Dr. Nazım Bey ve Atıf Bey yer alırlar.[68]

Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın görevlendirdiği Binbaşı Süleyman Askerî, merkez-i umûminin başkanlığını üstlenmiştir.[69] Görünürde bir heyet oluşturulmuş ancak Binbaşı Süleyman Askerî'nin, Harbiye Nezareti emrinde bir birim amiri konumuyla işleri koordine etmesi, diğer üyelerin fazla etkili olmalarını önlemiştir. Hemen bütün yazışmalar, Binbaşı Süleyman Askerî'den geçer, diğer üyelerin fazla bir işlevi görülmez.[70]

Trablusgarp ve Balkan Harbi tecrübelerini, bu sefer oldukça etkin bir şekilde hayata geçirmeye çalışan Binbaşı Süleyman Askerî, Harbiye Nâzırının desteğine rağmen, siyasî entrikalarla Teşkilat-ı Mahsusa'nın başından uzaklaştırılmaktan kurtulamaz. Dr. Bahaddin Şakir'in başını çektiği grup, Binbaşı Süleyman Askerî'nin gayrinizami harp stratejisi uygulamalarındaki akılcı ve ısrarcı takibinden fazlasıyla rahatsız olmanın ötesinde, onu, önlerinde büyük bir engel kabul edince, siyasî güçlerini kullanarak saf dışı etmeyi

başarır. Binbaşı Süleyman Askerî'nin 18 Kasım 1914'te "gönüllü kuvvetlerin" bütünüyle ordu emrine verilmesini dile getirmesi, bu süreci hızlandırmıştır.

Teşkilat-ı Mahsusa adı altında yürütülen faaliyette beklentiler hayli yüksekken, Kafkas cephesinde düzenli ordu birliklerine yardım, arzu edilenin çok gerilerinde kalmıştır. Düzenli kuvvetlerle, gayrinizami kuvvetlerin birbirlerinin zıddı değil destekçisi olduğu gerçeği ortadayken, gayrinizami kuvvetlerle başarıya ulaşacağını düşünen Dr. Bahaddin Şakir ve diğerleri büyük bir hayâl kırıklığı yaşamışlardır. Kafkas Cephesindeki faaliyetlerin anlatıldığı kısımlarda, Binbaşı Süleyman Askerî'nin gerçekçiliğiyle, Dr. Bahaddin Şakir ve diğerlerinin hayâlciliği açıkça görülecektir. Kuzey Afrika'daki faaliyetler ise bölgedeki personelin gerçekçi yaklaşımlarıyla harbin sonuna kadar sürmüştür.

Teşkilat-ı Mahsusa Başkanları

Teşkilat-ı Mahsusa'nın birim olarak başkanlığını yürütenlerin ilki Binbaşı Süleyman Askerî'dir.[71] Mevcut belgelerden takip edildiğinde, Binbaşı Süleyman Askerî'nin, 25 Kasım 1914'te bu görevden ayrıldığı görülmektedir.[72] Onun imzasının bulunduğu ilk yazı 4 Eylül 1914,[73] son yazı 21 Kasım 1914 tarihlidir.[74] Binbaşı Süleyman Askerî'nin ayrılmasından hemen sonra, İstanbul Merkez Komutanı Binbaşı Halil, "Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur" sıfatıyla, birimin başkanlığını "ikiz görev" olarak üstlenmiştir. Binbaşı Halil'in "Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur" sıfatıyla imzaladığı ilk yazı 28 Kasım 1914,[75] son yazı da 12 Aralık 1914 tarihini taşımaktadır.[76] Binbaşı Halil'in 16 Aralık'ta 5. Seferî Kuvvetler Komutanlığına atanıp[77] Irak cephesine gitmesiyle, onun yerine İstanbul Merkez Komutanlığına tayin edilen Yarbay Cevat da aynı şekilde "Teşkilat-ı Mahsusaya memur"dur. İkiz görev olarak başkanlığı yürütür. Yarbay Cevat'ın Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait ilk imzalı yazısı 27 Aralık 1914,[78] sonuncusu da 28 Mart 1915 tarihlidir.[79]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdiriyyeti[80]

Harbiye Nezaretinde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın işlevini, özellikle siyasî alanda gayrinizami harbin gereklerini uygulamada daha etkin hale getirmek üzere isim değişikliğine gidilir. Binbaşı Süleyman Askerî'nin Basra'ya gönderilmesinden sonra İstanbul Merkez Komutanlarının ikiz görev olarak ve "Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur" sıfatıyla sürdürdükleri birim, "Umûr-ı Şarkıyye Dairesi" adını alır. Müdürlüğüne de aslî görevi uhdesinde kalmak üzere, 10 Ocak 1914'te Şura-yı Devlet üyeliğine atanmış olan[81] Ali Başhampa getirilir. Onun Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü olarak 5 Nisan 1915'te göreve başladığı, kendi imzasının bulunduğu aynı günlü yazıdan anlaşılmaktadır.[82]

Resmî olarak birim Harbiye Nezareti Umûr-ı Şarkıyye Dairesi adını taşımasına rağmen, alışkanlık halinde buraya gönderilen yazılarda "Teşkilat-ı Mahsusa" ifadesi de uzunca bir süre kullanılagelmiştir. Öyle ki Ali Başhampa'ya 12 Şubat 1917 tarihli irade-i seniyye (*Padişah buyruğu*) ile üçüncü rütbeden Mecidî nişanı verilirken, "Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi azasından Ali Başhampa Bey'e teşkilat-ı mahsusa umum menâtık-ı vazifesi (*görev bölgeleri*) riyâsetinde sebk eden (*gerçekleşen*) hüsn-i hidmetine (*güzel hizmetlerine*) binaen..." ifadesi geçer.[83] Ali Başhampa, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürlüğünü yürütürken, Şura-yı Devlet üyeliğinin yanı sıra, Adliye Nâzırının Sadarete yaptığı teklifle,[84] 1913 yılı sonunda ayrıldığı[85] "Adliye ve Mezâhib Nezareti Teftiş Heyeti" Başkanlığına 1 Mayıs 1917 tarihli irade-i seniyyeyle tayin edilmiştir.[86] Ali Başhampa'nın müdürlüğü, öldüğü 31 Ekim 1918 gününe dek sürer.[87]

Ali Başhampa'nın ölümüyle boşalan Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürlüğüne, aynı gün Kurmay Albay Hasan Tosun'un görevlendirmesi yapılır.[88] Harbiye Nâzırı Abdullah Paşa, seferberliğin ilanından beri kaldırılan Başkomutanlık Vekâletiyle Harbiye Nezaretine bağlı dairelerde ve şubelerde gerçekleştirilen "sû-i isti'malleri" araştırmak, fâillerini (*yapanları*) ortaya çıkarmak üzere, Müsteşar Mirliva Hilmi Paşa'nın başkanlığında, aralarında Kurmay Albay

Hasan Tosun'un da yer aldığı dokuz üyeli "Tedkîk-i Hesabât ve Seyyiât Komisyonu"nu (*Hesapları ve Suçları İnceleme Komisyonu*) oluşturur. Komisyonun hemen göreve başlaması için düzenlenen "irade-i seniyye layihası"nı, 24 Kasım 1918'de Sadarete arz eder.[89] İki gün sonra, Harbiye Nâzırının istediği "irade-i seniyye" çıkar ve komisyon faaliyete geçer.[90]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdiriyyeti'nin Tasfiyesi

Harbiye Nezaretince, 15 Kasım'da Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin lağvı emredilir.[91] Kuruluşundan beri dairenin personeli olan Süvari Yarbay Hüsameddin (Ertürk), tasfiye işlemlerini yürütmek üzere görevlendirilir.[92] Hesap ve idari işlerin tasfiye işlemleri için "Umûr-ı Şarkıyye Dairesi" "tasfiye kalemi" haline dönüştürülür. Süvari Yarbay Hüsameddin Ertürk'le beraber iki yüzbaşı, dairenin eski genel işlemlerini ve hesaplarını sonuçlandırma görevini yerine getirirler.[93] Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi (*Genelkurmay Başkanı*) Cevat Paşa imzasıyla İstanbul Muhafızlığına gönderilen yazıda, 15 Kasım 1918'de kaldırılan Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin mevcut dosyalarının ve hesaplarının tasfiyesi işlemleriyle görevlendirilen Süvari Yarbay Hüsameddin'e, eski Jandarma Dairesinde Merkez Komutanlığı şubeleri yakınında münasip bir odanın tahsisi emredilir.[94]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin tasfiye işlemlerinde takip edilecek yöntem de Harbiye Nezareti Müsteşarlığından Merkez Komutanlığına "gizli" yazıyla bildirilir. Buna göre, bütün evrakları Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetine teslim edilecektir. Kasaları, muhasebe evrakları, muhasebe memurları Muhasebât Genel Müdürlüğüne; askerî eşyaları Levazım Müdürlüğüne verilecektir. Subayların maaşlarına ait işlemler eskisi gibi Merkez Komutanlığınca yapılacak, söz konusu subaylar, personel işlemlerinden yeni görev yerleri bildirilinceye kadar Merkez Komutanlığı bünyesinde kalacaklardır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi binası, Asayiş Şubesine teslim edilecektir. Makedonyalı, Trakyalı ya da diğer işgal altındaki yerlerden halkından gönüllülerin terhis işlemleri ve bunların celb ve sev

kinde hizmet eden önderlerden kırk kişinin işleri Ordu Dairesince gerçekleştirilecektir.[95]

Tasfiye işlemleri yürütülürken, Hariciye Nezaretinden Harbiye Nezaretine gönderilen 4 Aralık 1918 tarihli yazıda, Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin işlevini gösteren şu cümleler dikkati çeker."Başkumandanlık Vekâletine merbut (*bağlı*) olarak akdemce (*daha önce*) ihdas edilmiş (*kurulmuş*) ve bu kere ilga olunduğu (*kaldırıldığı*) istihbar kılınmış (öğrenilmiş) olan Umûr-ı Şarkıyye ve Teşkilat-ı Mahsusa Müdiriyyetinin kâffe-i evrak (*bütün evrakları*) ve dosyalarının aidiyeti cihetiyle, ba'det-tedkik (*incelendikten sonra*) nezaret-i âcizi (*bakanlığımız*) evrakı miyanında (*arasında*) hıfz edilmek (*saklanmak*) üzre savb-ı âcizâneme (*tarafımıza*) tesyîri (*gönderilmesi*) ve idare-i mezkûre (*adı geçen idare*) cânibinde (*tarafında*) nerelerde ve kimler vasıtasıyla ne sûretle faaliyet sarf olunmuş ve ne gibi semerât (*faydalar*) ve netâyic (*neticeler*) elde edilmiş olduğuna dair mufassal (*tafsilatlı*) bir rapor tanzim etdirilerek salifü'l bahs (*bahsedilen*) evraka leff edilmesi (*konulması*) hususunda icab edenlere emir verilmesi..."[96]

Hariciye Nezaretinin bu yazısı üzerine tasfiye işlemlerini yürütmekle görevlendirilen Süvari Yarbay Hüsameddin'in hazırladığı anlaşılan ayrıntılı rapor şöyledir:

Teşkilat-ı Mahsusa, daha sonra Umûr-ı Şarkıyye adını alan ve Mütareke tarihinde lağv edilen dairenin kuruluş sebepleri.

Bütün İslâm âlemi, doğu İslâm devletleri ve devlet-i ebed-müddet Osmanlı'nın zaafa düştüğü bir sırada batı devletleri toplanmaya ve kuvvetlenmeye başlamıştır. O zamana kadar Batılılar, Doğuya bütün İslâm âlemine karşı savunma vaziyeti alırken, saldırgan bir plan takip ettiler. Osmanlılar, Viyana'dan geri çekildikten sonra karşı saldırıya geçen Avrupalılar, yavaş yavaş İstanbul kapılarına kadar geldiler. Pirene'ye kadar yayılan Arap Devleti Afrika'ya atlarken, Afrika'nın merkezine kadar Batılıları getirdiler. Hint Denizlerine, Kafkas Dağlarına kadar uzanan Afganlılar ve İranlılar yuvalarına çekildikten başka, ağır ağır merkezlerine doğru yürüyen yutucu, ezici, emici, kemirici Avrupalılar, sınırlarını

kuşattılar ve Hindistan'a tamamıyla yerleştiler. Cihan Harbine kadar Osmanlı toprakları, "Şark Meselesi" siyasî bilmecesi altında, imhanın başlangıcı olan bölgelere nüfuz ve müdahaleye aday olduğu gibi, İran da İngilizler ve Ruslar arasında parçalanmaya, aynı şekilde Afganistan da böyle bir sona adaydı.

Bundan anlaşılıyor ki Doğunun İslâm devletleri ve bütün İslâm âlemi Batılılar tarafından imhaya mahkûm şekilde, aynı tehlike altındadır. Saldırgan devletlerin zaman ve tarih itibariyle cinsi ve ismi değişse de maksatları değişmedi. Kurdun elinden kuzuyu kurtarması mümkün olan kasabın gayreti ve teşebbüsü, aynı sonu, kendi menfaatine meydana çıkarmak içindir. Şu kanaatler karşısında Osmanlı topraklarının ve bütün İslâm âleminin kurtuluşuna çare ise kuvvetlenmekten ibarettir. Kuvvet ya dâhilî kalkınmayla veya haricî ittifaklarla meydana gelir. Dâhilî kalkınma, huzur ve dış saldırıdan korunmakla olur. Dışarıya karşı sınırları sağlamlaştırmayı, dış müdahaleleri, idarî istiklâli ve kapitülasyonları kaldırmayı sağlamadıkça dâhilî kalkınmaya[97] ne zaman ne de imkân elde edilir.

Haricî ittifaklarla kuvvetlenmek çaresiyle maksada ulaşmaya gelince; Cihan Harbi gibi bir olağanüstü geçici ihtiyaç ortaya çıkmasaydı, hiçbir Batılı devlet, Doğulu olan Osmanlı Devleti'ne ittifak eli uzatmazdı. Çünkü Cihan Harbinden önce nüfuz bölgelerinin karıştırılması projeleriyle imhaya ve devamında bölünmeye adaydı. Bu ziyafet sofrasında bir (...) ya da destekleyicisi Batılı bir devlet, onun kendisine yetmeyecek bir hâle gelmesine çalışmaya, bu hale gelinceye kadar da bütün Batılı devletlerle uğraşmayı zor görüyordu. Cihan Harbi ise asla ele geçmeyen yeni bir durum ortaya çıkardı. Batılı devletler bizim ve İran'ın, Afgan'ın, bütün İslâm âleminin ittifakına olağanüstü bir arzuyla ihtiyaçlarını gösterdiler. Fakat harpten sonra olağan duruma geri dönülünce, müttefiklerin kuvvetleri aralarında uyuşmaya başlayınca, ittifak şartları aleyhinde ağırlaşmaya, o kadar ağırlaşmaya doğru gidecekti ki galipler topluluğunda kalsaydık bile Devletimizin başındaki çok büyük dert eskisi gibi kalacaktı.

İttifak süresi içinde biz, belki haricî sataşmalardan kurtarılarak istiklâlimizi sağladık zannıyla, düşmanlardan korunmak için dostlarımıza sıkı sıkıya sarılacak ve ekonomik, mâli vb. büyük ihtiyaçlarımızı gidermek üzere, müttefiklerimize o kadar bağlanacaktık ki sonuçta istiklâlimiz, başka şekil ve şartlarda gerçekleşecek, daha doğrusu gönüllü bir esir durumuna düşecektik.

Dost düşman her Avrupalı devletin Doğu kaynaklı bir duruma, özellikle İslâm âlemine karşı tavrı bundan ibarettir. Bu tavır ise dost düşman her Avrupalı dostun menfaatlerine, bütün İslâm âleminin ve Osmanlı Devleti'nin zararınadır. Her tavrı bu şekilde tartıştıktan sonra, farklı olarak Cihan Harbinde bizim ve İslâm âleminin istiklâlini sağlamak için ne çare lazımdı?

Osmanlı Devleti, Doğulular ve bütün İslâm âleminin ortak menfaatine olarak birleşmeleri, bu şekilde[98] meydana getirilecek kuvvetten istifade ederek, dost ve düşman Batılı devletlerle Osmanlı Devleti'nin, İslâm âleminin sosyal, siyasî, ekonomik meselelerinde istiklâl hakkı şartları altında, harpten sonra anlaşılmasıydı. Bu kuvveti bir araya getirmek ve birleştirmek, Osmanlıların menfaatlerinin îcablarından olduğu gibi, Avrupa'nın en önünde Doğunun (...) en kuvvetlisi, İslâm âleminin halîfesi olan bir devlet olmak itibariyle, birleşik topluluğu meydana getirecek, bu topluluğa başkanlık edecek de tabii ki Osmanlı Devleti olacaktır.

Bu birleşik topluluğu meydana getirmek için Cihan Harbinin başından itibaren Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Bingazi, Afrika merkezi; Mısır, Habeşistan, Sudan, Zengibar, Somali; Malay Adaları, Açe Adaları, Hindistan, Belucistan, Afganistan, Çin ve Rusya Türkistan'ı, Güney (Aşağı) Acara, Kuzey ve Güney Kafkasya, Azerbaycan, Moğolistan, Kırım, Arnavutluk, Trakya, Makedonya bölgelerinde yeni ruhlar uyandırmak, İslâmın parçalanan, dağılan, ruhsuz bırakılan fertlerini ve (halkını) yavaş yavaş canlandırmak, kurtarıcı bir sesle birleşik topluluğun fikirlerine, hilâfet makamına sarılmasını temin etmek, hilâfet makamı uğrunda feryat ve figanları çoğaltmak, Devletimizin Avrupa'daki konumunu ve siyasî önemini artırmak, Cihan Harbinden önce imha hakkındaki planları sonuçsuz kılmak, Cihan Harbi sırasında imhaya yönelik

ittifakların bertaraf edilmesini sağlamak için Harbiye Nezaretine bağlı olarak Umûr-ı Şarkıyye Dairesi kuruldu.

Doğuluların ve İslâm âleminin hiçbir an birleşmesini ve birliğini istemeyen bütün Avrupalıların meşgul olduğu Cihan Harbi zamanından Devletimizin istifade etmesi lazımdı.[99] Harp bittikten sonra bu ülküye dost düşman hiçbir Avrupalı devlet müsaade etmeyeceği gibi, Cihan harbi esnasında bile birbirlerine düşman Avrupalı devletlerin, bir diğerinin nüfuzu aleyhine Doğuda propaganda yaptıkları ancak hepsinin ağız birliğiyle Doğululara Osmanlıların anlaşmaması ve birleşmemesi gayesine yöneldiği görüldü.

Doğulular birleşirlerse delinmez ve yıkılmaz bir (...) haline geleceklerini, Batılıların bütün planlarının tehlike altında kalacağını, Doğuluların ittifakının Osmanlı Devleti'ne karşı tahakküm (*hâkimlik takınma*) mevkilerinden dahi düşeceklerini Batılılar biliyorlardı. Muharebe esnasında da bu ülkü ve amaç tatbik edilmişti. Mütarekeden sonra Avrupalıların Osmanlı Devleti'ne olan tekliflerine karşı, bütün İslâm âleminin ve İslâm devletlerin feryatları, hareketleri görülmezdi. Bu gayenin işleri için harcanan zaman ve emekler, bu daireyi kurmaktaki isabetin ne derecede doğru hareket olduğunu gösterdiği gibi, pek yakın gelecekte görülecek safhalar dahi Osmanlı Devleti ve İslâm âleminin kesin vaziyetini müjdeleyecek ve gösterecektir.[100]

Raporda, son değerlendirme cümlesi olarak da "Mütareke üzerine Umûr-ı Şarkıyye Dairesi siyaset bakımından kaldırılmıştır" ifadesi dikkat çekicidir.

Tasfiye edilme emri çıkmadan önce, son haliyle Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin şubeleri, ilgi alanları ve buradaki görevlilere ilişkin olarak rapordaki bilgiler ise şöyledir.

Tercüme ve Telif Şubesi

Şubenin takip ettiği ülkeler ve meseleler:

1. Mağrib-i Aksa (Fas)
2. Cezayir

3. Tunus
4. Trablusgarp
5. Mısır
6. İran
7. Belucistan
8. Hindistan
9. Afganistan
10. Buhara
11. Hive
12. Güney Kafkasya
13. Kuzey Kafkasya
14. Kırım
15. Siyonizm[101]

Şubenin kuruluş kadrosunda, 1 müdür, 3 yazar, 8 mütercim personel bulunmaktadır.[102]

Şubede görevli personel

Şube Müdürü: *Piyade Binbaşı Ali Rıza* Genel Karargâh 2. Şubeden Mayıs 1918'de bu göreve atanmıştır.

Abdürrab Bey: 6. Ordu İngilizce tercümanlığından 18 Mayıs 1918'de tayin edilmiştir. Sorumlu olduğu alanlar: Buhara, Hive, Afganistan, Hindistan, İran, Belucistan. Takip ettiği gazeteler: Âti, *Zaman*, İkdam. Bildiği diller: Arapça, Türkçe, İngilizce, Farsça, Urduca, Afgan, Beluc ve Hint dilleri.

Süvari Teğmen Yusuf: Zonguldak Müstahkem Mevki Yaverliğinden 18 Mayıs 1918'de atanmıştır. Sorumlu olduğu alanlar: Mısır, Trablus, Arabistan Yarımadası, Siyonizm. Takip ettiği gazeteler: *Tanîn*, Âti, *Vakit*. Bildiği diller: Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe.

Şeyh Muhammed Safayihî Efendi: Sorumlu olduğu alanlar: Fas, Cezayir, Tunus, Trablus. Takip ettiği gazeteler: *Sabah*, *Tasvir-i Efkâr*. Bildiği diller: Türkçe, Arapça.

Sâmi Süreyya Efendi: Ordu Dairesinden (Çengelköy Asker Alma Şubesinden) 11 Temmuz 1918 tarihinde bu göreve tayin

edilmiştir. Sorumlu olduğu alanlar: Kırım, Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya. Takip ettiği gazeteler: *Tanîn*, *Hilâl*, *Tercüman*. Bildiği diller: Fransızca, Türkçe.

Şeyh Hafız Efendi: Şam'da El-Medresetü'l-Osmaniye İdadisi Belagat ve Edebiyat Öğretmenliğinden 4 Haziran 1918'de tayin edilmiştir. Sorumlu olduğu alanlar: Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp. Bildiği dil: Arapça

Üsteğmen Nuri: 187. Alay Makineli Tüfek Bölük Komutanlığından, 21 Mayıs 1918'de şubeye atanmıştır. Resim, harita ve kütüphane hususlarından sorumludur. Bildiği diller: Arapça, Fransızca (az), Türkçe.

Ferid Bey: Genel Karargâh 2. Şubeden, buraya 29 Haziran 1918'de geçici görevlendirmeyle mütercim olarak gelmiştir. Bildiği diller: İngilizce, Fransızca, Türkçe.

Şerya Efendi: Mütercim olarak görev yapmaktadır. Bildiği diller: Arapça, İngilizce, Türkçe.

Ziya Efendi: Sansür heyetinden 29 Haziran 1918'de geçici görevlendirmeyle mütercim olarak şube çalışmaya başlamıştır. Bildiği diller: Rusça, Türkçe.

Levazım Subay Adayı Hâmi: Maverâ-yı Kafkas Hükümetiyle Müzakere Delege Heyeti Başkâtipliğinden 20 Mayıs 1918'de şubeye atanmıştır. Bildiği diller: Fransızca, Türkçe.[103]

Tercüme ve Telif Şubesince Haziran ve Temmuz 1918'de toplam 9700 kuruşa 2 adet *Fransızcadan Türkçeye*, *Türkçeden Fransızcaya* sözlük; 2 adet İngilizceden Türkçeye, *Türkçeden İngilizceye* sözlük ile 35 ciltlik İngilizce *Encyclopaedia Britannica* satın alınmıştır.[104]

Hint, Mısır, Afgan, Arabistan Şubesi:
Şube Müdürü: *Doktor Fuat*
Abdürrab Bey, Süvari Teğmen Yusuf yukarıda belirtilen sorumluluk alanlarını, bu şubede de ikiz görev olarak sürdürmüşlerdir.[105]

Doğu Şubesi:
Şube Müdürü: *Piyade Yüzbaşı Mehmed Nuri*

Fahri Müdür: *Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey*
Jandarma Yüzbaşı Süheyl: Sorumluluk alanı (masa): İran
Süvari Teğmen Adnan: Sorumluluk alanı: Kafkasya
Süvari Teğmen Rıfat: Sorumluluk alanı: Kırım
Piyade Yüzbaşı Süleyman: Türkistan, Kuzey Türkleri
Süvari Üsteğmen Hayri: Yayın ve Basın Dağıtım
Daire Teşrifatçıları: Piyade Yüzbaşı Sadeddin, Subay Vekili Tercüman Selim, Kemal[106]

Doğu ve Batı Afrika Sevkiyât, Planlama, Özlük İşlemleri ve Kurye Şubesi
Şube Müdürü: *Süvari Yarbay Hüsameddin*
İhtiyat Hesap Memuru Vekili Nuri: Sorumluluk alanı: Doğu ve Batı Afrika
Başçavuş Yardımcısı İlhan: Görevi: Sevkıyat işlemleri
Sivil Tabip (...) ve er (...): Görevleri: Kurye işlemleri
Başçavuş Yardımcısı İhsan ve Takım Başı Salih: Görevleri: Planlama
Er Hidayet: Özlük işlemleri[107]

Evrak ve Dosya Şubesi
Şube Müdürü: *Piyade Kıdemli Yüzbaşı Muhtar*

Rumeli Şubesi
Piyade Yüzbaşı Fuat (Uzun zamandan beri Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürü Yarbay Seyfi ile temas halindedir. Son zamanlarda Yarbay Seyfi'den aldığı talimat üzerine Umûr-ı Şarkıyyede isimleri yazılı bazı milis subay ve astsubaylarla birlikte gizli bir görevle hareket etmiştir.)[108]

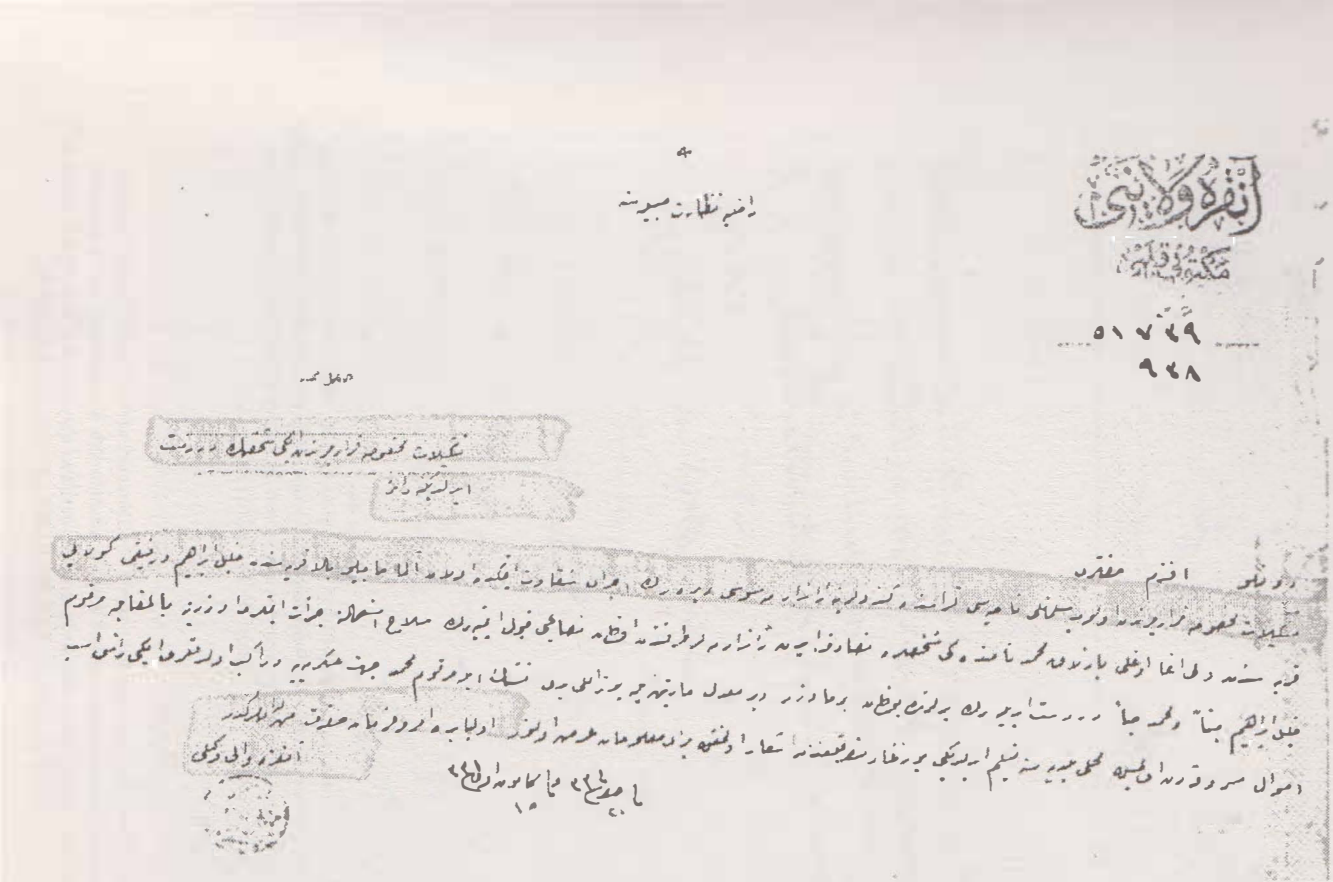
Muhasebe Şubesi
Şube Müdürü: *Piyade Kıdemli Yüzbaşı Ali Rıza*
Muhasebe Kâtibi: *Er Celâl*
Sivil Talip Ağa: Odacı
Er İsmail–Şam: Kapıcı

Er Salih Mehmed–Drama, *Er Seyfeddin*–Manastır, *Er Cemil*–İstanbul, *Er Abdurrahman*–Priştine, *Er Hakkı*–Koçhisar: Emir erleri

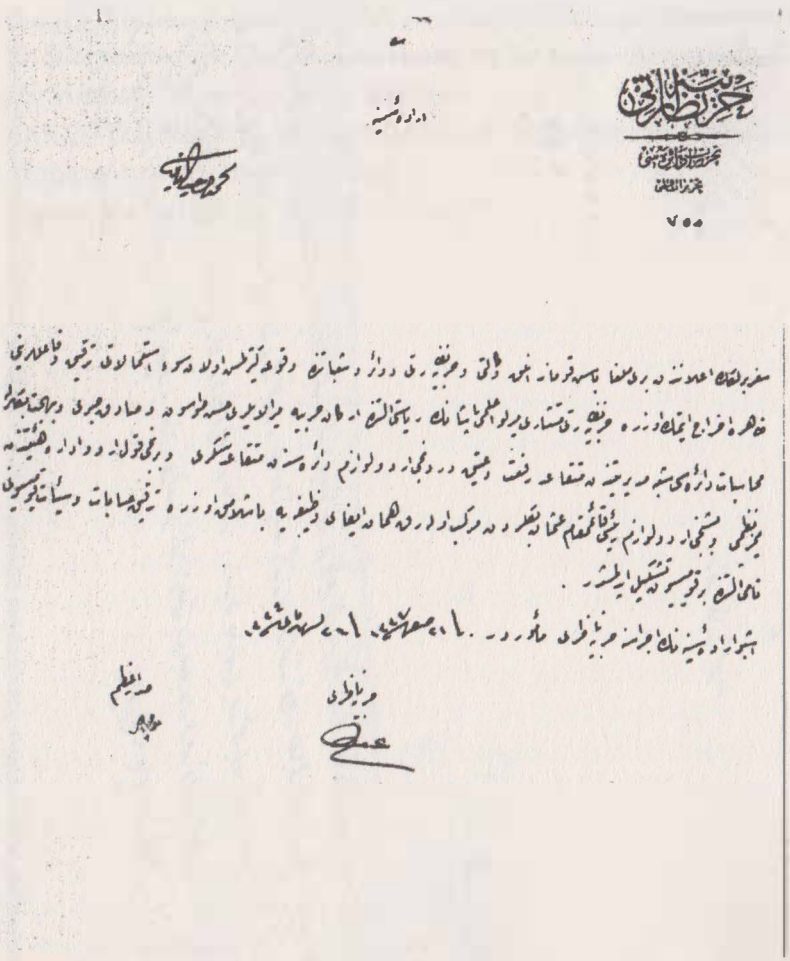
Er Süleyman–Sille, *Er Ahmet*–Tirebolu, *Er Sadık*–Afyonkarahisar, *Er Ahmet*–Yenişehir: Posta işlemleri

Er (...)–Trablusgarp, *Er Hacı Abdullah*–Trablusgarp, *Er Tabuni*–Trablusgarp: Sevkıyat işlemleri

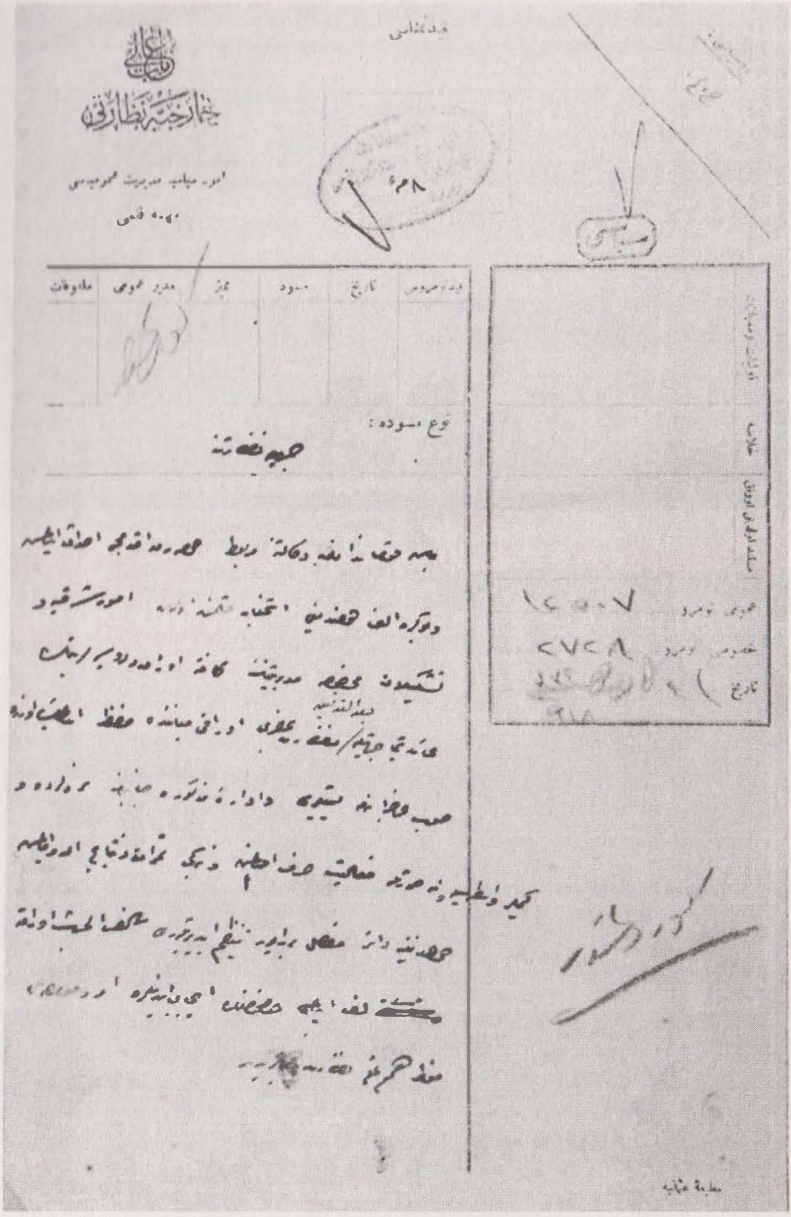
Çavuş Ahmet–Tavas: Eğitim Çavuşu[109]

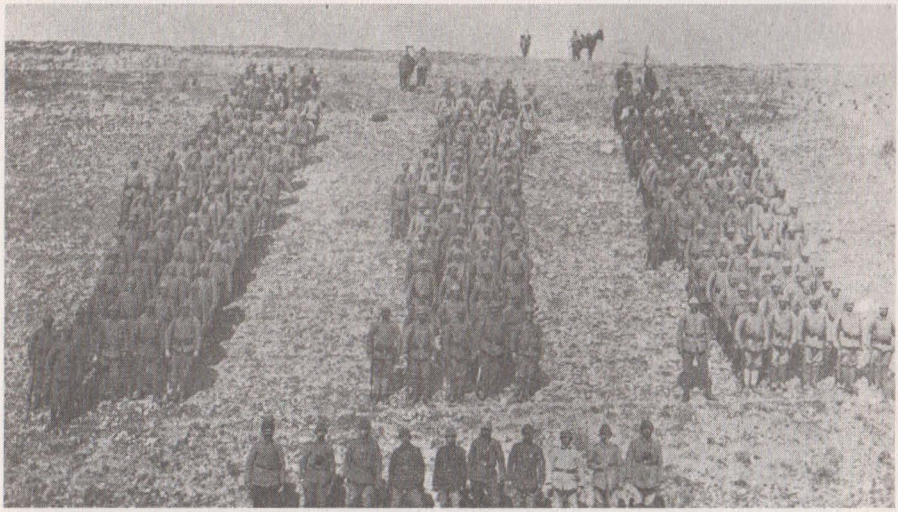
Teşkilat-ı Mahsusa gönüllü birliğinden firar eden iki kişinin yakalandığını bildiren, Ankara Valiliği'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Aralık 1915 tarihli yazı (BOA, DH.EDM, 2. Şb., D. 15, V.64(1)

Seferberliğin ilanından beri lağvedilen "Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti" dairelerinde ve şubelerinde yapılmış suiistimalleri inceleme ve bunların sorumlularını açığa çıkarmak üzere kurulan komisyonun üyelerinin 26 Kasım 1918 tarihli görevlendirme yazısı (BOA, İ, DUİT.00163)

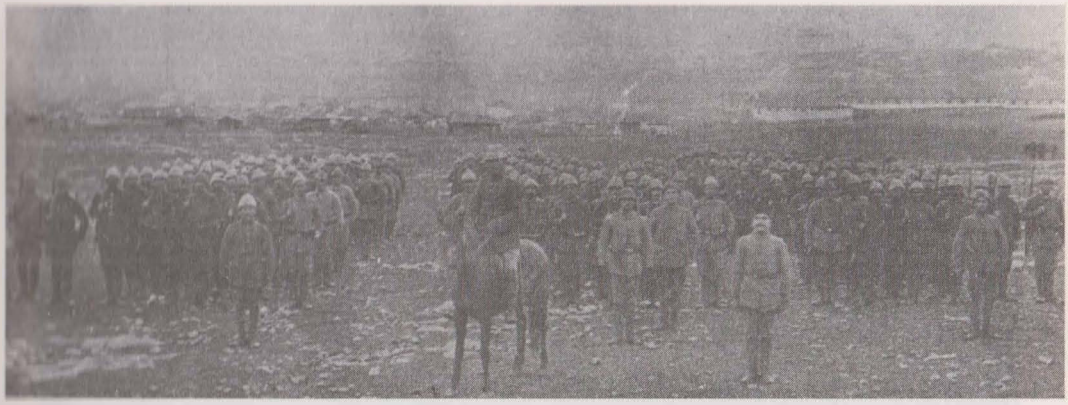
Hariciye Nezarti'nden Harbiye Nezareti'ne "Umur-ı Şarkıyye ve Teşkilat-ı Mahsusa Müdüriyeti"nin bütün evrak dosyalarının aidiyeti bakımından incelendikten sonra, Hariciye Nezareti evrakı arasında saklanmak üzere gönderilmesine ilişkin 4 Aralık 1918 tarihinde gönderilen yazı (BOA, HR.SYS, D.2461, G.31(1)).

Drama Osmanlı milis taburu eğitimde (Harp Mecmuası, *22 (Teşrinevvel 1333 [Ekim 1917]), s. 348*).

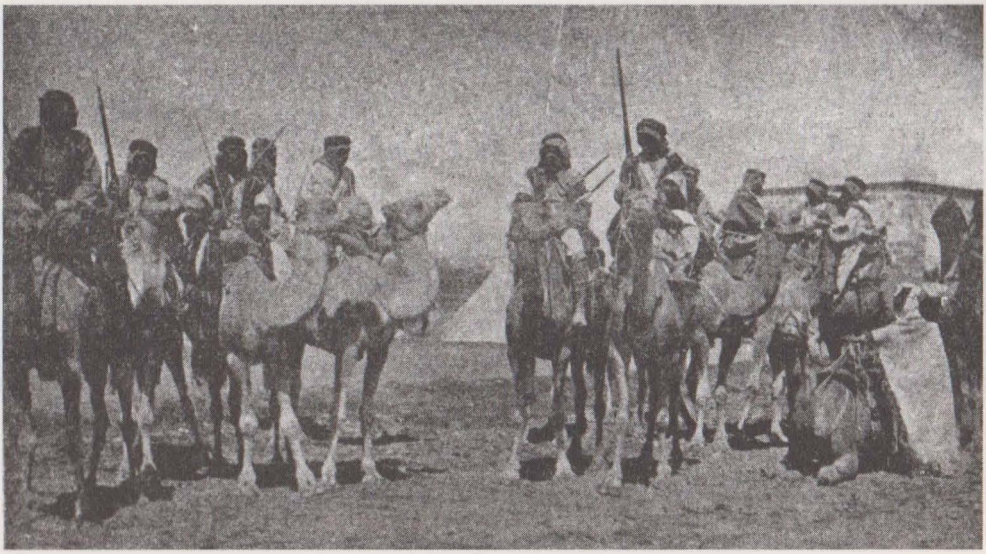
Kavala'da Osmanlı milis teşkilatı onbaşılarından oluşan bir bölük. (Harp Mecmuası, *22 (Teşrinevvel 1333 [Ekim 1917]), s. 348*).

Kavala ve Drama mektep mezunlarından küçük zâbit (astsubay) olmak üzere kurulan bir bölük göreve hareketinden önce (Harp Mecmuası, *22 (Teşrinevvel 1333 [Ekim 1917]), s. 348*).

Sineleri harp aşkıyla yanan Mevlevî gönüllü taburunun Kâdiri bölüğü kol düzeninde cihada giderken (Harp Mecmuası, *5 (Şubat 1331 [1915]), s. 75*).

Arap mücahitler, develeriyle harp meydanına gidiyorlar
(Harp Mecmuası, *5 (Şubat 1331 [1915]), s. 75*).

Mevlevî gönüllü taburu Kadirî bölüğü hareketten önce silah çatmış istirahatteyken
(Harp Mecmuası, *5 (Şubat 1331 [1915]), s. 75*).

İspanya - Fas

Aralık 1914

Osmanlı Devleti'nin İspanya delegasyonundan Vassik el-Muayyad, 1914 yılı Aralık ayının başında Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa'ya, Portekiz'in askerî ve siyasî son durumuna ilişkin bir rapor arz eder.[1] Portekiz'in sömürgelerinden Angola'da, Portekiz ve Alman müfrezeleri arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Bunun üzerine Portekiz Hükümeti, Angola'ya 1200 asker sevk ederken, 3200 asker ile birkaç toptan oluşan bir kuvveti de kısa zamanda göndermeyi kararlaştırmıştır. Hükümet, son gelişmeler hakkında Portekiz Meclisini toplantıya çağırarak bilgilendirecektir. Krallık yanlılarınca girişilen ancak başarısız olan son darbe girişiminden beri alınan şiddetli tedbirler sayesinde düzen yeniden sağlanmıştır. Başarısız darbe, sonucu itibariyle Müttefikleri üzmüştür. Portekiz Ordusunun onlara yapabileceği yardımın da bu arada önemsiz olmadığı dikkatlerden kaçmamalıdır.[2]

Vassik el-Muayyad, 15 Aralık 1914 tarihli raporunda, Portekiz Meclisinde kamu eğitimi bütçesine dair yapılan görüşmelerde, bazı değişiklikler isteyen azınlıklar karşısında uzlaşmaz bir tutum sergileyen ilgili bakanın istifa etmek zorunda kaldığını, yerine Maliye bakanının atandığını bildirir. Bir de Liberal Partinin gizli ve

açık siyasî hamlelerine rağmen son olaydan hükümetin güçlenerek çıktığına dikkati çeker.[3] Ancak iki gün sonraki raporunda bu kez, azınlıkların seferberliği hakkında açıklama yapmayı reddeden Portekiz hükümetinin istifasını Cumhurbaşkanına sunmaktan başka çaresinin kalmadığını haber verir. Hemen yeni bir hükümet kurulur, onun programı da istifa eden hükümetinkiyle aynı olunca hem mecliste hem de senatoda tepkiyle karşılanır ve kabul görmez. Vassik el-Muayyad'a göre bu hükümet uzun ömürlü olamayacaktır. Koalisyon hükümetinin kurulması uzak değildir. "Portekiz'de durum iyi değil. Eğer monarşist bir hareket patlarsa, başarılı olması mümkündür" kanaatine, her geçen gün şiddetlenen siyasî çekişmelerden kaynaklanan memnuniyetsizliğin yaygınlaşmasından dolayı vardığını da ayrıca ifade eder.[4]

Ocak 1915

İber yarımadasındaki gelişmeler, İstanbul'daki Osmanlı yöneticilerince dikkatle takip edilir. Tunus ve Cezayir'in istiklâlini sağlamak üzere, içinde bulunulan durumdan yararlanarak, şimdiden propagandaya başlamak ve daha sonra bu hareketin Afrika'da yaygınlaşması amacıyla bir heyet teşkil edilir. Heyet, Berlin'e gider ve burada, nasıl hareket edileceğinin esaslarını düzenleyen bir "layiha" hazırlayarak bastırır. Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Hariciye Nezareti vasıtasıyla Viyana Büyükelçiliğine gönderdiği "şifre telgraf"ta söz konusu heyetin Berlin'den Viyana'ya geçeceğini bildirerek, gereken kolaylığın gösterilmesini, işlerinin yapılmasını, para ihtiyaçlarının tamamen karşılanmasını, heyetin burada on günden fazla kalmamalarının tebliğini rica eder.[5]

Tunus ve Cezayir'in yanı sıra Fas, hayatî derecede stratejik öneme sahiptir. Harbiye Nezareti Teşkilat-ı Mahsusa Dairesinin kontrol ve koordinasyonuyla Fas'ta operasyonlar planlanır. Harbin başlamasından sonra Fas'tan İstanbul'a ulaşan haberlerde, yerli kabilelerle işgalci Fransız kuvvetleri arasında çatışmalar çıkmıştır. "Fas'da bütün kabileler arasında bir heyecan vardı. Türk Ordusu Mısır'ı işgal edebilirse, bu heyecanın umûmî bir kıyam

(*ayaklanma*) hâlini alacağına şübhe yoktu. Bu vaziyette Türkiye için yapılacak iş, Arapçayı iyi konuşur, mahallin âdet ve mizacına uyabilecek, zeki ve kabiliyetli adamlar göndermek sûretiyle, Fas içinde çalışmak, birçok kabileleri düşman olan Fransa aleyhine kaldırmakdı."[6]

Tarafsız konumuyla İspanya, Fas'a yönelik hareketin merkezi olacaktır. Binbaşı Tahir, "Afrika'daki düşmanlarımızın boyunduruğu altındaki Müslümanlarla temas kurmak üzere görevlendirilir"[7] ve beraberindeki üç subayla, Mülazım İsmet, Mülazım Nuri ve Mülazım Remzi'yle İspanya'ya gitmek üzere yola çıkar.[8] Sadrazam Said Halim Paşa, Berlin Elçisi Muhtar Paşa'ya heyete dair bilgi verirken şu uyarılarda da bulunur. "Tahir Bey o kadar dikkatli olmalıdır ki İspanya tabiiyetindeki Müslümanlar, İspanya aleyhine bir harekete girişmemelidirler. Ayrıca Tahir Bey'in ihtiyaç duyacağı bütün kolaylıkları gösteriniz."[9]

Binbaşı Tahir, 2 Ocak 1915 tarihli raporunda, "Tarifi gayr-i kâbil (*imkânsız*) müşkilatdan (*güçlüklerden*) sonra" Roma'ya geldiğini, emrindeki üç subayı "İspanya'ya atabildiğini" Hariciye Nezaretine haber verir.[10] Bulgaristan üzerinden Viyana'ya gelen ekip uzun süre burada kalarak pasaportları değiştirmek için uğraşır. "Yanyalı olmak hasebiyle" Binbaşı Tahir ve yanındaki subay Arnavut pasaportu alıp, İtalya'nın Viyana konsolosluğuna vize ettirdikten sonra İtalya'ya giriş yapabilirler. İtalya'dan çıkış çok sıkıntılıdır, çünkü buradan hareket eden gemilere binişte olağanüstü sıkı kontroller yapılarak Almanya, Avusturya–Macaristan ve Osmanlı pasaportu taşıyanlar sokulmamaktadır. İtalyanlar, bu ekibin geleceğine dair duyum almışlardır. Binbaşı Tahir'in ifadesiyle "İtalyanlar her mânâsiyle İtilâf-ı Müselles (Üçlü İtilâf) polisliği ifâ ediyorlar (*yapıyorlar*). Bizim Hariciyenin verdiği pasaportlara kalınmış olsaydı yakayı çokdan hepimiz ele verecek idik. Hatta İtalyanlar o derece İtilâf-ı Müselles polisliği vazifesini ifâ ediyorlar ki tevkifimizi hududdaki memurîn-i zâbıtaya (*polis memurlarına*) emir vermişler."[11] Bu emri, İtalyanların İstanbul'dan duyum elde ettiklerinin bir delili olarak değerlendiren Binbaşı Tahir, Hariciye Nezareti bürokratlarının meselenin önemine vâkıf olmamalarından dolayı, burada sıkıntı yaşanmasını eleştirir.

İtalyan polisinin sıkı takibinden kurtulmak için Binbaşı Tahir çok çaba sarf eder. Vapura binen Türkleri İtilâf Devletleri gemilerine bizzat yakalatan İtalyanlardır. Bu yüzden "öteye beriye gönderilecek kimselerin evvelâ muhtelifü'l cins (*çeşitli cins*) pasaportları hâmil (*sahip*) olmaları, sâniyen (*ikinci olarak*) Avrupa'yı görmüş, dolaşmış icabında muhtelif lisana vâkıf olmaları dolayısıyla da muhtelif devletlerin teb'âsını temsil edebilir kimseler olmaları şarttır. Aksi takdirde bir iş beklenmemelidir"[12] görüşündedir. Bu niteliklere sahip Binbaşı Tahir, İspanya'ya nasıl geçeceğini de şöyle anlatır: "Bugün Yunan Konsolatosuna giderek bir Yunan pasaportu temin edeceğim ve o sûretle İspanya'ya atlayacağım. Bunu alacağım. Çünki Rumca bilmek itibariyle Londra Konferansının mukarrerâtından (*kararlarından*) istifade edeceğim..."[13] Otelin kapısının önünde bir polis beklediği için aceleyle yazılan bu raporda arzu edilen bütün ayrıntıları kaleme alamadığını Binbaşı Tahir, not olarak düşer.

Roma Büyükelçiliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen 5 Ocak tarihli yazıda, Trablusgarp'a ve Arnavutluk'a adam gönderileceği duyumları üzerine, İtalyanların Osmanlı pasaportu taşıyanlara yönelik sıkı takibine dikkat çekilir.[14] Fransız ve İngiliz istihbarat birimlerinin, Osmanlı personelinin İspanya'ya gelip buradan Afrika'ya geçeceklerine dair uyarıları üzerine İtalyanlar, İspanya'ya gidecek gemilerde de çok sıkı aramalar yapmaya başlarlar. Roma Büyükelçiliği, "her ne tarafa gidecek olursa olsun adamlarımızın evvela kabil (*mümkün*) ise bir ecnebi pasaportuyla seyahat etmeleri" gerektiği, İtalya'nın konsolosluklarına pasaportların vize ettirilmesi, İtalya'ya Avusturya değil İsviçre üzerinden gelinmesi ve Roma'ya ulaşanların doğruca Hotel Marini'ye inmeleri hususunda Hariciye Nezaretini uyarır.[15] Bu sırada İspanya'da Serbesti Partinin mevcut hükümete yönelik şiddetli muhalefeti, Millî Eğitim Bakanının istifası ve süren harbe müdahale etmek niyetinden kaynaklanan memnuniyetsizlik giderek artar.[16]

Kendi ifadesiyle Ocak ayının ilk haftasında "İspanya'ya atlayan" Binbaşı Tahir, hemen işe koyulur. Fransızların, Fas tahtından indirdikleri Mevlay Hafız'la Barselona'da buluşarak görüşür.

Fransa'ya karşı düşmanca duygularını tahrik eder. Mevlay Hafız, bu ilgiden memnun kalır. Osmanlı Hakanına teşekkürlerini iletir.[17]

Fas'ta sessizlik hâkimdir, yani Fransız işgaline karşı bir hareket yoktur. Fransızlar, Osmanlı Devleti aleyhinde yaydıkları yalan haberlerle, Fas'ta kamuoyunu yönlendirmeye, direnişe kalkışacak toplum liderlerinin cesaretlerini kıracak sertlikte sosyal operasyonlara girişmişlerdir.[18] Binbaşı Tahir'in İspanya'daki faaliyetlerinden haberdar olmuş, karşı tedbirler almaya koyulmuşlardır. Fas'taki aleyhte propagandayı etkisiz hale getirmek için, bölgede dağıtılmak üzere İstanbul'da "mağrib (*Afrika'nın Mısır ötesi kuzey kısmı*) harfleriyle cihad fetvası" bastırılır. Binbaşı Tahir, Madrid'e geldiğinde bunların henüz ulaşmadığını görür ve İstanbul'a bildirir. Bunun üzerine, 16 Ocak 1915 günü, Roma Büyükelçiliğine 1500 kadar "cihad fetva"sı gönderilir ve hemen Madrid'de Binbaşı Tahir'e ulaştırılması istenir.[19] Binbaşı Tahir'e de Roma Büyükelçiliğinin söz konusu fetvaları yollayacağı haberi verilir.[20] Ocak ayı ortalarında, sahte pasaportlarından dolayı büyük güçlükler atlattıktan sonra, bir grup daha Madrid'e ulaşır.[21] Görevin başarılmasında yardım edebileceğini tespit ettiği maslahatgüzar Vassik el-Muayyad Bey'in buradaki görev süresinin uzatılmasını da bu arada Binbaşı Tahir, Hariciye Nezaretine arz eder.[22]

Binbaşı Tahir, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'i de gelişmeler hakkında, Madrid'den gönderdiği 9 Ocak 1915 tarihli uzun bir mektupla bilgilendirir.[23] Osmanlı pasaportuyla seyahat edebilmenin zorluklarına göğüs germeye çalışmışlarsa da en sonunda "sahte pasaportlar tedarikine mecbur kalarak" Madrid'e ulaşmışlardır. Kendisi hemen harekete geçmiş, Barselona'da bulunan Mevlay Hafız'la görüşmüştür. Fransızlar, Mevlay Hafız'ın Fas'taki bütün şahsi mallarına el koymuşlar, yaşadığı Tanca'dan Merakeş'e sürerek, toprağından ailesinden ayrılmak zorunda bırakmışlardır.

Fas'ın, Faslıların Fransızlara karşı mevcut durumu hakkındaki bilgiler çok sınırlı olduğu kadar, güvenilir olmayan kaynaklardan İstanbul'a ulaşan haberlerle gerçeğin de bir ilgisi yoktur. Buna en çarpıcı örnek, Seyyid Abdülmalik'e dair bilgilerdir. Haber ajansları ve bazı özel kaynaklar, eski Cezayir emiri Abdülkadir'in çevre-

sinden Seyyid Abdülmalik'in, Fransız aleyhtarı kabilelere komuta ederek savaştığını, çarpışmaların yaygınlaştığı haberlerini İstanbul'da duyurmuşlardır. Gerçekte ise, Seyyid Abdülmalik, Tanca'da Fransızların işgallerinin ilk dayanağı olan polis teşkilatını yönetmektedir. Binbaşı Tahir, kendisinin daha önce Fas'tayken iyi tanıdığı Seyyid Abdülmalik hakkında, şartların elverdiği anda hizmete ve "mücahedâta (*din düşmanlarıyla savaşlara*)" arzulu birisi olduğuna ilişkin mutlak kanaate sahiptir. Bu durumda, Binbaşı Tahir, Madrid'de pek yakından yapacağı soruşturmaların ortaya çıkaracağı duruma göre, Fas'ın gerçek halini öğrendikten sonra hareket tarzını belirleyecektir.[24]

Madrid'de Büyükelçiliğe vardığında Binbaşı Tahir, Fransız bir tercümanın görev yaptığını görünce şaşırır. Büyükelçinin, Madrid'deki Büyükelçiliğin mevcut durumla yakından ilgileneceğini bilmesine rağmen, kendileri gelmeden önce izin verilmesi için Hariciye Nezaretinin dikkatini çekmeyerek, beklenmedik bir ortamla karşı karşıya bırakmasını esefle karşılar. Öyle ki kendisinden önce gelen Mülazım İsmet'i gören Fransız tercümanın, "asker tavrı görünüyor" demesi, onların Madrid'e ulaşıncaya kadar azami dikkat gösterdikleri gizlilik kurallarına uyulmadığını gösterir. Daha Binbaşı Tahir ve diğerleri Madrid'e ulaşmadan yirmi gün önce, İspanyol basınında "birkaç Türk zâbitinin Madrid'e gelmekte olduğuna dair" haberlerin yer alması da üzücü bir duruma yol açmıştır. Görevin nazikliğine rağmen böylesine bir kayıtsızlığın, kendisinin ve arkadaşlarının hayatlarını da tehlikeye attığına Talat Bey'in dikkatini çeker.

Fas'ta yürütülecek faaliyetlerde çok önemli bir merkez üssü olarak kullanılacak Madrid Büyükelçiliğinin durumu kötüdür. Maslahatgüzar Vassik el-Muayyad'ın Hariciye Nezaretine bildirmesine rağmen, altı aylık kira borcu ödenmediğinden, binadan çıkarılma tehlikesi doğmuştur. Aylık ödenekler aktarılmayınca, telefon hattı iptal edilmiştir, elektrik de kesilmek üzeredir. Çalışanların maaşlarını, maslahatgüzar ödemiştir. Elçilikte ağırlanması düşünülen Mevlay Hafız'ın, bu şartlarda değil bir faaliyette bulunması, elçilik, resmî konumunu muhafaza edememekle karşı karşıyadır.[25]

Binbaşı Tahir, bütün Kuzey Afrika'nın ruhunu Fas'ın, Faslıların teşkil ettiğini ancak bölgeyle ilgili edinilen bilgilerin, genellikle Fransızların kısmen de İspanyol gazetelerinin haberleri dışında bir kaynağa dayanmadığını vurgular. Fransızlar, özellikle Müslüman sömürgelerinde, Osmanlı Devleti'ni onların gözünde itibarsız kılmak için basın yoluyla her türlü propagandayı yapmaktadırlar. Binbaşı Tahir, Talat Bey'e, "bu hal karşısında bizim de vesait-i mümkineden (*mümkün olan vasıtalardan*) istifademiz elzemdir (*lüzumludur*)" der. İspanyolların nüfuz alanına girdiğinden Fas'ta İspanyol gazeteleri okunmakta, Cezayir'e bile ulaşmaktadır. Basından yararlanılmamasını Binbaşı Tahir eleştirir. "İspanyollar, teşevvüşât-ı hâzırada (*mevcut karışıklıklarda*) müttefikimiz olan Almanlara mütemayil (*taraftar görünür*) ve bu sebeple ki bizim için mümkin olabilen şeyleri yazmaları kabil iken şimdiye kadar bu müsaid vaziyetten istifade edilmemiş."[26] Düşmanların aleyhte propagandalarını aynı şekilde basın üzerinden karşılamak gerektiğinden, Berlin'deki Osmanlı Büyükelçiliği, verilmesi gereken haberleri, Almanya'nın Madrid Büyükelçiliği üzerinden Madrid'deki Elçiliğe aktarma imkânını kullanabilecek haldedir. Bu yolla resmî açıklamaların İspanyol basınında yer alması temin edildiğinde, özellikle Osmanlı Ordusunun her yerde yenilgiye uğradığına dair çıkan yalan haberlerin olumsuz etkileri önlenecektir. Binbaşı Tahir, mektubunu, "oraca yapılması lazım gelen hususâtın acilen icra hususuna emr ü irade buyrulması"nı Talat Bey'den istirham ederek bitirir. Bölgedeki durumu yakından takip ederek gelişmelere vâkıf olan Maslahatgüzar Vassik el-Muayyad'ın buradaki görevine devam etmesi için de Hariciye Nezaretinin gereken emri vermesinde yardımlarını da ayrıca rica eder.[27]

Berlin Büyükelçisi Muhtar Paşa, Said Halim Paşa'ya yolladığı "çok gizli" telgrafta, Madrid Büyükelçiliğinden gelen bilgileri aktarır. Fas'ta yapılacak faaliyetler hakkında, Madrid'deki Osmanlı Büyükelçiliğinin Alman Büyükelçiliğiyle görüşmelerinde anlaşma sağlanmıştır. Alman Büyükelçiliğinin elinde kullanıma hazır 100.000 Frank, 20.000 tüfek ve 50.000 fişek mevcuttur. Bu silah ve cephanelerin, Fas'taki kabilelere dağıtılmak üzere uygun zaman-

da gönderilmesini, Binbaşı Tahir koordine edecektir.[28] Desteğinin mutlaka alınması gereken Mevlay Hafız ise, Almanlara karşı mesafelidir. Onlardan gelen teklifleri de dikkate almaz. Binbaşı Tahir, bu konuda da görevlendirilir. Madrid'de "cihad fetvalarının" bir an önce gelmesi beklenmektedir.[29]

Mevlay Hafız'ın faaliyetleri, İspanyollar tarafından büyük bir dikkatle takip edilir. Fransızların, Mevlay Hafız'ın sınır dışı edilmesine dair taleplerini İspanya Hükümeti reddeder. Kısa sürede Mevlay Hafız ile İspanya arasında ittifak sağlanır. Artık Fas'taki Fransız işgaline karşı yerli kabilelerin ayaklanmalarının önü açılmıştır. Kıpırdanmalar başlar. Fransız işgal güçleriyle yerli kuvvetler arasında çarpışmalar meydana gelirken, her geçen gün Fas'taki karışıklıklar artar. Bu arada Portekiz'de hükümete karşı komplo kurmakla suçlanan yüzlerce subay tutuklanır. Ortam iyice gerilmiştir.[30]

Şubat 1915

Harbiye Nezaretine "gayet mahremâne *(çok gizli)*" kaydıyla Berlin Büyükelçiliği üzerinden, Binbaşı Tahir'in gönderdiği 2 Şubat 1915 tarihli yazıda çok önemli gelişmelere dair bilgiler yer alır. Binbaşı Tahir'in Mevlay Hafız'la sürdürdüğü görüşmeler, olumlu sonuçlanmış, Mevlay Hafız, Fas'ta Fransız işgaline karşı gerçekleştirilecek ayaklanmanın başına geçmeyi kabul etmiş, şu şartlar üzerinde de anlaşma sağlanmıştır. "1. Mevlay Hafız'ın Fas üzerindeki saltanat hakkının Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya–Macaristan tarafından tanınması. 2. Fas kabilelerinin genel ayaklanmalarını hazırlamak ve lehte sonuçlanmasını sağlamak için gereken paranın Osmanlı Devleti ve Almanya tarafından Mevlay Hafız'a verilmesinin garanti edilmesi. 3. Halen devam eden harbin sonunda, eğer Mevlay Hafız'ın Fas'ta kalamayacağı bir durum ortaya çıkar ve buradaki bütün malına mülküne el konursa, Osmanlı Devleti'nin kendisine İstanbul'da bir saray ve mevkisine uygun maaş vereceğini taahhüt etmesi."[31] Binbaşı Tahir, bu anlaşmayla ilgili olarak Almanya'nın Madrid Büyükelçisini bilgilendirir. O da kendi hükümetine arz eder.

Binbaşı Tahir, yazının sonunda mevcut durumun bir değerlendirmesini yapar. "Fas'da vuku' bulacak kıyamın riyâsetinde (*başkanlığında*) Mevlay Hafız'ın bulundurulmasının lüzum-ı kat'îsi (*kesin gerekliliği*) hususunda terddüd bile abesdir. Zira müşarünileyh (*adı geçen*) olmaksızın Fas'da ciddi hiçbir şey yapmak mümkün değildir."[32] Binbaşı Tahir, bu şartlarda, Mevlay Hafız'la varılan anlaşmanın Osmanlı Devleti'nce kabul edilmesinde, herhangi bir çekince gösterilmemesi kanaatindedir. Ona göre, Fas'taki bu operasyonla yakından ilgilenen Almanya, malî yardımını esirgemeyecek, yeterli parayı verecektir.

Binbaşı Tahir'in hızlı ve sonuç almaya dönük faaliyetleri Fas'ta yankısını bulur. Onunla beraber gelip Fas'a geçen subayların buradaki etkin propagandaları hızla yayılır. Binbaşı Tahir, doğrudan Enver Paşa'ya gelişmeler hakkında bilgi arz eder. Taza, Meknes Atlas Dağlarının doğu ve kuzeydoğusundaki şehirler arasında yaşayan Berberi kabileleri, General Henry'nin komutasındaki Fransız birliklerine saldırırlar.[33] Altı bin kişilik Berberi mücahidleri ile iki piyade alayı, iki batarya ve süvari birliğinden oluşan Fransız kuvvetleri arasında çok şiddetli çarpışmalar meydana geldiği gibi, halen Beni Mellal'de mücadele devam etmektedir. Fransızların önemli kayıplar verdiğini, Fas'ta yayınlanan Fransız gazeteleri de doğrulamaktadırlar.[34]

Madrid'de malî desteğin önce Berlin üzerinden yapılması planlanır. İlk adımda Binbaşı Tahir'e verilmek üzere, Berlin Büyükelçiliği hesabına, 3000 Osmanlı Altın Lirasının İstanbul'daki Roma Bankasına yatırılacağı ve bu yolun hızlı ve güvenilirliği hakkında Berlin Büyükelçiliğinden bilgi istenir.[35] Hariciye Nezareti ise Mevlay Hafız'la birlikte hareket edilmesine ve anlaşmaya şüpheyle yaklaşır. Harbiye Nezaretine de değerlendirmelerini "mahrem" bir yazıyla aktarır. Enver Paşa da "çok gizli" ibaresiyle bizzat cevap verir. Mevlay Hafız'ın gösteriş merakı, işrete düşkünlük gibi zaaflarını doğrular. Zamanında Fransızlar onun bu zayıf taraflarından yararlanmayı bilmişlerdir. Mevlay Hafız'ın Fransızlara olan meyli de bir diğer zayıf tarafıdır. Enver Paşa, bütün bunlar bilinerek Mevlay Hafız'dan tam anlamıyla ciddi bir yardım beklenemezse de

Fas'ta meydana getirilecek kamuoyu desteği için, içinde bulunulan şartlarda "ele düşen Hafız'dan mümkün mertebe istifade etmek zaruri" olduğu kanaatindedir. Bundan dolayı da anlaşma şartlarının kabul edildiğine dair cevap verilmesini, daha sonra da malî yardım meselesinin Almanya Elçisiyle konuşulmasını belirtir.[36]

Mart 1915

Mevlay Hafız, Çanakkale'de İtilâf Devletleri kuvvetlerine karşı kazanılan zaferlerden duyduğu memnuniyeti, Madrid Büyükelçiliği vasıtasıyla gönderdiği bir telgrafla, Padişah Mehmed Reşat'a arz eder. Mevlay Hafız, "Çanakkale'de istihsal olunan (*elde edilen*) muzafferiyyetden dolayı zât-ı şâhânelerine en (...) tebrikâtımı (*tebriklerimi*) takdim ve bu gibi muvaffakiyyâtın (*başarıların*) tekerrürünü (*tekrarını*) bütün kalbimle temenni eylerim" dedikten sonra, kahramanca "cenk eden" askerlere şükranlarını sunar, "âkılâne ve mâhirâne (*akıllıca ve ustaca*)" siyasetiyle İslâm âlemine hizmet eden Osmanlı Hükümetini de kutlar.[37] Başkumandan Vekili Enver Paşa, bu telgrafı cevaplar. Padişahın bu tebrikten hoşnut olduğunu, düşmanların İslâmiyeti imhaya yönelik bütün çabalarının, "inâyet-i Hak'la (*Allah'ın lûtfuyla*)" sonuçsuz kalacağına inandığını belirterek, mukaddes cihadın etkilerinin yakın zamanda, Mevlay Hafız'ın "himmetiyle (*gayretiyle*)" Fas'taki Müslümanları "esaretten kurtaracak dereceye varacağına ümidvârdırlar" der.[38]

Binbaşı Tahir'in Mevlay Hafız'la vardığı anlaşmanın kabul edildiğine dair, aradan bir aydan fazla bir zaman geçmesine rağmen, Madrid'e Hariciye Nezaretinden bir cevap gelmeyince, Harbiye Nezareti devreye girer. Başkumandan Vekili Enver Paşa, Hariciye Nezaretinde gönderdiği "çok gizli" ibareli 11 Mart 1915 tarihli yazıyla, Mevlay Hafız'ın elde edilmesini sağlayacak şartların kabul edildiğine ilişkin bilginin Binbaşı Tahir'e ulaşmadığını söyler[39] ve acil olarak Madrid Maslahatgüzarlığına şu telgrafın çekilmesini istirham eder. "Binbaşı Tahir Bey'le Mevlay Hafız arasında takarrür eden (*kararlaştırılan*) şerâit (*şartlar*) her iki hükümetce de kabul olunmuştur. Keyfiyetin Tahir Bey'e tebliği ve faaliyyetinden ma'lûmat i'tâsı (*bilgi verilmesi*)."[40]

Madrid merkezli faaliyetlerin sürdürülmesi için İstanbul'dan Binbaşı Tahir'e, Berlin Büyükelçiliği üzerinden para aktarılır. 30 Mart'ta Maslahatgüzar Vassik Bey, "Credit İspanyol Bankası"ndan "112.000 peseta" kendisine ödeme yapıldığını, halen Barselona'da bulunan Binbaşı Tahir'e dönüşünde teslim edeceğini Harbiye Nâzırına telgrafla bildirir.[41] Binbaşı Tahir, Madrid'e geldiğinde parayı alır. Bu arada, Vassik Bey'in Washington Büyükelçiliği emrine ataması çıkar. Yerine atanan kişinin bir şeye vâkıf olmadığını belirterek, nazik bir dönemde, bölgeyi yakından tanıyan Vassik Bey'in tayin edilmesinin işlere sekte vuracağını, dolayısıyla atamanın durdurulması için, Binbaşı Tahir, Enver Paşa'ya gereğinin yapılmasını arz eder.[42]

Nisan 1915

Binbaşı Tahir'in bölgedeki faaliyetlerde görev yapmak üzere gönderilmesini talep ettiği personel, görev yaptıkları birliklerine ait bilgilerin yetersizliği gerekçesiyle, "mümkün olduğu kadar tafsilat-ı lazimenin (*gerekli açıklamaların*)" verilmesi belirtilerek karşılanmaz.[43] Bölgenin ileri gelenlerini kazanmada etkin olduğu bilinen nişan ve madalyayla taltif yöntemini, Binbaşı Tahir de Hariciye Nezaretine teklif eder. Mevlay Hafız başta olmak üzere, Fas'taki bazı resmî görevlilere ve kabilelerin reislerine çeşitli rütbelerden nişanlar verilecektir. Onun bu teklifini, Hariciye Nezareti, "şu aralık oralarda takip edilmekde olan makasîd-i aliyyenin (*yüce maksatların*) ihlâline" sebep olacağı düşüncesiyle uygun görmediğini, Başkomutanlığa bildirir.[44]

Mayıs 1915

Fransız seferi kuvvetlerini taşıyan dört geminin Akdeniz'e açılıp Cebel-i Tarık Boğazından geçerek Fas'a gittiklerini Binbaşı Tahir, Cezayirlilerden aldığı duyumlarla öğrenir. İspanyol basınında bu bilgileri doğrulayan haberler çıkar. Gemiler, Kazablanka'ya gidecek, içindeki personel de "Fas Koruma Ordusu" adı altında görev yapacaktır.[45]

İspanya'nın Fas coğrafyası içindeki toprağı olan Ceuta'ya (Septe) geçen Binbaşı Tahir, burada Teğmen Remzi ile buluşur. Binbaşı Tahir, işbirliği yapacak aşiretler hakkında ayrıntılı bilgiler verir. O da bölgedeki gelişmeleri anlatır. Fransızların olağanüstü baskılarına rağmen, Emir Abdülmalik, çekilmediği gibi yoğun faaliyetlere girişmiştir. Teğmen Nuri, bu arada Emir Abdülmalik'in emrine girerek, onun irtibatlı olduğu kabileler hakkında yeterli bilgiyi topladıktan sonra yanından ayrılmıştır. Olağanüstü karşı istihbarat faaliyetleri yüzünden, Osmanlı subaylarının bölgeye geçişleri fazlasıyla zorlu şartlarda gerçekleşebilmektedir. Öyle ki çıkarılan bütün engelleri aşan Teğmen Remzi, Fas'a 27 günde geçebilmiştir.[46]

Binbaşı Tahir, 25 adet pasaport ihtiyacını Hariciye Nezaretine bildirir. Dâhiliye Nezaretine isteğin bir an önce karşılanması için yazı gönderilirken, Harbiye Nezaretinden de bir an önce sonuçlandırılması gereken ilginin gösterilmesi rica edilir.[47] Dâhiliye Nezaretinden 24 adet pasaport temin edilir ve Madrid Büyükelçiliğine ulaştırılmak üzere Roma Büyükelçiliğine yollanır ve Madrid Maslahatgüzarlığı da haberdar edilir. Binbaşı Tahir, pasaportlar İstanbul'dan İspanya'ya gelmeleri icap eden subaylara ait olduğundan, Madrid'e gönderilmemesini Roma Büyükelçiliğine bildirince, Elçi Nabi Bey'e, yeni bir emir verilinceye dek İstanbul'a geri gönderilmeyerek Roma'da saklanması derhal telgrafla bildirilir.[48] Temmuz ayında Elçi Nabi Bey, saklanan pasaportların Roma'da kalmasının mı yoksa kuryeyle Cenevre ya da Viyana'ya gönderilmesinin mi uygun olacağını Hariciye Nezaretine sorar.[49] Oradan da pasaportların Cenevre'ye gönderilmesi uygundur cevabı verilir.[50] Ağustos ayı sonunda pasaportlar Cenevre Başkonsolosluğuna ulaşır.[51] Bu arada Binbaşı Tahir'in maaşından kesilen 400 kuruş, kız kardeşlerinin "idarelerine kâfi" gelmeyince, kendisine ne kadar bir artış yapılması sorulur, o da 600 kuruş daha eklenerek 1000 kuruşa çıkarılmasını ister.[52]

Mevlay Hafız, Binbaşı Tahir'in rütbesinin yükseltilmesini Harbiye Nezaretinden rica eder. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa, "Madrid Sefaret-i seniyyesi vasıtasıyla Fas Sultanı

Mevlay Hafız Hazretlerine" hitabıyla, şu cevabı verir. "Şeref keşide (*şerefle yazılan*) buyrulan telgrafnâme üzerine Tahir Bey hakkındaki âmâl (*dilekler*) ve arzû-yı hükümdârîlerini derhal makâm-ı muallâ-yı hilâfet-i uzmâya arz etdim. Emir el-mü'minîn zât-ı hilâfetpenâh-ı akdes hazretleri mîr-i mümâileyhe (*adı geçen kumandana*) iki rütbe birden tevcihini (*verilmesini*) irâde ve ferman buyurdular. Tahir Bey'in şu vesile ile kemâkân (*eskisi gibi*) devam-ı hüsn-i hidmetini (*güzel hizmetlerinin devamını*) temenni eder ve orada bulundukca hükûmetimiz, kendisini miralay rütbesinde add ü telakkî edeceğini (*kabul edileceğini*) maa-l-ta'zimât (*hürmetlerimle*) arz ile şeref ve mübahât (*şeref ve övünç*) eylerim."[53] Enver Paşa'nın gerek hitabında gerekse cevabındaki ifadeler, oyunun hangi mecralarda yürütüldüğünü göstermesi yönüyle dikkat çekicidir. Bu telgrafın çözülmesinde bazı aksaklıklar yaşanır[54] ancak terfide bir mesele çıkmaz. Binbaşı Tahir'in terfisine dair "irade-i seniyyenin" çıktığını Harbiye Nâzırı Enver Paşa, "Fas Sultanı Mevlay Hafız Hazretlerine" Madrid Büyükelçiliği vasıtasıyla, 10 Haziran'da şifreyle müjdeleyecektir.[55]

Hariciye Nezaretinin, "madalya ve nişan verilmemesi" yönündeki görüşüne, Binbaşı Tahir, Enver Paşa'ya yolladığı 11 Mayıs 1915 tarihli "çok gizli" yazıda, "Zorlu durumlarda ailelerini ve geleceklerini bir anda riske atmakta tereddüt etmeyen bu kişiler için bir şeyler yapmak zorundayız. Bunlardan bazıları halen açığa çıkmış durumdadırlar. Bundan dolayı madalyayla taltif etmek onları yüceltmeyecek aynı zamanda diğer insanları da cesaretlendirecektir"[56] dedikten sonra buradaki uygulamaları ve diğer gelişmeleri aktarır. Fas'ta, Fransızlardan "legion d'honner nişanı" alan aşiret reisleri, kendi askerî güçleriyle bunu aldıklarını söylerken, aldıkları paralardan hiç söz etmezler. Onlar, son günlerde ileri gelen birkaç Faslıya daha madalya vererek bu siyasetlerini sürdürmektedirler.

Fransız işgalindeki bölgeyi terk eden ileri gelen aşiretlerin reisleri, Halîfenin emrinde olduklarını söylemekten çekinmezler. Almanlar da bu reislerden üçünü "Büyük Prusya Nişanı" ile taltif ederler. Mevlay Hafız'ın her ne pahasına olursa olsun İslâmiyeti

savunmak için feda etmeyeceği hiçbir şeyin bulunmadığını Halîfeye yazıyla bildirdiği göz önüne alınınca Hariciye Nezaretinin görüşü, çıkarlara uygun görünmemektedir. Binbaşı Tahir, yazısını şu değerlendirmeyle bitirir: "Öyle sanıyorum ki Padişahın madalyaların verilmesini onayladığını ancak posta yoluyla kutularının gönderilmesinin yasaklanmasından ötürü ulaştırılamadığını Mevlay Hafız'a bildirilmesi uygun olacaktır."[57]

İstanbul'dan İspanya'ya gelip, buradan Fas'a geçecek altı subayın geliş yollarını, yine "çok gizli" ibareli 14 Mayıs tarihli yazısında Binbaşı Tahir, Enver Paşa'ya şöyle arz eder: Barselona'ya gelecek subaylardan ikisi, İstanbul–Viyana–Cenova; diğer iki subay Dedeağaç–Napoli–Cenova; son iki subay ise Selanik–Pire–Patras–Brindizi–Cenova güzergâhını kullanacaklar, Cenova'dan gemiye binerek Barselona'ya varacaklardır. İtalya'nın, ülkeye girişte istediği vize şartı, sınırlarında bulunan konsolosluklarından vize alınarak aşılacaktır. Subaylardan birkaçının yabancı dil bilmeleri gereklidir. İtalya, savaşan ülkelerin vatandaşlarının kendi topraklarına çıkmalarına izin vermediğinden dolayı, pasaportlar mutlak şekilde sahte olmalıdır. Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Portekiz ve İspanya'dan birisine ait pasaportu taşıyor olmaları halinde fazla engelle karşılaşmayacaklardır. Cenova ile Barselona arasında sefer yapan küçük İtalyan gemileri varsa da büyük gemilerden ikisi İtalyan yolcu, biri de İspanya'ya ait nakliye gemisidir.[58] Subaylar, eğer Cenova'da tespit edilirlerse, Arjantin'e gitmek üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne bilet alıp, Barselona'da inmelidirler. Harbin başlamasından beri İtalyan yetkililer, gemilerdeki yolcuların listesini gemi kaptanlarına vermekte, onlar da hemen Cenova–Barselona hattından sorumlu İngiliz ya da Fransız subaylara ulaştırmaktadırlar. Subayların, İtalya'da uzun süre kalmamaları sakıncalıdır. Çünkü İtalyan askerî ve mülkî görevlileri, Trablusgarp, Arnavutluk ve Fas meselelerinden dolayı her yerde Türkleri aramaktadırlar. Bütün bunlar dikkate alındığında subaylar, mutlaka iki kişilik gruplar halinde seyahat etmeli, Barselona'ya gelince de Orient Otelin dışında bir yerde kalmamalıdırlar. Zaten Barselona'da Bequina Meydanı 1 numarada bulunan

Alman Konsolosluğuna müracaatlarında, ihtiyaçları olan bütün bilgileri edineceklerdir.[59]

Harbiye Nâzırı Enver Paşa, doğrudan Mevlay Hafız'a çektiği 18 Mayıs tarihli telgrafla, kendisine desteklerini açıklar. Padişah Mehmed Reşat'ın, Mevlay Hafız'ın hemen mukaddes cihada katılması kararını onayladığı müjdesini verirken, Fas'ın bu mukaddes cihadının başarılı olacağına dair inancını da Halîfeye arz ettiğini belirtir. Enver Paşa, kahramanlıklarını, istiklâllerine düşkünlüklerini ispatlayan sadık Faslıların zihninde, Mevlay Hafız'ın Fas'ı Fransız işgalinden kurtararak tam istiklâline kavuşturacağı, eski günlere dönecekleri düşüncesinin yerleştiğini vurgular. Osmanlı Devleti, bu kutsal amacı gerçekleştirmek üzere her türlü gayreti göstermekten geri durmayacaktır. Son olarak sözlerini şöyle tamamlar: "Allah'a inancımız ve aziz Peygamberimizin sayesinde, İslâm dininin iyiliği, Müslümanların saadeti için kesin zafer kazanılıncaya dek her şeyi yapmaya devam edeceğiz."[60]

Padişahın fermanı onayladığını doğrudan Mevlay Hafız'a telgraf çekerek bildirdiğinden aynı gün Binbaşı Tahir'i haberdar eden Enver Paşa, şu bilgiyi de ekler: "Teklif ettiğiniz bütün madalya teklifleri müsbet bulunmuş ancak haberleşme yollarındaki aksaklıklar yüzünden hemen gönderilememektedir. Elimden gelen ve mümkün olan her şeyi yapacağım."[61]

Haziran 1915

Fas'ta yürütülen faaliyetlerin ilk etkin sonuçları görülmeye başlanır. Fas'ın kuzeyinde Tanca, El Kasser, Larache, Tetouan ve Melilla'daki dağ aşiretleri ayaklanırlar ve Sidi Boudouma'da bulunan Fransız kuvvetlerine saldırırlar. Mayıs sonunda başlayan saldırılar 3 Haziran itibariyle halen devam etmektedir. Buradaki iki Fransız alayı sürekli ateş altındadır. Fransız resmî kaynakları, kayıpları yalanlıyor, bu konuda olağanüstü hassas davranıyorlar. Bölgeyi ele geçiren aşiretlerin elinde, bol miktarda cephane, silah, iki top ve iki makineli tüfek vardır. Bütün basın, İspanyol basını da dâhil olmak üzere Fransız resmî kaynaklarının söylediklerinin tersini iddia

eden haberler yayınlamaktadırlar. Resmî bir belgede, Fas Sömürge Valisi General Lyautey'in, durumun ciddiyetinin farkında olduğu yazılıdır.

Aşiretler, coğrafî konumundan dolayı, Tanca'ya taarruz etmek isterler. Fransız bölgesinin güneyinde yapılacak bu taarruz çok büyük tehlikeleri de beraberinde getirecektir. İspanyollar ise kendi bölgelerinde bulunan ve gece gündüz durmaksızın savaşan aşiretlerin toparlanmasından oldukça memnundurlar.[62] Fransızlar, İspanyolların geleneksel düşmanı aşiretlerin kendilerine karşı savaşmalarını, yaya olarak sekiz günlük bir mesafeye atmalarının doğurduğu şaşkınlığı, derin endişeyi artık saklayamaz haldedirler. Bu hareket de kesin tarafsızlık yanlısı İspanya'nın dikkatinden kaçmamıştır. Gerçek olan ise Fas'ta zorlukla elde edilen bu tatminkâr sonuçların, Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyasında ve diğer ülkelerdeki itibarını artırdığıdır.

İspanya'da ve Fransa'da Halîfe Mehmed Reşat'ın emriyle isyan çıktığını açıklayan telgraflara, isyanın diğer İslam ülkelerine yayılmasını önlemek amacıyla sansür uygulanmıştır. Mevlay Hafız, Fas'a geçinceye dek ayaklanma, "reîs-ül-ulemâ" Şerif Sıddık Derkavî tarafından idare edilecektir. Fas'ın bütün şehirlerindeki tekkelere hükmeden Derkavî, Tanca'daki evinden ayrılarak büyük bir törenle "mukaddes cihadı" ilan edecektir.[63]

Fas'ta aşiretlerin Fransız işgal kuvvetlerine yönelik saldırıları, genele yaygınlaşır. "Aitrabia aşireti" Umelrebia nehrinin sağ sahilinden Albay Dupplessis komutasındaki dört tabur, iki topçu ve iki süvari birliğinden oluşan seyyar kuvvete saldırır.[64] Fez–Meknes'te, Tadla'da, Atlas Dağlarının doğusunda ve kuzeydoğusundaki Berberi aşiretleri de Fransız kuvvetlerine saldırıya geçerler. Tadla yakınlarındaki saldırılara katılan 6000'den fazla Berberi mücahidle, Fransızların iki piyade alayı, iki topçu ve birkaç süvari birliği arasındaki şiddetli çarpışmalar, Fransız ve Fas basınında da yer alır. Casba, Mellal ve Udra'da da çarpışmalar sürer.[65]

Almanya'nın, müttefiki Osmanlı Devleti'ni göz ardı ederek, Fas'taki ortamdan kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmaya dönük siyasî uygulamaları, Mevlay Hafız'a verilen sözlerin tu-

tulmaması mesele teşkil eder. Mevlay Hafız'ı ilk başlarda kendi tarafına çekmedeki başarısızlığını unutan Almanya, onu tacını kaybetmiş eski bir sultan olarak tanımış, açığa çıkan niyetler doğrultusunda kendisiyle iki kez anlaşma yapma arzusunu göstermiştir. Malzeme desteği sözüne rağmen bunu hayata geçirmemeleri, Mevlay Hafız'ı Almanya'dan uzaklaştırır. Mart ayında Binbaşı Tahir, Madrid'de Alman Büyükelçisiyle görüşmesinde, Mevlay Hafız'ın mevcut buharlı gemilerle Fas'a geçmesinin imkânsızlığını belirterek ya tayyare ya da denizaltı yolunun kullanılmasını teklif eder. Büyükelçi, Almanya'dan tayyare geleceğini, Mevlay Hafız'a da bunu iletmesini söyler.[66]

Mevlay Hafız, İstanbul'dan da vaat edilenlerin henüz istenilen seviyede yerine getirilmemesinden dolayı hayâl kırıklığına sürüklenmektedir. Binbaşı Tahir'e, kırgınlığını anlatır. "Tayyarenin hazırlanmasından önce Osmanlıların sözlerini tutmaları gerekirdi. Ben şayet Fas'ta şahsi menfaatlerim için bulunsaydım, kendi yöntemlerimle bunları gerçekleştirir, asla İspanya'ya gelmezdim. Berlin, bilhassa İstanbul, Fas'taki durumun önemini ve nazikliğini anlamıyorlar. Benim samimi niyetlerle bu karmaşanın içine girmem, Halîfeye olan bağlılığımın bir ispatıdır. Vicdanen, İslâma hizmetten başka bir şey istemediğimi düşünmemelerinden dolayı son derece üzgünüm. Almanların beni kendi casuslarıyla aynı seviyede tutmak istemelerine ise hiç kızmıyorum." Enver Paşa'ya bunları aktaran Binbaşı Tahir, Mevlay Hafız'ın hayatî derecedeki çıkarlarını, Osmanlı Devleti lehine tehlikeye attığına, mallarını, servetlerini kaybetmiş kişileri yanına getirdiğine dikkati çeker. Bir başka tuhaflık da birkaç ay önce verilmesi kararlaştırılan üç madalyanın, Berlin'den henüz gönderilmediğinin Mevlay Hafız'a bildirilmesidir. Mevlay Hafız da bunları göz önüne alıp değerlendirdiğinde Fas'taki mücadeleye yardımdan uzaklaşmaktadır.[67] Enver Paşa, Mevlay Hafız'ın Fas'a gelişinin gizlenebileceğini, esas meselenin yapılacak operasyonlar üzerinde çok süratle fikirlerin ortaya konulması olduğunu, tayyare ya da denizaltı vasıtalarını beklememek gerektiğini, bunun neredeyse imkânsız göründüğünü Binbaşı Tahir'e cevaben söyler.[68] Bu durumda Binbaşı Tahir'e, Mevlay Hafız'ı

sakinleştirmek, tekrar ilk günlerdeki ortama dönmeye çalışmaktan başka bir seçenek kalmaz. Tabii bunun için de madalyaların yanı sıra Fas'ta görev yapmak üzere topçu subayı ve cerrah tabip gönderilmesi halinde işler daha kolay yoluna girecektir.[69]

İtalya'nın Avusturya–Macaristan İmparatorluğuyla harbe girmesi, İspanya siyasî ve askerî kesimlerinde tepkiyle karşılanır. İspanya basınında, İtalya'nın İtilâf Devletleri safında yer alması şiddetle eleştirilir. Bu gelişmeye karşılık, İspanya'nın tarafsızlık siyasetinde bir değişiklik söz konusu değildir.[70]

Mevlay Hafız, Barselona'da bulunduğundan, Madrid ile burası arasında mekik dokuyan Miralay Tahir, Maslahatgüzar Vassik el-Muayyad'ın hastalanmasıyla zor durumda kalır. Zamansızlıktan kendi telgraflarını bile yazmakta sıkıntı yaşar. Maslahatgüzar, elinde bulunan müsveddesi yazılmış telgraflarla bile başa çıkamaz haldedir. Gecikmenin söz konusu bile olamayacağı bu durumda, Hariciye Nezaretinden, elçilikteki İbrahim Ziya'ya emir verilmesini arz eder.[71]

Haziran ayı ortalarında Fas Adalet Bakanı temas kurmak üzere Madrid'e uğrar. Miralay Tahir de Faslı şeriflerle temas kurmayı başarır. Şerif Abdurrahman Belguitti, kılık kıyafetini değiştirerek, sakalını kesip şapka takarak İspanya'ya gelir. Kazablanka civarındaki aşiretler, Caartittra'daki Fransız birliklerine taarruz ederler. Yine bölgedeki güçlü Zayane aşireti, Fransızlardan bir top, pek çok makineli tüfek ele geçirir. Çarpışmalar sürmektedir. Ajanları vasıtasıyla Miralay Tahir'in öğrendiği bilgileri, İspanyol basınında çıkan haberler de doğrular.[72]

Madalyalar meselesi, halen bir türlü çözüme kavuşturulamamıştır. Miralay Tahir, Madrid'deki Alman Büyükelçiyle bu konuyu yeniden görüşür. Büyükelçi, madalyaların Mevlay Hafız'ın Fas'a dönmesinden sonra verilmesi fikrindedir. Böylece onun Fas'a gitmeye zorlanabileceğini değerlendirmektedir. Miralay Tahir, Büyükelçiye, bu düşüncelerinin âdil olmadığı gibi kendilerini içinden çıkılması zor durumlara sürükleyeceğini söyler. O da fikirlerinde ısrar edeceği, ayrıca Mevlay Hafız'ın Fas'a geçişine ilişkin, Miralayın uygun bir hal çaresi bulacağına emin olduğu cevabını verir.[73]

Alman Büyükelçinin, Almanya'nın Mevlay Hafız'a verileceğini resmen bildirdiği madalya daha gönderilmemiştir. Miralay Tahir, bu arada Büyükelçiye madalya taltif vesîkalarının yolda olduğu, diğer bütün madalyaların da gönderileceği hususunda güvence verir. O da madalyaları Almanya'nın desteğinin bir ifadesi olarak Fas'taki reislere ulaştıracağını, Osmanlı Devleti'nin kendilerine yardımı sürdürmesinin yanı sıra siyasî menfaatlerini de korumasını açıkça talep eder. Miralay Tahir, gelinen noktada, Enver Paşa'dan meseleyi Berlin'le görüşerek bir an önce sonuca bağlamasını, kendisini Alman Büyükelçiyle arasında ortaya çıkan bu durumdan kurtarmasını istirham eder.[74]

Madrid Maslahatgüzarlığı görevi uzatılan Vassik el-Muayyad, "sayfiyede kalmaya mecbur olduğundan" Elçilik işleriyle uğraşmaya kendisinin de vakti bulunmadığından dolayı, Miralay Tahir, İbrahim Ziya'nın maslahatgüzarlığa atanmasını Hariciye Nezaretine yazar. Nezaret ise, daha önce Miralayın arzusu doğrultusunda gerçekleşen uzatmaya rağmen, bu atama isteği hususunda Başkumandanlık Vekâletinden, görüşlerinin süratle bildirilmesini ister.[75] Vassik el-Muayyad görevine devam eder. Ay sonuna doğru malî meselelerden dolayı İspanya Hükümeti istifa eder. Kralın, eski başbakanı yeni hükümeti kurmakla görevlendirmesi kuvvetle muhtemeldir, değerlendirmesi Madrid Maslahatgüzarlığından Hariciye Nezaretine bildirilir. Durumdan, Başkumandanlık Vekâleti de haberdar edilir.[76]

Temmuz 1915

Mevlay Hafız'ın mücadeleye etkin katılmada gösterdiği ikircikli tutum, Fas'ta işleri olumsuz etkiler. Miralay Tahir, son durumu oldukça uzun "çok gizli" bir raporla Enver Paşa'ya arz eder. Mevlay Hafız, Fas'a ancak tayyare ya da denizaltıyla gidebileceğini her seferinde kesin bir dille söylemekten geri durmaz. Almanya'dan bir tayyarenin gelerek onu Fas'ın içlerine kadar götüreceği kendisine haber verildiğinde, bu kez madalyalarını bahane ederek saygınlığını ispata kalkışıp, anlayış gösterilmesini ister. Bu davranışlar

da onun Fas'a gitmek gibi bir fikrinin olmadığını ortaya koyar. Almanya'nın hiçbir zaman tayyare tahsis etmeyeceğini düşündüğünden, bu durum karşısında şaşırır. O, Fas'taki harekâtı, Barselona'daki evinden yönetmeye devam etmek niyetindedir.[77]

Fas'taki aşiretlerin Fransızlara karşı saldırıları da yönetim boşluğuyla istenilen şekilde gitmemeye dönüşme eğilimi göstermeye başlamıştır. Şerif Seddik'in Tanca'da ilan ettiği "mukaddes cihadı" Fransızlar "akıllıca bir hareket" olarak değerlendirirken, buradaki subaylardan Teğmen Nuri, Tetuan'daki Alman Konsolosluğuna sığınmak zorunda kalır. Teğmen Remzi ise yerliler tarafından ölesiye dövülür, soyulur. O da kendisini Emir Abdülmalik'in yanına zor atar.

Fas'ta yerel aşiretler, her yıl gelenekselleşmiş halde hasat mevsiminin ardından eylemlere girişirler. Bunu da ya ganimet elde etmek ya da ganimetlerinin Fransızlar tarafından satın alınmasını sağlamak için gerçekleştirirler. Meselenin bu yönünden bakıldığında, Miralay Tahir'e göre bunlar tabii bir eylem olarak ortaya çıkmaktadır. Oysa bölgede Fransızlara karşı yürütülecek isyan için iki yol vardır. İlki, Osmanlı Devleti'nin Mevlay Hafız'ın bir an önce Fas'a geçişini temin ederek, aşiretlerin başına geçirmesi; ikincisi de aşiretlere bir hedef tespitinin ardından onların bir araya gelip aynı anda eylemlere kalkışmalarını sağlamaktır. Miralay Tahir, bugüne dek geçen sürede yaşananlardan sonra şu değerlendirmeyi yapar: "Mevlay Hafız'ın Barselona'da lüks içinde yaşayarak, bazı güçlü müttefiklerimizin üzerinde hiçbir etkisi olmaksızın görüşmesinin nasıl olup da Faslıları harekete geçireceğini merak ediyorum. Olaylar bu şekilde sürerse, eski Sultanın son zamanlarda sergilediği davranışlarını şantaj olarak tanımlamaktan kendimi alamayacağım gibi, çıkarları başka yerde olmasını gerektirdiği anda da tamamıyla vazgeçeceğinden eminim. Bundan dolayı çeşitli tedbirler alınmaması halinde sonuçların belirsiz ve anlatılması güç olaylara yol açabileceği inancındayım."[78]

Mısır Prensi Aziz Hasan ile sözde Mısır Hidivi Hüseyin Kâmil'in kuzeninin İspanya'da oldukları bilgisini alan Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa, Miralay Tahir'i, kendisiyle temas kurmanın

yollarını aradıklarını bildirerek, görüşmemesi konusunda uyarır. Bu kişilerin, İngilizlerle ve Fransızlarla da irtibat kurmak isteyeceklerini dikkate almasını söyleyerek, her türlü temastan kaçınınız, der.[79] Aradan yirmi gün kadar geçtikten sonra Miralay Tahir, Hariciye Nâzırına, "Gelişmeler, sizin Prens Aziz hakkındaki görüşünüzü doğrulamaktadır" cevabını verir.[80] Nişan ve madalyaların hâlâ gönderilemeyişini, subayların gelmeyişlerinin sebeplerini, Miralay Tahir ısrarla sorar.[81] Hariciye Nezareti, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğine meseleyi aktardığında, oradan "Bu nişanlar kapalı bir adresle belki gönderilebilir, fakat zâbitânın esasen gitmesi kabil değildir" görüşü bildirilir.[82] Hemen ertesinde Miralay Tahir, 20 Temmuz'da bu kez Enver Paşa'dan, madalyaların ve daha önce istediği topçu, süvari, mühimmatçı subayların gönderilmesi hususunda bilgi istirham ederken,[83] Fas Sömürge Valisi General Lyautey'in, hükümete rapor vermek, yürütülen uygulamaların değerlendirmesini yapmak üzere Paris'e gittiğinin Tanca'daki yerel basında yer aldığını bildirir.[84]

Temmuz ayı sonu itibariyle Fas'taki durum pek iç açıcı değildir. Mart ayında Tanca'dan kaçan Emir Abdülmalik, Vadras aşiretince zorlukla kurtarıldıktan sonra Beni Musavver'e sığınmıştır. Fransızların, Beni Musavver'de ve civarındaki aşiretlere 125.000 Fransız Frankı dağıttığı dikkate alındığında –Taia, Gheyoseh ve Tessouly aşiretlerinin liderleri Enver Paşa'ya müracaat etmiş olmalarına rağmen– Emir'in bir an önce gitmesine izin vermek mümkün değildi. Emir Abdülmalik, Beni Musavver'den çıktıktan ancak sekiz gün sonra bu aşiretlerin hâkimiyetindeki bölgeye varabilmişti. Onun ayrılmasının ardından, Şerif Belkıti, şaşaalı kıyafetlerini giyinir ve Emir'in yerine geçer.[85] Fransızlar, Şerif Belkıti'nin sığınağında Beni Musavver'in Şeyhi Zilâl'e 300.000 Frank teklif ederler. Şeyh, bütün aşiretlerin satın alınmasına rağmen buna tepki gösterir. Teğmen Remzi de bu gelişmeler üzerine Beni Musavver'den ayrılır. Alman Konsolosluğuna sığınan Teğmen Nuri, şehirdeki ilişkiler zincirini kullanarak Beni Musavver ve Belkıti'yi bir araya getirip Emir Abdülmalik'e katılmalarını sağlayabilme imkânı varken bunu gerçekleştiremez.[86]

Ağustos 1915

Madalya ve nişanların Madrid'e gönderilmesi meselesi hâlâ çözüme kavuşturulamamıştır. Fas aşiret reislerinin bir an önce madalyalarını takmak istediklerini dile getiren sözlerine Miralay Tahir, bazen gönderildikleri bazen henüz gönderilmedikleri cevabını vermekten başka bir şey yapamaz. Bu tutarsız haberler, tabii biçimde Enver Paşa'ya duyulan olumlu düşüncelerin gittikçe değişmesine yol açar. En sonunda Miralay Tahir, Enver Paşa'ya "Eğer madalyaları gönderebilmek için uygun ortam yoksa biz buradan bir kişiyi İstanbul'a ya da İsviçre'ye yollayıp aldırabiliriz" diye teklif eder.[87] Enver Paşa, bu teklifi, "Cenevre Konsolosluğundan aldırması için madalyaları oraya yollatacağım" diyerek uygun görür.[88]

Almanya, Mevlay Hafız'ı Fas'a götürecek tayyare meselesini çözüme kavuşturduğunu açıklar. Aşiret liderlerine verilecek haber için uygun an beklenir.[89] Miralay Tahir, Fas'ta isyan hareketinin başladığını, Osmanlı basınının bu bölgeyle ilgili, eline geçen "telgrafları" haber yapmamasının uygun olacağını Enver Paşa'ya arz eder.[90] Reuter Ajansı, Mevlay Hafız aleyhinde, sanki olayları kendisi tertiplemişçesine, vahşet haberlerine dikkati çeker. Osmanlı personelinin faaliyetlerine dair en küçük bir bilgi yer almaz. Almanlarla, Fas aşiretleri arasında da bir uzlaşma sonunda sağlanır.

Geçen süre içinde Fas'ta "mukaddes cihadın ilanından" itibaren gerçekleştirilen faaliyetler sonucu çıkan isyan, Fransa'yı zor durumda bırakır. Fransa'nın buradaki kuvvetlerinden ve yerlilerden tek bir askeri Çanakkale'ye gönderemez. Büyük kısmı Cezayir sınırındaki Oujda, Tlemcen ve Vahran şehirlerinde konuşlanmış halde 60.000 kişilik kuvveti, Fas'ta tutmaya mecbur kalırlar. Almanlar, Miralay Tahir'den, Fransızların bu kuvveti iki ay içinde konuşlandıkları bölgeden başka bir yere kaydırıp kaydıramayacaklarını sorarlar.[91]

Aşiretlerin saldırılarıyla başlayan çarpışmalar devam etmektedir. Vezzan'da Şerif Mevlay Ali'nin evinde toplanan Beni Zerval, Beni Mestara, Ghazava ve Rehouna aşiretleri reisleri, diğer aşiretlerden ayrı olarak Fransızlara karşı "cihad" ilan ederler. Fransızlar

bunların saldırıları karşısında ne kaçabilir ne de düzenli şekilde geriye çekilebilirler. Şerifin bütün itirazlarına rağmen, toplananlar "yüce Halîfe"nin adını bağırarak, seslerini etrafa duyururlar.[92]

Fas'ta önemli bir yeri olan Zayan aşireti de Mevlay Hafız'ın babasının reisliğinde, Fransız kuvvetlerine saldırıya geçer. İlk saldırıda Fransızlardan üç top, sekiz makineli ve bol miktarda cephane ele geçirirler.[93] Çarpışmalar devam ederken, Miralay Tahir'in aldığı yeni bilgilerde, 6000 piyade, 1000 süvariden oluşan kuvvetle saldıran Zayan aşiretinin karşısında, yerli süvariler dâhil Fransızların 4000 asker, bir dağ topu bataryası ve diğer unsurları bulunmaktadır. Zayan aşireti mensupları altı makineli tüfek, çok miktarda cephane, üçü hiç kullanılmamış üçü de düşmanların geri çekilirken muharebe dışı bıraktıkları altı topu malzemesiyle birlikte ele geçirmişlerdir. Fransızlar, 1904'ten beri Kazablanka ve Chaviye'de süren çarpışmalardaki kayıplarının yarısını, bu son saldırılarda kaybetmişlerdir.[94]

Miralay Tahir, Fas'taki isyanın önemli kişileriyle bağların kuvvetlenmesine de özen gösterir. Halkın çok büyük hürmet gösterdiği vatanperver Şerif Muhammed Belkıti'nin iki oğlu Beyrut'ta okumaktadırlar. Kendilerinden uzunca bir süre haber alamayınca, Miralay Tahir'den yardım ister. Muhammed Belkıti, hiç tereddüt etmeden Emir Abdülmalik'in yanında Tanca'dan ayrılmış, bütün malına, parasına el konulmasına rağmen kendisine verilen yardım paralarını geri çevirmiştir. Meseleyi Enver Paşa'ya aktaran Miralay Tahir, çocuklara maddi destek sağlanmasını, kısa sürede babalarına mektuplarının ulaştırılması için gerekenin yapılmasını arz eder.[95] Harbiye Nâzırı, hemen konuya gereken hassasiyeti gösterir ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'yı bilgilendirir. Muhammed Belkıti'nin öğrenimlerini tamamlamak için "Beyrut'da mekteb-i Osmaniye'deki mahdumları Faslı Abdullah ve Ebu-l Fays"a gereken kolaylığın, yardımın sağlanmasını, babalarına yazılacak mektupların kendisine gönderilmesini söyler.[96] Cemal Paşa da Muhammed Belkıti'nin çocuklarınca babalarına yazılacak mektupların Harbiye Nâzırına gönderilmesini, her ay "tarafımdan verilmek üzere münasip bir maaş teklif etmesini" ve hemen ödemeye başlamasını,

Beyrut Valisi Azmi Bey'e yazdığını bildirir.[97] Çocuklara dört Osmanlı lirası verilir.[98] Beyrut Vali vekili, onların babalarına yazdıkları mektubu da Başkomutanlığa yollar.[99] Beş yıl önce okula giren çocukların, yıllık ellişer liradan ikiyüzelli lira ile beraber elbise, harçlık vs. olmak üzere toplam 77,666 kuruş toplam borçlarının, 48,900 kuruşu babalarınca ödenmiş, geriye 26,766 kuruş borçları kalmıştır.[100]

Teğmen Remzi'nin Reysol, Teğmen Nuri'nin de Abdülmalik kabilelerindeki görevlerini, cesaretle, sadakatle ve birçok tehlikeye rağmen en iyi şekilde yerine getirdiklerinden dolayı, Almanya'nın Madrid Elçisi tarafından "Alman Harp Nişanıyla" taltifleri teklif edilir. Harbiye Nezareti, bu teklife dair, Miralay Tahir'in değerlendirmesini sorar.[101]

Eylül 1915

Enver Paşa'nın, Fas'ta aşiretlerin hangi bölgelerde bulunduğu, Emir Abdülmalik'in konumu, Mevlay Hafız'ı acilen Fas'tan ayrılmaya zorlayan sebeplerin ve gerçek durumun ne olduğuna ilişkin bilgi isteği[102] üzerine Miralay Tahir, ayrıntılı bir rapor hazırlar. Emir Abdülmalik, Fas şehrinde, Gayaseh aşireti Taza'da, Riyata aşireti de Fas şehrinin kuzeydoğusundaki Ru'da bulunmaktadırlar. Emir Abdülmalik, diğer aşiretlerle birlikte Fas şehrinin kuzeydoğusuna bir taarruz gerçekleştirmiştir. Şehrin girişinde barikat kurarak Cezayir, Oran, Oujda ve Taza'ya giden yolların üzerinde tam denetim sağlayıp, Fransız destek birliklerinin Cezayir'e ulaşmalarını engellemeyi düşünmüştür. Bir tesadüf eseri olarak, Emir Abdülmalik'e verilen bölgede Fas ve Taza şehirleri çevresinde yaşayan aşiretler vardır. Bu durumda gerek yazılı, gerekse özel ulaklarla bu aşiretlere Emir Abdülmalik'in emrine girmelerinin bildirilmesi gerekmektedir.[103] Emir ile Taza civarındaki aşiretlerin reisi, ünlü Mevlay el-Hiba'nın kardeşi, Fransızların "mavi sultan" dedikleri Maun el-Çingitti arasındaki irtibat da Melilla üzerinden kurulmalıdır.

Emir Abdülmalik, bayramın üçüncü günü karargâhını Cebel Gayace'ye kurarak, Taza ve Fas'ın Çuka (Choucka) ile olan

bağlantısını kesmiştir. Çarpışmalar, gittikçe şiddetlenmektedir.[104] Emir Abdülmalik, Miralay Tahir'e gönderdiği son mektubunda, Fas'taki ortamın Fransızlar için gittikçe içinden çıkılması güç bir hal aldığını, bazı aşiretlerin cihada etkin şekilde katılmalarına ihtiyaç duyduklarını, dahası Faslıların silahlarının kaçırıldığını haber vermektedir.

Miralay Tahir, hem Emir Abdülmalik hem de Fransızlara karşı düzenlenecek harekâtlara katılmalarını isteyebileceği aşiretlerle sürekli temas halindedir. Cihadın başarıya ulaşabilmesi için Fas'ta belli başlı dört özerk bölge oluşturulmuştur. İki büyük merkezden hareketli olanı Tanca'da, diğeri de Kasser şehrinin kuzeydoğusundaki Beni Musa'dadır. Bunlar da iki farklı merkeze ayrılmış olarak faaliyettedir. İspanyol bölgesi Tetuan'da ve El-Ariş'te bulunan Alman Konsolosluklarından, talimatların Fas'ın iç bölgelerindeki aşiretlere ulaştırılmasında etkin biçimde yararlanılmaktadır. Son olarak Melilla'da kurulan özerk bölge vasıtasıyla da Taza ve Cezayir sınırındaki aşiretlere talimatlar gönderilmektedir. Aynı bağlantı, Atlas Bölgesindeki aşiretlerle de kurulmuştur. Aşiretler, temsilcilik vasıtasıyla Miralay Tahir'e ulaşan cevaplarında, kendi resmî mühürlerini kullanmaktadırlar.[105]

Enver Paşa'nın, Mevlay Hafız'ın karadan Fas'a geçip geçemeyeceğiyle ilgili sorusuna, Miralay Tahir "Halen mümkün görünmemektedir" cevabını verir. Fransızların Fas'taki geçiş yollarını denetim altında tutmakta hiçbir fedakârlıktan kaçınmamaları, Osmanlı personelinin ve aşiretlerin hareketlerine uyguladıkları her türlü baskının yanı sıra "akıllara durgunluk verecek şekilde yürüttükleri aldatmaca ve oyunlar" işleri çok güçleştirmektedir. Bu ortamda, aşiretler arasında rekabetin olmaması en önemli kazançtır.[106] Zorlukların üstesinden gelmek için Miralay Tahir ve personeli, aşiretlere, kendilerine güvenmelerinin kaçınılmazlığını anlatmak için fazlasıyla gayret gösterirler. Haberleşmedeki tehlikeler, düşman hatlarını geçmek zorunda kalan özel personelin konumu, harekâtın tarafsız ülkelere kaydırılması gibi meseleler, bulunulan zamanın üzerinde düşünülmesi gereken konulardır.

Miralay Tahir, 4 Eylül 1915 tarihli 118 numaralı, çok acil olarak Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafında önemli gelişmeleri arz eder. İspanya Hükümeti, Barselona Genel Valisi vasıtasıyla, Mevlay Hafız'dan en kısa sürede Barselona'yı terk etmesini ister. Vali, uymadığı takdirde, İspanya'dan hemen sınır dışı edileceğini de söyler. Tabii olarak Mevlay Hafız Barselona'dan ayrılır, İspanya Dışişleri Bakanı zorla Fransa–İspanya sınırındaki St. Sebastian'a göndermek ister ancak çeşitli bahaneler öne sürerek oraya gitmeyi reddedip koruma talep eder ve sonunda hükümet görevlilerince çok sıkı gözetim altında tutulan Aragon'a gider. Bu gelişmeyi, Miralay Tahir, artan her türlü baskıya rağmen kendilerine yanaşmayan Mevlay Hafız'ın cesaretini kırmak üzere planlanmış, Fransız–İngiliz entrikası olarak değerlendirir. Bu planı etkisiz kılmak, itibar kaybetmemek için de İspanya Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmak, elden geleni yapmak şarttır.[107]

İsyanın, Fas'ta İspanya hâkimiyetindeki bölgeye yayılmasını önlemek üzere alınan tedbirler, Miralay Tahir tarafından bütün aşiretlere bildirildiği gibi, tellallar vasıtasıyla da ilan edilmiştir. Bu sayede, söz konusu bölgede herhangi bir karşı hareket gerçekleşmemiştir. Yalnız öteden beri İspanyollara düşman bir aşiret harekete kalkışmış fakat bundan geri dönerek halen Fransızlara karşı savaşmaya başlamıştır. Bu hareketi kullanan Fransız ve İngiliz temsilcileri, Mevlay Hafız'a geleceğinin İspanya Hükümetinin elinde olduğunu kesin bir dille söylemişlerdir.

Mevlay Hafız ile Osmanlı temsilcilerinin aralarına bir mesafe koymaları halinde, Fransız–İngiliz ittifakı kendisini yanlarına çekmek için çabalarından bir an geri durmayacaklardır. Sürekli olarak, Osmanlı–Alman himayesi isteyen Mevlay Hafız'ı sakinleştirmekte Miralay Tahir oldukça zorluk çekmektedir. Öte yandan İspanya Kralı da Miralay Tahir'den, Mevlay Hafız'la doğrudan temas kurmasını istemektedir.

Miralay Tahir, mevcut durumdan en az kayıpla çıkmakta takip edilecek yolu da Harbiye Nâzırına arz eder. Alman Büyükelçiliğiyle mutabık kalınarak Madrid Osmanlı Maslahatgüzarına, şartlar gerektirdiği takdirde, İspanya idarecileriyle görüşerek, Mevlay Ha-

fız'ın Müslüman bir sultan sıfatı taşıması hasebiyle Halîfe Mehmed Reşat'ın himayesinde olduğunu anlatması direktifi verilmelidir. Mevlay Hafız ile İspanya Hükümeti arasında "ajanlar vasıtasıyla" yürütülen son derece aşağılayıcı "dostâne temaslardan" kurtarılmalıdır. İspanya'nın Mevlay Hafız'ı Müttefiklere teslim etmemesi, bölgeyi tamamen terke zorlanmaması için bu yöndeki her türlü girişim şiddetle protesto edilmelidir. Gerekirse maslahatgüzarın, İmparatorluk temsilcisi olarak Müslüman mülteci olması icap ettiği hususunun kabulü sağlanmalıdır. Enver Paşa, bu sırada bulunduğu Afyonkarahisar'dan Hariciye Nezaretine yolladığı şifreyle, "Mevlay Hafız'ın icabında himayesi" için Madrid Maslahatgüzarına gereken emirlerin verilmesini, Almanya Büyükelçiliğinin bu konuda müşterek hareket etmesinin sağlanmasını arz ve rica eder.[108]

Mevlay Hafız'ın İspanya'da tanınırlığı, onun İspanyollara karşı sevgisinin çok iyi bilinmesinden dolayı, Hükümetin, ülkenin çıkarlarını bir kenara atarak, Fransız ve İngilizlerle uzlaşma noktasına varacağını Miralay Tahir uzak ihtimal görür. Müttefiklerin aleyhte delilleri İspanyollara sunamayacaklarına da emindir.[109] Bu konuda atılacak adımlar, lehte gecikmeye yol açabilecektir. Tabii bu meselede de Harbiye Nâzırının planının bilinmesine ihtiyaç olduğu gibi, Madrid'deki maslahatgüzarın da mecburî olmadıkça yeni adımlar atılmamasını sağlaması icap etmektedir.[110]

Aşiretlerin Fas'ta devam eden isyanı, Mevlay Hafız'ın İspanya'dan buraya geçişini fazlasıyla zorlu, bir o kadar da tehlikeli hale sokmuştur. Miralay Tahir, Eylül 1915 başındaki manzarayı ve bundan sonrasına ilişkin değerlendirmelerini, Enver Paşa'ya arz eder. İsyan, başkent Marakeş bölgesinde henüz bir yankı bulmamıştır. Aşiretler, halen kendi bölgelerindeki Fransız kuvvetleriyle çarpışmaktadır; henüz hiçbir bölge tamamen temizlenmiş değildir. Aşiretlerin içinde üstünlük sağlayan yoktur. En az bir aşirete yetecek bir bölgede toplanıp, orayı denetleme imkânı elde edilememiştir. Tanca'daki reisler ve aşiretler, ne Mevlay Hafız'ın gelişinin ne de bunun ardından ortaya çıkacakların sorumluluğunu alma niyetinde değillerdir.[111] Emir Abdülmalik'i, Fransızların satın aldığı aşiretlerin arasından kurtarmak dört ay, bölgedeki subaylar-

dan birini, bir aşiretten diğerine geçirmek de iki ayda mümkün olabilmiştir. Tanca'da istenilen sonuçları elde etmek için gayret gösterilmektedir. Kazablanka ile Marakeş'teki Fransız ihtiyat kuvvetleri halen kullanılmamıştır. Fransızların Fas'ta meydana getirdikleri parçalanmışlık, buradakilerin Osmanlı personeli ve Mevlay Hafız'la temas kurmadaki zaafları, ayaklanmayı Fas'ta kolayca yönetmenin önündeki büyük engellerdir. Fransızlar tarafından kolayca elde edilip isyanın karşısında yer alan aşiretlerin, kendi bölgelerinde düşmanla çarpışmalarını, yardıma koşmalarını beklemek artık çok zordur. Yanlarında bulunulmaması, itibar ve etkinliğin kaybedilmesi, bir kere bile tuzağa düşülmesi, aşiretlerle kurulan ilişkilerin kopmasına yol açabilecektir. Trenle isyan edenlerin bölgesine gelmeye çalışan Faslılar, Fransızların gerek sıkı istihbarat faaliyetleri gerekse dağıttıkları paralarla geri dönmüşlerdir. Miralay Tahir verilen mücadelenin başarıya ulaşacağına inanmaktadır. Tanca'daki "icra komitesi"nin reisi, "reîs-ül-ulema" Şerif bin Seddik, buradan ayrılarak Ghoumara'da konuşlanan aşiretine katılır. Fransızların, onu kendi taraflarına çekmek ve aşiretini korumak için gösterdikleri gayretlerin hepsi boşa çıkar.[112] Miralay Tahir, raporunu, Kuzeyli Seddik, doğulu Abdülmalik, batılı Hamzayani Muhsaid ve güneyli Veled bou-Azyavi'nin Fas şehrine gelip idareyi alacakları ve Enver Paşa'nın da buraya geleceği gün uzak değildir, diyerek bitirir.[113] Daha önce kararlaştırılan kişilerin yanında, Şerif bin Seddik'e Büyük Osmanlı Nişanı, Tanca'daki icra komitesinden Şeyh Abdülhadi, Şeyh Zullala Yaçi ve Şerif Abdurrahman el-Çengitti'ye ikinci sınıf Mecidiye nişanı verilmesini de ayrıca belirtir.[114]

Muhsaid'in komutasındaki Berberiler, Fransız kuvvetlerine saldırarak, onları Ghou(ma)ra'ya doğru çekilmek zorunda bırakır ve takibe başlarlar.[115] Miralay Tahir, 5 Eylül'de Enver Paşa'ya yazdığı telgrafta Aragon'da kalmayan Mevlay Hafız'ın Madrid'e geldiğini haber verir. Mümkün olduğunca dikkatli davranmaya çalıştığını belirttikten sonra, İspanya Başbakanı ve İçişleri Bakanı nezdinde girişimde bulunmasını ısrarla ister. Bu sırada İspanya Kralı, Doktor Mure ve Zaragosa milletvekilini Mevlay Hafız'ı ziyarete gönderir. Temsilciler, Müttefiklerin, Mevlay Hafız'ı Fas'ta isyan çıkarmakla

suçlayan tutumlarının sürdüğünü, bu suçlamaya katılmasalar da yaşanan gelişmeleri yakından ve sıkı bir biçimde takibe mecbur kalındığını açıklarlar. Mevlay Hafız'ın İspanya yanlısı hislerine güvenmekle birlikte, kendi Hükümetlerinin içinde bulunduğu hassas durumu dikkate almasını samimi duygularla ifade ettiklerini belirtirler. Dışişleri Bakanı, nasıl bakanlığında bölüm şefi olamıyorsa, Mevlay Hafız'ın da St. Sebastian'a giderek Fas'taki hareketin başında bulunduğunu göstermesini, isyan için icap eden güveni sağlamasını vurgularlar.[116] Mevlay Hafız'ın kaldığı ev gözetim altındadır. Buraya gelenler takip edilmektedirler.

Miralay Tahir, açık kaynaklarda çıkan bölge haberlerini Enver Paşa'ya aktarmayı sürdürür. Yerel basında çıkan haberlere göre, Overgha nehrinin sağ sahilinde, Vezzan bölgesindeki aşiretler, birkaç defa isyana teşebbüs ettikten sonra, şimdi harekete geçme eğilimindedirler. Fransız General Henri, muhtemel bir hareketi bastırmak amacıyla tedbirler almıştır. Fransız kuvvetleri, Vezzan bölgesiyle Atlantik kıyılarında değişik yerlerde Ghblevi ve Rebbo aşiretleriyle çatışmaya girmişlerdir. Fransızlar, savaş gemisi kullanmış, pek çok köyü topçu ateşine tutarak, isyan eden aşiretleri püskürtebilmişlerdir.[117] İspanya basınında ise Mevlay Hafız'ın lehinde haberler çıkmaktadır. Hakkında arama kararı olan ve Fransız Konsolosunun direktifleri doğrultusunda, Mevlay Hafız aleyhinde yazılar kaleme alan bir köşe yazarının Fransa'ya kaçışını kolaylaştıran Barselona Valisi, basında sert şekilde eleştirilir. Mevlay Hafız da bugünlerde Kralın halası Küçük İzabel'in davetiyle, Madrid yakınlarındaki Grenca'ya gider.[118]

İspanyol basınında, Ramazan'ın bitmesiyle beraber, Fas'taki işgale karşı eylemlerin arttığı haberlerine yer verilir. Fransızlar, eylemlerin gerçekleştirildiği bölgelerde sert tedbirler alırlar. Fas şehir bölgesinde Tazza ve Benivezzan aşiretleri, demiryolunun güvenliğinden sorumlu Fransız birliğine saldırırlar. Altı ölü ve 15 yaralı bırakarak geri çekilirler. O karışıklık sırasında Taza'ya gönderilen Fransız kuvvetleri de saldırılardan nasiplerini alırlar. Fransızlar, aşiretlerin hareketlerinin, Fas–Taza–Massoun şehirleri arasındaki bölgede Verayen ile diğer aşiretlerin birleşerek haberleşme hatları-

nı kesintiye uğrattıkları bölgede iyice arttığını tespit ederler.[119] İngilizler ve Fransızlar, karşı hamle yaparak, İspanya kontrolündeki bölgede Prens Aziz'i kullanarak karışıklık çıkartırlar.[120]

Mevlay Hafız'a yönelik olarak İspanya nezdindeki Müttefik baskılarının giderilmesinde takip edilecek yönteme dair Miralay Tahir'in yukarıda açıklanan düşüncelerine, Madrid Maslahatgüzarı Vassik el-Muayyad katılmaz. Aralarında görüş ayrılığı çıkar. Enver Paşa'ya, Madrid Alman Büyükelçisi ile kendisinin, İspanya Hükümetinin taraf olmasını istemek şeklinde girişimde bulunmasının doğru olmayacağı kanaatini söyler. Almanya ve Osmanlı Devleti temsilcileri olarak kendileri, Mevlay Hafız'ın Fas'a geçmesini değil, orada tutulması için her şeyin yapılmasına taraftırlar. Vassik el-Muayyad, iki maddelik plan sunar. İlki, Mevlay Hafız, el üstünde tutularak yapacağı katkıları yazılı metin halinde kendisinin bildirmesi; diğeri de İspanya Hükümetini Müttefiklerin kontrol altına alınıp aleyhimize yönlendirmesinden önce gerekli hazırlıkların tamamlanıp bütün tedbirlerin alınmasıdır.

Madrid'de Mevlay Hafız'ı ziyarete gelenler, buradaki subayların da kaldığı temsilciliğe gelmekte, böylece Fas'taki şeyhlerle Mevlay Hafız arasında, doğrudan ve hızlı bilgi alışverişi gerçekleştirilmektedir. İspanyol yönetiminin olumlu bir tavır alması ihtimaline karşılık, Miralay Tahir'in araçlarından biri, temsilciliğin önünde sürekli hazır bekletilmektedir. O, Alman Büyükelçiliğiyle birlikte hareket eden Mevlay Hafız'ın, geçmişte olduğu şekilde hiçbir yükümlülüğe girmeden destek sağlayabileceği inancındadır. Kendisinin görevi, sadece İspanya ile iyi ilişkiler kurmak değil, aynı zamanda aradaki teması Fas'taki faaliyete katkı sağlayacak biçimde odaklamaktır. Maslahatgüzar Vassik el-Muayyad, Osmanlı temsilciliğinin itibarının yeniden tesis edilip olağan konumuna dönebilmesi için gerekli emirleri vermesini özellikle istirham eder.[121]

Enver Paşa, Madrid Maslahatgüzarının temsilciliğin işlevine ilişkin şikâyeti üzerine, Miralay Tahir'i "Mevlay Hafız ve Fas'lı reislerin geliş gidişlerine dair raporlarınızın, temsilciliğimizi zor durumda bırakması sebebiyle bazı yeni tedbirler almak çok faydalı olacaktır" diyerek uyarır.[122] Padişah Halîfe Mehmed Reşat'ın

cihada dair kısa bir mektubu da bugünlerde Mevlay Hafız'a ulaştırılır. "Fas'ta sevinç veren gelişmelerin ortaya çıkmasına vesile olan cihad ilanını büyük saadetle haber aldım. Kahraman aşiretler, cihad ilanınıza, mukaddes vatanlarını istilâ edenlere karşı arzuyla, coşkuyla muharebe ederek cevap vermişlerdir. Doğan her gün, sonunda elde edilecek zaferin teminatıdır. Kâdir-i Mutlakın inayeti, Peygamberimizin yardımıyla, Mağrib'i Fransızların hâkimiyetinden kurtarıp, hürmetli atalarınızın tahtını tekrar alacaksınız. Allah'ın keremi ve hayırları sizin ve komutanız altında muharebe eden bütün kahraman mücahidlerin üzerine olsun."[123]

Vassik el-Muayyad ile Miralay Tahir arasındaki görüş ayrılığı, Miralay Tahir'in 19 Eylül'de Harbiye Nezaretine gönderdiği epeyce uzun telgrafta iyice ortaya çıkar.[124] Telgrafa, "Teşkilat-ı Mahsusa şifresiyle halledilecektir" kaydını düşer. Böyle bir yola başvurmasının sebebini daha ilk cümlede Miralay Tahir şöyle açıklar: "Madrid Maslahatgüzarının bir Türk memuru sıfatını hâiz olmaması cihetiyle gayet mahrem olmakla beraber Teşkilat-ı Mahsusa şifresiyle yazmak mecburiyetinde kaldım."

Ocak ayından bu tarafa geçen sekiz ay boyunca bir taraftan Mevlay Hafız'ı ve Afrika'dan "bîhaber" Almanları, diğer taraftan da harekâtı idareye çalışan Miralay Tahir, bilhassa İngilizlerle Fransızların İspanya'da ve Fas'taki teşebbüslerine set çekmekle uğraşırken karşılaştığı güçlükler "tasavvurun" üzerindedir. Harcanan onca emekten sonra elde edilen iyi sonuçlar, Miralay Tahir'e göre Almanların Fas'ın durumuna yabancı olmalarından dolayı, kaybedilmek üzeredir. Ortamın istenilen seviyeye vardığı andan itibaren Almanlar, harekâta ve Fas'a şimdiden el koymak arzusunu gösteren fikirler ileri sürmeye başlarlar. Bugüne dek Mevlay Hafız vasıtasıyla aşiretlere gönderilen paraların, bundan sonra Fas'taki kendi konsoloslukları aracılığıyla yollanmasında ısrar ederler. Son günlerde aşiretlerin önemli miktarda para ve silah taleplerine karşılık Mevlay Hafız'ın yollayacağı "on bin liranın" sadece yarısını, "konsoloslarının delaleti olmak şartıyla" verebileceklerini, eğer Mevlay Hafız'ın şahsi ihtiyacı varsa "... malûmatı haricinde" kendisine yardım edebileceklerini söylerler. Atlas Dağlarından

gelen Faslıların silah ve para isteklerinin sonraya bırakılmasının yanı sıra, şimdiye kadar sergiledikleri çeşitli hareketleriyle Mevlay Hafız'ın emniyetini ihlâl eden Almanlar, son davranışlarıyla onun bütün itimadını kaybetmişlerdir.[125]

Almanların bir anlamda dayatmaları yüzünden Mevlay Hafız, işin bu şekilde devamına imkân kalmadığını düşünür. Miralay Tahir, "hilâfet ve İslâmiyet" adına gerçekleştirilen hareketin kesintiye uğramasından doğacak üzücü sonucu, akıl dışı bu davranışları Harbiye Nâzırına arz edeceğini söyleyerek, bu seferlik Almanların teklifini kabulünü, harekete ara vermemesini Mevlay Hafız'dan rica eder. O da olumlu karşılar. Aynı günlerde İspanya Başbakanı Dato, Mevlay Hafız'ı ziyaretinde, isyanın kendi bölgelerine sıçramasından korkarak, Fransız ve İngiliz baskısına rağmen, İspanyol yetkililerinin kötü davranışlarından ötürü özür diler. İspanya Kralı, arada Dışişleri Bakanı olmadan doğrudan Mevlay Hafız'a kendisiyle görüşmek istediğini söyler. Müttefikler de Brunei Sultanını İspanya'ya kadar getirip Mevlay Hafız'la görüştürerek, onu kendi taraflarına çekmek için her türlü vasıtayı kullanmaktan geri durmazlar. İşte tam bu sırada Almanların sergiledikleri davranış, delilikten başka bir şey değildir. Miralay Tahir bunu, Almanların fırsattan yararlanarak Fas üzerindeki emellerinin ilk adımını, Mevlay Hafız'ı ve Tanca'daki icra komitesini kullanarak atmak istiyorlar, diye değerlendirir.[126]

Fas'taki Alman konsolosların, bulundukları şehirlerin surlarından dışarıya bir tek adam çıkaramayacakları gerçeği, onların bu isyanı idare edemeyeceklerinin somut delilidir. Miralay Tahir, "diyanet ve hilâfet namına" harekâtın yapıldığı bir memlekette, Almanların doğrudan doğruya işe girmelerinin "mukaddes cihad" ilan eden aşiretlerde karışıklık çıkarmak için fırsat kollayan Fransızların eline kuvvetli bir koz vermekten başka bir anlam taşımayacağını, Almanlara anlatır. Mevlay Hafız'ın hiçbir taraftan himaye görmeksizin şahsını ve isyanı kurtarmak için İspanya'da birçok siyasî meseleyle boğuştuğu bir sırada, ona maaş teklif edilerek harekâtın idaresinin elinden alınıp, "âdi bir memur gibi kullanılmak istenildiği fikrinin verilmesi(nin) doğru olamayacağında"

ısrar eder. Milyonlar harcanarak kazanılamayacak bir seviye, hiç derecesinde bir parayla sağlanmıştır.[127]

Bugüne dek Hilâfetin ve Mevlay Hafız'ın yardımlarıyla harp ettiklerine inanan aşiretler, Almanları açıktan açığa gördükleri gün, bütün harekâtın kesintiye uğraması şöyle dursun, Halîfe'ye olan güvenleri sarsılacak, olumsuz düşüncelere kapılacaklardır. Böyle bir durumda da bölgede görevli personelin hemen geri dönmelerini emretmek zorunda kalacak olan Miralay Tahir, gerçekçi değerlendirmeler yaparken, Almanlarla "müttefiklik ilişkisindeki samimiyeti" göz önüne serer. "Almanların bizden istediği ihtilâl ise bugüne kadar olduğu gibi sûret-i idaresini tamamen bize bırakmalıdırlar. Şimdiye kadar hilâfet-i celîle namına cidal eden (*savaşan*) kabail (*kabileler*) ve kesb-i kuvvet eylemiş (*kuvvet kazanmış*) olan ihtilâli bundan böyle kendi kendilerine idare edebilmek kabiliyetinde iseler, bütün harekâtı kendilerine bırakalım. Çünki diyanet ve istiklâl bayrağı altına davet ve hilâfet-i muazzama namına va'd-i muavenet (*yardım vaad*) eylediğimiz kabailin karşısına Almanlarla şimdiden yan yana çıkmaya imkân yoktur."[128] Miralay Tahir, meselenin böyle bir hale gelmesinde, Madrid'deki Alman elçilik görevlilerinin Alman Elçiye "Parayı verenler, duruma da hâkim olmalıdırlar" fikrini telkinlerinin yanı sıra, Maslahatgüzar Vassik el-Muayyad'ın İstanbul'a gönderilen yazıların içeriğini Alman Büyükelçiliğine aktararak onları tahrik etmesinin sebep olduğu kanaatindedir.

Nitekim Vassik el-Muayyad, Hariciye Nezaretine gönderdiği "çok gizli" telgrafta, Almanların Mevlay Hafız'a karşı takındıkları tavırla, Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmek istedikleri inancını da Said Halim Paşa'ya arz eder. Fas'ta harekât sahasının şartları uygundur ancak bu işe ayrılan paranın yerine ulaşması, Mevlay Hafız'ın ve etrafındakilerin ellerinde kalmaması lazımdır. Mevcut ortam Fransızların aleyhinedir. "Az kavga, fazlasıyla hürmet ve soğukkanlılık bu isyanın başarıya ulaşmasının vazgeçilmez unsurlarıdır."[129]

Vassik el-Muayyad, 27 Eylül tarihli şifresinde de Almanların haklılığını gösterme çabasını sürdürür. Tetuan'daki Alman Kon-

solosun söylediklerini aynen aktarır.[130] Konsolos, üç aşirete gönderilmek üzere 100.000 pesetayı Mevlay Hafız'ın temsilcisine vermesine ilişkin Madrid Büyükelçisinden emir alır. Konsolosluğa gelen temsilci, paranın 52.000 pesetasını Tanca'daki kâhyaya, geri kalanını da Madrid'e götüreceğini söyler. Bu cevabı alan Konsolos, raporuna şu kanaatlerini yazar. "Ben, Majestelerinin (Mevlay Hafız'ın) bütün parayı cebine indirdiğine inanıyorum. En başından beri Majesteleri, Almanya Büyükelçiliğinin verdiği paranın belli bir miktarını kâhyasına yollamaktadır. Oysa parayı, Tanca yoluyla söz konusu aşiretlere ulaştırmak bana neredeyse imkânsız gibi geliyor. Çok daha güvenli, kısa birkaç yol varken, bunun tercih edilmesi dikkat çekicidir. Aylardır var olan şüphelerimin, Büyükelçilik tarafından da paylaşıldığını fark etmiş bulunuyorum. Eğer aynı davranış sürerse, bunu şantaj diye nitelendirmekte tereddüt etmeyeceğim. Sû-i isti'mâlleri önlemek için Mevlay Hafız'a aylık 20 ila 30.000 peseta destek sağlanmalı, diğer para yardımları Tetuan ve Elariş'teki Konsolosluklar vasıtasıyla temsilci kişiye bir tutanakla teslim edilmelidir. Mevlay Hafız'ın ne kadar fazla etkisi olsa da uzun zamandan beri Fransızların yoldan çıkardığı aşiretleri isyana sevk etmeye yeterli gelmeyecektir. Bunun için aşiretlere acil para ve silah verilmelidir."[131]

Vassik el-Muayyad'a artık güveni kalmayan Miralay Tahir, Harbiye Nezaretine maslahatgüzarın değiştirilmesini arz eder. Hariciye Nezaretine üç ay önce bu yöndeki talebini iletmiş ancak aradan geçen sürede bir sonuç çıkmamıştır. Madrid'den İstanbul'a geçtiği bütün yazıların içeriğini "mazhar-ı himayeleri (*himayelerine nâil*) olmak için Almanlara söyleyen" Osmanlı Devleti ile Fas'ın çıkarlarını diğerlerine tercih eden Miralay Tahir'e, bu meselenin her safhasında şahsi emelleri uğruna zorluklar çıkaran Vassik el-Muayyad vasıtasıyla Hariciye Nezareti kanallarıyla yazışma imkânı kalmamıştır. En kısa sürede İbrahim Ziya Bey, işe başlatılmalıdır.[132] Miralay Tahir'e verilen cevapta, Fas'taki teşkilat için aylık ne kadar paraya ihtiyacının olduğunu bildirmesi istenirken, "Maslahatgüzar Vassik Bey'in meselesi yolunda halledilecektir"[133] denir.

Miralay Tahir'in açıklamalarına rağmen geri adım atmayan Almanlar, Mevlay Hafız'ın İspanya'daki konumunun nazikliğinden, isyanın başoyuncusu olarak bütün şahsi mallarını kaybetmesinden dolayı "makul, gayrimakul her şeyi kabul eylemek mecburiyetinde olduğu zannına" kapıldıklarından, tekliflerini kendisine aktarmasını isterler. Böylesine kırılgan bir zamanda, art niyetli fikirlere dayanan teklife, Mevlay Hafız, yazılı cevabında, şahsi yardıma ihtiyacının bulunmadığını, gayretlerinin isyan için sarf edildiğini bilirlerse memnun olacağı, cevabını verir.[134]

Mevlay Hafız'ın İspanya'da seyahat ve oturma hürriyetinin kısıtlanmasına dönük girişimlerle gözetimde tutulmak istenmesi üzerine, Hariciye Nezareti hukukçuları devletlerarası hukuk çerçevesinde bir değerlendirme hazırlarlar. Ana hatlarıyla şu görüşlere yer verirler. "Hükümdar sıfatını taşıyan şahıslar, yabancı bir ülkede bazı ayrıcalıklara sahiptirler. Eğer bu sıfatlarını kaybetmişlerse, saygı çerçevesinde kabul görürler ancak eski sıfatlarına dayanarak üçüncü şahıslar aleyhine olarak "şahsi masuniyet ve muafiyet (*şahsî dokunulmazlık ve serbestlik*)"ten yararlanamazlar. Hükümdarlar, tahtlarından indikten sonra yaptıkları işlerden fert olarak sorumlu tutulacaklarından dolayı, ayrıcalıklardan istifadeleri söz konusu olmaz. Yerel mahkemeler, bu kişiler hakkında açılacak davalara bakabilirler."[135]

Fas'taki gelişmeleri yakından takip eden ve meseleyi etraflıca bilen Mevlay Hafız'a bakan İspanyol Doktor Mure, Miralay Tahir'le görüşürken, son günlerde İspanya'nın kendi sömürge bölgesinde de karışıklık çıkacağından korktuğunu dile getirir. Miralay Tahir, öncelikle son zamanlarda İspanya bölgesinde önemli hiçbir harekâtın olmamasına, söz konusu coğrafyada yaşayan aşiretlerin Fransızlara karşı savaşa gitmelerine dikkati çeker. İspanya'nın son derece arzu etmesine rağmen, milyonlar harcayarak elde edemeyeceği bir durum ortaya çıkmıştır. Fransız bölgesinde harekâtı engellemesine bakmayarak, sadece İspanya hakkındaki iyi niyeti ispat için yapılan bu harekete ve fedakârlığa rağmen hâlâ rahat olunamıyorsa, öteden beri Tanca'yı işgal etmek arzularına yardımcı olacağız, der. Tanca'da çıkarılacak bir isyanla, İngilizlerin ve

Fransızların engellemelerine fırsat kalmadan, İspanyolların asayişi sağlamak üzere buraya girmelerine sebep hazırlayacaklardır. Seyte'den kuvvet getirmek söz konusu olursa, İspanyollara düşman olan bu çevredeki aşiretlerin bile bir kurşun atmamalarının sağlanacağını, "hatta gerektiğinde harekâtın bizzat başına geçecek derecede İspanya taraftarıyız" diyerek, kararlılığını gösterir. Başbakan Dato'nun ziyaretinin ve Mevlay Hafız'ın üzerindeki baskıların kaldırılmasının kendileri açısından taşıdığı öneme vurgu yaparak şu gerçeği hatırlatır: "Zaten Fas'ta yapılacak her şey yapılmış ve harekât da başlamıştır. Artık ihtilâli söndürmek zamanı geçmiştir. Buradan yalnız emir verilir. Zât-ı Şâhâneyi ve beni büsbütün herkesle münasebetten men etseler bile bu emirleri verecek daha pek çok adamlar vardır."[136]

Miralay Tahir, Doktor Mure'ye, Fransa'nın kendi işgal bölgesinde asayişi sağlamak üzere İspanyol kuvvetlerini oralara sokma planını hayata geçirmeye çalıştığını da anlatır. Böyle bir girişimin ise İspanya'nın isyan eden Faslıları, kendi aleyhine çevirmekten başka bir sonuç doğurmayacağını örtülü biçimde söyler. Doktor Mure, o akşam bu görüşmeyi, Başbakana aktarır. "Dato, bu sözlerin Hafız hazretleri tarafından mı söylendiğini sormuş, o da benim tarafımdan söylendiğini ve aynı kuvvetle telakkî edilebileceğini söylemiş."[137] Başbakan, bu açık teklife memnun olur. İspanyol bölgesinde asayiş meselesinin bulunmadığını, Tanca'yı işgal etmek üzere İngilizlerle uzlaşıldığını, Fransızlarla görüşmelerin sürdüğünü ancak onların bunu harp sonuna kadar uzatmak istediklerini hissettiğini belirtir ve Miralay Tahir'in teklifini de ilgili kişilere söyleyeceğim, der. Doktorun görüşmeden sonraki kanaati, Başbakan Dato'nun teklifi kabul edeceği istikametindedir.

İspanya Başbakanı Dato, Mevlay Hafız'dan sükûnetini korumasını, İspanya hâkimiyetindeki bölgeden çıkmamasını, kendilerinin iyi niyetinden şüphe etmemesini istirham eder. Barselona ve Zaragosa Valiliklerinin İçişleri Bakanlığından gelen emirleri yanlış anladıklarını belirtir. Fas'a gitmesi fikrinin kendisine ait olmadığını ancak eğer gitmek isterse emirlerine hazır bulunacağını söyler. İstediği yere gidebileceğini de bilhassa vurgular. Bu ziyaretin etkisi

hemen görülür. Mevlay Hafız, polis takibi olmadan Toledo'ya kadar trenle gider. Escrial'e gitmeden önce de kendisine tahsis edilen araba, Başbakanlıkta bakıma alınır. Basında da Toledo idarecilerinin, Mevlay Hafız'a verdikleri davetin haberleri çıkar.[138] Başbakan Dato da basın mensuplarına, Fas'ta her şeyin düzenli ve huzur içinde yürüdüğünü söyler. Miralay Tahir, Başbakanın ziyaretini, Müttefiklerin Fas'taki operasyonları sonucu çıkan karışıklıklar hususunda Mevlay Hafız'ın İspanya Hükümetine uyarılarının dikkate alınmasının bir göstergesi olarak değerlendirir. İspanya bölgesine de sıçramasından duyulan derin endişe bu adımı attırmıştır. Dato'nun, Mevlay Hafız'dan, İspanya Kralını ziyaret etmesini istemesi de son derece olumlu bir gelişmedir.[139]

Mevlay Hafız, Dato'nun kendisini ziyaretinden sonra, İspanya Kralıyla görüşür. Samimi havada geçen konuşmalar sırasında, Kral Alfons, Fas meselesini sorar. Mevlay Hafız da Fransızların aleyhine çalıştığını açıkça samimiyetle söylemekten çekinmez. Alfons da bu cevap üzerine, Mevlay Hafız'ın İspanya'ya dair samimi hislerine inandığını, ayrıca onun yerinde kendisi de olsa aynı şekilde hareket edeceğini açıklar. Mevlay Hafız'a İspanya'nın istediği yerinde oturabileceğini söyler, ancak Barselona'da çok sayıda Fransız casuslarının, Cumhuriyet taraftarlarının bulunduğuna dikkati çekerek, Endülüs'te oturması halinde İspanya Hükümetinin daha fazla kolaylık göstereceğini tekrarlar.[140] Fransızların kendisinin İspanya'dan sınır dışı edilmesini, hatta daha ağır hususlarda isteklerde bulunduklarını, eğer basiretli hareket edilmezse "hem kendisinin hem de Hafız hazretlerinin müşkil vaziyetde kalacaklarını ilave eylemişdir."[141] Görüşme sona ererken Mevlay Hafız, Kralın kendisine gösterdiği misafirperverlik karşısında İspanya'ya hizmete hazır olduğunu söyleyince, Alfons, heyecanla ayağa kalkıp elini sıkar ve omzundan öper.[142]

Bu ziyaretten sonra Mevlay Hafız, St. Sebastian'a gider ve Marie Christine Oteline yerleşir. Enver Paşa'nın bu sırada gelen telgrafını Mevlay Hafız'a sunmak üzere, "St. Sebastian'a gitmem gerekir mi?" diye soran Vassik el-Muayyad, İstanbul'dan gelecek haberi beklemektedir.[143]

Ekim 1915

Hariciye Nezareti, Miralay Tahir'e, Enver Paşa'ya yazdığı telgrafların, Umûr-ı Şarkıyye Dairesince çözümlenip okunamadığı bilgisini aktarır. Telgraflar, Teğmen İsmet tarafından şifrelenmişlerdir ve bir hata söz konusu değildir. Sekiz aydır verilen mücadeleden sonra mevcut ortam nazik bir hal almıştır. Aşiretler, hareketsizliğe doğru kaymaya başlamışlardır. Mevlay Hafız ve Tanca'daki icra komitesi, aşiretlerin karşısında müşkül bir vaziyete düşmüşlerdir. Çünkü ihtiyaç duydukları kesin cevabı, Osmanlı Devleti'nden alamadıkları sürece, bu davranışlarını devam ettireceklerdir. Miralay Tahir ile Maslahatgüzar arasındaki güvensizliğin, İstanbul ile haberleşmede ortaya çıkardığı aksaklık, sürdürülen faaliyetin önündeki en önemli meseleye dönüşmüştür. Vassik el-Muayyad, Miralay Tahir'in Enver Paşa'ya yazdığı ve yukarıdaki bilgilerin yanı sıra haberleşmenin aksaksız yürütülmesi için İbrahim Ziya Bey'in süratle görevlendirilmesi emrinin verilmesini istediği 8 Ekim tarihli telgrafı, Hariciye Nezareti şifresine aktararak göndermeyi reddeder. O da, yine "Teşkilat-ı Mahsusa" şifresiyle çeker, aynı zamanda postayla da gönderir.[144] Ayrı bir telgrafla da "Maslahatgüzar Vassik Bey meselesinin halli ve para gönderilmesi"ni ister.[145]

Vassik el-Muayyad da bunun üzerine Enver Paşa'ya, açıklama yapma mecburiyeti duyar. İfadesine göre, Miralay Tahir'in yazdığı telgrafları, Teğmen İsmet, Almanya Büyükelçiliğine göndermiştir. Miralay Tahir, İstanbul'dan gelen bir telgrafı geciktirdiği gerekçesiyle, Maslahatgüzarı ağır biçimde eleştiren bir yazı kaleme alır. Ona göre mesele, bu yazıyı hiçbir zaman göndermeyeceğinden kaynaklanmamaktadır. Miralay Tahir'in Madrid'e gelişinden beri, özellikle ilk günlerde ihtiyacı olan her şeyi temin için her fırsatı kullanmıştır. Vassik el-Muayyad, Miralay Tahir'in böylesi şartlarda, İspanyol Hükümetini süregelen olaylara müdahil etme fikrine karşıdır. Kendisi, verilen emirleri uygulamaktadır. Her şeyden önce Osmanlıdır ve yeterliği ölçüsünde ülkesinin ve Mevlay Hafız'ın çıkarlarına hizmet ederek yaşamaya çalışmaktadır.[146]

Harbiye Nezareti tarafından, 9 Ekim'de Miralay Tahir'e, gönderdiği telgrafların çözümlendiği, taleplerinin kabul edildiği, Mevlay Hafız'a verilen paranın denetlenmemesi için gerekli teşebbüslerde bulunulduğu iletilir.[147] Hariciye Nezareti, 17 Ekim'de de "Madrid Maslahatgüzarı İbrahim Ziya Bey, telgraflarınızın şifrelenmesi ve deşifre edilmesi işlerinde size kolaylık sağlamak, her durumda gerekli yardımda bulunmak üzere görevlendirilmiştir"[148] bilgisini iletirken, İbrahim Ziya Bey'e de konuyla ilgili emri verir.[149]

Fas'taki isyanı yürüten aşiretlerde, taleplerine yeterli cevap verilemediğinden dağılma emareleri belirir. Bundan yararlanan Fransızlar, Resuli'yi satın alıp silahlandırarak kendi saflarında hareket ettirirler. Miralay Tahir'in 12 Ekim tarihli raporunda yazdığına göre, "Düşmanlarımızın ihtilâle vuramadığı darbeyi, yanlış hareketleriyle Almanlar vurmuştur".[150] Almanların, aşiretlere aylık para verme düşüncesinin uygulanmasına imkân yoktur. Miralay Tahir, yanındaki az paranın hepsini aşiretlere gönderir, çok yakında ihtiyaçlarına yetecek paranın geleceğini bildirerek harekâta tekrar başlamalarını ister. Harbiye Nezaretinden ilk vasıtayla elli bin lira yollanmasını istirham eder. Harekâtın sürmesi lojistik destek nispetinde yürüyeceğinden, bu parayla iki ay idare edebilecektir. Almanlar, vaat ettikleri silahlardan, "şimdiye kadar bir fişenk dahi getirememişlerdir". Aşiretler yiyeceklerinin yanı sıra silah ve cephaneyi de satın almak zorundadırlar. Fes şehrine yönelik harekât çok fazla malî destekle gerçekleştirilebileceğinden dolayı, bunun karşılanacağı sözü verilirse, en büyük başarı sağlanacaktır. Tabii bunun için de harekâtı idare etmek üzere subaylara ihtiyaç vardır. Miralay Tahir, üçü topçu olmak üzere, kısa sürede altı subayın Madrid'e gönderilmesini "ehemmiyetle rica" eder. Aşiretlere toptan gönderilen parayı Mevlay Hafız'ın eline veren Miralay Tahir, ondan bizzat kendi eliyle yazılmış "makbuz alınmakda olduğunu arz etmeği de" bir görev bildiğini yazısının sonuna ekler.[151] Ertesi gün İstanbul'dan Berlin Askerî Ataşeliğine, İspanya üzerinden "Marakeş'e gitmek üzere Bahaddin Bey ile birlikte beş kişinin" dün hareket ettiği haberi verilerek[152] onunla haberleşmeyi sağlayacak bir şifre düzenlenmesi emredilir.[153] Manastırlı Bahaddin'in

yanında, Topçu Binbaşı Hasan Fehmi, Topçu Üsteğmen İsmail Hakkı,[154] Topçu Üsteğmen Mehmed Hilmi, (Üsteğmen) Süleyman Şükrü ve (Üsteğmen) Zeki[155] bölgeye hareket eden subaylardır.[156]

Osmanlı subaylarının yeterli olmamasını fırsat kabul eden Almanlar harekete geçerler. Birkaç Alman ihtiyat subayı, "Mevlay Hafız'dan kendilerine verilen tavsiyelerle" Melilla bölgesindeki bazı şeyhlerin yanına giderler. Varışlarından sonraki gelişmeleri, bölgede bulunan Teğmen Nuri, 15 Ekim tarihli raporunda Miralay Tahir'e anlatır. Fas'a ayak basıp, "vesaitimizden (*vasıtalarımızdan*) istifade ile kendilerine müsaid bir vaziyet gören Almanlar, adamlarımızı bir tarafa" iterek kendi başlarına iş görmeye başlarlar. Buradaki Alman diplomatların tek hedefi Almanya propagandasını yapmaktan ibaret olduğundan, aşiretlere aktarılması gereken parayı bu subayların emrine verirler ve bulundukları yerde Alman bayrağı çektirirler. Kendilerine tâbi olacak aşiretlere, o taraftaki bizim adamlarımızdan fazla para vereceklerini ilan ederler. Melilla'dakilerle beraber sayıları yirmi ikiyi bulan Alman subayları, en sonunda aşiretler tarafından Rif'te, "soyulup yanlarında mevcud külliyetli paraları alınmış ve ölüm derecesinde dövülerek zincire bağlatılmışlardır".[157] Fransızlar da fırsatı kaçırmaz, bu olayı, Almanların Fas'ı işgal arzularına delil göstererek, "hilâfet ve diyanet" adına cihad eden aşiretleri tahrike başlarlar.

Emir Abdülmalik ile Teğmen Nuri, aşiretlerin elinde kalan bu Alman subayları kurtarmaya çalışırlar. Fas'ı ve durumunu değil, dilini bile bilmeyen Alman subayların "münasebetsiz" hareketleriyle ortaya çıkardıkları karışıklığın önünü almakta karşılaştıkları sıkıntılar, kendi hayatlarını da tehlikeye sokacak bir hale bürününce, tekrarlanmaması için İspanya'nın yardımının sağlanmasını Miralay Tahir'den isterler. Çünkü Fransızlarla uğraşmaktan, aşiretlerin arasındaki anlaşmazlıkları, karışıklıkları yatıştırmak gibi bir an önce sona erdirilmesi gereken meselelerden, bir de Almanların yanlış hareketleriyle ortaya çıkardıkları problemlerle sürekli uğraşmanın imkânı yoktur. İşin ilginç tarafı, Almanlar on gün önce, Berif'teki personellerinin Müslüman olmadıklarından dolayı zor durumda kaldıklarını söyleyerek yardım isterler. Almanya

Büyükelçiliği görevlileri ise bayrak diktirme olayını saklayamazlar, oradaki subayların kendi başlarına iş yapmaya kalkıştıklarını öne sürerek, ısrarla yardımcı olmasını rica ederler. Miralay Tahir, belki de kurtarılmadan önce öldürülmeleri muhtemel bu subayların kurtarılmasına çalışıldığını söyler, fakat bu kişilerin tehlikeye düşen hayatlarının sorumlusu olarak Almanları tahrik eden Vassik el-Muayyad ile onun sözlerine inanarak hataya düşen Alman Elçilik görevlilerinden hesap sorulmalıdır, der. Ayrıca, Almanlar harekâtı fiilen yönetmek hülyasından vazgeçmedikçe iş görmek imkânsızdır. Her şeyden önce bunun sağlanması şarttır, fikrinde ısrar eder.[158] Almanların bu yanlış hareketi, aşiretlerin hayli tepkisini çeker. Emir Abdülmelik, daha önce Cezayir sınırından geçerek yanına gelen dokuz Alman subayın, kendi vaziyetini de tehlikeye düşürdüğünden dolayı, bunları nereye göndermesinin gerektiğini Miralay Tahir'e sorarken, Tetuan'daki Alman Konsolosu ise önüne gelen aşiretlere, Osmanlı subayları aracılığıyla gönderdiği mektuplarla, esir edilen Almanlara bir şey yapılmamasını rica etmektedir. Oysa bu mektuplar, aşiretlerin "taassubunu" artırmaktan başka bir şeye yaramamaktadır.[159]

Madrid'deki Alman Elçisi, Miralay Tahir'in etkinliğinden fazlasıyla rahatsızdır. Onu bölgeden uzaklaştırmanın çarelerini arar ve teşebbüse geçer. Miralay Tahir'le görüşmesinde, Mevlay Hafız'ın neden Almanya'ya gücendiğini, anlaşmazlığın gerçek sebebini anlamak yerine, kendi şahsi düşmanlığını öne çıkararak, onun ne hakla Berlin Hükümetinin kendisini istemediğini söylediğini, sorar. Miralay Tahir, Mevlay Hafız'ın Almanya'nın aleyhinde değil lehinde olduğuna bütün yazışmalar şahittir, cevabını verir. Yalnız onun aleyhinde, elçilik görevlilerinin açıklayıp kendisinden iletmesini istedikleri şeylerin onda birini aktardığını belirtir. Mevlay Hafız, elçilik görevlilerinin kendisinden memnun kalmadıklarını itiraftan çekinmemiştir. Miralay Tahir, son beş ayda Büyükelçiliğin sergilediği çelişkili hareketlerin, mevcut ortama uygun düşmeyen işler karşısında kızgın olan, şüpheye düşen Mevlay Hafız'ın idaresi, güveninin sürmesi için "idare-i maslahat (*iyi kötü yoluna koymak*) yolunda icab eden sözlerini de söylemek hakk-ı sarihimizdir (*açık*

hakkımızdır)" der. Elçi de "şimdi kendileriyle beraber, münasebetlerinin de yolunda olduğu"nu söyledikten sonra, aşiretlere yollanmak üzere kendisine verilen, son olaylar yüzünden gönderemediği iki bin lirayı isteyince o da iade eder.[160]

Almanların şimdiye dek vaatlerinin hemen hiçbirini yapmadıklarını, belki tayyare de getiremeyeceklerini ve bu durumda Mevlay Hafız'ın Fas'a gitmesinin mümkün olamayacağını düşünen Miralay Tahir, bir yandan geçiş için araç sağlamaya çalışırken, diğer yandan da "yalnız iş görmeğe mecbur kalmak ihtimalini" göz ardı etmez. Böyle bir durumda Fas'ın içinden Tanca'daki İcra Komitesiyle temas kurmanın, Fransızların baskısıyla zor olacağını değerlendirerek, "aşiretlerle daimî münasebât ve muhaberâtta (*ilişkilerde ve haberleşmelerde*) bulunabilmek için"[161] bazı aşiretlere, Teğmen Remzi ile iki Alman subayın Beni Musavver aşiretine gönderildiğini açıklayan mektuplar yazar. Bunları da Teğmen Remzi ve Beni Musavver aşireti şeyhiyle gönderir. Her nasılsa bu mektupların bazısı Tanca İcra Komitesinin eline düşer, onlar da Mevlay Hafız'a yollarlar. Öteden beri aşiretlere istediği mektupları yazan Miralay Tahir, bazen içeriğini de kendisine söyler. Ancak bu sefer, mevcut şartlardan da kaynaklanan bir şüpheyle, Mevlay Hafız, Miralay Tahir'in Almanlarla hemfikir olup kendisini aldattığı zannına kapılır.

Mevlay Hafız, Miralay Tahir'e hitaben mektup kaleme alır, bir suretini de Alman Büyükelçiliğine yollar. Mektupta şunları yazar: Beş aydan beri anlaşmaya varılan yollardan ayrılarak kendi kendilerine işler kotaran Almanlar, Fransızların tahriklerine alabildiğine açık aşiretlerin arasında "Alman bayrağı çekmek cinnetine" düşmüşler, geçen zaman içinde onların meydana çıkardıkları karışıklığın giderilmesine çalışılırken, esas harekât sekteye uğramıştır. Bunlardan dolayı üzülmüş, Tanca İcra Komitesi ve silaha sarılan aşiretlere karşı zor durumda kalmıştır. İstediği her zaman, Alman Büyükelçiliğinin yanlışlarını, İstanbul ve Berlin Hükümetleri vasıtasıyla düzelttireceği sözünü veren Miralay Tahir, onun bu işten ayrılmasını engellemiştir. Bugüne dek Almanların yanlışlarını düzeltmesi hariç, onlarla bir olarak gizli işler yapmaya kalkıştığından

dolayı, şimdiye kadar yalnız Miralay Tahir'e olan itimadıyla sürdürdüğü bu işten artık alakasını kesmeyi kararlaştırmıştır. Mektubu, son zamanlarda İspanya'da karşılaştığı sıkıntılarda sadece Miralay Tahir ve Osmanlı Devleti'nden gördüğü yardım ve şefkate, son derecede müteşekkir olduğunu belirterek bitirir.[162] Mektubu aldığında fırsat yakaladığını düşünen Alman Elçi hemen harekete geçer. Miralay Tahir'le görüşmeden, "birkaç kelime Arapça bilir Avusturyalı" bir görevliyi, Mevlay Hafız'a yollar ve bırakmamasını istirham eder.

Miralay Tahir, Alman Elçiyle görüşmesinden sonra Mevlay Hafız'ın yanına gider. O sırada Almanya Büyükelçiliğinde görevli Avusturyalı da gelir. Elçinin selam ve saygılarını iletir. Size "İki bin lira getirdim... Berlin sizden memnun olduğu gibi sefaret de müteşekkirdir. İstediğiniz paraları da verecektir. Nitekim şimdiye kadar bütün paraları Almanya Hükümeti vermekte idi" der.[163] Oysa Miralay Tahir, bugüne kadar Mevlay Hafız'a, paraların her iki devlet tarafından verildiğini söylemiştir. Bu konuşmayı dinleyen Mevlay Hafız, sert cevap verir. "Ben, size tekrar işe devam edeceğimi, yanlışlarınızı gidermek, Tahir Bey'le uyuşarak beraber çalışmayı vaat etmiştim. Siz ise yanlışlarınızı çoğaltıyorsunuz. Ben, size Berlin'in değil sefaretinizin beni istemediğini söylemiştim... On aydan beridir, türlü zorluklar içinde çalışan Tahir Bey'i takdir etmeyen sefaretinizle iş görmekten çekiniyorum. Paranızı alınız götürünüz. Sefire selam ve teşekkürlerimi, benim bu şekilde para kabul edemeyeceğimi, her şeyden vazgeçtim bana en sıkıntılı zamanımda kapılarını açan Osmanlı Devleti'yle, tek başına bana yardıma koşan Tahir Bey'den ayrılarak sizinle çalışmayı, şerefsizlik saydığını söyleyiniz."[164] Bu sözleri duyan görevli, Tahir Bey'in şimdiye kadar yalan söylediğini geçmişteki olaylar ispatlamaktadır, diye karşılık verir.

Mevlay Hafız'la görüşen Miralay Tahir, onu Almanların böylesine düzensiz, çelişkili hareketleri karşısında şaşırmış, morali bozulmuş halde bulur. Fas'taki cihad yolunda bütün malını mülkünü kaybettiğinden dolayı, kendisine bir yol çizmekte aciz görünmektedir. Bu meseleye girişine sebep olarak bütün ailesinin Fransızların elinde perişan, kendisini de her gün yeni bir yalan söyleyen Alman-

ların oyuncağı ettiğinden dolayı çok etkilenmesini gösterir. Miralay Tahir, Almanların bildirilmesini istedikleri tekliflerinin onda birini kendisine söylediğini açıkça ifade eder. Ertesi günü Mevlay Hafız, Avusturyalı görevliye, "Elçilik görevlileriniz gerçek dışı sözler sarf ediyor" deyince, görevli, "Koca bir Alman sefirinin mi yoksa bir Türk erkân-ı harbinin (*kurmayının*) mi sözü doğrudur" cevabını verir.

"Bugün Tahir Bey'i devirmekten ibaret rolünüzün yarın da beni devirmekten başka bir şey olmayacağı şüphesizdir ve bu gibi şeyler ise ayıptır"[165] diyen Mevlay Hafız'a, aynı görevli, sonraki gün geldiğinde açık açık Elçilikle ya da Miralay Tahir'le çalışıp çalışmayacağını söylemesini Alman Elçi adına rica edince, bu şartlar altında her iki tarafla da iş görmeyeceğini ifade eder.

Fas işlerinde iki önemli adamı kaybettiğini gören Alman Elçi, Osmanlı Maslahatgüzarını çağırarak, Miralay Tahir'in çalışmasını temenni etmiş, aksi takdirde İstanbul'a gönderteceğini söylemekten geri durmamıştır. Bir gün sonra da istifasının kabul edilip edilmediğini resmî olarak sorarak tehdidini tekrardan çekinmemiştir.[166] Şahsi karakterini tam anlamıyla bilmedikleri Mevlay Hafız'la, Miralay Tahir'i bertaraf etmek amacıyla ondan habersiz görevliler yollayarak iş görmek isteyen Alman Elçi, istediği sonucu elde edemez.

Son on gündeki gelişmeleri Miralay Tahir, Enver Paşa'ya ayrıntılı bir raporla takdim eder. Mevlay Hafız, Alman Elçisinin yolladığı görevliye, ilk gün, haberi olmadan işler yaptığından dolayı Miralay Tahir'e gücendiğini söyler. O da "Bu işin reisi sizsiniz. Nasıl olur da haberiniz olmadan iş yapabilir?" deyince, Alman Büyükelçiliğinin kendisinden habersiz ne kadar hatalı işler yaptığını unutmaması, cevabını alır. Elçi, ikinci günü Mevlay Hafız'a "iştigale devamını" rica ettirir. Almanların ortaya çıkardığı karışıklıkların giderilmesi, kendi bilgisi dışında yazılan mektuplar hakkında ikna edici açıklama yapılması, Miralay Tahir'in görevine devamının Elçi tarafından temini şartıyla bu ricayı kabul edeceğini bildirir. Üçüncü günü yeniden giden görevli, Elçinin bütün isteklerini karşılamaya hazır beklediğini ifade eder. Ardından Elçi; "Yalnız bu me-

seledeki bütün muavenet-i nakdiye (*nakdî yardımlar*) ve saire sırf Almanlar tarafından yapılmakta olup Türkler hiçbir şey vermediği hatta Tahir Bey'in İstanbul'a celbi (*yazıyla çağrılması*) için Türkiye Hükümeti nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede (*gerekli teşebbüslerde*) bulunulmasını Berlin'e yazdığı cihetle, Tahir Bey'i terk ederek doğrudan doğruya Almanya sefaretiyle iş görmenizi rica ediyor" der.[167] Mevlay Hafız, son hareketinden dolayı kendisini Almanların "vasıta-i ihtilâli (*ihtilâl vasıtası*) zanneden" Miralay Tahir aleyhindeki bu sözleri işittikten sonra, düşüncelerinde yanıldığını kabul eder. Meselenin devamı için Miralay Tahir'den vazgeçemeyeceğini, şimdiye dek bu işten çekilme niyetinin sırf onun "rica ve teminatı üzerine" devam ettiğini belirtir. On aylık hizmetlerine böylesine bir karşılık veren Büyükelçiliğin, bir süre sonra kendisine aynı muameleyi yapmasının beklenebileceğini vurgular ve "Şayet sefaretiniz meselenin devamını istiyorsa, Sefirin Tahir Bey'e tarziye vererek (*özür dileyerek*) işe katılmasını sağlaması lazımdır" der.

Alman Elçilik görevlisi ertesi günü Mevlay Hafız'a, elçinin Miralay Tahir'den özür dilemesinin mümkün olmadığını, onsuz iş görmeyi kabul ederse, "sefaretin son derecede minnettar kalacağını" bildirir. Mevlay Hafız da bu isteği geri çevirir. Miralay Tahir'e ve "nazik ve zaif zamanlarında en fena tekliflerde bulunarak büsbütün idareyi elimden almak" isteyen Büyükelçiliğin yaptıklarını unutmayacağını, birlikte iş göremeyeceğini de sözlerine ekler. Beşinci gün yine gelen görevli, harekâta harcanan paranın Alman Konsoloslar aracılığıyla harcanıp dağıtılması, ona da belirli maaş verilmesi gibi Alman Büyükelçiliği adına yapılan tekliflerin, Miralay Tahir tarafından uydurulduğunu, elçilikle Mevlay Hafız'ın arasını açmak, Osmanlı Devleti'nin propagandasını yapmak ve kendisini "İstanbul'da musika ile istikbâl etdirmek (*karşılattırmak*) gayesine" dönük olduğunu söyler. Doğrudan doğruya Alman Büyükelçiliğiyle çalışma teklifini tekrarlar.[168] Görevli bunları söylediğinde orada bulunan Miralay Tahir, yukarıda anlatıldığı gibi, Alman Büyükelçiliğinin kendisinden istediklerini bir daha açıklar. Ona göre, yaptıkları yanlışları İstanbul'a bildirince, Berlin'den acı sözler işiten Elçi, şahsi düşmanlığından dolayı kabahati başkala-

rına yükleyerek gerçekleri örtme telaşına düşmüştür.[169] Bugüne dek sadece üstlendiği görevin kutsallığını gözeten Miralay Tahir, bundan dolayı ne Almanların ne de başkalarının gerçeğe uymayan arzularını yerine getirememiştir. Nitekim bu düşünce ve faaliyeti, Fas'ta yaygın bir ihtilâl meydana getirerek, "mukaddes cihadın tesirâtını (*tesirlerini*) makam-ı hilâfetin nüfuzunu bütün âlem nazarında isbat ve ilan eylemeğe münhasır kalmış ve mes'ûd neticeler de vermeğe" başlamıştır.[170] İşte bu gelişmeleri görüp ümide kapılan Almanlar, Fas'ı derhal kendi hâkimiyetlerine katacak şekilde hareket etmesini istedikleri Miralay Tahir bunu yerine getirmeyince olmadık zorluklar çıkarmaya, mevcut ortama aykırı işler yapmaya kalkışarak, bütün paralarını ve düşüncelerini, "vücuda (*meydana*) getirdiğimiz kuvvetlerin imhasına sarf etdiler". Miralay Tahir'in hareket tarzı, isyanın yayılmasını sağlamaktan ibarettir. O, "ihtilâli yapmakla" görevlidir. Amaca ulaştıktan sonra, Fas'ın kaderini tayin etmek onun değil, mensubu ve müttefiki olduğu devletlerin işidir. Buna rağmen Miralay Tahir, on aydan beri her taraftan maruz kaldığı sıkıntılar için de hiçbir taraftan takdir görmediğini anlamış, ancak görevin "kutsallığını ve nezaketini" Almanların keyfine feda etmemiştir.[171]

Miralay Tahir, bugüne dek yaptığı hizmetlerine ve iyi niyetine karşı nankörlüğünü ve düşmanlığını gösteren Alman Büyükelçiliğiyle artık iş görmesine imkân kalmadığı kanaatine varır. Mevlay Hafız'la münasebetini kesmeyi başardıkları andan itibaren, "İslâmiyet namına yapılan ve hilâfet-i muazzamaya karşı uyumakta olan derin ve dinî irtibatı canlandıran harekâta nihayet vermeye muvaffak olurlarsa, on aylık mesaiyle kurduğumuz esaslar üzerinde sırf Almanların propagandasını yapacaklar", ellerindeki paraları yerinde harcamadan ibaret amaçlarına da ulaşacaklardır.[172]

Raporun sonunda Miralay Tahir, bu şartlar altında hizmete imkân kalmadığını belirterek görevden affını istirham eder. Yalnız mesele, şahsi anlaşmazlıklara feda edilemeyecek derecede önemli olduğundan şu şartla devam edebilecektir: Madrid'deki Avusturya elçisi, hakem olarak anlaşmazlıkları inceler ve Miralay Tahir'i haklı bulursa kendinden özür dilenmelidir. Alman Büyükelçiliği

işin teferruatından çekilerek parayı Avusturya Büyükelçiliğine devretmeli, gereken ödeneği orası vermelidir. Bu şartlar gerçekleşirse, Alman Büyükelçiliğinden gelecek makul ve ortama uygun isteklerini aracısız yerine getirebilecektir.[173]

Kasım 1915

Madrid üzerinden Fas'a geçecek olan Manastırlı Bahaddin ve beraberindeki subaylar Berlin'e gelirler. Personelin dil bilmemesi mesele çıkarınca geri gönderilmeleri lüzumu doğar. Harbiye Nezaretince, Berlin Askerî Ataşeliğine, istenilen şartlara sahip subayların seçimi, cephelerden getirtilmeleri "müşkil bulunduğu"ndan oradaki personelin bölgeye gönderilmeleri için ilgililer nezdinde girişimde bulunulması, eğer bundan da bir sonuç alınmazsa, geri gönderilmeleri emredilir.[174] Berlin Büyükelçiliğinin Alman Dışişleri Bakanlığı, Askerî Ataşe Zeki Paşa'nın da Alman Genelkurmay Başkanlığı nezdinde, bu personelin denizaltıyla gönderilmeleri için yaptıkları girişimler olumsuz karşılanır. Yalnız Manastırlı Bahaddin'in sahte pasaportla tarafsız ülkeye gidebileceği, diğerlerinin geri dönmeleri önerisinde bulunurlar.[175] Bunun üzerine, Harbiye Nezareti 5 Kasım'da Berlin Askerî Ataşeliğine, "Berlin'e diğerleri i'zam kılınmak (*gönderilmek*) üzre lisan bilmeyen zâbitânı iade ediniz"[176] emrini verir ancak 17 Kasım'da bu kez eğer söz konusu subaylar hareket etmemişlerse gönderilmemelerini, İstanbul'dan oraya gidecek Topçu Yüzbaşı Hayri komutasında hepsinin, denizaltıyla bilinen bölgeye gitmeleri için yeniden teşebbüse geçilmesini ister.[177] Manastırlı Bahaddin, 22 Kasım'da girişimlerinin sonucunu arz eder. Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, yeni gelecek subaylarla da gidilemeyeceğini, İspanya'ya ulaşılsa bile Fas'ın kuzeyinde bir iş görülemeyeceğini söylerler. Fransızların çok güçlü olduğu bu bölgede, Emir Abdülmalik bile en sonunda Taza'ya girmeyi başarmıştır ancak o kadar harcanan paraya rağmen elde edilen hiç seviyesindedir. Bir hayli silah ve paranın denizaltıyla taşınması şartıyla, güneyde başarı sağlanabileceğini fakat bunun da verilmediğini açıkça ifade ederler.[178] Nihayet Fas'a gidemeye-

ceğini anlayan Manastırlı Bahaddin Budapeşte, Bükreş üzerinden İstanbul'a geri döner.[179]

Fransa ve İngiltere, tarafsız İspanya'yı kendi saflarına çekmek için baskıyı artırırlar. Fransa, İspanya'ya Fas'taki Fransız bölgesini işgal etmesini teklif ederken; İngiltere Avrupa Harbine katılmasına karşılık Cebel-i Tarık'ın tahliyesini, Septe'den Agadur'a kadar bütün Fas kıyılarını İspanya'ya bırakmayı vaat eder. İspanya'da çıkan hükümet bunalımı yüzünden henüz olumlu ya da olumsuz bir cevap verilmemiştir. Hükümet değişikliği halinde, büyük ihtimalle Fransa'nın teklifi kabul göreceği beklenmektedir. Miralay Tahir, 4 Kasım tarihli raporunda bu ihtimalin gerçekleşme oranını değerlendirirken, İspanya'yı düşündüren husus olarak, halen Fransız işgalindeki bölgede süregelen isyanın şiddetlenmesine işaret eder. Miralay Tahir tarafından aşiretlere yeniden harekete geçmeleri için çağrı yapılırken, bu meseleyle artık sırf Osmanlı Devleti'nin ilgileneceği, düzenli şekilde para gönderileceği vaat edilmiştir. İspanya'nın İtilâf Devletleri lehinde kararlar vermesinin beklendiği bu nazik günlerde, para meselesi hâlâ açıklığa kavuşmadığından dolayı, tam olarak ne yapılacağı kestirilemez. Miralay Tahir, aşiretlere karşı ikinci defa zor durumda kalmamak için "paranın nereden ve ne sûretle alınacağının" bir an önce bildirilmesini Harbiye Nezaretinden beklemektedir.[180] Üç gün sonra 7 Kasım'da Harbiye Nezaretinden cevap gelir: "Almanya Sefaretine bil-müracaa (*müracaatla*) lüzumu olan mebaliğ (*paralar*) onun vasıtasıyla tesviye edilecektir (*ödenecektir*). Beyninizdeki (*aranızdaki*) sû-i tefehhümün (*yanlış anlaşılmanın*) izâlesiyle (*giderilmesiyle*) ittifakımıza muvafık (*uygun*) bir tarzda hareketiniz(e) cereyan verilmesi kemâl-i ehemmiyetle (*son derece önemle*) tavsiye olunur."[181]

Miralay Tahir'in çağrısına cevap veren Güney Fas'ın en güçlü aşireti Zayanlar, Fransızlarla yeniden çarpışmalara girer. Çoğunluğunu Zayanların meydana getirdiği Faslı kuvvetler, yığınaklarını tamamlayan hareket halindeki Fransız birliklerine saldırarak, Kefra bölgesinde göğüs göğüse çarpışmaların sonunda geri püskürtüp harekâtlarını bitirmişlerdir. Diğer aşiretler de çok kısa sürede

çarpışmalara katılacaklardır. Miralay Tahir'in "ahlâkî sorumluluk" gereği, İslâmiyet ve Halîfe adına kendilerini adamalarını istemesi, aşiretler arasında coşkuyla karşılanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar arasındaki itibarı, onun bu çağrılarının tesirini çoğaltmış, gelebilecek saldırılara karşı bir kalkan teşkil etmiştir. Miralay Tahir, Fas'ta bu denli etkiliyken, Alman Büyükelçisinin gayretlerinin önüne çıkardığı engelleri ortadan kaldırmak için son kez şu teklifleri Enver Paşa'ya arz eder: *1.* Alman Büyükelçiliği, Rif bölgesindeki yanlış tutumundan hemen vazgeçmelidir. *2.* Söz verdikleri tayyareyi bizim emrimize veremeyeceklerse, Cebel-i Tarık Boğazı'ndan geçen pek çok denizaltısından birini tahsis etmelidirler. Mevlay Hafız'ı çeşitli yalanlarla etkileyerek bana olan güvenini sarsmaya uğraşıyorlar fakat umarım bu tayyare ya da denizaltıyla Fas'a geçmesini sağlayabilirler.[182] *3.* Almanlar, bütün emirlerin ve üstlenilen görevlerin, öteden beri Mevlay Hafız ile tarafımdan verildiğini, kontrol edildiğini açıkça kabullenmelidirler. *4.* Emrimize herhangi bir vasıta verilmezse, eğer yeni İspanya Hükümetinin tavrı Mevlay Hafız'ın Fas'a dönüşünü imkânsız hâle getirirse, onun özel yetkilerle donattığı temsilcisi olarak, harekâtın başarısız olmasını engellemeyi, aşiretlerin bize duydukları güveni daha fazla kaybetmemeleri için Fas'a gitmeyi planlıyorum. *5.* Harekâtın doğru ve güvenli şekilde devamı için Mevlay Hafız ile Almanlar arasında imzalanan anlaşma şartlarının aynen uygulanması gerekir. Verilen sözlerin yerine getirilmesinde Osmanlı Devleti temsilciliğinin sergileyeceği her türlü gecikme, içinde bulunduğumuz belirsiz süreçte, Mevlay Hafız'ın aşiretler nezdindeki şahsi itibarının iyiden iyiye kaybına yol açacaktır. En küçük bir bahaneyi bile müttefikinin aleyhine kullanarak, bütün teşebbüsleri felce uğratmaya, kendi isteklerini de Temsilciliğimiz üzerinde baskı kurarak uygulatmaya çalışan Almanlar, bu tutumlarını bırakmalıdırlar. Almanların bu şartları kabul etmemeleri halinde, görevlerimi yerine getirmem imkânsızlaşacaktır.[183]

İspanya'ya yönelik Fransız ve İngiliz siyasî hamlelerinin, Miralay Tahir tarafından bildirilmesinden bir hafta sonra Almanya Genelkurmay Başkanı Falkenhayn, Pless'ten (Polonya) Enver Paşa'ya

gönderdiği telgrafta, çok farklı şeyler söyler. "Fransızlar tarafından Marokko'da İspanya'ya yapılan vaatler hakkındaki havadislerin inanılınaya layık olmadığını zannederim. Bu havadisler ağleb-i ihtimal (*büyük bir ihtimal*) Mevlay Hafız tarafından fazla para almak (koparmak) için çıkarılmıştır. Mevlay Hafız tarafından işâa edilen (*duyurulan*) bu gibi havadislere ehemmiyet verilmemesini ve Mevlay Hafız'ın entrikalarına karşı daha ziyade mukavemet etmesi lüzumunun zât-ı devletleri tarafından Tahir'e bildirilmesini ehemmiyetle rica ederim. Aynı zamanda, oradaki Alman sefaretiyle beraber çalışmaya daha ziyade ehemmiyet vermesi için taraf-ı devletlerinden kendisine talimat verilmesini ehemmiyetle rica ederim. Ben Marokko hakkında bu hususdaki mütâlaâlarınızı tekrar dinlemeye hazırım."[184]

Alman Elçi, bölgede Fransa yanlısı bir aşiretin gönderdiği mektupta Fransızlarla çok şiddetli çarpışmaların meydana geldiğinin yazıldığını, ancak bu çarpışmaların aşiretler arasında da yaşanmış olacağını Miralay Tahir'e söyler.[185] Oysa gerçekte böyle bir çarpışma söz konusu değildir. Ayrıca Elçinin gösterdiği, Emir Abdülmalik'in Tetuan'daki Alman Konsolosluğundan "[Alman subay] Far'ın, yakın çevresindekilerin korunmasını, 1500 sterlinin verilmesinin geciktirilmesini istediğine" dair mektubu da inandırıcılıktan uzaktır. Hem Fransızlardan hem de Almanlardan para ve yardım alan, diğer taraftan da Emir Abdülmalik'ten yararlanarak İspanyollar aleyhine tutumlarını sürdüren aşiretler tehdit oluşturmaktadır. Bu da Miralay Tahir'in çabalarıyla, İspanyolların aleyhindeki aşiretlere gıda yardımı sağlanarak, Fransızlara karşı saldırıya geçmişlerdir. Tetuan bölgesindeki aşiretler aralarındaki düşmanlığı, Beni Musavver ve Teğmen Remzi'nin girişimleriyle sona erdirmişler, gelen emirlere uymaya başlamışlardır.[186]

Müttefik Almanlar, işbirliği yaparken verdikleri sözleri tutmadıkları gibi, siyasî tutumlarıyla da Osmanlı Devleti'ni rakip gören bir tavır sergilerler. Miralay Tahir ile Alman Büyükelçiliği, sekiz ay önce tayyareyle Mevlay Hafız'ı, Sevilla'ya göndermek üzere anlaşırlar. Almanların dediklerine göre bu işin zeminini hazırlamışlardır. Mevlay Hafız, Barselona'dayken bir seyahate çıkması, bu

sırada ortaya çıkacak gelişmelere bakarak tedbir alınması da aynı şekilde ortaklaşa kararlaştırılır. Fransa ve İngiltere'nin o günlerde artan baskısıyla, İspanya Hükümeti Mevlay Hafız'ı sınır dışı etmeye hazırlanırken, Miralay Tahir, İspanyol Hükümetinin onayıyla Sevilla'ya gider. Ev kiralar. İspanyollar da Mevlay Hafız'ın da oraya gitmesi için kralın da katılacağı bir av partisi düzenlemeyi üstlenirler. Sevilla'da güvenilir adamlarının olduğundan bahseden Almanlara, Miralay Tahir güvenli bir ev bulma talebini iletir ancak olumlu cevap alamaz. Üç ay önce, Fas'taki şartların tayyare kaldırmaya uygun olmadığını söyleyip, tayyarenin havalanacağı gün 6.000.000 Frank'ın kendilerine verilmek üzere hazırlanmasını istediğinde, bu konuyla ilgili Berlin'den emir almadıklarını öne sürerek kabul etmemişlerdir. Kasım ayı ortalarına gelindiğinde de değişen bir durum yoktur. Miralay Tahir'in yukarıda geçen amaçlar doğrultusunda hayata geçirilmesini istediği konularda gerekeni yapmayacakları açığa çıkmıştır. Miralay Tahir, "çok gizli" kayıtlı telgrafının sonunda, göndereceği telgrafların "Berlin Büyükelçiliği tarafından deşifre edilmesinin engellenmesi" için gerekli emirleri vermesini de istirham eder.[187]

Osmanlı Devleti ile İspanya arasındaki dostane ilişkilerin artırılmasında Miralay Tahir, girişimlerini sürdürür. İspanya Başbakanı, Miralay Tahir'in bir arkadaşı vasıtasıyla, İstanbul'u ziyaret eden İspanyol Bakan (...) ile Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın ilgisini esirgememesini, İstanbul çevresinde bulunan ancak daha önceleri Vatikan tarafından kapatılan İspanyol manastırlarının yeniden açılmasında kolaylık sağlamasını rica eder.[188] Miralay Tahir, Madrid Maslahatgüzarının İspanya Dışişleri Bakanıyla yapacağı görüşmelerde, Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarındaki İspanyol çıkarlarını koruyacağını, ilgili birimlerin İspanyol Bakana söz konusu manastırlar hakkında konuşacağını söylemesinin yerinde olacağını Enver Paşa'ya arz eder.[189]

Almanlara karşı olumsuz düşüncelerinden vazgeçip "ittifaka uygun hareket etmesi" Miralay Tahir'den istenilince, son olarak Rif'te aşiretlerin 23 Alman subayı rehin almaları üzerine, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya uzun bir rapor yazarak, yaşananların

arkasındaki sebepleri anlatır. Osmanlı personelinin yardım ve desteğiyle aşiretlerin arasına sokulan bir Alman subay, Miralay Tahir'in tavsiyelerine uymak bir yana, aşiretlerin nasihatlerini önemsemeyip dinlemeyerek, Fransız yanlısı aşiret lideri Hammido'yla temas kurar. Hammido'nun kardeşi, Taza'daki Fransız haber alma bürosunda çalışmaktadır. Fransızların Hammido'nun işbirliğiyle, "ne mukaddes cihadla ne de Fas'ın istiklâliyle ilgilenen" Alman subayların arasına, çok becerikli bir Cezayirliyi sokmayı başarmışlardır.[190]

Aşiretlere savaşmayı öğretmek üzere gönderilen ancak Fas'ı tanımaktan çok uzak olan Alman subay Far, Madrid Büyükelçiliğinden kendisine verilen emirlere uyarak kendi başına hareket eder. Yaptığı ve yapacağı her şeyi Faslılara göstererek onları cesaretlendirebileceğini düşünerek böbürlenmesinin ilk sonucu, bütün gizli bilgilerin ortaya saçılmasından başka bir şey olmaz.[191] Far'ın önemli miktarda parayı kullandığını fark eden aşiretler, onun bütün imkânlarından yararlanıyormuş gibi yaparak kendisini kandırmış, Madrid'den daha fazla para yollatmışlardır. Bu durumu gören Alman Elçi, kendi planlarını uygulama zamanının geldiğine inanarak, saflarına çektiğini düşündüğü aşiretlere, büyük bir hevesle, daha fazla para göndermeyi kabul eden havaya girer. Mevlay Hafız'ın Fas'taki harekâtta sıkı işbirliği ön şartına verdikleri sözleri unuturlar. Almanlar, ortaya koydukları para sayesinde artık yüzlerindeki maskeleri çıkarıp, birlikte hareket ettikleri aşiretlerin bölgelerine Alman bayrağı çekilmesini dayatırlar. Bunun üzerine aşiretler, Alman subayların ellerindeki her şeye el koyup rehin alırlar. Aşiretler, bu hareketleriyle Fransızlara bağlılıklarını ispatlarken, cihadın hiçbir mukaddes dayanağının bulunmadığını, Almanların buradaki varlıklarının ne cihadla ne de nihai hedef Fas'ın istiklâlinin kazanılmasıyla ilgili olmadığını gösterirler.[192]

Emir Abdülmalik ile Teğmen Nuri'nin girişimlerinin sonunda, rehin Alman subayların zincirleri çıkartılır ancak serbest bırakılmazlar. Aşiretlerin bunları ellerinde tutmaları, Almanlardan para koparmalarının yolunu açmıştır. Emir Abdülmalik'in yardımını isteyen mektup yazan Almanların, daha önce tellallar vasıtasıyla,

Emir Abdülmalik'in maiyetindekilere, onun verdiğinin iki katını teklif ederek, yanından ayrılmalarını sağlayıp gücünü azaltmayı hedefledikleri açığa çıkar. Bu hareket de Almanları barındıran aşiretlerle Emir Abdülmalik'in yanında yer alan aşiretler arasındaki çekişmeyi artırır.[193] Alman Elçi, Abdülmalik'ten yardım isteyen bu mektupların yerine ulaşmasını engellemek için çok çaba harcar. Miralay Tahir, Alman Büyükelçiliğinin tutumunu, devamı halinde çok daha tehlikeli bir hal alması kaçınılmaz bu durumu göstermek için, sözü edilen mektupların birer nüshalarının İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Emir Abdülmalik'in, Alman Büyükelçiliği vasıtasıyla kendisine gönderdiği mektupların zarflarının değiştirildiğini güçlükle de olsa Miralay Tahir öğrenir. Alman Büyükelçiliğinden, resmî yazıyla bunu sormuş, kuryenin yolda düşman saldırısına uğradığı, mektuplara el konulduğu cevabını almıştır. Bununla beraber, kuryenin üzerinde bulunarak el konulan Türkçe ve Arapça mektuplar geri alınırken, Far'ın Fransızca mektuplarının, onları okumaktan aciz aşiretlerce imha edildiğine inanmayı beklemek kabul edilemez.

Almanların, Osmanlı personelinin vasıtalarını kullanmalarını sağlamalarına, Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini zedelemelerine, bütün imkânlar kullanılarak yapılan Alman propagandasına göz yummalarına rağmen, gerçek durumu ortaya koyan mektupların kendilerine ulaşmasını engellemeleri, Miralay Tahir ile emrindeki diğer personeli, girdikleri tehlikeli yola doğru sürüklemeye çalışmaları artık can sıkıcı hal almıştır. Alman Elçinin korkusu, olayların gerçeğini aktarmadığı Berlin'in, Miralay Tahir'in verdiği bilgilerden, Enver Paşa vasıtasıyla haberdar olmasıdır.[194]

Miralay Tahir, kurduğu teşkilatla Fas'ta sanılanın üstünde etkindir. Fransızlar, verilen paraların Atlas Dağlarının zirvelerinden çölün ıssız noktalarına kadar ulaştığını açıklarlar. Yalnız paranın kaynağı konusunda yeterli bilgileri olmadığından, Almanların gönderdiği varsayılmaktadır. Madrid'de hazırlanan bir bildiri, onların hâkimiyet bölgesindeki en küçük yerleşim yerlerinin duvarlarında ilan edilmektedir. Şerif Belkıti'nin kardeşi, çok gizli kalması şartıyla, çadır ve çok fazla lojistik malzeme sağlamıştır. Burada esas

mesele her adımın gizlilik kuralını hiçbir şekilde ihmal etmeden atmaktır. Fransızlara karşı açıktan yapılacak her şey zarar vermekten başka bir işe yaramayacaktır. Miralay Tahir, basında yürütülen aleyhte kampanyaya rağmen, etkin kişilerle kurduğu iyi ilişkiler sayesinde, tarafsız İspanya Hükümetinin "teveccühünü elde etmeyi başarmıştır".[195]

Far'ın mektuplarından, Emir Abdülmalik'in Miralay Tahir'e gönderdiği kopyaların ikisini (Elçilik alıkoymuşsa da) ele geçirmeyi başarırlar. Mektuplarda, sözü geçen Alman subay, işbirliği yaptığı Hammido'dan şikâyet etmekte, casus olduğunu, çok para sızdırdığını fakat işi engellemek için de varını yoğunu ortaya koyduğunu sözlerine eklemektedir. Serbest kalması için Almanların verdiği yüksek meblağların işe yaramayacağını anlayınca, Emir Abdülmalik'ten, kendi bölgesinde bulunan Hammido'nun temsilcilerini hapsetmesini rica ediyor, buna karşılık kurtulacağını ümit ediyor. Emir, Fas'ta ortama hiç de uymayan bir yöntemle, hatırı sayılır miktarda parayı, birçok aşiret reisine dağıtan Almanların, kabul edilmesi imkânsız bir hali meydana getirmelerinden şikâyetçidir. Öyle ki savaşın Fransızlara değil, aşiretler arasında patlak verme riski doğmuştur. Böyle olunca da zamanın çoğu, Almanların sebep oldukları hataların düzeltilmesine harcanmaktadır. Almanların bu tutumlarından vazgeçmemeleri halinde, hareketi sürdürme imkânı kalmayacaktır.[196]

Takındığı tavırla mevcut durumun tehlikesini, hassasiyetini kavrayamayan, yanlış yapan ve harekete zarar veren Alman Büyükelçiliği, bu hususta ısrarını sürdürmekten vazgeçmez. Elçilik, aşiretlerin elindeki rehin Almanlara para göndermeyi sürdürürken, aşiretler arasındaki çekememezliği, rekabeti körüklemektedir. Miralay Tahir'in karşı çıkmasına rağmen, bir yandan ölüm tehlikesi altında rehin tutulan ancak aynı zamanda da Emir Abdülmalik'in desteğini sağlamak isteyen Almanlara silah ulaştırmayı denerken, Osmanlı personeline bir mermi bile vermezler.[197]

Alman subayların rehin tutulması, Alman Büyükelçiliğinin süregelen olaylar ve Fas'ın coğrafi yapısı hakkında teferruatlı bilgi sahibi olmadan, kendi görüşleri doğrultusunda hareket etmesinin

bir sonucudur. Bu da aylarca dur durak bilmeden gerçekleştirilen faaliyetle oluşturulan ve sonuçları alınmaya başlanan harekete temelinden zarar vermiştir.[198] Miralay Tahir, Fas'taki isyanda Alman Büyükelçiliğinin Fransızları bile şaşırtan uygulamalarının Berlin'dekileri nasıl etkileyeceğini düşünmekten kendini alamadığını söyleyerek, üç ay önceki uyarılarında ne denli haklı olduğunu bugün gelinen noktanın ispatladığını da açıkça belirtir. Nitekim bugün olaylar, herhangi bir yoruma meydan bırakmayacak şekilde devam etmektedir.[199]

Miralay Tahir'in, Doktor Mure vasıtasıyla İspanya Konsey Başkanıyla karşılıklı fikir alışverişinden ve Mevlay Hafız'la Başbakan Dato arasında gerçekleşen görüşmelerin ardından, Tetuan'daki komutana aşiret reislerini hürmet ve nezaketle karşılaması talimatı verilir. Emir Abdülmalik tarafından gönderilen aracıya Melilla İspanyol Komutanı şu cevabı verir: "Buradaki varlıklarından henüz şüphelenilmeyen Türk–Alman faaliyetlerinden memnunuz. Bize, çok değerli katkılar sağlamaya devam ediyorlar. Son olarak, Alman Büyükelçiliğince Rif aşiretlerine gönderilen 400.000 Frank yardım, hiç zaman geçmeden *Le Temps* gazetesinin 26 Ekim tarihli nüshasında haber olarak çıkmıştır.[200] Melilla'ya Alman subaylarını geri getirecek imkânları bulabilecek ya da kendi yanına buyur edecek kişi Emir Abdülmalik'tir. Zira bu subaylar ancak Fransız taraftarı aşiretlerle çalışırlar. Sonuçta, bunların ne yapmalarına dair bilgileri vardır. Öyle ki Rif kıyılarına silah boşaltacak geminin adını, silahların tam sayısını, geminin hangi noktaya yanaşacağını bize söylediler. Geminin boşaltılmasının engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istediler. Kendileri de tedbirlerini iki kat artırdılar. Bu şekilde davranarak, hiçbir zaman başarılı olamayacaksınız. Bu Almanlar, bulundukları yerlerde kaldıkça, bütün emekleriniz boşa gidecektir."[201]

İspanya gazetelerinde de muhtemel bir silah sevkıyatını engellemek maksadıyla, Rif kıyılarının sıkı gözetimde tutulduğu haberleri çıkmıştır. Almanların Fas'ta yapacakları işler böylesine uluorta dökülürken, Osmanlı personelinin faaliyetlerine dair bilgi sızmaz. Kasım ayı boyunca önemli miktarda para, Osmanlı Alman Elçilik

mühürlerini taşıyan resmî ve özel mektuplar, her tür bildiri ilgili kişilere Miralay Tahir ve personelince ulaştırılır. Fransızlar, şimdiye dek ne bunu engelleyebilmiş ne de kullandıkları aracıların izlerini sürerek açığa çıkarmayı başarmışlardır. Bunun ispatı (bugüne kadar faaliyetlerin gizlilik içinde gerçekleştirildiği, açığa çıkarılamadığı), Fransız ve İngiliz Elçiliklerinin İspanya Hükümeti nezdindeki girişimleridir.[202]

Söz konusu sevkıyat planını öğrenen Miralay Tahir, aşiretler arasında mutlak bir uzlaşma sağlanmadıkça silahların kendi lehlerine kullanılmasını güvenceye alamayacaklarını Elçiliktekilere söyler. Almanlar, tereddütsüz, böyle bir sevkıyatın asla gündemlerinde olmadığını açıklarlar. Halbuki bu sırada hapiste olan Far, Emir Abdülmalik'e, çok yakında Rif kıyılarına silah sevk edileceğini yazıyor, ondan bu silahların kıyıya boşaltılıp, iç kesimlere naklini rica ediyordu. Emir ise cevabında, bu silahları ne alabilecek ne de indirebilecek hiçbir imkânı olmadığını bildirmişti. Bu da Alman Büyükelçiliğinin Miralay Tahir'e dolayısıyla müttefiki Osmanlı Devleti'ne haber vermeden gizli iş yaptığını göstermekteydi.[203] Israrla silah istemesine rağmen, Emir Abdülmalik son mektuplarında Almanların iç kesimlerde meydana getirdikleri olayların yol açtığı yıkıcı sonuçları tamirle uğraştığını, gönderilmesi planlanan silahların etkin kullanılmasını temin edemeyeceğini yazar. Miralay Tahir'e de kendisi için en elverişli ortamın oluşmasını beklemesini tavsiye ederken, bu sevkıyat hakkında Alman Büyükelçiliği nezdinde girişimde bulunmasını rica eder. Emir, bu silahların günün birinde "bize ya da İspanyollara dönebileceğini" söylemektedir.[204]

Son aylarda Alman Elçinin kendi doğrularıyla hareket etmesiyle meydana gelenler, artık göz yumulacak halden çıkmıştır. Miralay Tahir, Alman Elçinin daha Fas'ta isyan başlamadan önce, kendisinden aşiretleri, kendi emelleri doğrultusunda yönlendirmesini istemiştir. Miralay Tahir, "Kendimize, Elçinin, bizi ilgilendiren bir konuda, neden kendi hesabına çalıştığını sormamız gerekmektedir" diyerek ittifak meselesini sorgular. Almanların, Osmanlı subayları gelmeden önce Fas'ta elde ettikleri bir başarı söz konusu değildir.

Onların başarısızlığına karşılık, Miralay Tahir'in siyasî ve askerî planlamalarıyla, aradan geçen on aylık sürede, bütün olumsuzluklara rağmen yaşanan değişim başarının ispatıdır.[205]

Elçilik mensuplarından birisi, Almanya'nın ne yapmak istediğini, Fas'ta neyin gerçekleştirilmek istendiğini bilmediğini açıklayınca, Miralay Tahir, Fas'taki "taassubu" görmezden gelmemelerini tavsiye eder. Almanların, yerel hassasiyetleri ve yapıyı göz ardı ederek yaptıkları, Fas'taki mücadeleye çok zarar vermiştir. Mevlay Hafız, geri çekilme düşüncesini tekrar dile getirmeye başlamış, Miralay Tahir'in ricaları ve dinî hassasiyetlerle yeniden işbirliğine razı olmuştur. Miralay Tahir, Almanların tavırlarının değişeceği hususunda da onu ikna etmiştir.[206] Alman Elçinin, Mevlay Hafız'ın Barselona'dan zorla gönderilmek istendiğinde, son günlerde yaşanan olaylardaki kayıtsızlığından dolayı Miralay Tahir, kendi başına hareketten başka çare bulamaz. Yapılacak işlerde istediği güvenceyi açıkça reddetmişler, sorumluluğu kendi üzerine alması halinde destek vereceklerini söylemişlerdir.[207] Miralay Tahir, Alman Elçinin bu denli pervasız tavırlarında, Maslahatgüzar Vassik el-Muayyad'ın bulunduğu kanaatindedir. Fas'taki aşiretlerin nerede olduklarını haritada bile gösteremeyen Elçi,[208] İstanbul'a gönderilen bütün yazışmalar hakkında Vassik el-Muayyad tarafından bilgilendirilir. Faslıların istiklâlleri için neler yapabilecekleri geçen sürede ispatlanmışken, Osmanlı Devleti'nin Fas'taki hareketi destekleyecek büyük bir bütçesinin olmayışı, Almanlarla işbirliğine mecbur etmektedir.[209]

Miralay Tahir, raporun sonunda bütün olumsuz şartlara rağmen, Fas'ta gerçekleştirilen harekâtın Osmanlı Devleti'yle Batı Afrika ülkeleri arasındaki ilişkileri güçlendirdiğini gönül rahatlığıyla ifade eder ve şu cümlelerle bitirir: "Satırlarıma son verirken görevimin, Fas'ı ayaklandırmak olduğunu bir kez daha ifade etmek isterim. Bu ülkenin geleceği, Osmanlı Devleti'ne ve müttefikine bağlıdır. Düşmana karşı mümkün olduğunca birleşmek ve bir ihtilâl çıkarmak, sömürgeciliği hatırlatacak her türlü yaklaşımdan, tavırdan uzak durmayı gerektirir. Haç'ı yok etmek için kullandığımız hilâl, hiçbir şekilde yeni bir haç olmamalıdır."[210]

Aralık 1915

Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Miralay Tahir'in raporunun ardından, Madrid Maslahatgüzarı İbrahim Ziya Bey'den aşağıdaki sorulara gizli kaydıyla ayrıntılı bilgi vermesini ister. Mevlay Hafız'ın diğer aşiret reisleriyle ilişkileri nasıldır? Bugüne kadar gerçekleştirilen faaliyetlerden elde edilen sonuçlara göre, sizce bu reislerden hangisiyle gerçek bir yakınlık kurulmuştur? Emir Abdülmalik'in kalkıştığı harekete ilişkin hangi bilgilere sahipsiniz? Fransızların, Fas'taki gelişmelere karşı genel tavırları nasıldır? Mevlay Hafız'ın önderliğindeki hareketin yaygınlığının ne seviyede olduğunu düşünmektedirler? İspanya'daki Fransız ajanlarının raporlarında yansıttıkları gerçek tavırları nedir? Miralay Tahir, Mevlay Hafız ve Faslı aşiret reisleri arasındaki bağlantı ne seviyededir ve hangi sonuçları ortaya çıkarmıştır?[211]

Maslahatgüzar İbrahim Ziya, Enver Paşa'nın istediği bilgileri "çok gizli" kaydıyla arz eder. Mevlay Hafız, Fas'taki güçlü aşiretlerin reisleriyle hemen her gün görüşmeler yaptığından ilişkisi çok sıkıdır. Aynı reisler, Miralay Tahir'le de daha yakın ilişkiler kurmak arzusundadırlar. Zayan ve Zemmur aşiretleri başta olmak üzere diğer aşiretler alınan kararları doğrudan uygulamaktadırlar. Zayan aşiretinin reisi Mevlay Hafız'ın babası Ahmed Zayan'dır. Bu aşiretler Temmuz ayından bugüne gelinceye kadar Fransızlarla çarpışmışlar, altı top, çok sayıda makineli tüfek ele geçirdikleri gibi 500'den fazla da kayıp verdirmişlerdir. Ahmed Zayan, bütün Berberi aşiretleri üzerinde çok etkilidir. İspanyol basınında, yeniden saldırıya geçeceği haberleri yer almaktadır. Mevlay Hafız'a bağlı düzenli birlikler, Said-Yeravi'nin reisliğindeki Berberi aşiretlerinden kuruludur.[212]

Fransızların Fas'taki gelişmelere dair tavırları General Lyautey'in buradaki birliklere hitaben konuşmalarından özetle şöyledir: General, cephe birliklerindeki denetlemelerinde tehlikeye, mahrumiyete göğüs germenin en az bir zafer kadar saygı görmesini vurgulayarak[213] Fransız bakanların, Kuzey Fas ve Berberi cephesinde, kendilerini destekleyen aşiret reislerine şükranlarını ifade etmiştir.

Fransa Genelkurmay Başkanı, bütün cephelerin eşitliği ilkesini yayınladığı genelgeyle duyurmuş, General Lyautey'i de "savaş haçı" madalyasıyla ödüllendirmiştir.[214]

Geçen altı aylık sürede Fas'a hâkim olan gerilimli hava, yerini son günlerde nisbî bir sessizliğe bırakmıştır. Bu da harekâtın karşılaştığı meselelerden kaynaklanmaktadır. Fransız sömürge valisi, kendi şartlarının kesin kabul edilmediği, ülke kaynaklarının etkin katılımı sağlanmadığı, 50.000.000 Franklık ek bütçe tahsis edilmediği sürece Fas'a dönme niyetinde değildir. Bu bütçe, aşiret reislerinin isyana katılmalarını önlemede kullanılacaktır. Çanakkale'ye ve Batı Afrika'ya asker gönderen Fransız Hükümeti bu paranın tahsisini sonraki bir zamana ertelemiştir. Fransızların, Faslılardan asker toplama girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Böyle olunca da karşı harekâtı ciddi şekilde durdurmaktansa tabii seyrine bırakmayı tercih etmişlerdir. Mevlay Hafız'ın hareketlerinin, onları hangi noktalara götüreceğini kestirememek ise oldukça büyük bir tehlike olarak ortada durmaktadır. Fransızların eskiden beri kendilerine sempatisi olan Doktor Muri'ye sorumluluk vererek kazanmak isteyeceklerine şüphe yoktur. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin meseleye daha fazla eğilmesi lüzumunu göstermektedir. Mevlay Hafız'ın Almanlarla yaşadığı sıkıntılardan dolayı, sebepsiz bir şekilde eski düşmanlarına döneceği endişesi yaşatmaktadır. Fransızların bu istikrarsızlıktan istifadeyle Mevlay Hafız'ı kazanmak üzere teşebbüse geçecekleri kesindir. Mevlay Hafız'ın Fransa'ya gitmesi harekâta geri dönüşü olmayacak bir darbe vuracaktır. Halbuki yürütülen harekâtın ruhu Mevlay Hafız'dır. Onun sergileyeceği en küçük bir aksi davranışa karşı, güçlü ve savaşçı aşiretler ayrılarak harekâtı durduracaklardır ki bu da Fransızların işine yarayacak, giderilmesi çok zor kayıplara yol açacaktır.[215]

Mevlay Hafız'ın, Miralay Tahir'e temkinli bir tutum takınması, iyi niyeti değerlendirememesinden dolayıdır. Miralay Tahir, Mevlay Hafız'la görüşüp, şüphelerini giderecektir. Zilal Kasım, Şerif Belkıti'nin Madrid'de bulunan kardeşi, Tanca İcra Komitesi, Mevlay Hafız'ın doğrudan temas kurdukları kişilerdir.

İspanya, Fas'ın kuzeyinde, özellikle de kendi bölgesinde, yanlış algıları düzeltmek için kendi varlığını hissettirerek, geleceğe dönük tedbirler almaktadır. Harekâtın gelişimini, yönlendirilmesini, teşkilatlanmasını yakından takip eden İspanya Hükümeti, İngiliz ve Fransız baskılarından çekindiğinden dolayı açıkça göstermemektedir. Mevlay Hafız'ın yazışmalarının hiçbirinin İspanyol makamlarınca alıkonulmaması bunun en açık delilidir. Miralay Tahir'in, İspanyol ve Faslı yetkililerle kurduğu ilişkiler sayesinde bu serbestlik elde edilmiştir. Küçük çaplı bu teşkilat sayesinde Fransız ve Fas resmî görevlileri bölgeye yollanan mektupları ele geçiremezler. Bu sayede mukaddes cihad ilanı, harekâta dair hazırlanan bildiriler Atlas Dağlarından iç kesimlerde mesafeli duran aşiretlere kadar yayılmıştır. Bugüne kadar yürütülen çarpışmalar, Miralay Tahir'in temas sağladığı aşiretlerin eseridir.

İspanya Hükümetinin tam güvenini kazanan Miralay Tahir, Fransız bölgesindeki aşiretleri de elde etmiştir. Beni Musavver ve Tetuan'da bulunan Beniye, Vadras, Antiata ve Zilal aşiretleri arasında ilk kez onun şahsi gayretleriyle anlaşma sağlanmıştır. İspanyol sömürge valisi de bunu açıkça ifade eder. Bu aşiretlerin arasında İspanyolların istediği gibi uzlaşmayı sağlayan Miralay Tahir, büyük bir kuvvet toplayarak Fransızlara ve düşman aşiretlere karşı kullanmıştır. Ne aşiret reisleri ne de muharipler şahsi hiçbir endişe taşımaksızın cihada koşmuşlardır. Onun bu başarısı, İspanyolların desteğini sağlamanın ötesinde, geleceğine dair önemli ipuçları da vermiştir. İbrahim Ziya, Fas'ta bugüne kadar gerçekleştirilen her hareket, Miralay Tahir'in şahsi çabaları ve inisiyatifiyle elde edilmiştir, demekten kendini alamaz.[216]

Miralay Tahir'in ender rastlanan kabiliyetiyle planlanan ve yürütülen propagandadan daha geniş kapsamlısı hazırlanamayacağı gibi, iyi de uygulanamayacaktır. Kendisini bu işe adayan Miralay Tahir, Mevlay Hafız ve diğer etkin reislerle nasıl işbirliği yapacağını çok iyi bilmektedir. Daha da önemli olan, İngiliz ve Fransız temsilcilerinin bulunduğu, baskıların alabildiğine arttığı çok nazik bir dönemde, propaganda faaliyetlerini tarafsız bölgede de yaymak için İspanya Hükümetiyle gizliden gizliye kurduğu ilişkileri, her

türlü takdirin üzerindedir.[217] Bu propaganda sayesinde, Fas'ın kuzeyinde önde gelen aşiret reisleri bir araya gelmiş, sınırdaki Fransız kuvvetlerine vur kaç taktik saldırıya geçmişler ve olumlu sonuçlar elde edilmiştir.

Emir Abdülmalik, kendi sorumluluğuna verilen Aedeon bölgesine, altı ay önce giderek buradaki aşiretleri zorla da olsa bir araya getirmeyi başarmıştır. Çekimser davranan aşiretlerden dolayı, uzun zaman boyunca bir kuvvet meydana getirilememiştir. Hem Emir hem de yanında bulunan Teğmen Nuri, Maslahatgüzarlığa gönderdikleri mektuplarda, kendilerine bağlı kuvvetlerin her geçen gün arttığını belirtmekte ancak Far'ın yerine gelen Alman subayla birlikte ortaya çıkan yeni durumda istenen sonuçlar için bir kez daha uzlaşmak gerekeceğinden şikâyet etmektedirler. Aşiretler arasındaki bölünmelerden dolayı muharip göndermeyen aşiretlerle konuşulmaktadır; karşı propagandanın etkisiyle Taza ile Fas şehirleri arasında yaşayan aşiretler de büyük bedeller karşılığı Fransızların tarafındadır. Sürekli yapılan propagandalar başarısızlıkla sonuçlandıkça, harekâtı destekleyen aşiretlerin de çözülmesine sebep olmaktadır.[218] Emir Abdülmalik'in geçmişinden dolayı, aşiretlerin güvenini kazanmakta karşılaştığı güçlük, Mevlay Hafız'la yakınlığının çok sınırlı olması da bir başka meseledir.[219]

Maslahatgüzar İbrahim Ziya, Enver Paşa'ya bu bilgileri arz eder. İstanbul'da "Karargâh-ı Umûmî" Kurmay Başkanı Bronsart Paşa ise Başkumandanlık Vekâletine 8 Aralık'ta bambaşka şeyler yazar. "Madrid'deki Osmanlı Maslahatgüzarı, Fas'a dair talimat almadığından söz ederek, aşiretlere cevap vermekten kaçınıyor. Bununla beraber Fas aşiretlerine gönderilecek evrakın Osmanlı ve Alman mühürleriyle damgalanıp gönderilebilmesi için kendisine süratle talimat verilmesini, ayrıca Alman Elçisiyle birlikte çalışması gerektiğinin tebliğini Almanya Hükümeti rica ediyor. Hariciye Nâzırı Halil Beyefendiyle bugün yapılacak görüşmede bu işin halledilmesi istirham olunur. General Falkenhayn, Tahir Bey'in geriye çağrılmasını rica ediyor."[220]

Hariciye Nâzırı ile Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın 8 Aralık'taki görüşmelerinin ardından, Hariciye Nezaretinden Madrid

Maslahatgüzarı İbrahim Ziya'ya 13 Aralık'ta şu talimat verilir. "Bundan böyle Fas'ı ilgilendiren bütün meselelerde Alman Elçiyle birlikte hareket ediniz. Aşiretlere gönderilen her türlü evrakın üzerinde bizim mührümüzün bulunmasına özen gösteriniz. Bu yazılarda Büyükelçiliğimizin Fransızca mührü kullanılmayacaktır. Özellikle Arapça mühür tercih edilecektir. Bu da Müslüman halkta olumlu tesir yapacak, Fransızların eline geçtiği takdirde fazla şüphe uyandırmayacaktır. Eğer Arapça mühür edinebilmeniz zor olacaksa, resmî unvanınızı Arapça yazdıktan sonra şahsi mührünüzü de kullanabilirsiniz."[221] Ertesi gün de Başkumandanlık Vekâleti bilgilendirilirken, Bronsart Paşa'nın yazısı da ekte iade edilir. Hariciye Nezaretinden gelen yazının üzerine şu not düşülür: "Manzur buyuruldu (*görüldü*) ve Tahir Bey'in geriye celbi emri yazıldı. Görüldükden sonra Ali Bey Başhampa'ya verilecekdir."[222] Enver Paşa, 15 Aralık tarihli telgrafında, Maslahatgüzar İbrahim Ziya'ya "Tahir Bey'in görevine son verdim. Fas meselesiyle ilgili bütün konularla Alman Büyükelçiliği ilgilenecektir" derken, Miralay Tahir'e de "Göreviniz sona ermiştir. Dönünüz" diye emir verir.[223]

Almanya'nın baskısıyla "Fas işlerini" devrettiğini bildiren Enver Paşa'ya, 19 Aralık'ta Berlin Büyükelçiliğinden "mahremâne" bir değerlendirme gönderilerek şu görüşler dile getirilir: "Almanya devam eden savaşta her tarafa yetişmek mecburiyetindedir ancak kaynakları sonsuz değildir. Harp uzadıkça İngiltere'yle uğraşması lazım gelecektir. Almanların dikkatini de özellikle Mısır, İran ve Afganistan üzerine çekeceklerdir. Fransa'nın da İspanya'yı baskıya alması beklenmektedir. 'Fas üzerine hareket veya orayı derece-i evvelîde (*ilk adımda*) merkez-i faaliyet yapmak tasavvur edilmiş (*düşünülmüş*) işlerden değildir.' Bu noktalardan hareketle, uygulanacak en etkili siyaset, Fas'ta 'hilâfet propagandasından' çok daha fazla 'cihad propagandasını' mümkün olan her vasıtayla sürdürmektir. Gereken silah ve para desteği için hem vasıta ayırmak hem de denizaltından başka yol olmadığından mümkün görünmemektedir. Mümkün olsa bile Kuzey Denizi ile Akdeniz'de denizaltı kuvvetine ihtiyaç vardır."[224]

Maslahatgüzar İbrahim Ziya, Enver Paşa'nın görevden alma yazısını 30 Aralık'ta cevaplar: "Alman Büyükelçisinin isteği doğrultusunda Tahir Bey'in görevden alındığını bildiren telgrafı aldım. Sizden, halen Fas'ta bulunan Teğmen İsmet ve diğer subayların bölgede kalarak görevlerini sürdürmeleri için gerekli emri vermenizi istirham ediyorum."[225]

Ocak 1916

Bronsart Paşa, Miralay Tahir'in Madrid'den geri çağrılması işini yakından takip eder. Doğrudan Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Başkanı Ali Bey Başhampa'ya "Karargâh-ı Umûmî Kurmay Başkanı" sıfatıyla, Almanya'nın meseleye ilişkin isteklerini aktarır. Almanya Hükümetinin Madrid'deki Osmanlı Maslahatgüzarıyla üç subayın geriye çağrıldığını bildirdiğini, kendisinin Enver Paşa'yla konuyu görüştüğünü belirterek başladığı yazısına şöyle devam eder: "Enver Paşa'ya göre, yalnız Barselona'da eski sultan Mevlay Hafız'ın yanındaki Binbaşı Tahir'e, bundan böyle Fas işleriyle meşgul olmaması lüzumu emredilmiş. Almanya Hükümeti, halen Fas'ta bulunan iki Osmanlı subayının bundan sonra da orada kalmalarına büyük önem vermektedir. Yalnız Madrid'de Tahir Bey'le beraber entrika çeviren Teğmen İsmet'in mümkünse oradan 'kaldırılmasını' rica ediyor. Eğer bu mümkün değilse, onu Tahir Bey'in 'nüfuzundan kurtarmak için' hemen Fas'a gönderilmesini teklif ediyor. Harbiye Nâzırı Enver Paşa, sizin Hariciye Nâzırı Halil Beyefendiye müracaatınızı, bu işler için kendisiyle etraflıca görüşmesi ricasında bulunduğunu bildirmenizi arzu ve temenni eyliyor."[226]

Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın "geri dönünüz" emrini alan Miralay Tahir'in cevap yazısı "idealist bir görev adamının" kimliğini göz önüne sermektedir. "Geri çağrılmama dair telgrafınızı aldım. İçinde bulunduğumuz şartların, geri dönmemi engellediğini bildirmekten dolayı son derece üzgünüm. Hiçbir fayda sağlamadan kalacağım uzun süre, uygun bir vasıta buluncaya kadardır. Görevlerimden birisi de size, buradaki subayların olduğu kadar, sorumluluğumda bulunan ve bütün aile malları Fransızlarca satıl-

mış Şerif Mevlay Abdurrahman'ın malî durumlarını arz etmektir. Gelecek uzun süre zarfında benim konumum da sizin iyi niyetli yaklaşımınıza bağlıdır.

Şerif Mevlay Abdurrahman'ın büyük kardeşi, uzun zamandır harekâta destek vererek İslâmiyete ve Osmanlı Devleti'ne sadakatini ispatlayan, Fas'ın en önde gelen yazar ve hatiplerinden Şerif Muhammed Belkıti, daha önceki telgraflarımda da belirttiğim gibi, Devlet-i Aliyye'nin bütün iyi niyetlerine layıktır. Yaptığı katkılara hiçbir bedel istememiş ve istememektedir. Güneyde giriştiği muharebelerde, her şeyini feda etmekten kaçınmamış yalnız Osmanlı Devleti'nin himayesine güvenmiştir. Bizler, onun sayesinde Fas'la, Müslüman aşiretlerle temas kurabildik. Bir İspanyol vasıtasıyla bana gönderdiği mektubunda söylediği gibi, Müslümanlara yaptığı gizli çağrıyla, harekâta katılmalarını temin etmiştir. Benim naçiz fikrimce, Şerif Muhammed Belkıti'nin Osmanlı Devleti tarafından Ayan üyeliğiyle taltif edilmesi, kendisinin buradaki itibarına uygun düşecektir. Sizin himayenize, Osmanlı Devleti'nin iyi niyetine bu derecede layık biri için daha ne kadar ısrarcı olabileceğimi bilmiyorum. Osmanlı Devleti'nin her zaman hizmetine, sadakatine güvenebileceği Şerif Muhammed Belkıti'ye, Madrid temsilciliği vasıtasıyla, Ayan üyeliği hakkında bilgi verilmesi iyi bir davranış olacaktır. Böyle bir taltifin, İslâmiyetin birliği ve Halîfenin itibarına çok olumlu tesirler yapacağı âşikârdır. Bu adım aynı zamanda, Osmanlı Devleti'ne ve Fas'taki harekâta desteklerinden dolayı Fransızların hapsettikleri pek çok kişiye moral ve güç verecektir. Sizin, Şerif Mevlay Abdurrahman'ı savaş bittikten sonra da himaye edeceğinize dair yazılı belge vermeniz de yerinde bir hareket olacaktır. Görevimin bir parçası olarak, size, Şerif'in ve Fas'tan ayrılan ailesinin bir daha buraya dönemeyeceklerini de bildirmeye mecburum. Size olan sonsuz itimadım, onlara karşı ahlâkî sorumluluğu üstlenmemi icap ettirmektedir. Gittiğimiz yolda elde edeceğimiz başarıdan hiç şüpheleri yoktur. Bire bir görüştüğüm Faslı ileri gelenler, İspanya böylesine sıkıntılı bir haldeyken teklifimi müspet karşıladılar. Verilen sözlere güvenin kalmadığı şu günlerde, Şerif Muhammed Belkıti için teklifimi hayata geçirmeniz, beni fazlasıyla

memnun edecektir. Fas'ta ilan edilen cihadın güzel neticeleri ortaya çıkardığını bildirmekten de bahtiyarım. Kahraman aşiretler, yüce imanlarıyla düşmanlarına karşı inançla savaşıyor, her gün sonunda mutlaka kazanılacak zaferin ışıltılarıyla dönüyorlar. Allah'ın yardımıyla, Fas Kralını Fransızların pençesinden kurtaracak, atalarının tahtına yeniden oturmasını sağlayacaksınız. Allah'ın inayeti ve lûtfu, bayrağınız için çarpışan mücahidlerin üzerine olsun."[227]

Maslahatgüzar İbrahim Ziya, ay sonuna doğru, Hariciye Nezaretinden, Teğmen İsmet ile Fas'taki diğer subayların görevlerine devam edip etmeyeceklerinin açıklığa kavuşturulmasını ister. Bu sorudan, Hariciye Nâzırı Halil Bey'in imzasıyla 8 Ocak'ta Viyana Elçiliği üzerinden gönderilen yazının Maslahatgüzarın eline geçmediği anlaşılır. O yazıda, Teğmen İsmet'in Miralay Tahir'le birlikte geri dönmekte ya da Fas'a geçmekte serbest olduğu, eğer geri dönerse Fas işleriyle uğraşmaması icap edeceği, diğer subayların görevlerini sürdürecekleri bildirilmiştir.[228]

Mevlay Hafız ile Faslı aşiret reisleri ve bazı ileri gelenlere nişan ve madalya verilmesi için aylarca uğraşan Miralay Tahir, bu konuda da Almanların engellemelerini aşamaz. Berlin Büyükelçiliğince Madrid'e gönderilmek üzere Almanya Dışişleri Bakanlığına teslim edilen madalya ve nişanlar hâlâ yerine ulaştırılmamıştır. Konu hakkında bilgi isteyen Berlin Büyükelçiliğine, bu kez de "Şu sıralarda İngilizler, tarafsız devletlere ait postaları çok sıkı kontrol altında tuttuklarından dolayı, Miralay Tahir'e ulaştırılamadığı... uygun zamanda gönderilmeye çalışılacaktır" cevabı verilir.[229]

Şubat - Mart 1916

Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa, Mevlay Hafız ve İspanya'nın ona yönelik aldığı tedbirler hususunda Almanya Dışişleri Bakanıyla görüşür. Meseleye dair Almanya'nın düşüncelerini öğrenir. Şimdilik bir şekilde kullanmamak, takip ettiği yola çok güvenmemekle beraber, gelecekte her ihtimale karşı kendisinden yararlanabilmek üzere Almanya tarafından korunmaktadır. Sevilla'da oturan Mevlay Hafız'ı, İspanya Hükümeti bazı girişimleri ve kararları haber

alınca, onu Fas'tan uzak tutmak için, Saragosa'ya gitmeye davet etmiş, Alman Büyükelçinin araya girmesiyle, Valencia'ya gitmesi sağlanmıştır. Şu anda orada olması lazımdır. Elçinin talimatı, İspanya nezdinde Mevlay Hafız'ın mümkün olduğu kadar muhafaza ve himayesine yöneliktir.[230]

Madrid Maslahatgüzarı İbrahim Ziya, geri dön emrini subaylara tebliğ ettikten sonraki gelişmeleri Hariciye Nezaretine arz eder, oradan da Başkumandanlık Vekâleti bilgilendirilir ve Madrid Elçiliğine verilecek talimata ilişkin görüşlerinin bir an önce bildirilmesi rica edilir.[231] Teğmen İsmet cevabını, yakında bildireceği şartların "kabulüne dair taraf-ı hükümet-i seniyyeden" verilecek karara dek ertelemiş; Teğmen Nuri daha bir cevap vermemiştir. Teğmen Remzi, ilk mektuplarında görevini sürdürme eğilimi belirtmiş ancak Almanya Elçiliğinin Fas işlerindeki yetkisizliğinden dolayı artık uğraşmak istemediğini, şimdiden itibaren hiçbir sorumluluğu kabul etmediğini son olarak bildirmiş, "hareket icra hususu" özellikle Teğmen İsmet'e ya da yetkili başka bir Osmanlı subayına verilmedikçe çalışmayacağını da ilave etmiştir.[232]

Teğmen Remzi'nin kararına dair bilgi verdiği Alman Büyükelçi, İbrahim Bey'e, subayların görevlerini sürdürmeleri için Osmanlı Hükümetinden bunlara kesin emir "alınması fikrini telkin etmiştir". İbrahim Ziya, adı geçen subayların halen mevcut şartlar çerçevesinde çalışmayı kabul etmeyeceklerine "tamamiyle kâni bulunduğu"nu saklayamayacağını açıkça belirtir. Çünkü subaylarımızın sahip oldukları itibarlı mevkilerinden, durumlarından, meseleye hâkimiyetlerinden, bilgilerinden, tecrübelerinden yararlanan Fas'taki Alman subayların, onları "iş haricinde tutmak ve kendi hesaplarına çalışmak için bilahare ellerinden geleni" yaptıklarından dolayı, subaylarımız "pek acı sûretde şikâyet etmektedirler". Ayrıca Miralay Tahir ile diğer subayların arasında Fas'a dair büyük bir fikir birliği mevcuttur. Şimdiden itibaren Osmanlı Hükümetinin Fas siyaseti hakkında bilgi verilmesini isteyen İbrahim Ziya, "cihad-ı mukaddes ilanı sûretiyle Halîfe-i zîşânımız nâmına olarak Tahir Bey tarafından burada idare edilen bu hareket elyevm (*bugün*) fiilen ve münhasıran Almanya tarafından idare edilmekte-

dir"[233] diyerek, bundan sonraki gelişmelerin kendileri dışında bulunacağını da belirtme ihtiyacı duyar. Yazının sonunda, Osmanlı Devleti'nin müttefikiyle birlikte çalışmakla beraber, başlangıçtaki "fiilen ve doğrudan doğruya" harekâtı icradan feragat ederek, işin idaresini Almanlara bırakıp bırakmadığını Hariciye Nezaretinden sormaya "cüret eyler". İşin iyi idaresini sağlamak için onun bu noktaya dair bilgiye, bundan sonra Fas harekâtında "Osmanlı Elçiliğine verilen görevin ne olduğu" hakkında ayrıntıların açıklanmasına lüzum vardır.

Hariciye Nezaretinin istediği görüşler, "Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver" imzasıyla bildirilir. "Fas üzerindeki teşebbüslerimizden bu kez bazı sebepler dolayısıyla feragat edilmiş, işler Almanya Hükümetince üstlenilmiştir. Söz konusu bölge hakkında Madrid Alman Büyükelçiliğince lüzum duyuldukça, Maslahatgüzar tarafından her türlü yardımın yapılması, hâle uygun ve önemli görülmüştür. Tahir Bey'in dışındaki subaylarımızın geri dönmeleri meselesine gelince, Fas'ta eskisi gibi çalışılmak ya da geri dönme hususunun kendi tercihlerine bırakılması münasip bulunmuştur."[234]

Nisan - Mayıs - Haziran - Temmuz 1916

Miralay Tahir ve diğer üç subaya, Fas'taki faaliyetlerden Almanya'nın baskısıyla el çektirilmiş ancak onlar Madrid'den İstanbul'a dönememişlerdir. Miralay Tahir, Madrid'e gelirken "kendisine tahsis edilen kredi" tükendiğinden malî zorluğa düşer. Teğmen Nuri, Şerif Belkıti ve kardeşi de onunla beraber aynı evde kalmaktadırlar. Masrafları karşılamaya çalışan Miralay Tahir, son gelişmelerden dolayı sıkıntılıdır. Şimdilik geri dönmeleri mümkün olmayan subayların, İstanbul'a dönünceye dek idareleri için gerekli paranın yollanmasını, Maslahatgüzar İbrahim Ziya, Hariciye Nezaretine yazar.[235]

Madrid'de bulunmaları Alman Büyükelçiliğini rahatsız edince, Miralay Tahir ile Teğmen İsmet, Teğmen Remzi ve Teğmen Nuri'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmeleri Harbiye Nezaretin-

ce emredilir. Buradaki görevleri de "Hindistan'la tesis-i muhabere ile orada cereyan eden vekayi' (*olaylar*) hakkında ma'lûmat vermek ve propaganda için gönderilecek vesâiki (*vesikaları*) mahalline (*yerine*) iblağ eylemekdir (*ulaştırmaktır*)."[236] Teğmen Remzi, Fas'taki faaliyetine devam etmektedir. Alman Büyükelçi, onun Miralay Tahir'den talimatlar aldığına "kanaati bulunduğundan" Madrid'e dönmesi için acilen emir verilmesini Maslahatgüzar İbrahim Ziya'dan ister. O da Hariciye Nezaretine bu isteği bildirirken, alınacak kararla ilgili olarak bilgilendirilmesini arz eder.[237] Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa, konuya dair Hariciye Nezaretinin yazısını, Teğmen Remzi'nin de diğer subaylarla beraber Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek üzere, Miralay Tahir'e "refakat eylemesi lüzumu bu kerre de mahalline tebliğ kılındı"[238] diyerek cevaplar.

Temmuz ayına gelindiğinde, Miralay Tahir ve diğer subaylar Madrid'den bir yere ayrılmamışlardır. Maslahatgüzar İbrahim Ziya, Hariciye Nezaretine yazdığı 8 Temmuz tarihli telgrafta bu mesele hakkında çarpıcı bilgiler arz eder. Tahsisat yokluğundan dolayı bu personelin "mevkilerinin müşkilleşdiğini" açıklayarak, yeterli para gelmediği takdirde, "maişetlerini temin içün her türlü" vasıtaya müracaatla malî sıkıntılarını çözeceklerini ima ettikleri gibi, kendilerine verilen görevi yapmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek istemedikleri de anlaşılmıştır. Dikkat çekici bir durum ortaya çıkmıştır. Hoş olmayan hareketlere meydan vermemek için bunlara aylık verilmesi yerinde olacaktır. Yazıda ilginç bir nokta göze çarpar. Madrid'deki Almanya Büyükelçisi, Miralay Tahir ve diğer subaylara, Osmanlı Devleti "hesabına" uygun görülecek miktarda parayı vermeye hazır olduğunu Maslahatgüzara açıklamıştır.[239]

Harbiye Nezareti, Madrid Maslahatgüzarlığına, Miralay Tahir ve arkadaşlarına 7 Nisan'da 300 lira, 11 Temmuz'da 200 lira ve 20 Temmuz'da da 500 lira olmak üzere Osmanlı Bankası vasıtasıyla toplam 1000 Lira gönderildiğini bildirerek, daha önce belirtildiği gibi Amerika Birleşik Devletleri'ne gidişlerinin hızlandırılmasını ister.[240] 3. ve 6. Orduları denetlemek üzere Musul'da bulunan

Enver Paşa, Madrid Maslahatgüzarlığına 200 lira gönderilmesini emretmiş, ancak yapılan araştırmada bu paranın yerine ulaşmadığı tespit edilmiş, yeniden gönderilmesi için konu "Muhasebat Dairesi Müdiriyyet-i Umûmiyyesine" acil yazıyla bildirilmiştir.[241]

Ağustos - Eylül - Ekim 1916

Fas işleri Almanya Büyükelçiliğince yürütülecektir, denilip hareketsizlik siyasetine geçilmiş ancak Miralay Tahir ve diğer subaylar Madrid'den İstanbul'a dönmedikleri gibi Amerika Birleşik Devletleri'ne de gitmemişlerdir. Madrid Büyükelçisi olmasına rağmen Bern'de bulunan (Samipaşazâde) Sezai Bey, Hariciye Nezaretinden, "Madrid'e faydalı bilgi vermek üzere gitmeyi kabul eden birisini" bulduğunu belirterek hem talimat hem de yol masrafı için ödenek ister.[242] Konuyu Başkumandanlık Vekâletine aktaran Hariciye Nezaretine, Enver Paşa, "Madrid vasıtasıyla güneye bilgi ve talimat verilmesine lüzum olduğu zaman bildirilecektir. Bu adamın Madrid'e hangi yolla kaç günde gideceği ve dönüp dönmeyeceği hakkında Elçi Sezai Bey'den açıklama istenmesi rica olunur"[243] cevabını verir. Sezai Bey, söz konusu şahsın, sıradan hallerde takip edilen yoldan gideceğini, iki gün içinde İsviçre'ye döneceğini, "hiçbir evrak götürmeyi taahhüd etmediğini" şifahi olarak gönderilmesinde sakınca olmayan bilgi ve talimat varsa süratle bildirilmesini Hariciye Nezaretine telgrafla arz eder.[244] Bu yazışmalar, Müttefik çıkarları uğruna düşülen durumun acı bir göstergesidir.

Fransızlar, karşı hamle yaparlar. "Hicaz isyanını şiddetlendirmek için" de "Hac ziyareti için" İskenderiye'ye doğru Tanca'dan adamlar yola çıkarlar. İskenderiye, doğru istikamet değildir. Mevlay Hafız, Maslahatgüzar İbrahim Ziya'ya söz konusu hacıların İskenderiye'ye gitmeyeceklerini, "Beyrut veya Cidde'ye çıkmak isteyeceklerini" haber vererek, Osmanlı kıyılarına ayak bastıkları anda tutuklanmalarının teminini ister.[245] Diğer taraftan da Mevlay Hafız'ı yeniden kazanma çabalarını sürdürürler. Cezayirli Abdülkadir bin Gabrit başkanlığında bir heyeti görüşmeler yapmak üzere gönderirler. Bin Gabrit, 1904 yılından beri Fransızlara çalışan,

onların en güvenilir adamlarındandır ve bilgisiyle, hitabetiyle tanınmıştır. Fransızların Fas'ı işgalinde General Lyautey'in yanında müşavir olarak çalışmaya başlayıp, "şayan-ı ehemmiyet siyasî tesirler icra etmiş, Fas'tan Fransa'ya giden" bütün heyetlere tercüman sıfatıyla katılmıştır.[246]

Bern'de kalan Madrid Büyükelçisi Sezai Bey, burada yayınlanan Fransızca gazetelerde İspanya'yla ilgili olarak çıkan haberlerden hareketle yaptığı değerlendirmelerini Hariciye Nezaretine arz eder. İspanya siyasî idarecilerinin son dönemde "İtilâf Devletleri lehine tarafsızlık politikaları" takip etmelerine yönelik fikirlerini dile getirmektedirler. Sezai Bey, bu fikirleri öne sürenlerin gösteriş yaptıkları, "Muhafazakârlar Partisi" denilen ileri gelenlerin büyük çoğunluğunun, İtilâf yanlısı siyasetçilerinin iddialarına, gazetelerin yayınlarına rağmen "Fransa aleyhinde denilse mübalağa olmayacağı" İspanya'nın İtilâf Devletlerine "muvafık ve müsaid" bulunması pek uzaktır, kanaatindedir. Osmanlı Devleti'nin iki yıldan beri İspanya'daki politikası da bunu doğrulamaktadır, dedikten sonra "bununla beraber ihtimallerin gerçekleşebilir olmasına ihtimal verilecek bir zamanda" bulunulduğunu belirtmekten de geri durmaz.[247]

Kasım - Aralık 1916

Madrid Maslahatgüzarı İbrahim Ziya, Miralay Tahir ve diğer subaylara acilen para yollanmasını isteyince, Hariciye Nezareti tarafından kendisine, yukarıda belirtilen tarihlerde gönderildiği açıklanan toplam 1000 Liranın ulaşmadığı düşünülerek konu hakkında açıklama istenir.[248] Meseleden haberdar edilen Harbiye Nezaretince, yerinde yapılan araştırmada subayların parayı almadıkları tespit edilir. Osmanlı Bankası, parayı adrese teslim edip hesabı kapattığını açıklar. Bu durumda Maslahatgüzarlığa paranın verilip verilmediği, eğer verilmişse neden subaylara teslim edilmediğinin soruşturulması gereği ortaya çıkar.[249] Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmeleri için gönderilen 1000 Osmanlı Lirası, dört subayın gidişleri sağlama alındıktan sonra kendilerine verilmesi Alman Bü-

yükelçi tarafından yazıyla da Maslahatgüzarlığa bildirildiğinden dolayı ödenmemiştir.[250]

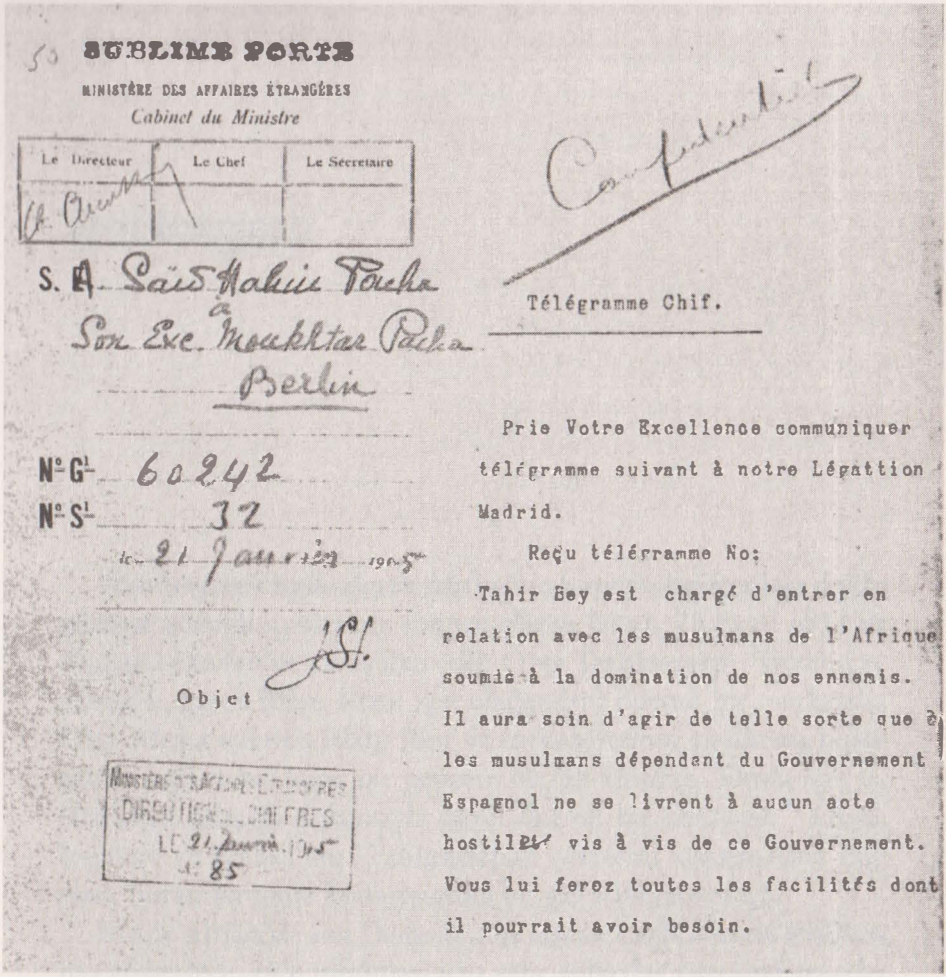
Aralarında Melik Abdülmalik, Resuli olmak üzere on iki önde gelenin nişan beratlarıyla, Mevlay Hafız ile Miralay Tahir, Teğmen Nuri, Teğmen İsmet, Teğmen Remzi'ye "ihsan olunan nişanların" teslim edildiği Almanya Dışişleri Bakanlığınca, "şimdilik imkân bulunmadığı" gerekçesiyle Berlin Büyükelçiliğine, Bakanlık Müsteşarının bir mektubuyla geri yollanır.[251]

Faslı mücahidlerden Mevlay el-Hiba tarafından Sultan Reşad'a yazıldığı, Eylül ayında haber alınan iki mektubun[252] tercümeleri ancak Kasım ayı ortalarında Berlin Büyükelçiliği üzerinden Hariciye Nezaretine, oradan da Sadarete ve "Mabeyn-i Hümâyûn"a ulaşır.[253] Mevlay el-Hiba, Fransızların bölgedeki faaliyetlerinden haberdar olduğunu ifade ettiği Sultan Reşad'a, gerek kendisi, memleketi gerekse civar memleketlerde yaşayanların "zât-ı âli-i hilâfetpenahîlerine arz-ı hidmet eylediklerini" kendilerine verilecek bütün emirleri her türlü fedakârlıkla göze alınarak yerine getirileceğini ifade ettikten sonra, bir teklif arz eder. Halîfe de uygun gördüğü takdirde, Allah'ın yardımıyla düşmanın "def' ve imhası içün icab eden planı serian (*süratle*) kararlaşdırmak üzre Fas veya (meselâ Kanarya Adaları gibi...) İspanya limanlarından birine zât-ı hümâyûn-ı mülûkâneleriyle Devlet-i Osmaniyye'nin vekil ve murahhası (*delegesi*) sıfatıyla bir zâtın lûtfen"[254] gönderilmesi, büyük memnuniyete sebep olacaktır.

Miralay Tahir ile diğer subaylar, Madrid'de kalmaya devam etmektedirler. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Bey Başhampa, Almanya Büyükelçiliğiyle görüşüldüğünü, daha önce aylık 100 lira ödemenin Kasım ayı başından itibaren 70 lira olarak Harbiye Nezareti hesabına geçirileceğini Muhasebât Dairesine bildirerek, gereğinin yapılmasını arz eder. Muhasebat Dairesi ise söz konusu subayların maaşlarının bugüne dek Umûr-ı Şarkıyye Dairesine gönderildiğini ve gönderilmeye de devam edileceğini belirterek, bu meselenin orayı ilgilendireceğini açıklayarak yazıyı iade eder.[255] Kasım ve Aralık aylarında Miralay Tahir, Teğmen Remzi, Teğmen İsmet ve Teğmen Nuri'ye iki aylık maaş olarak 140'ar, zorunlu

giderleri için de 100'er Osmanlı Lirası Madrid Büyükelçiliği hesabından ödenir. 240 Osmanlı lirasının karşılığı 4872 Mark, 4116 Peseta 84 Sent'tir.[256]

Teğmen İsmet, Teğmen Nuri ve Teğmen Remzi Enver Paşa'ya hitaben kaleme aldıkları ortak yazıyı Madrid Büyükelçiliğine telgrafla yollarlar. Yazıda şu görüşlerini, düşüncelerini dile getirirler. "Madrid Almanya Büyükelçiliği, İngiliz casusu olarak bilinen Mısırlı Prens Aziz'i, Fas işlerinde kullanmak gibi saptığı hata ve inat yolunda görmeye başladığı tehlikeli durumdan korkmaktadır. Üzerine aldığı sorumluluğun yükünü, Osmanlı Devleti'nin şerefiyle değiştirmek istiyor. Büyük bir şaşkınlıkla hazırlanan tehlikenin meydana gelmesinden önce, önünü almak Devletimizin mutlak menfaatinedir. İlk defa Tahir Bey tarafından işimize ve içimize sokulan bu cesur hafiyenin (...) ve Alman Hükümetlerinin menfaat ve şerefi üzerine oynadığı role son verme zamanı çoktan gelmiş ve geçmiştir. Bu hususta belki bizden fazla sorumlu olanlarda olayı İstanbul'a ve Berlin'e bildirecek medenî cesaret yoktur. Biz ise uzun telgraflar yazacak paraya sahip değiliz. Ayrıca, Maslahatgüzar, paramızla yazacağımız telgrafları dahi kontrol ettiğinden, rahatını bozacak bu gibi telgrafları kabulden korkuyor. Şu telgrafımızın içeriğini ise ancak hilelerle gizleyebilirdik. Tehlikeli durumu ispat edecek ve Devletimizin menfaatini, şerefini kurtaracak olan gerçekleri ayrıntılarıyla Hariciye şifresiyle yazabilmemiz için Maslahatgüzarımıza acilen emir buyurmanızı istirham ederiz."[257] Harbiye Nezaretince bu talep, "söyleyecekleri hususlar neden ibaret ise Maslahatgüzarlıkça kendilerinden sorularak yazılması" için gerekli emrin verilmesi ricasıyla Hariciye Nezaretine aktarılır.[258]

SUBLIME PORTE

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

Cabinet du Ministre

Le Directeur	Le Chef	Le Secrétaire

Confidentiel

S. A. Said Halim Pacha

à

Son Exc. Mouktar Pacha

Berlin

Télégramme Chif.

N° G. 60242

N° S. 32

le 21 janvier 1915

Objet

Prie Votre Excellence communiquer télégramme suivant à notre Légation Madrid.

Reçu télégramme No:

Tahir Bey est chargé d'entrer en relation avec les musulmans de l'Afrique soumis à la domination de nos ennemis. Il aura soin d'agir de telle sorte que les musulmans dépendant du Gouvernement Espagnol ne se livrent à aucun acte hostile vis à vis de ce Gouvernement. Vous lui ferez toutes les facilités dont il pourrait avoir besoin.

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
DIRECTION DES CHIFFRES
LE 21 janvier 1915
1:85

Binbaşı Tahir'in "Afrikalı Müslümanlarla temas kurmak" üzere görevlendirildiğini bildiren 21 Ocak 1915 tarihli telgraf (BOA, HR.SYS, D.2392, G.SL18)

Trablusgarp

Trablusgarp'ı işgal ederek Afrika'nın kuzeyinden içerilere doğru gitmeye yönelik siyasetinin sonucu olarak İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder. Oysa Trablusgarp; "Gerek Osmanlılık, gerek İslâm âlemi için olağanüstü önemli bir merkezdir. Orta Afrika içlerine İslâm fikir ve medeniyetinin yayılması hususunda yegâne bir kapı, bir pencere olarak kalmıştı. Onun için İslâmiyetin geleceği dolayısıyla gayet önemli bir noktadır."[1] Gerçi, İngiltere ve Fransa'nın Trablusgarp'ın çevresini kuşatmasına rağmen, burası stratejik konumundan bir şey kaybetmemişti.

Kuzey Afrika'da son Osmanlı toprağının kaybedilmesi tehlikesi baş gösterince, elde tutulması için genç subaylar harekete geçerler ve Trablusgarp'a koşarlar. Binbaşı Enver, Yüzbaşı Mustafa Kemal, Binbaşı Ali Fethi, Yüzbaşı Rauf, Yüzbaşı Süleyman Askerî, Üsteğmen Nuri ve daha birçokları Bingazi, Tobruk ve Derne'de İtalyan işgal kuvvetlerine karşı, emirlerindeki sayıca az mevcutlu birliklerle mücadeleye girişerek savaşırlar. İtalyan işgal kuvvetleriyle çarpışmalar sürer. Aradan geçen sürede, savaşı devam ettirecek askerî lojistik destek her geçen gün büyük ölçüde azalır. Trablusgarp Komutanlığının, Harbiye Nezaretine gönderdiği 29 Temmuz 1912 tarihli raporda, gelinen noktanın ne denli kötü olduğu anlaşılmak-

tadır. Buradaki kuvvetlerin cephane, mühimmat sıkıntısı o dereceye varmıştır ki artık yerli halkın morali bile çöküntüye uğramıştır.[2] Ağustos ayı başında Osmanlı Hükümeti barış görüşmelerine başlanmasına yönelik adımlar atar. Çünkü Balkanlar'daki hareketlilik dikkat çekici bir biçimde artmaktadır. Uzun süren görüşmelerin ardından 18 Ekim 1912 tarihli, "Uşi Barış Antlaşması"yla Trablusgarp'taki savaş görünürde sona erer.[3]

Antlaşmanın imzalanmasından önce 16 Ekim 1912'de Osmanlı Padişahı "muhtariyet fermanı"nı, İtalya Kralı da "krallık emrini" yayınlarlar. Fermanda "Trablusgarp ve Bingazi kıt'alarına" tam muhtarlık bahşeden Sultan Mehmed Reşat, buraya beş yıllık süre için "nâib-üs-sultan (*padişah vekili*)" olarak atadığı Şemseddin Bey'i, Osmanlı çıkarlarının korunması hususunda da yetkili kılar.[4] İtalya Kralının yayınladığı emirde genel af ilan edildiği gibi, atanan "nâib-üs-sultanın" mevcut Osmanlı vatandaşlarının ve çıkarlarının korunması görevine sahip olacağı da yer alır.[5]

1912 Aralık ayından itibaren Osmanlı mülkî, sıhhî ve askerî personelinin Trablusgarp ve Bingazi'den çekilmeleri işlemi başlar.[6] 15 Ocak 1913'te aralarında Trablusgarp komutanının da bulunduğu son kafile de gemiyle ayrılır.[7] Bazı subaylar ise bulundukları yerlerden ayrılmazlar, daha sonra kendilerine katılan subaylarla, yerli halk kuvvetleriyle İtalyanlara karşı mücadeleyi devam ettirirler.[8]

İtalyanlarla mevzi çarpışmalar 1913 yılı boyunca zaman zaman şiddetlenerek devam eder. Temmuz ayı ortalarında Bingazi'de "mücahidîn-i urbân (*Arap mücahidler*)" ile İtalyanlar arasında beş gün süren çarpışmalarda, İtalyanlar iki bin ölü, üç dağ topu, bin tüfek ile yüklü miktarda hububat kaybederek yenilirler.[9] 15-16 Ağustos günlerinde Tobruk'ta, İtalyanların saldırısıyla başlayan çarpışmalarda da yine yerli kuvvetler oldukça önemli sayıda cephaneyi ganimet alıp, kayıplar verdirmişlerdir.[10] Yerli güçler, Eylül ayı sonlarında İtalyan kuvvetlerine yönelik saldırılarında önemli başarılar kazanırken, "Sünûsî mücahidler" de mücadelenin şiddetini artırmışlardır. İtalyanların aleyhte propagandalarına rağmen, yerli güçlerin kendilerine olan güvenleri her geçen gün kuvvetle-

nir.[11] Sünûsîlerin işgale karşı direnişleri moralleri yükseltir. 24 Ekim'de Sünûsîler, İtalyan işgal güçlerine karşı, şiddetli bir hücum gerçekleştirirler. Günler süren çarpışmaların sonunda, İtalyanlar kuzeye doğru 10 kilometre kadar püskürtülürler.[12]

Eylül – Ekim 1914

1914 yılı Temmuz ayı sonunda Avrupa'da savaşın başlamasından kısa bir süre sonra, 24 Ocak 1914 tarihli irade-i seniyye ile Meclis-i Ayan üyeliğine atanan[13] Trablusgarplı Süleyman el-Barunî, sayıları yirmiyi bulan Osmanlı subaylarıyla birlikte İskenderiye üzerinden 16 Eylül 1914'te Sellum'a gider.[14] Harbiye Nezaretine yazdığı 5 Ekim tarihli raporunda, bölgenin durumuna ilişkin ayrıntılı bilgiler arz eder.[15]

Süleyman el-Barunî'nin gelişini, halk, Osmanlı Devleti'nin kendilerini gerçekten terk etmediğinin bir işareti olarak görür ve sevinir ancak halkın durumu iç açıcı değildir. Erzak yetersizliği çok büyük bir meseledir. Para, giyecek, cephane yokluğu her tarafı sarmıştır. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, Berka'dadır. İtalyanlarla çarpışmaların merkezi konumundaki Sellum'un bu halinin, harekâtı etkileyecek bir seviyede olduğunu belirten Süleyman el-Barunî, Seyyid'le görüşmeye gitmekten vazgeçer ve kalır. Burada tüccarlarla bir toplantı yaparak, elindeki parayla pirinç, zeytinyağı, un satın alır ve taşıtmaya başlar. Çünkü İngilizlerin Mısır tarafından erzak naklini engellemelerinden dolayı sıkıntı yaşanmaktadır. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye bir mektup yazarak yaptıklarını anlatır, Sellum'a gelmesini rica eder.[16]

Süleyman el-Barunî, raporunda mevcut ortamı ayrıntılı biçimde sıralar. Alınan ve verilen günlük emirler, her tarafta aynen uygulanmamakta, her bölgenin komutanı kendi başına hareket etmektedir. Başarı haberlerinin tamamına yakını asılsızdır. Cephane yoktur. İtalyan silahları nadir olarak bulunmaktadır. Elde sadece iki top ve elli mermisi vardır. Ne silahların tamirinden ne de mermi imâlinden hiçbir iz yoktur. Sellum yakınındaki tophane dedikleri yerde birkaç demir parçası, çivi, eğe ve gazete parçalarına sarılı

halde iki makineli tüfek namlusu görülmüştür. Burası ayrıca muharebe sahalarına üç ila on günlük bir mesafededir. Berka bölgesi hariç, diğer yerlerdeki halk fakirdir ve yokluk içindedir. Harbe katılmayan büyük kabilelerin durumu ise gayet iyidir.[17]

Mevcut durumu tespitten sonra, Süleyman el-Barunî, kendi görüşlerini açıklar. İtalyanlarla, Adalar Denizi meselesini çözümlemek fikriyle görüşmelere geçilecekse, buradan geçici bir baskı oluşturularak direnişe devam edilebilmesi, hemen 2500 lira ile birlikte en az 1000 sandık cephane gönderilmesi halinde mümkündür. Cephanenin Sellum'a çıkarılması için zaman çok müsaittir. Eğer bu fırsat kaçırılırsa, erzak ve cephane olmayacak, direniş de gerçekleşmeyecektir. Bu da bugüne kadar yapılanların boşa gitmesi demektir.

Süleyman el-Barunî, eğer amaç bütün Afrika kıyılarında direnişin sürdürülmesi için sağlam bir merkezin kurulması ise, hemen 30.000 lira ve uygun miktarda cephane gönderilmesini ister. Arkasından da kendisinin tahminen üç ayda Fizan, Cebel-igat, Canet, Gadis, Tunus'un güneyi ve Cezayir sahrasında Osmanlı bayrağının dikilmesine kefil olduğunu söyler.[18] Onun kendine biçtiği rol, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî tarafından kabul görmez. Nitekim Seyyid, makam ortağı gibi ortaya çıkan Süleyman el-Barunî'yi, fırsatını bulduğu ilk anda hapse attırmaktan kaçınmayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kaçınılmaz biçimde Dünya Harbine girmesinin ardından, derin bir yara olarak kalan Trablusgarp, Mısır'a düzenlenmesi planlanan sefer dolayısıyla, stratejik önemiyle öne çıkar. Daha önceden gönderilen subayların buradaki faaliyetleriyle Sünûsîlerin eksilmeyen direnişleri, Mısır'a yönelik seferin önemli dayanak noktalarından birisini teşkil eder. Enver Paşa, "Mısır aleyhine bir sefer muvaffak olacaktır... Trablus'a bir ruh üfleyeceğiz, estireceğiz ve böylece İtalyanların başına yeni bir Habeşistan çıkaracağız... Sudan'ı ayaklandırmak için Hartum'da görünmek kâfidir"[19] derken, bölgeyle ilgili atılacak adımları da açıklıyordu. Harbe girilen ilk günlerde, 1914 Kasım'ında Trablusgarp'a yeniden rütbeli personel gönderme kararı alınır ve hemen uygulamaya geçilir. İlk kafile Sellum'a varır, buradan da Derne'den Trablus'a

kadar uzanan bölgedeki yerli direniş kuvvetlerinde fiilen göreve başlar.[20] Kendilerinden önce gelen subayların yerli direniş güçlerini düzene sokma faaliyetlerine katılırlar ve askerî disiplin içerisinde mücadeleye yön verirler.

Aralık 1914

Viyana askerî ataşe muavini, Harbiye Nâzırı yaverlerinden ve bölgeyi yakından bilen Yüzbaşı Nuri, Enver Paşa'nın isteğiyle Trablusgarp'taki Afrika Gruplar Komutanlığına tayin edilir.[21] Beyrut Valisi Bekir Sami Bey'in Dâhiliye Nezaretine çektiği 16 Aralık 1914 tarihli telgrafta "Nuri Bey, iki güne kadar Pire tarîki ile Bingazi'ye gönderilecektir"[22] denilmekte, ayrıca imkân varsa gerekli parayı ihtiyat olarak Atina elçiliğinden alması belirtilerek, eğer imkân yoksa Beyrut'tan bunu tedarik etmenin mümkün olmadığı açıklanıp nerden verileceğinin çok acele bildirilmesi istenmektedir. Cevapta, Şam ve Beyrut bankalarından ancak on bin lira verilebildiğine dikkat çekilerek, konunun Maliye'den yazıldığı, kendisinin bu parayı alıp Yüzbaşı Nuri'ye iletmesi emri verilir.[23]

Ocak - Şubat 1915

Yüzbaşı Nuri, Binbaşı Cafer el-Askerî ve yanlarındaki Bingazili Muhammed el-Cibanî ve Hacı Kâmil el-Bundukî ile birlikte 21 Şubat 1915 günü, Sellum yakınlarındaki Defne'ye çıkarlar ve Şeyh Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin yanına giderler.[24] Bu sırada 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Mısır'a yönelik birinci Kanal Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmış, çok ümit bağlanan Şeyh Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî ise beklenen desteği vermekten kaçınmıştır. Yüzbaşı Nuri'nin konuya ilişkin sorularını, Şeyh, erzak ve cephane eksikliğini, İtalyan ve Fransız kuvvetlerinin baskısını öne sürerek cevaplar. Aslında Şeyh, Mısır yolunun kapanmaması için İngilizlerle ilişkileri bozmaktan yana değildir.[25] Oysa gelecek aylarda girişilecek yeni bir harekâtta Şeyh Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin kuvvetlerinin yardımına şiddetle ihtiyaç olduğun-

dan, kendisinin bir şekilde ikna edilmesi şarttır. Birinci Kanal Harekâtında, İskenderiye'nin batısında ve Matruh civarında meydana gelen muharebelere ilişkin yapılan resmî açıklama, İngiliz basınında yankı bulur. Bazı gazetelerde, Osmanlı Devleti'nin "çoktan beri yelken gemileriyle oralara silah ve cephane geçirmek teşebbüsünde bulunduğu" ileri sürülür.[26]

Mart 1915

İtalyanlara karşı psikolojik üstünlüğü ele geçiren yerli güçler, İtalyanların iç bölgelerdeki stratejik kesimlere el koyma planını uygulamaya yönelik harekâtlarını engellerler. Kıyı kesimindeki Zuveytina'yı ellerinde tutan İtalyan kuvvetleri, iç bölgede ona en yakın yer olan Cidabiye'yi ele geçirmek üzere harekete geçerler. Buraya ulaşamadan Seyyid Ferç'te yerli güçlerin karşı saldırılarıyla dağılıp yeniden Zuveytina'ya sığınırlar.[27] Gazzeli Cemal ise Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin yanından bir yelkenliyle ayrılıp, cephane alıp götürmek üzere Fethiye'ye gelmiştir.[28]

Osmanlı–Arap Kardeşliği Cemiyeti üyelerinden ve eski Bingazi Milletvekili Yusuf Şetvan, Trablusgarp'ta yapılacak operasyonlarla ilgili olarak temaslarda bulunmak, önde gelenlerle görüşmek üzere Mart 1915'te Şam'dadır ve buradan da Medine'ye geçecektir. Şeyh Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin adamlarından Seyyid Ali İstanbul'dan, el-Tayyib de İskenderiye'den Şam'a gelmişlerdir. Onlar da Medine'ye gideceklerdir. Yusuf Şetvan, bu kişilerle temas kurar. Görüşme sonucundaki olumsuz izlenimlerini Harbiye Nezaretine aktarır. Suriye Valisi Hulusi Bey de meseleyle yakından ilgilenir, aynı şahıslarla görüşür ve edindiği bilgileri 20 Mart 1915 tarihli yazısında Dâhiliye Nezaretine bildirir.[29]

Sellum'da bulunan Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, bu sırada Mekke'de bulunan ve Sellum bölgesindeki Sünûsîler üzerinde etkili, nüfuz sahibi Seyyid İdris'in gelmesini cihad için uygun görür. Temmuz 1914'te Taif üzerinden Mekke'ye giden[30] Seyyid İdris'in, Kurban bayramına kadar geçen süredeki misafirliği boyunca Mekke'deki "idare-i askeriye" tarafından masraflarına

harcanan para 23.000 kuruşa varmıştır.[31] O da önce Medine'ye, oradan Hayfa'ya gelir. Buradan bir İtalyan veya Amerikan gemisine binerek İskenderiye'ye geçer. Sonra da Sellum'a gider. Seyyid İdris, yolda kendisine İngilizler tarafından bir engel çıkarılmasını önlemek amacıyla, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye yazdığı mektupta, İngilizlerin mektubu okuyacaklarını düşünerek bile bile, ona "İngilizlerle muharebe etmemesini tavsiye eder sûretde idare-i kelam etmiştir."[32] O günlerde İngilizler, bölgede kendilerine yardım edilmese bile, hiç olmazsa saldırılmamasını sağlamak için, ilan edilen harbin yalnız "Türklerle olduğunu göstermek politikasını" takip ettiklerinden dolayı, Seyyid İdris'e İskenderiye'ye geldiğinde saygılı davranıp, Sellum'a gitmesine bir zorluk çıkarmamışlardır. Vali Hulusi Bey'in kanaati, Seyyid İdris'ten Osmanlı Devleti aleyhine bir hareket beklenemeyeceği yolundadır. Sellum'a erzak nakli İtalyan işgalindeki bölgeden yapılamadığından, İngilizler Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye hoş görünmek için kendi işgal bölgelerinden malzeme ve erzak teminine bu sırada göz yummaktadırlar.

Yusuf Şetvan'ın, görüştüğü bu iki kişinin ifadelerine özel bir anlam vererek zihin bulandırıcı birtakım değerlendirmelerini, Vali Hulusi Bey şu sözlerle eleştirir: "Yokdan iş arayan kendisini tanzîm-i umûra (*işleri yoluna koymaya*) muvaffak olmuş sûretinde göstermek içün birtakım mugalatalı (*yanıltıcı*) mütâlaât (*düşünceler*) ile hükümetin fikrini teşvîşe (*karıştırmaya*) isti'dâd-ı tabiîsi (*tabii kabiliyeti*) bulunan zâtın bu gibi hususât-ı mühimmeye (*önemli hususlara*) ta'yin ve i'zâmdan (*göndermekten*) tevakkî (*sakınma*), daha ziyade muvâfık-ı menfaat-i hükûmet (*devlet çıkarlarına uygun*) olsa gerekdir."[33] Medine'ye giden Yusuf Şetvan, yanında Bingazili biriyle beraber 23 Mart'ta Şam'dan ayrılırken, vasiyetlerini içeren bir mektup kaleme alıp, İbnüssuud'a gönderir.[34]

Nisan 1915

Türk subaylarının düzenli askerî birlik çerçevesinde getirdikleri disiplin sayesinde, yerli güçler İtalyanlara yönelik saldırılarını

yoğunlaştırırlar.[35] Kabilelere göre teşkil edilen Sünûsî kuvvetleri, "tabur" kuruluşuna geçirilirler. "Askerî eğitim Türk Ordusundaki gibiydi, emirler de Türkçe veriliyordu. Subaylarının çoğu ile bir kısım askeri Türk olan Numune Taburu dışında kalan kuvvetlerin tamamı buradaki yerli halktan oluşuyordu. Birliklerin başında subaylar ve kabile reisleri veya onların çocukları bulunuyordu."[36]

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, Osmanlı Devleti'nin çok para, erzak, cephane ve top vererek kendisini desteklemesini istemektedir. Başarıya ulaşmak için şiddetle cephaneye ihtiyaç vardır. Mevcut şartlarda cephanesiz paranın bir kıymeti yoktur. Bingazi'de bulunan Yüzbaşı Nuri, cephanenin ulaştırılmasını beklemektedir. Harbiye Nezaretine gönderdiği 23 Nisan tarihli yazısında, cephanenin gelmediğini söyleyerek, meselenin çözümü için Cafer el-Askerî'yi Beyrut'a, Muhammed el-Cibânî'yi de Pire'ye yolladığını haber verir.[37] Para ve erzaktan ziyade, mutlaka askerî bir hareket yapabilmesi için öncelikli ihtiyaç cephanedir. Cibânî, Pire'den 300 sandık Gırra, 50 sandık küçük ve büyük mavzer ile martini tüfek cephanesi getirecektir. Eğer cephane gönderilmezse, Yüzbaşı Nuri'ye ilk adımda 5000 lira lazımdır. Halep'teki tüccarlardan Abdurrahman ve Ali Semakiye'ye, İskenderiye'den Ebubekir Trablusî adına teslim edilecek para da bu arada Yüzbaşı Nuri'ye ulaşmıştır.[38]

Cafer el-Askerî, hacca giden Sünûsî tarikati mensubu iki kişinin yanına katılarak, eş-Şerif'in verdiği belgeyle İskenderiye'ye gider. Burada on gün bekledikten sonra gelen bir İtalyan gemisiyle Yafa'ya geçer. Oradan da karadan Kudüs'e varır. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ile görüşerek, Trablusgarp'taki duruma dair bilgi verir, gıda, donatım, para yardımı talep eder. Cemal Paşa, buna olumlu yaklaşmaz, ancak Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyeden gelen emirde gereken yardımın yapılması, kolaylık gösterilmesi bildirilir. Cemal Paşa, Halep Valisi Celal Bey'e, Beyrut Valisi Bekir Sami Bey'e ve Levazım Komutanlığına, Cafer el-Askerî'nin istediği donatım, gıda, nakliye araçlarının ve paranın hazırlanmasını emreder. Cafer el-Askerî harekete geçerek önce Halep, sonra da Beyrut Valileriyle görüşür istediklerini alır. Şam'dan da bir miktar silah, erzak Beyrut'a gönderilir. Ahmed eş-Şerkavî Paşa ve Halil Abdülâl Paşa'nın

yardımlarıyla iki yüz elli ton kapasiteli bir yelkenli satın alır. Bütün malzemeleri yükler ve Beyrut'tan ayrılmak için uygun fırsatın gelmesini beklemeye başlar.[39] Cafer el-Askerî, istediği bütün malzemeleri temin edememiş,[40] mevcut şartlarda elde ettikleriyle yetinmek zorunda kalmıştır.

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî hakkında, Yüzbaşı Nuri olumsuz kanaat sahibidir. "Seyyid İngilizlere karşı hareket tarafdarı değildir. İngilizlerden para aldı. Seyyid evlad ü ıyalden (*çoluk çocuktan*) asker vergi(si) alıyor. İtalya'nın tavassutunuzla (*aracılığınızla*) Trablus'u kâmilen tahliyesini şart koşuyor... Seyyid mevkiini tarsînden (*sağlamlaştırmaktan*) başka şey düşünmüyor. Kardeşlerinden Vasıl Mehdi'nin oğlu Seyyid İdris'in rekabetinden korkuyor. Bunu temin içün Halîfeden kendisinin burada nâib-üssultan olduğuna dair ferman istiyor"[41] sözleriyle Ahmed eş-Şerif'i eleştirir. Yüzbaşı Nuri, eğer cephane bulabilirse, Seyyid'in İngilizlerle arasını bozarak kesin olarak iş yaptırmanın mümkün olacağına inanmaktadır. Nitekim bir süre sonra bu düşüncesini hayata geçirecek bir operasyon gerçekleştirerek arayı bozacak ve İngilizlerin Seyyid'e yaptıkları yardımlar ortadan kalkacaktır.

Yüzbaşı Nuri, 25 Nisan'da kaleme aldığı raporda, bir geminin geldiğini, Türk ve Alman subaylarını indirip gittiğini yazar. Gönderilen 7000 lirayı almıştır, ancak istediği cephaneyle ilgili olarak henüz bir gelişme yoktur. Pire'den cephane tedariki mümkün görünmektedir. "Üç bin muaddel Martin veya Mavzer, iki bin sandık Mavzer cephanesi ile dört yüz sandık Gırra, yüz sandık büyük çaplı, elli sandık Martin cephanesi ve bin atımlık âdi cebel (*dağ topu*) mermisi"[42] tarafınızdan hazırlanması gerekir diyerek, Harbiye Nezaretine isteklerini sıralar. Bu sırada neye ihtiyacı olduğunu soran Alman subaydan da "Yüz bin lira, yirmi bin tüfek, on bin sandık fişek, dört batarya seri ateşli cebel topu" ister. Seyyid de Alman İmparatoruna aynı içerikte bir kâğıt yazar. Onu da Yüzbaşı Nuri, Atina Elçiliğine gönderir. Çünkü İstanbul ile haberleşmeyi, Atina Elçiliği vasıtasıyla sürdürmektedir.

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin diğer bir korkulu rüyası Süleyman el-Barunî'dir. Onu Tunus'a göndermediği gibi hapisten

çıkarmak da istemez. Yüzbaşı Nuri'nin onunla görüşmesine bile izin vermez. Çünkü Mehdi'nin vaat ettiği "Afrika İmparatorluğu"nda, Süleyman el-Barunî'nin kendisine rakip çıkacağından korkmaktadır.

Trablusgarp, Cezayir ve Tunus'ta da yerli halkın işgale direnişi, mücadelesi için örnek teşkil etmek, cesaret bulmak açısından çok önemlidir. İtalyanlara karşı elde edilecek her türlü başarının dalga etkisi ister istemez bölgede kendini gösterecektir. Sirt'in güneyindeki Kerdabiye ve Kasr-ı Buhadi'yi tutan Sünûsî kuvvetlerinin üzerine yürüyen Albay Miyani komutasındaki İtalyan kuvvetleri, 29 Nisan'da hiç beklemedikleri bir yenilgiye uğrarlar. İtalyanlar, Sünûsî kuvvetleriyle tam muharebeye tutuştukları sırada, kendi kuvvetleri arasında bulunan ve kol sonunda yavaş bir yürüyüş temposuyla ilerleyen Tarhune gönüllüleri sol yanı, Mısrata ve Sirt gönüllüleri de sağ yanı ateş altına alırlar. Böylece dört taraftan ateş altında kalan İtalyanlar, büyük kayıplarla Sirt limanına çekilmek zorunda kalırlar.[43]

Yüzbaşı Nuri'nin cephane temininin üzerinde ısrarla durması bu açıdan önemlidir. Batı cephesinde Çanakkale'de savaşın şiddetlendiği, Doğu cephesinde Rusların ilerledikleri bir zamanda Trablusgarp, stratejik önemi dolayısıyla hiç ihmal edilmemeye çalışılır. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye, Nisan ayı sonunda Mısır üzerinden, Trablusgarp'a yeni bir kuvvet gönderir. Bu kuvvetin içinde, bölgede propaganda unsuru olarak yararlanılacak dinî kanaat önderleri de vardır.[44] Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya da bölgede etkinlik kazanmak için gayret sarf etmektedir. Gönderdiği elemanlarla, yerli güçleri Mısır ve Tunus'taki "düşman kuvvetlerine" karşı harekete geçirmenin yollarını arar.[45]

Mayıs 1915

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin siyasetinde bir değişiklik görülmez. Yüzbaşı Nuri, Seyyid'in, kuvvetin başkasına geçmesini istememesinden dolayı zor durumdadır. Mart ayı ortalarından beri hazırlıklar sürmektedir. Cephane, silah, mühimmat eksikli-

ği giderilememiştir. Bu sırada dikkat çekici bir gelişme yaşanmış, İngilizler, erzak naklini kesmişlerdir. Yüzbaşı Nuri'ye gönderilen parayı alıp getirmek üzere, Trabluslu tüccar Hacı İbrahim Girit'e gitmiştir.[46]

Yüzbaşı Nuri'nin, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye ilişkin olumsuz değerlendirmelerini okuyan Harbiye Nâzırı Enver Paşa, kardeşine "hususi mektup" yazar.[47] Enver Paşa, meseleye kardeşinin aksine, siyasî oyunu ve yerli sosyolojik şartları göz önünde tutarak yaklaşır. Enver Paşa, mektubunun ilk cümlesinde "Hal ve vaziyetiniz pek mühim ve kıymetlidir. Lûtf-i Hak'la muvaffakiyyet elde edebilmek içün Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'yi hürmetlerle, tatyîblerle (*gönlünü hoş tutmakla*) kendinize sıkı bağlamak lâbüddür (*elzemdir*)"[48] diyerek düşüncesini açıklar. Seyyid'i, "gayet uyanık, her şeyi çabuk kavrayan" bir kişi olarak niteleyen Enver Paşa, eğer Yüzbaşı Nuri ve diğerlerinin tavrında bir değişiklik görürse, hemen kendisinin de aynı şekilde karşılık vereceğini belirtir. Bu da maksada ters düşeceğinden, kardeşini, Seyyid'e karşı daima alçakgönüllü ve saygılı olmak, her zaman kendisiyle konuşup görüşmek hususunda uyarır. Aynı şekilde, Seyyid İdris'in de hiç ihmal edilmemesini vurgular.

Enver Paşa, mektubu kaleme aldığı günlerde, İtalya'nın, Osmanlı Devleti'nin müttefiki Avusturya–Macaristan İmparatorluğu'na karşı savaşa girmesinin beklendiğini Yüzbaşı Nuri'ye yazar ve bu durumdan lehte yararlanmanın yolunu da çizer. Yerli güçler, İtalyanlara karşı şiddetle muharebeye devam edip, böylece İtalya'dan üzerlerine kuvvet getirmelerine çalışırken; Yüzbaşı Nuri de bu arada İngilizlerin aleyhine düzenlenecek harekâtın hazırlıklarını yapmalıdır. Nitekim Enver Paşa'nın öngörüsü gerçekleşir ve İtalya, 23 Mayıs'ta Avusturya–Macaristan'a savaş ilan eder. Eğer Osmanlı Devleti'yle de savaşa girerse, Yüzbaşı Nuri'nin yapması gereken, İtalyanların işgalindeki toprakların kurtarılması için tertibat alıp, harekât gerçekleştirmektir.[49]

Enver Paşa mektubunu bitirirken, Yüzbaşı Nuri'den yukarıda sözünü ettiği konularda Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'yle etraflıca görüşerek, şimdiden gereken düzenlemeleri yaparak, duruma göre her an harekete hazır olmasını ister.

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın imzasıyla, "memuriyet-i mahsusa (*hususi görev*)" ile Trablusgarp'a gönderilen yaverlerden Yüzbaşı Nuri'nin rütbesinin, "orada bulunduğu müddete mahsus ve münhasır olmak üzere Mirlivalık rütbesine" yükseltilmesine dair "gayet mahrem ve müsta'cel (*acil*)" "layiha" 26 Mayıs'ta onaya gönderilir.[50] Üç gün sonra çıkan "irade-i seniyye" ile Yüzbaşı Nuri, "Mirliva" rütbesine terfi eder.[51] Hem yeni rütbesi hem de bundan böyle rütbesinin gereği aylık "elli lira tahsisat" alacağı Nuri Paşa'ya tebliğ edildiği gibi,[52] Özlük Hakları ve Muhasebat dairelerine de buna göre işlem yapılması bildirilir.[53]

Haziran 1915

Cafer el-Askerî, yanında bir Arap subay, sekiz asker ve beş kişilik gemi mürettebatı olduğu halde, Haziran ayı ortalarında Beyrut'tan yelken açarlar. Alanya, Girit, Rodos rotasını takip ederek, yaklaşık on gün süren bir seyirden sonra Sellum'un batısında kalan Port Süleyman'a varırlar. Cafer el-Askerî, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin karargâhına gider. Gemideki malzemeler boşaltılır. Burada Nuri Paşa'yla da görüşen Cafer el-Askerî, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa ve Harbiye Nezaretiyle yaptığı görüşmeler ve yazışmalar hakkında bilgi verir. Getirdiği silah, para, gıda ve donatım malzemesinin listesini, Enver Paşa'nın yolladığı bir telgrafı takdim eder.[54]

Trablusgarp'taki mücadeleye malî destek, Atina Elçiliği üzerinden yürütülür. Girit'ten Atina'ya geçen tüccar Hacı İbrahim, 130.000 Frank ve şifreleri alarak İskenderiye'ye döner. 8905 İngiliz Lirası karşılığı on adet çek için de şu yol takip edilir: Hacı İbrahim, çekleri Hanya eşrafından Macid Bey adına alır. Almanya Elçisinin aracılığıyla Hanya'daki Alman Konsolosa gönderilir. "Hacı İbrahim Efendi, Macid Bey'den güya zeytinyağı istiyormuş gibi telgrafla talep etmekle çekler birer birer Almanya Konsolosundan alınarak yahud sağlam vasıta bulununca birden gönderilecek(-tir)."[55] Başkomutanlık, ayrıca Atina Elçiliğinden, Almanya'dan

Atina'ya gönderilecek bazı eşyanın Bingazi'ye sevki imkânlarının araştırılmasını ve süratle cevap verilmesini ister.[56]

Temmuz 1915

Trablusgarp'taki yerli kuvvetlerin düzenli kuruluşla beraber gittikçe artan saldırıları, İtalyanları zorlamaya başlar. İşgal altındaki bazı yerler kurtarılır, İtalyan kuvvetleri ağır kayıplar vererek geri çekilirler.[57] İtalyan *Corriera Della Sera* gazetesinde, İtalyanlara karşı yerli halkın taarruzlarının Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa tarafından idare edildiği kamuoyuna duyurulur.[58] Elde edilen başarılar, İtalya'yı endişeye sevk eder. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye gönderdikleri temsilci Kont Esforça'yla, yerli güçlerin artan düzenli saldırılarının arkasındaki isimleri tespite çalışırlarsa da bir sonuca varamazlar.[59] Kont Esforça raporunda, askerî başarısızlıkların örtülmesi gayesiyle Osmanlı ve Alman subayların bölgede bulunduklarına dair yalan haberler yayıldığını söyler. Nuri Paşa'nın saklandığına dair bir bilgi edinememesi, onun bölgede ne derecede dikkatli hareket ettiğini göstermektedir. Buna karşılık, İtalya Dışişleri Bakanlığı, Bingazi ve Trablus'ta Osmanlı subaylarının bulunduğuna ilişkin ısrarcı tutumunu sürdürür. Roma Elçisi Nabi Bey'in konuya dair basına verilecek tekzibini, sansür yayınlatmayacak ya da yayınlasa bile altına uzun uzadıya görüşler belirterek meseleyi büsbütün uzatacaktır.[60]

Nuri Paşa, bölgedeki gelişmeleri Atina Elçiliği üzerinden Harbiye Nezaretine bildirmeye devam eder. Yanına gelen yeni bir Alman subayı, Almanya'dan cephane ve silah göndereceğini söylemektedir. Bu arada Mısır'daki aşiretlerin "lehimizde teveccühü" gittikçe artmaktadır. Psikolojik üstünlük sağlamak için Nuri Paşa, Sellum limanında bulunan birkaç İngiliz zırhlısının, Mısır'a taarruz başlamadan önce, denizaltımız tarafından tahrip edilip, aynı zamanda tayyarelerin gelmesi halinde Mısır aşiretlerinden muhalefet edecek kimsenin kalmayacağı kanaatindedir.[61] Bölgeye gelen denizaltıdan bu şekilde yararlanmak istemektedir.

Lojistik desteğin sürdürülebilmesi için malî kaynağa olan ihtiyaç her geçen gün fazlasıyla hissedilir. Nuri Paşa, yerli tüccarlardan satın almalar yapar. Tüccar Ali Ziyanî'den, parası Atina'da ödenmek kaydıyla, 2205 liralık erzak alır. Ali Ziyanî'nin parayı alması için Atina Elçiliği yazışmalar yapar,[62] nihayet Atina Bankasından "dört bin Frank noksan ile kırk altı bin yedi yüz kırk altı Frank" ödenir.[63] Trabluslu tüccar Hacı İbrahim'e de 13.000 lira borç vardır. "Cafer Efendi gibi zâbitâna ihtiyaç çok"tur. Seyyid ise "otuz aded beşinci, onbeş dördüncü ve üçüncü Mecidî, beş ikinci Mecidî nişanı" istemektedir.[64]

Osmanlı Devleti'nin bölgede etkinliğini daha da artırmak, ileri gelenlerin izlediği politikalarda ağırlık kazanmak gayesiyle bir hamle daha yapılır. Bingazi ve havalisinde bulundukları sürece geçerli, yalnız orada kullanılabilmek ve fahri olmak üzere, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye "ferik (*korgeneral*)", Seyyid Mehmed el-İdris'e "mirliva (*tuğgeneral*)", Seyyid Rıza'ya "miralay (*albay*)", Seyyid Safiyüddin'e "kaymakam (*yarbay*)" rütbelerinin verilmesine, ayrıca "yaver-i hazret-i şehr-yârî kordonunu (*padişah yaveri kordonu*)" takabilmelerine dair irade-i seniyye 13 Temmuz 1915'te çıkar.[65] Dört ferman, yaklaşık bir ay sonra sahiplerine takdim edilmek üzere Nuri Paşa'ya gönderilir. Gazzeli Cemal de bu sırada yelkenliyle Bingazi'den Aydın'a döner.[66]

Nuri Paşa, 14 Temmuz tarihli telgrafında mevcut durumu anlatır. Cafer el-Askerî, mühimmatla sağ salim gelmiş, İngilizler, gemiyi boş halde yakalamışlardır.[67] Olağanüstü bir hal ortaya çıktığı takdirde dayanılacak bir kuvvet yoktur. Makineli tüfek malzemesine ve personeline şiddetle ihtiyaç vardır. Yarbay Musa Bey'le birlikte iki subayı Tunus'a gönderecek, hapisten çıkan Süleyman el-Barunî de ilk vasıtayla İstanbul'a geri dönecektir. "Düşündüğümü tatbik edemiyorum" diyen Nuri Paşa, Süveyş Ordusuyla harekât birliği sağlandığı takdirde, başarının elde edileceğini tekrarlar.[68]

Ağustos 1915

Başkomutan Vekili Enver Paşa, Sellum'da, Nuri Paşa'nın idaresinde bir "askerî ve siyasî istihbarat şubesi" kurulması için ata-

malar yapar. Buna göre, Mısırlı Yüzbaşı Hasan Fehmi, Üsteğmen Ahmet Ebu Ali, Yedek Subay Adayı Lütfi el-Barunî şubeyi kurmakla ve bölgede bulundukları sürece bir üst rütbeden maaş almak kaydıyla görevlendirilirler. Şube, Mısır'a yapılacak harekâtı destekleyecek şekilde Mısır dâhilinde gereken tedbirleri alacak ve yardım edecektir.[69]

Seyyidlere verilen rütbelerden sonra, Nuri Paşa'nın bölgedeki konumunu güçlendirmek gerektiği ortaya çıkar. "Oradaki vaziyetini te'yîd (*kuvvetlendirmek*) içün" için çıkarılan irade-i seniyye[70] ile burada görev yaptığı süreye mahsus olmak kaydıyla, üniformasında "padişah yaveri kordonunu" takmak üzere "uhdesine fahri olarak feriklik rütbesi" verilir.[71] Yeni rütbeye göre işlem yapılması Özlük Hakları ve Muhasebat dairelerine bildirilirken,[72] "fahri ferikliğe" yükseltilmesini de Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın teklif ettiği,[73] ayrıca Nuri Paşa'ya gönderilen tebliğ yazısında belirtilmektedir.[74] Böylece Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin "fahri ferik" rütbesiyle, bölgede askerî sıfat üstünlüğü söz konusu olmaktan çıkar.

İtalya, 20 Ağustos'ta Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder. Osmanlı Mebusan Meclisi, Uşi Antlaşmasının feshi kararını alır. Şartlar artık değişmiş, Trablusgarp ve Bingazi'nin yeniden Osmanlı Devleti topraklarına katılmasının önü açılmıştır. Bundan sonra, mücadele açıkça cereyan etmeye başlayacak ve savaşın sonuna kadar devam edecektir.

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye askerî bir sıfat olan "fahri feriklik" rütbesinin verilmesinin ardından, bölgede yeni bir yapılanmaya doğru gidilmesi planlanır. Harbiye Nezaretinden, Bâbıâli'ye arz edilen yazıda, "Daha önce gönderilen ve şimdi gönderilecek subay, astsubay ve eğitim görmüş askerlerle yerinde mümkün mertebe bir askerî teşkilat kurulmaya çalışılacaktır"[75] denildikten sonra şu değerlendirmelere de yer verilir: Bu teşkilatla askerî operasyonlar daha etkin gerçekleştirilecek, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin hem "makam-ı Hilâfet"e bağlılığı güçlendirilecek hem de bölgedeki kabilelerle, çevredeki tesiri ve nüfuzu sağlamlaştırılacaktır. Geniş anlamda ise Seyyid'in bağlı-

lığını resmî bir sıfat ve manevî bir unvanla da pekiştirmek için kendisinin "nâib-üs-sultan" yapılmasından yararlanılacaktır. Burada arka planda güdülen amaç, Seyyid'in bu unvanı taşımasıyla, Afrika'da Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu "maddeten tesbit (*sağlamca yerleştirme*) ve idameye (*devamlı kılmaya*)" hizmet edecek olmasıdır.[76] Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî de Enver Paşa'ya yazdığı çeşitli mektuplarda, kendi mevkisinin sağlamlaştırılması ve güçlendirilmesi için "nâib-üs-sultan" unvanının kendisine verilmesini istemektedir. Enver Paşa, bu isteğin karşılanması halinde, Seyyid'in Osmanlı Devleti'nden hiç ayrılmayacak bir bağlılık içinde kalacağı fikrindedir.[77]

Eylül 1915

Seyyidlere, fahri rütbelerinin onayının ardından aylık maaş bağlanır. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye 300, Seyyid Muhammed el-İdris'e 150, Seyyid Rıza'ya 50, Seyyid Safiyüddin'e 40, Seyyid Muhammed Hilâl, Seyyid Ali el-Hafa ve Seyyid Muhammed el-Abdullah'a 30 lira aylık verilmesi kararlaştırılır. Trablusgarp'a gidecek olan denizaltının komutanı Gazzeli Cemal'e 5000 lira teslim edilerek, bu paradan, ikişer aylıkları bir seferde vermesi için Nuri Paşa'ya talimat verilir.[78] Daha sonra uygun bir vasıtayla 10.000 lira daha gönderilecektir. Gazzeli Cemal'e teslim edilenlerin arasında saatler de vardır. Bunların içinde pırlantayla süslü üç saatten biri Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin, diğeri Seyyid Muhammed el-İdris'in, sonuncusu da Nuri Paşa'nındır. Kalan beş saati de Nuri Paşa, uygun göreceği seyyidlere verecektir.[79] Yine dağıtılmak üzere, 50 adet beşinci rütbeden Mecidî nişan, 5 adet altın muharebe liyakat madalyası, 500 adet harp madalyası, 10 adet dördüncü rütbeden Osmanî nişan ve 25 adet gümüş muharebe liyakat madalyası da Gazzeli Cemal'le gönderilir.[80] Bunların dışında, elli beş sandık hediye hazırlanır. Şeyhlere ve saireye verilmek üzere özel olarak hazırlattırılan sırma işlemeli kırk adet "ilmiyye latası (*ulema cübbesi*)"nın dağıtımı Nuri Paşa'nın takdirine bırakılır. Ayrıca altmış sandık kadar sebze kon-

servesi, Nuri Paşa'ya da "havyar, balık yumurtası ve şeker" bunlarla birlikte yollanır.[81] Bütün bu işleri Harbiye Nezareti Umûr-ı Şarkıyye Dairesi yürütür. Eylül ayı ortalarında denizaltıyla Port Süleyman'a varan Gazzeli Cemal, getirdiği bütün malzemeyi Nuri Paşa'ya teslim eder.[82]

İngiliz kuvvetlerine yönelik taarruz hususunda Nuri Paşa, Eylül ayı ortalarına doğru hazırlıkları tamamlar. Mısır gazetelerinde, Trablusgarp'a silah ve cephane getiren bir geminin Girit açıklarında yakalandığı haberleri çıkar. Yerli güçlerin İtalyanlara saldırılarında çok sayıda esir ve ganimet alınır. Trablusgarp'tan İtalya yoluyla İstanbul'a gelen güvenilir bir kaynak, basına yaptığı açıklamada durumu anlatır: "İtalya'nın Afrika'daki durumu ve konumu yok denecek derecede kalmıştı. İtalya Orduları, gerek Trablus tarafından gerekse Bingazi'den tamamen uzaklaştırılıp sahile ittirildi. Cihad hattı, İskenderiye sınırından Tunus sınırına kadar uzanmaktadır. İç kesimlerdeki Tarhune, Garyan, Aziziye, Zenzor kasabaları, Cebel-i Garbî ve Fizan sancakları, sahilde Sirt, Tacure, Mısrata, Hums mücahidlerin eline geçip, Osmanlı bayrağı çekildi."[83]

Seyyid'de İngilizlere karşı düşmanlık hisleri körüklenmektedir. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin Enver Paşa'ya ve Hintlilere yazdığı "postayı çaldırmaları"[84] –cihad beyannamelerini– onu fazlasıyla kızdırır. Öyle bir hale gelir ki Nuri Paşa'ya harbe hazır olmasını söyler.[85] Umûr-ı Şarkıyye Dairesince Tunuslu Dr. Afgar, "Şamlı Süleyman" takma adıyla Bingazi'ye gönderilir. Nuri Paşa'ya verilen bilgide, Dr. Afgar buradan Tunus'a geçecek ve "Tunus dâhili ile muhabereyi tesis" edecektir. Burada yürüteceği faaliyetlerindeki her türlü masrafı, Nuri Paşa tarafından karşılanacaktır.[86]

Cafer el-Askerî ve beraberindekileri bıraktıktan sonra yelkenli gemi boş geriye dönerken, bir İngiliz kruvazörü tarafından yakalanır. Mürettebatla birlikte, Seyyid'in yanında görevli Amerikan uyruklu bir Alman da esir edilerek Mısır'a götürülürler. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Yafa'ya gelen gemilerden elde edilen bu bilgiyi Harbiye Nezaretine bildirir.[87]

Ekim 1915

İleri harekât hazırlığı yapan Nuri Paşa, kabilelerden deve temin edemediği gibi, subayların ve memurların iki aylık maaşlarını da ödeyememiştir. Acil olarak 15-20,000 liraya ihtiyacı vardır.[88] Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin koordinatörlüğünde teşkil edilen ve üç piyade bölüğü, bir ağır makineli tüfek takımı ve bir istihkâm takımından kurulu piyade taburu, 20 Ekim'de Bodrum'dan iki yelkenli gemiyle, Alman *U-35* denizaltısının korumasında Trablusgarp'a yola çıkar. Tabur, 22 Ekim'de Sellum'un batısında karaya ayak basar. Ertesi günü de genel karargâhın bulunduğu Bir-i Vaar'a gider.[89] Düzenli ordu birliği olarak piyade taburunun Trablusgarp'a gelişiyle birlikte, bugüne kadar Osmanlı subaylarının çabalarıyla askerî düzen verdirilmeye çalışılan yerli kuvvetlerin hepsi bir komuta altında toplanarak, muharebe şartlarına uygun bir yapılanma sağlanır. Afrika Gruplar Komutanlığı ismini alan bu kuruluş, 1918 yılında savaş sona erinceye dek varlığını devam ettirir. İlk kuruluşta Nuri Paşa, Umum Kumandan, Cafer el-Askerî de kumandan yardımcısıdır. Nuri Paşa, 1918 yılı ortalarına kadar Gruplar Komutanlığını sürdürecek, daha sonra görevi Şehzade Osman Fuat'a devredecektir.

Nuri Paşa'nın bilgisi dâhilinde, Sellum'daki İngiliz kuvvetlerinin Mısır'la olan haberleşme hatlarını kesmeye yönelik vur kaç yöntemiyle gerçekleştirdikleri saldırılardan Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin haberi olmaz. İngilizlerin ona yaptıkları protestoları, Cafer el-Askerî etkisiz kılmaktaydı.[90] Seyyid'in İngilizlere karşı takip ettiği yumuşak siyaset, her geçen gün böylece darbe üstüne darbe alır. Nitekim Nuri Paşa, 28 Ekim 1915 tarihli raporunda, "Seyyid hazretleri Muharremin ikinci günü (10 Kasım 1915) kat'î olarak harekete başlayacaktır. Hareketden evvel vahalardan birine tebdil hava maksadıyla gideceğini İngilizlere yazacaktır. Son kararımız budur"[91] bilgisini arz eder. Harekâta Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin komuta edeceği 1500 tüfek, üç makineli tüfek ve üç top kuvvetindeki merkez kolu, "Hututülammare" mevkisini tutacaktır. Nuri Paşa da bu kolda bulunacaktır. Seyyid Hilal ise Sisi

Berrani üzerinden Ukba ahalisini toplayarak Matruh'u kontrol altına alacaktır. Bu harekâtın amacı, Cemal Paşa'nın Mısır'a yapacağı taarruzu desteklemektir. Nuri Paşa'nın raporunun sonundaki şu değerlendirmesi ise dikkati çekmektedir: "Seyyidin yalnız başına zabt edeceği Mısır'ın Osmanlılık ile bir alâkası kalmaz."[92]

Kasım 1915

Almanya, bölgede etkin konuma gelmek için faaliyetlerini artırır. Atina Elçiliğinin İskenderiye'deki "muhbirinin" bildirdiğine göre Alman denizaltıları Sellum limanında beş gemiyi batırmışlar, iki gün süreyle limana giriş çıkış yapılamamıştır. Yine denizaltılarla Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye destek olmak üzere subay ve cephane getirmişlerdir. Bunun üzerine İngilizler hemen harekete geçerek bir özel temsilciyi eş-Şerif'e yollar ve uyuşmanın yolunu ararlar.[93] Almanya'nın eş-Şerif'in yanında görevlendirdiği istihbarat elemanı Mannesman, onu Mısır'daki İngiliz kuvvetlerine karşı düzenlenecek harekâta ikna faaliyetlerini yoğun biçimde sürdürür.[94] Onun ve diğer Alman temsilcilerinin bu faaliyetleri, Osmanlı idarecileri tarafından endişeyle takip edilir. Almanya'nın lojistik destek yardımlarıyla artan nüfuzunu kırmak üzere, Enver Paşa, Nuri Paşa'ya harekete geçmesini emreder.[95] Almanya Genelkurmay Başkanı Falkenhayn ise 11 Kasım tarihli telgrafında, Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya şunları söylüyordu: "Albay von Lessov[96] vasıtasıyla bana bildirilen Trablus'taki muvaffakiyetlere çok sevindim. Almanya'nın Trablus'ta siyasî hiçbir alakası yoktur. Sünûsî'nin artık Mısır'a karşı daha şiddetli (*enerjik*) hareket etmesini bilhassa çok mühim görüyorum. Ben bu hususda arzu olunan yardımları, tahtelbahirlerin (*denizaltıların*) mahdud (*sınırlı*) olan istihdam imkânlarının müsadesi nisbetinde yapmaya hazırım. Mannesman, Sünûsî'nin yanından ayrılmıştır. Oraya avdet etmeyecektir."[97] Nuri Paşa ise "muhterem ağabeyi" Enver Paşa'ya yazdığı, 29 Aralık 1915 günlü mektubunda, Mannesman'a "demir hilâl nişanı vermek münasib olacaktır"[98] diyordu.

Harekâtın yürütülmesinde, Nuri Paşa'nın ihtiyaçlarının başında para, tüfek ve cephane gelir. Para isteği yine Atina Elçiliği üzerinden karşılanır. Elçilik 10.000 Yunan Drahmisini, piyasada 9084 İngiliz Lirasına çevirir. 8324 liralık dört çek Hanya'dan çağırılan Macid Bey'e teslim edilerek, İskenderiye'deki İbrahim Bey'e gönderilir. Geriye kalan 760 İngiliz Lirası da Macid Bey'in dönüşünde havale yoluyla Girit'ten yollanacaktır.[99] Kasım ayı başında gönderilen bu paralar ay sonuna doğru Nuri Paşa'nın eline geçer.[100]

Aralık 1915

Nuri Paşa, aldığı emrin gereğini yerine getirmek üzere hareket geçer. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, yalnız Almanlarla değil özellikle İngilizlerle çok ince siyasî hesaplar peşinde koşarak ilişkileri yürütmektedir. İngilizler, kendilerine yakın Sudan şeyhleri aracılığıyla gönderdikleri mektupta, Seyyid'e birtakım tekliflerde bulunurlar. Nuri Paşa, "Muhterem Ağabeyim" hitabıyla Enver Paşa'ya yazdığı 25 Aralık 1915 tarihli mektubunda bu gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde anlatır. "İngilizler, Mısır'ı Osmanlı Ordusuna karşı müdafaa edemeyecek olursa, burasını Seyyid'e terk edeceklerini ve icab ederse kendisiyle beraber Osmanlı'ya karşı, Seyyid'in hakkını müdafaa etmek içün, harp edeceklerini ve Osmanlı'nın mağlûbiyeti hâlinde, kendisinin sultanlığını bittasdik (*tasdikle*) Mısır bâdiyesinden (*çölünden*) bir kısmını vereceklerini teklif ettiler."[101] İngilizlerin bu önerisi Seyyid'in işine geldiğinden dolayı, her zaman oyalama taktiği güderek, İngilizlere karşı yapılan en küçük bir hareketi bile hemen şiddetle bastırmaktan kaçınmaz.

Bundan sonraki gelişmeleri, Nuri Paşa şöyle aktarır: Bu sırada, Seyyid Abdülaziz İsevî'nin oğlu, Seyyid'in yüzbaşı yaptığı, Eb-ül Kasım, Seyyid'in emriyle doğuya asker toplamaya gider. Nuri Paşa'nın, kendisini Osmanlı Devleti'ne gösterme teklifini kabul eden Eb-ül Kasım, yanındaki on beş askerle, Bomba kasrına bir gece taarruzu gerçekleştirir. Ertesi günü hem Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin hem de kendisinin isteğiyle, Nuri Paşa, Cafer el-Askerî'yi, yanında Seyyid'in çok güvendiği Trabluslu Osmanlı

subaylarından "mitralyöz mülazımı" Ahmet Muhtar ve bölüğü olduğu halde meseleyi araştırmak ve bertaraf etmek üzere bölgeye gönderir.

Olaydan dört gün sonra Teğmen Ahmet Muhtar, Seyyid'den izin almadan bölüğüyle birlikte Eb-ül Kasım'a katılmak üzere geceleyin doğuya hareket eder. Bu hareket Seyyid'i çılgına çevirir. Bu arada, aynı gece "develer komutanı" Mısırlı Yüzbaşı Lebib, Nuri Paşa'nın tarafına geçirilir. Yüzbaşı Lebib, bir aydan beri telgraf hatlarını kesmek, Sellum'a gece ateş açmak gibi gayriresmî hareketleri gerçekleştiriyor, özellikle parayla getirtilen Mısır develerinin bu tarafa geçirilmesini sağlıyordu. Bir farkla ki bütün bunları "hususi" şekilde yapıyor, Nuri Paşa'nın katkısı hiç hissedilmiyordu. Sonunda Teğmen Ahmet Muhtar'ın gittiği gece, Seyyid, askeri elinin altında bulundurmak için, açıkça Osmanlı Devleti taraftarı olan taburu kısa sürede yanına getirtir, komutanı Yüzbaşı Nedim'i de idamla tehdit eder. Gün doğunca da yine ordugâhta askeri göz önünde tutmak maksadıyla toplanma borusu çaldırır. Bunu duyan ve gece gerçekleştirilen hareketten haberdar olan İngilizler, genel hücuma geçileceğini zannederek aceleyle Sellum'u boşaltarak gemilerine binerler. Seyyid'in gönderdiği adamlar yetişemeden sahilden uzaklaşırlar. Durumu gören kabileler, Sellum'u yağmaya koşarlar. Nuri Paşa ve yanındakiler de İngilizlerin kaçarken bıraktıkları "iki sahra Krupp topu ile sekiz yüz atım cephanesi, üç otomobil, iki motosikleti" alarak yukarı çıkarırlar. Bütün bu olanlara Seyyid, sadece şaşırır. Süleyman el-Barunî'ye yaptığı hareketi, Nuri Paşa'ya da yapmak isterken iş değişmiştir. Bunun üzerine, yaşananların sorumlusu olarak gördüğü, Teğmen Ahmet Muhtar'ın üzerine kendine bağlı "birkaç bedevi"yi gönderir. Bunlar da Sellum'a iki saat uzaklıkta yalnız bir halde yakaladıkları Teğmen Ahmet Muhtar'ı öldürürler.[102] Artık ok yaydan çıkmış, Seyyid'in İngilizlere karşı harekâttan kaçınmasının imkânı kalmadığı gibi, kendisi ve Sünûsî kuvvetleri de artık İngilizler tarafından düşman kabul edilmişlerdir.[103]

İngilizler, tedbirler almaya başlayarak Matruh'a asker çıkarınca buradaki yerli halk bölgeyi terk eder. Batı sınırındaki Mısırlı silahlı

güçler, İngilizlere karşı savaşmak üzere Sünûsî kuvvetlerine katılırlar. Evlad-ı Ali kabilesi ağırlıklı olarak Sünûsî kuvvetleri, Matruh'un çevresini kuşatmaya başlarlar. Seyyid, önüne geçemediği bu gelişmelerin ardından, kabileler arasındaki "şerefini muhafaza" için harekâttan yana görünmeye mecbur kalır. Parayla tutulan birkaç kabilenin Matruh'u gece ateşe tutmasıyla, İngilizler iyice kızarlar. Matruh'un güneyindeki Macid'de meydana gelen çarpışmalarda İngiliz süvarileri çok sayıda kayıp verirlerse de zırhlı otomobilleri Sünûsî kuvvetlerini yıldırır. Matruh mevkisini takviye için İngilizler daha batıya doğru çekilirlerken, karşılarına Cafer el-Askerî komutasında iki makineli tüfek, iki top ve 1000 kadar tüfekli bir kuvvet gönderilir. Gün boyu şiddetli çarpışmalardan sonra kuvvetler geri çekilirler.[104] Nuri Paşa, burada yaşanan başarısızlıkta, Seyyid'in müdahale ederek Matruh karşısındaki kuvvete katılan Topçu komutanını geri çağırıp hapse atmasına, kendi yanında bulunan iki taburla, top ve makineli tüfeklerin geçici bir süreliğine de olsa Matruh civarındaki kola katılmalarına izin vermeyişinin etkili olduğunu söylemektedir.[105]

Sünûsî kuvvetlerinin İngilizlere yönelik harekâtının önündeki en büyük engellerden birisi de bu sırada kendini iyice gösterir. "Erzaksızlık" en önemli meseledir. Nuri Paşa, olumsuz durumu şu sözlerle ifade eder: "Bugün bizi en ziyade düşündüren, erzaktır. Daha şimdiden Sellum'da açlıktan günde üç dört kişi ölüyor. On beş gün sonra, yüzlerce olması muhakkak gibidir. Benim ancak yirmi günlük erzakım vardır."[106]

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî ile İngilizlerin arasını bulmak üzere Sudan'dan gelen şeyhlerin kişisel çıkar peşinde koşmaları, para koparmaya çalışmaları yüzünden istenilen sonucu elde edemezler. Seyyid ise cesur olduğu bazı günlerde "hükümet vermezse Mısır'ı kılıcıyla hükümetten alacağını" söyleyip durmaktadır.[107] Oysa gerçek, burada Osmanlı kuvvetlerinin üzerinde bir düzenli gücün olmadığıdır. Seyyid'i böylesine konuşmaya sevk edenlerden bir diğer güç de Almanya'dır. Fas Konsolosu Propster, Seyyid'i ziyaretinde "İmparator İslâmları sever ve himaye eder. Türkiye'nin nasıl hükümetimiz nazarında yeri varsa, sizin de yeriniz vardır"[108] der.

Bu sözler, Almanların müttefiklik anlayışının ve kendi çıkarlarını ne denli gözeterek siyaset yaptıklarının göstergesidir. Seyyid'in Mısır sultanı olma heveslerini açığa vurmasını, bölgedeki büyük oyuncular kolayca istismar etmekten çekinmezler. Nitekim Seyyid, Kasım 1915'te Almanya'nın Trablusgarp Konsolosu Mannesman'la yaptığı gizli görüşmede, Cemal Paşa'nın sert birisi olduğunu, Enver Paşa'nın kendisini sevse de bir ihtimal hükümetin diğer üyelerinin etkisiyle Mısır'ın kendisine kalmasının beklenmediğinden söz ederek, Almanya'nın bu konuda yardımcı olmasını istemişti.[109]

Nuri Paşa, Almanya'nın Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'yle münasebetlerinin kesilmesi için İstanbul'dan bir şey yapılamadığı takdirde, burada hakîki bir Osmanlı taburunun bulundurulmasının gerek gelecek gerekse bugün için mutlak lüzumlu olduğu kanaatindedir. Seyyidler arasındaki ayrılıklar da bölgede mücadeleyi olumsuz etkileyen sebeplerdendir. Seyyid İdris, Seyyid Rıza, Seyyid Hilâl ve Seyyid Muhiddin Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin muhalifleridir. En küçük ayrıntıda bile Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin kendini öne çıkarmasına katlanamamaktadırlar. İstanbul'dan gönderilen hediyeleri, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin doğrudan kendi adına vermesi, Sultanı taklit etmesi diğerlerinin tepkisini çekmektedir.[110]

Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın, bölgeye sağladığı lojistik desteğin bir örneğini, Nuri Paşa, ağabeyine yazdığı mektubunda şöyle anlatır. "Gelen telsiz telgraf istasyonları yalnız alır vermez. Kurduk, fakat memuru olmadığından anlamak biraz müşkildir. Bir memur ile bir de i'ta (*verici*) makinesi gelirse ki Almanlar göndereceklerini söylüyorlar, emirlerinizi süratle telakki edebiliriz (*alabiliriz*)."[111] Denizaltılarla küçük gruplar halinde asker gönderilebileceğini belirten Nuri Paşa, geleceğe dönük olarak da şu öngörüsünü Enver Paşa'ya arz eder: "Nokta-i nazarımca Afrika'da hükümet doğrudan doğruya idareyi kendi alıp Sünûsî veya diğer ailelere bırakmasın. Hiçden meydana çıkan bu adamlar ileride Devleti tehlikeye düşüreceklerdir."[112]

"Afrika Gruplar Kumandanlığı" mührünü[113] denizaltı kumandanı Gazzeli Cemal'den alan Nuri Paşa, 25 Aralık günlü mektu-

bunda, "Yazdıklarım biraz karışık oldu. Maksad bura hakkında bir fikir vermek olduğundan ve vakit daraldığından aklıma geldikçe yazdım"[114] derken, o gün Vadi-i Macid'de İngilizlerle meydana gelen çarpışmalarda, Sünûsî kuvvetlerinin aldığı yenilgiyi yazamamıştır. İngilizler, üç piyade taburu, bir süvari bölüğü ve bir bataryadan oluşan kuvvetlerle karadan, harp gemileriyle denizden giriştikleri saldırılarla Sünûsî kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlarsa da çok istemelerine rağmen kesin sonuca gidememişlerdi.[115]

Trablusgarp'taki büyük oyunun vazgeçilmez yerli siyasî aktörleri hakkında Nuri Paşa'nın tespitleri dikkat çekicidir. Zâfirî ailesinden Ömer Zâfirî'yle görüştükten sonra şunları söyler: "Burada din arkasında zahmetsizce para ve şan temin eden Afrika dindarları gibi İngilizlerin kendisine yalnız onlar tarafında olması içün ölünceye kadar senede on bin lira maaş bağladıklarını ve onun bin lirasını aldığını belindeki keseyi çıkararak bana gösterdi... Devleti daima emmeğe ve tehlikelere düşürmeğe müsaid olan Sünûsîlik, Zâfirîlik gibi aksâmın (*kısımların*) reislerini iş göremeyecek bir hale sokmak lazımdır... Son dört ay zarfında Seyyid İdris'in para veya erzak veya başka bir şey istemediği hiçbir günü tasavvur edemiyorum. Bazı günler aldırmadığım halde sıkılmak şöyle dursun çingâneliği artıyor!"[116]

Trablusgarp'ta yapılan mücadelede savaş müttefiki Almanlar da Osmanlı Devleti'nin karşısındadır. Nuri Paşa, burada faaliyet gösteren konsolosları vasıtasıyla, Almanların açıkça Araplık ve Türklük arasında "zıddiyet" çıkarmaya çalıştıklarını görür. Afrikalılarla Hilâfetin bağını kesip kendilerine bağlamanın peşinde koştuklarını, tanık olduğu olaylarla bizzat anlar.[117] Bölgeye yeni gelen Alman konsolosun, harbin başlangıcında İstanbul'a göndermeye başladıkları Müslüman esirleri, bu amaçla yollamaktan vazgeçtiklerini Arap subaylara söylemesini bu tespitlerine delil olarak gösterir.

Gazzeli Cemal ise 38 numaralı denizaltıyla geldiği Yafa'dan, 22 Aralık 1915'te, Harbiye Nezaretine şu şifreyi çekmişti: "Silahları ve mühimmatı Port Süleyman'a çıkararak, 15 gün evvel Nuri Paşa Mısır'a taarruz etti... Türk askerine ve erzaka şiddetle ihtiyaç

vardır. Bunun için Nuri Paşa'nın emriyle, acilen size durum hakkında bilgi vermek üzere Yafa'ya çıktım. 38 numaralı (denizaltı komutanıyla) görüştüm. On gün sonra Marmaris'e gidecek. Oraya gönderdiğim cevabı, makineli tüfek birliklerinden 1 seri ateşli dağ (topu), 2 makineli tüfek, 200 sandık Gırra (tüfeği) cephanesi, 12 zâbit ve küçük zâbiti alacaktır. Bunun için Marmaris'e emir verilmesini (arz ederim). Nuri Paşa'yla görüştüm. Bunları emretti. On gün sonra Marmaris'ten hareket edecek bu denizaltıyla (...) gideceğim. Nuri Paşa ile Seyyid hazretlerinin durumunu emirlerinize şifahen arz etmek üzere İstanbul'a geleceğim."[118]

Gazzeli Cemal'in sözünü ettiği malzeme ve personel, 3 Ocak'ta Marmaris'e gelecek denizaltıya bindirilecektir. Yüzbaşı Ahmet komutasındaki yelkenliyle Bingazi'ye sevk edilen müfrezeyle malzemenin kaybından sonra, Marmaris'ten artık yelkenli gemilerle sevkıyat yapılmaması kararı alındığından dolayı, denizaltıyla gönderilmesi kararlaştırılır. 1916 yılı başından itibaren Avusturya'nın Adriyatik Denizi kıyısındaki Pola[119] limanından sevkıyat yapılacaktır.[120]

Ocak 1916

Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, artık kendisini iyiden iyiye Trablusgarp'taki oyunun başkahramanı olarak görmektedir. İngilizlerle arası bozulmuş gibi görünse de alttan alta temaslarını sürdürmekte, Almanların teklifleriyle vazgeçilmez olduğuna inanmaktadır. Öyle ki Nuri Paşa'nın yüzüne, "kendisine emniyetinin kalmadığını" söylemeye kadar işi vardırır. Kendi durumunu ve konumunu tamamıyla bilmeden Mısır'a karşı düzenlenecek harekâtta ileri adım atmayacağını, hiçbir yere gitmeyeceğini açıklamaktan çekinmez.[121]

Mısır'a düzenlenecek seferde stratejik fayda beklenen Trablusgarp'taki mevcut durum, çok kaygan bir zeminde hareket etmeyi mecburî kılmaktadır. Nuri Paşa'nın "muhterem ağabeyi" Enver Paşa'ya tekliflerinde de bunu görmekteyiz. "1. Eğer Mısır'ı zabta Şark Ordusu karar verdi ise tesri-i hareket (*hareketin hızlandırıl-*

ması) herhalde lazımdır. 2. Seyyidin iddihâr-ı silah etmesi (*silah biriktirmesi*) Mısır'a karşı muvaffakiyeti temin değil, kendi kuvvetini tezyîddir (*artırmaktır*). 3. Eğer tarafımızdan şiddetli bir hareket arzu ediyorsanız top, tüfek, cephane ve erzak yetiştiriniz. Mamafih bunların Devlet lehinden ziyade aleyhine bir teslîh (*silahlandırma*) olduğunu da unutmamalıdır."[122] Bu kaygan zeminde uğraşılan bir başka mesele de ayrılıkçılıktır. Nuri Paşa'nın tahammül edemediği de budur. "Abdüsselam Efendi isminde askerî bir doktor bu heyetle İstanbul'a geliyor. Kendisi Araplığın en büyük tarafdarı ve Hükümetimizi zerre kadar sevmez. Seyyide fikr-i istiklâl ilkâ (*telkin*) edenlerden birincisidir. Bence hakkı idamdır."[123]

Harbiye Nezaretinden 19 Ocak 1916 tarihli şifreyle, Atina Askerî Ataşeliğine, Nuri Paşa'nın harcamaları için, vasıta bulunursa hemen 40.000 Frank gönderilmesi emri verilir.[124] Atina Elçisi Galip Bey, ertesi günkü cevabî yazısında, 40.000 Frank karşılığı 1580 İngiliz Lirası çekin "mahalline gönderildiğini" bildirir.[125]

Vadi-i Macid'deki başarısızlığın ardından Matruh'un güneyindeki Bir-i Tunus'a çekilen Sünûsî kuvvetlerini yeniden düzene sokmakla uğraşan Nuri Paşa, yeni bir harekâta hazırlanır. İngilizler, tayyareleriyle keşif faaliyetlerini artırırlar. Bir-i Tunus'taki kuvvetleri kısa sürede tespit ederler. 22 Ocak'ta karadan birlikleri harekete geçer. İki gün süren çarpışmaların ardından Sünûsî kuvvetleri, lojistik destek eksikliğinden dolayı, daha gerilere çekilmek zorunda kalırlar.[126] Bir-i Tunus muharebesinden sonra Cagbu'ya gitmeye karar veren Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, kendisinin atadığı yerli komutanlara Nuri Paşa'nın emrinden ayrılarak kendine katılmaları hususunda yazılı ve sözlü uyarıda bulunur. İngilizlere de "Bu harekete Türkler sebep oldu. Ben kendileriyle müttefik değilim. İşte gidiyorum. Onlarla uğraşınız"[127] diye yazar. Seyyid'in ayrılmasıyla beraber, toplu firarlarla ordugâh bir anda boşalır.

Şubat 1916

İngilizler, Sünûsî kuvvetlerini gerilere çekilmeye zorladıktan sonra, yeniden Sellum'u ele geçirmeyi planlarlar. Matruh'tan önce

Sid-i Barani işgal edilecek, ardından Sellum'a girilecektir. Yapılacak harekâtı gizlemek ve Sünûsî kuvvetlerini yanlış yönlendirmek için Kahire'de, Matruh'un boşaltılacağı haberlerini yayarlar. Şubat ayı ortalarında İngiliz birlikleri Sid-i Barani yönünde harekete geçerler. Sünûsî kuvvetleri ise bu sırada Sid-i Barani'nin güneydoğusundaki Akâkir'de yerleşmiş haldedirler. Nuri Paşa ve Binbaşı Cafer el-Askerî de buradaki kuvvetlerle beraberdirler. İngilizler, dört zırhlı otomobil, iki piyade alayı, bir süvari alayı ve iki seri ateşli sahra topundan oluşan kuvvetleriyle saldırıya geçerler. 25-26 Şubat günleri Akâkir'de meydana gelen çarpışmalarda üstünlük sağlarlar. Sünûsî kuvvetleri dağılırlar. Nuri Paşa ile Numune Tabur Komutanı Yüzbaşı Emin süvari muharebesinin ardından kendilerini güvenli bölgeye atarken, Binbaşı Cafer el-Askerî, Mitralyöz Yüzbaşı Nihad ve Mitralyöz Teğmen Muhtar İngilizlere esir düşerler.[128] Bu muharebeden sonra, İngilizlerin Sid-i Barani'yi işgalinin önü açılır. Dağılan Sünûsî kuvvetleri ise kısa sürede toparlanarak, Sellum yakınındaki Bir-i Var ordugâhına çekilmeyi başarırlar. Burada da İngiliz kuvvetlerinin baskısı artınca tutunamayıp, Sid-i Aziz'e çekilirler ancak düşman saldırılarına karşı koyamazlar. Sellum yeniden İngilizlerin eline geçmiştir.

Mart 1916

Sid-i Aziz'de yaşanan yenilginin ardından Nuri Paşa, bir süre Defne'de kalır. Daha önce Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye gönderdiği ve Güney Koluna katılma kararını bildirdiği mektubuna verdiği cevapta, Seyyid, elindeki kuvvetlerle (1800 piyade, iki top, iki makineli tüfek) İngilizlerle savaşamayacağını, mühimmat vs. getirmek üzere bizzat kendisinin İstanbul'a gitmesini yazıyordu.[129] Kabilelere ve şeyhlere yazdığı mektuplarda ise Türklere, İngilizlerle muharebe için asker vermemelerini söylüyordu. İngilizlerin saldırıları devam eder. Sünûsî kuvvetleri, yollarda epeyce güçlükler atlattıktan sonra, önce Tobruk'un güneybatısındaki Akerme'de ardından da İngazali'de başta Nuri Paşa olmak üzere az sayıda Osmanlı subayıyla toplanabilirler. Kabileler arasında baş gösteren

moral bozukluğu ise Nuri Paşa tarafından çıkarılan "denizaltılarla bütün ihtiyaçların getirileceği ve yeniden İngilizlere karşı harekete geçileceği" haberleriyle giderilmeye çalışılıyordu. Bundan yararlanmak isteyen İtalyanlar, Nuri Paşa'ya gönderdikleri mektupta, eğer isterse bir İtalyan harp gemisiyle İstanbul'a gönderilebileceklerini bildirirler. Nuri Paşa bu teklifi, Kut-ül-Ammare'de Osmanlı kuvvetlerine esir düşen İngiliz General Townshend'in İtalyan gazetelerinde çıkan bir resmini kesip göndererek cevaplar.[130]

Alınan mağlubiyetlerle aslında Mısır'a yönelik bir sefer yapma imkânı artık kalmamıştır. Sahil kolu harekâtı başarısız olmuştur. Lojistik destek akışındaki aksaklıklar, Nuri Paşa'yı Osmanlı yanlısı kabilelerden borçlanmak zorunda bırakır. Hareket yeteneği kısıtlanınca Ağustos ayına kadar kalacağı Cidabiye'ye gider. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye muhalif olan yeğeni Seyyid İdris, Cidabiye'dedir. Seyyid İdris, İngazali'deki subayların kendisinin aleyhinde faaliyette bulunduklarından şüphelenmeye başlar. Buraya güvendiği bir adamını gönderip, yapılan işlere karışmaya başlayınca, Nuri Paşa da Osmanlı subaylarını peyderpey yanına alır.

Nisan 1916

Bu dönemde olağanüstü bir hareketlilik görülmez. Bir bekleyiş hâkimdir. Siyasî anlamda da bir değişiklik yaşanmaz.[131] İstanbul'daki Alman askerî temsilcisi Otto von Lossow'un, Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Başkanlığına bildirdiğine göre, Alman Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanlığınca Akdeniz'deki bütün denizaltı komutanlarına mümkün olduğu kadar erzakla birlikte Akdeniz'de ele geçirilecek düşman gemilerindeki malların da Sünûsî'ye gönderilmesini emretmiş, Yunanistan'dan erzak tedarikinin mümkün olmadığı bildirilince Madrid'e müracaat edilmiştir. Bu haber alınınca Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Başkanlığı, bu sırada Pola'da bulunan Gazzeli Cemal'e Nuri Paşa'ya bu durumu bildirmesini, Derne ile Bingazi arasındaki sahile malzeme götürerek karaya çıkarttıracaklarını, halkın bunların boşaltılmasında yardımcı olmasını sağlamasını bildirmesini emreder.[132] Pola'dan Trablusgarp'a

giden denizaltı, subaylarla malzemenin tamamını alamadığından, Gazzeli Cemal ile dört subay 10 Nisan'da başka bir gemiyle yola çıkarlar. Gemideki malzemeler, Tunus'un güneyinde operasyonlar gerçekleştiren Mannesman'a aittir. Ayrıca Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin Alman İmparatoruna yazdığı üç mektuba verilen cevap da kendisine ulaştırılacaktır. Geriye kalan sekiz personel ve malzeme Viyana üzerinden İstanbul'a döneceklerdir.[133]

Mayıs - Haziran 1916

Almanların 12 numaralı denizaltısı, Bingazi ile Sellum arasındaki sahillere İngiliz ve İtalyan kuvvetlerince dökülen torpillere çarpıp batınca, Almanya Bahriye Nezareti, bu bölgeye denizaltıların gitmesini yasaklar.[134] Pola'dan Trablusgarp'a giden Alman denizaltılarına Osmanlı personelinin bindirilmesinde çıkarılan engeller üzerine Harbiye Nâzırı Enver Paşa devreye girer, 21 numaralı denizaltı ile giden personel, Nuri Paşa ile görüşemeden geri dönmek zorunda kalır.[135]

Otto von Lossow tarafından, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'ya, denizaltının Kataru'dan[136] (Katerina) ancak iki üç hafta sonra hareket edebileceği bildirilir. Enver Paşa'ya gönderdiği yazıda ise Akdeniz'deki Alman denizaltılarının sınırlı sayıda olması, Selanik önlerinde ve Karadeniz'de denizaltıların sürdürdükleri önemli görevler yüzünden Alman Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanlığının bölgeye ayda bir defa düzenli sefer yapılamadığı bilgisini ilettiğini açıklar. Otto von Lossow'un gideceğini söylediği denizaltıyla, Nuri Paşa ile eş-Şerif'e Temmuzun ikinci yarısında yapılması planlanan Mısır taarruzuna bütün kuvvetleriyle yardım etmelerinin bildirilmesini, Osmanlı Devleti'nce Seyyid'e "siyasî bazı ümitlerin verilmesini" Almanya Hükümetinin tavsiye ettiğini de bu arada belirtir.[137] Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a malzeme naklinde kullandığı yelkenli gemilerden, ikisi Fethiye'de birisi de Marmaris'tedir ve onarımları sürmektedir.[138] Bakanlar Kurulunca "mu'allâ-yı hilâfetpenahî"ye sadakati ve bağlılığı dikkate alınarak, "devletlü Şeyh Seyyid Ahmed eş-Şerif Paşa hazretlerine Trablus-

garp ve Bingazi havalisi nâib-üs-sultanı unvanının tevcihi" kararı, 22 Haziran 1916 tarihli irade-i seniyye üzerine çıkarılan fermanla, 29 Haziran'da Sadaretten Harbiye Nezaretine gönderilir.[139]

Almanya Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın, Kasım (1915) ayında Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin yanından ayrıldığını söylediği Trablusgarp Konsolosu İhtiyat Yüzbaşı Mannesman öldürülür. Seyyid Mehdi'nin başkanlığındaki bir heyet, konsolosun üzerindekileri, bir tutanakla Afrika Gruplar Komutanı Nuri Paşa'ya teslim eder. Mannesman'ın üzerinden 422 Osmanlı Lirası, 5758 İngiliz Lirası, 1346 Fransız Lirası, 266 Osmanlı kuruşu ve 25 Osmanlı parası çıkar.[140]

Meclis-i Âyandan Süleyman el-Barunî, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya bir dilekçe arz eder. Trablus'un İtalyanlarca işgalini bir matem ve hüzün devri olarak niteleyerek, Trablus'un Osmanlı topraklarına ilhakını, Trablus mücahidlerine de doğrudan mühimmat ve para gönderilmesini ister. Trablus bölgesindeki durumu tespit edip doğru bilgileri edinmek üzere, Süleyman el-Barunî'nin kardeşi Yahya el-Barunî görevlendirilir. O da bir Alman denizaltısıyla Mısrata kıyılarına çıkarak, çeşitli temaslarda bulunur. Ramazan Şetevî ile görüşür. Onun, Enver Paşa'ya yazdığı bir mektubu alır, denizaltıyla Pola'ya ve ardından İstanbul'a döner. Gelen bilgilerin değerlendirilmesinden sonra, Trablus bölgesine yerleşilip kuvvet kazanılırsa, Kuzey Afrika'nın her tarafına çok çabuk hâkim olunacağı fikri ağır basar.[141]

Temmuz 1916

Nuri Paşa, aradan geçen sürede İstanbul ile haberleşmede sıkıntılarla karşılaşır.[142] Cidabiye'den gönderdiği 15 Temmuz 1916 tarihli raporlarında, geride kalan aylarda yaşanan olaylara dair, Harbiye Nezaretine ayrıntılı bilgiler sunar.

"Sahil kolu harekâtının gayri müsait netice vermesini" kabul eden Nuri Paşa, bunun sebeplerini ilk raporunda açıklar. Ona göre öncelikli sebep, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin samimiyetsizliğidir. Dünya harbi dolayısıyla İtalyanlar, Nuri Paşa'nın

da gelişiyle beraber, Bingazi'nin iç kesimlerini boşaltarak sahile çekilmişlerdir. Osmanlı Devleti aleyhtarlığıyla tanınan bazı ileri gelenler, Seyyid'e, "Arap Halîfeliği" fikrini telkin ederek her konuda Osmanlı Devleti'ni kötü gösterirler. Ayrıca Almanya'nın üç görevli yollayarak yaptığı propagandadan etkilenerek cesaret bulan Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, Nuri Paşa'ya "Yalnız Hükümetten para ve mühimmat koparmak üzere hürmet gösteriyor" ve "Müteaddid defalar Hükümete adem-i itimad (*güvensizlik*) göstererek yalnız Enver Paşa'ya itimad etmekde olduğunu" söylüyordu.[143]

Seyyid'in diğer bir korkusu da Osmanlı subaylarının komutasındaki yerli kuvvetler üzerindeki kontrolü kaybetmektir. Nuri Paşa'nın verdiği emirleri, ondan habersizce bozdurmayı alışkanlık haline getirmiştir. Erzakları sorumsuzca kendisi ve yandaşları için kullanmaktan çekinmediğinden, gittikçe artan bir biçimde kuvvetlerin iaşesi meselesi doğar. Emir komutadaki zafiyet de ayrı bir mesele olarak günden güne büyür. İstanbul'la yeterince kurulamayan bağlantıdan dolayı gerçek personel ihtiyacı ve ikmal maddelerinin temininde sıkıntılar yaşanır. Mesela, çok sayıda küçük zâbite ihtiyaç varken, subay gönderilmesi bunlara bir örnektir. Yerli personelin askerî düzene uymamaktaki ısrarı da bir başka meseledir. Yerli subayların komuta ettiği taburlar ve özellikle Seyyid'in talebeleri yağma yapmaktan hiçbir zaman vazgeçmezler. Seyyid'in buna göz yummasıyla, Doğu ile Batı kabileleri arasındaki soğukluğun bir türlü giderilemediğini söyleyen Nuri Paşa, sahil kolunun başarısızlığını raporun sonunda şöyle açıklar: "Seyyidin harekâta tarafdar olmaması ve işe az bir zamanda nihayet bulacak zannıyla başlanması adem-i muvaffakiyete (*başarısızlığa*) sebep oldu."[144]

Nuri Paşa'nın değerlendirmesine göre, uzunca bir ihtiyaç listesinin tamamlanması şartıyla "Gelecek kış içün Mısır'a tecavüz imkân dâhilindedir." Nuri Paşa'nın "Temini lazımdır" dediği listede, ilk şartı dikkati çeker. "Hassaten bura işlerine bakacak ve daima temas ve muhabereyi temin edecek muntazam bir heyetin teşkili."[145] Diğer maddelerde personel, ikmal, silah ihtiyaçlarını ayrıntılarıyla sıralar.

Seyyidlerin güç mücadelesi sürer. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin kardeşi Seyyid Hilâl, İtalyanlarla barış yapmak üzere, İtalyan komutanla görüşmek için Sid-i Aziz olayından bir gün önce istihkâmlardan dışarıya çıkınca, yakalanıp Tobruk'a götürülür. Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin Bingazi ve Trablus hâkimi olarak atadığı Seyyid İdris, babasından kalan hâkimiyet hakkını kurtarmaya çalışmaktadır. Osmanlı Harbiye Nezaretine gönderdiği mektupta, Trablus nâib-üs-sultanlığının kendisine verildiğini gösteren fermanın yanı sıra Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'ye yapılan yardımın aynen ona da yapılmasını ister. Her hususta hükümetin emrinden çıkmayacağını da vurgular. Nuri Paşa bu tutumu şöyle değerlendirir: "Anladığıma göre esyâdın (*seyyidlerin*) yekdiğerinden farkı yoktur. Temin-i menfaat içün teklif olunan her şeyi kabul eyler ve iş bitince vazgeçer."[146]

Seyyidlerin tutumunu tasvip etmediklerinden onların emrine girmeyen yerli aşiretler, bazı bölgelerde denetimi ellerinde tutmaktadırlar. Nuri Paşa'nın açıkladığına göre, Sirt'in batısından Tunus'a kadar olan bölge, Mısratalı Ramazan Şetevî, Şeyh Sof ve Yüzbaşı Seyyid Hasan'ın hâkimiyeti altındadır. Bunlar, Seyyidleri hâkim olarak tanımayıp, "buranın hâkim-i mutlakı olan Hükümet-i Osmaniye gelirse hepimiz itaat ederiz" demektedirler.[147]

Bu arada, dokuz ay önce Nuri Paşa'nın, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın bir mektubuyla birlikte muharebe altın imtiyaz madalyası gönderdiği Darfur Sultanı Ali Dinare, İngilizlerle çarpışmayı sürdürmektedir. Sudan'ın doğusunda yer alan Darfur, önceleri "müstakil bir hükümet iken 1876 yılında Zübeyr Paşa tarafından Mısır hâkimiyetine alınmış, daha sonraları Sudan'da çıkan kargaşalıklar esnasında Mısır idaresinden ayrılmayı başarmışsa da bir daha tamamen bağımsızlığına sahip olamamıştı."[148] Birinci Dünya Harbi başladığında Darfur'da, Sudan hükümetince "sultan olmak üzere tanınan" Ali Dinare, tam bağımsızlığı yeniden elde etmek maksadıyla, Mısır'a karşı yani Mısır hâkimi İngilizlere karşı şiddetli bir mücadeleye girişmiştir. Bu gelişme, İngilizler için büyük bir tehlike doğurduğundan, Ali Dinare'yi etkisiz hale getirmek için her yola başvuruyorlardı.[149] Tabii olarak Osmanlı Devleti de elin-

deki imkânlar dâhilinde Ali Dinare'ye her türlü desteği vermeye çalışıyordu.

Nuri Paşa bu sırada tanık olduğu dikkat çekici bir olayı da raporunda şöyle aktarmaktadır: "Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, İngilizlerle sulh yapmağa çalışıyorsa da İngilizler buna yanaşmak istemiyor. Kendisinin gönderdiği sulh memurunu hapsettiler."[150]

Harbiye Nezaretinin Mısır'a yönelik ikinci bir harekât yapma kararlılığı devam eder. Nuri Paşa, Mısır'daki gelişmeleri, oradan Seyyid'e gelenlerin anlattıklarını dinleyip istihbarat bilgileri edinerek Harbiye Nezaretine aktarmaya çabalar. Yukarıda anlatılan Sellum olayından bir süre sonra, Kanal harekâtının başlamayacağına kanaat getiren İngilizler, Mısır'da topladıkları askerleri Fransa'ya kaydırma yoluna gitmişlerdir. Ali Dinare'nin üzerine gönderdikleri kuvvetlerdeki Mısırlılar karşı tarafa geçince, İngilizler kendi askerlerinden oluşan birlikleri sevk etmek zorunda kalırlar.[151]

Nuri Paşa'ya, Harbiye Nezaretinden gelen emirde 14 Temmuz 1916'da Mısır'a karşı taarruza geçmesi emredilir. Zinde kuvvetler, Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin emrindedirler. Nuri Paşa ise Seyyid'e güvenmemektedir. "Ben kendisine Harbiye Nezaretinin mektubuyla hususi bir mektup ve on bin lira göndereceğim. Emrinizi ne vech ile telakkî edeceğini bilmiyorum"[152] diyerek, fikrini açıkça dile getirir. Trablusgarp'taki sahil kolu ise erzaksızlıktan dolayı hareket edemeyecek bir haldedir. İtalyanların erzak temin noktalarını kapatmasıyla, sıkıntı fazlasıyla büyümüştür. Bunların ötesinde, Trablusgarp'taki yerli kuvvetlerin korkulu rüyası haline gelen, İngilizlerin "makineli tüfekli zırhlı otomobillerine" bir çare bulunması şarttır. Eğer bunları tehdit edecek bir silah elde olmazsa, hareket etme imkânı zordur. Nuri Paşa, raporunda bu önemli hususları dile getirdikten sonra, Mısır'a karşı düzenlenecek harekâta, buradan bir yardımın ne denli zor olacağını da örtülü bir şekilde söyler. "Buradan (el-)Vâhât'a kadar yalnız yürümek şartıyla otuz ila kırk gün lazımdır." Yine de kendisinin toplayabileceği en fazla 600-1000 kişilik bir kuvvetle Kahir'e civarına inebileceğini sözlerine ilave eder.[153] Bu düşünceler temenniden öteye geçmeyecek, İkinci Kanal Seferi de Alman Albay Friedrich Kres

von Kressenstein komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin ağır yenilgisiyle sonuçlanacaktır.

Darfur Sultanı Ali Dinare'nin İngilizlere karşı mücadelesi, stratejik bir mahiyettedir. Harbiye Nâzırı Enver Paşa, buradaki mücadeleyi yakından takip etmekte ve Nuri Paşa'dan gelişmeler hakkında bilgi istemektedir. Nuri Paşa, 15 Temmuz 1916 tarihli 12 numaralı raporunda "Darfur Sultanı Ali Dinare hakkında" bilgi arz eder. Ali Dinare, yokluklar içinde savaşmaktadır. İhtiyacı olan harp silahlarından yoksundur. Kendisine süratle silah ve mühimmat ulaştırılması lazımdır. Ali Dinare'nin Osmanlı Devleti'ne bağlılığının mükâfatlandırılması için de ona gönderilmek üzere, Nuri Paşa şu isteklerde bulunur: "Yazılacak mekâtibden (*mektuplardan*) başka murassa (*kıymetli taşlarla bezenmiş*) bir kılıç ve esliha (*silahlar*) ve Osmanlı bayrağına sarılı iyi bir Kur'an-ı Kerim, birkaç murassa saat, gümüş ayna, bilhassa giyecek cübbe ve maşlahlar ve ağır ipekli kumaşlar, ay yıldızlı güzel bir çay takımı, gül ve yasemin, anber gibi kokular ve kadınlarına küpe, bilezik ve kardeşlerine de giyilecek hediyeler ve (...) kumandanı bulunan kardeşine de kıymeti daha az bir kılıç ve tüfek irsali (*gönderilmesi*) lazımdır."[154]

Nuri Paşa, bir de ilk gelecek denizaltıyla gönderilmesi gerektiğini söylediği "eşya listesi" hazırlar ki ne kadar gerçekçi olduğu tartışmalıdır. Temmuz 1916'da istenenler şunlardır: "100.000 adet büyük çaplı mavzer fişeği; 50.00 adet Gırra "Yunan tüfeği" fişeği; 20.000 adet martin fişeği; 200.000 adet büyük çaplı İtalyan tüfeği cephanesi; 5000 kat asker iç çamaşırı; iki veya dört adet Rus mitralyözü beher mitralyöze yüz şerit ve birer nişancı çavuşu birlikte; 200.000 adet Rus cephanesi; 100 ila 150 deste dikiş makinesi iğnesi (6 ve 4 numara); 50.000 deste fişek Fransevi; 2000 beyaz dikiş makarası."[155]

Nuri Paşa, Harbiye Nezaretine yazdığı resmî raporların yanı sıra "muhterem ağabeyi" Enver Paşa'ya da ayrıca bir mektupla mevcut durumu anlatır. Ulaşımın kesilmesinden doğan çeşitli sıkıntılar yaşanmaktadır. Binbaşı Hüsameddin'in denizaltıyla getirdiği malzemeler bir nebze rahatlık sağlamıştır. Yine Seyyidlerle ilgili bilgileri de aktarır. "Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, öteden

beri yazdığım vechle Hükümetimize gazûbdur (*kızgındır*). Seyyid İdris ise bundan bil-istifade (*istifadeyle*) Hükümet muavenetiyle (*yardımıyla*) temin-i mevki (*mevki kazanmak*) etmek ve hakkını istihsal (*elde etmek*) etmek istiyor. Seyyid İdris, Seyyid Ahmed'den insaflıcadır. Seyyid İdris'in kullandığı bayrak Osmanlıdır. Yalnız siyah zemin üzerinde beyaz ay yıldızdır."[156] Nuri Paşa'nın ihtiyat payı bırakarak ehven-i şer olarak gördüğü Seyyid İdris, Sellum'un düşmesinden sonraki siyasî gelişmelerden yararlanmak için harekete geçer, İngilizlere ve İtalyanlara görüşme teklif eder. Tarafların temsilcileri, Bingazi'nin güneyinde bir araya gelirler. Oysa aynı günlerde İngilizler, İtalyanlarla yaptıkları bir anlaşmada, Seyyid İdris'i Sünûsîlerin lideri olarak tanımak, fakat hiçbir arazi üzerinde ona kontrol hakkı, bağımsızlık, özerklik vermeme konusunda anlaşmışlardı. Böylece Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî'nin karşısına, yeğeni, siyasî bir oyuncu olarak çıkarılırken Sünûsîler de bölünüyorlardı.[157]

Nuri Paşa, İtalyanların ikmal yollarını kapamasının ortaya çıkardığı nazik durumu "Öteden beriden temin olunabilecek hurma, pirinç veya unun yerini tutamaz. Bunun için bize en evvel yiyecek gönderiniz"[158] diyerek anlatır. Bölgedeki mücadelenin devamı için gönderilen paralara ve meselenin psikolojik boyutuna dair Nuri Paşa'nın açıklaması, satrancın hangi şartlarda ve hangi ülkelerle oynandığını göstermektedir. "Son gelen paranın iki bin beş yüz lirası altın, mütebaki (*arta kalan*) on bin lirası gümüş ve yirmi altı bin liradan ziyadesi banknottur. Her ne kadar banknotu tahvil etdirmeye çalışacak isek de Alman'ın, İngiliz'in liralarına karşı bizim de altınımız lazımdır. Korkarım ki esyâda Hükümetin fakirleşdiği fikrini vermesin."[159] Afrika Gruplar Komutanlığının 26 Temmuz 1916 tarihli tutanağına göre Harbiye Nezaretinden, Yüzbaşı Hacı Kâmil vasıtasıyla 39.100 Osmanlı lirası gönderilmiştir.[160]

Ağustos - Eylül 1916

Mısır'a yönelik harekâtın başarısızlığının ardından, Afrika Gruplar Komutanlığının Trablusgarp'taki mücadele alanında ar-

tık ağırlıklı olarak İtalyanlar vardır. Afrika Gruplar Komutanlığı karargâhı Bingazi bölgesinden Trablus bölgesine nakledilir. İtalyanların Hums, Trablus ve Zuvara'da ciddi anlamda zayıf olduğu, güçlü bir direnişe karşı koyamayacağı tespit edilir. Bir süreden beri düzenli şekilde gelen silah ve cephaneyle, yerli kabilelerde harp heyecanı olağanüstü derecede artar. İtalyanların lojistik destek alamamalarından da yararlanarak, bu üç kentin işgalden kurtarılması fikri ağırlık kazanır. Bu harekât, siyasî ve askerî sonuçları bakımından aslında zorunlu görünür.[161] İtalyanlarla 1912 harbinden sonra tarafların elinde kalan bazı esir asker/subayların meselesi çözümlenmemiştir.[162] İtalya hükümeti nezdinde yapılan girişimlerden, İtalyanların elinde esir olmadığına dair yapılan açıklamalardan başka bir sonuç çıkmaz.[163]

İngilizler, Nuri Paşa'yı etkisiz hale getirmek için, öldürüldüğü söylentilerini her tarafta yayarlar. Harbiye Nâzırı Enver Paşa, kardeşine yazdığı "hususi mektupta" bu haberi duyunca kendisinin, anne ve babasının ne kadar üzüldüklerini, yalan olduğunu öğrenince de o ölçüde sevindiklerini yazar.[164] Mektupta, onun istediği para, silah, mühimmat, elbise ve diğer eşyalardan şimdilik mümkün olanları gönderdiğini söyledikten sonra bu kez yine hediyeler yolladığını da kaydeder. Hediyelerin arasında yirmi kıratlık tek taşlı bir pırlanta yüzük ile dört tane de "murassa kılıç" vardır. Enver Paşa bu hediyelerin kimlere dağıtılacağını da söyler. "Yüzüğü Seyyid Ahmed Şerif'e vermek münasip olur. Kılınçların üzerinde dahi yazılı olduğu gibi biri sana, diğer ikisinden biri Seyyid İdris'e diğeri dahi Ali Dinare('ye) aiddir. Namlusunda isim yazılı olmayan dördüncüsü dahi Ali Dinare'nin kardeşine gönderilecektir. Bileziklerle küpeleri Seyyid Ahmed Şerif, Seyyid İdris'in haremlerine ve Ali Dinare('nin) haremlerine tensib etdiğin vechle verirsin."[165]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, "ilgili yerlere" lojistik destek sağlanması için gerekli bağlantıları kurar ve icra eder. Trablusgarp'a para gönderilmesi de bunlardan biridir. Bölgeye "özel görevli" hüviyetiyle gidip gelen Binbaşı Hüsameddin, para naklini de bu sırada gerçekleştirir. Ağustos ayı sonlarına doğru (21 Ağustos) Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa, Viyana Askerî Ataşeliği-

ne gönderdiği "acil" kodlu telgrafta, Binbaşı Hüsameddin'in yanında bulunan 10.000 lira nakit parayla yola çıkacağını bildirir. Onu, dört gün sonra ataşeliğe müracaatında, üzerindeki paranın yarı yarıya Fransız ve İtalyan paralarıyla değiştirilmesi için gereken hazırlığın yapılması, Trablusgarp'a hareketinde bir gecikmeye meydan verilmemesi konusunda uyarır.[166] İki gün sonra Binbaşı Hüsameddin yanındaki iki subayla, Konvansiyonel treninde bir vagon "askerî eşyayla" birlikte İstanbul'dan yola çıkar. Viyana'ya varışlarında hemen Pola'ya geçeceklerdir. Trablusgarp'a malzeme ve personel nakli buradan yapıldığından, Viyana Askerî Ataşeliği bunların bölgeye hareketlerinde hiçbir gecikmeye yol açmayacak tedbirleri sağlamakla yükümlüdür.[167]

Nuri Paşa'nın silah, cephane, personel talebi Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin koordinatörlüğünde büyük oranda hazırlanmış, ancak ulaştırmada güçlükler sürmektedir. Yelkenli gemileriyle Trablusgarp'a sevki planlanır. Yine Afrika Gruplar Komutanlığının çıkardığı altı aylık bütçe olarak 30.000 Osmanlı altın lirası ile 90.000 kuruş mecidiye İstanbul'dan Eylül ayı sonlarında gönderilir.[168]

Osmanlı Hükümeti Trablusgarp'ta kalıcı adımlar atmaya karar verir. Meclis-i Ayandan Süleyman el-Barunî, fermanla 21 Eylül'de "Trablusgarp Vali ve Kumandanlığına" tayin edilir. Ertesi günü de hükümet, bir talimatla görev ve yetkilerini belirler. İdari merkez yapılacak yerde, halk huzurunda ferman okunacak ve diğer bölgelere de tebliğ edilecektir. Osmanlı Devleti'nin varlığını gösterecek şekilde basit bir teşkilatlanmaya gidilecektir. Halk hiçbir şekilde vergi mükellefi sayılmayacak, genel giderler için bazı yerlerde çok az vergi alınabilecektir. Mücahidlerin ve şeyhlerin istatistiklerinin hazırlanmasından sonra işler düzenlenerek dağıtım yapılacaktır. Gençlerden gönüllü taburları oluşturulacak, bir bedel karşılığında halktan da yararlanılacaktır. Gönüllü taburlar her türlü askerî düzene tâbi olacaklardır. Vali, geniş bir yetkiyle mülkî ve askerî işleri idare edecektir. Askerî işlerin yürütülmesinde kurmay bir subay valinin yanında bulunacaktır. Afrika'daki askerî hareketlerin birlikte düzenlenmesi için Afrika Gruplar Komutanı Nuri Paşa'yla muhabere tesis ve temas kuracaktır. Bölgedeki Sünûsîlerle iyi ilişki-

ler sağlanacaktır. Mülkî ve askerî disiplin işlerine bakacak divan-ı harp ve sivil görevli atanacaktır. Genel durum hakkında siyasî, askerî ve malî raporlar gönderilecek, gerekenler için merkezi yönetimin onayı istenecektir. Tunus eyaletinde bir bölgeye gidildiğinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ilan edilecek ancak mevcut mülkî teşkilat, idari tüzükler, kanunlar korunacak, halktan memurlar atanacaktır. Vilayet ve çevresinde mülkî ve askerî görevlilerin, halkın hizmetlerine mükâfat olarak daha sonra onaya sunulmak kaydıyla şimdiden rütbe, nişan ve madalya vermeye vali yetkilidir.[169]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa, Viyana Askerî Ataşeliğine gönderdiği 26 Ağustos tarihli şifresinde bu kez "ma'lûm mahalle" gitmek üzere gelenlerin olduğunu ve bunların da Binbaşı Hüsameddin'in kafilesine katılacaklarını bildirir. Balkan treniyle İstanbul'dan hareket edenler "Ayan azasından Süleyman el-Barunî Efendi hazretleri, İsa el-Barunî Efendi ve Erkân-ı harb Binbaşı Abdurrahman Nafiz Bey"dir.[170] 28 Eylül'de Viyana'ya ulaşan heyet, 7 Ekim'de Pola limanındadır.

Ekim 1916

Seyyid İdris ile İngiliz ve İtalyan temsilcileri arasında, Cidabiye kıyısındaki Zuveytina'da Temmuz ayından beri yaklaşık üç aydan beri süren görüşmeler sona erer. Görüşmelerin sonunda Seyyid İdris'in elinde bulunan İngiliz esirler, serbest bırakılırlar. İngilizlerin şartları, "Türkleri bu kıt'adan uzaklaştırmak, İtalyanlarla uyuşmak".[171] Nuri Paşa, Harbiye Nezaretine yazdığı 3 Ekim tarihli "vaziyet-i hâzıraya dair" raporda, İngilizlerin birinci şartlarına karşılık, "Külliyetli para va'd ettikleri veya verdikleri anlaşıldı" diyor. İngilizler, Seyyid İdris'le anlaşmış görünseler de zırhlı otomobillerle "mücahidlere" yönelik saldırılarını sürdürürlerken, diğer yandan bazı kabileleri de Bingazi bölgesinde yağmaya kışkırtırlar. Esas amaçları, Trablusgarp'tan Mısır'a karşı yapılması muhtemel bir taarruza engel olmaktır.

İtalyanlarla uyuşulmaz. İtalya'nın Trablus Valisi, Seyyid İdris'in barış yapmak üzere İngilizlere başvurusunu, vatanın pek sıkın-

tıda olduğuna yorarak, zaten çöküşü kaçınılmaz olan Sünûsîliği birtakım imtiyazlar vererek büyütmek istemediğinden, barışa yanaşmaz.[172] Seyyid İdris'ten, silahların teslimini ve ordugâhların dağıtılmasını isterler. O da bunu kabul etmez. Esir değişimi de gerçekleşmez. İngilizlerle ve İtalyanlarla görüşmelere başladıktan sonra Seyyid İdris, Osmanlı kuvvetleri aleyhinde şiddet kullanmaya başlar. Nuri Paşa, raporunda bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Buradaki memurîn-i Osmaniye (*Osmanlı memurları*) ve bilhassa kumandanın mevcud bulunmasını hâkimiyetine bir darbe buluyor. Bundan dolayı ordugâhlardaki Türk ve yerli bilumum Osmanlı zâbitân ve memurînini çıkardı. Yerine ihvandan zevat (*sadık adamlar*) koydu. Mamafih hükümetin parasından istifade etmeği düşündüğü için Devlete zâhirî (*görünürde*) ibrâz-ı muhabbet ediyor (*muhabbet gösteriyor*) ve kendisinin hâkim-i mutlak olarak tanınmasını ve buradaki bilcümle memurîn-i Osmaniye'nin kendi emrine verilmesini taleb ediyor. Hükümet parasını dağıtmakda pek cömertlik gösteriyor."[173]

Mevcut şartlar altında, Nuri Paşa ve emrindekiler "üç aydan beri hiçbir işe karışmaz"lar. Seyyid İdris'in engellemeyeceğine dair sözüne rağmen, ona güvenemeyen Nuri Paşa, Ali Dinare'ye gönderilecek malzemeleri de ulaştıramaz. İngiliz zırhlı otomobillerinin saldırısı karşısında duramayan Ali Dinare, başkenti Faşir'i boşaltarak daha batıdaki dağlık araziye çekilmek zorunda kalır. Trablusgarp'taki mevcut siyasî ve askerî şartları göz önüne alan Nuri Paşa, Almanya'yla ilişkileri her şeye rağmen iyi seviyede tutmak gayesindedir. Osmanlı Devleti hakkında olumlu düşüncelere sahip olmalarının yanı sıra, yaptıkları hizmetlerden dolayı, bölgede resmî görevli iki Alman personelden subay olana gümüş liyakat madalyası, Mannesman şirketi memuruna da dördüncü rütbeden Mecidiye nişanı vermek üzere Harbiye Nezaretinden müsaade ister.[174]

Nuri Paşa, "muazzez ağabeyi" Enver Paşa'ya yazdığı 3 Ekim 1916 tarihli mektubunda, artık bölgeden Mısır'a yönelik bir hareket imkânı kalmadığını açıkça söyler ve bölgeye yönelik yeni teklifler sunar. "Bendeniz daima şarka bir hareketin imkânı ümidi

ile oyalandım; fakat bugünden sonra arzumu yerine getirebilmek için mutlaka bir kuvvet-i muntazama-i askeriye (*düzenli askerî kuvvete*) lüzum vardır. Bu gidişle böyle bir kuvvetin buraya gelmesi gayri kâbil gibi görünüyor... Bence Devletin Bingazi kıt'asına dair bir fikri varsa birtakım şerâit tahtında (*şartlar altında*) ve Seyyid İdris'in kumandası altında birkaç küçük zâbit ile bir idare heyeti gönderir. Bir senedir yekdiğerini boğazlayan garba da bir kumanda heyeti göndererek doğrudan doğruya İstanbul'a irtibatını temin eder. Bu kuvvet Afrika'da hem şark ve hem garb içün nokta-i istinad (*dayanma noktası*) olur."[175] Trablusgarp'a hükümetin eğilmesini isteyen Nuri Paşa, burada doğrudan İstanbul'a bağlı bir idarenin kurulması fikrini ısrarla tekrarlar. Bu adımın malî portresi aylık 15-20.000 liradan aşağı olmayacaktır. Onun kanaatince Sünûsîler, bu harekete iyi gözle bakmazlar fakat bir şey de yapamazlar.[176]

8 Ekim'de Süleyman el-Barunî, İsa el-Barunî, Kurmay Binbaşı Abdurrahman Nafiz, Binbaşı Hüsameddin ve diğer personelden oluşan heyet *U-39* denizaltı gemisiyle yola çıkar.[177] Yanlarında "yirmi sandık içinde otuz dokuz bin liralık tahsisat-ı mestûreleri (*örtülü ödenekleri*)" de vardır.[178] 11 Ekim'de Akdeniz'de rastladıkları bir İngiliz nakliye koluyla karşılıklı top atışlarının ardından bir hasara uğramadan yollarına devam ederler. 13 Ekim'de Afrika kıyıları uzaktan görülür. Denizaltı, Sirte körfezinde Mersa el-Berika önlerindedir. Önceden kararlaştırıldığı şekilde, sabahleyin denizaltının yükseltilen teleskopuna, üstte Osmanlı bayrağı, altında bir beyaz bayrak çekilir. Salla cephane sandıkları sahile çıkartılmaya başlanır. Gönderilen salla, kıyıdan İstanbul Emniyeti görevlilerinden olup bir süredir Cidabiye'de Nuri Paşa'nın yanında bulunan Manastırlı Bahaddin Bey ile bir Alman subay denizaltıya gelirler. Bahaddin Bey, Seyyid İdris'in düşmanlarla anlaştığını, Nuri Paşa'nın Cidabiye'de hiçbir iş göremeyecek halde bulunduğunu söyler. Bunun üzerine buraya malzeme ve personel çıkarılmaması kararlaştırılır, ilk gönderilen cephane sandıkları geri getirilir. Yalnız 30.000 lira teslim edildikten sonra, denizaltı, kuzeydoğu istikametinde Mısrata'ya doğru harekete geçer.[179]

Süleyman el-Barunî ve yanındakiler, 15 Ekim'de Mısrata'nın 20 km güneydoğusunda karaya çıkarlar. Ellerinde Osmanlı bayrakları taşıyan yerli halk, Mısrata'nın ileri gelenleri ve idarecileri tarafından büyük bir sevinç ve heyecanla karşılanırlar. Mısrata reisi Ramazan Bey'in vekilinin getirdiği atlara binen heyet, büyük bir alayla Mısrata'ya girer. Bu ânı, Kurmay Binbaşı Abdurrahman Nafiz şu cümlelerle anlatır: "Kasabanın her yerinde Osmanlı bayrakları sallanmakta idi. Büyük küçük, kadın ve erkek bütün halk ve civar köylüler Mısrata sokaklarını doldurmuştu. Herkes büyük bir heyecan ve sevinç içinde yüzüyordu. İstanbul'dan gelmiş üniformalı Türk zâbitlerini görmek, halkı çıldırtıyordu. Gözlerine inanmak istemiyorlardı."[180]

Ertesi sabahtan itibaren göreve başlayan Süleyman el-Barunî, karşılaştığı manzarayı, Başkomutanlığa yazdığı "çok gizli" işaretli raporunda şöyle anlatır: "Hükümet-i Osmaniye nâmına meşayihden (şeyhlerden) Ramazan Bey Mısrata, Sirt, Urfele, Zılleteyn, Maslata ve (...) kazalarından ibaret mıntıkada ifâ-yı umûr ediyordu (*işleri yerine getiriyordu*). Garbda bazı ihtilafâtdan (*ihtilaflardan*) dolayı Tarhunelilerle Ramazan Bey hâl-i harbde (*harp halinde*) idi. Cebel-i Garbî'de de kabâil (*kabileler*) aralarındaki ihtilâf dolayısıyla muhârib idiler. Zuvara ile Zaviye de aynı halde idi. Şarkda Sünûsîler Mısratalıların Tarhunelilerle meşguliyetinden bilistifade Mısrata ve havalisini işgal etmek üzere Osmanlı zâbitânından Kaymakam Yemenli Musa Bey kumandasıyla Sirt'e doğru yürüyüşde idi."[181] Sünûsî kuvvetleri, 17 Ekim'de Sirt'e hâkim olurlar. Otorite boşluğundan doğan kargaşa ortamında, güçlerini ispatlamak peşindeki kabilelerin karşılıklı saldırılarının önlenmesi, çözülmesi gereken en önemli meseledir.

Süleyman el-Barunî, Meclis-i Ayanın 1 Kasım'daki toplantısında okunan mektubunda da karşılanmasını şöyle anlatacaktır: "Bu defa Trablusgarp'a gelişim hayırlı sonuçlar meydana getirdi. Trablusgarplıların, Osmanlı Devleti'ne olan olağanüstü sadakatlerinin ve itaatlerinin eseri olarak çok büyük bir merasimle karşılandım. Hükümetin emirlerinin yerine getirilmesi hususunda fazlasıyla kolaylıklara sahip oldum. İlk Cuma namazının Zılleteyn kaza merke-

zinde büyük bir cemaatle kılındığını, Padişah adına hutbe okunduğunu, Osmanlı Devleti'ne dua edildiğini arz ederim."[182]

Trablusgarp Vali ve Komutanı Süleyman el-Barunî, mevcut kargaşa ortamına vakit geçirmeden müdahale eder. Tarhunelilere, bütün kazalara, şeyhlere, Tunus ve civar sınıra kadar olan bölgeye; Trablusgarp Vilayetinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu, Osmanlı memurlarının geldiğini, Müslümanların arasındaki çekişmelerin, mücadelelerin bırakılarak kendisine cevap verilmesini içeren bir çağrı yayınlar. Kısa sürede olumlu cevaplar gelir. Padişahın resimleri devlet dairelerine asılır. Süleyman el-Barunî, "Bugün Trablusgarb'da Devlet-i Osmaniye'nin en büyük düşmanı İtalyanlardansa Sünûsîlerdir"[183] diyerek, Nuri Paşa'yla aynı kanaati taşıdığını ifade eder. Bu sırada Nuri Paşa Cidabiye'dedir. Süleyman el-Barunî ise ifade ettiği meseleler çözümleninceye kadar Mısrata'da kalacak, ortam normale dönünce merkez vilayet dâhilinde uygun bir yere taşınacak ve "ferman-ı hümâyûnu" orada okutacaktır.[184]

İtalyanlar, Hums, Trablus şehirlerinde işgallerini sürdürmekte, daha çok istihkâmlarına çekilerek şimdilik savunma konumunda kalarak, kabileleri birbirleri aleyhine kışkırtmak stratejisini uygulamaktadırlar.[185] Mücahidlerin ellerindeki tüfeklerin hemen hiç cephanesi kalmamıştır. Kurmay Binbaşı Abdurrahman Nafiz'in hazırladığı anlaşılan çok geniş kapsamlı raporla acil ihtiyaç duyulan silah, mühimmat, rütbeli personel, muhabere personeli listesi hazırlanarak İstanbul'dan istenir.[186] Değinilen bir diğer önemli konu da bir yıl önce İtalyanlarla yerli güçler arasında Urfele ve Mısrata civarında meydana gelen çarpışmalarda esir alınan İtalyanların durumudur. Halen 20'si subay olmak üzere esir İtalyan sayısı 525'tir.[187]

İç meselelere çözüm getirdikten sonra Süleyman el-Barunî, İtalyanlara ve Fransızlara karşı harekete geçmeyi planlar. Tunus halkının da bu hareketi beklediklerine dair duyumlar alınmaktadır. Osmanlı idarecilerinin yeniden Trablusgarp Vilayetine gelişleri ümitleri yeşertmiştir. Tabii bunun bir maliyeti olacaktır. Süleyman el-Barunî de Nuri Paşa'nın daha önce söylediği gibi aylık 15.000 Osmanlı lirası giderle istenilen düzenin yürütülebileceği düşün-

cesindedir. Raporda son söz olarak bu konuya değinen Süleyman el-Barunî, iki aylık masraf karşılığı 30.000 Osmanlı lirasının iki ayda bir düzenli şekilde gönderilmesini, bu paranın üçte ikisinin altın ve gümüş, üçte ikisinin de Osmanlı ve Fransız kâğıt parası olmasını rica eder.[188]

Süleyman el-Barunî'ye göreve başladığının ilk günlerinde, Umûr-ı Şarkıyye Dairesince Binbaşı Hüsameddin vasıtasıyla, 20.000 Osmanlı altın lirası, bir milyon kuruşluk kâğıt para teslim edilerek[189] önemli adımlar atmasının altyapısı hazırlanır. Eşzamanlı olarak Umûr-ı Şarkıyye Dairesi tarafından "cihad emrinin yerine getirilmesinde gözlenen gayretli çalışmalarından dolayı" Emir Suud bin er-Reşid'in muharebe altın ve gümüş imtiyaz madalyası; akrabalarından dört kişiye muharebe altın liyakat madalyasıyla ödüllendirildiklerini, Harbiye Nezareti Özlük İşleri Müdürlüğüne bildirerek ona göre işlem yapılmasını arz eder.[190] İtalya'daki esir Osmanlı subaylarının iadesi için, İtalya'da Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını temsil eden İspanya Elçiliği vasıtasıyla yeniden teşebbüste bulunulur, fakat İtalya'nın olumsuz tavrını sürdürmesi sebebiyle bu da sonuçsuz kalır.[191]

Cidabiye'de bulunan Nuri Paşa, İstanbul'dan gönderilen malzeme ve personel konusunda yaşadığı sıkıntıları Harbiye Nezaretine aktarmayı sürdürür. Bölgedeki gelişmelerin seyrini değerlendirdiğinde, yakın zamanda batıdan Tunus, Cezayir; doğudan Mısır ve güneyden Sudan tarafından askerî harekâtın muhtemel göründüğüne dikkati çeker ve sitem eder. "Teşkilat-ı Mahsusa Dairesinin (Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin) reviş-i hâle (*mevcut gidişe*) nazaran kesret-i mesâilinden (*meselelerinin çokluğundan*) dolayı bu taraf işlerine ehemmiyet-i mahsusa vermemesi anlaşılmaktadır."[192] Nuri Paşa, bölgenin stratejik konumu dolayısıyla artık kaçınılmaz şekilde harp sahasına dönüşeceği kanaatindedir. Buradaki gelişmeleri yakından takip ederek etkinliği artırmak için, Harbiye Nezareti bünyesinde yalnız Afrika işleriyle ilgilenecek bir şubenin kurulmasını teklif eder. Bölgenin sosyolojik yapısını iyi tahlil eden Nuri Paşa, halk nezdinde etkinliği sürekli kılmanın yolunu da gözlemlemiştir. Bunun için şeyhlere verilmek üzere "yüz adet cellabiye-

nin (*yerel beyaz erkek elbisesi*) üç sınıf olarak" hazırlanmasını, diğer taraftan "Sultan Ali Dinar için el yazmasıyla yazılı bir aded Kur'an-ı Kerim ile Kur'an-ı Kerim için işlemeli müzehheb (*yaldızlanmış*) bir mahfazanın"[193] gönderilmesini Harbiye Nezaretinden istirham eder. Bir diğer önemli talebi de sayıca çok fazla "düşman tayyarelerine karşı" Vahat ve Bingazi bölgesinde kullanılmak üzere mürettebatıyla birlikte küçük cins taşınabilir tayyare topunun gönderilmesidir.[194]

Temmuz ayında gönderilen 39.100 liranın teslim alındığını, Ekim ayı başında gönderdiği yazıyla[195] Harbiye Nezaretine bildiren Nuri Paşa, ay sonunda da ayrı bir yazıyla paranın harcamalarını açıklar.[196] Afrika Gruplar Komutanlığının Temmuz-Eylül ayı başı arasındaki geliri 45.092 Osmanlı lirası, gideri de 43.732 Osmanlı lirasıdır. Giderlerin, 22.640 Osmanlı lirası Bingazi askerî idaresine; 15.230 Osmanlı lirası Seyyidlere verilmiş; 5862 Osmanlı lirası da diğer harcamalar olarak gerçekleşmiştir. Eylül ayı başında Komutanlığın kasasında 1360 Osmanlı lirası kalmıştır.[197] Seyyidlere verilen paranın 8020 lirasını Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî, 5177 lirasını da Seyyid İdris almıştır. Nuri Paşa, Seyyidlerin eldeki imkânların dışına çıkarak, lüzumsuz harcamalar yapmalarının paranın hızla tüketilmesine sebep olmasından şikâyetçidir.[198] Özellikle kâğıt para sarfında karşılaşılan zorluklar, erzak fiyatlarının yükselişine sebep olmaktadır. İtalyanların piyasada "kâğıt para" kullanımına yönelik olumsuz baskıları bunda etkilidir. Afrika Gruplar Komutanlığının buradaki varlığını sürdürebilmesinde para çok önemlidir. Nuri Paşa da ilk posta ile 10.000 Osmanlı altın lirası, 8000 lira değerinde mecidiye veya daha aşağı kâğıt para, 2000 liralık gümüş ve mağşuşe (*karışık*) ile 10.000 liralık İtalyan banknot ve gümüş parasının yollanmasını, gelir gider hesaplarını gösterdiği yazıda, Harbiye Nezaretine arz eder.[199]

Harbiye Nezaretine yazdığı resmî yazılarda, teamüllere uygun bir şekilde, göreve yönelik ihtiyaçlarını, önceliklerini belirten Nuri Paşa, "muhterem ağabeyi" Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya gönderdiği "hususi mektuplarda" ise şahsi değerlendirmeler yapar, eleştirilerini sıralar. Öldüğüne dair İngilizlerin çıkardığı dedikodular

üzerine Enver Paşa'nın yazdığı mektubu cevaplarken, 21 Ekim'de başlayıp beş gün sonra tamamladığı "hususi mektubunda" da bunu görmek mümkündür. "Maddeten değil manen şehid olmuştum fakat bu lütufnâmeniz beni ihya etdi. Ben maddi yorgunluklardan müteessir olmadım. Asıl İstanbul'a söz işitdirmek, Seyyidlere siyaset yapmak saçlarımı ağartdı."[200]

Nuri Paşa, "muhterem ağabeyi"nin "Seyyidlere" yönelik siyasetinde hemfikir değildir. Onları üst seviyede muhatap kabul etmesini, hediyeler yollamasını eleştirir. Seyyidlere fazla iltifatın, onları Osmanlı Devleti'ne bağlamaktan çok uzaklaştırdığı kanaatindedir. Aldıkları hediyeler ve paralar nisbetinde kendilerini büyük gördüklerini söyleyerek, Enver Paşa'nın tavrını şu sözlerle eleştirir: "Siz Seyyid İdris'e ve daha evvel aynıyla olduğu gibi Seyyid Ahmed'e beşer bin lira para göndermezden evvel bunlar tamamiyle bana ve dolayısıyla Devlete merbut (*bağlı*) idiler. Ben her arzularını ihtiyaçları ve halleri nisbetinde yerine getiriyordum. Tabii mütemadiyen (*devamlı*) vermek içün azar azar veriyordum. Onlar sizin hususi muhaberatınızdan (*haberleşmenizden*) tarz-ı tahririnizden (*üslûbunuzdan*) ve çokça ihsanlar ve hedeyânızdan (*hediyelerinizden*) cesaret alarak bana ehemmiyet vermez oldular. Hatta Seyyid Ahmed, beni Sünûsî kuvvetleri kumandanlığından çıkarmaya kalkışdı. Tabii bunun zararını siz uzakdan hissedemezdiniz."[201] Seyyid İdris, kasrının üzerine siyah zemin üzerine beyaz ay yıldızlı bayrak çektirir. Bir başka şeyh hakkında ise şunları söylemektedir: "Afrika'da mevcud tarikat-i Medeniyye şeyhi Ömer Zafir Efendi şarka hareketimiz esnasında bize iltihak etmişdir. Kendisi pek para canlısı olduğundan maaşının otuz liradan aşağı olmasına razı değildir. Hâl-i hazırda urbanda (*aşiretlerde*) nüfuzu yok gibidir. Âtiyen (*gelecekte*) ba'de-l-muharebe (*muharebeden sonra*) bir menfaati melhuzsa (*düşünülebilirse*) ona göre muamele olunmak ve maaş tahsis edilmek üzere emr ü iş'ârı..."[202]

Süleyman el-Barunî'nin bölgeye "Vali ve Kumandan" sıfatıyla atanmasına ilişkin olarak da Nuri Paşa'nın çekinceleri vardır. Süleyman el-Barunî ve beraberindekilerin Trablusgarp'ın batı kısmına çıkışları bir canlılık getirecekse de onun yerine "Osmanlı

büyük zâbitânından birisi gitse idi daha iyi olacaktı" fikrindedir. Gerekçelerini sıralarken, Süleyman el-Barunî'nin memuriyet derecesinin düşüklüğünü, Trabluslu olmasını, şeyh sınıfıyla aralarının bozukluğunu, Sünûsîlerin kendisinin Batıya gönderilmesini aleyhlerinde bir hareket gibi kabul etmelerini söyler.[203] Kendi durumunun kötüleştiğini ancak düzeltmeye uğraştığını sözlerine ekleyen Nuri Paşa, gönderilmesini istediği askerlerin doğrudan Mısrata'ya çıkarılmalarının daha uygun olacağını vurgular. Orada toplanacak müfrezenin hem iaşesinin kolaylığına hem de Batıyı destekleyeceğine dikkati çeker. Aslında, askerin azar azar gönderilmesi Sünûsîleri kuşkulandıracaktır. Çünkü bunlar komutanın başkasına geçmesinden korkmaktadırlar.[204]

Bölgede psikolojik üstünlüğü elde tutmak, yerli değerler göz önüne alındığında fazlasıyla önemlidir. Görünümdeki sağlamlık, halk nazarında güçlü kabul edilmenin temel unsurlarından birini teşkil ettiğinden dolayı, Nuri Paşa bu konuda duyarlıdır. Meseleye Harbiye Nezaretinin dikkatini çeker.[205] Afrika Gruplar Komutanlığı emrindeki subayların, askerlerin, memurların resmî elbiseleri, çamaşırları, başlıkları, ayakkabıları kalmadığından dolayı şekil disiplini bozulmuştur. Bu da Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu zedeleyecektir. Lojistik destek eksikliğinden kaynaklanan bu meselenin bir an önce ortadan kaldırılması öncelik gösterir. Nuri Paşa, Harbiye Nezaretinden çok acele ulaştırılmak kaydıyla subay ve asker elbisesi ister. Yerli askerlerin ceketlerinin gömlek şeklinde, baştan geçer tarzda olmasını ayrıca vurgular. Şu isteği, yaşanılan şartları göstermektedir: "Burada gecenin şiddetli soğuk olması dolayısıyla asâkir-i Osmaniye için pamuklu ve zâbitân-ı Osmaniye için kalın tüylü birer tayyareci fanilasının gönderilmesi..."[206] Bir de iaşe meselesi vardır ki hiç eksilmez. Bingazi bölgesinde erzak sıkıntısı üst seviyededir. Nuri Paşa, gelecek yıl sıkıntı yaşamamak için yaklaşan ekim döneminde yerli halka tohumluk arpa dağıtmanın yollarını arar. Denizaltı korumasındaki gemilerle buraya üç dört bin çuval arpanın kolayca getirilebileceğini Harbiye Nezaretine bildirir ve ekler "memleketin âtisini temin için böyle bir teşebbüse fevkalâde ihtiyaç vardır".[207]

Afrika ölçeğinde Trablusgarp'ın stratejik önemi gittikçe artarken, buradan İstanbul'la muhaberede yaşanan aksaklıklar, zorunlu âni müdahalelerin yapılmasını etkiler. Özellikle lojistik destek meselesi hayati bir mahiyet arz etmektedir. Nuri Paşa, Haar'da büyük bir telsiz istasyonunun kurulmasıyla bu meselenin çözümleneceğini Harbiye Nezaretine bildirir. Denizaltıyla bölgeye gelen Alman subaylarından Üsteğmen Fon Vart, kendişinin telsiz telgraf istasyonu kurmakla görevlendirildiğini, bütün malzeme ve personeliyle birlikte ihtiyacı karşılayacak istasyonun Almanya'da hazır olduğunu Nuri Paşa'ya söyler. O da Harbiye Nezaretine, kurulacak bu istasyonun Osmanlı personelince kullanılmak üzere gönderilmesinin uygun olacağını belirtir. Urfele, Mısrata, Tarhune, Trablus şehirleriyle görüşebilecek güçte telsiz telgraf istasyonu mevcuttur ancak bunları inceleyecek bir personele ihtiyaç vardır. Eğer Nuri Paşa'nın istediği büyük istasyon kurulursa, Vilayetin batısıyla muhabere de kolaylaşacaktır.[208]

Afrika Gruplar Komutanı Nuri Paşa, 26 Ekim 1916 tarihli ve doğrudan "Harbiye Nezareti Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdiriyeti"ne hitaben kaleme aldığı yazıda,[209] İngilizlerin ve İtalyanların kıyılarda uyguladıkları sıkı abluka dolayısıyla, yelkenlilerin kaçak olarak bölgeye gelmelerinin mümkün olmadığını haber verir. Lojistik destek sağlayacak malzeme getirecek gemilerin ancak denizaltı eşliğinde salimen ulaşmaları söz konusu olabilecektir. Bu da bölgedeki kuvvetlerin en büyük açmazıdır. Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin düzenli irtibatın kurulacağına ilişkin haberinin, kendilerini ne denli sevindirdiğini Nuri Paşa teşekkürlerle ifade eder. Bir de Umûr-ı Şarkıyye Dairesi tarafından gönderilen hediyelerin, kıymetli bavullara konup fazla masrafa girilmemesini, eşyaların her zaman kullanılan sandıklarla yollanmasını belirtir. Yazısını, "İhtiramât-ı fâikamın (*üstün saygılarımın*) kabulünü istirham eylerim"[210] diyerek bitirir.

Bölgeye uygulanan abluka dolayısıyla, denizaltılarla malzeme sevki dışında seçenek kalmaz. Avusturya'nın Pola limanında kurulan lojistik destek noktasından malzeme sevki, denizaltılarla

gerçekleştirilir. Savaşın sonuna dek lojistik malzeme sevki için bu liman kullanılacaktır. Afrika Gruplar Komutanı Nuri Paşa, malzemelerin teslimi konusunda tedbirler almak zorunda kalır. Harbiye Nezaretine bildirdiği tedbirler şu hususları kapsamaktadır: Afrika kıyısına indirilmek üzere gelen malzeme, mutlaka Afrika Gruplar Komutanlığı adına belirtilen kıyıda ellerinde belge bulunan Osmanlı görevlilerine teslim edilecektir. Bunun dışında hiçbir şekilde kıyıya malzeme çıkarılmayacaktır. Malzeme getirmekle görevli olarak gelen subay, kıyıda Afrika Gruplar Komutanlığının resmî mührüyle birlikte bir emir bulamadığı takdirde, Komutanlığın bulunduğu mevkiye kadar gidip, gereken emirleri oradan alacaktır. Denizaltı komutanına, Afrika Gruplar Komutanlığından bir belge gösteremeyen kimse denizaltıya alınmayacaktır.[211]

Nuri Paşa bu tedbirlerin alınmasını isterken, karşılaştığı zorlukları aşmak düşüncesiyle hareket etmektedir. Özellikle Harbiye Nezaretinin ikmal kısmındakilerin bölgenin şartlarını dikkate almadan gönderdikleri malzemeler kullanılamayınca hiçbir mesele çözülmemektedir. Gönderilen iki top, tekerleksiz olduklarından bir işe yaramazlar. Nuri Paşa, "muhterem ağabeyi" Enver Paşa'ya yazdığı hususi mektubunda, "Rica ederim askerlikden anlar eşhası (*şahısları*) tayin buyurunuz. Yapacakları işi tam yapsınlar, yoksa bu hal devam ederse hiçbir iş görülemeyecekdir"[212] demek zorunda kalır. Binbaşı Hüsameddin'in bu göreve atanmasını, birçok malzemenin Viyana'da daha ucuza temin edilebilecekken İstanbul'dan alınmasının önüne geçilmesi için ilgililere emir vermesini özellikle rica eder. Seyyidlere hemen her posta hediyeler gönderilerek elde tutulmaları sağlanmaya çalışılmaktadır. Nuri Paşa, bu kez Seyyidlere birer otomatik av tüfeğiyle, birer dürbünlü tüfeğin cephaneleriyle birlikte yollanmasının onları çok memnun edeceğini söyler. Seyyid İdris "kürke pek düşkün"dür. Bütün Seyyidlere birer adet gönderilmesini, ayrıca Seyyid İdris ve Seyyid Rıza'ya "devletce verilen rütbeleri hâvi yüzer kartvizit" bastırmaları için "emir buyurmasını" da ağabeyinden rica eder.[213]

Kasım 1916

Marmaris'ten Fethiye'ye gelen "memur-ı mahsus" Teğmen Salih Zeki, Muğla'dan Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'ya çektiği telgrafta, Marmaris'teki geminin onarımı ile Muğla'dan gemilere yüklemek üzere 450 deve yükü erzak kaldığını, bunun da on beş günde nakledilebileceğini yazar.[214] Süleyman el-Barunî, Ramazan Bey ile Tarhune reisleri arasında uzlaşma sağlamak için çabalarını artırır ve sonunda anlaşma sağlamayı başarır.[215]

Aralık 1916

Süleyman el-Barunî, yanında Kurmay Binbaşı Abdurrahman Nafiz ve diğer personeliyle 30 Kasım'da Aziziye'ye gelirler. Ertesi gün, Aziziye'nin Seyyid Ramazan tepesine, bütün gruptan toplanmış olan şeyhlerin karşısında merasimle Osmanlı bayrağı çekilir, top atışı yapılarak selamlanır. Bu sırada Trablus'tan kalkan iki İtalyan tayyaresi Aziziye'yi bombalar. Süleyman el-Barunî, Kurmay Binbaşı Abdurrahman Nafiz'le Trablus cephesindeki mücahidleri ziyaret edip, Zanzor'a uğradıktan sonra Aziziye'ye dönerler.

8 Aralık günü, Süleyman el-Barunî'nin vilayet merkezi olmasını kararlaştırdığı Aziziye'de, bütün şeyhlerin ve kalabalık halk kitlesinin katıldığı törende tayin fermanı okunur. Konuşmaların ardından rütbeler, madalyalar dağıtılır, fakirlere para verilir. Top atılarak resmî selamlama yapılır. Bu törenden bir gün önce, İtalyan tayyareleri Aziziye'yi bombaladıktan sonra, Arapça basılmış bildiriler atarlar. Bildiride, Süleyman el-Barunî'yi vali kabul edenlerin, tayyare bombalarıyla sürekli dövülecekleri tehdidini savurarak korkutmayı denerler ancak etkisi olmaz. İtalyanlar, halk arasında propaganda savaşını sürdürmekten geri durmazlar. Vali olarak gelen Süleyman el-Barunî'nin geçici olduğunu, denizaltıların yılda ancak bir kez gelebileceğini, para bitince Valinin çekip gideceğini, halkın buna aldanmamasını, Trablusgarp'ın nasıl olsa İtalya'nın elinde kalacağını, şimdi Osmanlı Devleti'ne hizmet edenlerin o va-

kit kendilerini kurtaramayacağını halk arasında yayarak psikolojik üstünlük sağlamaya çalışmaktan başka bir hareket yapamazlar.[216]

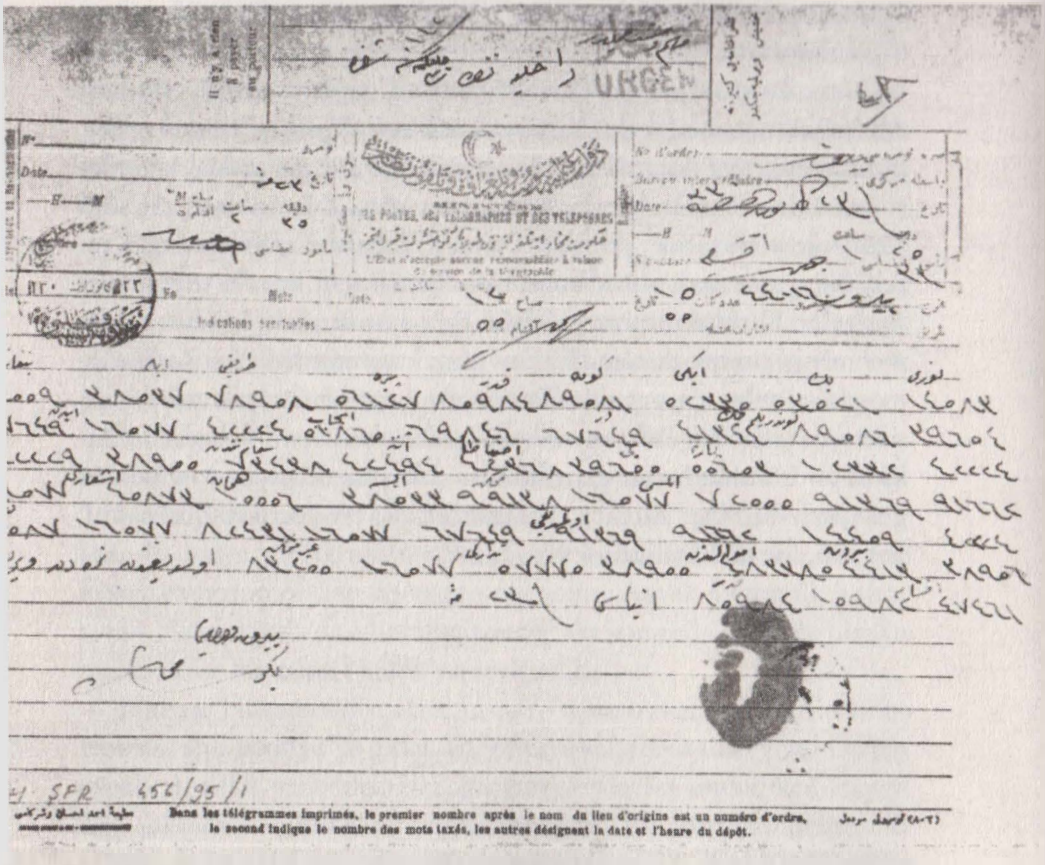
Atina Büyükelçiliği, Trablusgarp'a kaçak malzeme taşıyan geminin İngilizler tarafından deşifre edildiği anlaşılınca, söz konusu gemiyi el altından 40.000 Franka satar. Daha sonra bu paranın Nuri Paşa'ya gönderilmesi askerî ataşeye emredilir.[217]

Teğmen Salih Zeki, 4 Aralık'ta Umûr-ı Şarkıyye Dairesine, Fethiye'deki yelkenli gemilerin onarımına harcanmak üzere 80 lira gönderildiği, işin hızlandırıldığı bilgisini verir.[218] Aydın'da dört yüz develik nakliye katarının hazır bulundurulması için girişimlerde bulunulur. Fethiye bölge komutanı Trablusgarp'a gemilerle göndermek için 40 ton arpa satın alımını gerçekleştirir. Binbaşı Hüsameddin'in Haydarpaşa–Afyon–İzmir yoluyla Aydın'a sevk ettiği 135 sandık matara, 64 sandık portatif çadır, 40 balya don ve gömlek, 48 balya yazlık asker elbisesi, 50 balya direkleriyle birlikte konik çadırdan oluşan üç vagon malzeme, Aralık ayının ilk haftasında Haydarpaşa'dan hareket eder.[219] Ay sonunda Aydın'a ulaşan malzemeler buradan Muğla'ya sevk edilir.

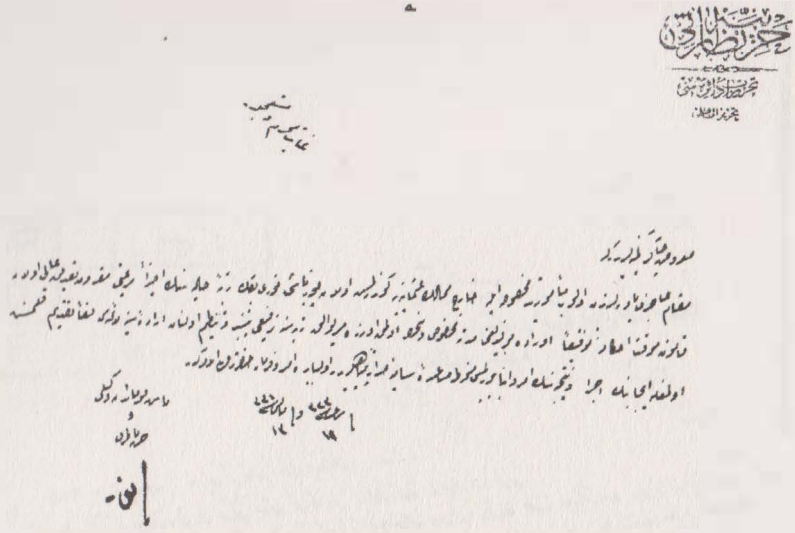
Binbaşı Hüsameddin, Trablusgarp'a malzeme naklinin düzenlenmesi için Fethiye'ye gider. İki gemiye sabaha kadar erzak, arpa, cephane, silah yerleştirdiğini, günbatısı rüzgârı esmedikçe limandan gemilerin çıkmasının imkânsızlığını, iki düşman gemisinin sabah akşam bölgede devriye dolaştıklarını 28 Aralık'ta Umûr-ı Şarkıyye Dairesine çektiği telgrafta söyler. Üç gün sonra ise iki geminin gece yarısında kurbanlar kesilerek, dualar okunarak hareket ettiklerini bildirir.[220] Hareket eden iki gemiden Süleyman Kaptan komutasındaki yelkenli gemi, kaptanın beceriksizliği ve korkaklığı yüzünden gece karanlığında düşman gemisi sandıkları cisimden kaçarken kayalıklara çarparak batmış, diğer gemi kaptanından ise bir haber alınamamıştır.[221] Bu sırada İstanbul'daki Alman Askerî Ataşesi, Tunus'a karşı yapılacak harekâtta kullanılmak için gerekli malzeme ile Sünûsî'ye ait eşyayı götürecek Alman denizaltısının Ocak ayı sonlarında Pola ya da Kataru'dan hareket edeceğini Ali Başhampa'ya haber verir. Bundan sonra iki veya üç ayda bir Alman denizaltısının Kuzey Afrika'ya gönderilmesinin beklendiğini,

Tunus'a yönelik harekâta Alman Genelkurmayının özel önem verdiğini hatırlatır.[222]

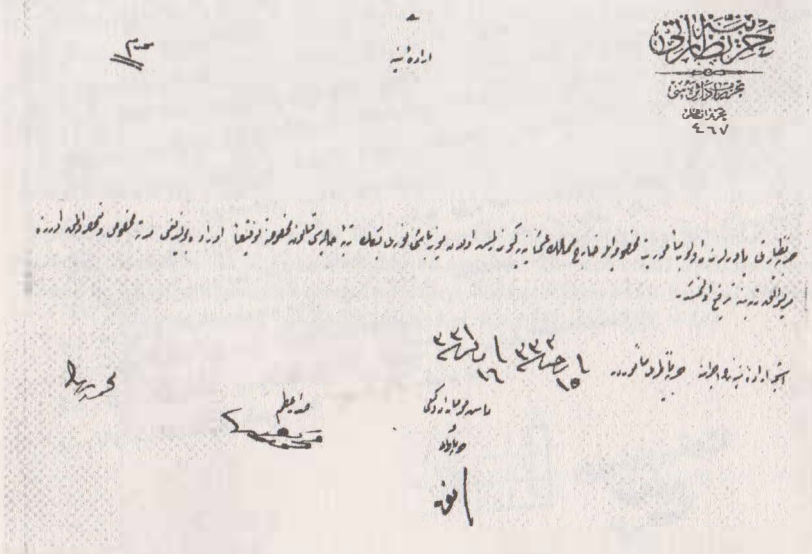
Nuri Paşa, Cidabiye'den Mısrata'ya gelir. Kurmay Binbaşı Abdurrahman Nafiz de Aziziye'den Nuri Paşa'nın yanına gider. Hums cephesini dolaşırlar. Süleyman el-Barunî, bu arada, kendileri gelmeden önce İtalyanlarla anlaşmış olan Zuvaralıları, tanıdığı şeyhlerle konuşarak, yeniden Osmanlı tarafına çekmek üzere teşebbüse geçer. İtalyanlar, bunu engellemek için kuvvet toplamaya başlarlar. Trablusgarp merkeziyle Tunus arasındaki kıyıları tamamen ele geçirerek duruma hâkim olmak niyetindedirler. Zaviye'de meydana gelen çarpışmalarda ölü ele geçirilen İtalyan askerlerin üzerinde bulunan mektup ve belgelerden, bunların Habeşistan'daki depo bölüklerinden getirildikleri anlaşılır. Zaviye, Aziziye'den gelenlerle birlikte, Zuvara cephesindeki kuvvetler, 6500 mücahid, beş top, bir makineli tüfek mevcuduna ulaşırlar.[223]

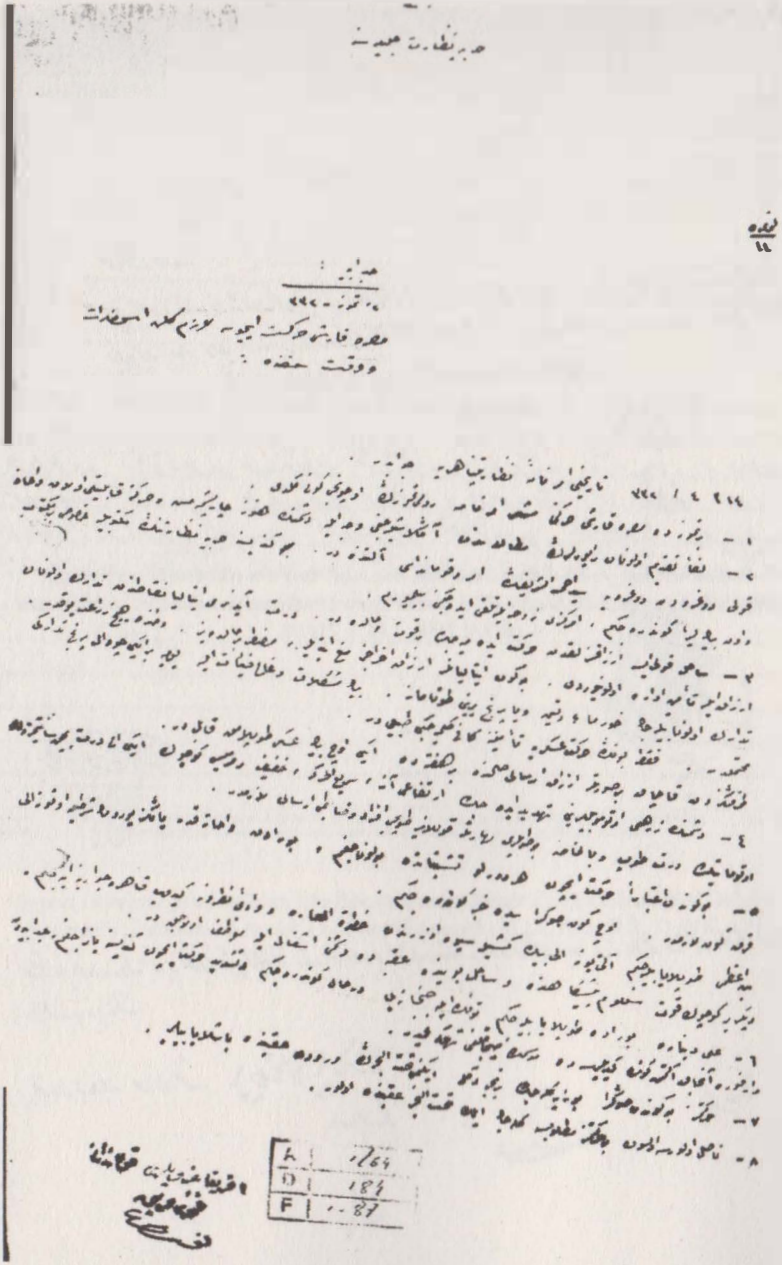
Beyrut valisinin, Yüzbaşı Nuri'nin Pire üzerinden Bingazi'ye gönderildiğini Dahiliye Nezareti'ne bildiren 16 Aralık 1914 tarihli telgrafı (BOA, DH, ŞFR, D.456, v.95)

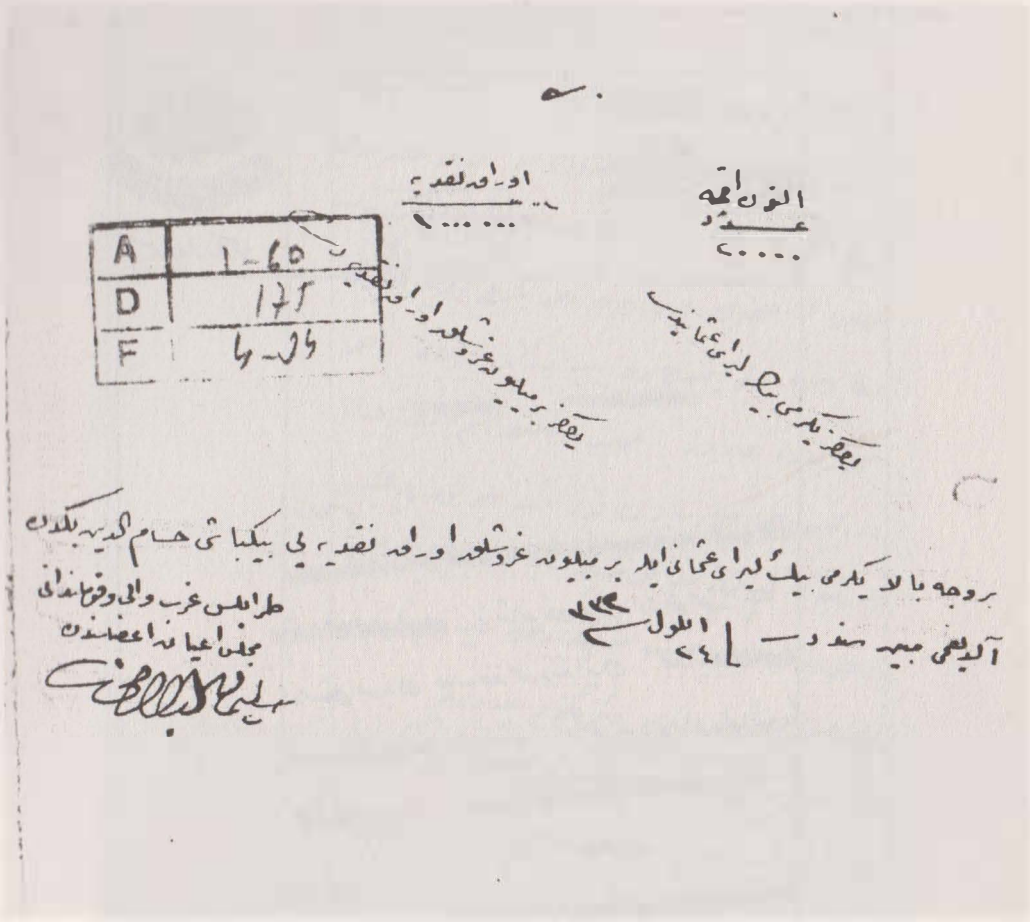
Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın, Yüzbaşı Nuri'nin rütbesinin mirlivalığa yükseltilmesine dair 26 Mayıs 1915 tarihli "gayet mahrem ve müstacel" teklif yazısı (BOA, İHB, 133, v.71(1)).

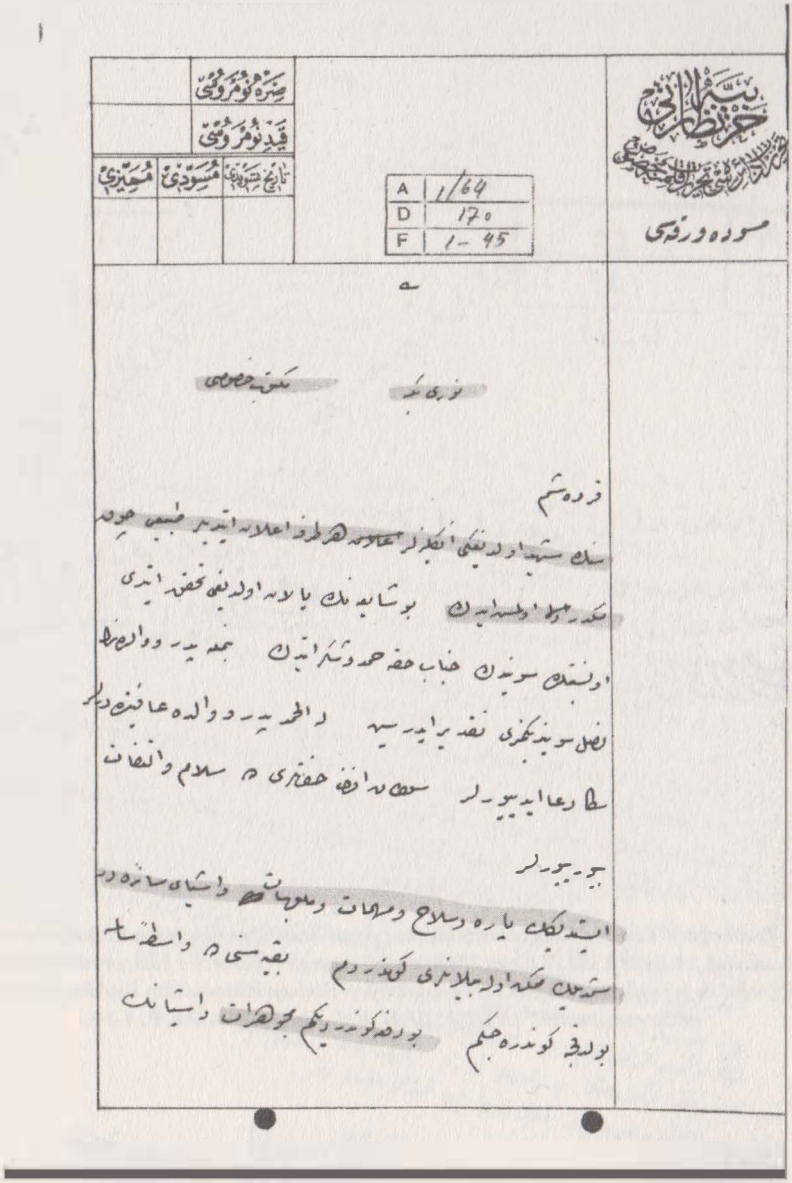
Yüzbaşı Nuri'nin rütbesinin mirlivalığa yükseltilmesine dair Padişah Mehmed Reşad imzalı, 29 Mayıs 1915 tarihli irade-i seniyye (BOA, İHB, 1333, B.15, V.71(2)).

Afrika Gruplar Komutanı Fahrî Ferik Nuri'nin Mısır'a karşı yapılacak harekâtla ilgili olarak hazırlıklara ve zamana ilişkin Harbiye Nezareti'ne 15 Temmuz 1916'da gönderdiği yazı (ATASE, BDH Kol. Kls.1849, d.103, F1-87).

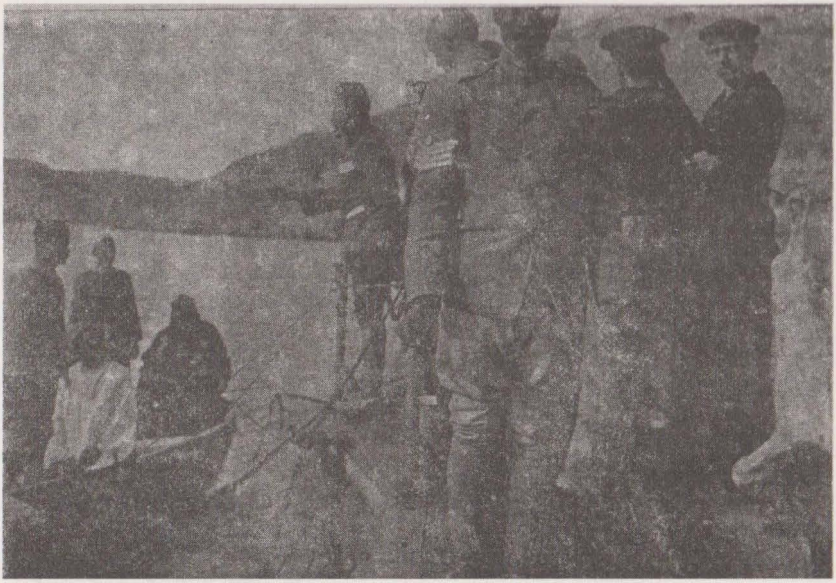
Trablusgarp Valisi ve Kumandanı, Meclis-i Âyan Azasından Süleyman El-Barunî'nin imzaladığı 24 Eylül 1332 (7 Ekim 1916) tarihli tutanak: "Bervech-i bâlâ yirmi bin lira-yı Osmanî ile bir milyon guruşluk evrak-ı nakdiyeyi Binbaşı Hüsameddin Bey'den aldığımı mübeyyin senettir" (ATASE, BDH, Kol. Kls.1815, D.370, F. 4-34).

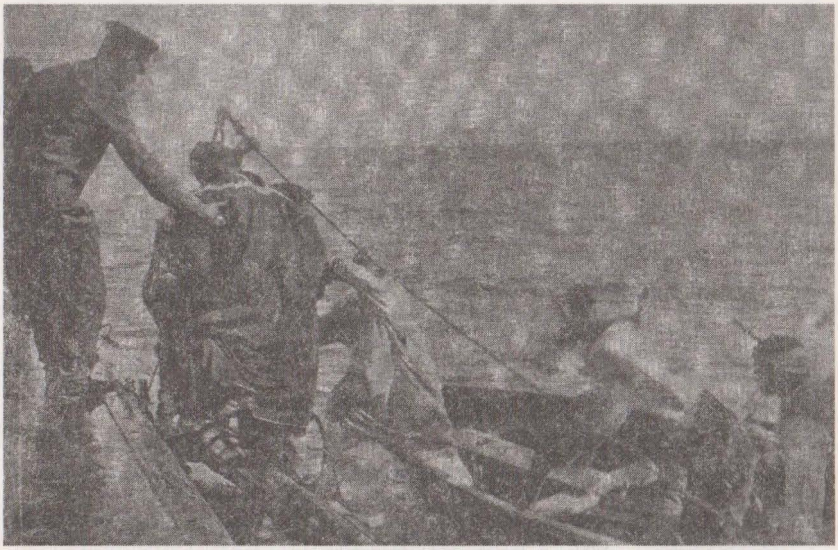
Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan "kardeş"i Fahrî Ferik Nuri Bey'e 17 Eylül 1916 tarihli hususi mektup (ATASE, BDH, Kls.1843, D.68, F1-45, 46).

نوع وحدتی بولمده تصرف اولنسه آیروجه بکرمی قراط
تضمن ایتدیکی بیلدیرلمش بولنوب ایسه ورثه عدد مرقوم
قبض وضع کوندرلم بولنوکی سید احمد شریف ویرمش مناسب
اولور قبضلرن اوزرینه وضع یازیلی اولدیغی بری
دیکری ویکرمی ایکیشر بری سید ارکان دیکری وضع
علی دینباره عائدر امضه نامنه اسم یازیلی اولمیه
رقمنه وضع علی دینارن قرداشنه ویرکوندرلمکدر
بدزنکلره کوره سید احمد شریف سید ارسلان حصه
وعلی دینار حصه تنسیب ایتدیکی وجهله ویرمه سیه
حالبان عسکیه حقوقی فکرینه دیکر مکتوجه بیده بردم
اضافاتی بسعیه دوام ایتمسنه اوزه حقد
اطاعه حصل اولدقجه
باقی کوندریلمه اوزره والله وسنی الله امانت ایدم قرداشکم

A	1/64
D	170
F	1-46

Trablusgarp sahillerinde Alman denizaltısı (Harp Mecmuası, *6 (Şubat 1331 [1915]), s.90).*

Şeyh Sünusî'nin yakınlarından bir muhteremin Alman denizaltılarını ziyareti (Harp Mecmuası, *6 (Şubat 1331 [1915]), s.90).*

*Şeyh Sünusî mücahidleri (*Harp Mecmuası, *6 (Şubat 1331 [1915]), s.90).*

İngilizlere karşı el ele vermiş hamiyetli mücahidler (Harp Mecmuası, *6 (Şubat 1331 [1915]), s.90).*

Rusya

Sibirya'nın Tobolsk vilayetine bağlı Tare beldesi halkından olup bazı siyasî sebeplerden dolayı memleketinden firar ederek İstanbul'a gelen Abdürreşid İbrahim, bir daha geri dönmesi imkân dışı bulunduğundan 11 Ekim 1913 tarihli dilekçeyle Hariciye Nezaretine başvurarak, aile efradıyla birlikte Osmanlı Devleti vatandaşlığına kabul edilmesi için müracaat eder.[1] Osmanlı Devleti Tabiyyet Kalemi Müdürlüğüne verdiği dilekçede de bir daha Rusya'ya gitmeyeceğini, kendi rızasıyla Rusya vatandaşlığından ayrıldığını, özellikle belirtir.[2] Hariciye Nezaretinin, Abdürreşid İbrahim'in söz konusu başvurusu üzerine araştırma yapılmasını istediği Petersburg Elçiliği, fahri Petersburg ve Moskova Başkonsoloslukları vasıtasıyla elde ettiği şu bilgileri aktarır: Abdürreşid İbrahim, 1902'den 1905'e kadar Petersburg'ta yaşamış, aynı yılın kışını Tare'de geçirdikten sonra önce Kazan'a ardından da İstanbul'a göç etmiştir. Rusya'da yaşadığı sürece cezaya dayalı bir mahkûmiyeti de yoktur.[3]

Hariciye Nezareti, yapılan soruşturmada olumsuz bir sonuç çıkmayınca, Abdürreşid İbrahim'in hem kalemiyle hem de fiilen çalışarak Osmanlı Devleti'ne yararlı hizmetlerde bulunacağını değerlendirip kendisinin Osmanlı Devleti vatandaşlığına kabul edil-

mesi görüşünü Sadaret'e arz eder.[4] Abdürreşid İbrahim, 25 Ekim 1913 tarihli "irade-i seniyye" ile kısa sürede "fevkalâde olarak" Osmanlı vatandaşlığına kabul edilir.[5]

1914 yılı Eylül ayının başında Stockholm Elçisi Mustafa Bey, Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa'ya, gündeme ilişkin bilgi arz eder. Berlin'den gelen haberlere göre Osmanlı Devleti Rusya'yla harbe girişecektir. Berlin Elçisinin adına İtilâf Devletleri aleyhinde yapılan açıklamalara dayanılarak, Kafkasya sınırında yığılan 317.000 kişilik kuvvetin Karadeniz ile Hazar Denizi arasında harekâta başlayacağı söylenmekte, ayrıca üst rütbeli Alman subayın Osmanlı ordusunda yüksek makamlara getirildiği belirtilmektedir.[6]

Ağustos 1915

Berlin Elçiliği Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda Almanya'da bulunan Müslüman esirlere, Ramazan bayramı münasebetiyle bir yemek verilmesinin planlandığını, söz konusu esirlerin yönetiminden sorumlu Alman subayların ve diğer görevlilerin kendi aralarında 1000 Mark kadar topladıklarını, uygun miktarda bir paranın yollanmasını ister.[7] Bu isteğe, sadece ne kadar paranın uygun olacağının bildirilmesi cevabı verilir.[8]

13 Ağustos günü, Ramazan bayram namazı 14.000 Müslüman esirle kılınır.[9] Hasan Fehmi Bey tarafından, esirlere önce Arapça sonra da Türkçe "gayet beliğ" bir hutbe söylenir. Bu hitabe, Rusyalı Müslümanların anlayacağı Türkçeye Abdürreşid İbrahim tarafından aktarılır. Bütün Müslümanlar tek bir yürek sesiyle kelime-i tevhid getirirler, padişahın ömrünün uzun, Osmanlı Ordusunun muzaffer olması için dua ederler.[10]

Kasım 1915

Umûr-ı Şarkıyye Mahsusa Dairesi, Rusya'daki Türk topluluklarının esaretten kurtulmalarına yönelik planlarını uygulama sahasına geçirmek üzere harekete geçer. Dairenin desteklediği,

"Rusya'da Sâkin Müslüman Türk–Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti"[11] bilinen adıyla "Türk–Tatar Heyeti" tarafından 14 Kasım 1915'te İstanbul'da bir bildiri yayınlanarak, Rusya'daki Türk topluluklarının tarihi geçmişleri ve şimdiki durumlarına dair ayrıntılı bilgiler verilerek hürriyetlerine kavuşmaları isteği kamuoyuna duyurulur.[12]

Bildirinin başlangıcında, bugünkü Rusya topraklarının asıl sahiplerini Ural–Altay ırkına mensup olanların teşkil ettiği vurgulanarak, eski Yunan tarihçilerinin eserlerinin de bu görüşü doğruladığı belirtilir. 15. yüzyıl başlarına kadar söz konusu toprakların, Türk ve Tatar denilen kavimlerin siyasî hâkimiyeti altında olduğundan asla şüphe edilemez, denir.[13] Bildiride daha sonra aşağıdaki konular gündeme getirilir:

Rusya'da yaşayan kavimlerden ilk önce yüksek medeniyet seviyesine ulaşanlar Ural–Altay ırkından olup İtil yani Volga nehrinin yüksek kısımlarına yerleşen Bulgarlar ile Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Hazarlardır. Rus vak'a-nüvîslerinin kayıtlarına göre aynı dönemde çok ilkel bir hayat yaşayan Kiev Rus Prensi bu seviyeden daha yukarı çıkabilmek için Hıristiyan Bizans, İslâm Bulgar ve Yahudi Hazarlarla münasebet kurmaya çalışmıştır. Kazan ilk ve en önemli yerleşim merkezidir. Yine Rus tarihçisi Salaviyof, Kazan'ın pek eski zamanlarından beri burada tüccar ve sanatkâr Bulgarların yerleştiğini, Rusların daha kilise kurmaya başlamadan evvel Volga ve Kama kıyılarında Kur'an dinlendiğini söyler. "İtil Bulgarları, Tuna Bulgarlarının bu kadîm ecdâdı, Volga havzasındaki Müslüman Türk ve Tatar medeniyetinin ilk müessisleridir (*kurucularıdır*). İbn-i Fadlan'ın rivayetine göre miladî onuncu asırda dîn-i İslâmı kabul etmiş olan Bulgarlar"[14] Müslüman memleketlerle Kuzey Avrupa kavimleri arasında, özellikle İskandinavyalılarla Cermanyalılar arasında ticaret vasıtası olduklarından dolayı Bulgar şehri, Müslüman ülkelerin mamûlleri ile Avrupa ve Sibirya mahsullerinin önemli bir değişim merkezi niteliği taşımaktaydı.

Ortaçağın sonlarına doğru bugünkü Rusya, büyük ve geniş bir Müslüman Türk imparatorluğudur. Türk hükümdarlarının müsaadeleriyle millî ve dinî teşkilatlarını koruyan Rus cemaatlerinin re-

isleri olan kinezler, Altınordu hanlarının adeta vergi toplayıcısıdırlar. Cengiz Han'ın oğullarının bölgede hâkimiyet kurmalarından sonra, Moskova kinezlerinin Altınordu hanlarına bağlılıklarını gösterip onların askerî gücüne dayanarak bir kısım Rusları toplayıp isyan etmelerine kadar yaklaşık iki asır geçmiştir. Bu sürede Ruslar, Türklerden siyasî, idarî ve askerî teşkilatlanma hususunda hayli dersler almışlardır. Ruslar, Altınordu idaresinden çıktıktan sonra da medeniyetçe Müslüman–Türk âlemine üstünlük kuramamışlardı. Ruslar, Kuzey Müslüman Türk âleminin kapısı konumundaki Kazan'ı ele geçirdikleri zaman medeniyetçe kendilerinden üstün olanları yenmişlerdi. Kazan kalesinin kuşatılması sırasında Korkunç İvan'ın esirleri kale duvarlarına astırdığını, zapt ettikten sonra da şehirdeki cami, medrese, kütüphane, saray gibi binaları tahrip ettirdiğini, kütüphanelerdeki binlerce kitabı yaktırdığını Rus tarihçileri belgeleriyle aktarmışlardı.

19. yüzyılda Türkistan'ı istilâ eden Ruslar, Avrupa'dan edindikleri maddi medeniyet sayesinde başarılı olmuşlardı. Taşkent, Semerkant, Buhara şehirlerinde medenî müesseselerle karşılaşmışlardı. Semerkant'taki rasathane bunlardan sadece biriydi. Ruslar buraya geldiklerinde, Türkistanlılar sanayi, ticaret ve ziraat bakımından Rus mujiklerinden şüpheye yer olmayacak derecede üstündüler. Lakin batı medeniyetini az çok temsil eden Rus yüksek tabakası, istilâ ettikleri Türkistan'ın bu medeniyetten yararlanması için hiçbir adım atmadığı gibi Rus hükümeti de yerli halkın bu konudaki teşebbüslerini, elindeki bütün imkânları kullanarak engellemekle kendini görevli sayıyordu.[15]

Moskova Kinezliği, Altınordu Hanlığının hâkimiyetinden çıkıp istiklâlini kazandıktan sonra, diğer Slavları da bünyesine katarak önce Moskova Çarlığı ardından Rusya İmparatorluğu olmuş, Altınordu Hanlığı idaresindeki bütün Müslüman Türk kavimlerini buyruğuna soktuktan başka, diğerlerini de idaresi altına geçirmiştir. Gerek Asya'da gerek Avrupa'da yaşayan Müslüman Türklerin büyük çoğunluğu bugün itibariyle Rus İmparatorluğunun sınırları içindedirler. Bunlar da iki grup altında toplanırlar: a) Doğrudan doğruya Rus İmparatorluğunun vatandaşı olanlar. Kafkasya'da

yaşayanların dışında, beş büyük küme teşkil ederler: Kuzey Türkleri, Kırım Türkleri, Kazak Türkleri, Türkmenler, Türkistanlılar. b) Bir dereceye kadar siyasî ve idarî özerkliklerini muhafaza eden Müslüman Türk Buhara ve Hive Hanlıkları.[16]

Kuzey Türkleri: Eski Bulgarların torunlarıyla, daha sonraları doğudan gelen diğer Türk–Tatar kavimlerinin, yerli Ural–Altay kabilelerinin Bulgar–Kazan beldesi merkez olmak üzere meydana getirdikleri kümedir. İtil (Volga), Kama, Akitil, Oka nehirlerinin havzalarıyla, Ural dağlarının batı eteklerinde kitleler halinde yaşarlar. Nüfusları 4 milyona yakındır.

Kırım Türkleri: Eski Hazarların, Kumanların, Alanların torunlarıyla çeşitli göçlerle ve istilâlarla gelen diğer Türklerin Kırım yarımadasıyla civarında oluşturdukları kümedir. 19. asrın hemen öncesinde Rus istilâsına uğrayan Kırım Hanlığını bu kümeye mensup Türkler teşkil etmekteydiler. İşgalden sonra Rus siyasî baskılarına dayanamayanların memleketlerini terk etmek zorunda kalmalarından dolayı, bugün Kırım yarımadasındaki Türklerin nüfusu 500.000'e kadar inmiştir.

Kazak Türkleri: Büyük çoğunluğu Ural Dağlarıyla Türkistan'ın büyük göl ve nehirlerinin arasındaki geniş steplerde; bir kısmı da Orta Asya'nın yüksek yayla ve dağlarının kuzey ve batı eteklerinde yaşarlar. Türklükleri dış tesirlerden çok az etkilenmiş olan bu küme, göçebelikten yerleşik hayata yeni geçmektedir. Nüfusları 6 milyondan az değildir.

Türkmenler: Asıl kitleleri Hazar Deniziyle Amuderya ve İran sınırı arasında yaşarlar. Rusya tarafından henüz özel esaslarla idare edilmektedirler. Her fırsatta hürriyet ve istiklâl mücadelesi yapan Türkmenlerin, Rus idaresi altında yaşayanlarının sayısı 1 milyon kadardır.

Türkistanlılar: Eski Hokand ve Taşkent Hanlıklarıyla, Buhara ve Hive Hanlıklarından Rusların ele geçirdiği topraklarda yaşayan Türklerdir. Nüfusları 3 milyondan fazladır.

Yarı bağımsız Buhara ve Hive Hanlıkları Amuderya nehrinin sağ ve sol kıyısında yer alırlar. Rusların zorla kabul ettirdikleri anlaşmalar gereğince dış işlerinin idaresi tamamen Rusya'nın elinde-

dir. İçişlerinde ise vatandaşlarının gelişimine sağlayacak tedbirlere başvurmamak şartıyla serbesttirler. Buhara'nın nüfusu 2 milyon; Hive'nin ise 1 milyondur.[17]

Türkistan Hanlıklarında "*status quo*"nun devamının kabul edilemeyeceği açıklanan bildiride, bunlara tam istiklâllerinin verilmesi gerektiği vurgulanır. Avrupa'nın medenî devletleri tarafından yapılacak ilmî, sınaî ve askerî yardımlarla Türkistan Hanlıklarının yakın bir gelecekte güçlü ve parlak bir hayata kavuşabileceklerinden şüphe edilemez. Rusya, Kazakistan'ın geniş topraklarına Rus göçmenleri kolayca yollamakta, ancak Kazanlıların imam, din bilgini hatta tüccar olarak Kazakistan'a gitmelerini, orada oturmalarını; Kazan'da basılan kitapların, dergilerin, gazetelerin bile Kazaklar arasında satılmasını, yayınlanmasını engellemektedir. Kırım'da da anlaşmalarla garanti altına alınmasına rağmen Rusya'nın despot idaresi hiçbir hakka hukuka riayet etmeksizin burayı Türklerden arındırma siyasetini kaba kuvvete dayanarak gütmüş, Kırımlılar vatanlarını terke mecbur olmuşlardır. Bütün bunlara rağmen yarım milyonu aşkın Kırımlı direnmiş, bir yere gitmemiştir. "Kırımlılar, yalnız bazı hukuk-ı dinîye ve millîyelerinin (*millî ve dinî haklarının*) ahden (*sözle*) temini ile istikbâllerinin Rus mezaliminden mâsun (*korunmuş*) kalacağına emin değildirler. Binaenaleyh Osmanlı Türk Hakanlığının, hilâfet-i İslâmiyenin taht-ı himâye-i fi'ilîsinde (*fiilen himayesi altında*) olmak üzere Kırım şibh-i ceziresinde (*yarımadasında*) Kırım Hanlığının tekrar ihyasını talep ederler."[18]

İtil havzasındaki eski Kazan Hanlığının yeniden kurulması istenirken gerekçesi de açıklanır: Güneydoğudan Orta Asya Hanlıklarına, güneyden müttefik devletlere, güneybatıdan Ukrayna'ya komşu olacak Kazan Hanlığı, Çarlığın istilâ siyasetine karşı, eskiden olduğu gibi yine sed olabilir. Kazan'ın düşüşü nasıl bütün Kuzey Asya'yı Ruslara açtıysa, tekrar dirilmesi aynı bölgenin Ruslardan korunmasını sağlayacaktır.

Bildirinin sonunda Kazanlı, Kırımlı, Türkistanlı Türklerle Rusya'da yaşayan Müslüman Türkleri ayrı ayrı temsil eden ve kendi memleketlerinin en aydın ve şuurlu tabakalarına öncülük edenler-

ce İstanbul'da kurulan bir komitenin (Türk Tatar Heyeti) vekilleri sıfatıyla, cihan harbinin doğuracağı değişiklikleri de göz önüne alarak, bütün medenî dünyaya çağrı yapılır. Bu sesleniş sadece Rusya'nın düşmanı Almanya, Avusturya–Macaristan ve Bulgaristan'a değil, tarafsız İsveç, Norveç, İsviçre, Danimarka, Amerika'ya; Rus boyunduruğundan kurtulmaya çalışan Polonyalılara, Ukraynalılara; bugün Rusya'nın müttefiki İngiltere, Fransa ve İtalya'yadır.[19] Yine de esas beklenti şu sözlerle açıklanır: "Bugün garp medeniyetinin sancakdarları olan Almanya ve Avusturya–Macaristan Devletlerinin yakın bir istikbâlde Asya'yı medeniyyeten tanzim edeceklerini ümid eyliyoruz... Beşeriyetin teâli ve terakkisi (*yükselmesi ve ilerlemesi*) nâmına Almanların, Avusturyalıların yardımını istirhamda kendimizi haklı görüyoruz... Halîfe-i İslâmın Büyük Türk Hakanının müttefik ve dostları olan Almanya ve Avusturya kayserlerine, Macar ve Bulgar Hanlarına ve onların kahraman milletlerine el açıp tazarru' ve niyaz ediyoruz (*yalvarıp yakarıyoruz*): Medenî Avrupa'nın şarkında ve eski Asya'nın büyük bir kısmında Moskof zincirleri ile bağlı yatan ve hepinize dost bazılarınıza kardaş olan milletleri kurtarınız!"[20]

Türk Tatar Heyeti şu kişilerden teşkil edilmişti.[21]

Kazan:

Abdürreşid İbrahim Efendi. Orenburg dinî mahkemesinin eski kadılarından, Petersburg'da yayınlanan Ülfet dergisinin sahibi ve başyazarı, Rusya Müslümanları İttifakı yönetim kurulu üyelerinden.

Halim Sâbit Efendi. Ülfet dergisi yazarlarından.

Abdülbâri Efendi. Tıp doktoru.

Akçuraoğlu Yusuf. Rusya Müslümanları İttifakı yönetim kurulu genel kâtibi, "Konstitüsyonel Demokrat Partisi" eski yönetim kurulu üyelerinden, Kazan'da yayınlanan *Kazan Muhbiri* gazetesinin yazarı.

Kırım:

Said Paşazâde Mirza Said Bey. Kırım mirzalarından.

Hacı Mes'ud Efendi. İstanbul arabacılar esnafı kethüdası.

Tevfik Nureddin Bey. Türk Yurdu Kitaphanesi sahibi ve Çocuk Dünyası dergisinin sahibi ve başyazarı.

Esad Bey. Hukuk Fakültesinden.

Türkistan:

Mukimüddin Beycan Bey. Buhara Hanlığı eski veziriazamının oğlu.

Âlimzâde Ömer Efendi. İstanbul'da tüccar ve çiftlik sahibi. Üsküdar Özbekler Tekkesi şeyhinin oğlu.

Kazakistan:

Talebeden, Teylek Kabul Efendi.

Darülfünun İslâm Tarihi muallimi ve İslâm Mecmuası müdürü Kırımlı Halim Sabit Efendi hakkında yapılan soruşturma sonucu 17 Kasım 1915 tarihli bir rapor hazırlanarak "Siyasî Kısım Birinci Şube Müdürlüğüne" arz edilir. Halim Sabit'in, iki buçuk yıl öncesine kadar aleyhtarlığıyla tanınan muhalif kişilerden olduğu, Cemiyete girmesi için yapılan teklifleri reddettiği, daha sonra "merkez-i umûmî azasından Ziya Bey'in" ısrarlı önerisini kendisine verilen para üzerine kabul ederek Nuruosmaniye Kulübüne girdiği belirtilerek şu kanaat açıklanır: "Fikr-i siyasîsi fevkalâde bozukdur. Cemiyete merbutiyeti de yokdur. Para mukabilinde her türlü denaeti (*alçaklığı*) irtikâb eder (*yapabilir*) bir şahısdır."[22]

Mukimüddin Beycan'la ilgili olarak da rapor hazırlanır. Buhara'da eğitim görmüş, oldukça bilgilidir. Kendisine Buhara'da önemli bir memuriyet teklif edilmiş ancak "makam-ı hilâfeti ziyaret" gerekçesiyle kabul etmeyerek İstanbul'a gelmiştir. Burada maddi bakımdan bir sıkıntı çekmemiş, harbin başlamasıyla birlikte Buhara'dan para temin etmekte zorluk baş göstermiştir. Bu durumda sıkıntıya düşmesi gerekirken, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kendisine önemli miktarda yardım yapılmaya başlanır. Raporda, siyasî tutumu hakkında açıkça bilgi edinilemediği belirtilmekteyse de Türk Yurdu müdavimlerinden olduğu, Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'yla münasebetinin bulunduğu, İstanbul'a geldiğinden beri her yıl Buhara'dan öğrenci getirterek okullara kaydettirdiği ve ihtiyaçlarını karşıladığı bilgisi yer almaktadır. Sonuç olarak, Mukimüddin Beycan'ın Buhara'daki "debdebe ve saltanatı terk etmekteki maksadının ittihad-ı İslâma (*İslâm birliğine*) ve bilhassa memleketinde ilim ve maarifin" yük-

selmesine hizmet etmekten ibaret olduğunun görüldüğü kanaati açıklanır.[23]

Rusya'daki Müslümanlara yönelik siyasette belirleyici konumu elde tutmak gayesiyle, müttefik ülkeler nezdinde teşebbüse geçilir. Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Başkanı Ali Başhampa imzasıyla, Viyana ve Berlin Elçiliklerine çekilen 18 Kasım tarihli şifrede "başkaları daha evvel davranarak inisiyativi almamak içün" "Müşir Fuat Paşa" başkanlığındaki özel bir heyetin, önce Viyana'da sonra da Berlin'de Kafkas istiklâli hakkında girişimlerde bulunmak üzere hareket ettiği bildirilerek, gereken kolaylığın sağlanması istenir.[24] Müşir Fuad Paşa'nın başkanlığında yola çıkan heyette Gürcüleri temsilen Knyaz Maçabeli, Kâmil Toghiridze; Azerileri temsilen Selim Bey Bebutof; Kuzey Kafkasyalıları temsilen İsa Paşa ve Aziz Meker Beyler bulunurlar.[25] Üç gün sonra bu sefer Harbiye Nâzırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa imzasıyla Budapeşte Başkonsolosluğu ile Berlin ve Viyana Elçiliklerine gönderilen şifrede Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali, Esad ve Mukimüddin Beylerden oluşan heyetin İstanbul'dan bugün hareket ettikleri, sırasıyla Budapeşte, Viyana ve Berlin'de "Türkistan ve Kırım'ın istiklâli hakkında" teşebbüslerde bulunacakları bildirilir.[26] Heyette Kazan'ı temsilen Yusuf Akçura, Kırım'ı temsilen Hüseyinzâde Ali Bey ve Esad Bey, Türkistan'ı temsilen de Mukimüddin Beycan yer almışlardır.[27]

Aralık 1915

Heyet üyeleri altı gün süren yolculuktan sonra 27 Kasım akşamı Budapeşte'ye gelirler. 14 Aralık gününe kadar burada çeşitli temaslarda bulunurlar. Bu süredeki faaliyetlerini kapsayan raporu Umûr-ı Şarkıyye Dairesine arz ederler.[28] Heyetin temaslarını Peşte Başkonsolosu Ahmet Hikmet Bey koordine eder. İlk işleri yukarıda değinilen bildirinin Macarcaya ve Almancaya tercümesinin yapılması olur. Bu iş devam ederken diğer yandan Macar dostlar, heyetin dile getirdiği düşüncelerin, maksatlarının Macar ileri gelenlerine anlatılmasında yardımcı olmak üzere bir heyet teşkiline başlarlar. Macaristan'ın en eski hanedanlarına mensup olup

Türklük, Müslümanlık ve Turanîlik sevdasıyla ünlü Dosemere'nin Viyana'dan Budapeşte'ye gelerek heyetin başına geçmesi için birisini gönderirler. Enver Paşa'ya büyük saygı duyan Dosemere, Viyana'da Osmanlı elçisiyle görüşerek heyetin bizzat Enver Paşa tarafından yollandığını öğrenir ve Budapeşte'ye gelir ve heyetin başına geçer.

Macar heyeti, Budapeşte'deki Macaristan ileri gelenlerin devam ettikleri "millî kulüp"te iki yemek düzenleyerek, Osmanlı heyetini bu kişilerle tanıştırırlar. İkinci yemeğe Macar Millet Meclisi Başkanı, Budapeşte Belediye Başkanı, çeşitli partilerden birkaç milletvekili, Kont Andraşi ve Pallavicini aileleriyle, diğer büyük ailelerden subayların yanı sıra, Katolik ve Protestan ruhani başkanlarından birkaçı, Almanya ve Bulgaristan konsolosları katılırlar. Ahmet Hikmet Bey'in yemekli toplantısında da yine milletvekilleri, bilim adamları, gazeteciler ve Dosemere yer alırlar. Yemeğe katılan Kontes Şemşe'yle görüşerek, kadınlar arasında da girişimlerinin dayandığı düşüncelerin aktarılmasında yardımcı olmasını rica ederler. Heyet üyeleri 9 Aralık günü Macaristan başbakanıyla görüşürler. Başbakan, heyeti kabulde samimi ve "muhabbetkâr" görünür. Harbin nasıl sonuçlanacağını şimdiden kestirmenin mümkün olmadığını belirterek kesin sözler vermez ancak imkânları nisbetinde her türlü yardıma çalışacağını söyler.[29]

Heyet üyeleri daha sonra Millet Meclisi Başkanı, önemli parti reisleriyle ve milletvekilleriyle görüşürler, Belediye Başkanı, Akademi Başkanı, Macar Katolik Kilisesi ruhani lideri olan kardinal tarafından da kabul edilirler. Önde gelen gazetecilerle bir araya gelirler. Kardinal, heyetin teşebbüslerini Papa'ya yazacağını açıklar. Heyet, bu ziyaret ve görüşmelerde Macarcaya çevrilen bildirinin birer nüshasını takdim eder. Dosemere'nin başkanlığında 11 Aralık akşamı, Budapeşte'de eski Meclis binasında bir konferans düzenlenir. Dosemere'nin açış konuşmasının ardından Yusuf Akçura, toplantıya katılanlara hitap ederek gayelerini açıklar. Hükümet yanlısı gazeteler konferansa geniş yer vererek, heyet üyeleriyle yaptıkları mülakatları yayınlarlar.

Budapeşte'deki faaliyetlerin anlatıldığı ve heyet üyelerinin hepsinin imzasını taşıyan raporun sonunda, burada faaliyetlerin başarılı geçtiğine dair kanaat ifade edilir. Başarının ardında fikrin haklı ve ulvi olmasıyla beraber "buralarda zamanımızın en büyük kahramanı sayılan Enver Paşa'nın bu fikre sahabet etmesidir (*sahip çıkmasıdır*)"[30] vurgusu yapılır. Budapeşte Başkonsolosu Ahmet Hikmet Bey de heyetin buradaki temaslarının verimli geçtiğini, Macar yetkililerle gerçekleştirilen görüşmelerde candan ve samimi kabul gördüklerini, Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda özellikle belirtir.[31]

14 Aralık günü Budapeşte'den ayrılan heyet, aynı günün akşamı Viyana'ya varır. Buradaki faaliyetlerinin içeriğini 23 Aralık tarihli ve 2 numaralı raporla Umûr-ı Şarkıyye Dairesine arz eder.[32] 15 Aralık'ta Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisi, heyete, kimlerle görüşme yapılacağı hakkında bilgi verir. 17 Aralık'ta Avusturya–Macaristan İmparatorluğunun Dışişleri Bakanı Baron Burian adına yardımcılarından Büyükelçi Kont Furgaç, heyet ile görüşür. Kont, bildiriyi içeren kitapçığı okuduğunu söyleyerek ayrıntılı bilgi sunulmasına fırsat vermez. Görüşmeyi kendi istediği istikamette yönlendirerek, kesin ifade kullanmamayı tercih eder. Bununla beraber Dışişleri Bakanlığının, heyetin emeline sıcak yaklaştığını ancak başarının harbin sonucuna bağlı olduğunu söylemeden de geçmez.[33]

Heyet, Viyana'daki temaslarında yetkililere takdim etmek üzere şöyle bir yazı hazırlar: "Rusya, Türk ve Müslüman ahaliyi en ibtidâî (*ilk seviyede*) ve mukaddes hukukundan mahrum bırakmış ve bu bedbaht akvamda (*kavimlerde*) hasâil-i medeniye ve hayatiyeyi (*medenî ve hayatî hasletleri*) imha etmek istemişdir. Aslen Kazanlı, Kırımlı ve Türkistanlı olan ve bu muhtıraya (*yazılı bildiriye*) vâzı'-ı imza (*imza koyan*) bulunan biz Türkler, dinleri, lisanları ve ırkları nokta-i nazarından bir kitle-i mütecânise (*aynı cins kitle*) teşkil eden bu akvâmın mesâi-i millîyesini (*millî çalışmalarını*) teşci' (*gayrete getirmek*) içün teşekkül etmiş olan Komitenin murahhasları sıfatıyla, ricamızı bütün âlem-i medeniyetin enzârına (*görüşlerine*) arz ediyoruz. Ricamız yalnız, hukuk-ı akvâmı (*kavimlerin haklarını*) pâymâl eden (*ayak altında çiğneyen*) müstebid (*despot*)

Rusya'nın muzaffer muhasımlarına (*düşmanlarına*) değildir. İsveç, Norveç, Danimarka ve Cemâhir-i Müttefika-i Amerika (*Amerika Birleşik Devletleri*) gibi bîtaraf (*tarafsız*) hükümetlere de tevcih edilmiştir (*yöneltilmiştir*).

Garp medeniyetinin alemdarları (*bayraktarları*) olan Almanya ile Avusturya–Macaristan'ın Asya'yı bir merkez-i medeniyet haline ifrağ edeceklerinden (*koyacaklarından*) ümidvârız. Avrupa-yı Şarkî'de (*Doğu Avrupa'da*) ve Asya-yı Vusta'da (*Orta Asya'da*) hanlıklar tesisi yolundaki mesâîyi, vâsi'an teshîl eyleyecekdir (*genişletip kolaylaştıracaktır*).

İşte bu sebeple, medeniyet ve insaniyet nâmına Avusturyalıların ve Macarların ve Almanların muâvenetini talep ediyoruz. Macarlarla Bulgarlar Osmanlı Türklerinin müttefikleri ve silah arkadaşları olduğu gibi ırken de bizim kardeşlerimizdir.

Ellerimizi kaldırarak Hilâfet-i İslâmiye ve Saltanat-ı Osmaniyenin müttefiklerinden ve dostlarından, Avusturya İmparatoru ve Macar Kralından, Almanya İmparatorundan ve Bulgar Kralından ve bunların kahraman milletlerinden rica ederiz: "Sizin hakkınızda bir hiss-i dostî ile mütehassis (*dostluk hissiyle duygulanan*) ve aranızda birtakımıyla kardaşlık rabıtasıyla (*bağıyla*) merbut bulunan ve mukaddema (*eskiden*) mütemeddin (*medenî*) Avrupa'nın şarkında, kadîm Asya'nın havâlî-i vesîasında (*geniş çevresinde*) serbestî ile yaşamış olan bizleri Rus boyunduruğundan tahlîs ediniz (*kurtarınız*)."[34]

Avusturya–Macaristan Başbakanı, heyeti samimi bir havada 18 Aralık'ta kabul eder. Heyetin anlattıklarını dikkatle dinler. Başarının öncelikli şartının Rusya'nın mutlak yenilgisi olduğunu söyler. Yetkileri dâhilinde elinden gelen yardımı esirgemeyeceğini, bu konuyu çeşitli şekillerde gündeme getireceğini belirtir. Ertesi gün de Viyana Belediye Başkanı, heyeti evinde öğle yemeğinde ağırlar. Yemeğin sonunda Belediye Başkanı ile Yusuf Akçura birer konuşma yaparlar. Başkan, heyetin amaçlarında başarıya ulaşmasını, Yusuf Akçura da bunun gerçekleşmesi için müttefik ordularının kesin galibiyetini temenni eder. 19 Aralık'ta Millî Eğitim Bakanıyla görüşen heyetin, bir sonraki gün İçişleri bakanıyla buluşmaları ra-

porda şöyle anlatılmaktadır. "Prensin usûl-i kabulü Furgaç'ınkini andırıyordu. Şu fark ile ki daha ziyade nâzik ve heyecanla iltifatkâr idi. O günlerde Osmanlıların Arıburnu ve Anafartalar muvaffakiyeti haber alınmış olduğundan bu muvaffakiyetlerden dolayı bizi kemâl-i hararet ve heyecanla tebrik etdi. Kendisinin Devlet-i Osmaniye ve ahalisine pek samimi bir dost ve hürmetkâr olduğunu birkaç defa tekrarladı. Menâfi'in müşterek olduğunu itirafla beraber asıl mevzumuza pek yanaşmadı."[35]

Ticaret Bakanı da heyetin dile getirdiği konulara şüpheyle yaklaşır. Viyana'da yapılan bütün bu resmî ziyaretlerin heyette bıraktığı izlenim pek ümit verici değildir. "Bunlar bizim işimize Devlet-i Osmaniye'nin tavsiyesi nokta-i nazarından ancak ehemmiyet veriyorlar. Yoksa hadd-i zatında Müslüman Türk ve Tatarların hakîki kıymet ve kuvveti olup olmayacağına sevk-i zihn etmiyorlar. Bu zevatdan ekserisinin bizim temsil etdiğimiz kavim ve memleketler hakkındaki fikir ve ma'lûmatları pek umumî ve mübhemdir (*belirsizdir*) gibi geliyor."[36]

Resmî temaslardaki mesafeli duruşa karşılık, heyete Viyana basını daha çok ilgi gösterir. Yarı resmî *Fersadinlat* ile tirajı yüksek *Neues Wiener Tagblatt* gazeteleri bildirinin büyük bir kısmını yayınlarlar. *Rayhşpot* ve *Tesabot* gazetelerinde, heyetle yapılan röportajlar okurlara ulaştırılır. Belli başlı gazetelerin başyazarlarını, yazarlarını ziyaret eden heyet üyeleri yakın ilgi görürler.

Heyet üyeleri "Ukraynalı nasyonalistlerle" görüşerek, yayınladıkları bildiriyi takdim edip, onların "fikirlerini, teşkilatlarını, kuvvetlerini anlamaya" çalışırlar. Bazı çekincelerini de raporda kayda geçirirler. "Lehlileri hiç hatırlamamış olmayı muvafık-ı nezaket görmedik. Fakat bazı düşüncelerle münasebâtı ileri götürmeyi de makul bulmadık."[37] Bu görüşmenin ardından "Ukrayna Kurtuluş Partisi"nce Yusuf Akçura ve Hüseyinzâde Ali Bey'e hitaben bir mektup gönderilir.[38] Burada söz konusu bildiriyi değerlendirdiklerini açıklayarak kendi düşüncelerini aktarırlar. Türk–Tatar Heyetinin çabalarına ve dileklerine içtenlikle katılmaktadırlar. Yalnız çıkarların uyuşmadığı nokta Kırım meselesidir. "Bu konu bütün ortak menfaatlerimiz arasında dikkate alınmayacak kadar küçük

seviyededir. Ukrayna ve Kırım halklarının mevcut dostâne ilişkileri sayesinde her iki halkın uzlaşacağı bir noktada buluşacağımız inancındayız"[39] diyerek, Türk–Tatar Heyetinin, her iki halkın da birbirlerine yardımcı olması fikrine katıldıklarını açıklarlar. Her iki sivil kuruluşun ortak tavırla hareket etmesini isterler. Rus olmayan milletlerin haklarının savunulması, kurulacak ittifak sayesinde tarafsız ülkelerde basın yoluyla karşılıklı dayanışma sağlanması gibi konu başlıkları etrafında ortak tavır geliştirilebileceği kanaatinde olduklarını ifade ederler.[40] Son olarak her iki taraf da karşılıklı anlayış içinde, birbirlerini yaralayacak adımlar atmaktan sakınacaklardır.[41]

Almanya'nın Viyana elçisi de heyeti kabul ederek görüşür. Elçi, "Rusya'da Müslümanların Türkiye, Almanya ve müttefiklerinden bazı şeyler ümid etmekde oldukları gibi, mütekabilen (*karşılıklı olarak*) bazı hizmetler ifâ edebilmeleri lazım geldiğini" hatırlatınca, heyettekiler gerekli şartlar elde edilirse, bazı hizmetlerin mümkün olacağı cevabını verirler.[42] Görüşmenin ardından heyete hâkim olan kanaat, Almanların Türk–Tatar heyetinin fikirlerine, emellerine daha ciddi baktığı ve daha çok önem verdiğidir.

Viyana'daki temaslarını bitiren heyet üyeleri 24 Aralık'ta Berlin'e geçerler. Viyana Elçiliğinden Harbiye Nezaretine gönderilen yazıda, "memur-ı mahsusu oldukları mesele hakkında" heyetin "gayet teveccühkârâne (*gönül okşayıcı*)" vaadler elde ettiğine ilişkin değerlendirmede bulunulur.[43]

Kafkas istiklâline ilişkin temaslarda bulunmak üzere Berlin'e gelen "Müşir Fuat Paşa" heyetinin faaliyetlerini, Berlin Elçisi Hakkı Paşa 26 Aralık tarihli raporunda Hariciye Nezaretine arz eder. Heyet, önce Almanya Genelkurmay Başkanlığında görüşmeler yapar, ardından Dışişleri Bakanı heyeti kabul eder. Kabulde, Hakkı Paşa, Kafkasya'yla ilgili konuları ayrıntılarıyla anlatır. Bu sırada heyetin takdim ettiği yazının kabulüne dair, Dışişleri Bakanının Fuat Paşa'ya yazılı cevap vermesi ve bu hususta tam yardım vaadinde bulunmasını, Hakkı Paşa, heyetin başarısı olarak değerlendirip, "her halde Kafkasya meselesinin bir mesele şeklini almasına sarf-ı gayret edilecektir"[44] der. Heyet, Müslüman esirlere telkin gö-

revini de bu arada sürdürür. Özellikle meslek sahibi olanların Osmanlı Devleti'ne göç ederek yerleşmelerini, işlev yönüyle "cihada iştirakden" daha önemli gören Hakkı Paşa, bu yöndeki çabalarını yoğunlaştırdığını da raporunda belirtir.

Berlin Elçisi Hakkı Paşa'nın raporu Umûr-ı Şarkıyye Dairesince değerlendirilerek kendisine, Kafkasya'ya yönelik siyasetin çerçevesi ve amacının ne olduğunu ortaya koyan şu cevap verilir: "Maksadımız Kafkasya mes'elesinin şimdiden muayyen (*belirli*) bir şekil alması merkezinde olmayıp Kafkasyalılardan ileri gelen eşhası ve bazı hey'ât-ı millîye (*millî heyetler*) taraflarından Hükümet-i seniyyenin arzusuna mugayir (*aykırı*) cereyanlar (*hareketler*) husûle getirilmemesi (çıkarılmaması) ve haricden müdahaleye meydan verilmemesi içün mes'eleye vaz'-ı yed ederek (*el koyarak*) icabında istediğimiz cereyanı vermekdir. Bunun içün Kafkasya'nın cenubuna (*güneyine*) aid işler sırf bizim daire-i faaliyetimiz dâhilinde kalmalı, şimalde (*kuzeyde*) ve sâir cihetlerde başkaları da çalışabilir. Giden heyetlere bu dairede müzaheret buyurulması (*yardım edilmesi*) ve şimdilik bilhassa üserâ-yı İslâmiyenin (*Müslüman esirlerin*) memâlik-i Osmaniye'ye muhaceretini (*göçlerini*) temin zımnında (*maksadıyla*) sarf-ı mesai buyurulması..."[45]

Ocak 1916

Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali, Esad ve Mukimüddin Bey heyeti, Berlin'de düzenlenen konferans ve toplantılardan dolayı, önceden tahmin edilen süreden on beş gün daha fazla kalacaklardır. Bu da heyete "bir buçuk ay için verilen yüz lira"nın bitmesine yol açar.[46] Elçi Hakkı Paşa'nın heyetin ihtiyaçları için ödenek isteğine, Umûr-ı Şarkıyye Dairesinden daha sonra elçiliğe iade edilmek üzere "lüzumu mikdar" paranın ödenmesi bildirilir.[47] Heyetin kalış süresi Ocak ayının sonuna dek sarkar.

Rusya'daki durumu yakından takip eden elçilikler, Hariciye Nezaretini bilgilendirirler. Berlin Elçisi Hakkı Paşa, 17 Ocak günlü yazısında Alman basınında çıkan haberleri kaydeder. Buna göre Rusya'da harbin sona erip barış yapılması taraftarları ile harbin

devamını isteyenlerin mücadelesi söz konusudur. Birincilerin maksadı acil bir barışla "imparatorluğu ihtilâl ve inkılâbdan kurtarmak" iken diğerleri de yenilginin daha da belirgin hale gelmesiyle ihtilâle, inkılâba belki de bazı bölgelerin ayrılmasına yol açmak niyetindedirler.[48] Stockholm Elçisi Cevat Bey de Rusya'daki duruma ilişkin güvenilir kaynaklardan elde edilen bilgileri, Hariciye Nâzırı Halil Bey'e arz eder.[49] 19 Ocak tarihli raporunda şunlara dikkat çeker: Cephelerdeki Rus subay ve askerlerinin savaştan bıkıp usandıkları haberleri her tarafa yayılmıştır. Petersburg ve diğer büyük şehirler cepheden bir fırsatla savuşmayı başarmış ve bahaneler öne sürerek geri dönmeyen subaylarla doludur. Başkomutanlık sıfatıyla mağrur olan Çar, harbe taraftar olmakla beraber ihtilâl korkusu ve hanedanın karşılaşacağı tehlikeden de ürkmektedir. Halk arasında da harpten duyulan hoşnutsuzluk günden güne artmakta, malî çevreler Rusya ekonomisinin harbin yükünü daha fazla kaldıramayacağını dile getirmektedirler. "Son zamanlarda bazı meşhur bankerler sulh lehine imâle (*meylettirmek*) için çalışmaya başlamışlardır. Yakında mühim Rus gazetelerinin sulh için neşriyatda bulunmaları ihtimal dâhilindedir."[50] Rus köylülerinin hayat şartları, feci bir haldedir. Ekin ekecek çiftçi bulunamadığından, ekilebilir arazilerin yüzde otuzu boş kalmıştır. Son tertipte askere alma sırasında birçok köyde kanlı olaylar meydana gelmiştir. "Amele arasında ise şimdiye kadar mühim karışıklık zuhur etmemişdir."[51]

Cevat Bey, iki gün sonra gönderdiği raporda, bu kez İsveçli bir kaynakla görüşmesinde Rusya'ya dair edindiği bilgileri yazar. Rus Çarı harbe taraftar iken, imparatoriçe ve onun yandaşları sulh yapılması görüşündedirler. Her iki grup arasında mücadele sürmektedir. "Almanlar Riga'yı alıp şimale doğru yürümeğe ve Petrograd'ı tehdide muvaffak olurlarsa"[52] barış yapma baskısı doğacak ve halkın da bu yöndeki eğilimleri artarak Rusya'yı tek müttefiklerinden ayırarak tek başına anlaşma yapmaya zorlayacaktır. Cevat Bey'in raporun sonunda Rusya Maliye Nâzırı Bark, Sazanof ile Harbiye Nâzırı Polivanof'un dışındaki hükümet üyelerinin barış yanlısı olduklarını, ordunun harbe devam arzusunun ise güçlü ve yeterli

olmasından çok namusunu kurtarmak kaygısından doğduğunu, yine güvenilir bir kaynaktan öğrendiğini söylemektedir. Hariciye Nezareti, gelen bu bilgileri Başkomutanlığa aktararak, gelişmelerden haberdar eder.[53]

Berlin'deki temaslarını tamamlayan Yusuf Akçura heyeti, 28 Ocak'ta dönüş yolunun üzerindeki Sofya'ya gelir. Burada, Berlin'deki faaliyetleri ayrıntılı biçimde içeren bir rapor kaleme alır.[54] Raporda gerçekleştirilen temaslar, çalışmalara dair bilgiler şöyledir:

Berlin Elçisi Hakkı Paşa, heyeti 26 Aralık günü kabul eder, ertesi günü de birlikte Almanya Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow'u ziyarete giderler. Bakan, heyetin sunduğu, yukarıda geçen Almanca basılı bildiriyi değerlendireceğini, Rusya'nın henüz yeterli derecede mağlup edilemediğini söyler. Bazı talepleri çok geniş tuttuklarını heyet üyelerine ihsas eder. Türk–Tatarların nüfus yoğunluğu, gelişmişlik düzeyleri hakkında açıklamalar ister. Görüşmeden heyetin izlenimi pek olumlu değildir. "Harbin muvaffakiyetle hitamı (*sona ermesi*) halinde sulh müzakere olunurken bizden bahs olunması ricasına sarîh (*açık*) bir cevap alamadık. Umûmiyetle sözlerinden makasid ve metalibimize (*istediklerimize*) reybî (*şüpheci*) bir nazarla bakdığı mahsus idi."[55]

Heyet üyeleri, 29 Aralık günü, Berlin'de bulunan belli başlı Müslüman heyetleri ve onların temsilcileriyle bir araya gelirler. Aynı gün Berlin Üniversitesinde Rusya uzmanı tarihçi Profesör Schimann ile "Doğu İstihbarat Bürosu" mensuplarıyla da görüşürler. Schimann, heyetin amaçlarına önem verdiğini belirterek basında dile getireceğini vaat eder. Doğu İstihbarat Bürosu Müdürü Schabinger, Müslüman ülke heyetlerine yapılan yardımı, aynen kendilerine de yapmaya hazır olduklarını açıklar. Arap, Acem ve Mısır heyetlerinin Doğu İstihbarat Bürosuyla ilişkileri mevcuttur ve çeşitli miktarda yardım da almaktadırlar. Sonraki gün Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Tischermann'la görüşmelerinde ise, oldukça farklı bir tavırla karşılaşırlar. Müsteşar, ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını, sulh esnasında heyetin dile getirdiği amaçlardan bir kısmının gündeme getirilmesinin mümkün olduğunu, bazı şartlar dâhilinde

taleplerden bazılarının gerçekleşebileceğini açıkça söyler. Onun bu şekilde davranışı, heyetin Jagow'un önemsiz gören tavrından doğan olumsuzluğunu bir hayli ortadan kaldırır.

Doğu İstihbarat Bürosu, heyete rehber olarak bir personel görevlendirir. Onunla beraber, gerek Berlin'de gerekse Almanya'nın belli başlı şehirlerinde çıkan gazetelerin Berlin'deki bürolarını ziyaret ederler. *Preusische Tageszeitung*, *Deutsche Tageszeitung*, *Börsen Tageszeitung*, *Breslauer Tageszeitung* gazetelerinde bildiriden söz eden makaleler yayınlanır.

Deutsch-Asiat Gesellschaft üyelerinden Osmanlı dostlarından İmhoff Paşa ve Doğu İstihbarat Bürosunun Dışişleri Bakanlığındaki görevlisi von Wiesendorf da heyetin görüştüğü kişilerdir. Wiesendorf'un kendince gerçekçi ve uygulamaya dönük yaklaşımından, heyet üyeleri onun kendilerini "nazariyatçılar belki de hayâlperverler" diye kabul ettiğini hissederler. İmhoff Paşa ise samimi olduğu kadar "diliyle ve kalemiyle" heyetin maksatları için çalışacağını söyler. Deutsch-Asiat Gesellschaft olarak bir konferans düzenleyecektir.

Osmanlı–Alman Dostluk Yurdu Başkanı Doktor Jaech, mensubu olduğu derneğin doğal tavrı olarak heyetin düşüncelerini tasvip ettiğini, heyetin ziyaretinde dile getirir. Görüşmede "Rusya'daki Türk–Tatarlarla Osmanlı Türklerinin dil ve medeniyetçe münasebetlerine, Rusya'daki Müslümanların Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri imkân ve ihtimallerine dair sorular yöneltir.[56] İslâm hukuku uzmanı Profesör Kohler, Gesellschaft für İslam kunde'den Profesör Kampf Mayer, Kultur und der deuscher gelehate und Küntsler üyelerinden Herman Zoderman, Doğu Dilleri Mektebi İslâm fıkhı uzmanı Profesör Sachov, müsteşrik Profesör Moritz heyetin ziyaret ettiği kişilerdir. Bunların hepsi meseleye olumlu yaklaşıp desteklerler.

8 Ocak günkü faaliyet raporda şöyle yer alır: "O gün öğle yemeğini Ataşemiliter Şükrü Bey'in daveti üzerine Arap dindaşlarımızdan Şeyh Salih, Çaviş, Müftü El-Tunusî ve sefaret erkânından bazı zevat ve bazı müsteşriklerle beraber yiyerek makasid-i müştereke (*ortak maksatlar*) hakkında Türkçe, Arapça, Almanca

nutuklar irad edildi. Viyana'da temasa başladığımız Ukraynalıların Berlin'deki mümessili (*temsilcisi*) ile görüşüldü."[57] Temaslarını sürdüren heyet, Millet Meclisinde Merkez Partisinden Erzbugu, Nasyonal Liberal Partiden Schiffer, Halk Partisinden Hecksehn, Sosyalist Partiden Wonkt'la görüşerek gayelerini anlatırlar.

Deutsch-Asiat Gesellschaft'in Berlin'in seçkin yerlerinden Künstler Haus'da düzenlediği konferans 15 Ocak akşamı gerçekleştirilir. Elçi Hakkı Paşa, Almanya Dışişleri Bakanlığı görevlileri, tanınmış bilim adamları, yazarlar, basın mensupları ve kalabalık bir dinleyici kitlesi konferansa katılır. Dernek Başkanı Amiral von Treppel'in, dinleyicilere açılış hitabesinin ardından Yusuf Akçura, Türkçe olarak gayelerine ilişkin konuşur. Hüseyinzâde Ali Bey de Almanca teşekkür mahiyetinde kısaca hitap eder. Heyet adına Profesör Hartman, ayrıntılı metni dinleyicilere aktarır.

Konferansın ardından altmış kişilik seçkin davetliye verilen yemekte, dernek adına yönetim kurulu üyesi İmhoff Paşa ile Doğu İstihbarat Bürosu namına da Profesör Hartman, heyetin açıkladığı gayelere bakışlarını açıklarlar. İmhoff Paşa, heyetin sözcülüğünü yaptığı Rusya Müslümanlarının sıkıntılarını kalben hissettiklerini, bütün güçleriyle yardıma hazır olduklarını söyler. Arzuların elde edilmesi noktasında "en evvel Devlet-i Osmaniye ile Hilâfet-i İslâmiyenin takviyesi (*kuvvetlendirilmesi*) ve tahkîmi (*sağlamlaştırılması*) lazım gelir" inancını dile getirdikten sonra, birinci derecede gerçekleşmesini istedikleri hususları şöyle sıralar: "1. Biraderlerinizin diğer Ruslar ile aynı hak ve salahiyete mâlik olabilecekleri. 2. Elyevm Duma'ya altı mebus koyduğunuz halde hakkınız olan kırk mebusun intihabı (*seçilmesi*). 3. Kazan ile Orenburg ve diğer şehirlerdeki hayat-ı millîye ve şer'iyyenizin inkişafı (*meydana çıkması*)."[58] Profesör Hartman, Yusuf Akçura'nın konuşmasındaki "Biz, İtil Türklerinin vasıtasıyla garp medeniyetinin Bizans–Rus medeniyeti üstünden geçerek bütün Asya'ya intişar edebileceğine inanıyoruz" sözünü, takip ettikleri gayelerin ve maksatların, "Tatar dostlarımızın" amaçları ve hedefleriyle tamamen mutabık olduğunu belirterek destekler.[59] Kendilerinin düşüncelerini diğer milletlere zorla kabul ettirmekten sakındıklarını, doğu milletlerinin

atalarından miras kalanların bir kısmını korumalarının gerektiğine inandıklarını vurgular. Tatarların bazı gelişmelere ihtiyacı olduğunu, "çalışma yöntemlerini mükemmelleştirme" hususunda eğer kendilerine gelirlerse "kalben memnun oluruz" dedikten sonra konuşmasını şöyle tamamlar: "İşte bu münasebetle "Şark Heyet-i İstihbariyesi (*Doğu İstihbarat Kurulu*)" nâmına ben de kendilerine resm-i hoş-amediyi (*hoş geldiğinizi*) îfâ ile bizi daima muavenete hazır bulacaklarını beyan ederim."[60] Hüseyinzâde Ali Bey de onlara cevap verir.[61]

Ukraynalıların Berlin'deki temsilcisiyle, Viyana'da Ukrayna Kurtuluş Partisi İdare Merkezince, heyete verilen mektubun içeriğine ilişkin bir görüşme gerçekleştirilir. Ukraynalıların söz konusu mektubunda yer alan maddelerin kabulünü kolaylaştırmak için, heyetin, Kırım meselesinden söz edilmemesi yönündeki teklifini, temsilci, esas meselenin şimdiden ortaya konmasının daha yararlı olacağını öne sürerek kabul etmez.[62]

Almanya'nın önde gelen kültür çevrelerine gayelerini anlatma fırsatı, Kultur und der deuscher gelehate und Küntsler tarafından düzenlenen konferansta yakalanır. Özel olarak heyet için tertip edilen konferansa akademi üyeleri, bilim adamları, edebiyatçılar, basın mensupları katılırlar. Türkolog Profesör Dushan Türk âleminin dünü, bugünü ve medeniyeti hakkında bilgi verir. Yusuf Akçura ise Rusya'da yaşayan Türk–Tatarların gelişmişlik seviyesi, uğraşıları, gayelerini açıklayan bir konuşma yapar. Konferansı tertipleyen "Alman Öğretmenler ve Sanatkârlar Cemiyeti" ikinci başkanı von List cevabî hitabında[63] Türk–Tatar heyetinin mesaisine bütün Almanların en ateşli arzularla katıldıklarını bütün samimiyetiyle ifade eder. "Gelibolu sahasında çarpışan Türkiye'nin şecî' (*yiğit*) ve gazanfer (*cesur*) orduları Rusya'nın İstanbul ve Boğazları zabt etmek hakkındaki rüyalarına ebediyyen bir nihayet verdiği gibi aynı zamanda İngiltere ile Fransa'nın şeref ve haysiyetini pâymâl etdi"[64] dedikten sonra, İslâm bayrağının, Almanya, Avusturya–Macaristan ve Bulgar bayraklarıyla birlikte her tarafta zaferle dalgalandığını sözlerine ekler. Von List, Kafkasya ve Irak'taki muharebeleri, İran ve Afganistan'la birlikte bütün İslâm âlemi arasında gittikçe yayılan

cihadı, emin olarak takip ettiklerine dikkati çeker. Orta Avrupa'yla İslâm âleminin birlikteliğinden, Alman gerçekçiliğiyle Batı Asya hayâl hazinelerinin birbirleriyle temasından ve kaynaşmasından Türk–Tatarlar için medeniyetin her alanında yeniden bir açılma döneminin geleceğine kanaatlerinin tam olduğunu da söylemeden geçmez.

Sömürgeler Bakanı Zolf da heyeti kabul eder. Onun söyledikleri Almanya'nın meseleye bakışını özetler mahiyettedir. "Rusya'nın Avrupa topraklarındaki Türk–Tatarlar ile Asya'dakiler özellikle Osmanlı ve İran'la sınır komşusu olanlar, taleplerde birbirine karıştırılmamalıdır. Kazan Hanlığı nasıl kurulabilir? Kafkasya'da, Orta Asya'da yaşayan Türklerin bir şeye kavuşmaları, Osmanlı ordularının Azerbaycan ile Kafkasya'da başarılarına bağlıdır. Başarının derecesi nisbetinde kazanabilirler. Bu sınırlardaki Müslüman Türklerin memleketlerinin otonomisini Almanya da istemektedir. Almanya'nın çıkarları Rusya'nın parçalanması ve zayıflamasındadır. Bu da Rusya'nın tamamen yenilmesiyle mümkündür. Şimdiden bunu söylemek ise zordur. Buhara, Hive ve Türkmen memleketlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlanması seçeneği Almanya'da düşünülmüştür. Bütün bunların gerçekleşmesi Rusya'nın kesin yenilgisi, Osmanlıların Asya'da askerî başarıları ve İran'daki mevcut durumun lehimize dönmesi halinde söz konusudur."[65] Bir kez daha görüştükleri von Wiesendorf da aynı sözleri tekrarlar. "Kazan Hanlığı hayâlâtı (*hayâlleri*) bertaraf edilirse muhtıranız muhteviyâtı (*içindekileri*) lehine Almanya'da çalışılabilir... Ale-l-husus (*hususiyle*) Buhara ve Hive Hanlıklarının istiklâl-i tammı (*tam bağımsızlığı*) ve Rusya'nın cenubî (*güneydeki*) hudutlarının tashihi (*düzeltilmesi*) için uğraşılabilir."[66] Von Wiesendorf, heyet üyelerine Abdülaziz Çaviş'i özellikle "medh ü senâ'" eyler.

Heyet üyeleri, Zosson'daki Türk–Tatar esirler karargâhını 20 Ocak günü ziyaret ederler. Esirlerin yaşadıkları yerlerdeki fiziki ortamın rahatlığı, gördükleri iyi muameleden etkilenirler. Onları en fazla heyecanlandıran "cihada hazırlanan cidden mükemmel bir taburun" önlerinde geçit resmi yapmasıdır. "Beş yüz yıllık bir esaretden sonra ilk müstakil Türk–Tatar taburunu görerek göğüsleri-

miz kabardı, gözlerimiz yaşardı... Resmi geçidden sonra Taburun muallimlerinden birisinin güfte ve bestesinin tanzim eylediği şimal Türk harp şarkılarından birkaçını teganni ile (*söyleyerek*) çekildikleri zaman, asırlarca ayrı yaşayan şimal Türklerinin, cenubda kardeşlerine ilk imdad taburunu görerek fevkalade mütehassis olmuş (*duygulanmış*) bulunuyorduk. "[67]

21 Ocak'ta heyet, Sömürgeler Bakanlığının departman şeflerinden Rusya uzmanı Baron von de Habsburg'la bir görüşme yapar. Baron, Almanya'nın Rusya'daki Türkler meselesine nasıl baktığını, etkin bir uzman olarak ortaya koyar. Onun söyledikleri, Almanya'nın savaşın sonraki dönemlerinde uygulama sahasına sokulan siyasetinin bugünden ifadesidir. "Rusya'da sâkin Müslüman Türk–Tatarlar Ural ile ikiye ayrılabilirler: Şarktakiler, garptakiler. Garptakilerin istiklâli taht-ı tehlikededir (*tehlike altındadır*). Rus temsilinden kurtulmak içün Türkiye'ye hicret (*göç*) edib Türkiye'yi kuvvetlendirmelidir. Kırım'dakiler de hicret etmelidir çünki Kırım'da ekseriyet Ukraynalılardadır. Türkiye kuvvetli olmazsa diğer aksamın da istikbâli tehlikeye girer, hatta Kafkasya'daki Müslümanlar da Türkiye'ye coğrafyaca merbut değildir. Kafkasya'daki Müslümanlar asıl İran'a hemhudutdurlar. Meseleye millî nokta-i nazardan değil, dinî cihetden bakmalıdır. Esna-yı sulhde velev sizin lehinize bir şey söylenilebilmesi Rusya tarafından kabul olunduğu farz edilse bile, sonradan Rusya'nın bu sözü tutmaması kadar kolay bir şey olamaz. Binaenaleyh Rusya'yı teb'ası Müslümanlara karşı iyi bir siyaset takibine icbar edebilecek (*zorlayabilecek*) bir kuvve-i hakîkiye (*hakîki kuvvet*) olmalıdır ki o da Türkiye'nin kuvvetlenmesi olabilir. Sulh akd olunurken (*kararlaştırılırken*) Rusya'dan Uralların garbındaki Müslümanların Türkiye'ye hicret edebilmek hakkı talep olunmalıdır. Buna mukabil Türkiye de bazı Hıristiyan teb'asına, mesela Ermenilere hakk-ı hicret vererek ta'vîzâtda (*karşılıklarda*) bulunmalıdır."[68] Heyetin, bu düşüncelerin şahsi mi olduğu, yoksa hükümet çevrelerinde de böyle düşünenlerin olup olmadığı sorusunu, Baron, çoğunluğun aynı fikirleri taşıdığını "zannettiğini" ifade ederek cevaplar.

İran ve Bulgaristan'ın Berlin'deki elçileri de heyetin ziyaret ettiği kişiler arasında yer alır. İran elçisi, Türk–Tatarların isteklerine dair bir yorum yapmaz. Bulgar elçi ise Rusya Avrupa'sındaki Türklere yönelik gayelere ulaşılması için "Rusya'da hakîki bir meşrutiyetin" olması gerektiğini ispata çalışır. Rusya'nın saldırı gücünün Bulgaristan'ı daha fazla tehdit ettiğini söyler.[69]

Yusuf Akçura ve diğer heyet üyeleri 23 Ocak'ta Berlin'den trenle hareket ederler. Viyana ve Peşte yoluyla beş gün sonra Sofya'ya varırlar. Buradaki temasları hakkındaki bilgileri, 4 Şubat 1916 tarihli bir raporla Umûr-ı Şarkıyye Dairesine takdim ederler.

Heyet mensupları, Sofya'da da Peşte, Viyana ve Berlin'de gerçekleştirdikleri programı uygulamak arzusundadırlar. Sefir Fethi Bey, Başbakan Radoslavof ve Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri Elçi Kosif'e heyeti takdim eder. Başbakan Radoslavof, kendi adına, hükümet adına hatta kral adına heyetin maksadına şiddetle taraftar olduğunu hararetle açıklar.[70] Heyet üyeleri, Bulgaristan Millet Meclisinde üst düzey görüşmeler gerçekleştirirler. Meclis Başkanı, Meclis ikinci başkanı, iktidar partisinden Maliye ve Bayındırlık Bakanları, diğer parti ileri gelenleriyle bire bir görüşerek gayelerini anlatır, bilgi verirler. Bulgaristan Maliye Bakanı Tonçef, taraftar olmakla birlikte meseleye ihtiyatlı yaklaşarak, dile getirilen hedeflerin unutulmaması için, barış görüşmeleri esnasında, toplantının yapıldığı yerde mutlaka heyetin bulunması gerektiği uyarısında bulunur.

Sofya Akademisinde bilim adamlarıyla bir araya gelen heyet, ayrıntılı açıklamalarla onların desteğini de almaya gayret eder. Toplantıya katılanlar arasında yer alan Profesör Şişmanof, "Bulgaristan Milliyet prensibinin bir mahsulüdür. Her nerede olursa olsun bu prensip hilafına bir vaz' (*tavır*) alamaz. Şüphe yok ki memleketimizde daima sempati ile karşılaşacaksınız"[71] değerlendirmesini yapar.

21 Kasım günü İstanbul'dan ayrılan heyet, Peşte, Viyana, Berlin ve Sofya'da gerçekleştirdiği yoğun temasları tamamlar ve 2 Şubat'ta trenle Sofya'dan İstanbul'a hareket eder.[72]

Şubat 1916

Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali, Esad ve Mukimüddin Beycan Beyler İstanbul'a varışlarının hemen ertesinde, Budapeşte, Viyana, Berlin ve Sofya seyahatlerinin genel sonuçlarına göre yaptıkları değerlendirme çerçevesinde, kendi düşüncelerince bundan sonra alınması gereken tedbirlere ilişkin raporu Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Başkanı Ali Başhampa Bey'e takdim ederler.[73]

Seyahatten genel anlamda belli başlı dört sonuç elde edilmiştir. 1. Ziyaret edilen başkentlerde temasta bulunulan çevrelerin Rusya'daki Müslüman Türk–Tatarlara dair düşünceleri öğrenilmiştir. 2. Söz konusu çevrelere Türk–Tatarların mevcut durumları anlatılarak gayeleri ve istekleri izah edilmiştir. 3. Harbin zaferle sonuçlanması halinde Türk–Tatarların bazı haklarının temini hususunda ortaya konulan teklifler için bazılarından hayli açık sözler alınmıştır. 4. En önemlisi de amaca ulaşmak için bundan böyle nasıl bir teşkilata ihtiyaç olduğu ve hangi yöntemle hareket edilmesi gerektiğine ilişkin heyette bir kanaat oluşmuştur.[74]

Heyet üyeleri, temaslarında edindikleri izlenimler ışığında ülkelerin meseleye bakışlarını ve bunlardan ne beklenebileceğini de değerlendirirler. Viyana'nın Rusya'daki Müslüman Türk–Tatarların durumuna "vukufu (*bilgisi*) mahdud (*sınırlı*) olduğu gibi onlarla doğrudan doğruya hiçbir alâkası" bulunmamaktadır. Buradan beklenebilecek hizmet, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın teşebbüslerine yardıma taraftar olmaktan ibaret kalacaktır. Budapeşte'de ise iki farklı kesimin düşüncesi söz konusudur. İlki, Macarların "geleceğe dönük gelişmesinin" doğuda özellikle Turanî kavimlere dayandırmakla mümkün olduğuna inanıp, Türk–Tatarlar lehine daha faal tavır almayı savunanlardır ancak güçleri bunu uygulamaya geçirmeye henüz yeterli değildir. Diğer güçlü kesim ise Macaristan'ın gerçek gücünün ötesine gitmek istemeyip, uluslararası meselelerde daha mütevazi bir tavır koymaktan yana olanlardır. "Avusturya–Macaristan monarşisinin hariciye nezaretini Rusya'da sâkin Müslümanlar meselesi şimdiye kadar hemen hiç işgal etmemiş olsa gerektir. Bundan sonra da yakınca bir istikbâl-

de ancak müttefiklerine muavenet gayesiyle işgal edebilecektir."[75] Berlin'deki resmî ve yarı resmî çevreler, bu meseleye hayliden hayliye vakıftırlar. Bakış açıları şöyledir: Rusya Avrupa'sında bulunan Müslümanların mümkün olduğu kadar fazlası, imzalanacak barış şartlarından yararlanarak Osmanlı Devleti'ne göç ettirilip, buranın iktisadî faaliyetleri artırılmalı, siyasî gücü sağlamlaştırılmalıdır. Müslüman Osmanlı, Afganistan ve İran devletleri harpten bağımsızlıklarını "takviye ederek çıkabilirlerse" Rusya Asya'sındaki Müslüman memleketleri, bu devletlerden bazılarına iltihak suretiyle Rusya'nın zaafına çalışılmalıdır.

Almanya'nın Ruslara yönelik düşmanlığı, İngilizlerin aleyhindekine kıyasla hafiftir. "Hatta adeta mahsus bir cereyan, Ruslarla uyuşarak var kuvvetle İngilizlere abanmak mümkün olacağına inanmaktadır." Heyet üyeleri bu kanaate neden vardıklarını da izah ederler. "Gerek Rusya'yı gözetmek sebebinden, gerekse coğrafî, iklimî, siyasî, hatta belki etnografi diğer sebeplerden dolayı İngiliz ve Fransız taht-ı hâkimiyetinde (*hâkimiyeti altında*) bulunan Müslümanlara karşı gösterilen temâyül (*eğilim*), Rusya'ya mahkûm Müslümanlara olan temâyülden kat kat fazladır."[76] Sofya siyasî ve ilmî çevreleri, meseleye dair etraflı bilgilere sahiptirler. Mahkûm milletlerin haklarını savunmak millî gururlarını okşadığından dolayı, barışın imzalanmasında müttefiklere yardımda tereddüt göstermeyeceklerdir.

"Rusya'da Sâkin Müslüman Türk–Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti"nin etkin faaliyet yürütebilmesi için, raporu kaleme alanların bir isteği de burada dile getirilir. Ara sıra toplanan cemiyetin bir bürosu yoktur. Budapeşte, Viyana ve Berlin'deki temaslar sırasında, Cemiyetin adresi birkaç kez sorulmuş, hatta bazı gazete yöneticileri İstanbul muhabirlerinin Cemiyeti ziyaret edeceğini bile söylemişlerdir. Buna açıkça cevap veremeyen üyeler, basın ve propaganda faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için büronun mutlaka olmasını vurgularlar.[77] Bu istek, Umûr-ı Şarkıyye Dairesince karşılanır. İstenilen büro temin edilir ve adres belli olur. Şubat 1916 itibariyle Cemiyetin resmî bir kuruluşu için henüz bir başvurusu yoktur. Nihayet, "Tıp Fakültesi Muallimlerinden Hü-

seyinzâde Ali, *Türk Yurdu Mecmuası* Müdürü Akçuraoğlu Yusuf ve Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti Reisi Mukimüddin Beycan" imzasıyla, cemiyetin 15 Mayıs 1916 tarihli kuruluş dilekçesi Dâhiliye Nezaretine verilir.[78]

Cemiyetin, savunduğu meselenin bir teşkilat yapısı altında ele alınmasının doğru olacağına inanan üyeler, bunu, barış imzalanıncaya kadar geçecek sürede Rusya'daki Müslüman Türk–Tatarlar meselesinin müttefik ve tarafsız devletler nezdinde gündemde tutulması için şart kabul ederler. Cemiyetin bazı üyeleri, farklı zamanlarda müttefiklerin önemli merkezlerine, tarafsız devletlerin etkili kentlerine gönderilerek mesele hep gündemde tutulabileceği gibi, birkaç mühim merkezde sürekli bir iki kişi bulundurulmak suretiyle propaganda yapmak mümkündür. Üyeler, propaganda vasıtalarının en iyisini "kitap, mecmua ve gazeteler" diye sıralarlar. Berlin'deki temasları sırasında Profesör Hartman'a bu konuda bir "risale yazması" ısmarlanırken, kendilerine üyelerden birinin Türk–Tatarların tarihini ve şimdiki durumlarını anlatan kapsamlı kitap kaleme alması tavsiye edilmiş ve bu eserin Almancaya tercüme edileceği söylenmiştir. İşte bu teşkilat yapısında yazılı propaganda işi düzenlenebilecektir.

Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali, Esad ve Mukimüddin Beycan Beyler imzaladıkları raporu şu tespitle bitirirler: "Mahkûmiyetten kurtulup muhtariyet (*özerklik*) ve istiklâl kazanan milletler kendi faaliyetleriyle beraber, kardeş veya dost müstakil devletlerin, milletlerin ciddi yardımları sayesinde nâil-i emel olmuşlardır (*emellerine kavuşmuşlardır*). Rusya'da sâkin Müslüman Türk–Tatarların Rus boyunduruğundan kurtulması, Hükümet-i Osmaniye'nin yardımına çok bağlıdır."[79]

Rusya'nın Amerika Birleşik Devletleri'yle imzaladığı yüz elli milyon dolarlık borç anlaşması işlemleri son dakikada bozulur. Rusya'daki Yahudilerin eziyet görmemelerini isteyen Amerikalı milyoner Yahudilerin arzularının dikkate alınmasının ötesinde meselenin tartışılmasının bile reddedilmesi buna sebep olmuştur. Stockholm Elçisi Cevat Bey, bu duyumu inanılır bir kaynaktan öğrenir. Yine elde ettiği istihbarata göre, Rusya'da son dönemde

savaş haberlerine olağanüstü seviyede sansür uygulanmaktadır. Harp ihtiyaçları için Amerika Birleşik Devletleri'ne verilen siparişler, İngiltere üzerinden Rusya'ya taşınmaktadır. Bu işi Londra'da yürüten Rus satın alma komisyonunun bütün işlemlerinin İngiltere tarafından denetlemeye alınması, Rus resmî çevrelerini kızdırır. Ayrıca, İsveç'in Almanya ve müttefiklerinin safına geçerek Rusya'ya kuzeyden saldırması ihtimali de St. Petersburg'da endişe doğurmaktadır.[80]

Mart 1916

En iyi propaganda vasıtalarından birisi olarak değerlendirdikleri "mecmua"yı yayınlamak üzere harekete geçen Türk–Tatar Heyeti, bir bütçe hazırlayarak Umûr-ı Şarkıyye Dairesine takdim eder. "İstihbarata yaramak" gayesiyle Bükreş veya Stockholm üzerinden alınacak Rusça ve Tatarca *Novoye Viremya*, *Ruskoye Viyeroveş*, *Kazanski Telgraf*, *Kaspi*, *Vakit*, *Yıldız* adlı gazetelerin, ayda bir yayınlanacak tek formalık mecmuanın ve diğer ihtiyaçların karşılanması için tahmini 160 lira sarf edilmesi öngörülür.[81]

Stockholm Elçisi Cevat Bey'in "ahvali tahkîk (*araştırmak*) maksadıyla Rusya'ya gidip gelen" bir kaynaktan edindiği bilgilere göre, Rusya'da aklı başında kişiler, zafere ulaşılabileceği kanaatinde değildirler. Kafkasya'daki başarılar geçici ümitler uyandırmakta ancak yakında barışın imzalanacağı da kimsenin zihninden geçmemektedir. St. Petersburg'ta etkin ve önemli mevkilerdekiler ise durumu vahim olarak nitelemektedirler.[82]

Nisan 1916

Rusya'daki gelişmeleri takip eden Stockholm Elçisi Cevat Bey'in elde ettiği son bilgiler, bir iktidar mücadelesinin yaşandığını göstermektedir. Dışişleri Bakanı Sazanof'un kendinden fazlasıyla emin olarak takip ettiği siyaset huzursuzluklara sebep olmaktadır. Yakın bir gelecekte istifa etmek zorunda kalacağı, yerine harp taraftarı olmayan ılımlı siyasetçi, eski başbakanlardan Kokoçef'in geçece-

ği beklentisi hâkimdir. Vurgunculuğun ve anarşinin önü alınmış değildir. Rüşvet eskisinden daha da çoğalmıştır. St. Petersburg'ta konuşulan bir başka mesele de Rublenin değerinin düşürülerek Franka eşitlenmesine karar verileceği haberleridir.[83]

Hariciye Nâzırı Ahmet Nesimî imzasıyla Sadarete gönderilen yazıyla, Stockholm Elçisi Cevat Bey'in yerine, eski Dâhiliye Nezareti müsteşarı İsmail Canbolad'ın atanması için gereken Padişah onayının çıkarılması arz edilir.[84] Bir gün sonra 27 Nisan'da "irade-i seniyye" çıkar ve atama gerçekleşir.[85]

Mayıs 1916

Rusya Duma ve İmparatorluk Şurasından Milyokof, Şingaref ve Perutopopof'un oluşturduğu bir heyet Stockholm'e gelir. İngiltere, Fransa ve İtalya'ya gitmesi planlanan heyetin asıl gayesi, Londra'daki temaslardan harbin gidişine dair bilgi sahibi olmaktır. İngiltere'nin Rusya'ya uyguladığı malî denetim, bu ülkeye karşı tepkileri giderek artırır. Cevat Bey'in sağlam bir kaynaktan aldığı haberde Rus heyetinin, İngiltere'de hiçbir etkiye kapılmaksızın araştırmalarını yapacaklarını, olumsuz izlenimler edinirlerse, bunu hiç çekinmeden Rus kamuoyuna açıklayacaklarını söylerler. Yine Cevat Bey'in öğrendiğine göre, Rusya'da halk arasında olduğu kadar yönetim kademelerinde de harpten yorgunluk belirtileri açıkça gözlenir haldedir. Halkın memnuniyetsizliği tehlikeli bir hal almaktadır. Sebebi de hayatı idame ettirmenin zorlaşmasıdır. Almanya'nın bu arada Romanya ile imzaladığı ticaret anlaşması da Rusya'da büyük üzüntülere yol açmıştır. İngiltere'nin Almanya'yı aç bırakmak suretiyle barışa mecbur etmek siyasetinin iflas ettiği düşüncesi ağızdan ağza dolaşmaktadır.[86]

Haziran 1916

Hariciye Nezareti Siyasî İşler Umum Müdürlüğünden Bükreş ve Bern Elçiliklerine şu telgraf çekilir: "Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye) tarafından Avrupa'ya gönderilen Said Paşa'nın "Faiz"

nâm-ı müsteâriyle (*takma adıyla*) vuku' bulacak müracaatının ve daire ile muhaberâtını teminen müraselâtının (*mektuplaşmalarının*) kabulü mütemennâdır (*temenni olunur*)."[87]

27-29 Haziran günlerinde Lozan'da toplanacak III. Milliyetler Konferansını, bir fırsat olarak değerlendiren Umûr-ı Şarkıyye Dairesi, esir Müslüman halkların temsilcilerinin de burada hazır bulunmalarını sağlamak üzere harekete geçer. Konferansa katılacak kişiler ve onların temsil edeceği halklar şunlardır. Kırım Tatarları – Tevfik Nureddin Bey; Kazan Tatarları – Yusuf Akçura Bey; Kumuklar – Ahmed Saip Bey; Çağataylar – Mukimüddin Beycan Bey; Dağıstanlılar – Said Tahir Bey; Kırgızlar (Kazaklar) – Mehmed Safa Efendi; Gürcüler – Mehmed Kâmil Bey; Çerkezler – Aziz Bey;[88] Mısırlılar – Ferid Bey ve arkadaşları; Cezayirliler ve Tunuslular – Mehmed Başhampa Bey.[89] Son anda Tevfik Nureddin Bey, üstlerinden izin alınamamış olmasından dolayı gitmeye cesaret edemez.[90] Daha sonra bu meselenin ve vize işlemlerinin de çözümlenerek, ikinci Balkan treniyle hareket edeceği Yusuf Akçura'ya bildirilir.[91]

Temsilciler, İstanbul'dan Balkan treniyle hareket ederler. Münih'e gidip, oradan Lozan'a geçeceklerdir. Pasaportlarının ve diğer belgelerinin olmadığı gerekçesiyle Yusuf Akçura ve beraberindekiler 18 Haziran günü Karaağaç istasyonunda indirilirler.[92] Bunun üzerine Yusuf Akçura, 19 Haziran'da, "İstanbul'da Şeref Sokağında Teşkilat-ı Mahsusada Ali Başhampa Beye" acil telgraf çekerek, 21 Haziran günkü Balkan treniyle Karaağaç'tan ayrılmalarını sağlamak üzere gerekli girişimlerde bulunmasını rica eder.[93] Ayrıca "Muhterem Efendim" hitabıyla başladığı bir mektup yazarak, Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa Bey'e acele yollar. Temsilciler İstanbul'dan Balkan treniyle yola çıkmak üzere beklerken, pasaportlar kendilerine verilememiştir. Bulgaristan, Almanya Konsolosluklarınca işlemler tamamlanmış ancak Avusturya Konsolosluğunca yetiştirilememiştir.[94] Lozan'a vaktinde yetişebilmek için, trene binmekten başka çare kalmayınca, kendilerini uğurlayan "Emniyet-i Umûmiye memurlarından bir efendiye" sınırlardan geçebilmeleri için Ali Başhampa Bey'e ya da kendi üstlerinden birine durumu hemen anlatmasını rica ederler. Osmanlı sınır görevlileri-

nin, Lüleburgaz Mutasarrıfının girişimlerine rağmen, Bulgar sınır görevlisinin diretmesiyle Karaağaç'ta inmek zorunda kalmışlardır.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesi meseleye hemen el atar. Pasaportlar, 21 Haziran günkü Balkan treniyle ulaştırılır[95] ve temsilciler aynı trenle Karaağaç'tan ayrılırlar.[96] Bulgaristan'a gelirler.[97] Kendilerine trende Sofya'ya kadar yer ayrıldığından, Münih'e kadar aynı trende gitmelerinin temini meselesi ortaya çıkmıştır.[98] Sofya Elçiliğine çekilen telgrafta, Balkan treniyle gelen "yedi kişiye" Münih'e kadar yer ayrılması için Bulgar Demiryolları Genel Müdürlüğü nezdinde acil girişimde bulunmaları bildirilir.[99] Temsilciler, karşılaştıkları aksilikleri aşarak, 24 Haziran sabahı Lozan'a varırlar ve "Hotel Eden"e yerleşirler.[100]

Konferansı düzenleyen, gazeteci Jean Pelissier ile Litvanya'nın bağımsızlığı için mücadele eden Joseph Gabrys tarafından 1911 yılında Paris'te kurulan "Milliyetler Birliği Merkez Bürosu" adlı kuruluştur. Büro, 1912'de *Les Annales des Nationalites* adlı dergiyi yayınlar. Aynı yıl Haziran ayında Paris'te Birinci Milliyetler Konferansını düzenler. Bu konferans, Balkanlar ağırlıklıdır.[101] İkincisini de Paris'te 26-27 Haziran 1915'te gerçekleştirmiştir. Sırp, Bulgar, Çek, Letonya, Litvanya, Romanya, Ermeniler adına temsilciler bu konferansa katılmış, ayrıca İrlanda, Ukrayna ve Basklılar adına yazılan raporlar da konferansa sunulmuştur.[102] Büro, derginin yayınlanması, sansür şartlarından dolayı mümkün olmayacak bir hale gelince genel merkezini Lozan'a taşımak zorunda kalır.[103]

Milliyetler Birliği Merkez Bürosu, konferanslarının üçüncüsünü de Lozan'da gerçekleştirir. Konferansa, işgal altındaki halkların temsilcileri katılmaktadır. 1916 yılı başlarında kurulan "Rusyalı Gayri Ruslar İttifakı – Ligue des peuples allogenes de Russie" temsilcileri de konferansa katılırlar. İttifakı, "Finlandiyalılar, Litvanyalılar, Baltlar (Baltık Denizi sahilinde yaşayan Almanlar), Lehliler, Ukraynalılar, Beyaz Rutenler, Yahudiler, Müslümanlar, Gürcüler" kurmuşlar, daha sonra "Şimal Kafkas Türkleri ile Çerkesler" de katılmışlardır.[104] Rusyalı Gayri Ruslar İttifakı, Stockholm'den Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a bir telgraf çekerek, Rusya'nın idaresinde "ezilmekde olan birkaç on milyon gayri Rus-

ların" durumlarına dikkatini ve "merhametini" çekmek istemişlerdir. İttifak, Amerikalı Yahudiler tarafından muhabbetle karşılanır, ilk kuruluş masrafları buradaki bir Yahudi kuyumcu tarafından karşılanır.[105] Rusyalı Gayri Ruslar İttifakı, kuruluş olarak Lozan'daki konferansa katılma kararı almamış, ancak üye milletlerin temsilcilerinin hemen hepsi toplantıda hazır bulunmuşlardır.

Milliyetler Konferansı, 27 Haziran'da açılır ve her gün iki oturum halinde toplanarak 29 Haziran akşamı faaliyetini tamamlar. 23 millet temsilcisinin katıldığı konferansın ilk günü, açılış konuşmalarının ardından, "sırf nazarî münakaşalarla" geçer.[106] Konferansın başkanlığını, Brüksel'deki "Beynelmilel Bibliyografi Müessesesi Müdürü Mösyö Paul Otlet" yürütür. O, Fransa ve İngiltere'nin gücendirilmemesinden yanadır. Bu ülkeleri gücendirecek tutumlara karşı mesafelidir. "Cezayir ve Tunusluların vekili olan zat (Mehmed Başhampa) konferansta mutedilâne (*yumuşak şekilde*) hareket etmeye mecbur oldu. Zira konferansta bir gürültü çıkmamasını iltizam ediyordu (*lüzumlu sayıyordu*)."[107] Lakin Rusya mahkûmu milletlerin temsilcilerinin bu tavra karşı kararlı duruşları, sonraki oturumlarda kendini gösterir ve "gücendirme" korkusu alt edilir.[108] Kırgızlar adına bildirisini sunan Mehmed Safa Efendi'ye, mümkün olduğunca kısa konuşması oturum başkanınca söylenince, Yusuf Akçura araya girer. "Ruhundaki metanet (*dayanıklılık*), sözündeki tesir ve tannânet ile (*çınlayışıyla*) bu küçük milletlerin bir Avrupa konferansına yeni ve ilk defa çıkdıklarını, bunların sözlerini âlem-i medeniyetin dinlemesi lazım geldiğini ihtar edince riyaset heyeti tarafından yalnız mazhar-ı kabul olmadı, hatta mazhar-ı tahsîn oldu (*alkışlandı*)."[109]

Konferansla ilgili değerlendirmelerini içeren raporunu Umûr-ı Şarkıyye Dairesine arz eden Yusuf Akçura, 23 milletten 16'sının İtilâf Devletlerinden, yedisinin de Müttefik Devletlerden "müştekî (şikâyetçi)" olduklarına dikkati çeker. Harp sırasında gerçekleştirilen bu toplantıyla, bütün dünyaya İtilâf Devletlerinin ve özellikle Rusya'nın çok sayıda millete uyguladığı baskı duyurulmuştur.[110] İtilâf Devletleri yanlısı İsviçre gazetelerinin, konferansı Almanya ve müttefiklerinin bir karşı faaliyeti şeklinde gösterme çabalarını,

Yusuf Akçura samimi bulmaz. Çünkü Avusturya–Macaristan'dan şikâyetçi Çekler, Sırplar; Almanya'dan hoşnutsuz Belçikalılar ve Lüksemburglu̇ların temsilcileri de burada milletleri adına bulunmuşlardır.

Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin görevlendirdiği Tatar, Kırgız, Çağatay, Çerkes, Lezgi (Dağıstan) ve Kumuk temsilcileri ayrı ayrı hazırladıkları bildirileri, "konferans huzurunda Fransızca" okurlar. Böylece Rusya mahkûmu bu halkların sesini geniş bir çevrede duyurma görevi başarıyla yerine getirilir. İsviçre basınında Fransızca çıkan gazeteler, konferansa çok az yer verirken, Almanca yayınlananlar fazlasıyla ilgi gösterirler. Yalnız, Almanca yayınlarda "Müslüman gayri Ruslara" az yer verilir. Yusuf Akçura bu tavrı, kazanılacak zaferin, göz ardı edilen şarklı milletlerin sayesinde olmasından ürküyorlardı, diye yorumlar.[111]

Dağıstanlılar adına konuşan Said Tahir Bey, Dağıstan'ın coğrafi yerini tarif ettikten sonra, tarihiyle ilgili bilgiler verir. Müslümanların bölgeye gelişiyle birlikte, beylikler halinde yaşayan Dağıstanlılar, Kafkasya'nın Rus işgaline uğradığı dönemde, topraklarını ve istiklâllerini müdafaayı kararlaştırarak Gazi Mehmed'in liderliğinde 1826-1832 arasında savaşmışlardır. Gazi Mehmed, muharebe meydanında hayatını kaybedince, önce Emir Hamza sonra da Şeyh Şamil önderliğinde işgalci Ruslarla savaşı sürdürürler. 1864'e dek bölgede çok şiddetli mücadeleler devam etmiştir; Şeyh Şamil'in esir düşmesi, ardından Hacca gittiği Medine'de 1866 yılında ölümüyle Rusların önü açılır ve Dağıstan'a yerleşirler. 1879'dan itibaren de kanlı istilâ hareketleri şiddetini artırır, bölgede katliamlar, sürgünler eksilmez. Rus–Japon Harbinden sonra Ruslar, hiçbir zaman uymayacakları bazı imtiyazlar tanırlar. Dağıstan'daki Müslümanlar bir kadı ile halkın seçeceği dört kişi tarafından yönetilecek, Rusya Dağıstanlıların dini meseleleriyle ilgilenmeyecek, imamlar ve şeyhler yetkilerini eksiksiz kullanacaklardır. Dağıstanlılar Hacca, eğitimlerini tamamlayabilmek için Osmanlı Devleti'ne ve Arabistan'a gidebileceklerdir. Hane başına iki Frank vergi ödeyecek olan Dağıstanlılardan, mal ve mülk sahipleri hakkında hiçbir kayıt tutulmayacak, Rus hükümeti toprakların

halka veya göçmenlere dağıtımında hiçbir güç kullanmayacaktır. Silah saklamaya hiçbir şartta müsaade edilmeyecektir. Büyük şehirlerin dışındaki memurlar yerel halkın arasından atanacaktır. Dağıstanlılar mecburî askerlik hizmetine tâbi tutulmayacaklardır. Bütün bunlar kâğıt üzerinde kalmış, Rusya'dan gönderilen üst düzey yöneticiler, halkın sırtından zengin olmuşlar, Dağıstanlıların en sıradan taleplerini bile dinlememiş, baskıyla idareye devam etmişlerdir. Hacca giden Dağıstanlıların İstanbul'da kalmalarını yasaklamışlar, buna uymayanları da şiddetli cezalara çarptırmış, Sibirya'ya sürgüne göndermişlerdir.

Said Tahir Bey, konuşmasının sonunda Rusların halen eksilmeyen baskılarını da dile getirir. Dağıstanlılar, ana dilleriyle çalışamamakta, kendi dillerinde kitap, gazete yayınlayamamaktadırlar. Ruslar, onların millî ve kültürel gelişmelerini engelleyerek, keyfî uygulamalarıyla Dağıstanlıları yok etmektedirler. Dağıstanlılar, medenî dünyadan içinde bulundukları durumu dikkate almasını istemektedir. Bugün tamamen bozulmuş idarenin tek sorumlusu, her yerdeki idareyi bozan Moskova yönetimidir.[112]

Ferid Bey, Mısırlıların temsilcisi olarak yaptığı konuşmaya, Mısır'ın çok eski tarihinden söz ederek başlar ve devam eder. "Napolyon'un Mısır seferinden sonra iktidarı ele geçiren Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır'ı işgale yeltenen İngilizleri yenilgiye uğratır. Eğitim, askerî ve sanayi alanlarında giriştiği teşebbüslerle burada büyük değişimler gerçekleştirir. Osmanlılara karşı aldığı Avrupa'nın desteğiyle, Mısır'da hâkimiyetini pekiştirmiştir. Mehmed Ali Paşa'dan sonra gelen torunu İsmail Paşa'nın idaredeki zaafları, Mısır'ı iktisadî sıkıntılara düşürünce, malî yönden Fransız ve İngiliz kıskacına girmekten kurtulamaz. Dış borç yükünün olağanüstü boyutlara varması, bunalımları artırır, nihayetinde İngiltere Mısır'ı işgal eder. Borçların ödenmesi meselesini hep önde tutar ve ekonomik kaynakları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanır. Aynı zamanda baskıcı bir yönetim uygular. Mısır'ı, İngiltere'ye bağlamak gibi bir niyetlerinin olmadığını çeşitli tarihlerde yetkili kişiler vasıtasıyla ifade ederler ancak buradan bir yere de ayrılmazlar.

Mısır, tamamen meşru biçimde, uzun zamandan beri kendi istiklâlini, Nil vadisindeki topraklarının hürriyetini istemektedir. İngilizlerin Mısır'dan hemen çekilmeleri defalarca ortaya atılmış ancak 1882'den bugüne gelinceye kadar herhangi bir değişiklik olmamıştır. Halen süren savaş bittiğinde 'Mısır meselesi' barış görüşmelerinde mutlaka ele alınacaktır fakat yeni bir düzenin kurulmasını sağlayacak kararlar etraflı değerlendirmeler yapılmadan alınmamalıdır. Biz, kendisini Mısır'ın 'hâmisi' olarak gören İngiltere'ye karşı sesimizi duyurmak istiyoruz. Bu kongreyi düzenleyen komiteden çağrıda bulunmasını bekliyoruz. Buradaki temsilcilerden, bizi bir araya getiren ilkeler adına, savaşın sona ermesinin ardından yapılacak barış görüşmelerinde, bizim meşru taleplerimize destek vermelerini bekliyoruz. Zaferlerle dolu bir maziye sahip olup, eğitim alanında kendi arzusuyla Avrupa'yla temas kuran Mısırlıların hür millet olarak yaşamaya hakları yok mudur? İsteğimiz bu hakkın verilmesidir. İngilizlerin, ülkemizden çıkmalarını, insanlarımızın hür ve istiklâlini kazanmış bir millet olarak yaşamasını istiyoruz."[113]

Çağatay (Buhara) adına heyette yer alan Mukimüddin Beycan, Türkistan'da en az beş milyonluk nüfusun temsilcisi olduğunu belirterek, konuşmasına başlar ve sürdürür. "Rusya, Türkistan'ı işgalinde haklılığına dair, mantıklı hiçbir sebep ve hakkı olduğunu ileri süremez. Din, dil, ırk, medeniyet olarak bu topraklarda yaşayanlara tamamen yabancı olan Ruslar, bizi boyunduruk altına almak, sömürmek, halkımızı ezmek için geldiler. 1902 isyanı, çok açık bir şekilde Çağatayların, Rusların işgalinden beri yaşadıkları baskının, zulmün, büyük haksızlığın göstergesidir. 1866 yılında Rusya ile Buhara Hanlığı arasında imzalanan Issık–Göl Antlaşmasıyla, her iki tarafın eşitliği kabul edilmişti. Ne var ki Rusya, Buhara Hanlığının içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Rusya'nın himayesinde olduğunu kayda alan antlaşmayı tek taraflı ve lehine yorumlayarak hükümlerini çiğnedi. Bugün, Buhara Emiri'nin Rusya'daki herhangi bir bölgenin idarecisinden bir farkı yoktur.

Yarım asırlık Rus hâkimiyeti, Müslüman Doğuda meşhur Türkistan'ın ne sanayisinden, ne eğitiminden ne de kültür ve medeni-

yetinden hemen hemen hiçbir şey bırakmamıştır. Issık–Göl Antlaşması, Buhara Hanlığının bütün toprakları için Çağataylara teminat veriyordu ancak Rusya bu hükmü de kaldırarak, bize Rus sömürgecileri yolladı. Çağatayların iktisadî, kültürel ve millî kalkınmasını engelledi. Kışkırtıcı ajanlarıyla, Müslümanlar arasındaki mezhep farklılıklarını körükleyerek, aralarındaki kin ve nefreti yeniden ortaya çıkardı. Bu kışkırtıcı ajanların yüzünden, 1909'da Şîî–Sünnî çatışması yaşandı. Rusya bu çatışmalardan faydalanarak birliklerini Buhara Hanlığı topraklarına gönderip stratejik noktaları işgal ederken de Issık–Göl Antlaşmasının hükümlerinin aksine hareket etti.

Rusya, bizim entelektüel faaliyetlerde bulunmamızı yasakladı. 1905'ten sonra çok kısa bir serbest dönem yaşandıktan sonra, 1905'ten beri yayınlanan gazeteleri, bunları basan matbaaları kapattı. Buhara Hanlığında adalet hükümlerinin eşit uygulanmasını engelledi. Buhara mahkemeleri Rusların menfaatlerine aykırı bir karar vermez duruma düştüler.

Zerefşan Nehrinin kaynakları Türkistan Genel Valiliğinin elindedir. Rusya, nehrin kaynaklarını Buhara Hanlığına baskı yapmak için kullanmaktadır. Suyun iç kısımlara gitmesini engelleyerek kıtlığın çıkmasına sebep olmaktadır. Bu da Issık–Göl Antlaşmasının ihlâlidir. Yine bu antlaşmaya göre Rusların, Buhara Hanlığının topraklarında arazi edinmeleri yasaklanmıştı lakin Afganların muhtemel saldırılarını bahane ederek, arazilere el koyarak kaleler inşa ettiler. Buradakilerin komşu Müslümanlarla temasını yasakladılar. Çağatayların Hacca gitmelerine özellikle engeller koyarak, dışarı çıkmalarını yasakladılar. Bütün Çağatay aydınlarına karşı cadı avı başlattılar.

Medeniyet getirme iddialarına rağmen Ruslar, anlattıklarım da açıkça gösteriyor ki bizim gelişmemizi istemiyorlar. Biz, Buhara ve Hive Hanlıklarının tam istiklâllerini, el konulan topraklarının geri verilmesini istiyoruz."[114]

Ahmed Saip Bey de Kumuklar adına konferansta konuşur. Rusya'da yaşayan milletlerin geleceklerine dair söylenenlerin hepsine tamamıyla katıldığını açıklayarak söze başlar ve şu konuları dile

getirir. "Mensubu olduğum milletin yaşadığı talihsizliklerden bahsederken, Rusya'da yaşayan diğer Müslümanları ayrı tutmanın imkânı yoktur. Çünkü Rusların Müslümanlara yönelik siyaseti, dört asırdan fazla bir zamandan beri değişmemiştir.

Rusya mahkûmu Müslüman milletlerin başında Tatar–Kazan, Sibirya ve Kafkas halkları gelir. Rusya, iki bin yıl önce kurulan Gürcü Krallığını yıktıktan sonra Karabağ, Şiraz ve İran hâkimiyetindeki Hatcinan'ı(?) peyderpey ele geçirdi. Bir asırdan fazla bir süredir istiklâlleri için savaşan Kumuklar, Çeçenler gibi Kafkas halklarının topraklarını da Ruslar işgal ettiler. En son olarak ünlü Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarını son otuz yılda Rusya İmparatorluğu bünyesine kattı. Bu 'fetihleri' Ruslar şöyle gerçekleştirdiler.

Kışkırtıcı ajanlar gönderip buralarda özellikle halkla aydınların arasında ayrılıklar meydana getirerek yabancı işgaline karşı direnişi imkânsız hâle getirirken altını, parayı kullandılar. Ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak işgal ordularını gönderdiler. İdarecilerin görevlerinden uzaklaştırılarak yerlerine Rusların getirilmesi, nihayetinde Rusya'nın hâkimiyetine geçmesi aynı zamanlarda gerçekleşti. Özellikle asimilasyon siyaseti tatbik edildi. Buralarda yaşayan halklara zorla Rus dili, dini, enstitüleri kabul ettirildi.

16. ve 17. yüzyılda ilhak edilen topraklardaki aristokratlar Ortodoks olmaya zorlandılar. Mallarına, mülklerine el konulmasını görmektense, zorla Ortodoksluğu kabul ettiler. Bu yüzden günümüzde Rus aristokratlarının üçte biri Ortodoks olsalar bile Müslüman isimleri taşıyorlar. Aristokrasi bir defa teslim olunca geriye kalan halk da baskılarla, işkencelerle aşamalı şekilde din değiştirmeye zorlandılar. Eski dinlerine geri dönmek isteyen birkaç yüz köyün girişimi, Duma'ya çağrılmalarıyla engellendi. Birçok aydın Sibirya'ya sürüldüler ki her gün görülen sıradan bir şeydi. Topluca, zorla din değiştirtmek son elli yıldır yapılmıyorsa da baskı hiçbir zaman eksilmedi.

Toprakların büyük bir kısmı, buraya gelen Rus göçmenlere verilmek üzere müsadere edildi. Rus köyleri, Türkiye'ye göçe zorlananların aleyhine bir şekilde böylece kuruldu. Bundan dolayı

Kuzey Kafkasya'da kırsal kesimdeki toprakların büyük miktarı Rusların elindedir. Kafkasya'nın kıyılarında yaşayan, yıllar boyunca sürdürüldüğü gibi bugün de her türlü vasıtayla Türkiye'ye göçe zorlanan halkların geleceğine, sizlerin dikkatinizi çekmek istiyorum. Bu talihsiz insanlar, anlatılamayacak kadar sefil bir halde topraklarını terk ederken, bütün mallarına mülklerine Ruslar tarafından el konuldu."

Mukimüddin Beycan, konuşmasını bitirirken, Kafkasya'daki bütün yurttaşlarım adına sizlerden, bu hakların geleceklerini daha iyi hâle getirmek için elinizden geleni yapmanızı, esirgememenizi istirham ederim, der.[115]

Mehmed Safa Bey de "Ural Dağlarıyla Çin sınırı arasındaki bölgede yaşayan, Rus istatistiklerine göre 7 milyon nüfusa sahip Kırgızlardan bahsedeceğim" diye sözlerine başlayarak konferansta dinleyicilere hitap eder.

"Kırgızların yaşadığı üç hanlık vardı. Eb-ülhayr Han'ın idaresindeki Küçükyüz Hanlığı 1831 yılına doğru Rusya'nın himayesini kabul etti. Rus İmparatorluğu ile Eb-ül-hayr arasında imzalanan 52 maddelik antlaşmayla bu himaye hayata geçirildi. Antlaşmanın önemli maddeleri şunlardı: 1. Rusya, Küçükyüz Hanlığının içişlerine karışmayacaktır. 2. Mecburî askerlik hizmeti olmayacaktır. 3. Hanlığın kendi topraklarına saygı duyulacaktır. 4. Tam bir din hürriyeti olacaktır.

İlk dönemlerde Rusya, antlaşmanın hükümlerine uydu. Ne zaman ki bütün Kırgız Hanları Rus himayesini kabul etti, işte ondan sonra Rusya, imzaladığı antlaşmanın geçerliliğinin kalmadığına inanmaya başladı. 1850'ye doğru da Hanlığın idaresini tamamen ve kolayca ortadan kaldırdı, 1868'e gelindiğinde ise bütün Kırgızlar için tek bir idare kurdu. Küçükyüz Hanlığı Kırgızları Rusya'ya isyan ettiler ancak Ruslar bunu şiddetle bastırdılar. 1866'da Türkistan İdaresinin statüsünü ilan eden Ruslar, 1891'de de steplerin idaresine ilişkin statüyü resmî olarak yayınladılar. Bu statüler, Kırgızların idarî, dinî ve millî hürriyetlerini çok geniş ölçüde kısıtlamaktaydı. Kırgızların imamlara sahip olmaları yasaklanmıyordu lakin bu imamlar askerî idare tarafından tayin edilmeliydiler.

İmamların medenî hukukla ilgili evlilik, boşanma, miras vs. işlerine karışmaları kesinlikle yasaktı. Yine söz konusu statüler gereği Kırgızlar, okullarını ve camilerini askerî idarenin yetkisi kapsamında yapabilirlerdi. Daha sonra İçişleri Bakanlığının genelgeleriyle bunların yapılmasını çok ağır şartlara bağladılar. Bir yerleşim yerinde cami ya da okul yapmak üzere izin alınabilmesi için nüfusun sekiz ila on bin arasında olması şartı vardı. Bu genelgeler, çok açık bir biçimde İçişleri Bakanlığının, dinî eğitime, inançlara müdahale ettiğini, engellediğini gösteriyordu. Sonraları Ruslar, okulların açılabilmesinde de Rusça eğitimi şart koştular. Rusça öğretmenlerinin ücretlerini Rusya ödüyordu ancak bu malî harcama Kırgızlardan toplanan vergilerle kıyaslanamayacak kadar düşüktür. Kırgızların orta öğretim ve üniversitelerde burslara kaynak oluşturmak üzere ödedikleri vergiler ise başka kurumlarda diğer hizmetlerde kullanılıyordu.

Askerî idareciler, hiçbir yargılamaya tabi tutmadan Kırgızları hapsetme ve sürgüne yollama yetkilerine sahiptiler. Bu da adaletsizliklere, çok büyük haksızlıklara, suiistimallere, Rus memurların Kırgızların aleyhine şekilde zenginleşmelerine yol açmaktaydı.

Issık–Göl Antlaşması hükümlerine göre Rusya'nın, Kırgızların tarım meselelerine karışmaya hakları yoktu. Steplerin idaresi statüsüne göre, Kırgızların toprakları Rusya İmparatorluğuna ait olmak üzereydi ve Kırgızlar bunlardan sadece belirsiz bir süre için faydalanabilirlerdi. Ayrıca idare, Kırgız topraklarının çok geniş olduğunu, bundan dolayı Rusya'nın bunların bir kısmını ele geçirmeye hakkının bulunduğunu söylemekteydi. Öyle ki bugün bu topraklar, gerçek sahipleri Kırgızların elinden alınarak, durmadan gelen Rus sömürgecilere verilmiş durumdadır. Burada işin ilginç noktası, gelen sömürgeciler Ukraynalılar ve Romenlerdir. Moskova Hükümeti bu siyasetiyle, Ukrayna'nın ve Romanya'nın nüfusunu azaltırken, bu milletleri de Orta Asya'da Kırgızlarla karşı karşıya getirmekteydi.

1909'dan itibaren idare, yerleşiklere kişi başı 13,11 hektar, göçebelere de 16,39 hektar toprak düşmek kaydıyla, Türkistan topraklarını paylaştırdı. Bu tedbir, özellikle hayvancılıkla uğraşan ve

sürülerini otlatmak için daha fazla alanlara ihtiyaçları olan Kırgızların aleyhine oldu. Bazı kasabalarda da Ruslar, bu 16,39 hektarlık toprağın bir bölümünü yeni gelenlere vermek üzere aldılar. Bütün bunlar Rusların, halkımızı yok etmek düşüncesiyle kararlılıkla çalıştıklarını göstermektedir. Ruslar bu gayeye dönük projelerini gizlemeleri gerektiğine inanıyorlar. 1910 yılında bir Rus milletvekili, Kazanlı Profesör Kapostine, Kırgızların Ruslaşmalarını hızlandırmak için en emin yol olarak, yaşadıkları toprakları ellerinden almalıyız, diyordu.

Bu açıklama, Rusların bizi mahvetmek için ellerine geçen hiçbir fırsatı kaçırmadıklarını göstermektedir. Ruslar, bizim Volga Tatarlarıyla ticarî ve kültürel temas kurmamızı da engelliyorlar. Topraklarımızı elimizden alıyorlar, ibadethane ve cami inşa etmemizi yasaklıyorlar, bize yol gösterip eğitebilecek dindaş kardeşlerimizle temasımızı önlüyorlar. Kırgızlar, sağlık hizmetleri için vergilerini ödüyorlar ancak şimdiye dek Rusya Hükümeti tarafından hiçbir hastane yapılmadığı gibi, mevcut birkaç doktor da bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzaktır. Bu da burada yaşayanlar için şaşırtıcı bir durum değildir. 1908'de Astrahan'da çıkan veba salgını herkesi kırıp geçirirken, Kırgızların doktor taleplerini Ruslar reddetmişlerdi.

Kırgızların yaşadıkları mevcut durumu iyileştirmeye yönelik talepleri şunlardır: 1. Dinî ve millî muhtariyet verilmelidir. 2. Toprak meselesi, Issık–Göl Antlaşmasına göre çözümlenmelidir. 3. Stepler idaresinin sınırlayıcı kanunlarının kaldırılarak, Rus Ortodokslarla aynı haklara sahip olunmalıdır. 4. Kırgız okulları, hayır ve dinî kurumlarına ayrım yapılmadan, Rusların aynı kurumlarıyla eşit muameleye tabi olmalıdırlar. 5. Kırgızlardan toplanan bütün vergiler, Kırgızların sağlık, eğitim, din ve kamu hizmetleri için kullanılmalı; buradaki Rusya İmparatorluğu memurlarının keyfî davranışları son bulmalıdır. Bu talepler, Kırgızların Rus İmparatorluğunun bir parçası olması için mutlaka yerine getirilmesi gereken olmazsa olmaz şartlardır."[116]

Tatarlar adına Yusuf Akçura söz alır. Batı dünyasının Tatarlar hakkında fazla bir şey bilmediğine dikkati çekerek başladığı

konuşmasında, onların tarihi, sosyal yapıları, kültürel seviyelerine dair bilgi vermekte bir sakınca görmediğini belirterek devam eder.

"Orta ve Kuzeydoğu Rusya'da yaşayan halkların arasında, oldukça ileri bir medeniyet seviyesine ulaşanlar, Volga'nın yukarı havzasında yerleşen Ural–Altay ırkından Bulgarlardır. Kazan Tatarları, eski Bulgarların ve daha sonraları Asya'ya gelen diğer Türk–Bulgar halklarının soyundan gelmektedirler. Eski Bulgar – (...) Devletlerinin siyasî merkezinde bulunan Tatarların millî kimlikleri birkaç yüzyıl önce vücuda gelmiştir." Rusların Kazan'ı ele geçirmelerini, Solovief'in anlatımıyla burada tekrarladıktan sonra sözlerine devam eder. "Korkunç" İvan'ın Kazan Tatarlarına yönelik imha siyasetinden bahsederken, onun Tatarları atalarının dinlerinden ayrılmaya zorladığını da vurgular. "Bütün bunlara rağmen Tatarlar, dinlerine ve milliyetlerine o kadar bağlıydılar ki zulüm altında geçen dört yüz yıl sonra bile, zorla Hıristiyanlaştırılanların büyük bir kısmı İslâma geri döndüler. Bu da Tatarların millî ve dinî kimliklerini korumakta ne denli tavizsiz olduklarını göstermektedir.

Başkırlara bağlanan Kazan Tatarları, onlardan hiçbir zaman ayıramayacağımız Mişarlar ve Tipterlerle Volga, Kama, Ak İtil ve Oka nehirleri havzalarında, Ural Dağlarının batı eteklerinde kesif bir topluluk oluşturmaktadırlar. Bunlar, Rus İmparatorluğunun Avrupa ve Asya'daki topraklarına yayıldılar. Buralarda aynı ırktan yerli halklarla birleşerek çok önemli yurtlar, merkezler kurdular. Kazan Tatarları, hem İmparatorluğun başkentine hem de eyaletlerin belli başlı şehirlerine, Rusya'daki bütün kolonilere yayıldılar, çoğaldılar. Rusya Hükümetinin 1897'deki son nüfus sayımı verileriyle, Macar Etnografya Cemiyetinin değerlendirmeleri esas alındığında, Kazan Tatarlarının nüfusunun 6 milyon olduğunu söyleyebiliriz. Ufa Hükümetinde, Kazan ve Orenburg Hükümetlerinin birkaç bölgesinde mutlak çoğunluğu ellerinde tutmaktadırlar.

1885 yılından itibaren, Orenburg Müftülüğü sorumluluk bölgesindeki bütün Tatarların neredeyse tamamını kapsayan nüfus kayıtlarını tutmaya başladı. Kayıtlardaki rakamlar, nüfusun arttığını ortaya koymaktadır. Tatarlar, toplumdaki bütün sosyal sınıf-

ların içinde varlar. Ticarette ve tarımda ise çok daha fazlalar. Soylu aileler, görece azlar çünkü Rus hâkimiyetinden en çok bunlar olumsuz şekilde etkilendiler. İnsanların manevî ihtiyaçlarını karşılayan, onların düşüncelerine yön veren entelektüelleri de bu farklı sınıflara eklemek lazımdır. İmamlar, ahundlar, muallimler, ilkokul öğretmenleri, doktorlar, avukatlar, yazarlar vs... Bu sınıfların mensupları, özellikle burjuvazi sınıfının mensupları büyük sanayiler meydana getirdiler. Simirsk, Saratof, Kazan ve Orenburg'da endüstriyi kurdular.

Simirsk ve Saratof Vilayetlerinde bir düzine çok modern kumaş fabrikaları bulunuyor. Birkaçı, 2500 kadar işçi çalıştırmaktadır. Ural Dağlarındaki bazı altın ve platin madenleri Tatarlara aittir. Tatarlar Rusya Avrupa'sı ile Asya arasındaki ticarette aracılık yaparlar ki bu orada yerleşmiş bir gelenektir.

Kazan, Kafkasya hariç Rusya'daki bütün Müslümanların basım ve yayım merkezidir. Kazan Tatarlarının oldukça yüksek iktisadî seviyeleri, onların millî ve dinî kimliklerini korumalarını sağlarken, Ruslaştırmaya kaşı direniyor, ileri kalkınmalarını temin ediyordu. Rusya Hükümeti, bütün tebaasından aynı vergileri toplamasına rağmen, Tatarların kültürel ve dinî ihtiyaçlarına bir kopik bile harcamıyor. Tatarlar, kültürel ve dinî ihtiyaçlarını kendileri karşılamak zorunda kalıyorlar. Bu da iki defa vergi alınması demektir.

Tatarların iktisadî güçlerinin millî varlıklarının en sağlam desteği olduğunu bilen Rusya Hükümeti, bunu yok etmek için elinden geleni esirgemiyor. Sadece biraz önce ifade ettiğim tedbirleri almakla kalmıyor, daha ezicilerine de başvuruyor. Tatarlar, daha fazla kazanabilecekleri bölgelerde ne gayrimenkul ne de toprak sahibi olabiliyorlar. Türkistan'da Kırgızların, Türkmenlerin bulundukları yerlere yerleşemiyorlar. Bunlardan başka Rusya kanunları, Müslümanlarla Yahudilere ağır şartlar dayatmaktadır. Bazı serbest meslekleri yapabilmelerinin şartını, dinlerini inkâra ya da monarşinin iznini almaya bağlıyor.

Moskova Hükümeti, Tatarların temel zenginliklerine saldırmaktan hiç geri durmuyor. Soylular, atalarının dinleri ve yurtları

arasında bir seçime zorlandıklarını hatırlıyorlar. Millî ve dinî geleneklerinin kutsal hazinesini, maddî zenginliğe feda etmek istemeyenlerin bütün varlıkları ellerinden alındı ve bir günde en karanlık sefilliğe düştüler. 19. asırda Rusya Hükümetine bu şekilde baştan savma tedbirleri uygulamak zor gelmeye başladı. Şimdi daha kolay araçlar kullanıyor.

Rusya Hükümetinin Tatarlara yönelik en şiddetli saldırısı, ahlâkî ve entelektüel sahada görüldü. Tatarların, Turanî dillerin bir dalı olan çok gelişmiş lisanları vardır. Çok eski zamanlardan beri varlığını sürdüren yazılı Tatar Edebiyatı, özellikle 19. asır ortasından itibaren çok hızlı bir şekilde yaygınlaştı. 1905-1906 yıllarında nisbî hürriyet yaşandığında, Tatar gazete ve dergilerinin sayısı 20'ye ulaşmıştı. Bu dönemde, yeni sistemdeki millî okullar, şaşırtıcı biçimde ilerleme gösterirken, çok önemli dinî reform hareketine de şahit olundu. Her zaman Tatarların millî ve dinî karakterlerini silmeyi düşünen Rusya Hükümeti, onların tabiî gelişimlerini de engelledi.

Rusya Hükümeti 1905 ihtilâlini takip eden senelerde eski gücünü yeniden elde edince okullarda, mecliste, basında, edebiyatta daha ciddi kısıtlamalar getiren tedbirler aldı. Tatar okullarının, eserlerinin üzerindeki baskı, halkın entelektüel ilerlemesi ve uyanışıyla doğru orantılı bir biçimde arttı. Ana dilde dindışı konuların eğitimini yasaklayan bir kanun uyduruldu. En dar anlamıyla bütün dersler (aritmetik, tarih, coğrafya) Rusça öğretilmelidir esası getirildi. Bu kanun, Rus Ortodoks Hükümeti tarafından, medreselerde din dışı öğretilmesini yasaklayan bir kanunla güçlendirildi. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi en sonunda, ilkokullarda ana dilin Rusçayı öğrenmek için kullanılmasını öngören bir kanun tasarısı hazırlandı. Böylece Tatar millî dilinin var olması hakkı tanınmıyordu. Tatarlar, Ruslaştırılmak isteniyordu. Tatarların yazıları üzerinde sansürün oluşturduğu terörü anlatmaya ise maalesef vaktim yok. Sansürden geçip de kurtulan Tatar kitaplarının oranı yüzde 10'dur.

Rusya Hükümeti, Rus tebaasına tanıdığı siyasî ve medenî hakları hiçbir zaman Tatarlara vermek istemedi. En temel haklardan

bile mahrum bıraktılar. Tatarların dindaşlarıyla, ırkdaşlarıyla ticarî, şahsî ilişkiler kurmalarını bile yasakladılar. Kültürel, endüstriyel, bilimsel kurum ve derneklerin kurulmasını, serbestçe gelişmesini –hatta hayır kurumlarının bile– önleyecek binlerce engel koydular. 1905'te Tatarlar, siyasî alanda Moskova Hükümetinin hiç beklemediği bir olgunluk gösterdiler. Kazan Tatarlarının teşebbüsüyle, Rusya Müslümanları İttifakı adıyla, bütün Rusya Müslümanlarını temsil eden parti kuruldu. İttifak ilk Duma'ya 30, ikincisine 10'u Kazan Tatarlarından olmak üzere 39 milletvekili soktu.

3 Haziran 1907 darbesi, Rus demokrasisinden ziyade, Rus olmayan halklara karşı yapıldı. Bu illegal kanunla, Tatar milletvekillerinin seçimi o kadar çok zorlaştırıldı ki 3. Duma'da sadece üç Tatar milletvekili vardı. Resmî belgelerden, parti programından, kongre tutanaklarından –Rusya Müslümanları İttifakı'nın– parti vekillerinin konuşmalarından, kitaplardan, broşürlerden, halkın fikrini, beklentilerini yansıtan dergilerden şu anlaşılmaktadır: Tatarların gerçekleştirmeye çalıştıkları gayeleri, dinî, millî ve kültürel kimliklerini korumaktır, başka bir ifadeyle "kültürel otonomi" istiyorlar.

Aramızdan bazıları, bu hakkı sadece Rusya Hükümetinin iyi niyetiyle elde edebileceğimiz hayâlini kuruyorlardı. Oysa sonraki yıllarda yaşanan olaylar, açıkça bunun tam tersini ispatladı. Zoraki liberalizm yıllarını takip eden gerici dönemde eski sistem yeniden, daha çok yöntemle, titizlikle kuruldu.

Yaşanan harp, Tatar halkına çok pahalıya mal oldu. Tatarlar, bu dünya harbinin kasap dükkânına birkaç yüz bin evlatlarını gönderdiler. Harpte onlardan dökülen kanlar, ne kendi milletlerine ne de medeniyetlerine bir fayda sağlar. Sadece Rus emperyalizminin güçlenmesine, yayılmasına yol açar. Tatarların fedakârlıkları, Rusya İmparatorluğu dâhilindeki genel durumlarını düzeltmeye, rahatlatmaya dönük hiçbir şey getirmedi. Tatar vekiller, Duma'da birkaç defa basit, haklı ve yasal isteklerinin dikkate alınmamasını şikâyet ettiler.

Kazan Tatarları, geçtiğimiz çağın bütün hercümerci sırasında olağanüstü bir güç ve canlılık gösterdiler. Avrupa'nın uzak doğu-

sunda ilk medeniyet yurdunu kuran, uzun tarihin karmakarışıklığına rağmen korumayı başaran Kazan Tatarlarıdır. Komşu halkların moral gelişmelerine, teşkilatlanmalarına büyük katkıları oldu. Dört asırlık Rus hâkimiyeti, güçlü milliyetçi şuura sahip Tatarların kuvvetli kişiliklerini sarsamadı. Onlar Ruslaştırılamadılar ancak harika bir şekilde, modern medeniyete uyum sağladılar. Eğer Tatarlar hür gelişme ortamı bulabilirlerse, hiç şüphesiz insanlığın genel ilerlemesinde üzerlerine düşen katkıyı vereceklerdir.

Biraz uzun olan konuşmamı şu taleplerimizi sıralayarak bitiriyorum: 1. İmparatorluğun Rus Ortodokslarıyla medenî ve siyasî haklarda eşitlik. 2. Kültürel hürriyet ve otonomi yani dil, din, eğitim serbestliği. Dünkü ve önceki günkü oturumlarda yapılan tartışmaları hatırlayarak, ezilen halkların temsilcileri olan sizler de haklı esasa dayanan, bu sıradan isteklerimizi kabul edeceksiniz."[117]

Mehmed Başhampa da Cezayir ve Tunusluların temsilcisi sıfatıyla konferansta konuşur. İşgal altındaki insanların acılarını dile getirir.

"Kuzey Afrika'da din, dil ve gelenekleriyle aynı özelliklere sahip yaklaşık 25 milyon Müslüman yaşamaktadır. Bunların büyük bir kısmı bütün hürriyetlerinden mahrum bir şekilde, en zorba rejimlerden birinin keyfi idaresine boyun eğerek, yabancı hâkimiyeti altında hayatlarını sürdürmektedirler.

Burada kendine özgü bir duruma sahip Fas'tan söz etmeyeceğiz. 14-15 milyon insan hükümdarlarıyla beraber, iki büyük yabancı gücün koruması altındadırlar. Eğer fetih politikası başarılı olursa, talihsiz Faslıları bekleyen son da diğerlerinden farklı olmayacaktır. Libyalılardan da söz etmeyeceğiz. Bu iki ülke kâğıt üzerinde ilhak edilmiş görünseler de henüz fethedilmediler. Zira bu ülkelerde yaşayanlar istiklâllerinden vazgeçmek istemiyorlar.

Eşit haklar, hukuka saygı sözlerini dillerinden düşürmeyen, bütün dünyada barış adına savaştıklarını dile getiren; hiçbir sınır tanımayan, amansız kaba kuvvete karşı mücadeleyi sürdürdüklerini, kendileri gibi diğer Avrupa ve dünya milletlerinin hür yaşamasını istediklerini devamlı tekrarlayan büyük güçlerin, sadece hür yaşamak isteyen bu halklara karşı zor kullanarak fetihten vazgeçmele-

rinden ümidimizi kesmemeliyiz. Bundan dolayı yalnız Cezayirlilerle ve Tunuslularla ilgileneceğiz. Fethedilme sürecinde yaşananları, ayrıntılarına girmeden, bu ülkelerin –bütün haklara sahip, serbest ve hür yaşadıkları, geçmişte olduğu gibi hâlâ derinden bağlı oldukları– Müslüman Halîfenin hükümdarlığı altında yaşadıklarını söylemekle yetineceğiz.

Benzer durumlarda her zaman olduğu gibi, Cezayir'in fethedilme bahanesi de sıradandı. Müslümanlar işgalciye karşı direnişi desteklediler. İşgalci –Fransa– ancak 40 yılın sonunda, istiklâli uğruna ümitsizce savaşan bu 5 milyon nüfuslu, yoksul halka boyun eğdirebildi. Sıra Tunus'a geldi. Tek taraflı bir himaye zorla kabul ettirildi. Ülkelerini savunmak için silaha sarılanlar isyancı muamelesi gördüler ve cezalandırıldılar. Bugün Cezayir'de ve Tunus'ta edinilen uzun tecrübe, bize, Fransız sömürgeciliğini eksiksiz değerlendirme imkânı sağlıyor.

Gerçekten bu milletlerde ne görüyoruz? Bir tarafta özel yargılamalara ve kanunlara, istisnaî bir rejime tâbi tutulan, bütün vergilerini ödeyen Müslümanlar; diğer tarafta da bütün haklardan ve teminatlardan yararlanan, hiçbir vergi yükümlülüğü olmayan Avrupalılar.

Yargı Yönetimi– Yerli halkın tâbi tutulduğu yargı rejimi tahammül edilemeyecek derecede kötüdür. Bu, bir aşağılama, terör ve baskı, yıldırma rejimidir. Cezayir'deki gibi Tunus'ta da yerli halkın hiçbir statüsü yoktu ve Fransız milletvekilleri ve yerli halk tarafından birçok defa keyfiliği açıklanan yönetimin insafına kalmışlardı. Konuyla ilgili olarak, idarî tutuklamaların kaldırılacağına ilişkin tartışmalara rağmen sömürgecilerle, onların Fransız parlamentosundaki yandaşlarınca desteklenen Cezayir Hükümetinin, Müslümanları aşağılamak ve yıldırmak için bu silahtan vazgeçmeyi sürekli reddettiğini söylemek yeterli olacaktır. Bu özel ceza, kanunlara dayanmadan, dava görülmeden, hiçbir teminat verilmeden idarenin görevlilerince uygulanıyor. Ceza, mahkûmun haberi olmadan kararlaştırılıyor. Mahkûm sorgulanmadan, suçunun sebebini bilmeden, herhangi bir büroda, gizli olarak bir çırpıda kâğıt üzerinde suçlanıyor.

İdarenin tutuklamaları, insanları tahammül edilemeyecek kadar aşağılayıcı bir hale düşürüyor. Çünkü insanlar, otoritenin ve memurlarının, sömürgecinin düşmanlığının insafına kalmışlardır. Bunların bir kimseyi sevmemesi, haksız cezaya uğramak için yeterlidir. Tunus'ta idarenin tutuklaması yoktu. 1912'de Fransız sömürge valisi bu uygulamayı başlattı. Tunuslular, Tunus topraklarından ve diğer topraklardan kovuldular. Neyle suçlandıklarını bilmeden, savunmaları dinlenmeden güneydeki kamplarda yaşamaya zorlandılar.

İdarî tutuklamanın yanında, sadece yerli halka zarar veren, onlara yönelik ayrı bir yönetim biçimi vardır. Bu neyi içeriyor? Bazı olaylar, ne Fransız ne de Müslüman kanunlarında suç olarak tanımlanmayan olaylar, yerli halk için suç teşkil etmektedir. Bu cezaları mahkemeler değil, idarî otorite vermektedir. Bu yönetim biçimi, idarenin eseri yöneticiye ölçüsüz güç tanıyor. Hem suçlar, hem soruşturur hem de yargılar. Hiçbir yerde böyle bir yönetim biçiminin olmadığına dikkat edelim.

Daha sonra zecrî mahkemeler ve ceza mahkemeleri de devreye girer. Bu mahkemelerin, sadece yerlilere yönelik özel yargılama yetkileri vardır. İdarenin keyfine uygun şekilde, hiçbir kontrole tâbi olmadan yargılarlar. Bunların adaletsizlikleri, Millet Meclisinde birçok kez dile getirildi.

Malî Yönetim– Vergilerin ağırlıklı kısmını Müslümanlar ödüyorlar. Fransızlar neredeyse hiç ödeme yapmıyorlar. Onda dokuzu yerli halkın vergilerinden meydana gelen bütçeye tek başlarına sahiptirler. Bu haksızlık ortada apaçıktır ve keyfidir.

Cezayir'de yerli halkın mülkünden, hasadından, hayvanlarından vergi alınırken, Avrupalılar hiçbir şey ödemezler. Tarım istatistiklerine bakıldığında, geçen yıl boyunca halkın işlediği 2,5 milyon hektar arazi üzerinden 17 milyon (...) vergi toplanırken, Avrupalıların ve Yahudilerin ekip biçtikleri 1 milyon hektarlık araziden bir kuruş vergi alınmadığı görülüyor. Ayrıca Cezayirliler, Avrupalıların muaf tutuldukları orman bekçiliği, çekirgeleri yok etme, resmî ulaşımda ve yerleşim yerlerinde bekçilik vs. her türlü angaryayı yapmak zorunda kalıyorlar.

Tunus'ta da ustaca hazırlanmış düzenlerle, Avrupalılar benzer şekilde dolaysız vergilerden muaftırlar. Ne ferdi, ne patent ne de yol vergisi öderler. Üzüm bağlarıyla, yetiştirdikleri yulaf için de vergi vermezler. Sadece buğday ve arpaya aşar vergisinin onda birini öderler. Tunus'ta şu anda 1 milyon hektar toprak –Tunus'ta ekilip biçilebilen toprakların üçte biri– ya sömürgecilere ya da yabancılara ait olduğundan dolayı vergiden muaftır.

Menfaatlerin Temsili– Fransızlar, onda dokuzu yerli halk tarafından karşılanan bütçenin tek sahibidirler. Hem Cezayir'de hem de Tunus'ta, sadece Fransızların devlet gelirlerini ellerinde tutmak üzere seçtikleri temsilcileri bulunmaktadır. Bu apaçık haksızlığı gizlemek için son günlerde idare tarafından yerli halktan göstermelik temsilcilerin seçilip atanması düşünüldü ancak bu kişiler kimseyi aldatmadılar. Kaldı ki yerli halkın temsilcilerinin sayısı Fransızların yanında yok denecek kadar azdır. Meselâ, Tunus İstişare Konferansında 20.000 Fransızı temsilen 38 üye, 2 milyon Tunusluyu temsilen de hükümet tarafından atanan 15 üye vardı. Fransız Parlamentosunda Cezayir'den sadece Fransızların temsilcileri bulunuyordu. Bundan da, neden alınan bütün tedbirlerin, çıkarılan bütün kanunların yerli halkın menfaatlerine aykırı olduğunu anlamak kolaydır.

Millî Eğitim– Herkese açık olması gereken okullar Müslümanlara kapalıdır. Arapça, din, tarih ve İslâm hukuku öğretimi yasaklanmaya çalışılmaktadır. Cezayir'de bu derslerin öğrenimini bitirmeyi başardılar. Tunus'ta henüz başaramadılar ancak idare bunu sağlamak için her yola başvurmaktadır. Yerli eğitim kurumları bozuldular. Sadiki Kolejinde, Müslümanların gurur duydukları Zitouna Üniversitesinde eğitim seviyesi çok üzücü bir dereceye geriledi. Tarım okulları Müslümanlara kapatıldı. Tunuslu Müslümanların tarım uygulamaları için kurdukları okul, idarece kapatıldı. Meslek okullarına giden nadir sayıdaki öğrenci –Tunus'ta sadece yedi öğrenci– Avrupalılarla rekabet edebilecekleri mesleklerle uğraşmaktan uzaklaştırıldılar.

Yüksek öğretime gelince, neredeyse böyle bir şey kalmadı. Yüksek öğretimi engellemek için her türlü zorluk çıkarıldı. Avrupa'da

ya da Zitouna Üniversitesinde okuyan yerli gençler, otoritenin gözünde şüpheli şahıslardı. Bu gençlerden şüphelenenler onları sürekli takip etmektedirler.

Topraklar ve Vakıflar– Cezayir'de işgalin başlangıcından bu yana Fransız idaresi en verimli topraklara el koydu, istimlâk etti. Vakıflara ait bütün araziler de aynı akıbete uğradılar. Son derecede soyguncu olan bu yönetim biçimi, zengin sınıfını tamamen yok etti. Hemcen'den yapılan toplu göç konusunda parlamentoda yapılan tartışmalar, bu konuyla ilgili çok şeyler anlatmaktadır. Tunus'ta da Fransız idaresi bu amaca ulaşmak için her şeyi yapmaktadır. Vakıflara ait bütün araziler, çok cüzi bir bedel karşılığında Fransızlara paylaştırılmak amacıyla ele geçirildi. Bu mübadele, utanç verici ve sefil vurgunlara sebep oldu.

Hiçbir zaman ne İslâm hukukuna ne de vakıfları kuranların isteklerine uyulmadı. Aksine kâr sağlayanların yaşadığı özel vakıfların sömürgeleştirilmesini sağlayan yeni bir hukuk sistemi oluşturuldu. Bu da yerli halkı uzaklaştırmak üzere getirilmiş mükemmel bir tamamlayıcı sistemdi. Diğer taraftan hükümet son zamanlarda 5 milyonluk bir fon kurdu. Bununla tarım politikaları yönetimiyle, Müslümanların bütün topraklarını satmaları mecburî hale gelmektedir. Zoraki himaye yönetimi altında son otuz yılda uygulanan, yerlileri topraklarından atma siyaseti sonucunda, Kral Nâibliğine ait işlenebilir toprakların üçte biri yerlilerden alındı, sayıları 2500'ü bulmayan Fransızların eline geçti.

Fransız idaresinin yaptığı soygunlardan bir diğeri de yerli halkın topraklarının, bunların çalılıklar olduğu ileri sürülerek orman alanı ilan edilmesiyle ele geçirilip, silah zoruyla buralarda yaşayanların kovulmalarıdır. Ormanlarla ilgili olarak uygulanan siyaseti geçerli kılan kanunlarla, halkın sistemli biçimde fakirleştirildiğini de ilave edelim. Burada yaşayanlardan birinin buna karşı dava açması halinde, bu suç sayılarak bütün bir köy cezalandırılmaktadır.

Kamu Görevleri– Yerli halk, neredeyse bütün kamu görevlerinin dışında bırakıldılar. Fransız idaresinin izin verdiği birkaç Müslüman memur, Fransızlarla kıyaslandığında çok daha kötü mua-

mele görmektedirler. Bazı idarî görevlerin bu ülkelerin evlatlarına tamamen kapalı olduğunu da bu arada belirtelim.

Basın ve Toplanma Hürriyetinin Yokluğu– Bütün haklardan ve hürriyetlerden Fransızlar faydalanıyor, tek görevi yerli halkı karalamak, hakaret etmekten ibaret bir basınla da yerli halk sesini yükseltemiyor, şikâyetlerini duyuramıyor. Eskiden sahip oldukları az sayıdaki gazete de idarenin keyfiliğiyle karşı karşıyadır. Birkaç yıldır Fransız idaresi yerli halkın bütün gazetelerini yasakladı. Bu hareket, bütün suiistimalleri teşvik eden bir susturma sistemidir. Müslümanların ayrıca toplanma hürriyeti de yoktu. Ne dernekleri ne de toplulukları vardı. Birçok engelden sonra kurulmasına izin verilen çok az sayıdaki Müslüman hayır kurumu şüphe çekiyor, üyeleri de aşağılayıcı bir şüpheli olarak görülüyorlardı.

Askerî Hizmet– Cezayir'de askerlik yoktu. Fransızlar, mecburî askerliği getirdiler. Cezayirliler, kendilerine uygulanan özel yönetim biçiminin kaldırılması ve siyasî haklarının verilmesi için boşuna uğraştılar. Sesleri duyulmadı. Onların hakları olduğu düşünülüyorsa da aslında bir hakları yok. Tunus'ta mecburî askerlik, zoraki himayeden çok önce de vardı. Fransa, burada el koyduğu ve yararlanmayı bildiği mükemmel bir askerî teşkilat bulmuştu. Bugün yüz binlerce yerli, Fransızlar uğruna kanlarını döküyorlar. En sonunda Müslüman Cezayir ve Tunus halklarına adalet verilecek mi?

Taleplerimiz– Tâbi olduğumuz rejimi anlatan kısa özet, fethin haksızlıklarını, dökülen kanları unutmak için adaletin yeniden gelmesini gerektiriyordu. Bir ülkenin emniyeti sadece hürriyete ve adalete dayanamaz. Tarih bize şunu ispatlıyor; baskı ve zulme dayanan bir hâkimiyet kalıcı değildir. Haksız şiddete ve teröre dayalı bir rejim altında yaşayan Tunus ve Cezayir Müslümanları geleceklerinden ve sonlarından endişe duymaktadırlar. Eğer Fransa'dan ayrılmayı başaramazlarsa, en azından bir gün dünya haritasını yeniden şekillendirmek ve insan haklarını temin etmek üzere temel ilkeler koyacak barış kongresine müracaat ederek, bütün dünya tarafından yasal olduğu kabul edilen taleplerinin dikkate alınmasını isteyebilirler.

Biz, ne ayrıcalık ne imtiyaz ne de bir taviz istiyoruz. Biz, tanınmayan haklarımızı ve hürriyetlerimizi istiyoruz.

Âdil olan, vergilerini ödeyen bir halka bunların harcanması hakkında danışılması ve halkın ödediklerinden faydalanmasıdır. Adalet, aynı zamanda bir halkın eğitimden mahrum bırakılmamasını öngörür. Demiryolları, karayolları, eğlence yerleri inşa etmek; küçük yerleşim yerlerine elektrik götürmek vs'den önce; okullar açmak, insanları eğitmek, yabancılarla mücadele edip hayatta kalma savaşını silahlandırmak lazımdır.

Taleplerimiz basittir: Tunusluların ve Cezayirlilerin mülklerine, kişiliklerine saygıyı gözeten, bunlara özel yargı ve kanunların kaldırılmasını temin eden bir anayasa istiyoruz. Çocuklarımız için Arapça mecburî ilköğretim, orta ve yüksek öğretim teşkilini istiyoruz. Aynı kanun önünde herkesin eşit olmasını, yargı organları önünde eşitliği, malî ve siyasî vs. eşitliği istiyoruz. Ormanlarla ilgili düzenlemelerin, kanunların hafifletilmesini, yeniden ele alınmasını istiyoruz. Kısaca herkes için kamu hukuku, adalet ve hürriyet istiyoruz."[118]

Umûr-ı Şarkıyye Dairesinin bu konferansa katılmaktaki amacı göz önüne alındığında tespit edilen hedefe ulaşılmıştır. Yusuf Akçura da raporunda bunu açıkça dile getirir. "Bu konferansa iştirakden çıkan netice, fikrimce, sırf propagandadan ibarettir. Rusya'da sâkin Müslümanların milliyetleri, derece-i medeniyetleri (*medeniyet seviyeleri*), hukuk-ı magsûbeleri (*gasp edilen hakları*), vaziyet-i mağdûreleri (*mağdur durumları*), maksad ve emellerinden bazı cihetleri, bir kısım Avrupalılara ve Amerikalılara anlatılmış oldu."[119]

"Rusyalı Gayri Ruslar İttifakı"nın konferansta bulunması aynı zamanda bir fırsattır. Yusuf Akçura da bunu değerlendirir. Şimal Türkleri ya da diğer tabirle Kazan Tatarları adına, ittifaka girer. İttifaka kuruluş aşamasından itibaren Amerikalı bir kuyumcu malî destek vermiştir, bundan sonra ise üyelerin yardımıyla faaliyetlerini sürdürecektir. Yönetim kurulunu Lehli, Finlandiyalı, Baltlı, Ukraynalı ve Litvanyalı beş üye teşkil etmektedir. Üye milletler, nüfus ve ekonomik güçleri oranında giderlere ortaktırlar. Yusuf Akçura da Tatarlar adına iki ay içinde yüz lirayı Stockholm'deki

banka hesabına göndermeyi üstlenir. İttifak yönetim kurulunda, Müslüman gayri Rusların durumuna, amaçlarına dair hakkıyla bilgi sahibi kimse yoktur. Yusuf Akçura Aziz Bey'le birlikte İttifakın yönetim kuruluyla görüşerek, barış imzalanırken Rus olmayan Hıristiyanların dışında Müslümanların çıkarlarını korumak üzere ne gibi teminatta bulunabileceklerinin resmî yazıyla bildirilmesini rica ederler.[120] Yönetim kurulunun Baltlı üyesi Baron fon der Ropp imzasıyla verilen cevapta, İttifakın aslî görevinin, Rusya'ya tâbi gayri Rusların şimdiye kadar neler çektiklerini, yaşanılan zamanda nasıl bir idare altında bulunduklarını bütün dünyaya tanıtmak olduğu belirtilir. Şimdilik mutlak bir siyaset ve emel takip etmedikleri, ileride ortam müsait olduğunda, her milletin durumunun ve arzularının göz önüne alınacağı ifade edilir. Esas hareket noktasını teşkil eden Ruslardan kurtulma siyaseti, ancak Ruslardan ayrılması mümkün ve bunu isteyen milletlere uygulanabilecektir. Bu açıklamalardan sonra, Yusuf Akçura'nın dile getirdiği konuya da şu sözlerle açıklık getirilir. "Sizin de mensup olduğunuz Tatar Milleti gibi Rusya'nın merkezinde ve Rus cemaati arasında yaşayan akvâm için Ruslardan tahlis (*kurtarma*) teşebbüsâtı büsbütün neticesiz kalacaktır. Bu sebebden heyet-i ittihadiye (*birleşik heyet*) vesait-i mümkinenin (*mümkün olan vasıtaların*) kâffesine (*hepsine*) müracaatla milletiniz için, Rusya dâhilinde daha serbest bir mevcudiyet-i milliye (*millî varlık*) teminine hasr-ı mesâi edecekdir (*mesai ayıracaktır*)."[121]

Yusuf Akçura'nın raporunda önemli bir tespit daha dikkati çeker. Onun kanaatine göre, Rusya'nın Kafkasya dışındaki bölgelerinde yaşayan Müslüman Türklerin millî haklarının tamamen elde edilmesine yönelik faaliyetler, henüz propaganda devresindedir. Avrupa'nın yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nde de Rusya mahkûmu Müslümanların sesini duyurmak şarttır. Malî destek olmadan, propaganda faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Osmanlı Devleti, getirilerini de değerlendirerek bu desteği vermelidir. Bu çalışma için vakit geçirilmeden, tarafsız ülkelerden İsviçre veya İsveç'te bir merkez kurulmalı ve bir "mecmua" yayınlanmalıdır. Yusuf Akçura, İsviçre ile İsveç'i

söz konusu faaliyet çerçevesinde değerlendirir. "İsviçre ancak bir neşriyat merkezi olabilir, saha-i neşriyat (*yayın sahası*) olamaz. Saha-i neşriyat olmak üzere İsveç, İsviçre'den çok mühimdir."[122] Nitekim ileride görüleceği gibi, Umûr-ı Şarkıyye Dairesine bağlı olarak görev yapan personel, Stockholm Elçiliği bünyesinde resmî görevli olarak atanacak, buradan Rusya'daki Müslüman–Türk unsurların faaliyetleri desteklenecek, meydana gelen iç gelişmelerden haberdar olmayı sağlayan bir yapı kurulacak ve düzenli şekilde çalışacaktır.

Temmuz 1916

Almanya'da bulunan Müslüman esirlere, Padişah adına Ramazan bayramında ziyafet verilmesi için gereken üç bin Markın Berlin Elçiliğine gönderilmesi Bakanlar Kurulunda gündeme gelince,[123] "taraf-ı şahaneden üç bin Mark ihsan buyurulmuş"tur.[124] Paranın ulaşması gecikmiş,[125] ancak Müslüman Esirler Karargâhı memuru Alimcan İdris, Berlin Elçiliğinden bin beş yüz Mark alıp, karargâh komutanına teslim etmiş ve alınan koyunlarla esirlere "zât-ı hazret-i hilâfetpenahî namına" bayram ziyafeti verilmiştir.[126] Berlin Elçiliği daha sonra söz konusu faaliyet için hesabına üç bin sekiz yüz Mark elli fenikin yattığını, harcanan paradan geriye kalan iki bin iki yüz Mark elli fenikin kurban bayramında aynı şekilde Müslüman esirler için harcanacağını Hariciye Nezaretine bildirir.[127]

Ağustos 1916

Almanya'daki Müslüman esirlere dağıtılması için Berlin Elçiliğine iki yüz adet büyük ve orta boy; İstanbul'daki Almanya Elçiliğine de başvuruları üzerine bin beş yüz adet "Mushaf-ı Şerif" Maarif Nezareti vasıtasıyla gönderilir.[128] Umûr-ı Şarkıyye Dairesince Berlin Elçiliğine gönderilen şifrede, Şeyh Abdülaziz Çaviş tarafından Berlin'de İslâm medeniyeti hakkında bir dergi çıkarılacağı bildirilerek, gerekli kolaylıkların gösterilmesi istenir.[129] Abdülaziz Çaviş'in çıkaracağı derginin ismi "El-Âlem-ül-İslâmî"dir. Yine

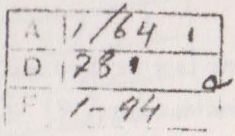
Umûr-ı Şarkıyye Dairesi tarafından, izinli olarak Berlin'de bulunan Trablusgarplı Tahir'in, Abdülaziz Çaviş'in dönüşüne kadar derginin yayınlanmasına nezaret etmek üzere izninin iki ay uzatılması, Dâhiliye Nezaretine arz edilir.[130]

Eylül - Ekim - Kasım - Aralık 1916

Berlin Elçiliğince, Şeyh Abdülaziz Çaviş'e, derginin basım yayımındaki eksiklikleri gidermek üzere iki bin Mark verilir. Derginin her sayısının altı bin Marka basılabileceğini de Abdülaziz Çaviş, Elçi Hakkı Paşa'ya arz eder. Bu paranın düzenli olarak ödenmesi meselesinin çözümlenmesi gerekmektedir.[131] Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa, Muhasebât Dairesi Genel Müdürlüğüne konuyu aktarır ve hem Berlin Elçiliğince verilen hem de derginin bundan sonra yayınlanacak sayıları için gereken paranın verilmesini yazar.[132] Muhasebât Dairesi, söz konusu paranın Umûr-ı Şarkıyye Dairesince gönderilmesinin uygun olacağına ilişkin görüş bildirirse de ödemenin Harbiye Nezaretince yapılması kararlaştırılır.[133] Derginin ilk sayısının ardından Abdülaziz Çaviş, bundan sonraki sayıların, oluşturulan bir komite tarafından yürütüldüğünü gerekçe göstererek İstanbul'a dönmesine izin verilmesini ister.[134]

Yusuf Akçura'dan Harbiye Nezareti Umur-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'ya 27 Haziran 1916 tarihli mektup (ATASE Arşivi, BDH, Kol. Kls. 1836, D.38, F.9).

Şeyh Abdülaziz Çaviş'in çıkaracağı dergiye aylık 6000 mark ödenmesi için Harbiye Nezareti Umur-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'dan Muhasebat Genel Müdürlüğü'ne gönderilen 2 Aralık 1916 tarihli yazı (ATASE, BDH, Kol. Kls. 1839, D.48, F.1-44).

PROJET DE STATUTS POUR LA LIGUE DES

ALLOGENES DE RUSSIE.

A	1-64
D	20
F	27

1. La ligue des Allogènes a pour but de veiller aux droits des nationalités allogènes de Russie. Les représentants des nationalités faisant partie de la Ligue s'engagent à éviter toute controverse entre eux, en ce qui concerne leurs aspirations nationales spéciales.

2. A la tête de la Ligue se trouve le Présidium composé des délégués des nationalités prenant part à la Ligue. Chacune de ces nationalités y est représentée par un membre. Le Présidium élit parmi ceux-ci un président de la Ligue qui la représente dans ses relations extérieures. Les membres délégués du Présidium sont les Vice-Présidents de la Ligue.

1) En cas de nécessité, le Président et les Vice-Présidents peuvent se faire représenter par les autres membres du Présidium en leur donnant les pleins pouvoirs.

Si un des Vice-Présidents démissionne, la nationalité qu'il représentait désigne son remplaçant qui doit être également approuvé par les autres membres du Présidium.

3. Les nationalités suivantes sont les fondatrices de la Ligue: Finlandais, Baltes, Lithuaniens, Polonais, Ukrainiens, Juifs, Musulmans, Georgiens.

4. Le vote de cinq membres du Présidium au moins est nécessaire pour que n'importe quelle décision soit prise.

5. Un des membres du Présidium est chargé de l'administration et de

Rusya Mahkûmu Milletler Ligi tüzük taslağı
(ATASE, BDH, Kol. Kls. 1836, D.38. F. 27, 27-1)

A | 1.64
D | 20
F | 22.1

l'exécution des décisions prises par la Ligue, ainsi que de l'organisation des communications entre les membres, de l'organisation des séances et de l'établissement des bureaux.

Il présentera régulièrement tous les trois mois son rapport au Présidium.

6. La Suisse et la Suède ont été choisies comme sièges de la Ligue mais des bureaux correspondants pourront être ouverts dans tous les autres pays.

7. Tous ceux qui désirent faire partie de la Ligue doivent être introduits par au moins un membre du Présidium.

8. Les nationalités qui se joindront à la Ligue après sa fondation devront signer les statuts et désigner leur représentant qui prendra place au Présidium, mais celui-ci devra être approuvé par au moins cinq membres du Présidium.

9. Chaque membre du Présidium a le droit de soumettre des questions à la discussion de celui-ci. Les autres membres de la Ligue ne se feront entendre que par leur représentant.

10. Pour chaque changement de statut le consentement de la majorité des fondateurs est nécessaire.

Türk-Tatar Heyeti üyeleri (soldan): Hüseyinzâde Ali, Mukimüddin Beycan, Yusuf Akçura, Çelebizâde Mehmed Esad (Hüseyinzâde Ali Turan Arşivi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü).

İran

1914 yılı Ağustos ayı başında İngiltere'den dönen Bahriye Binbaşı Rauf, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'yı ziyaret eder. Enver Paşa, Harbiye Nazırlığının kendisine düştüğünü, aslında "Zât-ı şahanenin coğrafî durumu itibariyle ehemmiyeti aşikâr olan Afganistan ile münasebet tesis etmek ve Afgan Ordusunu ıslah eylemek gibi bir vazife ile Afganistan Emirine göndermek üzere olduğu heyetin başında gitmeyi tercih ederdim" dedikten sonra, bu görevi Binbaşı Rauf'a teklif eder. Şaşıran Binbaşı Rauf, "Afganistan denen yerin adından başka nesini biliyoruz Paşam?... Şu anda oranın haritadaki yerini bile gözümün önüne getiremem. Nereden, ne ile, nasıl gidilir, hangi yolların ucundadır, meçhulüm... Müsaadenizle Amerika tarîkiyle (*yoluyla*) mi gitsem acaba?..."[1] cevabını verir.

Harbiye Nâzırı, bu işe önem verdiğini hissettirir. Gaye, Afganistan'ı İngilizlere karşı harbe hazırlamak, buradan da örtülü faaliyetlerle Hindistan'ı kışkırtmaktır. Hususi ve gizli özellik taşıyacak olan müfreze, Almanlarla ortaklaşa İran ve Afganistan'a gidecek, onları İslâmiyet duygusuyla İngilizlere ve Ruslara karşı harekete geçirecek, buralarda teşkil edilecek ordularla, Almanların malî desteğini sağlayarak, harpteki gayelere yardımcı olacaktır.[2] Öyle ki Alman İmparatoru II. Wilhelm, harpten önce İran'da konsolosluk

yapmış olan diplomat von Wassmuss ile Yüzbaşı Niedermayer'i büyük miktarda paralarla, bu planın hayata geçirilmesi için İstanbul'a yollamıştır.[3] Erkân-ı Harbiye Karargâhından Binbaşı Ömer Fevzi, bu heyetin göreviyle ilgili planlamalarını ayrıntılarıyla hazırlamıştır.[4] Enver Paşa'nın "Çok mühim bir vatanî hizmettir. Bunu ancak siz yapabilirsiniz..." rica ve ısrarıyla Binbaşı Rauf, görevi kabul etmekten başka bir şey yapamaz.[5]

Tahran Büyükelçisinin, Petersburg Elçiliğinden edindiği bilgilere göre, Rusya ile İngiltere arasında İran'la ilgili müzakerelerde ortaya konan meselelerden birini "petrol imtiyazı" teşkil etmektedir. Muzafferüddin Şah'ın Londra seyahati sırasında, 1901 yılında İngilizlerin isteğiyle, İran Hükümeti, ülkenin bütünündeki petrol imtiyazını İngiltere'ye vermiştir. Ruslar, İngilizlerin hem kendi hem Rus hem de tarafsız bölgelerde mevcut bütün petrol kaynaklarına el koymasından endişelidirler.[6]

Afganistan'a gidecek heyetin lojistik hazırlığını Binbaşı Ömer Fevzi ve von Wassmuss'la gelen Alman subaylar birlikte yürütürler. Silah, malzeme, teçhizat Almanya'dan getirilirken, İran Şahına, Afgan Emirine ve diğer önde gelen idarecilere Padişah adına takdim edilecek hediyeler İstanbul'da özel olarak hazırlanır. Alman heyetinde yer alan askerlerin ortaklaşa gerçekleştirilecek göreve aykırı tutumları, davranışları mesele çıkarır. Onların kabalığı ve burnu büyük tavırları her iki tarafta rahatsızlık çıkarınca, Harbiye Nâzırı Enver Paşa, bunların geri gönderilmelerini ister. Bu zamana kadar, İstanbul'da çeşitli yerlerde açık açık Afganistan'a gideceklerini söyleyip övünmeleriyle daha baştan plana darbe vururlar. Tabii ki bu bilgi de kısa sürede İngilizlere ulaşır.[7] Bu arada, Yüzbaşı Murat ve Teğmen Nureddin, ileri gelen kişilerle temas kurmak, heyetin bölgeye gelişinden önce uygun ortamı sağlama göreviyle, İstanbul'dan Hindistan'a gönderilirler. Gizlilik kuralına bu kez Binbaşı Ömer Fevzi uymayınca, İngilizler, Hindistan'a ayak basamadan bu iki subayı gemide tutuklarlar. Bir süre sonra affedilip Beyrut'a gönderilirler. Buradan Halep'e geçtiklerinde, heyete orada rastlar ve katılırlar.[8]

Nihayet meseleler halledilir ve Binbaşı Rauf'un komutasındaki heyet kurulur. Binbaşı Ömer Fevzi, Topçu Yüzbaşı Kemal, Yüzbaşı Tevfik, Yüzbaşı İsmail Hakkı, Tabip Yüzbaşı Tahir, Tabip Yüzbaşı Fikret, Baytar Yüzbaşı Şevket; Piyade Üsteğmen Osman Nuri, Piyade Üsteğmen Rusuhi, Üsteğmen Hakkı Ali, Üsteğmen Şükrü, Üsteğmen Nüzhet, Üsteğmen Ethem, Üsteğmen Fahrettin, Teğmen Nureddin Işıldak, Teğmen Sadık, Teğmen Hasan Fehmi'nin yanı sıra Afganlı Abdurrahman Nihat, Afganistan'ı iyi bilen Fazlı[9] ve İsmail Hami Beyler. Kurmay Yüzbaşı Muhiddin, Yüzbaşı Cemal, Yedek Subay Baha Said, Rasim Mazlum, Şükrü ve Rasim, İsmail Hakkı ile birkaç Afganlı ve İranlı da Bağdat'ta heyete katılırlar. Almanlar da başta von Wassmuss olmak üzere, Yüzbaşı Niedermayer ve "Alman Şark Komitesine mensup İran'da yetiştirilmiş" on beş, yirmi kişiden oluşan grubu teşkil ederler.[10]

Heyet üç kafileye ayrılarak, İstanbul'dan Halep'e doğru yola çıkar. İlk iki kafilede personel, üçüncü kafilede malzemeler ile sorumlu subaylar yer alır. İlk kafileyle Binbaşı Rauf, Binbaşı Ömer Fevzi, von Wassmuss ve yaverler, 15 Eylül 1914'te İstanbul'dan trenle hareket eder, dört gün sonra Halep'e varırlar. Yol boyunca ve Halep'te Osmanlı ve Alman personel arasındaki geçimsizlik sürekli artar. Daha sonra Halep'e gelen diğer kafilelerle heyet bir ay burada kalarak ihtiyaçlarını giderir. Almanlar, belirleyici unsur olarak kendilerini görüp Osmanlı personeli üzerinde hükmeder davranışlarını pervasızlaştırıp, heyetin komutanı Binbaşı Rauf'u dinlememeye başlarlar. Heyetteki Almanlarla Binbaşı Rauf arasında, gerçekleştirilen seferin idaresi hususundaki düşünce ayrılıkları derinleşir.[11]

1 Kasım 1914 günü Binbaşı Rauf, Binbaşı Fevzi, von Wassmuss, Yüzbaşı Tevfik, Fazlı Bey ve Frederik'ten oluşan ilk kafile otomobille Bağdat'a hareket eder. Yolda daha ikinci lojistik destek noktasına ulaştıklarında üyelerin arasındaki anlaşmazlık tartışmaya döner ve von Wassmuss'la Frederik Halep'e geri dönerler.[12] Binbaşı Rauf ve diğerleri yola devam ederler. 13 Kasım'da Bağdat'a ulaşırlar. Halep'te yapılan plana göre, ikinci kafile 138 subay ve er ile yük hayvanlarıyla birlikte 19 Kasım'da Fırat yoluyla Bağdat'a

doğru yola çıkacak; iki subay, 25 gönüllü süvari ile İstanbul'dan gelecek diğer subaylar, silahlar ve malzemeler onları takip edecektir. Kafileler Halep'te Binbaşı Rauf'tan gelecek emri beklerken, Yüzbaşı Niedermayer başta olmak üzere Alman personel aleyhte propagandaya girişirler. Binbaşı Rauf'un öldürüldüğünü, müfrezenin dağıldığını söyleyerek, geride kalanların kendileriyle gelmelerini telkin ederler. Bütün bu karmaşaya rağmen ikinci kafile 14 Aralık'ta, sonuncusu da 22 Aralık'ta Bağdat'a varmayı başarır. Almanlar da ayrı bir grup halinde gelirler.

1914 Ekim ayı sonunda Osmanlı savaş gemilerinin Odessa baskınından sonra, tarafsız ülke İran'da olağanüstü olaylar cereyan eder. Sadrazam Said Halim Paşa, 14 Kasım tarihli telgrafında, Tahran Elçisi Asım Bey'den, Van Valisi ile Hudut Komutanının, Rus Ordu kuvvetlerinin, Osmanlı Devleti'nin Urmiye Konsolosluğuna saldırarak, Konsolos Necati Bey'i tutukladıklarını, orada bulunan beş kişiyi öldürdüklerini, Hoy ve Tebriz'de de aynı saldırıların gerçekleştirildiğini haber verdiklerini, olayın doğruluğunu araştırıp sonucu bildirmesini ister. Eğer gerçek ise, Asım Bey, İran Hükümeti nezdinde sert şekilde olayı kınayacak, tekrarını engellemek için etkili tedbirlerin alınmasını isteyecek, kurbanların aileleri için tazminat hakkının saklı tutulduğunu aktaracaktır.[13]

Saldırıların doğru olduğu İstanbul'a bildirilince, kesilen siyasî ilişkilerden sonra İstanbul'da Rusya'nın temsilcisi olan İtalya Büyükelçiliğine, Hariciye Nezareti tarafından, 11 Kasım'da sözlü nota verilir. Notada, silahsız ve savunmasız insanlara yönelik bu davranışı gerçekleştirenler, insanlık duygularından yoksun, harp kanunlarının temel kurallarını bile hiçe sayan zavallılar olarak nitelendirilerek, tarafsız bir devletin topraklarında dahi olsa, Osmanlı vatandaşlarına reva görülen bu saldırı protesto edilir. Benzer durumların tekrarı halinde Osmanlı topraklarındaki "Rus tebaasına ve resmî görevlilerine aynı muamelenin yapılarak" karşılıklılık ilkesi çerçevesinde hareket edileceğinin, Rusya'ya acilen bildirilmesi de notada yer alır.[14]

Afganistan'a gitmek üzere yola çıkan heyetin, bu görevi Almanlarla yürütemeyeceği Bağdat'ta iyice açığa çıkınca, Başkumandan-

lık Vekâleti, sınırdaki gelişmeleri de dikkate alarak Güney İran'ın kontrol altına alınmasına öncelik vermek zorunda kalır. Binbaşı Rauf emrindeki müfrezenin Luristan'a hareket ederek Bahtiyarîleri Osmanlı Devleti'nin yanına çekip, Güney İran harekâtını idaresini emreder[15] ancak emir uygulanamaz. Aslında bu emrin öncesinde, Binbaşı Rauf'un elindeki paraları kendisine vererek, Luristan üzerinden hareket tarzını Yarbay Süleyman Askerî, Dâhiliye Nâzırına teklif etmiştir. Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, meseleyle ilgili olarak Harbiye Nâzırı Enver Paşa nezdindeki girişimlerinden bir sonuç alamaz. Binbaşı Rauf'la görüştükten sonra, Yarbay Süleyman Askerî'ye gönderdiği cevap yazısında Binbaşı Rauf'un teklife sıcak bakmadığını belirtir ve "Benim itikadımca, imkân var ise Rauf Bey ve refîki Afganistan'a gitsinler. Yoksa Rauf Bey'i diğer kabiliyeti ile mütenasib bir yerde istihdam etmek üzere serbest bırakalım. Ve Luristan'da muvaffak olacak diğer birisi oraca bulunur ise onu gönderelim. Rauf'u meftûr (*bezgin*) gördüm. Herhangi bir sûrete göre Rauf'u kırmayalım" diyerek düşüncesini açıkladıktan sonra, kendi değerlendirmesini bildirmesini ister.[16]

Tarafsız ülke İran'da savaşan tarafların kıyasıya mücadelesi vardır. İngiltere'nin Tahran elçisi, Alman maslahatgüzarın geriye çağrılmasını Berlin'den talep etmesi için kışkırtmaktadır.[17] Tahran Büyükelçisi Asım Bey, 18 Aralık 1914 tarihli telgrafında, Hariciye Nezaretine bölgeye dair değerlendirmelerini arz eder. Tahran'ın yanı sıra Necef eşrafının da çabalarıyla "cihada iştirak arzusu" yer yer bazı aşiretler, mahfiller arasında uyanmışsa da henüz faaliyete geçecek bir dereceye ulaşmamıştır. Bazı aşiret reislerine özel temsilciler yollayarak zemin hazırlama gayretindedir. Kirmanşah ve Süleymaniye civarında gerektiğinde mücahidlere dağıtılmak üzere şimdiden tüfek ve mitralyöz cephanesi, para hazırlanmalıdır. En önemli gördüğü husus, "aslen Türk olan Kaşkailerin" harekete geçirilmesidir. Bunlardan kolaylıkla on bin süvari harekete ikna edilebilirse, Bağdat Vilayetine hangi noktadan geçmeleri gerektiğinin bildirilmesi yetecektir. Necef eşrafından İran sınır aşiretleri üzerinde nüfuz sahibi "birkaç müctehid"in süratle Poştkuh, Kaşkay ve Bahtiyariler tarafına; birkaçının da Kirmanşah ve diğer yer-

lere gönderilmesi halk üzerinde başlangıçta hususi olarak, sonra adım adım aynen etkileyerek, reislerin sonuçta İran Hükümetinin, halkın heyecanına karşı koyamayacak hale getirilmesi uygun olacaktır.[18] Büyükelçinin değerlendirmelerini, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Basra Valisi ve Irak Havalisi Kumandanı Yarbay Süleyman Askerî'ye aynen aktararak gelişmelerden haberdâr eder.[19]

Ocak - Şubat - Mart - Nisan 1915

İran'ı yakından tanıyan Ömer Naci, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın Azerbaycan'la ilgili düşüncelerinin vazgeçilmezidir.[20] Güney Azerbaycan'daki Türklerle yakın ilişki kurup teşkilatlandırmak için ondan daha iyisi bulunamaz çünkü Ömer Naci'nin İran tecrübesi vardır. Ondan beklenen, Güney Azerbaycan'daki halkı Ruslara karşı ayaklandırmak, emrinde kuvvetlerle Ruslara saldırıp yenerek Azerbaycan'dan atmaktır.[21]

Ömer Naci, Meyanduvab Muharebesinden sonra emrindeki aşiret kuvvetleriyle Salduz–Urmiye istikametinde ilerleyen kuvvetlerle beraber Urmiye'ye girerken, önlerindeki Rus birlikleri Salmas'a doğru geri çekilirler.[22] Musul milletvekili İbrahim Fevzi komutasındaki kuvvetlerin tamamı 13 Ocak 1915 günü Rusların tahliye ettiği Tebriz'i ele geçirirken,[23] Ömer Naci ve emrindeki aşiret kuvvetleri de bunların arasındadır. Tebriz çok fazla elde tutulamayıp 25 Ocak'ta Rusların karşı taarruzuyla Sofyan'da meydana gelen ve bir gün süren çarpışmalardan sonra tekrar kaybedilirken,[24] Ömer Naci kuvvetleri de ağır kayıp verir, diğerleriyle birlikte Savuçbulak'a çekilirler.[25] Ömer Naci, yalnız aşiret kuvvetleriyle hedeflenen gayeye varılamayacağını bu muharebelerde anlar ve emrine bir müfreze verilmesi için Başkumandanlık Vekâleti nezdinde teşebbüse geçer.

Irak ve Havalisi Komutanı Yarbay Süleyman Askerî, Başkomutanlığa yazdığı 27 Ocak 1915 tarihli raporunda, Afgan Sefer Heyetindeki –Binbaşı Rauf'un emrindeki müfreze– Almanlarla ilgili düşüncelerini aktarır. "Birkaç günden beri buraya gelmekte olan Almanlara gelince, bunlarla gerek bizim harp harekâtımızda ge-

rekse İran harekâtında ve teşebbüsünde ortak işbirliği yapmaya imkân yoktur. Burada ve İran'da, Osmanlı Devleti'nin aslında buraları Almanlara sattığına dair propagandalar kötü tesirler meydana getirmekten geri kalmamıştır. Bunların bir sefer heyeti halinde herhangi bir harp sahasına gitmelerine müsaade etmek mümkün değildir."[26] Afganistan Sefer Heyeti Kurmay Başkanı Binbaşı Fevzi, Bağdat'ta rahatsızlanarak İstanbul'a döner, görevi Kurmay Yüzbaşı Muhiddin devralır.

Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, 5 Ocak 1915 tarihli bir yazıyla, yanında bulunan parayı Yarbay Süleyman Askerî emrine bırakmasını, birkaç gün sonra faaliyet bölgesi ve görevine dair kendisine yapılacak "hususi tebligatı" beklerken, şimdiden gerekli hazırlıklara başlamasını bildirir.[27] Binbaşı Rauf, bunun gereğini yerine getirdikten sonra Dâhiliye Nâzırına, 10 Ocak'ta cevap yazar. Lüzum göreceği Kürt aşiretlerini alması; tam yetki ve serbestlik tanınması; yanına hiçbir Alman verilmemesi; para ve silahların iade edilmesi "suretiyle" İran çevresinde çalışmayı üstleneceğini bildirir. Bu cevabı Yarbay Süleyman Askerî'ye aktaran Talat Bey, Binbaşı Rauf'un belirttiği şartlar çerçevesinde hareketinde bir sakınca görülmediğini, eğer kendisince de bu hususta mahzur yoksa para ve silahların yeniden Binbaşı Rauf'a verilmesini, uygun bulunmadığı takdirde Cemal Paşa'nın karargâhına hareketinin gerektiğinin tebliğ edilmek üzere süratle cevaplandırılmasını yazıya ilave eder.[28] Yarbay Süleyman Askerî, 11 Şubat'ta kendisine yollanan bu yazı üzerine, Binbaşı Rauf'un arzusuna karşı çıkmaz, bir süre sonra da Müfreze harekete geçer.

Şubat ayı sonlarına doğru İran'da, Müstevveh ü'l-Memâlik başkanlığında yeni hükümet kurulur. Aynüddevle Dâhiliye, Muavinüddevle Hariciye Nâzırı olurlar.[29] Tahran Büyükelçisi Asım Bey, Alman Maslahatgüzarın da bulunduğu bir ortamda, Başbakan Müstevveh'le görüşür. Başbakan yüzlerine karşı, "Hükümetin şimdilik tarafsızlığını korumayı kararlaştırdığını, henüz düşman saldırısına uğramamış İran topraklarının tahliyesine gayret göstereceklerini, düşmanların arasındaki savaştan doğan zararlarının karşılanması haklarını saklı tutacaklarını, eğer mümkünse öncelik-

li olarak düşmanlarımızdan ve hemen akabinde bizden İran topraklarının tamamının tahliyesini talep edeceklerini" söyler.[30] Bu fikrini destekleyen askerî sebepleri anlatır, konsolosların her birine karşı düşmanların faaliyetlerinden yakınır sonra da muhataplarını dinler ve hak verir. Ancak Osmanlı konsoloslarının Isfahan ve Kirmanşah'taki faaliyetlerini azaltmalarını, halkı ayaklandırmaktan, Kirmanşah'ı işgalden vazgeçilmesini, İran'ın kuzey bölgesinin tahliyesi hususunda yardım etmelerini rica eder. Asım Bey'in değerlendirmesine göre bu olay, kuzeydeki Rus kuvvetlerinin güçlenmesine, hatta Tahran'ın işgaline sebep olacaktır. Başbakan Müstevveh son olarak Asım Bey'den, Osmanlıların iyi niyetinden şüphe duyan bazı İranlılara karşı bütün olan bitenleri kullanmak gayesiyle, Osmanlı birliklerinin geçici işgalindeki İran topraklarını hiçbir şekilde "ilhak" amacı olmadığına dair kendisine "yazılı taahhütname" vermesini rica eder.[31] Asım Bey'in İstanbul'dan istediği garanti belgesi, talimatlara uygun olarak 22 Nisan'da Başbakana teslim edilir.[32]

23 Mart günü Mendeli'den yola çıkan Binbaşı Rauf emrindeki müfreze, aynı gün akşamı Hanikin'e girer. Karargâh burada kurulur. Binbaşı Rauf, Bahtiyari reislerinden Emir Müfehhem ile samimi ilişki tesisi yoluna giderek, çarpışmaların yaşandığı Sencabîleri yalnızlaştırma yoluna gider. Sencabîlerin boşalttıkları merkezleri Kasrışirin, kolayca ele geçirilir. Müfrezenin olduğunun dışında büyük algılanması için, Yedek Subay Baha Said, Yüzbaşı Cemal ve Üsteğmen Ethem'in komutasında "üç ordu" halinde teşkilatlanmaya gidilir. Aşiret kuvvetleri Yedek Subay Baha Said'in, Kelhor aşireti süvarileri de Üsteğmen Ethem'in emrindedirler. Ertesi günü halka yapılan duyuruda da Sencabîlerin dışında, İranlılarla hiçbir düşmanlıkların olmadığı, kimsenin can ve malına dokunulmayacağı ilan edilir.[33]

Bağdat'ta Binbaşı Rauf'tan ayrılan Almanlar, İran'a girmeye başlarlar. Bunlardan Schuneman, Kirmanşah Konsolosu olarak İran'a geçer. Osmanlı Devleti'nin bölgede etkin hale gelmemesi için aleyhte faaliyetlere hız verirler. Bir taraftan İran jandarmasını parayla elde ederek kışkırtmaya çalışırken, diğer yandan özellikle

sınır boyundaki aşiretlerde Şiî–Sünnî ayrılığını körükleyerek İranlıları, Osmanlılara karşı ihtiyatlı davranmaya itme, kendi yanlarına çekme gayretlerini artırırlar. Kirmanşah'ta yoğunlaştırdıkları faaliyetlerinde başarıya da ulaşırlar. Kasrışirin'in Binbaşı Rauf tarafından ele geçirilmesi, Almanlar tarafından büyük tepki görür. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi, Harbiye Nâzırına gönderdiği yazıda, Binbaşı Rauf'un harekâtının İranlıların düşmanlığına yol açtığını, bunun da Almanları tehlikeye attığını dile getirir. Berlin'den de gönderilen yazılarda aynı tepkiler gösterilir. Nihayet Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Binbaşı Rauf'a şu emri vermek zorunda kalır: Kirmanşah'a zorla girilmeyecek, çünkü böyle bir şey gerçekleştiğinde ortaya çıkacak hat muhafaza edilemeyecektir. İran'ın Ruslardan çekindiğinden dolayı cihad ilanı mümkün görünmediğinden, halen bulunulan bölgede kalınarak aşiretler, Osmanlı Devleti tarafına kazanılmaya çalışılacaktır.[34]

Büyükelçi Asım Bey'e göre, İran'da sağlıklı sağduyuya sahip nadir kişilerden biri olan Başbakan Müstevveh, ülkesini sadece tarih öncesinden kalma fikirlerle değil, mevcut şartlara uygun akılcı düşüncelerle de yönetmeyi arzulayarak, istiklâli elde etmeyi yürekten dileyip destek istemektedir. Bundan dolayı, Asım Bey, durumun "Osmanlılar için tehlikeli bir hal alması hariç olmak kaydıyla" Kirmanşah'ı işgalden, halkı ayaklandırmaya teşvikten vazgeçeceğimizi, düşmanlarımızın da "aynı taahhüdü vermeleri şartıyla" konsoloslarımızı durdurabileceğimizi güvence altına alan, Başbakan'ın kendisine; "Hayatî çıkarlarını ve doğu sınırlarını korumak için hiç istemeden İran Devleti'nin bazı bölgelerine askerî faaliyetlerini kaydırmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin, harbin sonunda toprak bütünlüğü ve siyasî istiklâl sağlandıktan sonra, söz konusu bölgeleri tahliyeye hazır olduğunu açıklar" şeklinde imzalı, resmî bir nota vermek üzere yetkilendirilmesini Sadrazam Said Halim Paşa'ya arz eder.[35]

Bu sırada "Çete ve İran Aşâiri Kumandanı Reşid", Dâhiliye Nezaretine, Rayet'ten gönderdiği telgrafta şahit olduğu olumsuzlukları sıralar. "Umûmî yağma etmek usulünü ilk Urmiye'ye girdiği" vakit görmüş, Urmiye sokaklarında yirmi otuz yağmacı askere

rastlamış, Osmanlı şevket ve adaletini göstererek "yağmacılığı" kendisi kaldırmış ve Urmiye'yi bundan kurtarmıştır. Osmanlı memur ve askerlerinin "irtikâb ve mezalim" yapmalarını engellemeye çalışmış ancak başarılı olamamış, mahkûm ve hücuma maruz kalmıştır. Bu hal ile ne din kardeşliği ne de İslâm birliği kurulamayacak, ordu da muzaffer olamayacaktır. Devletin ve dinin selameti adına gerek harpte ihanet, gerek idari işlerde "irtikâb-ı zulm" edenlerin ortaya çıkarılarak cezalandırılmaları için süratle divan-ı harp kurulmalıdır.[36]

Dâhiliye Nezareti, hemen harekete geçer. Harbiye Nezaretinden konunun araştırılması için ilgililere gereken emrin verilmesini,[37] Van Valisi Cevdet Bey'den de "bu adamın hüviyetiyle" sözü edilen meselelerin nelerden ibaret olduğunu bildirmesini ister.[38] 12. Kolordu Komutan Vekili Cevdet imzasıyla Başkumandanlık Vekâletine gönderilen cevabî yazıda, Savuçbulak Şehbenderliğinden alınan bilgide, Reşid'in on gün önce, 1. Kuvve-i Seferiye komutanıyla görüşmek üzere birkaç atlıyla beraber Rayet'ten Revandiz'e gittiği belirtilir. Savuçbulak Şehbenderliğince Urmiye'deki saygın ve güvenilir ileri gelenler arasında yapılan araştırma sonunda, halen Urmiye'de bulunan Nasturîlerle, "düşmanımıza daimî surette casusluk eden Amerika misyonerlerinden birkaç şahsın" iftiraları sonucundan başka bir şey olmadığı anlaşılır. Silah bulunduğu duyumu alınan mülklerde arama yapılmış, hiç kimse zarar görmemiştir. "Reşid imzasiyle çekilen telgraf da bir gûne (*türlü*) vesika olmayıp dolaştığı mahallerde îka'-ı hasar (*hasar verme*) ve efkâr-ı umûmîyeyi tahdişden (*kurcalamaktan*) başka hizmeti" görülmemiştir. Gade(?)'ye firarı üzerine, Van Valisi Cevdet Bey tarafından silahlarının alınarak Urmiye havalisine geri dönmemesi emredilmiştir.[39]

Van Valisi Cevdet Bey, Dâhiliye Nezaretinin yazısını cevaplayarak şu bilgileri aktarır: Rayet'ten telgraf çeken, Çerkes Reşid'dir. Ömer Naci Bey Müfrezesiyle gelen Reşid, Rûşenî Bey'in ayrılmasından sonra,[40] süvari çetesini idareye görevlendirilir. Bu adamın Gümülcine'deki hâlini işitince, Cevdet Bey, İran'da faaliyet göstermek üzere İstanbul'ca seçildiğini göz önüne alarak, işe yarar diye

ümitlenir. Rusların tahliyesiyle Urmiye'ye giren Reşid, kasadarı olan Kafkasyalı İbrahim Ağa isimli bir hırsızla beraber, Urmiye'deki zengin Ermeni ve Nasturîlerle, İran Hanlarından önemli miktarda para almaya teşebbüs eder. Daha sonra bir taburla ulaşan Ömer Naci Bey, Reşad Bey ve Nuri Bey'in karşı çıkmasıyla, hemen Salmas'a geçer ve orada Cevdet Bey'e rastlar. Çapulculuktan ibaret olan Gümülcine parasıyla İzmit'te edindikleri çiftliğe, daha bir iki çiftlik ilaveye çalışacağını pervasızca söylemekten "hayâ etmeyen böyle adamların" nasıl olup da gönderildiklerine Cevdet Bey hayret etmektedir. Salmas muharebelerinin ardından emir ve tebliğlere aykırı olarak Urmiye tarafına savuşan Reşid, fırsattan istifadeyle emellerine kavuşmanın peşindedir. Bu anlaşılınca derhal Urmiye görevlileri ve Müfreze Komutanı haberdar edilir. Ruslar geliyor, diye Urmiye'de ortaya çıkan heyecandan korkan Reşid, Savuçbulak tarafına kaçıp gitmiştir.[41]

Mayıs - Haziran - Temmuz 1915

Binbaşı Rauf'a dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kuvvetine yönelik Alman aleyhtarlığı her geçen gün alenileşir. Kirmanşah'a girmemesi için her türlü çareye başvurmaktan çekinmezler. Bölgedeki aşiretlerle anlaşmalar sağlayan Binbaşı Rauf, Kirmanşah'taki karışıklığı giderecek tedbirler almaya yönelir. Kirmanşah'a girmesine şiddetle karşı çıkan Almanların bu tutumuna bir son verilmesi için Harbiye Nâzırından takviye isteği geri çevrildiği gibi Almanlarla birlikte çalışması tavsiye edilir. Almanların, Şah üzerindeki baskıları, aşiretleri de geri adıma, çekinmeye sevk eder. Harbiye Nâzırı, Tahran Büyükelçisi Asım Bey'e gönderdiği yazıda, İran Şahının tarafsızlığını ilan etmesini, aşiretlerin Osmanlı Devleti'yle hareket etmelerine göz yummasını en doğru hareket şekli olarak niteler. Aşiretlerle Osmanlı Devleti'nin temasının kesilmesi sadece İngilizlerin ve Rusların bunların üzerinde nüfuz kurmalarının yolunu açacaktır.[42] Düşman İngiliz, Rus müttefik Alman çabaları sonuçsuz kalmaz, aşiretler Binbaşı Rauf'u yani Osmanlı Devleti'ni terk ederler. Üsteğmen Ethem, "ordusunu" oluşturan Kelhor aşireti de

Sencabîlerle anlaşarak cephe alır. 4-9 Haziran arasında Kerend'de Osmanlı kuvvetlerine saldıran Sencabîlerle şiddetli çarpışmalar yaşanır.[43] Önemli kayıplar verilerek bu saldırılar etkisiz hale getirilirse de müfreze hem silah, mühimmat hem de lojistik destek alamadığından, sonraki günlerde hareketsizliğe mahkûm vaziyette ayakta kalmaya çalışır.

Osmanlı Devleti, İran ve havalisinde bölgenin dinî yapısını ilk plana alarak, düşmanlarınca istismar edilecek davranışlardan özenle kaçınır. Musul milletvekili İbrahim Fevzi ile arkadaşı Yüzbaşı Hilmi'nin "Şiî ve Sünnî" ihtilafını şiddetlendirecek hareketlerinden dolayı cezalandırılmaları Tahran Büyükelçiliğince hemen İstanbul'a yazılır. Osmanlı Devleti'nin İran'daki "vaziyetin hususiyet ve nâzikânesinden" dolayı, oraya gönderilen komutanların, Tahran Büyükelçiliğinin bilgisi ve onayı dâhilinde hareket etmeleri, Başkumandanlık Vekâletine belli aralıklarla Hariciye Nezaretince yazılır.[44]

İran'daki hassas dinî yapı Osmanlılara karşı İngilizler tarafından istismar edilerek aleyhte kullanılır. Reuter Ajansı, 18 Haziran'da şu haberi geçer: "Necef'te zorla yardım toplamak ve askerî hizmete zorlamak sonucunda meydana gelen galeyan üzerine gönderilen iki topla bir tabur asker, haremdeki hazineleri kaldırmak istemiştir. Seyyid Kâzım'ın İstanbul'a çektiği telgrafa, Hükümet işine karışmaması cevabı verilmesinden dolayı galeyan son derecesine varmıştır. Asker, mübarek seyyidi topa tutmaya kalkışmasıyla, halkın hücumuna maruz kalarak mağlup edilmiştir. Necef, halen yerel iki aşiret reisi tarafından idare edilmektedir." Hariciye Nezaretini hemen haberdar eden Asım Bey, bu haberin İran'da yapacağı tesiri öngörerek süratle haberi yalanlar. Bu gibi meselelerde Büyükelçiliğin öncelikle bilgilendirilmesi halinde kamuoyuna dönük yayınlarının daha etkili ve etraflı olacağına dikkati çekerek, ilgililere emir verilmesini rica eder.[45] Başkumandanlık Vekâleti, meselenin aslını Hariciye Nezaretine açıklar. Gönüllü olarak muharebeye katılan, daha sonra firar edip Necef'e giderek saklanan ve silahlarını teslim etmeyen bazı kişilerin yakalanması için gönderilen jandarma müfrezesine, bu firarîler tarafından geceleyin ateş açılınca onlar da

karşılık verir. Saldırganlar hemen etkisizleştirilir, bunu gören diğerleri de gelip silahlarını teslim ederler. Böylesine sıradan ve her ülkede, her zaman meydana gelebilmesi mümkün ve tabii bir olayın büyütülerek, Müslümanların arasına ayrılık sokmaya çalışmak, tayyarelerden attıkları bildirilerle "Şiîlik ve Sünnîlik arasına nifak sokmaya çalışan düşmanlarımızın" düzmece haberinden başka bir şey değildir.[46]

Osmanlı Devleti, İngilizlerle ve Ruslarla İran'da gerek siyasî gerek askerî sahada mücadele ederken, müttefiki Almanya'yla siyaseten çatışma yaşar. Tahran Büyükelçisi Asım Bey'in, "düşmanlarımız tarafından İran'da meydana getirilen sayısız meseleleri engellemeyi başararak, sonuçlarıyla boğuştuğu sayısız zorluklara" çok önemli bir yenisi daha eklenir. Harbin başından itibaren Tahran'daki Almanya maslahatgüzarıyla uyumlu işbirliği sayesinde, öncelikle İngiliz ve Rus entrikaları, kamuoyunu kazanmaya yönelik operasyonları etkisiz kılar. Uyumlu çalışmanın son örneği, Saadüddevle Hükümetini işbaşına geçirmek üzere İngilizlerle, Rusların Şah'a karşı giriştikleri darbenin başarısızlığa uğratılması olur. Bu olaydan iki gün sonra tam da yeni hükümetin kurulması faaliyetlerinin ortasında, Alman Büyükelçi Prens Reuss, Tahran'a gelir. Asım Bey, Ferman Ferma'nın Aynüddevle Hükümetinde yer almasını istemediğini kendisine söyler. Buna rağmen, "bize düşmanlarımızdan daha fazla düşman olan bu adamın hükümetinde Dâhiliye Nâzırı olarak katılmasını gönülden kabul eder.[47]

Almanya ile Osmanlı Devleti arasında görüş ayrılığı var, fikrini İranlılara hissettirmekten kaçınan Büyükelçi Asım Bey, herhangi bir tepki göstermez ve Ferman Ferma da Dâhiliye Nâzırı olur. Binbaşı Rauf'a şahsi kinini gizlemeyen Prens Reuss, Binbaşı Rauf müfrezesine karşı saldırganlıklarıyla öne çıkan Sencabîlere mektup göndererek kendilerini himayesine aldığını bildirmekten de geri kalmaz. Hemen her ortamda da Binbaşı Rauf'un aleyhinde kamuoyu oluşturmaya çalışır. Binbaşı Rauf'un kendi kuvvetine göre hareket ettiğini, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın kendisini rakip olarak gördüğünden dolayı, muhtemel bir başarısızlıkla itibarını lekelemek maksadıyla onu buralara gönderdiğini, Osmanlı

Hükümetinin Binbaşı Rauf'un üzerinde artık hiçbir otoritesinin kalmadığını, Binbaşı Rauf'un aslında gözü yükseklerde dik başlı bir subay olduğu dedikodusunu kulaktan kulağa yayar.[48] Bugüne dek Tebriz'de özel ticari temsilci olarak görev yapan, Binbaşı Rauf'u da öteden beri çekemeyen, Kirmanşah'ta barışı sağlamakla görevli Konsolos Schuneman da "ipten, kazıktan kurtulmuş adamlarla birlikte her türlü yüz kızartıcı hadiseyi" Binbaşı Rauf'a ve müfrezesine mal ederek, halkı kışkırtır. Bu durumdan yararlanan İngilizler ve Ruslar, Ferman Ferma'nın desteğini de alarak işi Binbaşı Rauf'un müfrezesine saldırmaya kadar vardırırlar. Bunlar da, İranlılarla Osmanlıların arasındaki ilişkilerin kopmasına ramak kalacak bir seviyeye düşmesine sebep olur.[49]

Binbaşı Rauf'un emrindeki müfrezeye saldıran Sencabîlerin başında, Schuneman'ın özel muhafız komutanının kılık değiştirerek bulunduğu tespit edilir.[50] Büyükelçi Asım Bey, hemen Prens Reuss'tan Schuneman'ın görev yerini değiştirmesi için harekete geçer. Prens Reuss, buna yanaşmadığı gibi, İngilizlerin talebiyle Şiraz'daki Konsolos von Wassmuss'u kınar, eğer bu toprakları terk etmezse tutuklanmasına, Alman konsolosların şahsi korumalarının silahlarına el konulmasına da onay verir. Aynı zamanda güya bu bölgelerde Türklerin yakıp yıktığı, mahvettiği(!) şeylerin Almanlar tarafından onarıldığını göstermek için çarpışmaların meydana geldiği Kerend halkına sürekli yatak, semaver, ev eşyası dağıtır. Halbuki bu sırada yöre halkı, civardaki İranlı aşiretlerin soygunlarına maruz kalmaktadır. Büyükelçi Asım Bey, bütün tehlikeleri görmekle birlikte, müttefikimiz Almanlarla siyasî görüş ayrılıklarımızdan düşmanlarımızın yararlanmalarına sebep olma riskine girmeyerek, bütün bu entrikalara destek verip, teşvik eden Aynüddevle Hükümetini düşürmek için çaba harcar. Alman Büyükelçinin yaptıkları karşısında suskun kalan Aynüddevle Hükümetinden hiç kimse Büyükelçi Asım Bey'le bir kelime dahi etmemekte, görüşmekten ısrarla kaçınmaktadırlar.[51]

Prens Reuss, Sencabîlere Alman himayesini sağlayıp, İngilizlerin gizledikleri malzemelerin yerlerini haber vererek silahlandırdıktan sonra, Binbaşı Rauf'un komutasındaki Osmanlı kuvvetleri-

ne saldırtınca, Asım Bey, Alman ordusunu karşısına alacak kadar ağır bir kusur işlemiş gibi görünen Binbaşı Rauf hakkında, Alman İmparatorunun Osmanlı Devleti'nden ne yapmasını isteyeceğini de kendi kendine sorar. Alman Büyükelçinin tutumu, davranışları, yaptıkları iki ülke arasındaki ilişkileri soğutacak bir noktaya kadar götürmeye başlamıştır. Avusturya–Macaristan Elçisi de Prens Reuss'un uygulamalarını, şahsi siyasetine bağlar ve hayretle olanları takip eder. Büyükelçi Asım Bey, İran'da yürütülen Alman siyasetinin gerçek karakteri hakkındaki görüşlerini öğrenmek, Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda kendi siyasetimize bir yön tayin etmek için Sadrazam Said Halim Paşa'nın, Almanya İmparatoru nezdinde girişimde bulunması kanaatindedir.[52] Çünkü Prens Reuss'un takip ettiği "hizip siyasetinin" farkına varanlar, bu zamana dek ağır fakat korkusuzca yürütülen faaliyetlerin devamı, yapılanların arkasında duracak çareleri bulmak için Asım Bey'e ve Avusturya–Macaristan elçisine adeta yalvarmaktadırlar.

Almanya'nın İran'da müttefiki Osmanlı Devleti'ne düşman, esasta ise kendisi için de tehlikeli ve zararlı bir siyaseti uygulamasını bir türlü kabul edemeyen Büyükelçi Asım Bey, bütün bunların Prens Reuss'un İslâma ve Osmanlılara karşı beslediği düşmanca hislerden kaynaklandığı sonucunu çıkarmaya kendini mecbur hisseder. Bu şartlarda Prens Reuss, acilen ya uzun süreli izne gönderilmeli ya da görevden alınmalıdır. Prensin inatçı ve uzlaşmaz karakterini yakından bilen Asım Bey, ona verilecek birkaç emirle tutumunda bir değişiklik olmayacağına emindir. Bundan dolayı, Alman İmparatoru, mesele hakkında mutlak şekilde bilgilendirilmelidir.[53]

Kirmanşah'taki olayların sorumluluğunu üzerine alan Büyükelçi Asım Bey, muharebeden yirmi beş gün sonra İran Meclisinde Aynüddevle Hükümetinin düşürülmesini sağlar. Müşirüddevle yeni hükümeti kurmakla görevlendirilir. Prens Reuss, Aynüddevle'nin Dâhiliye Nâzırı olması için İngiliz ve Rus Elçilerinden daha fazla baskı yapar. Eğer Müşirüddevle bu baskıya boyun eğerse, Kirmanşah'ta veya başka yerlerde yine istenmeyen olaylarla karşılaşılması kaçınılmazdır. Alman ajanlar, her tarafta, Almanya'nın

İranlılara para ve silah gönderdiğini ancak Türklerin kendi çıkarları için el koydukları söylentilerini yaymaktadırlar. Necef'ten getirdikleri "şeyh-ül-Irakeyn" de dinî ve resmî çevreleri Osmanlılarla doğrudan anlaşmaya dönük bütün fikirleri reddetmeye, yalnız Almanya'dan destek almaya davet etmektedir. Osmanlı Devleti'nin müttefikinden beklediklerinin tam aksi bir siyaset İran'da yürütülmektedir.[54] Büyükelçi Asım Bey'in burada takip ettiği siyaset, Halîfenin Şiîlerce de tanınmasını ve İslâm birliğini sağlamak, Osmanlı Devleti, İran ve Afganistan arasında siyasî bir ittifak oluşturmaktır. Bu üçlü ittifak hayata geçtikten sonra Almanya ve Avusturya–Macaristan ile işbirliği yapacaktır. Büyükelçinin önündeki en büyük engel, yeterli malî gücünün olmayışıdır. Almanya, elindeki malî güçle meydanda dolaşmaktadır. Prens Reuss'un geldiği andan itibaren, kendisinin de ne kazanacağını bilmediği topraklarda Osmanlı Devleti'nin tesir gücünü zayıflatmaya çalıştığını, vaziyeti tehlikeye soktuğunu Büyükelçi Asım Bey, hayretle takip eder. Şu soruyu sorar: "Bu tutum, Almanya siyasetinin bize karşı yeni bir adımı mıdır?" Mevcut şartlarda, Almanya'dan, kendi siyasetine hiçbir zararı olmayan Osmanlı Devleti'nin izlediği politikaya köstek olmamasını isteme hakkı vardır. Mesele ciddi bir hal aldığından dolayı acilen çözümlenmesi mecburiyeti doğmuştur. Büyükelçi Asım Bey de Sadrazam Said Halim Paşa'dan meseleyi açıklığa kavuşturacak cevap istirham eder. "Prens Reuss'un aleni düşmanlık siyaseti şayet şahsi değilse, bunu kendi hükümetinden aldığı kesin emirler doğrultusunda yürütüyorsa; Alman Büyükelçinin istediği gibi davranmasına, her şeyi tehlikeye sokmaşına müsaade etmek zorunda olup olmadığımı bana açıkça söylemenizi arz ederim."[55]

Ağustos 1915

Sadrazam Said Halim Paşa, Büyükelçi Asım Bey'e verdiği cevapta, İran'da takip edilecek siyasetle ilgili fikirlerinin hepsini onayladığını söyledikten sonra şu bilgileri aktarır: Prens Reuss'un İran'daki davranışlarından İstanbul'daki Büyükelçi Prens Hohen-

lohe'yi haberdar etmiş, kendisinden iki devleti ilgilendiren konularda Büyükelçi Asım Bey'le "tam uyum içinde çalışması için gerekli talimatları vermesini" rica etmiştir. Ayrıca İran'ın istiklâline kavuşması, Rus tesirinin bitirilmesi konusunda da görüşmüştür. Prens Hohenlohe de dile getirilen hususlar doğrultusunda Prens Reuss'a gerekli talimatlar için Berlin Hükümetini yönlendirme sözü verir.[56] Sadrazam Said Halim Paşa, Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa'ya da Asım Bey'in gönderdiği telgrafın örneğini kuryeyle yollar ve Berlin Hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını, Prens Reuss'un Osmanlı Büyükelçisiyle işbirliği yapmasına yönelik talimatlar verilmesini sağlamasını ister.[57]

Büyükelçi Hakkı Paşa, Almanya Dışişleri Bakanıyla meseleye ilişkin görüşür. Dışişleri Bakanı şunları söyler: "Tahran Büyükelçisi Asım Bey'in şikâyetlerinde öncelikli olarak şahsi unsurların olduğunu düşünüyorum. Alman Büyükelçi, İran'daki Alman yanlısı Demokrat Partiyle iyi ilişkiler kurmuşken, Osmanlı Büyükelçisinin yürüttüğü ayrılıkçı politikalar yüzünden, muhafazakârların Rusya'ya olan bağlılıkları haddinden fazla arttı. İranlılar, oradaki kuvvetlerimize komuta ediyor gibi görünen Binbaşı Rauf'a güvenmeyeceklerdir. Binbaşı Rauf, orada kaldığı sürece, yerli unsurlarla yürütülen işbirliği sekteye uğrayacaktır. İran'ın tamamının Rusya'nın tarafına geçmemeleri için, Demokratların ve Pers milliyetçilerinin hassasiyetlerinin kollanması inancındayım." Düşüncelerini bu şekilde ifade eden Dışişleri Bakanı, kendi adına Büyükelçi Asım Bey'in hassasiyetlerinin dikkate alınması, onunla uyumlu çalışması için Prens Reuss'a talimat verir, diğer yandan da, ortak çıkarlar doğrultusunda, İranlıların sevebileceği daha yumuşak huylu bir subayla, Binbaşı Rauf'un değiştirilmesini Said Halim Paşa'dan rica eder.[58]

Aynı konuda daha sonra Dışişleri Bakanıyla yeniden görüşen Büyükelçi Hakkı Paşa, Prens Reuss'un, Osmanlı kuvvetlerine saldıran Sencabîleri himaye ettiğini aktarır. Binbaşı Rauf'un faaliyetlerinin kıymeti hakkında Tahran'daki iki büyükelçinin fikir ayrılığından özellikle bahseder. Bakan, Binbaşı Rauf'la ilgili olarak geçmişten bazı örnekleri tekrarlar. Onunla ilgili olarak sadece

Prens Reuss'tan değil, farklı kaynaklardan istihbarat bilgilerinin geldiğini belirterek, Binbaşı Rauf'un aleyhindeki tutumunda bir değişiklik göstermez.[59] Bir süre sonra da gönderdiği kısa açıklama yazısında şu bilgileri aktarır: Sencabî aşiret reisi Emir Şir-Han Samsam el-Memâlik'in, Dallou aşiretinden birkaç yağmacıyı İran köyü Alişehir yakınlarında geri püskürtmüştür. Bu sebepten dolayı Binbaşı Rauf ile Sencabî aşiret reisi arasında sınırda çatışmalar meydana gelmiş, Almanya'nın Sultanabad Konsolosluğunda görevli bir memur Emir Şir-Han'la iyi ilişkileri sayesinde iki taraf arasında arabuluculuk yapmış, Binbaşı Rauf'un emrindeki bazı milislerin can sıkıcı hareketlerinden doğan güçlüklerin üstesinden gelmeyi başarmıştır.[60]

Büyükelçi Hakkı Paşa, Büyükelçi Asım Bey'in raporunda bahsettiği, Şiîlere Halîfeyi tanıtmak çabalarına dair kendi değerlendirmelerini Sadrazam Said Halim Paşa'ya aktarmaktan kendini alamaz. Büyükelçi Hakkı Paşa, Şiî mezhebine göre imam ya da emir-ül-mü'mininin bütün günahlardan arınmış olması ve mehdinin gizli olduğu anlayışına dikkati çeker. Allah tek bilendir ve hiç kimse O'na benzeyemez. Bizzat Şiîliğin hatta cehaletin ve aşırı fanatizmin özünü teşkil eden bu meseleyi görmezden gelmek çok büyük tedbirsizlik demektir. Müslüman âleminde bu bilginin yayılmasıyla ancak ahlakî bütünlüğe varabileceğiz. Aksi takdirde siyaset, asırlar önce Sultan I. Selim'in galip ordularının dahi kurmayı başaramadığı birliğe ulaşmayı pervasızca, hatta tehlikeli biçimde deneyecektir. Bu amaçla yapılan bütün propagandalar herkesi özellikle de İran'da çok etkili olan karşıtları, bize karşı kışkırtacaktır. Davamız için, İran'ın Müslüman bir devlet olarak, dinin ve Müslüman devletlerin düşmanlarıyla harp eden büyük İslâmî gücün yanında yer alması gerektiği hususunda, ayrıca İran'ın toprak bütünlüğünü, istiklâlini tehdit eden Rusların aleyhine dönmeleri konusunda etkin faaliyette bulunmamız icap etmektedir.[61]

Ağustos ayı başında İran'da yeni hükümet kurulması söz konusu olur. Büyükelçi Asım Bey, 8 Ağustos tarihli telgrafında o günkü gelişmeleri İstanbul'a aktarır. Yüz elli Kazak süvarisi üç top ve iki makineli tüfekle Kazvin'den Tahran'a doğru hareket etmiştir.

Müstevveh-ül-Memalîk'in hükümeti kurmaması için Şah'a açıkça baskı yapmaktadırlar. Asım Bey, Şah'a, baskılara direnmesini, eğer Rus birliği Kazvin'e geri dönmezse, Tahran'ı hemen terk edeceğini, Rusların ilerlemesine eldeki bütün imkânlarla karşı konulması emrini vereceğini, İngiliz ve Rus Elçilerine bildirmesini yazar. Buna rağmen, Büyükelçinin, İranlıların, kaçınılmaz sonuçların önüne geçebilecek en akılcı düşünceyi hayata geçirecek sert tedbirler almayı kabul edeceklerine dair kuvvetli şüpheleri de bir gerçek olarak ortada durmaktadır.[62] Büyükelçi Asım Bey'in desteği ve teşvikiyle Müstevveh, hükümeti kurmaktan geri adım atmaz. Blöf yapmanın fayda etmeyeceğini gören İngiliz ve Rus Elçiler, otuz kilometre kadar ilerleyen birliği Kazvin'e geri döndürürler. Hükümetin üç gün içinde kurulmasının önü açılır. Bu arada, İngilizlerin Buşir'i işgal ettikleri, resmî binalara bayrak çektikleri söylentileri Tahran'da dolaşmaya başlamıştır.[63] Beş gün sonra İngilizlerin Buşir'i işgal ettikleri kesinleşir. Bunun üzerine güneydeki halk cihad ilan etmiş, karşı taarruza hazırlanmaktadır.[64]

Tahran'da Alman Büyükelçi Reuss, müttefik Osmanlı Devleti ve Müslümanlar aleyhine faaliyetlerini artırır. Büyükelçi Asım Bey, Sadrazam Said Halim Paşa'ya yazdığı 9 Ağustos tarihli "kişiye özel" telgrafta, Prens Reuss'un bazı girişimlerinden bahseder. Büyükelçi Reuss, Berlin Hükümetine İranlıların geleceğiyle ilgilenilmemesi, hatta Avrupa'da alınacak bazı tavizler karşılığında, Rusların Basra Körfezine inmelerine müsaade edilmesini tavsiye ettiğini gösteren uygulamaları, Büyükelçi Asım Bey'i ciddi ciddi şüphelendirir. İranlıları kurban etmek Osmanlı Devleti için sonsuza dek İslâm birliğinden ve Müslüman Devletler İttifakından –Osmanlı Devleti, İran, Afganistan– vazgeçmek anlamından başka bir şey olmayacaktır. Bu da Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini değil, nefes almamızı bile engelleyecek Rusya'yla birkaç bin kilometreyi bulacak, savunulması zor bir sınıra sahip olacağız demektir. İran'ın Osmanlı Devleti'nin yanında harbe girmemesi bir kayıptır ancak buraya has durumları da göz önüne almak lazımdır. İran, tamamen dağılmış bir haldedir. Cesur devlet adamları ortada yoktur. Etkin güçleri, hareket kabiliyeti sağlayacak imkânları düşmanların

eli altındadır. Mevcut olumsuzluklara rağmen, İran kamuoyu, Osmanlı Devleti'nden yanadır.[65]

İranlıların düşmanlarına karşı mücadelelerinde zamanında verilen doğrudan destek sayesinde, Almanya'nın buradaki operasyonunun önüne geçilmiştir. Her şeye rağmen harbin başlamasından beri İranlılara maddi açıdan önemli bir yardım yapılamamıştır. Büyükelçi Asım Bey'e göre, İranlıları kurtarmak, Osmanlı Devleti'nin millî savunması bakımından kaçınılmaz bir mecburiyettir. Sadrazam da bu fikri onayladığı takdirde, Osmanlı Devleti'nin İran'da vazgeçmeden uygulayacağı siyaseti anlatmak, hareket tarzını belirlemek ve ardından İran Hükümetine bildirmek için, Tahran'daki Avusturya–Macaristan ve Almanya Büyükelçilerine talimat verilmesini sağlamak üzere Viyana ve Berlin'deki büyükelçilerimiz bu ülkelerin hükümetleri nezdinde girişimde bulunmalıdırlar. Bu düşünce hayata geçirildiğinde, İran'ın toprak bütünlüğü, siyasî ve iktisadî istiklâli konusunda daha önce verilen resmî teminatlar da tasdik edilmiş olacaktır. Osmanlı Devleti'nin teminatlarını güçlendirecek benzer taahhütler, yakın gelecekte İran Hükümetine olan güveni artıracağı gibi, büyük ihtimalle onun güçlenmesine ve harp bitmeden meseleye dâhil olmasına vesile teşkil edecektir.[66]

İran hükümetinin niyetleri, siyasî maksatları hakkındaki açıklamalarına dair Şahın çektiği telgraf, "Harbiye Nâzırı devletlü Enver Paşa hazretlerinin nezdlerinde"[67] kaldığından açığa çıkmaz. Hemedan'a kaçan Kirmanşah İngiliz ve Rus konsoloslarıyla, "Bank-i Şâhî"nin direktörünün geriye dönecekleri haberleri Kirmanşah'da duyulur. Schuneman'ın süvarileriyle bazı aşiretlerin bunları tuttukları, geri dönmeleri halinde çatışmalara sebep olacağı Kirmanşah Konsolosluğundan bildirilirken, Hemedan Konsolosluğu adı geçen kişilerin 9 Ağustos gecesi hareket ettikleri bilgisini Tahran Büyükelçiliğine geçer.[68]

Eylül - Ekim 1915

Bir yıl önce Afganistan'a gitmek üzere İstanbul'dan yola çıkan Binbaşı Rauf komutasındaki müfreze, Eylül 1915'te artık işlevini kaybetmiş bir haldedir. Kirmanşah'tan öteye geçilememiştir. Uzun

süredir sınıra yakın Serpol bölgesinde atıl vaziyettedir. Başkumandanlık Vekâleti, Binbaşı Rauf'u Afganistan'a "murahhas-ı askerî (*askerî delege*)" olarak tayin ederken, emrindeki müfreze de Irak ve Havalisi Komutanlığına bağlanır. 23 Eylül'de Hanikin'e ulaşan müfreze, İran topraklarından çıkar. Bu sırada İngilizler güneyden yeni teşebbüslerde bulunurlarken, Ruslar da Azerbaycan'daki faaliyetlerinden başka, Kazvin–Hemedan istikametinde yapacakları yeni harekât için, Baratof komutasındaki Kolorduyu İran'a sevk etmektedirler. Heyetten üç subay Hemedan üzerinden Tahran Askerî Ataşeliği emrine gönderilirken, diğerleri Bağdat, Kerkük, Mardin, Halep güzergâhıyla İstanbul'a dönerler.[69] Büyük ümitlerle yola çıkılınış ancak müttefiklerin dostlukları değil menfaatleri ağır bastığından istenilene varılamamıştır. Heyetteki Almanlardan Yüzbaşı Niedermayer'le Hentig, Kabil'e gitmeyi başarıp Afganistan Emiriyle görüşmüşlerse de istediklerini elde edememiş, Almanların hayâlleri de gerçekleşmemiş, Osmanlı Devleti'ni müttefik olarak engellerken, düşmanları İngilizlerin daha da güç kazanmalarına sebep olmuşlardır.[70]

Erzurum'da bulunan Alman İrtibat Subaylığı, Doğu Kafkasya ile temasa geçmenin yolunun Tebriz üzerinden mümkün olacağını değerlendirir. Rusların Osmanlı kuvvetlerine yenilmesi, ardından tekrar taarruza geçmeleri Güney Azerbaycan'da yeterince güçlü olmadıklarının işaretidir. Alman İrtibat Subaylığı, bunu temin etmek üzere Erzurum Konsolos Yardımcısı Max Erwin v. Scheubner-Richter'i görevlendirir. Scheubner, gönüllü veya çete birlikleri ile bir başarı elde edilebileceğine inanmaz. 3. Ordudan emrine verilecek düzenli bir birlikle görevi yerine getirmek ister ancak bu çok kolay değildir. Tam bu sırada Ömer Naci'nin teşebbüslerinin sonucunda 3. Ordudan emrine 400 kişilik bir kuvvet tahsis edilir.[71] Scheubner'in emrinde de 100 süvari, bir dağ topu, 30 gönüllü ve beş Almandan oluşan birlik vardır. Ömer Naci ile Scheubner kuvvetleri farklı amaçlarla aynı hedefe doğru "23 Eylül 1915 günü sabahı saat 09.00'da, bir molla eşliğinde dua ve ilahiler okunduktan sonra güney istikametinde"[72] Erzurum'dan, Bitlis–Başkale yoluyla Musul'a gitmek üzere yola çıkar.

Müfreze, Ekim ayı sonlarında Cizre'ye geldiğinde, bölgede Ermenilerin silahlı isyanları baş göstermiştir. Scheubner, karargâh kurma hazırlıklarını ve bazı işlerini halletmek üzere, birliğini Ömer Naci'ye bırakarak, Musul'a gider. İsyan Midyat'a da sıçrar. Bölgede isyancıların üzerine gönderilecek birlik bulunmadığından dolayı, 12. Kolordu Komutanı Halil Paşa, Ömer Naci kuvvetlerinin isyanı bastırmak üzere görevlendirilmesini Başkumandanlık Vekâletine yazar.[73] Ömer Naci de bu görevden kaçınmaz, o sırada Cizre'ye gelecek olan 51. Tümen birliklerinden bir tabur, bir seri dağ topunun emrine tahsisini ister. Talebi kabul edilir. Ömer Naci, emrindeki kuvvetlerle isyanı bastıracaktır. Harbiye Nâzırı da isyanın hemen bastırılmasını ister ancak öncelikle, isyancıların hayatlarının emniyette olacağına teminat verilerek ellerindeki silahların toplanmasından yanadır. Bu konuda gerekirse Musul metropolitinden yararlanılmalıdır.[74] Scheubner ise kendi birliğinin, özellikle de bu birlikteki Alman subaylarının, Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olan isyanda kullanılmasını istemez, Alman subayları Musul'a çağırır.[75]

İran Başbakanı, Büyükelçi Asım Bey'i ziyaret eder. Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya–Macaristan elçilerinin imzalayacağı "İran'ın toprak bütünlüğünü, siyasî ve iktisadî istiklâlini teminata alan, bir miktar borç, top, tüfek ve mühimmat verilmesini onaylayan" Ek'i olan bir anlaşma yapılması şartıyla, kendisinin ve Şahın müttefiklerle birlikte yürümeyi kararlaştırdıklarını söyler. Prens Reuss, İstanbul'daki Alman Büyükelçiye, İran Başbakanının teklifini, Berlin'in aynen kabul edip etmediğini, müttefiklerle beraber mi ayrı mı imzalamasına dair talimat beklediğini yazar. Teminat meselesinde "harpten galip çıktıktan sonra" ya da "bu teminat, müttefikler tarafından sadece ve sadece İran'ın İngiltere ve Rusya'ya karşı harbe girdiği günden itibaren geçerli olur" ifadelerinin eklenmesini, Büyükelçi Asım Bey kendisinin ve Alman Büyükelçinin önemsediklerini belirtme ihtiyacı duyar. Başbakan, düşmanların fırsat aradıklarını söyleyerek, hükümeti ele geçirmek için istenmeyen hareketlere kalkışmalarını önlemek maksadıyla, Osmanlı ve Alman silahlı birliklerinin faaliyetlerine hemen son ve-

rilmesini ister, aksi takdirde ortak menfaatleri tersine çevirecek hadiselere yol açabileceğinden endişelidir. Nitekim Ruslar, Enzeli'ye bir generalin komuta ettiği 1200 kişilik bir kuvvet indirmişlerdir ki durum gittikçe ciddileşmektedir.[76] Avusturya–Macaristan ve Almanya Büyükelçileriyle görüşen Büyükelçi Asım Bey, bu konuda Berlin ve Viyana'dan talimat gelince yaklaşımlarını öğrenerek hemen İstanbul'a arz edecektir.[77]

Almanya Hükümetince Tahran Büyükelçisi Prens Reuss'a şu talimat verilir: "Almanya Hükümeti Avusturya ile Türkiye arasındaki yolun açılmasından hemen sonra, İran'a silah ve mühimmat sağlamayı; ayrıca önümüzdeki Barış Konferansında, toprak bütünlüğünün korunması hususunda İran Hükümetinin görüşünü savunmayı taahhüt eder."[78] İran Şahı ve Başbakanı, olmazsa olmaz şart olarak "toprak bütünlüğüyle siyasî ve iktisadî istiklâl" teminatı konusunda ısrar ederler. Müttefiklerin Tahran Büyükelçilerine verdikleri talimatlar ise yeterli değildir. Büyükelçi Asım Bey, meselenin çözümlenmesi için Sadrazam Said Halim Paşa'dan devreye girmesini arz eder.[79] Şah, Avusturya–Macaristan Elçisiyle özel görüşmesinde, "resmî teminat" tekliflerinin Müttefiklerce kabul edilmemesi halinde, İngiliz ve Rus tekliflerini dikkate alacaklarını söyler. İktisadî ve toprak bütünlüğü meselelerini ileri sürerek, Rusların İranlıları kendi taraflarında görmek istediklerinden bahseder. Avusturya–Macaristan Elçisi, Şahın huzursuz olduğunu, çok fazla tarafsız kalamayacağını Büyükelçi Asım Bey'e anlatır. Oysa Şah, İngilizlerin ve Rusların hiçbir somut tekliflerinin bulunmadığını Büyükelçi Asım Bey'e söylemiştir. Almanya'ya baskı yapmak için böyle konuştuğunu Büyükelçi Asım Bey anlar ancak eğer ümitlerini keserlerse Şah ve Başbakan, kesin karar vermek zorunda kalacaklardır. Bu karar üzerinde de Kaçarların Ruslara olan geleneksel zaaflarının ağırlık kazanması, ihtimal harici değildir. Osmanlı Devleti'nin menfaatleri, bu kararın alınmamasını gerektirmektedir.[80] Alman Büyükelçi bu arada ileri gelen bazı İranlılara "İran'ın toprak bütünlüğünün mutlak şekilde temininin" Almanya tarafından mümkün olmadığına dair sözler sarf eder. Bu da Şah'ta ve Hükümette şüpheler uyandırır. Fransa

ve Irak sınırından gelen olumsuz haberler de eklenince çekingenlik iyice artar. Büyükelçi Asım Bey, bu durumu değerlendirirken gerçekçi tespitler yapar. "Korkarım ki İranlıların bunca müşkilat ile uyandırabildiğim cesaretlerini kesr ile hiçbir iş yapılmaya cüret bırakmayacak ve mesaimiz akîm kalacaktır."[81] Hariciye Nezareti ise Almanya ve Avusturya–Macaristan Hükümetleri nezdinde bu meseleyle ilgili olarak teşebbüslerinin sonucunu beklemektedir.[82] Ekim ayı ortalarında Almanya, Prens Reuss'u ortak metni imzalamakla yetkilendirir.[83] Metin şudur: "İmparatorluk Hükümeti, galip gelinen harbin sonunda, barış görüşmeleri esnasında, İranlıların toprak bütünlüğü ile siyasî ve iktisadî istiklâlini, İngiltere ve Rusya'ya karşı harbe katılma şartıyla savunmayı ve korumayı taahhüt eder."[84]

Müttefik Devletlerin İran'da takip etmeleri gereken siyasete dair, Büyükelçi Asım Bey'in hazırladığı raporu, Sadrazam Said Halim Paşa, Alman Büyükelçi Prens Hahenlohe'ye gönderir.[85] Raporda yer alan değerlendirmeler ve görüşler, Osmanlı Devleti'nin İran'da ön planda olma arzularının açıkça ifade edildiğini göstermesi bakımından dikkat çeker.

"Almanya, Avusturya–Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin İran'da işbirliği yapabilmeleri için, Tahran'daki büyükelçilerce yol haritası kabul edilecek politikanın açıkça ortaya konması lazımdır. Süren harpte ortak hedefe varmak, sıkı bir işbirliğini mecbur kılmaktadır. İlk önce şu sorulara cevap verilmelidir. İran tarafsız mı kalmalı, harbe mi girmelidir? İran Hükümetiyle mi yoksa doğrudan aşiret reisleriyle mi iş görülmelidir?

İlk soruya şu cevabı verebiliriz: Eğer kuvvetli bir düşman ordusunda taarruz söz konusu olsaydı, İran'ın malî ve askerî bakımdan içinde bulunduğu eksiklikler, onun tarafsız kalmasını gerektirirdi. İran'dan istenen şey, yalnız açıkça bizim ittifak topluluğumuza katılarak İslâmî ayaklanmayı duyurmak, yaygınlaştırmak, mümkün olursa bunu Hindistan sınırının ötesine kadar ulaştırmaya çalışmak, elde bulunan küçük düzenli ve çok sayıda düzensiz birlikleriyle ülke içindeki ehemmiyetsiz düşmanı zararsız bir hâle getirmektir. Şimdiye kadar İran'ın tarafsızlığından özellikle Ruslar ve

İngilizler faydalanmışlardır. Bu durumda harbe girmelerini tercih etmek menfaatlerimize uygundur.[86] Diğer soruya gelince, görüşmeleri ve işbirliğini İran Hükümetiyle yapmak, onu bütün vasıtalarla takviye etmek daha faydalı olacaktır. İşbaşındaki hükümet güvenilirdir. En önemli aşiret reislerinin akrabaları Hükümette bakandır. Şah, hanedanının ve saltanatının bizim zaferlerimizle süreceğine, yenilgimizle yok olacağına tamamen inanmış haldedir. Ne olursa olsun gerek Şahın gerekse hükümetin konumu ve itibarı, önemli bir güç olacak kadar yüksektir. Eğer aksine hareket edilerek, aşiret reisleriyle işbirliğine gidersek, bu durumda anarşiyi artırmış, İran'ın güç kaynaklarını dağıtmış oluruz. Ayrıca düşmanlarımız tarafından aşiret reislerine daha fazla para verilmesiyle, onları elimizden kaçırmak tehlikesi göze alınmış demektir.

Tahran'daki müttefik ülke elçilerinin esaslı bir işbirliği çalışmalarını mümkün kılabilmek için Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya–Macaristan'ın yalnız şimdiki değil gelecekteki İran hakkındaki siyaseti tamamen belirli olmalı, açıkça görüşülüp kararlaştırılmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin fikir ve kanaatine göre, kendisinin elde etmeye çalıştığı, Hindistan'a kadar Asya Müslümanlarının ittifakı siyaseti, merkezî Avrupa devletlerine çok büyük faydalar sağlayacaktır. Çünkü böyle bir ittifak, Rusya'nın ve İngiltere'nin Asya'daki sömürgeleri için daimî bir tehdit demektir. Bu amaçla İran, Afganistan ve diğerlerinin askerî kuvvetleri, bunların mülkî ve iktisadî bütünlüğü hakkında hiçbir hususi hak ve iddiası bulunmamak üzere Osmanlı Devleti'ne ait olmalı, Osmanlı Devleti tarafından düzenlenmeli ve teşkil edilmelidir. Almanya ve Avusturya–Macaristan, Osmanlı Devleti'nin bu tasarılarıyla hemfikir olup olmadıklarını açıkça bildirmeli, bu hususta talepleri veya bu tasarılara ilişkin planları varsa, Osmanlı Devleti'ne bilgi vermelidirler. Eğer bu siyasetin esas hatları hükümetlerin tamamen onayına dayanırsa, tatbikine yönelik ayrıntıların Osmanlı Devleti'yle müzakere ve kararları İstanbul'daki Büyükelçiliklerine bırakılmalıdır."[87]

Şah, şu taleplerde bulunmuştur: "1. İran'ın siyasî ve iktisadî varlığının temin edilmesi. 2. Uzun yılları kapsayacak şekilde saldırı ve

savunma ittifakının imzalanması. 3. Cephaneleriyle birlikte mavzer tüfekleri, makineli tüfekler, sahra ve dağ toplarının verilmesi. 4. En az bir milyon Osmanlı altın lirası borç sağlanması. Osmanlı Devleti, Şahın hanedanının saltanatını, İran'ın toprak bütünlüğünü taahhüt eder. Zaten daha önce kendiliğinden İran'da hiçbir şekilde istilâ toprak ele geçirme fikrinde bulunmadığını temin etmiştir. Yeni sistem silah ve cephanenin gönderilmesi ancak Almanya ve Avusturya–Macaristan ile doğru bir yakınlık kurulduktan sonra mümkündür. Osmanlı Devleti, para yardımı yapabilir veya avans verebilir. Daha büyük borçlar için de Almanya, İran'da iktisadî menfaatler sağlayabilir. Bununla beraber gelecekte İslâm topluluğu üzerinde, şimdiden nüfuz tesis etmek için, söz konusu borçlanmanın Osmanlı Devleti vasıtasıyla yapılması uygun düşer.

Bugün en acil olan şey, siyasî meselelerde Almanya, Avusturya–Macaristan ve Osmanlı Devleti arasında birlik sağladıktan sonra, aynı birlik çalışmasının askerî işbirliğine de tatbiki lazımdır. Alman ve Osmanlı subayları birlikte çalışmalı, her biri ayrı ayrı İran'da elde ettikleri nüfuzu, düşmanlarımızın aleyhine yöneltilecek şekilde kullanmalıdırlar. İslâmın asıl devleti olduğundan dolayı Osmanlı Devleti, İslâm âlemini ilgilendiren bütün meselelerde kendi fikrinin Almanya ve Avusturya–Macaristan tarafından dinlenip kabul edileceğinden emin olmak ister."[88]

Büyükelçi Asım Bey'in Afganistan Emirine mektubunu götüren görevli, Ekim ayı başında Tahran'a döner. Görevli personel, Herat'a vardığında, Emirin talimatıyla "vali nezdinde misafir suretinde tevkif olunur" ve üzerindeki mektup Emire gönderilir. Bir ay sonra Emirin "gizli" cevabı gelir. İran'da Rusların yolcuları ve postaları aradığını belirten Emir, yazılı cevabının görevli tarafından ezberlenerek Büyükelçiye ulaştırılmasını ister. O da öyle yapar ve şu cevabı aktarır: "Bütün Avrupa devletlerinin dâhil olduğu bu büyük muharebede henüz bir netice görülemiyor. Ben de fırsat bekliyorum. Bu fırsatın çıkacağını kuvvetle ümit ediyorum. İcap eden hazırlıkları yapıyorum. Elbette beklenen zaman geldiğinde İslâmî vazifemi yerine getiririm. İslâm âleminde adı kötüye çıkmışa râzı değilim."[89]

Görevli personel, Afganistan'daki ortamı ve Emirin takip edebileceği siyasetle ilgili gözlemlerini de anlatır. Emirin seksen bin silahlı oldukça düzenli askerî kuvveti, halkta da çeşitli sistemlerde yüz bin kadar tüfek vardır. İngilizlerden yıllık dört milyon Frank ödenek alan Emirin, etrafında çok sayıda İngiliz taraftarı ve casusu bulunmaktadır. Bu yüzden çok "ihtiyatlı" hareket etmektedir. Ayrıca güneyden ve kuzeyden düşmanla çevrilidir. İran'ın ayaklanıp Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak Afganistan'a güvenli bağlantı kurulup yardım edilmedikçe, özellikle İngilizlere karşı büyük başarılar görülmedikçe Emirin hareket edebilme ihtimali söz konusu değildir. Osmanlı Devleti tarafından gönderilecek bir büyükelçiyi de İngilizlerle vaktinden evvel ilişkileri bozmamak kaygısıyla kabul edemeyecektir. İran'a tek başlarına girip, birkaç yüz bin lira harcayarak aşiretlerden ve halktan topladıkları küçük bir kuvvetle, kendilerini engellemeye çalışan İngiliz ve Rus kuvvetlerini şaşırtarak Afganistan sınırını çeşitli taraflardan aşan Yüzbaşı Niedermayer ve Hentil beraberindekilerle Herat'ta "misafir" edilmekte, haklarında ne gibi işlem yapılacağına dair Emirden haber beklenmektedir.

Büyükelçi Asım Bey'in, bu bilgilere dayalı değerlendirmeleri mevcut şartları çok iyi tahlil eden diplomat kimliğini ortaya koyar. Söyledikleri gerçekçidir. Afganistan'a gönderilmek üzere İstanbul'dan yola çıkarılan heyetin maksadı daha oradayken gizliliği kalmayıp açığa çıktığından, İran'da İngilizlerin ve Rusların hazırladıkları siyasî ve askerî engelleri, İran ayaklanmadığı sürece, göğüsleyerek Afgan sınırına ulaşmaları çok zor belki hayâlî demek mümkündür. Afganistan'a girdikleri varsayılsa bile Afganistan'ın, İran'ın vaziyetini dikkate alarak heyeti geriye çevirme ihtimâli vardır. Böyle bir davranışa maruz kalındığında, Osmanlı Devleti'nin şarktaki konumunu olağanüstü şekilde olumsuz etkileyecektir. Afgan Emirinin de siyasî mevkisine göre tehlikeli görünen böyle bir oldubittiye, başarı elde edilmeden maruz bırakıldığını ileri sürerek, kendini mazur göstermesi mümkündür. Büyükelçi Asım Bey, Hariciye Nezaretine bunları açıkladıktan sonra, heyetin Tahran'a vardığını, sınırın hangi noktasından kabul edileceğini Herat Valisi vasıtasıyla Afgan Emirine sorduğunu, alınacak cevabı arz edeceğini

yazısının sonunda söyler.[90] Bu arada Savuçbulak Şehbenderliğine, Büyükelçi Asım Bey'in isteğiyle Büyükelçilik üçüncü kâtibi İhtiyat Süvari Binbaşılığına terfi ettirilen Ahmet Muhtar Bey, geçici olarak görevlendirilir.[91]

Kasım - Aralık 1915

Harbiye Nâzırı Enver Paşa, 3. Ordu Komutanlığından, Hezek köyü civarında bulunan Ömer Naci müfrezesinin takviyesini ister. Bu arada Çerkes Ethem komutasındaki 500 kişilik "mücahid grubu" da Ömer Naci'ye yardım etmek için bölgeye gönderilir.[92] Hezek köyünde yığınak yapan binlerce isyancı, kendilerine yapılan silah bırakma şartıyla sulh teklifini reddedince, şiddetli çatışmalar meydana gelir. Ömer Naci müfrezesinden ikisi subay, 38 yaralı, üç şehit verilir. Yardıma gelen kuvvetlerle etkinliği artan Ömer Naci'nin isyancılara son çağrısı karşılık bulur ve çatışmalar sona erer.[93]

İsyancılar, kamu mallarına verdikleri zararları karşılayacaklarını, borçlarını ödeyeceklerini, Midyat'ın diğer kesimlerindeki asilerin de silahlarını teslim etmelerini sağlayacaklarını Ömer Naci'ye bildirirler. Bu haliyle isyanın bastırıldığını, artık yerel idari kuvvetlerin otoriteyi yeniden kuracaklarını değerlendiren Ömer Naci, asıl hedefleri olan İran'a hareket etmelerine izin verilmesini 12. Kolordu Komutanlığına arz eder. Bu arada 4. Ordudan isyan için gönderilen taburun toplarıyla beraber kendi emrine verildiği takdirde, bir ay içinde Tebriz'e gireceğini söylerse de Enver Paşa taburun bölgeden ayrılmasına müsaade etmez, top isteğini onaylar.[94] Kendisinin emrindeki birlikle Musul Valisinin emrine girmesi bildirilir. Bu sırada Savuçbulak'ı ele geçiren Rusların, Musul istikametinde Osmanlı sınırlarını geçeceği düşünülmektedir. Sınıra sevk edilen Ömer Naci'nin kuvveti 650 süvari ve piyade ile bir dağ topundan ibarettir.[95]

6. Ordu Komutanı Goltz Paşa, Musul Valisine, Ömer Naci ve Scheubner kuvvetleri ve toplayacağı aşiret güçleriyle Revandiz'den Savuçbulak'a ilerlemesini ister. Savuçbulak'taki Ruslar uzaklaş-

tırıldıktan sonraki şartlar uygun olduğu takdirde Sina üzerinden Kirmanşah'a doğru hareket edilecektir.[96] Musul Kolu, 26-28 Aralık'ta gerçekleştirdiği harekât Savuçbulak'ın ele geçirilmesiyle sonuçlanır. Ömer Naci kuvvetleri de harekâta katılırlar. Musul Kolu Komutanı Haydar Bey, Sine–Kirmanşah istikametinde ilerlemeye devam eder. Savuçbulak bölgesindeki kuvvetlerin hepsi Ömer Naci'nin emrine girer.[97]

Tahran Askerî Ataşeliğine tayin edilen Binbaşı Ömer Fevzi göreve başlar. Bir süre sonra da Harbiye Nezaretine, gördüklerinden hareketle siyasî ortamı değerlendiren bir rapor yollar. Büyükelçiler Asım Bey ile Prens Reuss arasındaki şahsi münasebetler dostâne olmakla beraber, "siyaset programında muhalif" bakış açılarına sahiptirler. Alman Büyükelçinin söyledikleri ile yaptıkları birbirine zıttır. Onun tutumundan, Alman Büyükelçiliğinin bazı mensupları, Avusturya–Macaristan Elçiliğinin bütün personeliyle, İran'ın "alâkadar halkı" şikâyetçidir. Şahsi olarak İslâm düşmanlığından kaynaklanan bu tutumu, şüphesiz Alman İmparatoru ve hükümeti tasarlamıştır. Şu andaki konumlarına gösterilen hürmet, harcadıkları paralarla eş değildir. Binbaşı Ömer Fevzi, ortak dost Mösyö List'e şunların söylenmesi kanaatindedir: "Almanların, şarktaki çıkarlarına ancak Osmanlılar kılavuzluk yapabilir. Yolu sadece Osmanlılar açabilir. Almanlar başka yolları tercih edemezler çünkü şarkı elde etmek için paralarından başka kuvvetleri yoktur. Bugün İranlıların Ruslarla ve İngilizlerle birlikte harp etmelerini engelleyen, Osmanlılarla din kardeşliğidir, Cermenlerin hatırı değildir. Bizim İran'la dostluğumuzdaki menfaatimiz ebedidir. Padişahımız, İslâm Halîfesidir. İslâm memleketleri kendisine 'emanetullahtır'. Programımız İslâm birliği programıdır. Dolayısıyla İslâmın toprağını ve hürriyetini gasp etmeyeceğiz, kimseye de ettirmeyeceğiz. Bir günlük menfaatimiz için İran'ı feda edecek değiliz. Sizin şarktaki menfaatleriniz yalnız iktisadîdir, Rus ve İngiliz düşmanlığından ibarettir. Osmanlıların kılavuzluğunu değil de başka yoldan hedefe ulaşmak isterseniz ne İranlılarla ne de Osmanlılarla anlaşamazsınız." Raporun sonunda şu uyarıyı yapar: "Buradaki Almanlar da bu gerçeği kabulle itiraf ederlerken, Büyükelçi Reuss, yine şahsi

çalışmayı sürdürmektedir. Eğer Almanya'yı yola getiremez isek, aramızda bir anlaşmazlık olduğunu işitirseniz, esasının böyle olduğunu şimdiden biliniz."[98]

6 Kasım'da bu sefer "gayet mahrem" bir rapor daha kaleme alan Askerî Ataşe Binbaşı Ömer Fevzi, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya gelişmeleri arz eder. "Para verecek olanları arz edeceğim, dedikten sonra, İslâm ve Osmanlı menfaatlerine aykırı düşmemek şartıyla, Almanlarla birlikte hareket etmeye bundan böyle devam edeceğimize ilgilendiğim işler delildir. Özel talimatınız çerçevesindeki mesaim, Allah'ın yardımı, Büyükelçimizin güzel düşünce ve emellerine uygun şekilde ilerledi. Şah, Başbakan ve (...)siyle esasta mutabakatnâme elde edildi. Anlaşmanın maddeleri müzakere ediliyor. Bir haftaya kadar sonucu Allah'ın inayetiyle müjdelemeyi bekliyorum. Bunun ardından Almanlar da dâhil olduğu halde, diğer üç müzakereye devam edilecektir. Almanlar, Büyükelçimizden gizlice İranlılarla kendi başlarına bir anlaşma imzalamaya girişmişler. Büyükelçinin sezgisi işi meydana çıkarmış. Bu anlaşmaya Almanlar, İran ordusunun Almanlar tarafından kurulmasını, eğitimini de koymuşlar. Biz de şimdi o dersi takip etmiş olacağız. İnşallah Almanlar haber almazlar. Eğer öğrenirlerse, kendilerini örnek aldığımızı, dinî bir anlaşma teatisine hakkımızın olduğunu iddia edebiliriz. Almanlar uzak kaldıkça, bu mukaddes anlaşmanın faydalarından onlar da istifade edecektir. Goltz Paşa'nın görevinin niteliği İran, Alman, Osmanlı 'müşterek ittifakı' imzalanmadan duyurmaya tercih edilirdi. Bu, burada çok şüphe uyandıracaktır. Her halde İran bunu kabul ettiği takdirde, Ruslara ve İngilizlere karşı 'düşmanlık ilan etmiş' olacak. (...) ise kendilerini takviye ve hazır etmeden önce düşmanlığa cüret etmese gerektir."[99]

Askerî Ataşe Binbaşı Ömer Fevzi'nin Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafları okuyan Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa, müttefik Almanya ve Avusturya–Macaristan'ı dışarıda bırakarak, İran'la anlaşma imzalanmasını, görüşülmesini onaylamaz. Büyükelçi Asım Bey'e 9 Kasım'da yollanan yazıda, her iki ülkeyle daha önce yapılan müttefiklik anlaşmalarının getirdiği sorumluluklarını hatırlatır. Üçüncü bir ülkeyle imzalanacak siyasî anlaş-

maların, bunların hükümlerine uygunluğu, ittifaka girmek isteyen ülkelere karşı üstlenilecek görevlerin, müttefiklerin Devlet-i Aliyye ile ortaklığını gerektirdiğini vurgular. Bu durumda İran'ın geleceği hakkında kendi başımıza yükümlülüğe girmemiz mümkün olamayacağından, ayrıca bir anlaşma imzalanması planından kesinlikle vazgeçilmelidir. Said Halim Paşa, hemen arkasından, "Almanların İranlılarla kendi başlarına anlaşma imzalama girişimlerine dair elde edilen deliller ne gibi şeylerdir, bu anlaşmanın mahiyeti nedir?" sorusuna cevap ister. Alman Büyükelçiyle anlaşmazlığa İstanbul'ca bakılacağını söyler. Alman Dışişleri Bakanının kendisi hakkında yukarıda geçen sözlerini kaydeder ve görüşlerini bildirmesini rica eder.[100]

Sadrazam Said Halim Paşa, Binbaşı Ömer Fevzi'nin, Harbiye Nâzırının özel talimatı çerçevesinde İranlılarla siyasî işler görüşmesini kabul edilemez bulur. Sorumluluğundaki Hariciye Nezaretinin görev alanına giren konuda kendisinden habersiz faaliyetlerden fazlasıyla rahatsız olur ve 12 Kasım'da "özel kaleminden" çok gizli ve "bizzat halledilecektir" kaydıyla şu telgrafı Büyükelçi Asım Bey'e yollar: "Ataşemiliter Fevzi Bey tarafından Harbiye Nezaretine keşide edilip (*çekilip*) suretleri tebliğ edilen telgrafnamelerden anlaşıldığına göre mümaileyh (*kendisi*) hususât-ı siyasîyyeye (*siyasî hususlara*) fazla iştirak etdirilmektedir. Askerlerin siyaset ile iştigali dâima netâyic-i muzırra (*zararlı sonuçlar*) tevlid etdiği (*doğurduğu*) gibi, vezaif-i askeriyelerinin (*askerî görevlerinin*) hüsn-i ifâsını (*layıkıyla yerine getirilmesini*) da sektedâr etdiği (*bozduğu*) pek acı tecrübelerle sâbit olduğundan, mümaileyhin vazife-i mevduasını (*kendisine emanet edilen vazifesini*) bihakkın ifâ (*hakkıyla yapması*) için muttali' (*vakıf*) olması lazım gelen hususatdan (*hususlardan*) gayri umurda (*başka işlerde*) alıvâl-i siyasîyyeden (*siyasî durumlardan*) haberdar olması câiz değildir. Ve bir de Alman sefiri ile aranızda tekevvün eden (*var olan*) ihtilâfâtın (*anlaşmazlıkların*) gerek zât-ı âlilerince ve gerek merkezce ittihaz edilecek (*kabul edilecek*) tedâbir (*tedbirler*) ile hal ve (...) mümkün olup halbuki ihtilaf-ı vâkıanın (*var olan anlaşmazlığın*) ataşemiliter dolayısıyla İran'daki Osmanlı ve Alman zâbitânına da sirayeti (*yayılması*) ha-

linde pek vahim neticeler husule (*meydana*) getirebileceği derkâr (*aşikâr*) olduğundan bu hususda da begayet (*son derecede*) ihtiyat edilmesi elzemdir. (*Fevzi Beyin katiyyen ma'lûmat edilmemesi* – üstü çizili kelimeler–) Binaenaleyh İran'da takip edilecek siyaset ancak Nezaretden verilecek talimat dairesinde taraf-ı âlilerinden tedvir (*idare*) edilebilecekdir. Bu bâbda (*konuda*) diğer salahiyetdâr (*yetkili*) olmayan diğer memurînin (*görevlilerin*) müdahale ve iştirakine meydan verilmemesi mütemennadır (*temenni olunur*)."[101]

Tahran'daki Alman Büyükelçiliğinin müttefiklerini dikkate almayan hareketlerine bir yenisini Askerî Ataşe Kont Kançik ekler. Tahran'daki Kazakları isyana tahrik eder. Siyasî menfaatleri dikkate almayarak, her ne olursa olsun bir mesele çıkararak, İran'ı içinden çıkılmaz yola sokmak anlayışsızlığı bu meselede ortaya çıkar. Büyükelçi Asım Bey'in zaman kazanmak, hazırlıkların tamamlanmasına kadar düşmanı uyutmak istediği bir dönemde, Alman Askerî Ataşesinin esassız hayâller peşine düşmesiyle, Ruslar Kazvin'den Tahran üzerine yürümeye başlarlar. Büyükelçi Asım Bey'in Şah nezdindeki girişimleriyle meseleyi lehe çevirme çabaları sonuçsuz kalır. "Kum şehrine çekilme" teklifini, Şah cesaret edip hayata geçiremez. Ruslarla arasının vakitsiz bir zamanda bozulmasından, tarafsızlıklarının ihlâlinden çekinir.[102] Kont Kançik'in "önüne gelen adamlara silah, bomba dağıtması" ve Kazakları Rus subaylarının aleyhine teşvike çalışması, Rus askerlerinin Tahran'a bir saatlik mesafeye kadar gelmelerine sebep olur. Alman ve Avusturya–Macaristan Büyükelçilik mensupları Tahran'ı terk ederler. Büyükelçi Asım Bey ve diğer personel ise başkentten bir yere ayrılmazlar. Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa'ya bu olaylar aktarılırken, bir İslâm ülkesinin temsilcisi olarak bölgeyi ve meseleleri bilen Osmanlı Büyükelçisinin, İran'daki ortak menfaatlerin elde edilmesinde daha etkin hizmette bulunabileceği belirtilerek, Alman ve Avusturya–Macaristan Büyükelçilerinin birlikte takip edilen meselelerde kendisine yardımcı olmaları gerektiğini Alman makamlarına aktarması istenir.[103]

Kasım ayı sonunda Rus kuvvetleri Kazvin'e doğru elli kilometre geri çekilirler. İran, Müttefiklerin yanında harbe girecek durumda

değildir. Askerî ataşenin elindeki parayı kapışmakla uğraşan sahte vatanperverlerle Almanların hayâlleri gerçekler karşısında yıkılır. Goltz Paşa tarafından Irak cephesi bir hale yola konulduktan sonra İran'daki kuvvetler düzenlenebilir. Bu yapılmadan dağınık vasıtalarla, Ruslara karşı İran'ı ayaklandırmak hem coğrafi konum, hem de eldeki imkânlar bakımından daha müsait vaziyetteki Rusların, girişimleri etkisizleştirecek tedbirler almalarına zemin hazırlamaktan öte bir anlam taşımayacaktır.[104]

Harbiye Nezareti, İran'da etkinliği artırmak düşüncesiyle yeni bir planı hayata geçirmeyi düşünür. Osmanlı Devleti'ndeki İran uyruklular silah altına alınıp Osmanlı askerleriyle birlikte eğitildikten sonra, İran'ı Rus ve İngiliz işgalinden kurtarmak gayesiyle diğer kuvvetlerle bölgeye sevk edileceklerdir. Tahran'daki Büyükelçilikten, İran Hükümetinin bu konuyu "resmî veya hususî" surette onaylayıp onaylamayacağının öğrenilmesi istenir.[105] Kısa süre sonra Tahran Büyükelçiliğinden şu cevap gelir: "Hariciye Nâzırı bu konuda öncelikle İstanbul'daki elçinin fikrini sorduktan sonra karar vereceğini söyledi. İranlıların niyetini bildiğimden bu hizmeti, gönüllü olarak katılacaklara mahsus kılmak daha yerinde olur, dedim. Mecburî tutulursa buraya şikâyetler yağar ve kötü tesir eder."[106]

Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın Tahran Büyükelçisi Prens Reuss'un, Büyükelçi Asım Bey'in takip ettiği siyasete tamamıyla aykırı hareket ederek, "İran'da İslâmiyetin kuvvet ve nüfuzunun yayılmasına meydan vermemek ve Osmanlı Büyükelçiliğinin İran Hükümeti nezdinde etkili olmasını engellemek" gayesiyle açıktan iş görmesi şahsi olmaktan uzaktır. Madrid'den gelen bilgiler de Fas'taki Alman personelin, Hilâfetin orada kuvvetlenmesinin önünü kesmeye dönük faaliyet gösterdiklerini ortaya koyar. Hariciye Nezareti, Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa'ya bu bilgileri aktardıktan sonra konuya ilişkin değerlendirmesini ister. "Birbirlerinden habersiz iki merkezden yazılan ve İslâm ülkelerinde Osmanlı Devleti'nin takip ettiği siyasete, Almanların ne şekilde muhalif davrandıklarını gösteren bilgiler dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti, Almanya'nın bu ülkelerde kurmayı arzuladığı 'nüfuz ve fâide-i iktisadiye' hususunda kendisiyle rekabet edemeyeceği kesin

olduğu kadar, Hilâfetin İslâm ülkelerinde nüfuzunun artmasından, müttefik sıfatıyla Almanya'nın yararlanacağı açık olmasına rağmen, 'bu muhalif tarz siyaset' ne gibi görüşlerden kaynaklanmaktadır?"[107]

Hariciye Nezareti, Almanya'nın Osmanlı Devleti aleyhindeki siyasetinin sebeplerini öğrenmeye çalışırken, Harbiye Nezareti, Osmanlı Ordusunda gönüllü olarak hizmet etmiş olan "Alman heyet-i seferiyesine verilmesi hakkında irade-i seniyye-i hazreti padişahî şerefsudûr buyrulan madalyalarla berat-ı aliyyeleri"nin kendilerine dağıtılmak üzere Tahran Askerî Ataşeliğine gönderildiğini bildirmekteydi.[108]

Ocak - Şubat 1916

Musul Kolu Komutanı Vali Haydar Bey, Kirmanşah'a hareketinden önce, Harbiye Nezaretinden gönderilen 5000 lirayı Ömer Naci'ye verir. Savuçbulak'ta bulunan Ömer Naci kuvveti, 12 subay, 1452 tüfekli personel, ikisi kırık dört toptan ibarettir.[109] 20 Ocak'ta güçlü kuvvetlerle Meyanduvab'a ilerleyen Ruslara aşiret kuvvetleri fazla direnmeden geri çekilirler. Ertesi günü de Savuçbulak'a saldırıya geçerler. Ömer Naci kuvvetleri savunma yaparlar. İki gün süren çarpışmalarda birliklerdeki bozulmadan kaynaklanan sebeplerden dolayı Ömer Naci, Savuçbulak'ı terk etmek zorunda kalır ve Bukan'a çekilir. Yüz kadar kayıp vermişse de daha sonra kuvvetinin yerlilerden olan hemen yarısının firar ettiği anlaşılır.[110] Vali Haydar Bey, aşiret kuvvetlerinin firarını, takviye alamayan Osmanlı kuvvetlerinin yenileceğine kanaat getirdiklerinden dolayı, kendi kurtuluşlarının kaygısına düşmelerine bağlar.

Ömer Naci, bu yenilginin düzenli birlik mevcudunun yeterli olmadığından ileri geldiğini belirterek, bölgede Rus kıyımını önlemek için emrine eğitimli asker gönderilmesini 6. Ordu Komutanlığından talep ederken şu değerlendirmeyi yapar: "Rusların bu seferki harekâtı bizim Azerbaycan'a doğru genişlememizi engellemek için yapılmış bir darbedir. Yollar kapalı olduğundan Ruslar 6. Ordu menzilini tehdit edemezler. Bu defa Savuçbulak, Salduz-

Aşnu bölgelerinde katledilen Müslümanların sayısı 20.000'den fazladır. Böyle blöflerle İran aşiretlerini kullanarak sonuçta Ruslara ezdireceğimizi anlayan Şiran halkının nezdinde Osmanlı nüfuzu her geçen gün düşüyor. Her ne olursa olsun 1000 silahlı ve eğitimli Anadolu ikmal askeriyle bizi takviye ediniz." Onun bu teklifi, Kut-ül-ammare Cephesinin daha önemli olduğu vurgulanarak, 6. Ordu Komutanlığınca geri çevrilir.[111]

Ömer Naci kuvvetlerini takviye etmeye çalışan Musul Grubu Komutanı Haydar Bey, müdafaa icabı Rayet'e gelmesini ister ancak karla kapalı yollardan dolayı, Ömer Naci, Bukan'dan bir yere kıpırdayamaz.[112] Ruslar, aşiretleri yanlarına çekme propagandalarına hız verirler. Ömer Naci de Başkumandanlık Vekâletine yeniden "kuvve-i seferiyeleri" gündeme getiren bir telgraf çeker. İran'da Ruslar aleyhine ayaklanma başlatmak, Rus ve İngiliz kuvvetlerinin birleşmesini önlemek amacıyla, biri Tebriz–Karabağ istikametinden Kafkasya'ya diğeri de Kirmanşah'tan Güney İran'a harekât yapacak iki kuvve-i seferiyenin ilkbahar gelmeden sevkini talep eder.[113] "İran kuva-yı milliyesi kumandanı" Albay Bop ise, durumdan ümitsizdir. Rusların büyük kuvvetlerle Kirmanşah yakınındaki Nihavend şehrine kadar geldiklerini söyledikten sonra, bunun sorumlusu olarak Osmanlı Devleti'ni göstermekten çekinmez. Büyükelçilik Müsteşarı Safa Bey'e, "Biz Almanya'dan asker getirecek idik bırakmadınız. İki alay Alman askeriyle yirmi topumuz olsa idi İran'ın bir başından girer, öbür başından çıkardım" der.[114] Oysa Almanlar, son zamanlarda üç, dört milyon Marktan fazla para dağıtmalarına rağmen, sonuç itibariyle hiçbir fayda elde edememişlerdir.[115]

Mart - Nisan - Mayıs 1916

İran'a yönelik siyasetin bundan sonraki uygulamasında yararlanılmak üzere bir komisyonun inceleme raporuna ihtiyaç doğar. Komisyon, İran'ın siyasî durumunu tespit ve Osmanlı Devleti'nin bu ülkeye yönelik olarak takip edeceği siyasetin esaslarını hazırlamak üzere 10 Şubat'ta çalışmalarına başlar, görevini Mart ayı

ortalarında tamamlar. Petrograd Büyükelçiliği Müsteşarı, Tebriz Başkonsolosu, eski Tahran Büyükelçisi, eski Kirmanşah Başkonsolosu, Hariciye Nezareti Siyasî İşler Şubesi ile Mühimme Kaleminden (Dış Muhabere İşleri) birer kâtipten meydana gelen komisyonun tespitleri, 16 Mart tarihli raporda teferruatlı biçimde yer alır.[116] Komisyon üyelerinin Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik siyasetine dair teklifleri şöyle sıralanır. 1. Türkmençay Antlaşması, 1907 İngiliz–Rus Mukavelenâmesi, 1909 Postdam Kararları, 1912 Sınır Düzenleme Protokolü gibi İran'ın istiklâline zarar veren bütün devletlerarası mukavelelerin feshi. 2. Rus ve İngiliz işgal kuvvetlerinin İran'dan çıkarılmaları. 3. İran Hükümeti tarafından İngiliz ve Rus vatandaşlarına ve korudukları kişilere bayındırlık işleri ve sair hususlara yönelik olarak verilen imtiyazların hemen tamamı, bu iki devletin baskılarıyla verildiğinden dolayı bunların feshi. 4. İran transitin tamamen Osmanlı topraklarından geçmesi için tedbirler alınması. 5. İranlıların kalplerini kazandıracak tedbirlere girişilmesi. Her iki millet arasında öteden beri kin vesilesi olan mezhep anlaşmazlığının giderilmesi çarelerinin etraflıca düşünülmesi.[117]

Nizam-üs-saltana, Avusturya–Macaristan'ın Tahran'daki elçisini ziyaretinde, Rusların büyük kuvvetlerle şiddetli baskı uyguladıklarını, Osmanlı Devleti ile müttefiklerince kendilerine vaat edilen silah ve harp masraflarını karşılayacak paranın kısa sürede gelmemesi halinde durumlarının çok vahim olacağını söyler.[118] Ruslar, Ömer Naci kuvvetine 9 Mart'ta saldırıya geçerler. Üç gün süren çarpışmaların ardından Ömer Naci kuvvetleri saldırıyı püskürtür. İleri harekâta geçip 20 Mart'ta Meyanduvab'a, 8 Nisan'da Savuçbulak'a girerler, buradan Pesve istikametinde ilerlerlerse de tutunamayıp Bukan'a geri çekilirler. 6. Ordu Komutanlığı Rusların Süleymaniye'yi işgal edeceğini değerlendirerek, Ömer Naci kuvvetlerinin Süleymaniye geçitlerini tutmasını emreder. Nizam-üs-saltana, kuvvetleriyle Kirmanşah'ı terk edip Kerend'e geçmek zorunda kalır.

General Çernazobof komutasındaki Rus kuvvetlerinin 7 Mayıs'ta taarruz harekâtı başlar. Ömer Naci, Rusların çevirme hareketleri karşısında Bukan'da muharebeyi riskli bulur, 11 Mayıs

günü Sakız–Bane arasındaki Kirdhane Boğazına çekilir. Bane hâkimi Mahmut Han, Ömer Naci kuvvetini 500 süvariyle takviye eder. 14 Mayıs'ta Rus birlikleri, Ömer Naci kuvvetlerine taarruz ederler. Çarpışmalar üç gün sürer. Rusların iki kanattan çevirme hareketleri üzerine "Bane mücahidleri" memleketleri istilâya uğruyor telaşıyla dağılırlar. Ömer Naci kuvvetleri de Şivegel köyüne çekilir, Ruslar Bane'den ileri geçmezler. Pençvin müfrezesi 20 Mayıs'ta Ömer Naci'nin emrine verilince, Bane–Şivegel hattından itibaren güneye kadar uzanan bölgenin muhafazasıyla görevlendirilir.[119] Albay Bop ise Tahran Büyükelçiliği müsteşarı Safa Bey'e, gerçeklerden uzak planlarını anlatır. Bir tümen kadar bir kuvvet daha gelebilirse, Rusları, Kirmanşah ve Hemedan istikametinden Kazvin'e kadar sürüp orada tepeledikten sonra batıya dönerek Azerbaycan'daki kuvvetlerle birlikte hareket ederek doğruca Kafkasya'ya girip oradaki Rus Ordusunun arkasını çevirecektir.[120]

Kut ü'l-ammare zaferinden sonra, İran'daki Alman elçisi ve Albay Bop, Büyükelçiliğe tebrik ziyaretinde bulunurlar. Her ikisi de artık Osmanlı Devleti'nin İran'a asker göndereceğini ümit ettiklerini söylerler. Albay Bop, 6000 askerin takviye aşiret kuvvetleriyle, İran'da Rusları hezimete uğratacağını kararlı bir şekilde açıklar. Kirmanşah şehbenderliğine gelen İranlılar ise sabırsızlıkla Ömer Naci kuvvetlerinin gelmesini beklediklerini ifade ederler. Nizam-üs-saltana ise vefat eden Goltz Paşa'nın yerine 6. Ordu Komutanlığına kendisinin atanması, Alman ve Osmanlı subaylarının kendi emrine verilmesi halinde, İran'ın kurtarılacağına dair düşüncelerini Büyükelçilik Müsteşarı Safa Bey'le görüşmesinde aktarır. Tek başına Almanların bu işe hâkim olmasından duyduğu endişeyi de saklamaz. Aslında Nizam-üs-saltana'nın esas niyeti, ne Almanya ne de Osmanlı Devleti'yle birlikte değil ayrı ayrı iş görüp arada rekabet meydana getirerek faydalanmaktır. Nizam-üs-saltana'nın gelecekte kuracağı hükümette Hariciye Nâzırı olması kuvvetle muhtemel, Rusya'da eğitim görmüş olan oğlu Salar-muazam ise Almanya Büyükelçisine farklı konuşur. Osmanlılara pek güvenmediklerini çünkü ileride fazlasıyla tahakküm etmelerinden korktuklarını belirtir.

Müsteşar Safa Bey, Almanların İran'daki siyasetlerini de çok iyi tahlil eder. Almanların İran'da takip ettikleri gaye açıktır. Ne bizim ne de İran'ın şimdiki ve gelecekteki menfaatlerini hiç düşünmeyerek, komutanlıkları ele alıp kuvvetli bir diktatörlük tesisiyle, Almanlığın İran'da yerleşmesine, İran'ın yakın bir gelecekte Alman çıkarlarına uygun bir yer olmasına hizmet etmektir. Daha sonra da kendi başına hareket edip İran'da hiç kimseye hatta sahiplerine bile yer bırakmaksızın her işi eline almaktır.[121]

Hariciye Nezareti, Müsteşar Safa Bey'in değerlendirmelerini doğru bulmaz. Devletlerarasındaki siyasetin merkezden tayin edileceğini vurgulayarak, yapılacak yegâne işi de Almanlarla aramızdaki samimiyetin devamını zora sokacak davranışlardan kaçınmaktan ibaret olarak belirler ve buna uyulmasını ister.[122] Askerî Ataşenin siyasî meselelere karışmaya devam etmesi, Müsteşar Safa Bey'in tepkisini çeker, Hariciye Nezaretine gönderdiği acil kayıtlı telgrafta, onun askerî vazifesinden başka hususlara karışmamasını "behemahal (*mutlaka*) temini lüzumunu menâfi'-i mukaddese-i vatan (*vatanın kutsal çıkarları*) nâmına ehemmiyetle" arz eyler.[123]

Haziran - Temmuz - Ağustos 1916

6. Ordu Komutanı Halil Paşa, Ömer Naci'ye yazdığı 8 Haziran tarihli emrinde "9 Haziran'da Kasr-ı Şirin yönünde taarruza geçiyoruz. Pençvin–Şivegel taraflarında faaliyet göstererek, düşmanın o yandan kuvvet almasına meydan verilmemesini" ister.[124] Oysa belirtilen taarruz günü, buraya kuvvetli keşif kolları yollayan Ruslarla çarpışmalar başlamıştır. Üç gün süren muharebelerin sonunda Ömer Naci, Bane'yi kurtardığı gibi, Gelihan istikametindeki takipte Ruslardan top, makineli tüfek, cephane, teçhizat ganimet de alır. 16 Haziran'da 6. Ordu Komutanlığına çektiği telgrafta, Sakız–Serdeşt civarının da kurtarıldığını, düşmanın tahminen 500 kayıp vererek, Meyanduvab istikametinde geri çekilmeyi sürdürdüğünü, silah ganimet alındığını bildirir. Musul Grubu Komutanı, bu başarılar üzerine Ömer Naci'den Pesve yönünde ilerleyerek Revandiz'deki Rus kuvvetlerinin gerilerini tehdit etmesini ister. Ömer

Naci, mevcut kuvvetle mümkün olmadığından 37. Alayı emrine vermeleri halinde Tebriz'i zaptedebileceği değerlendirmesinde bulunarak cevaplar. 6. Ordu Komutanı ise kazanılan başarı ve ele geçirilen arazinin muhafazasını tavsiye eder. Ömer Naci, daha önceleri de 6. Ordu Komutanlığına yaptığı birçok müracaatta, Harbiye Nâzırının Trablusgarp'taki uygulamasını örnek göstererek, aşiretlerden düzenli bir teşkilat meydana getirilirse, –yani aşiretlerin maaşları, ödenekleri düzenli verilecek, kuruluşları ve silahları iyi seviyeye çıkarılıp tamamlanacak vs– bir miktar da düzenli kuvvet ile seri top emrine verildiği takdirde, Azerbaycan'ı kurtaracağını dile getirmiştir.

13. Kolordu Kasr-ı Şirin'de Kirmanşah'ı; Musul Grubu da Revandiz'i Ruslardan kurtarmak için ancak 29 Haziran'da başlayacağı taarruz harekâtının hazırlıklarını tamamlamaya çalışırken, Ömer Naci'nin tek başına Sakız–Meyanduvab istikametindeki ileri harekâtı cezasız kalmaz. Gelihan–Miredi tarafındaki aşiretler, güya açlık bahanesiyle dağılırlar. Bunu haber alan Ruslar da iki süvari alayıyla Ömer Naci'nin boş kalan sağ yanını çevirirler. Ömer Naci, çaresizce önce Bane'ye, sonra yeniden Pençvin–Şivegel hattına geri çekilir. 6. Ordu Komutanlığınca 29 Haziran'da, Süleymaniye Grubuna, "Şivegel ve Serdeşt'i düşman taarruzuna karşı sağlama alacak, 37. Alayı Pençvin'e sevk edecektir" emri verilir. 37. Alayın 24 Haziran günü bölgeye ulaşmasından sonra, Ömer Naci "6. Ordu Komutanlığı siyasî müşavirliği" görevini yürütmek üzere Bağdat'a çağrılır.[125] Bağdat'a giderken yolda tifüse yakalanır ve 31 Temmuz'da Kerkük'te ölür.[126]

Tahran Askerî Ataşesi Binbaşı Fevzi, bulunduğu Kerend'den Hariciye Nezaretine çektiği 13 Ağustos 1916 tarihli telgrafında, birliklerimizin Hemedan'a girdiklerini bildirir.[127] Yedi gün sonra da Hemedan'dan Kirmanşah'a döndüğünde Nizam-üs-saltana kuvvetleriyle buluşur.[128] Kirmanşah Konsolosu Refik Bey de Askerî Ataşenin davranışlarından şikâyetçidir. Yolsuzlukla suçladığı Konsolosu istifaya zorlayan Binbaşı Fevzi, çok sert tepki görür. Refik Bey, Hariciye Nezaretinden meseleye el konulmasını, namus ve haysiyetiyle oynanmasına müsaade edilmemesini ister.[129] Kendi-

sine şu cevap verilir: "Fevzi Bey'e maslahatgüzarlık vazifesi tevdi edilmemiştir. Kendisi ataşemiliterdir. İran'da vazifesi sırf askerîdir. Bu hususda Harbiye Nezaretince kendisine emir verdirilecekdir. Gerek size gerek kendisine mevdu' vezâif (*emanet edilen vazifeler*)pek mukaddes olduğundan, hüsn-i imtizac (*iyi geçinerek*) vezaif-i vataniyeyi sektedâr edecek infiâlât-ı şahsiye ikâından (*şahsi gücenmeler meydana getirmekten*) tevakkî etmeniz (*sakınmanız*) tavsiye olunur."[130] Harbiye Nezaretinin girişimiyle Almanlara verilen madalyalar ise Kirmanşah'ta bulunan Binbaşı Fevzi vasıtasıyla sahiplerine dağıtılmak üzere İstanbul'dan postaya verilir.[131] "Ordu-yı hümâyunda gönüllü olarak hüsn-i hizmet (*güzel hizmet*) etmiş olan Alman heyet-i seferiyesinden Binbaşı Klayn Bey'e" muharebe gümüş imtiyaz, 15 subaya muharebe gümüş liyakat, 12 astsubay ile üç onbaşıya da harp madalyası layık görülmüştür.[132]

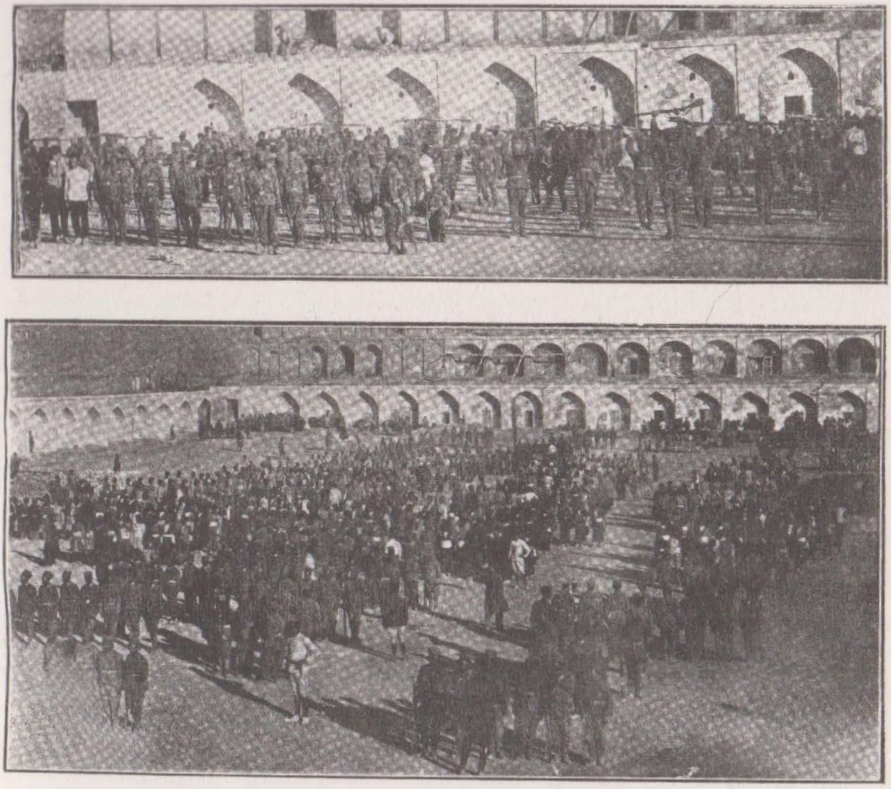
Yılın son günlerinde Binbaşı Fevzi, Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya arz ettiği "mahrem ve müsta'cel" şifresine, "Hilâfet ve saltanatı" İslâm Birliğinin temsilcisi olarak nüfuzunu gerek Avrupa siyaset sahnesinde gerekse Şark âleminde açıkça göstermedikçe isteklerimiz bir şekilde meydana çıkmaz, diyerek başlar ve şu fikirleri savunur: Afgan–İran–Osmanlı "ittihadı" teşekkül eder ve bu da Osmanlı idaresi altında, Avrupa'yla münasebetlerini yürütürse pek güzel olur. Aksi bir hareket tarzı, bu ülkelerin kendilerini Osmanlı Devleti'yle "aynı hal, sınıf ve ihtiyaçta" görerek, ondan bir iyilik ve kötülük beklememeleri, isteklerimizi tersine çevirir. Şark da Osmanlıların zararına "muhalefet" haline girer. Çünkü Avrupalılar, Hilâfetin nüfuzunun kırılması, İslâm ülkelerinin zaafını doğuracak bir sosyal hayat tesis etmelerini, ortak bir güç meydana getirmelerini engelleyecek anlaşmazlıklar, rekabetler meydana getirirler. Her Müslüman devlet veya aşireti, hatta birbirlerine karşı himaye karşılığında ayrı ayrı, ucuz şartlar altında, teslimiyet ve mutlak itaatle kendilerine bağlamak, sığınmış halde bulundurmak ve yine birbirleri aleyhinde kullanmak, oyuncak yapmak isterler. Bu da İslâmların ferdî ve sosyal gayelerine aykırı felaket ve musibet olur.

Almanlar, İran'da nüfuz kazanmak için, İranlılara gösterdikleri iltifatla hep bizi küçültmek, küçük ve âciz göstermek, tam aksine

kendilerini büyütmek, İranlıları büyük gördüklerini hissettirmek, Alman İmparatorunu "Halîfe makamında" bütün İslâm âleminin hâkimi göstermek istediler. Bu siyasetlerinde başarılı olsaydılar "nifak ve fesadı" ihya edeceklerdi. Cenab-ı Hak müsaade etmedi. Onlar, bir sonuç elde edemeyip ümitsizliğe düşerlerken, halkın bizim yanımızda toplanmasını sağladılar. Bu durumda mevcut ortamdan hemen yararlanarak, Almanlarla İranlılar arasında "aracı ve hakem" işlevini görmeye başlamalıyız. Bunu öyle maharetle yürütmeliyiz ki hem Müslümanlar, İran'ın hukukunu müdafaa ve muhafaza ettiğimizi görsünler, hem de Almanlar bunu kıskanmasın, tersine İranlıları İngilizlerin eline düşmekten, Alman nüfuzunu "mahvdan" koruduğumuza inanarak memnun ve bize minnettar olsunlar.[133]

Kirmanşah: Vatanlarını Rus ve İngiliz zulmünden kurtarmaya karar vererek Osmanlı sancağı altında cihad eden İran Mücahid Kuvvetleri Komutanı Nizamüssaltana ve diğer ileri gelenler: [Ortada] Nizamüssaltana, [sağındakiler] Seyyid Müderris (mebus), Mirza Mehmed Ali Han (mebus), Mirza Kasım Han (mebus), [solundakiler] Edibüssaltana (mebus), Mirza Mehmed Ali Han Kulub (mebus), Hacı İzzülmâlik (mebus) (Harp Mecmuası, *16 (Şubat 1332 [1916]), s. 256).*

*İran mücahit kuvvetleri birliklerinden biri Kirmanşah'ta kışlasında Osmanlı subayları tarafından eğitilirken (*Harp Mecmuası, *16 (Şubat 1332 [1916]), s. 256).*

Kafkas Cephesi

Ağustos - Eylül 1914

Erzurum Vali vekili Cemal Azmi Bey'in, gizli ve acele kaydıyla Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 22 Ağustos 1914 tarihli telgrafta, Dr. Bahaddin Şâkir, İttihat ve Terakki genel merkezinden Midhat Şükrü Bey'e, Erzurum'a ulaştığını, Subhi Bey'in de bu konuda bilgilendirilmesini, Talat Bey'in geri dönüp dönmediğine dair kendisine haber verilmesini yazar.[1]

Aynı gün İttihat ve Terakki genel merkezinden Tahsin Bey de "bomba" imzasıyla Rize'den "Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umûmî heyet-i muhteremesine" gönderdiği yazıda faaliyetlerini anlatırken bazı isteklerde bulunur. Durumu yakından incelemek üzere sınıra hareket eden Tahsin Bey, teşkilatı tamamlamak için merkez heyetinden yardımcı olmalarını ister. Hedeflerinin gerçekleşmesi için heyetten birisinin Enver Paşa'dan izin almasını belirtir. Teşkilat için öncelikle; Rusya kıyılarını da iyi bilen, çok iyi silah kullanabilen yerel kayıkçı reisleri ve tayfalarının Bayburt ve Erzurum'a sevklerinin 3. Orduya bir yarar sağlamayacağı, kendisinin askerlik şubelerine vereceği defterlere göre bunların "sahil muhafızı" veya "akıncı" olarak askerliklerini yapmaları

hayati önemdedir. Ayrıca, "çetede" görev yapmaya elverişli olanlar "seyyar jandarma taburlarına" alınmalı ve gerekirse bunların "özel birlikle" sevkine izin verilmelidir. Özel birlik harbini bilen, güvenilir birkaç subay, ihtiyaç duyduğu zaman onun emrine girmelidir. Tabii bunların hayata geçmesi için Tahsin Bey askerî yetkililere, askerlik şube başkanlarına başvurduğunda istediklerinin karşılanması için, Enver Paşa, sorumlulara bir açık emir vermelidir ki amaca ulaşılmış olsun. Bu arada Tahsin Bey, Gürcü asıllı bir subaya iki ay hava değişimi alarak Batum'a göndermiştir. Of'ta depo sorumlusu olarak görev yapan, Rusya'daki dilleri bilen Üsteğmen Rauf'un da buradan alınarak çetede görev yapması için, kendi emrine verilmesini de özellikle ister. Son bilgi olarak "Teşkilat yapılmıştır. Emrin gelmesini bekliyorum" kaydını düşer.[2]

Dr. Bahaddin Şâkir, Erzurum'a geldikten birkaç gün sonra, Midhat Şükrü Bey'e, 26 Ağustos tarihli bir bilgilendirmenin yanı sıra yapılmasını istediklerini içeren telgrafını, yukarıda belirtildiği şekilde gönderir. Ömer Naci, arkadaşlarıyla beraber teçhizatlı olarak 29 Ağustos'ta Van'a hareket edecektir. Yeterli miktarda el bombası gönderilmelidir. Masraflarını karşılamak üzere Van koluna 200 lira, Kafkas koluna da 100 lira verilmişse de para tükenmek üzeredir. Çetelerin, İran sınırına tecavüzleri konusunda Tahran elçisi, İran hükümetine güvence vermeli ve bu saldırıların İran'ın lehine olduğunu anlatmalıdır. Ayrıca Kerbela'daki büyük imamlar, Rusya'ya karşı savaşın bütün Müslümanlara farz olduğuna dair fetvalar yayınlamalıdırlar.[3] Midhat Şükrü Bey de aynı gün Dr. Bahaddin Şâkir'e Talat Bey'in Bükreş'ten döndüğünü, durumda bir değişiklik olmadığını bildirir.[4]

Petersburg Büyükelçi vekili Fahreddin Bey'in duruma dair değerlendirmesi de bu sırada Hariciye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilir. Fahreddin Bey, Kafkasya'da sükûnetin sürdüğünü, orada bir ihtilâlin ancak Ruslar tamamen hezimete uğradıkları takdirde ortaya çıkabileceğini; Kafkasya'daki birliklere hiçbir şekilde dokunulmayıp aksine ihtiyatlarla takviye edildiğini belirtmektedir.[5]

Dr. Bahaddin Şâkir, 29 Ağustos'ta, Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umumîsi aracılığıyla Harbiye Nâzırı ve Başkomutan vekili Enver Paşa'ya da faaliyetleri ve mevcut durum hakkında bilgi arz eder. Başkomutan vekiline anlatılan tabloyu ve onun düşüncelerini göstermesi bakımından şifreli telgrafı aynen aktarmak, daha sonra girişilen hareketlerin bir ön açıklayıcısı olacaktır. "Van'dan İran'a dâhil olacak kuvvetimizin buraca olan tertibat ve teşkilatı ba'del-ikmal (*tamamladıktan sonra*) Ömer Naci Bey'in riyasetinde bugün yola çıkarıldı. Hilmi kumandasında Kars ve civarı kuvve-i faalesinin (*görev yapacak kuvvetin*) teşkili ile meşgulüz. Trabzon mıntıkası da faaliyettedir. En çok istifade edebileceğimiz kuvvet (...) muhaceme (*hücum*) suretiyle burada bulunan tabiyeleri Kars, Tiflis civarında mütemekkin olan (*yerleşik*) Türk, Karapapak (...) leridir. Kafkasya ve İran'dan alınan haberlere göre Ruslar (...) tedâbir ittihazına (*tedbirler almaya*) başlıyor. Hududun ötesindeki(?) faaliyete on beş gün sonra başlayacağız. Bu havali İslâmlarındaki harb neş'esi tarif edilemeyecek derecededir. Ermeniler Ruslardan aldıkları mevâid (*vaadler*) üzerine harb tarafdarlığını (...) ve (...) görüyorlar. Mahaza Rus mağlubiyetinin devamı halinde bi-z-zarure (*çaresiz*) onların da iltihakı (*katılması*) me'mûl-i kavîdir (*kuvvetle muhtemeldir*)."[6]

Petersburg elçisi Fahreddin Bey'in değerlendirmeleriyle buradaki bakış açısının farkı dikkat çekicidir. Dr. Bahaddin Şâkir, iki gün sonra yine Enver Paşa'ya gönderdiği gizli ve acele kodlu telgrafta, bölgedeki eşrafın silah altına alınmalarına rağmen birliklerine gitmeyip dükkânlarında asker elbiseleriyle alışveriş yaptıklarını, talim ve terbiye görmediklerini; subayların görevlerinin başında bulunmadıklarını, bu durumun dedikodulara yol açtığını; istenilen düzeyde askerî faaliyet yapılamadığını söylerken bir tezat içindedir.[7]

Dr. Bahaddin Şâkir, hazırlıklar yaparken silah donanımı ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda Eylül ayı başında, Midhat Şükrü Bey'den bomba ve manliher tüfek cephanelerinin ne zaman kendisine ulaşabileceğini sorar, ayrıca tüfek dürbün iğnelerinden gönderilmesini rica eder.[8] Midhat Şükrü Bey'e yazdığı 4 Eylül 1914 tarihli şifreli telgrafında, Kafkas kolunun hazırlıklarını birkaç gün

içinde tamamlayacaklarını belirterek, "münferid (*tek başına*) bir halde mukaddeme-i faaliyete müsaade istiyoruz" der. Sebebini açıklarken şunları söyler: Sınırdaki adamlarından edindiği istihbarat bilgilerine göre Ruslar, Kars civarındaki halka hendek ve siperler kazdırmaktadırlar. Bu tarafta ise morali çok yüksek olan asker, sabırsızlık göstermektedir. Bölgede bir ay sonra yapılacak bir askerî harekâtın boşa çıkacağını söyler. Çünkü askerlerin donatım eksiklerinin doğuracağı "hastalık ve sefalet" moralleri bozacaktır. Kaldı ki mevcut durum ve siyasî ortam konusunda Dr. Bahaddin Şâkir'in yeterli bilgisi yoktur. Fazlasıyla paraya ihtiyacı vardır ve hızla gönderilmesini beklemektedir. Erzurum'daki Rusya Konsolosu Malumyan ve diğerlerinin buradan ayrılmalarının uygun olacağını, kara yoluyla geri dönüşlerinin sağlanmasını belirttikten sonra, Talat Bey'e yapılacak başvurunun da cevapsız bırakılmasının uygun olacağını sözlerine ilave eder.[9]

Tek başına faaliyete geçmek isteyen Dr. Bahaddin Şâkir'in para sıkıntısı çekip, askerî harekâta girişecek askerlerin donatım meselesinin ortaya çıkaracağı büyük problemleri görmesine rağmen, böyle bir işe kalkışmasındaki çelişki açıklanabilir değildir. Bu da gayrinizami bir harp yapmaktan çok, düzenli ordunun işlevini üstlenmeye çalışan bir düşünceyle hareket etme eğilimini gösterir. Düzenli Rus ordusuna karşı, kendisinin de ifade ettiği "talim ve terbiye" görmemiş askerlerle bir harekâta girişmenin sonucunun ne olacağını gelecek günlerde bizzat yaşayarak görecektir. Midhat Şükrü Bey'e gönderilen bu telgraf, bilgi edinmesi için Van vilayeti üzerinden Ömer Naci Bey'e de iletilir.[10]

Erzurum'da Dr. Bahaddin Şâkir'in faaliyet için izin istediği günlerde, Tevfik Bey de Trabzon'da çalışmalar yapmaktadır. O da 4 Eylül tarihli bir yazıyla, Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umûmîsine bilgi verir. Trabzon'un ortamına vakıf olduğunu söyledikten sonra, buralardaki "ruhun" zamana göre değişebildiğine ve hiçbir zaman güvenilemeyeceğine dikkati çeker. Trabzon'daki kayıkçılar kâhyası Yahya Reis'ten şikâyetçidir. Cavid Bey'in ve Talat Bey'in ona gösterdikleri yakınlık dolayısıyla Yahya Reis pek şaşırmış bir hal ve tavırlar içine girmiştir. Tevfik Bey'in ifadesiyle "gemi azıya alması"

sonucu, Yahya Reis'i kanuna çarptırır, Divan-ı Harbe gönderilir ve kâhyalıktan düşürülür. Bu duruma "vâkıf olmayan" Dâhiliye Nâzırı Talat Bey ise Yahya Reis'i himaye etmeyi sürdürür. Bu da Tevfik Bey'in canını sıkar ve genel merkezdeki "muazzez kardeşlerinden" Talat Bey'e bilgi verilmesini ister. Kendisinin ne yaptığını şu sözlerle anlatarak destek verilmesini hatırlatır: "Bendeniz burada Vali beyle teşrik-i mesai ederek iş görmekteyiz. Memleketin selameti için zannediyoruz ki serinkanlı düşünerek iş görmeğe çalışıyoruz. Eğer bizlere itimad varsa icrası rica edilen hususâtın tervici (*desteklenmesi*) ve bu gibi cahil insanların ara sıra dizginlerinin toplanması iktiza ettiğinin takdiriyle işin cereyan-ı tabiîsine bırakılmasını rica eyler te'yîd-i ihtiram (*hürmet*) kılınır aziz kardeşlerim."[11] Yazının sonuna Trabzon Valisi Cemal Azmi de bir not ekler ve saygılarını arz ettikten sonra, işlerin takdirlerini kazanacak şekilde yürüdüğünü ifade eder.

Tevfik Bey, Binbaşı Süleyman Askerî'ye de faaliyetleri hakkında bilgi verir.[12] Buna göre, 4000 tüfek, fişek ve Gürcü teşkilat reislerinden Nikologos Trabzon'a ulaşır ve ertesi gün de bunları Tevfik Bey, Rize'ye gönderir. Trabzon'da Gürcülerden oluşturduğu merkez heyetini de bunlarla birleştirir. Daha önce gönderdiği iki komitecinin orada teşkilatı düzene koyup merkezini "bize" bağlamasını bekler. İstanbul'dan buraya gelenlere verilen 50 liraya, Tevfik Bey de 1000 manat ilave eder. Aynı anda Vali Cemal Azmi Bey de Dâhiliye Nezaretinden örtülü ödenek ister. Tevfik Bey, bu paranın verilmesi için Binbaşı Süleyman Askerî'den konuyu Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e anlatmasını ister. Ayrıca yapılacak olan diğer işlerde harcanmak üzere paraya ihtiyaç olduğunu da belirtir. Tevfik Bey'in bir isteği de silah ve mühimmat gönderildiği zaman Trabzon Lojistik Destek Komutanlığı ile 3. Ordu Komutanlığına bilgi verilmesidir.

Tevfik Bey'in buradaki en önemli faaliyetlerinden birisi "bir çete teşkilatıyla denizden kayıkçılarla bir akıncı çeteleri teşkil etmektir."[13] Kayıkçıların seferberliğe tabi tutulmaları, onun işlerini zora sokmaktadır. Ordu Komutanı 150 asker almasına izin verir, ancak Tevfik Bey, 300 kara, 300 de denizci olmak üzere 600 asker

istemektedir. Ayrıca altı subaya ihtiyacı vardır. Bu isteklerini Trabzon Valisi aracılığıyla 3. Ordu Komutanına iletir. Çetelerin başında subayların olmasını tercih etmektedir.

Tevfik Bey, Binbaşı Süleyman Askerî'ye cepheyle ilgili değerlendirme de yapar: "Rusya cihetinden öyle anlıyorum ki onlar teşkilatı ikmal etseler ve biz de teslîh etsek bile biz hareket etmeyince onlar bir şey yapamayacaklar. Onun için ilk hareket bizden lazım."[14] Çünkü bizim tarafta moraller ne kadar yüksekse, diğer tarafta da o oranda bozuk olduğunu ifade ederek, harekete geçme fikrini destekler. Harbiye eğitimi almamış bir maceraperestin değerlendirmelerinin gerçeklerden ne kadar uzak olduğu bir süre sonra yaşanan olaylarla ortaya çıkacaktır.

Teşkilat-ı Mahsusa "hey'et-i muhteremesine" gönderdiği 6 Eylül tarihli yazıda Tevfik Bey, Binbaşı Süleyman Askerî'ye açıkladığı faaliyetlerini aynen anlatır.[15] Ordu komutanının asker isteğine verdiği olumsuz cevabı eleştirir. Rusya'daki teşkilatlarla kısa sürede temas kuracağı ümidini tekrarlar. Rusya'nın çeşitli kıyılarına kayıkçılarla çıkma düşüncesindedir. Elinde en az 20-30 kayık olmazsa bu düşüncesini gerçekleştiremeyeceğini vurgular. Silah olsa birkaç ordunun yeniden kurulabileceğine inanmaktadır. "Ben her ihtimale karşı hazırlanmaktayım. Evvela ilan-ı harbi müteakip dâhildeki çiyanları körletmek ve bedeni bunların mazarratından def' etmek istiyorum. Eğer ümidim vechle donanma Karadeniz'e çıkarsa Barbaros devri gibi birkaç yüz yelkenli ile sefere çıkmak emelindeyim. Ayrıca memleketi muhafaza içün kuvvet ayırıyorum."[16]

Bu sözler Tevfik Bey'in ruh halini yansıtması bakımından önemlidir. Gerçeklerden uzak, hayâl dünyasında yaşayan bir kişinin özlemleri, gerçek olarak sunulmaktadır. Öyleki 20-30 yelkenli bulamazken yüzlerce yelkenliyle sefere çıkmanın hülyalarını kurar. Daha da ilginci, yazıda dört subaya ihtiyacı olduğunu belirterek, bunların isimlerini de verir. Bu subaylar, maluliyetleri dolayısıyla geri hizmetlerde görevlidir. Buna rağmen Tevfik Bey; "Bunları bana veriniz. Ben bu ma'lûl insanlarla bu işi becerebilirim" diyebilmektedir. Binbaşı Süleyman Askerî, bu yazıya, okuduğuna dair

imzasını atarken neler düşündüğünü yazmasa da endişelendiğini gelecek günlerde bölgeye yolladığı emirlerde ortaya koyacaktır.

Erzurum'dan 4 Eylül 1914 tarihli bir yazıyı "muhterem refiklerim" hitabıyla "merkez-i umûmîye" gönderen Dr. Bahaddin Şâkir, faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir.[17] Burada yaptığı açıklamalar, onun oluşturduğu derme çatma kuvvetin yapılanmasını ve görev planlamasını ortaya koymaktadır. Kafkas Kolu imkânlar çerçevesinde tamamlanarak sevk edilmiştir. Kafkasya tarafı genel komutanlığına Müfettiş Hilmi Bey atanırken, Jandarma Yüzbaşı Emin de komutan yardımcısı olarak maiyetinde bulunacaktır. İslâmsorlular, İdris Bey, Eyüp Paşa, Terkinik oğlu Mehmed çeteleri esas kuvveti oluşturup, Balaban aşiretinden geleceği ümit edilenler ve toplanacak Çerkes gönüllüleri de bu kuvvete katılacaktır. Adı geçen Pasin Kolu, aslında Müfettiş Hilmi Bey kuvvetidir. Merkez kuvveti olarak şimdilik karargâhı Hoşap civarındadır.

Sol Kanat Komutanlığına emekli Halil Bey, subaylığına da Galatalı (Şevket?) atanmıştır. Yanlarında Jandarma Teğmen Nusret bulunmaktadır. Kale Boğazı Komutanı Teğmen Tahsin ise gerektiğinde yedek kuvvet olacaktır. Gürcülerden Sabit Bey, Karapapaklardan Nadir Bey, Canfeda Mesrur çeteleri esas kuvveti oluşturmaktadırlar. "On kişilik eşkıyalık etmiş zevatdan" oluşan bir çete de bu kuvvete katılmak üzeredir. Sol Kanadın karargâhı Kale Boğazında "Dardos" köyüdür. Bu kol "Narman Kolu"dur ve Trabzon harp sahasıyla temas kurabilecektir.

Doktor Fuat, Sağ Kanat Kolunu teşkil etmektedir. Hudut bölük subayları, kendisine yardımcı olacaklardır. Arslan ve Kahraman Beylerin gönderdikleri 50 kadar süvari, şimdilik bu kolun esas kuvvetini oluşturmaktaysa da daha sonra takviye edilecektir. Sağ Kanadın karargâhı geçici olarak "Karakilise"dedir.

Dr. Bahaddin Şâkir'in para durumuna dair söyledikleri çok şaşırtıcıdır. Çok büyük hedefler için çıkılan bir yolda, lojistik destek olmadan başarıya varılması mümkün değildir. Bu gerçeğin rüyalar adına ikinci plana itildiğinin somut ifadesini şu satırlar açıkça göstermektedir: "Mevcud nukud (*paralar*) ki yüzelli liradır. Bu üç kol arasında taksim edilmiştir. Ne kadar cüz'i bir para ile hareket et-

tikleri nazar-ı (...) icabına sür'atle tevessül edilmesi (*başvurulması*) elzemiyyetini sizler düşününüz."[18] İleride görüleceği gibi, harekete geçtikten sonra Dr. Bahaddin Şâkir, acil para yardımını her yazısında dile getirecektir.

Erzurum'da bulunan Dr. Bahaddin Şâkir, mülkî idare üzerinde, partiden kaynaklanan gücünü kullanmaktan çekinmez. "Mülkî, askerî, sıhhî zevatdan bir komisyon" kurdurmuştur. Her ne kadar komisyon vali vekilinin başkanlığında olsa da bizzat kendisi idare etmektedir. Komisyonun, askerin gıda, levazım, iaşe, donatım, sağlık hizmeti gibi meseleleriyle uğraştığını ifade ederek ne kadar büyük problemlerle ilgilendiğini üstü kapalı olarak yazısında belirtmektedir. Ayrıca Dâhiliye Nezaretinden çorap, eldiven, pamuklu gömlek yardımı istediğini ancak bir sonuç alamadığını, bu işle ilgilenmelerini, Enver Paşa nezdinde girişimde bulunmalarını söylemektedir.[19] Bütün bunlara rağmen "cihet-i askeriyeden" memnun değildir. Muhterem refiklerine acele para, manliher tüfek mermisi, bomba, dürbün göndermelerini yeniden hatırlatırken, asıl sıkıntısını da açıklar: "Hemen Enver Paşa'ya söyleyiniz ki burada kumandan bize pek mümsik (*cimri*) davranıyor. İstediğimiz şeylerde bizimle pazarlık etmesin. İstediklerimizi versin."[20] Bu sözler, düzenli ordunun dışında bir askerî hareket yapmak isteyen Dr. Bahaddin Şâkir'e karşı, Ordu üst kademesince duyulan güvensizliğin, tepkinin açık bir delilidir.

Dr. Bahaddin Şâkir ile Tevfik Bey'in yazılarındaki ifadeleri, onların gayrinizami harp yapmak yerine düzenli ordunun yapabileceği cephe harbine girişip zaferler kazanmak sevdasında olduklarını açığa çıkarmaktadır. Bunun üzerine Binbaşı Süleyman Askerî, Dr. Bahaddin Şâkir'e ve Trabzon'da bulunan Rıza Bey'e gerçek görevlerini, yapılması gerekenleri hatırlatır ve yol haritasını çizer.[21] 7 Eylül 1914 tarihli bu yazı, daha harp başlamadan gayrinizami harp yapabilecek kabiliyette bir kuvvetin hazırlanmasını öngören Binbaşı Süleyman Askerî'nin askerî taktik bakımından üstünlüğünü gösterdiği kadar, onun planlamasının ana hatlarındaki hususlar meseleye bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Binbaşı Süleyman Askerî'nin yazısında belirttiği, aşağıdaki şu hususlar önemlidir:

Başlangıçta Kafkasya bölgesinde bir askerî harekâta girişilerek, Rus kuvvetlerinin batıya naklini engelleyip dolaylı yoldan Avrupa'da muharebeleri etkileme fikri hâkimken, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanı, Rusları Kafkasya'daki kuvvetlerini bulundukları yerlerde korumaya sevk eder. Ortaya çıkan bu yeni duruma göre hareket etme mecburiyeti doğar. Yarım yamalak tedbirlerle sonucu şüpheli işlere girişmenin bir anlamı kalmamıştır. Cephe gerisinde faaliyet göstermek, gayrinizami harbe yönelik tedbirler almak gereklidir. Öncelikli olarak Gürcistan'da halen mevcut olan teşkilat takviye edilerek, kuvvetli merkezler, kanallarla kıyıda ve sınırda kurulacak kanal başlarıyla bağlanacaktır. Ulaşım eksikliği tamamlanarak, güçlü bir ihtilâli hazırlayacak ortamın oluşturulması şarttır. Teşkilat mensupları sağlam olmalı, silah ve cephane dağıtımı için kanal teşkilatının kurulmasında acele edilmelidir. Her ilçede en az 40-50 mevcutlu iki kuvvetli çetenin kuruluşu tamamlanmalı ve ilk işarette harekete geçmelidirler. Silahsız olanlar da ihtilâl cemiyetine üye olarak destek sağlayabileceklerdir.

Harbin ilanından önce şu işler yapılacaktır: Ulaşım yollarının kesilmesi, düşman toplanma noktaları, kuvvetlerinin miktarı, hangi birliklerden meydana geldiği, hangi mevkilerde ve hatlarda ne şekilde tahkimat ve hazırlıklar yaptığına dair bilgilerin elde edilmesi ve mümkün olan en kısa sürede bildirilmesi. Silahlı ya da silahsız bütün personelin yapacağı ilk iş; telgraf ve telefon hatlarını her tarafta mümkün olduğu kadar çok yerden kesip tahrip etmek ve onarılmalarını engellemektir. Bu faaliyet sürekli olarak yapılacak, kesintiye uğramaması için de çeteler azami fedakârlıktan çekinmeyeceklerdir. Ayrıca demiryolları birçok yerden hasara uğratılıp tüneller ve köprüler kullanılamaz hale getirilirken, düşman erzak ve cephane kolları yağmalanacak, geriyle olan bütün ulaşımı engellenecek, önemli erzak depoları yakılıp, cephanelikleri havaya uçurulacaktır. Zayıf birlikleri de imha edilecektir. Bu görevler, çetelerin bütün harp süresince üstlenmeleri gereken asli görevleridir. Ayrıca "ordunun planlarını bozmaya çalışmak, mümkün olan her türlü sıkıntıyı ortaya çıkarmak" gibi engelleyici girişimler de söz konusu olacaktır.[22]

Gayrinizami harp, "düşman ülkede veya düşmanın işgal etmiş olduğu bir bölgede hâkim otoriteyi yıkmak veya zayıflatmak, harekâtına engel olmak ve bölgeye sahip olmak maksadıyla çoğunlukla halk kuvveti ve desteği ile yapılan askerî, siyasî ve iktisadî hedeflere yönelen bir harekâttır."[23] Binbaşı Süleyman Askerî, Osmanlı Ordusu eğer esas harekâtını Kafkasya'da yaparsa, bu kuvvetlerin görevlerinin ne olduğuna da açıklık getirir: Akıncı müfrezeler doğrudan doğruya düşman ordusunun gerisine taarruz ederek bilfiil harp harekâtına katılacaklardır. İçerideki bütün kuvvetler de ihtilâli körüklemek için düşman ordusunun gerisine saldırıya geçeceklerdir. Aksi bir durum söz konusu olur da esas harekât Kafkasya'dan yapılmayacak olursa "Bu akınların doğrudan düşman ordusuna tevcihi muvaffakiyetsizlikle neticelenir. O halde bütün memleketde umumî ve muntazam ihtilâl vücuda getirerek bütün mevâki'-i meskûneyi son derece ihzâr (*hazır etme*) ve (...) ve böylece düşman ordusunun kuvvetini dağıtmaya ve fazladan kuvvet cezb ü celb etmeye (*kendine çekmeye*) sarf-ı gayret olunmalıdır. Akın kollarının vaktinden evvel ihracı daha îfâ-yı vazife edemeden imhalarını mucib olur. Bunlar en çabuk ilan-ı harble beraber tahrik edilebilir ve hiçbir zaman düşman ordusuna cepheden akın yapılamaz"[24] diyerek, yürütülecek gayrinizami harbin bütün yol haritasını çizer. Binbaşı Süleyman Askerî'nin "mu'tedil ve tedbirli düşünceleriyle Rıza ve Nail Beylerin yazdıkları safsataları birbirleriyle karşılaştıracak olursak Teşkilat-ı Mahsusa'nın merkezi tarafından takip edilmek istenilen yolları ve gayeleri, teşkilatın icra vasıtaları olan zevatın layıkıyla kavrayamamış olduklarını anlamakta güçlük çekmeyiz."[25] Nitekim daha sonra görüleceği gibi, olaylar onun dediği gibi gelişecek, Osmanlı Ordusu Kafkasya'da bir esas harekât yapamayacak ve onun yerine harekete geçen Dr. Bahaddin Şâkir ve diğerlerinin girişimi hüsranla sonuçlanacak, Binbaşı Süleyman Askerî haklı çıkacaktır.

Eylül ayı ortalarına doğru, Dr. Bahaddin Şâkir, Midhat Şükrü Bey'den daha önce istediği fişek, bomba ve dürbünlerin ne zaman ulaşacağını sorup birkaç bin tüfek fişeği gönderilmesini isterken, Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın bilgisi dâhilinde geniş çaplı

bir milis teşkilatı kurmak üzere olduğunu bildirir.[26] Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e de ayrıca şifreyle gizli bir yazı gönderir. Buna göre, İran Kolu üç güne kadar Van'dan harekete hazırdır. Bazı istihbarat bilgilerini sıralar. Aşiretler müsait, Ermeniler de nisbeten mülayim haldedirler. Rusya tarafında ise halk Ruslara karşı ihtilâle geçmiş, Ruslar da buralardaki askerlerini yavaş yavaş Hoy'a çekiyorlarmış. İran Kolunun giriş yapması için cevap beklediğini, bir tugay kuvvetinde gönüllü teşkilatına ordu komutanının onayıyla başladığını da sözlerine ekler.[27]

İsmail Canbolad Bey'e Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla çektiği şifreli telgrafta ise Dr. Bahaddin Şâkir, Komiser Yardımcısı İşvok'un Taşnaklara mensup olduğunu, acil olarak buradan başka bir yere gönderilmesinin ya da azlinin uygun olacağını yazar.[28] Bu sırada İstanbul'dan Erzincan'a gelen Ferit ve Şevket Beylerin kendisiyle temas kurmaları için emir vermesini Midhat Şükrü Bey'den rica eder.[29] Kafkasya sınırında bulunanların her gün farklı istekleri dile getirmeleri, Dr. Bahaddin Şâkir'in İstanbul'a yazdıklarından bir sonuç çıkmaması da gerginliği artırır.[30]

Bölgedeki durumla ilgili olarak "muhterem ve muazzez kardeşlere" bir rapor da Trabzon'dan Nail Bey gönderir. Rıza Bey teşkilatın tamamlanması için Arhavi'de çalıştıktan sonra Rize'ye geçmiştir ve orada faaliyetlerine devam etmektedir. İstanbul'dan gelip Rusya'ya gönderilen Gürcülerden henüz kayıklar geri dönmedikleri için olumlu bir haber yoktur. Rusya'ya dair verilen şu bilgiler de diğerleri gibi İstanbul'dakileri yanılgılara sürükleyecek tarzdadır: "Rusya'da hükümetimizden dehşetli suretde çekinildiği, deniz tarîkiyle Batum'dan ve kara tarîkiyle Murgul'dan gelenlerin ifadesinden anlaşılmakta..."[31] Arkasından da Rusya'daki Rumların, Ermenilerin ve Osmanlı vatandaşı olup Rusya'ya kaçan Rum ve Ermenilerin gönüllü olarak Rusların emrinde çalıştıkları, buradaki Müslümanlara "dehşetli hakaretler yapdıkları muhakkaktır" denilmektedir.

Nail Bey'in raporunda dikkati çeken bir başka taraf da Ordunun durumuna dair şu satırlardır. "Erzurum havalisinde bulunan ordumuz askerinin çıplak olduğu(nu) Bahaddin Şâkir Bey kardeşi-

mizin iş'ârâtiyle (*yazılarıyla*) anlaşılmakda ise de ..."[32] Trabzon'da bulunanların buraya yardım edecek bir durumları yoktur. Bir de Erzurum, Van ve Trabzon'daki kardeşlerin ortak bir isteği vardır, o da "vilayet şifresiyle siyaset-i hükûmetden" haberdar edilmeleridir. Buna da teşkilatın hareketini düzenlemek için ihtiyaçlarının olduğunu Nail Bey vurgulamaktadır.

Trabzon ve Erzurum'dan gönderilen raporları okuyan Binbaşı Süleyman Askerî, "bizzat Dr. Bahaddin Şâkir tarafından çözümlenecek" bir şifreli yazıyı 16 Eylül 1914'te Erzurum'a yollar. Daha harp başlamadan tekrar görevlerinin ve hedeflerinin ne olduğu konusunda uyarır. Hedef şudur: "Rusya havalisinde Ruslar aleyhine başlayan ihtilâli tevsî etmek (*genişletmek*) ve Rus kıtaatının bütün Acemistan havalisinden def'ini temin eylemek, harekât-ı âtiye (*gelecekteki harekât*) içün gayr-i kâbil-i ihmal ve imhâl (*ihmali imkânsız ve ertelenemez*) bir başlangıcdır."[33] Bundan dolayı da İran Kolunun bir an önce bölgeye girmesi şarttır.

Dr. Bahaddin Şâkir'in kurmayı hedeflediği gönüllülerden olaşacak tugay, düzenli Osmanlı Ordusunun yapacağı genel harekât sırasında bir engel olarak ortaya çıkacaktır. Binbaşı Süleyman Askerî bu tespiti yaparken bir kez daha "Kafkasya içerisine cepheden akın yapmak muvaffakiyetsizliğe mahkûmdur" diyerek, böyle bir işe girişmenin sonuçlarının hüsran olacağını önceden görür. Nitekim yanılmadığını bir süre sonra olaylar ispatlayacaktır. Rus kuvvetlerine karşı cephe saldırısına girişen, düzenli ordu eğitimi almamış bu kuvvetler perişan olacak ve Rus birliklerinin saldırıları da düzenli birliklerin üzerine yönelecektir. Zafer sarhoşluğuyla başlayan teşebbüs, ordunun moralini bozmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Oysa bütün akınlar, yanlardan ve düşman cephe gerisinden yapılmalıydı, bunun için de Azerbaycan teşkilatına önem verilmesi gerekirdi. Binbaşı Süleyman Askerî, "Erzurum'da silah varsa bu amaçla söz konusu bölgelere gönderiniz" der ve kesin bir dille Dr. Bahaddin Şâkir'i uyarır. Silah sağlandıkça o bölgeler için gönderileceğini de özellikle belirtir.[34] Binbaşı Süleyman Askerî'ye göre, eğer bir tugay kurulmasında ısrarcı olunursa, bu da mevki olarak Erzurum'a tahsis edilmeli ve eldeki mevcut gönüllülerle hayata geçirilmelidir.

Dr. Bahaddin Şâkir, bu sırada Konya İttihat ve Terakki müfettişi Nedim Bey'in herhangi bir hizmette kullanılmak üzere Erzurum'a gönderilmesi için emir verilmesini ister, ancak Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, bu isteği yerinde bulmaz ve reddeder.[35] Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de Trabzon'a gelen Gürcü ileri gelenlerinden olduğu belirtilen "Mösyö Kereli" hakkında araştırma yapılarak Hıristiyan Gürcüler arasında nüfuzunun tespit edilip bildirilmesini Dâhiliye Nezaretine yazar.[36] Hopa ağır ceza reisi de teşkilatta çeşitli işlerde çalışmak üzere başvuruda bulunur. Dâhiliye Nezareti de bu kişiden yararlanılıp yararlanılamayacağının Trabzon Vilayetinden bildirilmesini ister.[37]

Tevfik Bey, Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umûmî heyetindeki kardeşlerine teşkilatı tamamladığını, iki güne kadar da "tertibat"ın biteceğini 21 Eylül 1914 tarihli yazısında müjdeler.[38] Buna göre "kayıkçı ve çeteci olmak üzere 600 mükellef asker ve bunların başlarında da beş subay" onun emrindedir. Bu ifade, daha önce 3. Ordu Komutanının karşı çıkmasına rağmen, Tevfik Bey'in yukarıda geçen arzusunun gerçekleştiğini göstermektedir. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, anlaşılan idarenin siyasî baskılarına direnememiş ve istenilen sayıdaki askeri vermiştir. Ayrıca sınıra yakın iki noktada merkez kurduğunu ve 21 Eylül itibariyle oraya subay gönderdiğini, bugüne kadar yapılan işlerin özeti olarak her tarafta "bize yardım edecek epeyce kuvvet" bulunduğunu sözlerine eklemektedir.

Dikkati çeken bir nokta da Tevfik Bey'in şu ifadesidir: "Hareket için sizin iş'ârınızı intizara (*yazınızı beklemeye*) mecburum. Yoksa bir haftaya kadar ben hareket edebilecek vaziyetdeyim."[39] Askerî bir hareket yapmak için "merkez-i umûmî"den izin beklerken, hemen aşağıda, önemli askerî bilgileri doğrudan doğruya 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'ya verdiğini söylemesindeki çelişki açıklanabilir değildir. Rusya'da silahlandıracağı çeteleri hazırlamak için, Osmanlı donanmasının ne zaman hareket edeceğinin kendisine münasip bir şekilde "hissettirilmesini" istemesi de ayrı bir garipliktir.

Dr. Bahaddin Şâkir, 22 Eylül'de Narman ve Kötek taraflarında inceleme gezisine çıkar.[40] Binbaşı Süleyman Askerî de aynı gün Dr.

Bahaddin Şâkir'e "kişiye özel" bir şifreli yazı gönderir. Sol Kanat Kolunun faaliyetlerinden memnuniyetini belirtir, Karakilise köprüsünün elde tutulmasının Osmanlı Ordusu için önemine değinir. Dr. Bahaddin Şâkir'in hazır olduğunu bildirdiği "İran Kolunun mahiyetinin anlaşılamadığı"nı söyleyerek bu Kolun görevlerine dair tekrar şu uyarıları yapar: Bunlar akın kolları teşkilatını ve ihtilâl hazırlıklarını yapacak tek tek kişiler veya gizli gruplardan oluşuyorsa, talimatname gereğince faaliyetlerini hızlandırmaları gerekir. Ancak aşiretlerin ve akın kollarının şimdiden harekete geçirilmeleri ve sınır ötesine sızmaları yerinde bir davranış olmaz.[41]

Binbaşı Süleyman Askerî, bu yazısında *Gülcemal* vapuruyla, bölgeler için "2040 Avusturya tüfeğiyle" yeterli miktarda cephanenin Trabzon'a sevk edildiğini haber verir. Yalnız gönderilen bu silahların nerede kullanılacakları konusuna dikkat çeker. Silahlar, gayrinizami harpte kullanılmak üzere Rusya içerisine sokulup, burada teşkilat üyelerine dağıtılmalı, özellikle Kars'ın doğu çevresi, Bakü'ye doğru takviye edilmelidir.[42]

Dr. Bahaddin Şâkir, Binbaşı Süleyman Askerî'nin belirttiği yöntemle ilgili olarak bir cevap vermez. Bunun yerine "muhterem refiklerim" dediği Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umûmî heyetine hitaben kaleme aldığı, 23 Eylül 1914 tarihli yazısında faaliyetlerini anlatır.[43] Erzurum milis tugayı teşkilatının talimatnamesini hazırlamıştır. Ona göre bu teşkilat ordunun yedek kuvveti olacak, yerel asayişin sağlanmasında elde bir kuvvet olarak bulunacaktır. Dr. Bahaddin Şâkir, bu teşkilatın çetelerle bir münasebetinin olmadığını vurguladıktan sonra, "Yarın vali vekili ile beraber Hasankale'ye gidip akşama geleceğiz. Maksad hem teşkilat ve hem de teftiştir. İki üç gün sonra da hududa kadar gidip çetelerimizi teftiş edeceğim"[44] diyerek yoğun çalıştığına dikkati çeker.

Trabzon vilayetinin "tekâlîf-i harbiye (*harp sırasında alınan vergiler*)"yi hakkıyla uygulamadığına inanan Dr. Bahaddin Şâkir, "dizginleri çekilse fena olmaz" diye "muhterem refiklerini" uyarır. Bir başka şikâyet ettiği konu da Erzurum'daki sıhhîye reisi ve diğer görevlilerin bu işi başaracak kişiler olmamasından duyduğu endişedir. Bunların yerine yenilerinin gönderilmesi için konuyla il-

gilenmelerini de ayrıca dile getirir. Tabii en büyük problem parasızlıktır. İçinde bulunduğu durumu anlattığı şu cümleler yoruma açıktır: "Naci para talep ediyor. Kafkas hududundaki çetelerden her gün bir ihtiyac zuhur ediyor. Ben burada Hilmi'nin zatına aid emaneten bıraktığı bir meblağı sarf ediyorum."[45]

Bu arada Erkân-ı Harbiyeye, "Kafkas ihtilâline" çalışmak için başvurular sürer. Sivas jandarma komutanlığından emekli ve bölgede nüfuz sahibi Hatunzadelerden Mehmed Bey'in başvurusu hususunda, yararlanıp yararlanmayacağı Dr. Bahaddin Şâkir'den sorulur.[46] O da "bizden masraf ve maaş beklememek üzere" gönderilmesinin uygun olacağı görüşünü bildirir.[47]

Narman ve Hasankale'deki teşkilatları bir hafta boyunca denetleyen Dr. Bahaddin Şâkir, Erzurum'a dönünce bu defa Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e bir yazı gönderir.[48] İzlenimlerini ve meseleye bakışını göstermesi bakımından kendi kaleminden çıkan şu ifadelerdeki ironi çok düşündürücüdür: "Günden güne büyüyen teşkilatımız için ümidvarım. Tecrübe etdik. Her yerde Rus kuvvetlerini bozdu. Şimdiye kadar binden fazla koyun, dörtyüze karib sığır iğtinam etdi. Ruslara dehşet ilka etdi. Ruslar diyor ki bu kılıklı âdemler insan mıdır, şeytan mıdır? Hem sürüleri sürüyor, hem harp ediyor hem de saatde yedi verst gidiyor. Afv edilecek mücrimînden (*suçlulardan*) büyük istifade memûldür. Harble beraber çetelerimi düşman ordusuna yanlarına ta'biye edeceğim (*tertibleyeceğim*)."[49] Askerî harekâta kalkışan bir sivilin ne denli gerçeklerden uzak olduğuna yukarıdaki satırlar çok güzel örnektir. Koyun ve sığır "ganimet" alan garip kılıklı insanların Rusları dehşete düşürdüğünü söylemek, buna inanmak ve inandırmaya çalışmak tam bir hayâlperestliktir. Askerî eğitim görmemiş insanları Rus kuvvetlerinin yanlarına "konuşlandırmak" ise ayrı bir garipliktir. Affedilmesini beklediği suçlulardan çok büyük faydalar beklediğini söylemesi de onun karşısındaki Rus kuvvetlerinin gücünü küçümsediğini gösterir ki bu yanılgısının ne denli pahalıya patladığı gelecek aylarda yaşanan olaylarla tespit edilecektir.

Dr. Bahaddin Şâkir, aynı yazısında milis kuvvetlerinin iç ve dış düşman kuvvetlerine karşı köylerin güvenliğini sağlayacağını, iler-

leyen Osmanlı Ordusunun da gerisini koruyacağını söylüyor. Bu durumda da ona göre, Binbaşı Süleyman Askerî'nin Osmanlı Ordusunun harekâtını zora düşürme eleştirisi geçerli değildir, çünkü bu kuvvetler askerî harekâtı güçleştirmeyip aksine kolaylaştıracaklardır. Talat Bey'e de para probleminden söz edip yukarıda anlatılanları sırladıktan sonra sitemde bulunur. Trabzon'a ve Van'a silah, cephane gönderilip kendisine gönderilmemesini "en mühim noktayı nazar-ı dikkate almıyorsunuz"[50] diyerek eleştirir.

Bu yazıda dikkati çeken en önemli ayrıntı, Dr. Bahaddin Şâkir'in, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e yazdığı şu cümledir: "Harp olacak ise katiyen ilkbahara bırakılmamalıdır."[51] Nitekim bu düşünce hayata geçecek, askerî harekât ilkbahara bırakılmayacak, kışın en şiddetli zamanlarında yapılacak ve sonu hüsran olacaktır. Arif Cemil de bunu bir başka açıdan değerlendirmektedir. "Çünkü çetelerin bir kısmı teşkil edilmiştir, onlara bir meşgale bulmak lazımdır. Onlar daha uzun müddet bekleyemezler. Hakikaten çeteler son zamanlarda hiç rahat durmamaya başlamışlardı. Doktor Bahaddin Şâkir Bey'in raporunda iğtinam edildiği bildirilen koyunlar ve sığırlar öyle pek kolaylıkla alınarak bizim hudut tarafına geçirilemiyordu. Ekseriya Rus Kazakları ile şiddetli müsademeler de eksik olmuyordu... Çete teşkil etmek, şüphesiz düşman topraklarına gizlice duhul ederek eline geçen sığırları ve koyunları sürüp içeriye getirmek veya yolda tesadüf edilen bir iki düşman neferini öldürmek ve yaralamak değildi."[52]

Mülkî idarede görevli olup da yeterince yararlı görülmeyenlerin yerlerine kendi adamlarını atama yöntemi de bu sırada uygulamaya sokulur. Meselâ, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, "Hemşin nahiyesi müdiri olup acz ve meskenetden (*beceriksizlik ve miskinlikten*) hiçbir işe yaramayan Âsım Efendi'nin azliyle" yerine Barbaros nahiye müdürünün atanmasına dair yazının gönderilmesini Dâhiliye Nezaretine yazar.[53]

"Mahkûm, tutuklu ve firarî"lerden birlik oluşturma çalışmaları da devam eder. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, bölgedeki faaliyetlerine dair Dâhiliye Nezaretine bilgi verirken bu konuya da değinir.[54] Trabzon'da bu kişilerden en fazla 800 mevcutlu birlik

kurulabileceğini söyler. Bu gruptakilerin hakkında çıkarılacak affın ancak yararlanılmaya başlandıktan sonra duyurulmasının çıkarlara daha uygun olacağını vurgular. İaşe dışındaki malzeme, alet edevat meselesinin "tekâlîf-i harbiye komisyonu" depolarından karşılanarak halledilmesi için 3. Ordu Komutanlığına bildirilmesini ister. Daha herhangi bir af çıkmadan Trabzon'da faaliyete geçilmiştir. Seferberlik sona erdiğinde haklarında yapılacak kanunî işlemlerde kolaylık sağlanacağı sözü verilip, vilayette bulunan firarîlerin peyderpey katılımları kabul edilmekte, emir altına alınmaktadırlar. Bu işleri de Rıza Bey, Nail Bey ve Cemal Azmi Bey ortak karar alarak yürütmektedirler.[55]

Aynı günlerde, İttihat ve Terakki merkez-i umûmî üyelerinden Kara Kemal Bey de Trabzon'a gelir. Ayağının tozuyla "gayet müsta'cel" kodlu bir yazıyı Trabzon Valiliği üzerinden gönderir.[56] 26 Eylül günü Trabzon'a ulaşan Kara Kemal Bey, Almanlarla birlikte gelmesinin isabetli olduğunu söyler. Çünkü Almanların burada tek başlarına hareket etmelerinin engellenmesine yönelik tedbirler alınması lüzumu doğmuştur. Trabzon'a hareketinden önce Binbaşı Süleyman Askerî ve İsmail Canbolad ile görüşmesinde hükümetin bu konuda uyarılmasını gündeme getirirler. Oysa Trabzon'a gelen Almanlarla kurduğu temas sonucunda Kara Kemal Bey'in edindiği izlenim böyle değildir. Ona göre Almanların önem verdikleri tek mesele, Osmanlı Devleti'nin burada ne yapabilme gücünde olduğunu anlamaktan ibarettir.

Almanlar, daha önce Osmanlılarca talep edilen ve kendileri tarafından gönderilen silah, para, cephanenin yerinde sarf edilmediğini anladıklarından dolayı, bu kez işi sıkı tutup ne kadar para, silah ihtiyacının olduğunu, ne yapılabileceğini görmek için Trabzon'a gelmişlerdir. Kara Kemal Bey, ısrarla bu kanaatini vurgular ve Almanların burada karşılaştıkları faaliyetlerle, istenilen yardımın yapılacağı fikrine ulaştıklarını sözlerine ilave eder. Kara Kemal'in dikkati çeken bir sözü de Almanların, Kerel'in Gürcistan'daki gücüne ihtiyatla yaklaştıkları ve emin olamadıklarıdır.

Kara Kemal Bey, Almanların üç konuda gözlem yapmak üzere geldiklerini söylemektedir: Birincisi, Osmanlı askerî gücü, ikinci-

si cemiyetin kuvveti, üçüncüsü de Gürcülerin kuvvetidir. İkinci ve üçüncü sırada belirtilen kuvvetlerden birine dayanabileceklerine emin olurlarsa çalışacaklar, eğer bu gerçekleşmezse geri döneceklerdir. Almanların Osmanlı askerî gücünü dikkate almayacaklarına dair değerlendirmenin ne kadar gerçekçi olduğu tartışmaya açıktır. Almanya'nın savaştaki müttefiki düzensiz kuvvetler olamayacağına göre, Kara Kemal Bey'in meseleye bakışındaki yanlışlık da çarpıcıdır. Tabii Almanların geri dönüşünün engellenmesi için Kara Kemal Bey'in tespiti şöyle yansır yazıya: "Şu hale nazaran bunlara karşı burada bizim vaziyetimiz emniyetbahş olacak (*güven verecek*) esbâbı (*sebepleri*) ihzardan ibarettir ki bunda muvaffak olmak için buraya merkezin tamamiyle muavenet etmesi lazımdır."[57] Almanların ve Kerel'in hakkında merkezden hemen araştırma yapmalarını isteyen Kara Kemal Bey, söz konusu kişilerin bazı vaadler aldıklarını söyledikleri Enver Paşa'dan da durumun bizzat öğrenilmesini ve merkezin konuya dair değerlendirmesini beklediğini belirterek yazısına son verir.[58]

Kara Kemal Bey'e cevabı Binbaşı Süleyman Askerî verir ve açıklamalarda bulunur.[59] Alman heyetinde yer alan Mösyö Mozel'in bir teftiş heyeti başkanı ve müfettişliğine soyunması doğru değildir. Mozel, ancak merkezden oradaki teşkilata verilecek talimat çerçevesinde hizmetini sürdürebilir. Almanya eğer Gürcü Kerel'e para vermişse, onun hesabını Mozel takip edebilir. Binbaşı Süleyman Askerî, Mozel'in bu davranışının ve yerinin ne olduğu konusunda Almanya'nın İstanbul'daki elçiliğinin uyarılacağını da söylemektedir. Kara Kemal Bey'i uyararak, eğer çizilen sınırları aşmaya kalkarsa hemen İstanbul'a geri gönderilmesinin gerektiğini, Mozel'e eşlik eden Hohayler'in de güvenilmez olduğunun anlaşıldığını, bunun için de sınır dışı edilmek üzere Almanya askerî ataşeliğine tebliğde bulunulduğunu hatırlatır. Binbaşı Süleyman Askerî, bu konudaki kararlılığı da şöyle ifade eder: "Hohayler bir bahane ile Trabzon'dan aldırılacaktır. Buna göre muamele ediniz."[60]

Binbaşı Süleyman Askerî, Enver Paşa'yla görüştüğünü söyleyen Mozel'in, Enver Paşa ile hiçbir görüşme yapmadığını da Kara Kemal Bey'e açıklayarak,[61] oynanan oyunun farkına varmasını sağlar.

Almanya'nın doğu cephesindeki bu ikili politikasına karşı Binbaşı Süleyman Askerî'nin devlet haysiyetini koruyan bir tavır alması önemlidir. Almanya'ya karşı tamamen eğilen bir politik anlayışa karşı durması, onun meslek ve devlet terbiyesinin sonucudur ki bu onurlu asker, bir süre sonra Almanya'nın ağırlığını iyice hissettireceği politik baskılarla girişilecek uygulamalara karşı çıkmasından dolayı görevden uzaklaştırılacaktır. Nitekim Kara Kemal Bey, 30 Eylül tarihli cevap yazısında, Mozel'i koruyan bir tavır alır. Onun müfettiş gibi davranmadığını, böyle bir şeye izin verilmeyeceğini söyler, hemen peşinden de Mozel'in "teşkilatın gücü ve kuvveti"ne dair bilgi sahibi olmaya çalıştığını belirtir. Mozel'e yeni bir talimat verilmesine ihtiyaç olmadığını, kendisine teşkilatın gücü ve kuvveti hakkında olumlu kanaat verildiğini, dolayısıyla "buradan şikâyet vukuunu ihsas edecek teşebbüs bizim onlarla tesisine muvaffak olduğumuz ahengi ihlâl edeceğinden" Alman Büyükelçiliğine yapılacak müracaatın ne olursa olsun ertelenmesi gerektiğini tekrarlar.[62] Rıza Bey de bunlar hakkında olumlu kanaat taşımaktadır. "Gürcü heyetinden memnunum. Onları oldukça çalışdırabilirim... Fikrimce bu adamlar(ı) daha ziyade teşvik ve icabında kuvvetimizle takviye ederek istifade edelim."[63]

Cephe gerisinde gayrinizami harpte Osmanlı tüfeklerinin kullanılacağı ihtimalini gören Binbaşı Süleyman Askerî, meselenin doğuracağı sakıncaları ortadan kaldırmak için tedbirler alır. 27 Eylül tarihli yazısında[64] Trabzon Valiliğine, *Gülcemal* vapuruyla son seferde gönderilen 5040 Avusturya tüfeğinden 3000 adedinin bölgeye tahsis edildiğini bildirir ve daha sonra parça parça gelecek silahların da ulaştırılacağını kaydedip şu uyarıyı yapar. "Kafkasya'ya hükümetin resmî eslihasını idhalde mahzur olduğundan, evvelce mersul (*gönderilmiş*) dört bin büyük çaplı mavzer tüfeği henüz hiç idhal ve tevzi edilmemişse (*dağıtılmamışsa*) kâmilen; kısmen idhal edilmişse kalan mikdarını ilk vapurla İstanbul'a gönderiniz."[65]

Bu yazıyı aynı gün cevaplayan Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, söz konusu mavzerlerin yarısının cephaneleriyle birlikte 28 Eylül günü hareket edecek *Gülcemal* vapuruyla gönderileceğini ancak

diğer yarısının Erzurum'a gönderildiğini açıklar. Gelen yazının Dr. Bahaddin Şâkir'e aynen iletilip olmazsa bu mavzerlerin Erzurum'da saklanmasını ve 2000 adet Avusturya tüfeğinin de ilk vasıtayla yollanacağını haber verdiğini de ayrıca belirtir.[66] Bu cevap, Binbaşı Süleyman Askerî'yi tatmin etmez. Cevap yazısına düştüğü notta, 2. Şube tarafından, 4000 mavzer tüfeğin hepsi Trabzon bölgesine gönderilmişken hangi sebeple 2000 tüfeğin Erzurum'a aktarıldığının sorulmasını ister. Gereken silah vesâirenin İstanbul'dan tertip edileceğini Trabzon'dan böyle işlemlerin yapılmayacağının bilinmesini de vurgular.[67] Çünkü Dr. Bahaddin Şâkir'e, para tedarikine çalışıldığını, manliher mermisi alınıp gönderilmeye hazır hale gelindiğini, ayrıca Kerbela'daki büyük müctehidler aracılığıyla girişimde bulunulduğunu daha önce haber vermiştir.[68]

Dr. Bahaddin Şâkir'in teşkilatının kuvvetini göstermek için örnek verdiği koyun, sığır ganimet alınmasını, Binbaşı Süleyman Askerî Trabzon'da bulunan Rıza Bey'e gönderdiği telgrafta şu sözlerle eleştirir: "Erzurum bölgesinde iğtinam edildiği (*ganimet olarak yağmalandığı*) bildirilen koyun ve sığır Rus hükümetinin değil halkın canını yakmıştır."[69] Oysa yapılması gereken iş bu değildir. Güçlü çetelere (özel birlikler) sorumluluk bölgeleri vererek asıl ihtilâl çıkarılacak bölgelere göndermektir. Binbaşı Süleyman Askerî baştan beri gayrinizami harbin gereği olan bu düşünceden hareketle görev yapılmasında ısrar eder. Bu telgrafında da Rıza Bey'e tekrar hatırlatır. İhtilâl komiteleri genel ayaklanmayı bir amaç peşinde olarak, ancak "adl ve ulviyet (*adalet ve büyüklük*)" gösterdikleri takdirde başarılı olabilirler.

Binbaşı Süleyman Askerî, Dr. Bahaddin Şâkir'in eylemlerini, Rıza Bey'e izlenecek hareket tarzını söylerken, örtülü biçimde şiddetle eleştirir. Ona göre silahların hepsi, asıl ihtilâl bölgelerine harbin ilanından sonra kıyılarda uygun noktalara çıkarılarak düşman ordusunun gerilerine ulaştırılıp akın kollarının oluşturulması için kullanılmazsa, sonuç israf ve suiistimalden öteye geçemeyecektir. Ayrıca harbin ilanından önce düzenli ordu birliklerinin hiçbiri bu çetelerin bir ihtiyat kuvveti olamaz. Yalnız hudut birlikleri çetelerin girişlerine kolaylık sağlayabilirler.[70]

Dr. Bahaddin Şâkir'in kendi çizdiği plana göre hareket etmesi, Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürecek bir görüntünün doğmasına yol açacaktır. Binbaşı Süleyman Askerî, ortaya çıkmaya başlayan bu görüntüden oldukça rahatsız olur. Dr. Bahaddin Şâkir'e gönderdiği 30 Eylül tarihli yazısında bunu belli eden sert ifadeler kullanır.[71] Askerî hiçbir kurala ve yapıya dayanmayan hareketler, yarardan çok zarar verecek bir mahiyet kazanma eğilimi göstermeye başlamıştır.

Devletin kararlaştırdığı politika ile bölgede bulunan Dr. Bahaddin Şâkir ve Trabzon'da bulunan Rıza ve Nail Beylerin faaliyetlerinde bir uyum yoktur. Binbaşı Süleyman Askerî'nin, söz konusu yazısındaki şu satırlardan bu durum açıkça anlaşılmaktadır: "Teşkilat-ı Mahsusa heyet-i idaresine devr edilen raporlar, hükûmetce Kafkasya ihtilâlinden maksûd olan (*istenilen*) gaye ile mıntıkaların telakkiyâtı (*anlayışları*) arasında doğrudan doğruya prensip itibariyle adem-i mutabakat (*uyuşmazlık*) bulunduğunu göstermektedir."[72]

Doğu cephesinde oluşturulmaya çalışılan teşkilatın gayesi gayrinizami harp yapmaktır. Amaç, Rus ordusu gerisinde kalacak bütün Kafkas bölgesinde genel ayaklanma ve ihtilâle zemin hazırlayacak ortamı ve düzeni meydana getirmektir. Çünkü harbin ilanından önce böyle bir teşkilat, Ruslara yönelik çok güçlü ve etkinliği geniş alana yayılmış büyük bir organizasyon, belirli bazı yerlerin tahrip ve imha edilmesi maksadı için kuvvetli bir koz olacaktır. Harbin başlamasıyla beraber de bu teşkilat, genel ayaklanmayı ateşleyecek, Rus Ordusunun gerilerine atılacak bir harp kuvvetini oluşturacaktır. Bunun için Kars–Batum hattının öte taraflardaki Dağıstan ve Gürcistan ilgi sahasına girdiğinden buralarda etkinlik kazanılması mecburiyeti vardır.

Binbaşı Süleyman Askerî, bugüne kadar yaptıkları hareketlerle ilgili olarak haddini bilmesini örtülü şekilde ifade ederek, Dr. Bahaddin Şâkir'i uyarır. "Rus Ordusuna karşı gitmek, Van–Karadeniz hududuna mücavir araziyi çiğnemek Osmanlı Ordusunun işidir. Kafkasya ihtilâli teşkilatı bu harekâtla asla alâkadar olamaz... Yağma ve talan programda yoktur."[73] Gayrinizami harp yapmak

amacıyla yola çıkan bir teşkilatın, tamamen düzenli ordunun görev alanına giren hareketlere girişmesi boşa kürek çekmektir. Her şeyden önce amaçlanan ayaklanmanın çıkması için sabırla faaliyetleri yürütmek işin tabiatı gereğidir. Çünkü bir kez faaliyet alanına geçen özel birlikler sonuç almak zorundadırlar. Binbaşı Süleyman Askerî, bu hususları anlattıktan sonra, ne şekilde olursa olsun izin almadan düşman bölgesine girip çıkanlar "idama mahkûm edilecektir" diyerek kararlılığını gösterir. Yapılacak ilk işin, yarar sağlamayacak sonuçlar doğuracak hareketlerden kaçınılıp, amaca ulaşmayı kesintiye uğratacak yağma akınlarına hemen son verilmesi olduğunu söyler ve ardından yukarıda Rıza Bey'e yazdıklarını ona da aynen tekrarlar.

Dr. Bahaddin Şâkir'in özel birliklerle düzenli ordunun fonksiyonunu üstlenmeye kalkışmasını, Binbaşı Süleyman Askerî, had bilmezlik olarak değerlendirir. "Ordu işleri orduya bırakılmalıdır. İhtilâl teşkilatımızla katiyyen alâkadar olmayan bu işler için bir tek tüfek tedarik etmek imkânı yoktur. Gönderilen tüfekler, ordu ve bizim memleket ihtiyacı için değil, Kafkasya ihtilâli için sevk ediliyor."[74] Dr. Bahaddin Şâkir'in ısrarla istediği silah ve cephane, Azerbaycan ve düşman gerilerinde kurulacak ve gayrinizami harp yapacak akın kollarına dağıtılmak üzere planlanmıştır. Bunu tersine çevirmek ve şahsi birtakım planlamalarla yenilgiyle sonuçlanması kesin hareketlere siyasî arkadaşlarını inandırıp destek sağlamanın peşindeki Dr. Bahaddin Şâkir, siyasî gücünü sonuna dek kullanacak ve geri dönmeyecek, ancak istediği zaferi kazanamayacağı gibi geride büyük bir yıkıntı bırakıp Doğu Cephesinden dönecektir.

Ekim 1914

Trabzon'dan Rıza Bey'in özel birlikleri için talep ettiği "elektrikli el fenerleri" 1914 Ekim ayı başlarında gönderilir. Eğitimsiz personelden oluşan bu birliklerde, bu malzeme doğru kullanılmadığı takdirde zararlı bir hale dönüşecektir. Binbaşı Süleyman Askerî, bu hususa dikkat çekerek birkaç kilometrelik mesafeden fener ışığı

fark edileceğinden bunların mecburiyet olmadıkça kullanılmasının fayda sağlamayacağına dikkati çeker. Gayrinizami harp yapacak bu birliklerin niteliklerinin nasıl olması gerektiğinin kuralını çok açık bir şekilde ifade eder: "Çeteler görünmeksizin görmek, hissettirmeksizin iş görmek, harekâtıyla değil ancak ef'aliyle kendisini göstermek mecburiyetindedir."[75]

Bu sırada söz konusu birliklerde görev yapmak üzere çok sayıda başvuru olunca, kendiliğinden iş görme eğilimine doğru sürüklenen bölgede, aynı yere çeşitli personelin gönderilmesi tehlikesi artmadan Binbaşı Süleyman Askerî durumu kontrol almak üzere müdahale eder. 2 Ekim 1914 tarihli yazıyla, Rıza Bey'den 1 Ekim tarihine kadar, hangi bölgelere kimleri gönderip teşkilat yapıldığını, nerelere de henüz eleman göndermediğini ivedi bildirmesini ister.[76] Aynı gün, Dr. Bahaddin Şâkir'e de şimdiye kadar içeride ve dışarıda nerelerde teşkilat yapıldığını, hangi bölgelere kimlerin ne gibi düzen ve talimatla gönderilip ne seviyede başarı elde edildiğini ayrıntılı olarak hemen bilgi vermesini yazar.[77] Aynı içerikli yazıyı Rıza Bey'e de ayrıca gönderir.[78]

1914 yılı Ekim ayı başında artık Rusya'nın savaş hazırlıkları Doğu Cephesinde artmıştır. Tiflis Başkonsolosluğundan gelen istihbarat raporunda, Rusların millî alaylar kurmak üzere Kafkasya'ya subaylar yolladıkları, Tiflis'teki Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine teşkilatlandıkları bilgisi yer alır. Mevcut durumu, Dr. Bahaddin Şâkir'e ve Rıza Bey'e aynen aktaran Binbaşı Süleyman Askerî, geleceğe dönük bir değerlendirmeyle şu siyasî tespiti yapar. Aynı zamanda uygulanmasını ister: "Ermeniler bizimle teşrik-i mesai (*işbirliği*) etmeseler bile, bîtaraflıklarını istihsale (*elde etmeye*) çalışmak ve bu vechle mecburiyet-i kat'iyye olmadan inkisâr-ı kalplerine (*kalplerinin kırılmasına*) meydan vermemek lüzumu hakkında icab edenlerin nazar-ı dikkatini celb ediniz."[79] Kafkasya'da gayrinizami harbe girişecek teşkilatın, düşmanlara değil yardımcı olacak yandaşlara ihtiyacı vardır. Bu düşünceyle yapılacak girişimlerle olumlu sonuçlar alınması mümkündür. Ne yazık ki Binbaşı Süleyman Askerî'nin bu tarihi uyarısı dikkate alınmayacak, aksi tutum sergilenecektir.

Rus Ordusunun gerisindeki hedef bölgelerde faaliyette bulunmak üzere bölgeyi tanıyan, etkin faydası olacak personel İstanbul'daki merkezden seçilir. Gürcistan'da Çamçire ve Sohum'da teşkilat yapmak üzere emekli Jandarma Yüzbaşı Koç ve Süleyman Trabzon'a gidip, oradan kara ya da deniz yoluyla bölgeye geçeceklerdir.[80] Sohum'da göze batmayacak şekilde görev yapacağı düşünülen "genç çocuk" Cemal de bu arada gönderilir.[81] Ancak para problemi çıkar. O da giderilir ve Cemal, Sohum'a ulaşır.[82] Aynı şekilde Tiflis'te teşkilat kurmak için de Haydar Bey görevlendirilir.[83]

Binbaşı Süleyman Askerî'nin bölgede başıboşluğu gidermek üzere müdahale edip, kontrolü sağlamaya dönük çalışmasına karşılık olmak üzere, Dr. Bahaddin Şâkir, 5 Ekim 1914 tarihli bir yazıyla Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e kendi bakış açısından değerlendirmelerini savunur.[84] Ona göre, çete kuvvetleriyle sınır ötesine gerçekleştirilen harekâtta esas amaç, Osmanlı Ordusunun ihtiyaç duyduğu süvari ve topçu hayvanlarını ele geçirmektir ancak "aranılan ve istenilen" bu cins hayvanlar iç kısımlara kaçırıldığından dolayı, zorunluluktan koyun ve sığır getirilmiştir. Ayrıca İslâm köyleri zarar görmemiş, boşaltılan Rum köylerine dönük hareket yapılmıştır. Dr. Bahaddin Şâkir, bunları söylerken girişilen harekâtın, "halkta ve teşkilatta yeterli seviyede memnuniyet yarattığını" dolayısıyla istenilen "organizasyon ve daha iyi taban"a sahip olma hedefine ulaştığını vurgulamaktadır. Yazısında, Kara Kemal Bey ve Rıza Bey'le Bayburt'ta görüştüğünü, gerekli açıklamalarla bilgilendirdiği Kara Kemal Bey'in İstanbul'a döndüğünü, İran sefer heyetinin ise başarılı olmasının mümkün olmadığını, yerine "hâkim ve makbul bir dimağın" süratle atanmasını, bölgedeki faaliyetleri bir programa oturtmak için on beş gün içinde İstanbul'a gelip dönmek arzusunda bulunduğunu da belirtir.[85]

Aynı gün tarihli bir telgrafla "Kafkas ihtilâlini bir merkez ve intizama" bağlamak üzere Erzurum'da genel merkez kurulması düşüncesini Binbaşı Süleyman Askerî, Dr. Bahaddin Şâkir'e iletir.[86] Grebeneli Binbaşı Bekir, Van Polis Müdürü Muhiddin Bey, Dr. Bahaddin Şâkir ve onun Erzurum'dan seçeceği iki kişiden oluşacak genel merkez, Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı olarak Kafkas ihtilâli-

ne yönelik faaliyetlerini yürütecektir. Dr. Bahaddin Şâkir'den, bu yöntemin faydalı olacağı belirtildikten sonra, özellikle kişiler hakkındaki görüşlerini bildirmesi istenir.[87] Bu hamle ile artık güç çatışması iyice açığa çıkmıştır. Bir tarafta devlet geleneğini savunan Binbaşı Süleyman Askerî, diğer tarafta da İttihat ve Terakki'den güç alan, geleneksel devlet değerleri yerine şahsi değerlendirme ve pratik yararlara göre hareket eden Dr. Bahaddin Şâkir vardır.

"Kafkas İhtilâl Cemiyeti intizamsız değil, vesaitsizdir. Mefkûd-ı vesait (*olmayan vasıtalar*) de para ve silahtır"[88] diyerek, yine Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e yazan Dr. Bahaddin Şâkir, cemiyetin bir genel merkeze bağlanmasını Bayburt'taki görüşmede Kara Kemal Bey'le kararlaştırdıklarını da belirtir. Van Polis Müdürü Muhiddin Bey'in genel merkez heyetinde yer almasını çok isabetli bulur, ancak Binbaşı Bekir'e ihtiyatlı yaklaşır. Sebep olarak da Binbaşı Bekir'in, çok sinirli yapısının çalışmaların yürütülmesinde sıkıntı yaratacağı kanaatindedir. Yine de "bir arkadaş sıfatıyla" yanında bulunmasında sakınca görmediğini ilave eder. Bölgede bulunan Hilmi ve Tahsin Beyleri de diğer üyeliklere teklif eder.[89] Para ve silah olmadıkça gerçekleştirilecek bütün faaliyetlerin dar kapsamlı kalacağını öne sürer. İstanbul'a gelme arzusunu bu kez "kâğıt üzerinde arz imkânı olmayan" değerlendirmelerini ve taleplerini daha yararlı bir biçimde iletmek olarak vurgular.[90] Sivas Vilayeti Göçmenlerin Yerleştirilmesi işlerine bakan memurlardan birisi de Dr. Bahaddin Şâkir'e bildirildikten sonra Erzurum'a giderek Kafkas İhtilâl Cemiyeti adına çalışmaya başlar.[91]

Daha önce İstanbul'a gönderdiği yazılarda İran seferine çıkan kuvvetlerin başarılı olacağını kaydeden Dr. Bahaddin Şâkir'in, şimdi bu kuvvetlerden fazla başarı beklenmemesini söylemesi soru işaretleri doğurur. Binbaşı Süleyman Askerî de hemen bir yazıyla söz konusu edilen İran Sefer Kuvveti ile kastedilenin İstanbul'ca bilinen kişilerin oluşturduğu mu, yoksa orada kurulan bir birlik mi olduğu konusuna açıklık getirmesini ister. Dr. Bahaddin Şâkir'in Kara Kemal Bey'le kararlaştırdıklarını söylediği Kafkas İhtilâl Cemiyeti hakkında ise bir bilgi olmadığından, ancak kendisinden ayrıntılar öğrenildikten sonra bir karar verilebilecektir.[92]

İran Sefer Kuvvetiyle ilgili olarak yaptığı açıklamada, Dr. Bahaddin Şâkir, bilinen isimlerin bulunduğu kuvvette, Ömer Naci Bey'in başkanlığında merkez yönetimi Çerkes Reşit, Rûşeni Bey, Emir Haşmet ve Reşat Bey'in oluşturduğunu ifade eder. Ancak bu merkezin uyum içinde çalışmasını sağlamak üzere "otoriter" bir kişinin bulunması gerektiği düşüncesindedir.[93]

Binbaşı Süleyman Askerî'nin teşkilatlanmaya ve kuvvetlere ilişkin olarak yukarıda geçen bilgi isteğini, Dr. Bahaddin Şâkir, 11 Ekim'de cevaplandırır.[94] Buna göre teşkilat dört bölgeye ayrılmış durumdadır. Sırasıyla bölgeler şunlardır:

Narman–Yusufeli Bölgesi: Körikâr (Gürpınar) Çilhoroz, Urud (Orud), Pitgir, Milo'da Halil Bey ile Nusret Bey komutasında Sabit Reis, Nadir Reis, Bekir Reis, Mustafa Reis ve Dursun Reislerin çeteleri bulunmaktadır. Yüz kişilik yeni bir kuvvet de bunlara katılmak üzeredir.

Kötek Bölgesi: Hilmi Bey ile Emin Bey'in komutası altında İslâmsor, Hedik ve Hoşca'da mevcut çeteler şunlardır. İslâmsorlular, Eyüp Paşa, Kör Mustafa, Hamid Bey, İdris Bey, Erzurumlular, Mezgininoğlu. Her geçen gün kuvvetinin sayısı artmaktadır.

Karakilise ve Bayezid Bölgesi: Burada Dr. Fuat, Jandarma Yüzbaşı Nuri'nin komutasında Kahraman Bey, Arslan Bey aşiretlerinden alınan kuvvetler mevcuttur.

İran Bölgesi: Ömer Naci Bey başkanlığında bilinen kişilerden oluşan düzenli ordu mensubu askerler ve aşiret kuvvetlerinden meydana gelmektedir. Bu birlikte ayrıca on ikiden fazla topçu, istihkâm, jandarma ve piyade subayının yanı sıra sonradan katılan bazı İranlılar da vardır.

Dr. Bahaddin Şâkir, bu teşkilat yapısında ve konuşlanmada değişiklik yaparak, bazı kuvvetlerin ordunun iki yanına çekilmelerini planlamaktadır. Özellikle Bayezid bölgesinde faaliyetlere ağırlık verme düşüncesindedir. Bunun için de Hilmi Bey'i oraya göndermiştir. Esas hedef bölgeyi teşkil eden Kafkasya'yla ilgili olarak ise bölgede bir teşkilat kurmak için çeşitli kuvvetlerden adamlar çıkardığını, halktan uygun kişilerle temasa çalışıldığını söylemekle yetinir. Yazısının sonunda, "Sistematik bir sûretde çalışmak vesaiti

ihzar edildiği halde muvaffakiyet mümkündür"[95] der ve konuyu yine para, silah, cephane ihtiyacı denklemine bağlar.

"Dâhiliye Nâzırı Talat Bey vasıtasıyla Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umûmîsinde Ankara milletvekili[96] Atıf Bey'e" hitaben kaleme aldığı aynı tarihli yazıda, Dr. Bahaddin Şâkir'in üslûbu tehditkâr bir kimliğe bürünür. Şimdiye dek gerek Talat Bey'e gerekse Teşkilat-ı Mahsusa merkez-i umûmîsine defalarca başvurup para istemesine rağmen hiçbir cevap alamadığından söz edip, "üfürükle teşkilat yürümez" der ve ardından ya isteklerinin karşılanmasını ya da bu işten vazgeçilmesini önemle belirtir. Hilmi Bey'i Bayezid bölgesine ödünç para alarak yolladığını vurgular, yazıyı şöyle noktalar: "Mevkiimizi tenzil eden (*aşağı düşüren*) bu müracaatlardan bizi kurtarmayı düşünmek bilmem size vazife değil midir?"[97]

Dr. Bahaddin Şâkir'in mevcut durum ve geleceğe dönük düşüncelerini içeren yazılarının hemen ertesinde, Binbaşı Süleyman Askerî, bölgede yürütülecek faaliyetleri düzenleyen teşkilat yapısı, hareket şekli ve sorumluluk alanlarını gösteren sekiz maddelik uygulama planını tebliğ eder.[98] Bu planın içeriğinde yer alan hususlara bakıldığında, şöyle bir yapılanma görülmektedir:

Dr. Bahaddin Şâkir, Tahsin Bey ve Hilmi Bey'den oluşacak Kafkas İhtilâl Cemiyeti genel merkezi Erzurum'da kurulacaktır. Grebeneli Binbaşı Bekir bu kurulda yer almayacak, Van Polis Müdürü Muhittin Bey de Van'da teşkil edilecek bölge idare heyetinde görev yapacaktır. Bu durumda Erzurum'daki genel merkeze bağlı olmak üzere Trabzon ve Van'da birer bölge idare heyeti oluşturulacaktır.

Trabzon bölge idare heyetinde Rıza Bey, Nail Bey ve bir kişi daha bulunacaktır. Van bölge idare heyeti ise Cevdet Bey, Jandarma Komutanı Kâzım ile Muhittin Bey'den meydana gelecektir. Trabzon bölge idare heyetinin görevi; Batum, Kütayis, Tiflis, Viladikafkas, Mengrilistan, Sohum ve kuzeyiyle Lezgi eyaletlerinde; Van bölge idare heyetinin görevi ise Kars, Revan, Elizabetopol, Bakü, Dağıstan eyaletlerinde ihtilâl teşkilat ve düzenini kurup uygulamaya geçmektir. Her iki bölge kanal başlarına esas olmak üzere bizim taraftaki sınır bölgelerinde sevkıyat ve haber alma merkezi kuracaktır.

Binbaşı Süleyman Askerî, gayrinizami harbin maksadını ve çerçevesini de çizer. Rusların İran'dan çıkarılmaları, İran aşiretlerinin ve halkın Ruslara besledikleri kin ve nefretin yaygınlaştırılması esas amacını gerçekleştirmek üzere, Ruslara yönelik bu düşmanlığı "mümkün olan bütün vasıtalarla acilen harekete geçerek koruyunuz" emrini verir. Mevcut ortam yakında genel faaliyete geçmeyi gerektirecek bir görünüm sergilemektedir. Bundan dolayı bütün girişimleri hızla uygulamaya geçirmek üzere çaba gösterilmelidir. Büyük önem taşıyan Azerbaycan'da ihtilâli teşkilatlayacak bir yönetim biriminin kurulması öncelik taşımalıdır.[99] Bu kararların tebliğiyle beraber, harcamalar için 500 lira Dr. Bahaddin Şâkir'e,[100] 500 lira Van Valiliğine yollanır.[101] Trabzon'a ise 200 lira gönderilir.[102]

Trabzon'da bulunan Rıza Bey'i, Binbaşı Süleyman Askerî, yukarıda geçen kararlarda kendisini ilgilendiren kısımlar hakkında bilgilendirir. Trabzon bölge idare heyetinde üçüncü kişi olarak düşünülen Tahsin Paşazâde Teğmen Ramiz'le ilgili görüşlerini ivedi iletmesini yazar.[103] Rıza Bey ise bu sırada affedilmesi düşünülen tutukluların, kendi emrinde yani Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinde istihdamıyla ilgilenmektedir. Şimdiye dek herhangi bir jandarma operasyonu ve silah kullanılmadan Akçaabat, Görele ve Vakfıkebir ilçelerinden eşkıya reisleriyle beraber 30-40 kadarı emrine katılmıştır. Bunların sayısı artacaktır ve böylece Rıza Bey'e göre "vilayet şakî ve şekavetden (*haydut ve haydutluktan*) kurtulmuş olur." Katılan ya da katılacak eşkıyanın kaydına izin verilmesi; daha önce Rıza Bey'in emrinde olmak üzere seyyar jandarmaya misafir olarak kaydı yapılan 600 askerin sayısının 1000'e çıkarılması için Trabzon Jandarma komutanına bildirmek üzere Enver Paşa tarafından 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'ya emir verilmesini rica eder.[104] 14 Ekim'de verdiği cevapta ise yeni duruma dair görüşlerini açıklar.[105]

Rıza Bey, Teğmen Ramiz hakkında olumlu görüşe sahiptir. Mösyö Mozel ve beraberindekilere bakışı Binbaşı Süleyman Askerî'yle aynı noktadadır. Trabzon'da bulunan Kara Kemal ve Nail Bey, söz konusu ekibe iyi niyet beslerken, Rıza Bey, "bunların bizi

bir an evvel harbe sevk edecek vak'alar ihdas edeceği"[106] kanaatindedir. Bu durumda Trabzon idare heyetinde görüş ayrılığı ortaya çıkmaktadır, ayrıca Rıza Bey, çeşitli merkezlerden ve kişilerden talimat alınarak hareket etmenin sıkıntılar doğuracağını düşünür. Bundan dolayı da "önemli emirlerin nereden ve kimden" alınacağının açıklığa kavuşturulmasından yanadır. Alınacak tedbirlerde gizliliğe dikkat edilip bizde halkı paniğe sürükleyecek hareketlerin, Rusların moralini yükseltecek etki yaratacağına dikkati çeker.[107]

Binbaşı Süleyman Askerî'nin, Trabzon ve Van bölge idare heyetlerince haber alma merkezleri kurulması emrine, Dr. Bahaddin Şâkir yine "bizzat Talat Bey'e" yazarak karşı çıkar. Haber alma konusunda ona göre "esasen noksan yoktur" diyerek, özellikle Ermenilerle ilişkiler konusunda Binbaşı Süleyman Askerî'nin düşüncesini de eleştirir: "Ermenilere aid tahrikât ve telefeta (*kışkırtmalara ve can kayıplarına*) meydan verilmesin diyor. Bilmem ne yapılabilir her el ve ayak bağlanarak. Evlerinden hareketden men' buyuruldukdan sonra âtiyen vicdanlar bizi takbih edemez (*ayıplayamaz*)."[108] Gelecek günlerde siyasetin baskısıyla Binbaşı Süleyman Askerî'nin değil, Dr. Bahaddin Şâkir'in görüşleri öne çıkacak ancak sonuçları onun beklediği gibi olmayacaktır.

Dr. Bahaddin Şâkir'in sürekli dile getirdiği para sıkıntısını giderme çabalarının sonuç verecek gibi göründüğünü Binbaşı Süleyman Askerî 13 Ekim 1914 tarihli yazısında haber verir. Ancak bunun için Kafkas İhtilâl Cemiyeti genel merkezi ile Trabzon ve Van bölge idare heyetleri, en alt seviyede ihtiyaçlarını göz önüne alarak bir bütçe düzenleyip İstanbul'a bildireceklerdir.[109] Paranın hemen ve hesapsız biçimde değil bir kayda bağlanarak gönderilmesiyle, malî disiplin de sağlanmış olacaktır ki bu da kendi başına hareket etmeyi seven Dr. Bahaddin Şâkir için istenmeyen bir durumdur.

Binbaşı Süleyman Askerî, 16 Ekim 1914 tarihli yazısında, Kafkas İhtilâl Cemiyetinin Trabzon bölge idare heyetinin yukarıda belirtilen sorumluluk alanında yer alan Gürcistan'da başarılı olmasının şartlarını ve nasıl bir çalışma yönteminin uygulanması gerektiğini Rıza Bey'e açıklar.[110] Gürcistan'da başarılı olmak için öncelikle Gürcülerle, özellikle Hıristiyanlarla ilişki kurmak ve teş-

kilatlarıyla temas sağlamak gerekir. Burada, Binbaşı Süleyman Askerî'nin günün şartlarını lehe çevirme hususunda gerçekçidir. Çünkü Almanlarla kaderimizi bağlayıp beraber hareket ettiğimizden, bunları bizim amacımıza hizmet edecek biçimde yararımıza kullanmamız gerekir. Bundan dolayı, Trabzon'da bulunan Gürcülerin Almanlarla birlikte hareket etmesi çıkarlarımıza uygundur. Ancak bizim teşkilata ve bütün durumlara hâkim olmamız şarttır. Bu da Almanlar, Gürcüler ve Trabzon bölge idare heyetinden oluşacak karma komitenin onayı olmadıkça hiçbir hareket yapılmaması prensibini koymak ve her durumda korumakla mümkün olacaktır. Gürcistan içinde teşkilat oluşturmak üzere Mozel'in teşvik edilmesi, Kerel'in arzuladığı taburun, bizim tarafça belirlenecek yerde kurulup kontrol altında tutulması, dikkati çekecek şekilde gösteriş nitelikli hareket yerine, tamamen örtülü iş görmenin bilincinde olarak davranılması, Mozel ve Kerel'in bizim çıkarlarımız doğrultusunda iyi kullanılması izlenecek yolun önemli detaylarıdır.[111]

"Kerel'in hafif meşrepliği ve malum hükümetle yaptığı" anlaşma gereğince, harp başlamadan önce Gürcü kuvveti teşkil etmesi sağlanırsa ortak çalışmakta bir sakınca görmeyen Rıza Bey ile Nail Bey, böyle bir şey gerçekleşmediği takdirde, her ihtimale karşı Kerel'in Trabzon'da bulunmasını uygun bulmazlar. Mozel'le çalışılabileceğini; teşkil ettikleri birlikleri Viçe'de bırakıp, Arhavi'de kuvvetli bir müfreze bulundurmayı planladıklarını, Binbaşı Süleyman Askerî'nin eylem planına cevap olarak bildirirler.[112] 17 Ekim tarihli bu yazının ardından ertesi günü bu kez "heyetçe" aldıkları kararlarda ne yapacaklarını açıklarlar.[113] Kerel'in harbin başlamasıyla birlikte kendi emrindeki 100 kişilik Gürcü kuvvetiyle Gürcistan'a girmesini kabul ederler. Elde mevcut 1000 kişilik kuvvetin iaşe, giyim kuşam problemi acil çözüme muhtaçtır. Yaklaşan kış mevsimi dolayısıyla pelerine ihtiyaç vardır. Ancak giderilmesi gereken en acil problem, misafir olarak Jandarma birliklerinde bulunan bu kuvvetin, Jandarmaya gerekli ödeme emri verilmediğinden, ekmek bile almaktan yoksun oluşudur.

Rıza Bey ve Nail Bey, gayrinizami harbi yürütebilmekte en önemli unsurlardan birini oluşturan istihbarat meselesini parayla

halledebileceklerini bilirler. Özellikle Rus Ordusu gerisinde teşkilat kurmak, Trabzon bölge idare heyeti ile bu teşkilat merkezi arasında haberleşmeyi sağlayacak "seyyar muhbirlere ve bu muhbirleri Rus zâbitası elinden kurtarmak üzere sarf edilecek" harcamalar için 200 liradan az olmamak şartıyla bir ödenek isterler. Olağanüstü bir harekâtta Batum ve çevresindeki halkın desteğini kazanmak üzere yapılacak faaliyetlerde kullanmak için de en az 1000 liralık ihtiyat para bulundurulmalıdır.

Dr. Bahaddin Şâkir'in ısrarla gönderilmesini söylediği Van bölgesine ait silahlar bir aydan beri Trabzon'dan sevk edilememiştir. Bunun ilk sebebi taşıma aracının yokluğuysa da sevke ilgili dairelerden "havale" verilmemesidir. Ortaya çıkan görüntüde, organizasyondaki başarısızlığın daha harp başlamadan önce ne denli büyük olduğunu, şu ifadeler göz önüne sermektedir: "Makam-ı vilayet mes'uliyeti deruhde ederek (*üstlenerek*) verebildiği para ile sevk edebilirse de elan iskelede 50.000'i mütecaviz esliha ve mühimmat sandıklarının terâküm etmekde (*yığılmakta*) ve tehlikenin günden güne artmasına meydan vermektedir."[114]

İran'da gerçekleşen faaliyetler hakkında Dr. Bahaddin Şâkir, bu sırada Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'i, "çok acele" bilgilendirir. Tahsin ve Naci Beylerden aldığı şifrelerden hareketle Binbaşı Süleyman Askerî'nin planına dolaylı yoldan karşı çıkar.[115] Gerekçe olarak da İran'daki çatışmalar iyi sonuçlanırsa, Azerbaycan ve Dağıstan'da teşkilat kurulmasına gerek kalmadan hedefe varılacağından, yeni bir yapı kurma imkânı kendiliğinden ortadan kalkar, demektedir. Zaten teşkilat kurmakla görevlendirilenler, ateş başındadırlar. Başarının sürekliliği için silah, cephane, bomba eksikliğinin giderilmesini yine öne sürer. Trabzon'da ve Erzurum'da kalan silahların bir an önce bölgeye ulaştırılması emrinin verilmesini ister. Binbaşı Süleyman Askerî de Trabzon kumandanlığına konuyla ilgili emri telgrafla iletir.[116]

Van bölgesinin sorumluluk sahasında gerçekleştirilen İran seferi başlangıçta istenilen sonuca ulaşamaz. Tahsin Bey'den aldığı raporu özetleyen Dr. Bahaddin Şâkir'e göre bunun en önemli sebebi, "otorite sahibi bir reisin bulunmaması"nın harekâtı birleştirmeye

engel olmasıdır. Bunun yanı sıra cephanenin bitmesi de diğer bir sebeptir.[117] Naci Bey'in müfrezesi sınıra yaklaşan Rusları geri çekilmek zorunda bırakmışsa da şimdilik Salmas üzerine yürümekten vazgeçilmiştir. Burada dikkati çeken bir ayrıntı, Rusların Simko aşiretini ve Nasturîleri silahlandırarak Müslüman köylerinde katliam yaptırmalarının haber verilmesidir. Çözümü yine ivedi silah ve cephane gönderilmesinde gören Dr. Bahaddin Şâkir şu teklifi yapar: "Manliher tüfekleri mükemmel tüfekdir. Ancak cephanesizlikden sopa haline intikal etdi. Bulgarlardan birkaç yüz sandık kaçak sûretiyle cephane tedariki imkân dâhilinde ise mevcud yedi yüz tüfekden azîm istifadeler me'mûldür."[118] Onun bu teklifine Binbaşı Süleyman Askerî, yazıya düştüğü notta, daha önce üç yüz sandık manliher cephanesinin alımının gerçekleştirildiğini, geldiğinde gönderileceğinin "tabii olduğunun" bildirilmesini yazar.[119] Trabzon'da bekleyen silahların hemen sevki için de devreye girer ve mevki komutanlığına icap eden emir verilir.[120]

Van bölgesinde yaşanan gelişmeler, istenmeyen bir ortam yaratma eğilimi göstermeye başlar. Özellikle sınır boyunca yaygınlaşan küçük çaplı çatışmalara hudut birliklerinin de katılması, çetelerin muharebeye mecbur kalması, zamanından önce harbe zorlayacak şekle bürünür. 3. Ordu Komutanlığı bunu görür ve Dr. Bahaddin Şâkir'i uyarır. O, bu uyarıdan sonra, İstanbul'dan gelecek cevaba kadar çatışmalardan sakınılmasını Van'dakilere bildirdiğini söyleyerek, hareket tarzının ne olması gerektiğini merkeze sorar.[121] Binbaşı Süleyman Askerî, hudut birlikleri dâhil düzenli orduya bağlı hiçbir birlikten "Kafkas İhtilâl Cemiyeti"nin İran'daki harekâtı için yardımcı olmak üzere "tarafımızdan" kesinlikle bir talep ve teşvik yoktur, açıklamasını yaptıktan sonra gerekli emrin ilgili komutanlığa Harbiye Nezaretince verdirileceğini belirtir.[122]

Dr. Bahaddin Şâkir'in gayrinizami harp fikrinden uzak olduğunu gösteren isteklerinin başında nerede kullanacağını tam olarak belirtmediği silah ve cephane istekleri gelir. 20 Ekim 1914 tarihli yazısında da bu görülür. Büyük çaplı mavzer tüfeğine ait kovanları doldurmak üzere bir milyon adede yakın kapsül, barut ve 1000 adet de kundaklı mavzer tabanca fişeğini talep eder.[123] Binbaşı

Süleyman Askerî, onun bu isteğine "oraca tensib edilecek (*uygun bulunacak*) suretle istifade edilmek üzere Ramiz Bey'le i'zâmı (*yollanması*)" yönünde emir verir.[124] Trabzon Valisi Cemal Azmi ise 23 Ekim tarihli telgrafında, Rıza Bey'in delaletiyle "Teşkilat-ı Mahsusa" için gönderilen tüfeklerden 1000 tanesinin Erzurum'a, 2000 adedinin de hududu takviye amacıyla Viçe'ye sevk edildiğini bildirir.[125] Vali Cemal Azmi, bu sayı "bizim ve içerinin ihtiyacı için pek az olmakla" diyerek en kısa sürede yeterli miktarda silah ve cephane yetiştirilmesini ister.[126]

Bölgede yerel güçlerin çetelere katılmasını sağlamak isteyen Dr. Bahaddin Şâkir'in girişimleri, yapmak istedikleriyle orantılı olarak gerçekleşmez. Talat Bey'e verdiği bilgide Muşlu Nado'nun 30 süvarisiyle Erzurum'a geldiğini bir başarı diye sunar. Kürt reisler üzerinde olumlu etki yaratmak için halen tutuklu olan bir ağanın affının yararlı olacağını söyleyerek sonuçlandırılmasını "istirham" eder.[127]

İstanbul'a dönen Kara Kemal Bey'den Kafkas İhtilâl Cemiyetinin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler alan Binbaşı Süleyman Askerî, "teşkilatın tatbik ve icrasında henüz bazı ihtilaf olduğu"nu anlar. Dr. Bahaddin Şâkir'e bu hususu vurgulayarak, tekrar görevlerini ve amaçlarını hatırlatır.[128] Teşkilattan amaç, Rus Ordusunun gerilerinde kalacak Kafkas bölgesinde genel ayaklanma ve ihtilâl meydana getirmektir. Bunun için de temelde ihtilâl teşkilatının bölgesi, Batum–Kars hattından Kafkasya tarafında kalan kısımlardır. Operasyon alanı olarak belirlenen bölgede ihtilâl merkezlerini bizim tarafa bağlı olarak silah, mühimmat ve personel naklini kolaylaştıracak kanal teşkilatı bulunacaktır. Çeşitli istikametlerde kurulacak bu kanallar, bizim taraftaki birer kanal başında yani haber alma ve sevkıyat merkezinde sona ereceklerdir.

Van ve Trabzon bölge idare heyetlerine verilen sorumluluk alanları bazı kısımlara ayrılacak, buralarda iç bölge idare heyetleri kurdurulacaktır. İç bölge idare heyetleri üç ila beş kişiden oluşan ilçe komitelerini oluşturacaklardır. İçerideki teşkilat özellikle kaza komiteleri aracılığıyla kuruluşunu tamamlayıp hazır olacaktır. Teşkil edilecek 40-50 kişilik kaza çeteleri ilk emirde hemen hare-

kete geçecek duruma geleceklerdir. Silahlı personele yemin ettirilerek Kafkasya İhtilâl Cemiyetine katılmaları sağlanacak ve millî birlikler halinde teşkilatlarını hazır tutacaklardır. İleriki günlerde gönderilecek silahlarla donatılmak ve silahsız yapılabilecek işlerde görevlendirilmek üzere silah verilmeyenlerden de işe yarayacak olanların İhtilâl Cemiyetine katılmalarında bir sakınca yoktur.[129]

Binbaşı Süleyman Askerî, burada Kafkasya'da iç teşkilatın idare heyetlerini oluşturmak üzere bir kişinin görevlendirilmesinin gerektiğine dikkati çeker. Yalnız kanal teşkilatı, beş kişilik teşkilat çetelerine ihtiyaç duyabilir. Haber alma ve sevkıyat merkezlerini ilk ihtilâl merkezlerine bağlayacak kanallar ise dış teşkilat tarafından kurulmalıdır. Ayrıca çeşitli teşkilat merkezlerinin birbirleriyle irtibatını sağlayacak kanalların da iç teşkilatça kurulması gerekirken, bunda geri kalındığı anlaşıldığından, ortaya çıkan açığı kapatmak için dış teşkilatları personel ya da çete görevlendirmesi yapabilirler.

Kendiliğinden iş görme meselesine burada bir kez daha dikkati çeken Binbaşı Süleyman Askerî, "faaliyet için emir verilmeden teşkilat çetelerinin her türlü faaliyeti men' edilmelidir" diyerek kesin bir tavır alır. Bütün çabalar ihtilâl teşkilatının bir an önce tamamlanmasına sarf edilmelidir. Teşkilat çeteleri, yalnız tehlikeye düştükleri zaman silah kullanabilirler.[130]

Ekim 1914'ün son günlerinde Erzurum'daki Kafkas İhtilâl Cemiyeti genel merkez üyeliğine Trabzon'da bulunan Rıza Bey atanırken, onun yerine de "kâtib-i mes'ûl Memduh Bey gönderilecektir."[131] Kerkük Mutasarrıf vekili Halit Efendi de Savuçbulak sınırına gider ve İranlı aşiretleri Ruslar aleyhine harekete geçirmek için faaliyete başlar. Buradan sonra Rumiye'ye geçip ayaklananların arasına katılacaktır.[132]

Binbaşı Süleyman Askerî'nin, Kafkas İhtilâl Cemiyetinin görevine ve nasıl bir yöntem izleyeceğine ilişkin yazısına Dr. Bahaddin Şâkir, yine Talat Bey'e yazarak cevap verir.[133] İlk cümlesinde emirlerde "ihtilaf" olduğunu reddeder, "aynı sûretle çalışıyoruz" der. Israrla Van bölgesindeki hareket tarzını sorar. "Silahsız olarak mı operasyonlar sürecek, yoksa halen devam ettiği gibi silah kullanılarak İran aşiretlerine yardım edilecek mi?" sorusuna cevap bek-

lediğini ifade eder. Rıza Bey'in hangi merkez üyeliğine atandığını anlamamıştır. Ermenilerin yasa dışı faaliyetlerinin olduğundan söz ederek, Bayburt postasını vurduklarının, gizli teşkilatlarının ortaya çıkarıldığını açıklar. Bayburt'tan Hasankale'ye gönderilen bir çay sandığında cephanesiyle birlikte 10 adet kundaklı mavzer tabancasının bulunduğunu, şimdiye kadar birçok sandığın yollandığının açığa çıktığını da sözlerine ekler. Binbaşı Süleyman Askerî'nin değindiği gayrinizami harbin yürütülmesi için yapılması gereken teşkilatlanma konularına ise hiç girmez. Ancak çok gerçekçi(!) bir teklifte bulunur: "Rusya'nın Türkistan'dan Kafkasya'ya asker getirmiş olduğunu istihbar eylemiş idik. Oradaki kuvvetleri tamamen bu mıntıkaya nakline mümanaat içün Afganistan'a icra-yı tesir ederek Rus hududuna bir mikdar Afganistan askeri tahşidi (*yığılması*) muhtıra (*hatırlatma*) kabilinden arz olunur."[134]

Trabzon bölge idare heyetinden Nail Bey de Binbaşı Süleyman Askerî'ye 23 Ekim'de bir yazı kaleme alır.[135] Nail Bey'in ifadesine göre şimdiye kadar gönderilen silahlardan 3000 adedi cephanesiyle birlikte Erzurum'a sevk edilmiş, onlarda yalnız 2000 silah ile bir miktar fişek kalmıştır. Kuvvet mevcudu da 1000'dir. Bu hesapça "Rusya dâhiline sevk edeceğimiz bin kadar ehemmiyetsiz, fişeksiz silahtır. Gönderilen silahlara karşı fişek beher silah başına yüz seksenden fazla düşmüyor" dedikten sonra bir gerçeği açıklar. O da Van bölgesinde böyle kısıtlı cephaneyle girişilen hareketin pek acı şekilde denenmiş olmasıdır.

Nail Bey'in yazısındaki önemli açıklamalardan biri de Almanya Büyükelçiliği tarafından İstanbul'da bulunduğu bildirilen 15.000 silahın Rusya içine sevk edilmek üzere merkez olarak kullanmaya başladıkları Viçe'ye daha yakın olan Rize'ye yollanmasını istemesidir. Binbaşı Süleyman Askerî'nin sürekli söylediği Rus Ordusu gerisinde gayrinizami harp faaliyeti için, Nail Bey de iç tehdit unsuru olarak Ermeni ve Rum gizli teşkilatlanmalarının izlerinin göründüğünü belirterek, öncelikle bunu halletmekten yana bir tavır sergiler. "Yalnız Rusya'ya silah sevk etmek değil, kendi memleketlerimizde de teşkilat yaparak Ermeni Rum ihtilâline karşı mukavemet ve olduğu yerde ateşi bastırabilmek için mühim noktalara

esliha depoları yapmak, bunlar için de ayrıca esliha mühimmat sevk etmeniz icab ediyor. Böyle bir hadise vukuunda ne sabit ne de seyyar jandarmalardan hizmet me'mûl değildir."[136]

3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Başkomutanlığa gönderdiği 24 Ekim tarihli yazıda, Teşkilat-ı Mahsusa için Rus Ordusu gerisinde gayrinizami harp yapmak üzere oluşturulan çetelere, başlangıcından beri cephane, silah, subay, asker, hayvan vs. vermek suretiyle yardımda bulunulduğunu, sınırı düzenli ordu birlikleriyle geçmek şeklindeki yardımları onaylamadığını açıkça ifade eder.[137] Yardımın bu yola girmesine de izin vermediğini tekrarlar. Binbaşı Süleyman Askerî'nin yukarıda geçen düşüncesi doğrultusunda Van Jandarma Komutanlığına bunlara verilecek destek konusunda özenli hareket etmeleri emrini verdiğini söyler.

Kafkasya'nın ve sınır bölgesinin 1/400.000 ölçekli haritaları, Trabzon Bölge İdare Heyetine gönderilir.[138] 24 Ekim tarihli yazıyla, Tiflis ve çevresinde teşkilat kurmak ve ayaklanmanın ortamını hazırlayıp uygulamaya geçmek üzere Albay Yusuf ile Yüzbaşı Sadettin'in görevlendirildikleri Kafkas İhtilâl Cemiyeti ve Trabzon Bölge İdare Heyetine bildirilir.[139] Bir hafta sonra da Albay Yusuf'a postayla 100 lira Trabzon Bölge İdare Heyeti vasıtasıyla yollanır.[140] Ekaterinodar (Krasnodar) ve çevresinde aynı amaçla görev yapmak için de Fehmi ve Nuri Beyler İstanbul'dan gönderilirler.[141] Bunların sınırı geçip belirlenen bölgeye geçmelerini Trabzon Bölgesi sağlayacaktır. Trabzon Bölge İdare Heyetinde görevlendirilen Teğmen Ramiz de İstanbul'dan Trabzon'a gider. Haber alma ve sevkıyat merkezi olması uygun görülen Hopa'da kanal kurulması işinde, kendisinden yararlanılması idare heyetine İstanbul'dan tavsiye edilir.[142]

Dr. Bahaddin Şâkir'in, Talat Bey'e gönderdiği yazıda dile getirdiği, Van bölgesi teşkilatının silahlı mı, yoksa silahsız mı hareket edeceğine ilişkin olarak, bir anlamda sorumluluğu atmak şeklinde değerlendirilecek sorusunu ve diğer konularla ilgili açıklama isteğini Binbaşı Süleyman Askerî cevaplar.[143] Bölgenin iki görevi vardır. Birincisi, Kafkasya'da daha önce belirlenen sorumluluk bölgelerinde tam bir sükûnetle ihtilâl teşkilatını hayata geçirip tamam-

lamaktır ki bu faaliyette silaha ihtiyaç yoktur. Diğeri ise İran'da ayaklanma çıkarmaktır. Bunun için de İran aşiretlerine mümkün olan her türlü yardım yapılırken şüphesiz silah kullanmayı gerektirir. Bu arada Rıza Bey'in Kafkasya İhtilâl Cemiyeti genel merkez üyeliğine atandığını, kapsül ve barut için girişimde bulunulduğunu; Afganistan'a yönelik teklifiyle ilgili olarak da "alâkadarânın nazar-ı dikkati celb edilecektir"[144] diyerek de fikrinin ne kadar ciddiye alındığını gösterir.

Rıza Bey'in Trabzon Bölgesine silah isteğine karşılık, "silah ve cephane tedarik edildikçe" gönderileceğini[145] yeniden söyleyen Binbaşı Süleyman Askerî, Dr. Bahaddin Şâkir'e de Van Bölgesiyle ilgili olarak alınan önemli bir kararı iletir.[146] Rûşeni Bey, İran sefer heyetinden alınır. Çünkü burada hizmet edemeyeceği anlaşılmıştır. Onun yerine hemen uygun birini atamasını Dr. Bahaddin Şâkir'den ister ve şu sert ifadeleri kullanır: "Rûşeni Bey'in cebaneti (*korkaklığı*) yüzünden harekât-ı umûmîyenin müteessir olduğu (*etkilendiği*) tahakkuk ediyorsa (*gerçekliği anlaşılıyorsa*) bu muamele ceza-yı kâfi sayılamaz. Nizamname (*yönetmelik*) vechile ve komitece icabına bakınız. Bu noktada tereddüd, bâis-i felaket (*felakete sebep*) olacak emsâli (*örnekleri*) çoğaltabilir."[147]

Van Bölgesinin görevlerinin açıkça belirlenmiş olmasına rağmen, Dr. Bahaddin Şâkir'in, 30 Ekim 1914 tarihli ve "bizzat hal buyurulması" notuyla Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e yolladığı telgrafta farklı yollarda dolaştığı görülmektedir.[148] Burada üç konuyu dile getirir. İlki, stratejik bakımdan önemli bir konumda bulunan Makü'yü, İran aşiret kuvvetleriyle birlikte işgal etmeyi düşünmekte, buranın zabtı için izin verilmesini istemektedir. İkincisi, Narman'daki çete kuvvetlerinin Rus esas kuvvetleriyle irtibatı kesecek önemli boğazları tutarak, orada bulunan Rus kuvvetlerine bir gece baskını yapmayı planlamakta ve başarı ümit etmektedir ancak "harpten bir gün evvel haberdar buyrulmak"[149] gerekir. Üçüncü konu da çetelerin başarısıdır. Rumiye'de çadırlı ordugâhtaki çeteler, 2000'i aşkın Rus kuvvetine baskın yaparak 200'den fazla ölü ve yaralı kaybı verdirmiştir. Çetelerin kaybı ise bir subay, 12 asker şehit, 10 yaralıdan ibarettir. Bu başarının ne kadar büyüklükte bir

kuvvetle elde edildiğine dair bir bilgi mevcut değildir. Kafkas İhtilâl Cemiyetinin varlık sebebi ile bu eylemler arasında bir ilişki kurmak ise son derece zordur.

Kasım 1914

Doğu Cephesinde artık savaş başlamıştır. Silahların dağıtımı meselesi bir türlü çözülmez. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, 1 Kasım'daki manzarayı gözler önüne serer.[150] İstanbul'dan Trabzon'a cephanesiyle beraber gelen 1000 adet muaddel martini tüfeğin cephanesini Rıza Bey alıp götürmüş, tüfekler yollanamamış, elde kalmıştır. Trabzon'dan tedarik edilen 2000 adet tüfek ise Rıza Bey'e gönderilmek üzeredir. Yakup Cemil'in kuvvetine verilecek Rus tüfeklerinin yola çıkarıldığını, Erzurum Valisi Tahsin Bey bildirmişse de henüz ulaşan bir şey yoktur.

Trabzon Bölgesinde durum böyleyken, Dr. Bahaddin Şâkir, Trabzon Bölgesinin üç gün önce "ikmal-i harekâta başlamak üzere olduğunu bildirdiğini" 2 Kasım'da Talat Bey'e yazdığı telgrafta kaydediyor.[151] Mevcut durumu da şöyle anlatmaktadır: Van'da İran harekâtı, Van Tümen Komutanı Kâzım'ın "âhenksizliği"nin ortaya çıkmasıyla 40 asker ve bir subay buraya gönderilmiş, Hilmi Bey de Tutak'a gelip Karakilise'deki kuvvetlerin başına geçmiştir. Halil Bey, Yusufeli'deki kuvvetleri tamamlamaya çalışırken ... Emin baskınlarla temizlik yapmaktadır. Cephane gelmemiştir, yalnız 1000 tüfek gelebilmiştir.

Bu telgraftan iki gün sonra yine faaliyetlerine dair haberleri Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e aktaran[152] Dr. Bahaddin Şâkir, çetelerin başarısını öne çıkarır. Yusufeli'den ve Karakilise'den sınırı geçen düşmanlar, "hudut taburlarıyla teşrik-i mesai eden çetelerimiz tarafından püskürtülmüştür"[153] ifadesini kullanır. Harpten önce, Makü meselesinin nasıl halledilebileceğine ilişkin ön keşfi, Hilmi Bey küçük bir kuvvetle araştırmak üzere Bayezid'deyken, daha sonra kendisine gerekli talimat verilmiş, ancak irtibat kesilmiş durumdadır. Bu işleri yaparken bir yandan da henüz silahlar gelmediğinden, eksiklikleri gidermekle meşguldür. Trabzon Bölgesine

subay takviyesi de sürmektedir. Bu kez Yüzbaşı Kâmil ile Teğmen Mehmed bölge emrinde görevlendirilirler.[154]

Erzurum Valisi Tahsin Bey, bu arada malî yönden sıkışıklığı aşmak çabasındadır. 12 Ekim'de gönderilen 500 lira harcanmıştır, ancak 8 Kasım tarihli yazısında belirttiğine göre Kafkas İhtilâl Cemiyeti genel merkezinin 500 liraya daha ihtiyacı vardır.[155] Dr. Bahaddin Şâkir'in daha önce istediği büyük çaplı mavzer barutu, 600.000 kapsül, 1000 adet mavzer tabanca fişeği, iki tane "imlâ makinesi" Binbaşı Süleyman Askerî tarafından Erzurum Valisi Tahsin Bey adına gönderilir ve bu arzusu da karşılanır.[156] Doğu Cephesinde etkisini artırmak niyetindeki Almanya, Erzurum Konsolosluğuna Dr. Şivarenger'i tayin eder. Binbaşı Süleyman Askerî, yeni konsolosun Kafkasya bölgesi ve buradaki halklar hakkında uzman olduğunun anlaşıldığını, Kafkas İhtilâl Cemiyeti genel merkezine bildirerek kendisinden yararlanılmasını tavsiye eder.[157]

Doğu Cephesinde savaşın başlamasıyla, Kafkas İhtilâl Cemiyetinin varlık sebebi sayılan amacını zaten kabullenmekte zorlanan Dr. Bahaddin Şâkir ve Rıza Bey, Rus Ordusuna karşı cephe muharebesi yapmak ve büyük başarılar kazanmak hülyasıyla harekete geçerler. 11 Kasım 1914'te yine "bizzat açılacaktır" kayıtlı telgrafında, Talat Bey'e bölgeden haberler aktarır.[158] Dr. Bahaddin Şâkir, karargâhıyla Hasankale'dedir ve buradan faaliyetleri idare etmektedir. Merkezce yapılması gerekenleri Vali Tahsin Bey yürütmekte, o da lüzum gördükçe Erzurum'a gidip gelmektedir. Ordunun durumu hakkında şu cümleyi yazar: "Ordumuzun vaziyeti iyidir." Van'daki girişilen harekâtta, Van Tümen Komutanının "miskince hareket etmesi" yüzünden önemli bir başarı elde edilememiştir. Dr. Bahaddin Şâkir'in, çetelerin başarısızlığından tümen komutanını sorumlu tutması düşündürücüdür. Bu anlayışı sonraki günlerde de sürecek ancak çete birlikleriyle hayâl ettiği zaferlere bir türlü kavuşamayacaktır.

Rıza Bey'in, Trabzon Bölgesinin sorumluluklarını hiçe sayarak, kuvvetiyle sınırı her noktadan aştığını ve Rusları kaçmak zorunda bırakıp Çürüksu'ya doğru ilerlediğini, Hopa Kaymakamlığının Vali Cemal Azmi Bey'e haber verdiğini, 13 Kasım tarihli telgra-

fından öğreniyoruz.[159] Yine aynı telgrafta, Nail Bey'in bildirdiğine göre, istihbarat toplamak için gönderilen bir muhbir geri dönmüş, Batum kıyılarının tel örgü ve diğer engellerle dolu olduğunu, buradaki depoların ancak donanmayla tahrip edilebileceğini haber vermiştir. Nail Bey'in teklifi, bu muhbirin donanmada istihdam edilerek kendisinden yararlanılmasıdır.

Savaş ilanının ilk günlerinde hızla işe girişen Rıza Bey de sonunu getiremeyecektir. Nitekim Vali Cemal Azmi Bey'in, ertesi günü Dâhiliye Nezaretine yolladığı şifrede gerçek durum bütün çıplaklığıyla ortaya konulmaktadır.[160] Arhavi'de bulunan Rıza Bey, iki gündür süren çatışmalar sonunda eldeki 88 model Alman tüfeklerinin hemen hemen cephanesinin tükendiğini, birkaç gün sonra bir tek mermi bile kalmayacağını söylemektedir. İstanbul'dan bu tüfeklerin mermilerinin acele gönderilmesini, yoksa cephanesi bol başka bir "silah yetiştirilmesi"ni istemektedir. Rıza Bey, içinde bulunduğu ortamda sağlıklı düşünmekten de uzaklaşır. Çünkü bunların beş gün içinde getirtilecek şekilde tedbirlerin alınmasını, özel bir gemiyle çok miktarda silah ve cephanenin ulaştırılmasını, hazırlanmışsa eğer bomba da yollanmasını ister. Hesapsızca girişilen muharebede kısa sürede gerçeklerle yüz yüze kalınınca sadece yardım dilemekten başka bir çare kalmamaktadır. Bu haldeyken, bir karşı saldırı sonucu geri çekilme, kuvvetlerin moralini olumsuz etkileyecektir. Rıza Bey'in isteklerinin yerine getirilmesi ancak çok iyi işleyen bir lojistik destek teşkilatıyla mümkündür. Bu da yukarıdan beri anlatılanlarda görüleceği gibi mevcut değildi.

Binbaşı Süleyman Askerî'nin, Rıza Bey'in söz konusu isteklerine cevabı çok sert ve aynı zamanda amaç ne iken, bu harekâtın neye dayanılarak yapıldığını da sorgular niteliktedir. "Harbin mukaddematında Kafkasya İhtilâl Cemiyetince neden ibaret faaliyetler yapılabileceği, harbin vukuunda çetelerin görecekleri hıdemât (*hizmetler*) hakkında evvelce talimat verilmişti. Bu talimata muhalif (*aykırı*) olan hareket-i âhireyi (*son hareketi*) besleyebilmek için şimdilik ne bir tek fişek ne de tüfek irsâli kâbildir. Silah ve tüfek mevcud olmadığı gibi gönderilmesi dahi imkânsızdır"[161]

Rıza Bey'in sonuçlarını düşünmeden girişti̇ği bu şuursuz ve yanlış hareketini, Binbaşı Süleyman Askerî, 18 Kasım 1914 tarihli yazıyla, Dr. Bahaddin Şâkir'e aktararak, Kafkas İhtilâl Cemiyetinin göreviyle ilgili kesin talimat verir.[162] Kafkas İhtilâl Cemiyeti, sadece İran içlerinde talimata uygun biçimde düzenli silahlı faaliyet yapacaktır. İran'daki harekâta önem vermesi konusunda Dr. Bahaddin Şâkir'i uyarır ve yakında Sohum çevresine bir akın kolu çıkarılacağını belirterek, Kafkas İhtilâl Cemiyeti Başkanı olarak buraya dikkatini çeker. Yazıda geçen "Cephedeki gönüllü kuvvetler, kâmilen Ordunun emrine verilmelidir" ibaresi Dr. Bahaddin Şâkir'in hiç arzulamadığı bir durumu ifade eder. Onun hayâllerini gerçekleştirmemesi anlamına gelen bu emir uygulanma şansı bulamayacak, bir süre sonra Binbaşı Süleyman Askerî'nin görevinden alınmasıyla hükümsüz kalacaktır.

Binbaşı Süleyman Askerî, aynı gün Rıza Bey'e de "gayet mühim ve acele" kaydıyla bir şifre yollar.[163] İlk cümlesinde, cephedeki bütün gönüllü birliklerin eksiksiz olarak ordu emrine verilmesinin kararlaştırıldığını tebliğ eder. Kafkas İhtilâl Cemiyetinin görevini yeniden hatırlatır ve yerine getirilmesini istediği bir görev verir. Rus kıyılarına bir akın kolu çıkarılacaktır. Bunun için de Rıza Bey, hiç hissettirmeden, "Sohum, Kütayis, Tiflis, Ekaterinador, Timurhanşura ve Bakü" çevresini bilen yeterli sayıda adamlarla, en sağlam ve güvenilir askerden, Sohum çevresini ve durumunu bilenler de dâhil, 100 kişilik bir kuvveti 20 Kasım Cuma günü akşamüzeri göreve gidecek halde, Trabzon'da hazırlayacaktır. Bu kuvvet, Erzurum'dan Trabzon'a perşembe günü gelecek silahlarla donatılacak, Süvari Teğmen Kâmil, bu kuvvete görevlendirilecektir. Bir anlamda ipleri eline alan Binbaşı Süleyman Askerî, yazıyı şu cümlelerle noktalarken, Cemiyetin amacına uygun hareket şeklinin ne olduğunu da açıklar: "Teşebbüs pek mühimdir. Katiyyen intişârına (*yayılmasına*) meydan verilmemelidir. Hıristiyan Gürcülerden üç, dört kişi de bu heyet içinde harekete müheyya bulunmalıdır."[164]

Harbiye Nezaretinden Trabzon Komutanlığına, Rıza Bey'e 1000 adet tüfek verilmesi, 3. Ordu Komutanlığına da sağlanması mümkün tüfeklerin gönderilmesi emrinin verilmesi, bir anlamda

muhatap alınacak makamın işaret edilmesidir. Özellikle "Ordudan telakkî-i talimat olunması harekât-ı umûmiyenin âhengi içün faidelidir"[165] ifadesiyle de örtülü biçimde de olsa Ordunun emirlerine uyulması hususunda Rıza Bey'in dikkati çekilmektedir. Trabzon Bölge İdaresi emrine görevlendirmeler de sürer. Bu kez Refik Efendi, Trabzon'da kalacak gönüllü birliklerinde görev yapmak üzere tayin edilir.[166]

20 Kasım günü Trabzon'da 100 kişilik kuvveti hazır bulundurması emrini alan Rıza Bey, 21 Kasım'da gönderdiği cevapta, birliğin hazırlandığını, hava şartları uygun olduğu takdirde ertesi günü Trabzon'a hareket etmeyi kararlaştırdığını bildirir.[167] Bu sözlerine rağmen Rıza Bey, Trabzon'a hareket etmeden önce, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, Binbaşı Süleyman Askerî'nin son emrinde belirttiği görevi yerine getirme düşüncesinde değildir.[168] O, Batum'u ele geçirerek Kafkasya'nın bütününde ihtilâli sağlayıp, Rus Ordusunu perişan edecektir. Bu düşüncesini hayata geçirebilmek için iki alternatif sunar. İlki, bir piyade alayı, bir bölük dağ topu bataryası, birkaç mitralyöz sevk edilerek, Hopa'dan çıkıp Artvin istikametinden Ardanuç'un üzerine, bu kuvvetlerin Rıza Bey'in gönüllüleriyle birlikte yürümeleridir. Diğeri ise, bu kuvvetin emir komutasının Rıza Bey'e verilmesi halinde, onun belirleyeceği bir zamanda Donanmanın da Batum'u bombalamasıdır. Bu durumda Batum'u kolayca ele geçirecektir. Rıza Bey, öne sürdüğü alternatiflerin Enver Paşa'ya sunulup görüşü alındıktan sonra, kendisine emir verilmesini istemektedir. Çünkü ona göre hareket tarzını belirleyip düzen almak zorundadır.

Rıza Bey, 24 Kasım'da Dâhiliye Nezaretine bir yazı daha gönderir.[169] Harp hattından çekerek hazırladığı 100 kişilik kuvvet, olumsuz hava şartlarına rağmen gece hareket etmiş, ancak fırtına yüzünden her bir motor ve kayık bir köşeye sığınmaya mecbur olmuştur. Kendisi, Alman ve Gürcülerle beraber (Atina)Pazar'dadır. Buradayken Trabzon Valiliğinden kendisine gelen telgrafta harekâtın ertelendiği, eski duruma dönülmesi bildirilmektedir. Böylesine bir diğerini yok sayan emirler verilmesinden şikâyetçidir. Oysa kendisine Trabzon Valiliğince her türlü kolaylık sağlandığı

gibi, bütün istekleri de yerine getirilmiştir. Bunun sayesindedir ki "düşman bugün Çoruh nehrinin mukabili sahilde bile duramayarak Acara suyu vasıtasıyla Batum'a çekilmektedir. Düşmanı bütün bütün korku sarmıştır."[170]

Bu başarılara rağmen takdir edilmemesine Rıza Bey rest çeker. "Cümleniz bilesiniz ki ben düşmanla çarpışmaktayım" dedikten sonra, Kara Kemal'den şikâyetlerini sıralarken şartlarını da öne sürmektedir. Kendi çalışma arkadaşlarını seçme işini, "İstanbul kâtib-i mes'ûlü Kemal Bey" tamamıyla ona bırakmalıdır. Gerek onlarla gerekse Nâil Bey'le yazışmaya son vermelidir. Onun bu tavrı başarıların devamını engellemektedir. Kendisinin idare yeteneğine çok güvenmesine rağmen, yanında bulunan Gürcülerin ve Almanların, Sohum'da hükümet kurmak üzere savaştıklarını söyler. Emrindeki kuvvetlerin çok büyüdüğünü, beş subayla bunları idarenin pek güç olduğunu belirttikten sonra, idari zayıflığını gösteren bir itirafta bulunur. "Çeteler yağmagerlik ediyorlar. Ufak kıtalara ayırmak içün zâbit ve küçük zâbitlere şiddetle muhtacım."[171] 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın tavrını bildiğinden, orduda "istediğim kadar fedakâr zâbit bulamam" demekten sakınmayarak, İstanbul'dan 15 subay ve 50 astsubay (küçüksubay) gönderilmesini söyler. Eğer bu talebi karşılanırsa, beklenenin üzerinde iş göreceği teminatını verir.

Rıza Bey'in emrindeki kuvvetlerle bölgede bulunmasının sebebini, burada kendi satırlarından öğreniyoruz. O, yukarıda açıkladığı şartlar yerine getirilirse, "İttihat ve Terakki nâm-ı mübeccelini (*yüce adını*) bütün Kafkasya'ya iktidar-ı azmiyyetimle mütenâsib bir sûretde tanıtdırmaya muvaffak olurum" demektedir. Yazısını da istediği şartların kabul edildiğine dair kesin bir cevap verilmediği takdirde, kendisinin bu görevden ayrılacağını açıklayarak bitirir.

Rıza Bey, istediklerini elde eder. Ertesi gün İstanbul'dan "İsmet" imzasıyla bir cevap alır. İlk cümleden başlayarak, bir şeylerin değiştiği görülür. "Muvaffakiyyetinizin her zaman takdirhânıyız (*takdir edeniyiz*) ve hürmetlerle selamlarız. Kafkasya sahiline çıkacak kuvvet Yakup Cemil Bey idaresinde bir haftaya kadar, Trabzon'a müteveccihen (*gitmek üzere*) buradan hareket edecek."[172]

Bundan sonra gelen cümlede verilen haber, değişikliğin nereden kaynaklandığını ortaya serer. Binbaşı Süleyman Askerî, "görülen lüzuma mebni Basra'ya memur edilmiştir". Böylece Kafkas İhtilâl Cemiyetinin gayrinizami harbe dayalı olarak Rus Ordusu gerisinde yapacağı faaliyetler askıya alınmış, Binbaşı Süleyman Askerî'nin cephe savaşına hiçbir şekilde girmemesini istediği "gönüllü kuvvetleri", Rus Ordusuna karşı cepheden sürüp zaferler kazanmak hülyasındaki Dr. Bahaddin Şâkir ve Rıza Bey'in önü açılmıştır. Yakup Cemil'e yardımcı olmak üzere, bölgeyi ve mevcut ortamı bilen on beş kişiyi ve yanında bulunan Gürcüleri Trabzon'da, Rıza Bey hazır tutacaktır. Bölgeye yeni bir kahraman daha yola çıkacaktır. Sonraki günlerde, bu siyaset kahramanlarının askerî sahadaki çekişmeleri ileride görülecektir.

İsmet, imzalı cevap yazısı, siyasî gücün, askerî bürokrasi üzerinde ne denli etkili olduğunu göstermesi bakımından örnek teşkil eder. "Zât-ı âlinize gelince yine eski şevk ve hararetle vazifeye devam etmeniz matlûb (*istenilmekte*) ve mütemennâdır. Kemal Bey vesaire sizin harekâtınıza ve maiyetinize müdahale ve muhabere etmeyecekdir. Zâbitân ve küçük zâbit ve sivil idare memuru tedarik edilebileceği kadar hazırlanıp Yakup Cemil Bey'le yola çıkarılacaktır."[173]

Doğu Cephesinde savaş başlamıştır. Ordunun durumunu iyi bilen 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Köprüköy'e geri çekilme emri verir. Dr. Bahaddin Şâkir de bu sırada Ordu Komutanıyla bir odada yatıp kalkmakta, karargâhla daimi temastadır. Ordu Komutanının geri çekilme emrini doğru bulmayan Dr. Bahaddin Şâkir, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e bunu şikâyet eder.[174] Harp sahasında iki gün dolaşıp gözlem yapar. Karargâhta komutada kararsızlık gördüklerinden dolayı, Kafkas İhtilâl Cemiyeti genel merkezi olarak Hilmi Bey'le oturup durumu değerlendirirler ve "Ordunun durumunu yükseltmek" için iki noktanın Talat Bey'e arzını uygun görürler. Yıllarını askerlik mesleği içinde geçiren, askerî akademide hocalık yapan Ordu Komutanının aldığı askerî kararı, bu kişilerin hangi askerî strateji ya da askerî durumu bilerek değerlendirdiklerini sormak akla gelmez.

Onlara göre ilk yol, uygun bir yerde baskın yapıp şaşırtmak ve ayırmak; ikincisi de mümkünse Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın, buna imkân yoksa Yarbay Hafız Hakkı'nın, ordunun harekâtını denetlemek ve gelecekte başarının sağlanması için hiç olmazsa beş, on gün için harp sahasına gelip durumunu tespit etmesidir.[175] Dr. Bahaddin Şâkir, kendisini öylesine komuta heyetinin içinde görür ki top cephanesinin eksikliğini ordugâhta anlar anlamaz Trabzon Valisi Cemal Azmi ve Bölge Komutanıyla telgraf makinesi başında uzun uzadıya görüşerek Ayvasıl, Cevizlik mevkilerinde bulunan sahra ve dağ topu cephanelerinin en kısa sürede ulaştırılmasını kararlaştırırlar. O şartlarda, bir hafta içinde söz konusu cephanenin Köprüköy'e gelmesine çalışacaklarsa da İstanbul'dan cephane sevki zorunludur. Erzurum Valiliğinin erzak teminindeki hizmetlerini öven Dr. Bahaddin Şâkir, sağlık teşkilatının iyi olmadığını, askerin layıkıyla bakılamamasının büyük sıkıntılar doğurduğunu, Hilâl-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye'nin şimdi hizmete koşmalarını ister.[176]

Dr. Bahaddin Şâkir, Erzurum cephesinde neler olup bittiğini, kendi penceresinden Talat Bey'e anlatmaya devam eder. 25 Kasım günlü telgrafında, Ordunun Erzurum'a doğru çekilme kararını gizlice Vali Tahsin Bey'e haber verdiğini anlatarak söze başlar.[177] Bu karardan vazgeçirmek için karargâha psikolojik baskı uyguladığını söyler. Alınan geri çekilme kararının sonucu, Ordunun aç kalacağını, askerin firar edeceğini, Erzurumluların personele ayırım gözetmeksizin kurşun sıkacağını ve daha başka şeyleri söyleyerek, karargâhtaki komutandan yüzbaşıya kadar etkilemiştir. Oysa geri çekilme emri, topçu cephanesizliğinden kaynaklanan zorunluluk sonucu verilmiştir. Buna rağmen Dr. Bahaddin Şâkir, o kadar etkili olmuştur ki komuta heyeti birkaç kez toplanmış ve sonunda "ricat" kararını değiştirip, şimdilik bulundukları mevziye çekilmeyi uygun görmüştür.[178] Orduca verilen ricat emrinin sonucu ağırdır. Dr. Bahaddin Şâkir'in ifadesine göre, iki top, 70'i yaralı 150 asker düşmanın eline geçmiş, Van Jandarma Tugayından 300 Ermeni asker Ruslara kaçmış, bir alay da siperlerini terk ederek geriye çekilmiştir. İşin ilginç tarafı, Dr. Bahaddin Şâkir, üstü kapalı

olarak korkaklıkla suçladığı Ordu karargâhının çevresinde tedbir alarak, bulundurduğu 300'e yakın süvariyle, Ordunun "inzibat" görevini yerine getirdiğini söylemektedir. Bunu da "firarileri birliklerine sevk, tereddüt edenleri idam ederek" sağlamaktadır. Bu cephede ümit ettiği zafer fırsatlarını yakalayamayacağını görünce, istikamet değiştiren Dr. Bahaddin Şâkir, elde mevcut kuvvetine iki dağ topu da katarak, Artvin'deki harekâtı genişletmek "fikr ü emel"inin peşine düşer.[179] Rıza Bey'in bölgesinde artık zafer çatışması kaçınılmazdır.

Rıza Bey'in subay isteği, Dr. Bahaddin Şâkir'i kızdırır. Talat Bey'e de fikrini açıkça söylerken, kıskançlık ve çekememezlik duygularını gizleme ihtiyacı hissetmez. Çünkü artık Kafkas İhtilâl Cemiyetinin asli görevlerini gerçekleştirme meselesi kalmamıştır. Binbaşı Süleyman Askerî'nin görevden uzaklaştırılmasıyla, bunu hatırlatacak kimse de yoktur. Rıza Bey'in söz konusu isteğini, Dr. Bahaddin Şâkir, "Trabzon faaliyetsiz mühim muvaffakiyetler istihsali içün Ordudan zâbit talep etti"[180] deyip eleştirirken, onları kolay kahramanlıklar peşinde koşmakla suçlar. Ordunun bu isteği karşılaması imkânsızdır, diyerek Ordu adına reddeder. Kendi elindeki kuvvetin sayısını artırmanın yollarını arayan Dr. Bahaddin Şâkir, amele taburlarına gözünü diker. Talat Bey'den, şu an itibariyle yeterince yararlanılamadığını öne sürdüğü bu taburların personelinden seçeceği askerlerin kendi emirlerine tahsisi için, 3. Ordu Komutanlığına emir verilmesini rica eder.

Ordu karargâhıyla Köprüköy'de bulunan Dr. Bahaddin Şâkir, 24 Kasım'da Erzurum'a gelir ve burada Hilmi Bey'e ayrıntılı bilgi verdikten sonra geriye döner.[181] İttihat ve Terakki Genel Merkezi de cephede neler olup bittiğini öğrenme arzusundadır. 26 Kasım'da, Hilmi Bey, istenen açıklamaları yapacak kadar bilgi sahibi olduğunu Genel Merkez'e bildirir ancak Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, birlikte açıklama yapmak üzere, Dr. Bahaddin Şâkir'in karargâhtan Erzurum'a gelmesini isteyerek bu teklifi kabul etmez.[182] İki gün sonra da Dr. Bahaddin Şâkir, Erzurum'da hazırdır.[183]

Halkı harbe psikolojik olarak hazırlamak ve teşvik etmek için duyurular, bildiriler yayınlanır. Bunlarda geçen "cihad-ı ekber"

sözünü Dr. Bahaddin Şâkir eleştirir. Halkın anlamadığından bahsederek onun yerine "sancak-ı şerif çıkmış" diye yazılmasını teklif eder.[184] Kendisinin etkinliğini artıracak girişimlere hız verir. Dağıstanlı Mehmed Fazıl Paşa'dan yararlanmak gerektiğini öne sürer. Paşa'nın öteden beri gerek Luristan Valisiyle gerekse İran'ın güneyindeki aşiretlerle olan ilişkilerinden dolayı onunla temas kurmasına izin verilmesini Talat Bey'e arz eder. Bu arada Trabzon Bölgesi ise Erzurum'a geldiğini öğrendiği silah ve cephaneyi beklemektedir.[185]

Binbaşı Süleyman Askerî'nin ayrılmasından sonra Harbiye Nezareti Teşkilat-ı Mahsusa şubesine İstanbul Merkez Komutanı Binbaşı Halil, ikiz görev olarak bakmaya başlamıştır. Dr. Bahaddin Şâkir'in, yukarıda geçen, Trabzon'a Erzurum'dan subay gönderilmeyeceğini kesin bir dille reddetmesine karşılık, 28 Kasım'da "Trabzon'a zâbitân buradan gönderilecektir. Hazırlanıyor" diye karşılık verir.[186] İpsala Jandarma Bölüğünden Yüzbaşı Ahmet, Şarköy Jandarma Bölüğünden Yüzbaşı Ahmet Hamdi[187] Edremit Jandarma Bölük Komutanı Yüzbaşı Cemal, Sivrihisar Jandarma Bölük Komutanı Yüzbaşı Abdülcelil, İzmit Jandarma Merkez Bölük Komutanı Yüzbaşı Âdil, Düzce Jandarma Bölük Komutanı Yüzbaşı Salih, Keşan Jandarma Bölüğünden Üsteğmen Mehmed, Hüdavendigâr Jandarma Alayından Üsteğmen Mehmed, Görele Jandarma Takım Komutanı Üsteğmen Rıza, Kavak Jandarma Takım Komutanı Üsteğmen Hasan[188] ay sonunda Rıza Bey'in emrine görevlendirilirler.

Erzurum'a gelen Yarbay Hafız Hakkı, 3. Ordu Karargâhında 2. kurmay başkanı olarak çalışmaya başlar. Başkomutan Vekili Enver Paşa, Erzurum'a gitme hazırlığındadır. Yarbay Hafız Hakkı'ya, dikkatli yol keşifleri yaptırmasını emreder.[189] Erzurum, Tortum ve Oltu yollarına dikkati çeker. Ayrıca Hasankale, Yeniköy, Kızılkilise, Arpo çevirme harekâtına karar verilirse, 9. ve 10. Kolordular için yalnız dağ topçusunu birlikte almalarını, sahra topçusunun da 11. Kolorduda bırakılması direktifini verir. Enver Paşa, ertesi günkü emrinde ise Yarbay Hafız Hakkı'ya, Dr. Bahaddin Şâkir'le ilgili olarak aynen şu emri yazar: "Bahaddin Şâkir Bey'in karar-

gâhta bulunması geçen seferde Edirne'de olduğu gibi zâbitân arasında ihtilâf tevlîd edecektir (*doğuracaktır*). Ordu kumandanının kendisiyle müşavere etmemesi (*danışmaması*) lazımdır. Buradan Bahaddin Bey'e, karargâhtan müfârekati (*uzaklaşması*) yazılmıştır. Bence Trabzon'da veya diğer mahallerde bulunabilir. Her halde karargâhtan ayrılmasına siz de çalışınız."[190] Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Dr. Bahaddin Şâkir hakkındaki düşüncelerini böylesine açıkça ortaya koymasına rağmen onu bölgeden tamamen uzaklaştıramamasında, onun İttihat ve Terakki içindeki gücünün etkili olduğunu söylemek yanlış bir kanaat sayılmaz. Çok geçmeden Başkomutan Vekili ağırlığını hissettirecek, kısa süre içinde Dr. Bahaddin Şâkir, Artvin taraflarına geçip burada hayâlindeki zaferi kazanmanın peşinde koşacaktır.

Binbaşı Halil, yukarıda geçen İsmet imzalı yazıda Rıza Bey'in isteklerinin yerine getirileceğine dair çok yumuşak yaklaşımı yeniden değerlendirir ve olması gerekeni hatırlatır. Rıza Bey'e hitap eden 28 Kasım tarihli yazıda Mozel'in Almanya Büyükelçiliğinde bulunduğunu haber verdiği silahların araştırılacağını, varsa eğer gönderileceğini ifade ettikten sonra, "Batum'u işgal meselesiyle şimdilik meşgul olmayınız" der. Rıza Bey'den beklenen hizmetin, Batum ile Kars arasındaki bölgeden Kafkasya içlerine kadarki toprakları tanıyan personelden oluşan küçük çeteler halinde ilerleyip, az kayıpla Rusların askerî harekâtı hakkında keşifler yapıp, elden geldiğince taciz etmek ve Müslümanların yaşadığı yerlerde teşkilatlanmak olduğunu özellikle vurgular.[191] Bir de "Batum–Pöti hattını atmak" hedefini gösterir. Ayrıca, Trabzon'da mevcut muaddel mavzerlerden 1000 adet verilmesi için Başkomutanlıkça 3. Ordu Komutanlığına emir verdirileceğini de sözlerine ekler.[192] Ertesi gün, Almanya Büyükelçiliğinde silah ve cephane bulunmadığının öğrenildiğini Binbaşı Halil, Rıza Bey'e yazacak, böylece Almanların işbirliği yapmak istedikleri Mozel'i nasıl kandırdıkları da ortaya çıkacaktır.[193]

Aralık 1914

Doğu Cephesinde zaferler kazanmak hülyasıyla yeni bir kahraman daha ortaya çıkar. Yakup Cemil de bölgeye gitme hazırlıkları içindedir. Binbaşı Halil, Yakup Cemil'in emrinde olacak kuvvetin donatımı işleriyle de meşguldür. Dr. Bahaddin Şâkir'e, kendisine verilen 120 Rus tüfeğinin Yakup Cemil'e teslim edilmek üzere hemen Trabzon'a yollamasını ve bilgi vermesini yazar.[194] Hilâl-i Ahmer Cemiyetinden, "Teşkilat-ı Mahsusaca sevkolunacak bir kısım kuvvetin muhtaç olduğu" ilaçların teminini rica eder.[195] Rıza Bey'e de "imkân varsa hemen mermileriyle birlikte 500 Rus tüfeğini sağlamasını" söyler.[196] Trabzon Mevki Komutanlığına, 3000 muaddel mavzer tüfeğin 500'er mermiyle Trabzon Valiliğine teslimi emredilir.[197] Erzurum Valisi Tahsin Bey de "Teşkilat-ı Mahsusa" yani Kafkas İhtilâl Cemiyeti kuvvetlerinin ihtiyacı için daha önce istenilen 500 lirayı Osmanlı Bankası şubesinden alabilmek için izin verilmesiyle uğraşmaktadır.[198] Binbaşı Halil, söz konusu izni onaylar ve para gönderilir.[199]

Trabzon Bölge İdare Heyetinden Nail Bey, 2 Aralık tarihli yazısında, Rus ordusu gerisindeki iç bölgelere günden güne nüfuz edildiğini kaydediyor. Rıza Bey'in Batum'u düşürme sevdasına karşılık, Batum'daki bir muhbirden edinilen istihbarat bilgilerine göre, yeni atanan komutan Ardahan'dan alacağı 10.000'i aşkın kuvvete Batum kuvvetinin bir kısmını da katarak büyük bir saldırıya geçme planları yapmaktadır.[200] Böylesine büyük bir kuvvete karşı koymak ise "Teşkilat-ı Mahsusa" kuvvetleriyle imkânsız gibidir. Hele bir de geri çekilme yaşanırsa, Müslüman halk perişan olacaktır. Nail Bey'e göre bunun önlenmesi ancak donanmanın sık sık Batum önünde görünüp sesini çıkarmasıyla sağlanabilecektir. Gerekçesi de; donanmayı görecek olan Batum komutanı, salim bir kafayla saldırıya geçemeyecek, böylece topladığı bu kuvvet de işe yaramayacaktır.

Nail Bey, aynı gün yazdığı bir başka raporda ise oldukça farklı bir manzarayı anlatmaktadır.[201] Maradid'den sekiz saat içerideki Geva'yı müfrezeler işgal etmiş, Acara suyunu, Mahoçet köprülerini

geçerek geçitleri tutup emniyete almıştır. Macahel İsperk'in karşısındaki Kıbe Dağında bulunan Rus istihkâmlarına taarruz edip ele geçirebileceklerse de henüz teşkilatları tamamlanmadığından birkaç gün ertelemişlerdir. Aslında Nail Bey de Batum'u düşürmenin peşindedir. Eğer silah ve cephane yardımı görürse, Çürüksu'dan geçen Ardahan ve Batum demiryolu hattını tahrip edip, Batum'u tamamen kuşatacağını; çünkü Çürüksu'ya girmek üzere olduğunu açıkladığı müfrezelerine dayanarak bunu söylemektedir. Fakat ortada önemli bir problem vardır. Nail Bey'in açıkladığına göre "10.000 silahşörden ibaret teşkilatı" tamamlanmaktaysa da eğer silah gönderilmezse bir fayda beklenmemelidir. Nail Bey'in sözünü ettiği 10.000 kişilik kuvvet çok abartılıdır. Kendisini olağandışı bir güç sahibi olarak gösterme gayretindedir. Bu kadar büyük kuvveti değil silahlandırmak, iaşe edecek bir lojistik destek mevcut değildir. Cemal Azmi Bey ise "Rıza Bey'in yanında her halde on bine yakın bir kuvvet bulunuyor"[202] diyor ki bu da hiçbir zaman gerçekleşmediği gibi sadece bir aldatmacadan ibarettir.

Dr. Bahaddin Şâkir'in Rıza Bey'e yönelik kızgınlığı, kıskançlığı gün geçtikçe artar. Bu kez Talat Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki Genel Merkezine ağır cümlelerle onu şikâyet eder.[203] Dr. Bahaddin Şâkir, Rıza Bey hakkında bir şey yazmak istemediğini söyleyerek söze başlar ancak mevcut ortam ve konum özellikle de memleketin kurtuluşu için kendini buna mecbur görmektedir. Çünkü Rıza Bey, üstlendiği görevi yürütecek donanımda değildir. "Ordu Kumandanlığını sıkıştırarak erkân-ı harbiyenin elinde muntazam haritalar bulunmamasından ve buraları bilen olmamasından gayr-i kabil-i icra (*uygulanamayacak*) emirler verdirilmekde devama muvaffak oluyor."[204] Bundan dolayı da Dr. Bahaddin Şâkir'e göre Artvin, Şavşat ve çevresi pek yakın bir zamanda elimizden çıkacaktır. Sonuç olarak, Rıza Bey'in bencilliği yüzünden "heder olup gitmekten" başka bir yol kalmamaktadır.

Trabzon'da bulunan Gürcü heyetinden Mozel, Sohum'u ele geçirmeye yönelik bir planı uygulamaya geçirmek ister. İstanbul'dan izin ister. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Mozel'in planına ilişkin görüşlerini İstanbul'a bildirir.[205] Azmi Bey, Mozel'in 400 kişi

ile Sohum'a sevklerinin bir çıkara hizmet etmeyeceği, sadece bu kuvvetin yok olmasıyla sonuçlanacağı kanaatindedir. Gürcülerin Rıza Bey'in yanına dönmeyi istemeleri hem yerinde hem de daha faydalıdır. Şimdilik bizim başarımıza çalışmaları çıkarlarımıza ters değildir. Azmi Cemal Bey, Rıza Bey'in fikirlerini destekler. O da Batum'un düşürülmesinin başarıyı yaygınlaştıracağı, Kafkasya halkına bir kat daha güven telkin edip, bize katılmalarını sağlayacağı inancındadır. Dr. Bahaddin Şâkir'in karşısında, artık Rıza Bey, Nail Bey ve Cemal Azmi Bey birliği oluşmuştur.

Aralık ayının ikinci haftasında Yakup Cemil'in, Trabzon'a gitmesi kesinlik kazanmaya başlar.[206] Gürcülerin ve Alman heyetinin Rıza Bey'e katılmalarının uygun görüldüğünü, Yakup Cemil grubunun da Rıza Bey'in kuvvetlerine katılacağını, Binbaşı Halil Trabzon'a bildirir.[207]

Binbaşı Süleyman Askerî'nin ayrılmasından sonra, gayrinizami harp yapma görevi hemen tamamıyla bir kenara itildiğinden, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri cepheden Ruslara saldırıya geçerek çıkmaz bir sokağa saplanıp kalmanın ilk adımını atarlar. Bu kuvvetlerle nizami harp yapılmayacağını söyleyen Binbaşı Süleyman Askerî'nin öngörüleri doğru çıkar. Bu kuvvetleri hem yardım hem de emir komuta düzenine almak üzere, Yarbay Stange'nin komutasında, İstanbul'da bölgeye gönderilmek üzere hazırlanan müfreze yola çıkma hazırlıkları yapmaktadır. Müfrezenin kuruluşunda şu birlikler bulunmaktadır: 8. Alay 1. ve 3. Tabur, Mızraklı Süvari Takımı, 2. Topçu Alayı 2. Dağ topu Taburu 8. Bölük, Numune İstihkâm 1. Tabur 3. Bölük.[208] Müfrezenin birlikleri, ağırlıkları ve topçu hayvanları dâhil, 6 Aralık 1914 günü Haydarpaşa rıhtımında *Leyla*, *Kızılırmak* ve *Edincik* gemilerine bindirilirler. Ertesi günü de önde *Leyla*, arkasında *Kızılırmak*, *Edincik* ve *Gülnihal* hastane gemisi olduğu halde Karadeniz'e açılarak Trabzon'a doğru yol alırlar. *Yavuz*, *Mecidiye*, *Hamidiye*, *Berk Efşân* kruvazörleri ve birkaç torpido gemisi de bunların etrafında seyrederler.[209] Müfrezeyi taşıyan gemiler 9 Aralık'ta Rize'ye varırlar. Sonraki gün de Müfrezenin birlikleri karaya çıkar, Çayeli'ne doğru hareket ederler. Bozuk yollardan gitmek, derelerden geçmek çok zordur. Güç

bela Çayeli'ne varan Müfreze, buradan da Pazar'a gidecektir. 11 Aralık günü ağırlıklar kayıklarla Pazar'a doğru yola çıkarılırken, diğer personel karadan hareket eder ve ulaşır. Ancak Hopa'ya kadar yolların bozukluğu göz önüne alınarak, buradan kayıklarla cephanenin Fındıklı'ya, erzakın da Hopa'ya gönderilmesine karar verilir.[210]

Dr. Bahaddin Şâkir, Ardahan'ı ele geçirmeyi öncelikli hedef olarak tespit eder. Bundan sonra da bütün gücünü bu gayeye ulaşmak uğruna harcar. Artık Artvin, Yusufeli, Tortum ekseninde dolaşmaktadır. Kendi emrindeki Artvin kuvveti Ardahan'a doğru ilerlemektedir.[211] İstanbul'a bu durumu bildirirken, bu sırada Yusufeli'nde bulunan 5. Bölge Komutanlığına bağlı üç hudut taburunun kendi kuvvetleriyle birlikte hareket etmesini sağlamak için yanında bir kurmay subaya ihtiyaç duyduğunu da iletir. Ordu Komutanı bu fikrini uygun görmüş ancak bir sonuç çıkmamıştır. Bunun üzerine Dr. Bahaddin Şâkir de Teşkilat-ı Mahsusa Dairesine şu teklifi yapar. "Enver Paşa'nın biraderi Nuri Bey'i bana bir hafta zarfında gönderebilirseniz iyi olur. Olmadığı takdirde bu hususu temin maksadıyla Kumandanlığa bir emir göndermek imkânı olup olmadığının süratle iş'ârı."[212] Aynı gün cevap yazan Binbaşı Halil, Dr. Bahaddin Şâkir'e, askerî harekâtla ilgili başvuracağı makamın 3. Ordu Komutanlığı olduğunu belirttikten sonra, sert ve kesin ifadelerle teklifini reddeder. "Ne bir erkânıharb zâbitini ve ne de başka bir yerde vazife deruhde eden Nuri Bey'i göndermek bizce mümkün değildir."[213]

Aralık ayı başında Rıza Bey, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in ifadesiyle artık "Lazistan Havalisi Kumandanı"dır. Bu sıfatın Rıza Bey'deki yansımasını ve onun görevinin ne olduğuna dair anlayışını göstermesi bakımından Murgul Kaymakamı Ethem Bey'le arasında geçen konuşma önemlidir. Kaymakam Fethi Bey, merak ettiği hususları şöyle sorar: "Rıza Bey, bizim Teşkilat-ı Mahsusa hizmetinde bulunan çetelerin asıl vazifeleri nelerdir, anlatır mısınız? Bunlar muvazzaf asker kıtaatı gibi, düşmana doğrudan doğruya hücum etmek için mi teşkil olundu, yoksa, evvelce aramızda kararlaştırıldığı vechle, ileride yapılacak askerî bir harekâtı ko-

laylaştırmak maksadıyla Rusları tedhiş etmek, Müslüman ahaliyi ayaklandırmak ve onlara silah vermek, sağdan soldan Rus Ordusunun cephane ve erzak kollarını tahrip eylemek için mi?" Rıza Bey, bu suale hiç düşünmeden verdiği cevapta demişti ki: "Teşkilat-ı Mahsusa bugünden itibaren bir askerî teşkilat demektir. Bütün o cephedeki harp kuvvetlerinin kumandanlığına ben tayin olunduğum için harp mıntıkasındaki mülkî idare de benim emrime tâbidir. Herhangi bir vak'a, küçük dahi olsa, harpte büyük işlere yarayabildiği için sürat-i mümkine ile bana bildirilmelidir." Rıza Bey'in söylediği bu sözler, Ethem Bey'in sorduğu suale bir cevap teşkil etmiyordu. Yalnız iş bununla da kalmıyordu. O sözler, artık tam harp ortasında bulunduğumuz halde bile, Rıza Bey'in çete teşkilatının ruhunu hâlâ anlayamadığını da ispat ediyordu.[214]

"Rıza Bey, cephe muharebelerine girişmiş, kuvvetleriyle elde ettiği zaferleri anlatmaktadır.[215] Çoruh müfrezeleri Borçka, Maradid ile Macahel, Acara Suyunun arasındaki geçitleri tutmuş, buraları yeniden almak isteyen Rus süvari birliği yok edilip, Rus piyadelerine 500 kayıp verdirilirken, Rıza Bey kuvvetlerinin kaybı sadece üç şehit ve dört yaralıdan ibarettir. 7 Aralık günü itibariyle, Artvin koluna bağlı müfrezeler Şavşat, Kelaşan, Saratore'yi ele geçirdiği gibi, Tavusgerd'i işgal eden müfrezeler de Ruslarla çarpışarak ilerlemektedirler. Zafer bir adım ötededir, çünkü Batum kuşatılmakta, diğer taraftan da Oltu'nun geri çekilme hattı kesilerek Ardahan'a doğru hareket edilmektedir. Yalnız kıyılarda durum pek iç açıcı değildir. Rus torpidoları ve kruvazörleri Arhavi ile Hopa arasındaki yerleşim yerlerini sık sık bombalamaktadırlar. Trabzon, Batum ve Kütayis Bölge İdare heyetlerinin kullanacağı mühürler de bu sırada Trabzon'a gönderilir.[216]

Dr. Bahaddin Şâkir, Erzurum'dan uzaklaşmış, Olur'a yaklaşık 40 km uzaklıktaki Tavusgerd ve Yusufeli'ne 30 km mesafedeki İşhan'daki kuvvetlerle meşguldür.[217] Yarbay Stange komutasındaki Müfreze ise Pazar'dan Ardeşen'e gitmek üzere yola çıkmış, gün boyu Fırtına Deresini aşmakla uğraşmış, geceye doğru Fındıklı'ya varabilmiş, 14 Aralık günü de buradan Arhavi'ye hareket edebilmiş ve öğleden sonra ulaşabilmiştir. Müfreze, burada 3. Ordu Ko-

mutanlığı ve Rıza Bey'le temas kurmuş, durum ve maksat hakkında bilgi istemiştir. Yürüyüşüne devam edip Hopa'ya geldiğinde, 3. Ordu Komutanlığından gelen cevapta, 10. Kolordunun Tortum üzerinden Oltu'ya doğru yürüyüşe geçeceği belirtilirken, bu sırada Müfrezenin 10. Kolordu emrine verildiği öğrenilir.[218] Rıza Bey'den gelen bilgiler de iç açıcı değildir. Çünkü topsuz, makineli tüfeksiz bir halde, Rus kuvvetlerine karşı koymak ve savaşmak başarıyı getirmeyecektir. Rıza Bey'in övünerek Ruslardan ganimet olarak ele geçirdiğini anlattığı toplar ise kullanılamaz durumdadırlar.[219] 3. Ordu Komutanlığı, Yarbay Stange'ye "Rıza Bey çetesi müşkül vaziyetde bulundukları takdirde, ona münasip suretde yardım ediniz"[220] emrini verir. Bu arada Müfrezenin istihkâm malzemeleri, kayıklarla Hopa'ya getirilmiş, ancak yol olmadığından buradan içeriye doğru götürülemeyince olduğu yerde bırakılmıştır.

Binbaşı Halil, dört maddelik yazıyla, görünürde "Teşkilat-ı Mahsusa" kuvvetlerinin durumunu, ihtiyaçlarını tespit etmek, gerçekte ise kontrol altına almak üzere, Dr. Bahaddin Şâkir'den bazı bilgiler ister.[221] Tertiplenmesini ve teşkilatın durumunu, kuvvet sayısını ve bölgelere göre dağılımını, komuta heyetlerinin kimlerden oluştuğunu sorar. İstanbul'da Erzurum ve çevresi halkından gönüllü olmak isteyen çok sayıdaki kişiyi "bir heyet-i seferiye teşkiliyle" göndermeye ilişkin görüşlerinin neler olduğunu; sıhhîye personel ve malzemesine ihtiyacı varsa bildirmesini ister. Son maddede ise durumu daha iyi kavrayabilmek, eksikleri tamamlamak üzere gerekli girişimlerde bulunmak için "mümkün olursa her günkü harekât ve icraatınızı muntazaman bildiriniz" der.

Binbaşı Halil'in istediği bilgilere, Dr. Bahaddin Şâkir iki gün sonra 14 Aralık tarihli telgrafla cevap verir.[222] Onun emrinde 250'ye yakın süvari, 3000'e yakın da yaya yani piyade kuvveti vardır. Bütün kuvvetleri Artvin–Ardahan arasında toplamaktadır. Bu kuvvete teğmen ve yüzbaşı rütbesinde 14 subay ile yine bu sayıda çete reisleri komuta etmektedir. Gönüllülerin yollanmasına ihtiyacı yoktur çünkü silah ve cephane olsa bir kolordu kuracak kadar gönüllü bulması işten değildir. Yine de nitelikli personel gelmesini yararlı bulur. Sıhhî personel ve malzeme adına hiçbir şey mevcut

değildir. Son durumu da Dr. Bahaddin Şâkir, şöyle anlatır: "Çetelerimiz Ardahan'a üç saat mesafeye kadar ilerlemiştir. Ba'de-ma (*bundan böyle*) 10. Kolordu ile tevhîd-i harekât (*hareket birliği*) eyleyeceklerdir. Şimdi harekât-ı tecavüziyeyi (*saldırı harekâtını*) ta'til (*kesip*) ve tecemmuât (*toplanma*) ile meşgulüz."[223]

Binbaşı Halil, Rıza Bey'den de hemen aynı konularla ilgili olarak cevaplar ister. Yakup Cemil'in Trabzon'a gelip kendisine katılmış olması gerektiğini haber verir. Ayrıca muhaberenin sürekliliğini sağlamak için personel yollanacağını, muhabere malzeme ihtiyaçlarını bildirmesini belirtir. Burada önemli bir konuyu gündeme getirir. Kafkasya içlerine nüfuz edecek kanalın kurulup kurulmadığını ve ihtilâli yaygınlaştıracak nitelikte kişilerin İstanbul'dan gönderilmesi halinde, bölgeye sokulup sokulamayacaklarını sorar.[224] Bu arada Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkanlığına gönderdiği bir yazıda "Teşkilat-ı Mahsusaca" şiddetli ihtiyaç duyulan arka çantası, platin iğnesi, kinin, aspirin, karbonat, "9 kutu ampul kafein, 9 kutu ampul morfin" vs. temini için ilgililere emir verilmesini rica eder.[225]

Rıza Bey, o sırada bulunduğu Borçka'dan uzun bir cevap yazar.[226] Yakup Cemil'in iki gün sonra yani 16 Aralık'ta ancak katılabileceğini öncelikle belirtir. Başlarında fedakâr subaylar bulunmak şartıyla istenildiği kadar gönüllü kuvveti gönderilmesinin başarıyı o oranda artıracağını söyler fakat derdi başkadır. Eğitimsiz ve kalabalık kuvvetlerle kalıcı başarı sağlanamayacağının farkındadır. Bu kuvvetleri idare edecek rütbeli personele ihtiyaç çok fazladır. Rıza Bey'in emrinde "ancak beş zâbit ve üç bini mütecaviz kuvvet vardır. İdare pek güçdür. Yağmagerliklerine meydan vermemek içün bu kuvveti biraz tanzime"[227] mecburdur. Bundan dolayı da "Bize lazım olan bir kuvvet varsa o da hiç olmazsa bir alay nizamiye ve iki batarya dağ topudur. Bu kıtaat-ı nizamiye bizim ile beraber gönderilir ise işgal ettiğimiz yerlerin ahalisi hemen kâmilen denecek derecede bize iltihak eder"[228] derken, gerçeği saklayamaz.

Nihayet, Yakup Cemil, gönüllü kuvvetiyle Borçka'ya gelir. "İki bin kişi kadar olan bu müfreze o devirde muvazzaf kıtalarımızda

bulunmayacak kadar mükemmel surette teslih ve techiz (*silahlandırılmış ve donatılmıştı*) edilmişti. Gece geç vakit gelen bu kalabalık misafirler Borçka'daki Rus süvari kışlasına yerleştirilmişlerdi. Bu iş bittikten sonra Rıza Bey'le Yakup Cemil Bey arasında gece yarısından sonra müzakereye başlanmıştı. Rıza Bey, Yakup Cemil Bey'e Borçka'da kalmasını ve beraberce hareket edilerek Batum'un zaptını teklif ettiği halde, yeni gelen kuvvetin kumandanı bu teklife katiyen yanaşmak istemiyor ve "İstanbul bile emretse gene kalmam!" diyerek fikrinde ısrar ediyordu. Yakup Cemil Bey'in bu hareketi de gösteriyordu ki Teşkilat-ı Mahsusa vücuda getirmiş olduğu kuvvetleri ne suretle ve ne maksatla kullanacağını bilemiyordu. Daha doğrusu bu kuvvetleri idareden acizdi. Eline bir müfreze geçiren, kendi başına bir kumandan kesiliyor ve o kuvveti sarf ederek kendi bildiği gibi bir şöhret kazanmak hevesine düşüyordu. Süleyman Askerî Bey'in verdiği talimatı hiçbir kimse nazar-ı dikkate almıyordu. Teşekkül eden çeteler, düşmanın geri hatlarını iz'ac etmek (*bunaltmak*) için kullanılacakken, onlar şu veya bu mevkii zapt ederek kumandanını orasının fatihi diye tanıttırmaya hâdim (*yarayan*) olmak üzere ileri sürülüyordu."[229]

Nitekim Yakup Cemil, kendi bildiğini yapmaktan geri durmayacaktır. Siyasetin hislere, günlük zaferlere dayalı stratejisiyle hareket edilerek, askerî şartların buna uydurulmaya çalışılması zafer değil ağır yenilgilere sebep olacak, giderilmesi imkânsız hasarlar doğuracak ve bunu da bizzat siyaset yaparken komutanlığa soyunanlar yaşayarak görecekler, ancak zararını bütün bir millet, devlet çekecektir.

Enver Paşa'nın nizamiye taburlarıyla, 2 dağ topu bölüğünü Artvin koluna vermesini yanlış bulan Rıza Bey, Batum ele geçirilmedikçe bu kuvvetin hiçbir işe yaramayacağı kanaatini burada da tekrarlar. Onun düşüncesinde, Kafkasya ihtilâlinin kanal başı Batum'dur. Burası zapt edildiği gün bütün Gürcistan'ın tamamıyla bize katılacağına inancı tamdır. O kadar kendi zaferine inanmıştır ki Artvin koluna giden kuvvet kendi emrine verilir, diğer istedikleri de karşılanırsa hem Batum'u teslim alacak hem de Kars'ın tam anlamıyla arkasını çevirmesi çok kolay gerçekleşecektir.

Rıza Bey'in emrindeki kuvvetin mevcudu 3000'den fazladır. Nail Bey, Teğmen Ramiz ve kendisinden oluşan komuta heyeti bu kuvveti idare etmektedir. "İşe yarar üç subayla" işler yürütülmektedir. Üç kola ayrılan kuvvetlerden ilki, Acara tarafında görevlidir. Burada Ruslarla çarpışmakta, halka silah dağıtarak milis teşkilatının tamamlanmasına çaba göstermektedir. Buradaki milis teşkilatının personel sayısı 1000'den fazladır. Kolun görevi Çürüksu ile birleşerek Batum'un Kütayis hattını kesmektir. Diğer kol Batum'un kuşatılmasını tamamlamak için Çoruh nehrinin sağ tarafında Macahal'e, Espr'e kadar ilerleyerek geçitleri tutmuştur. Üçüncü kol ise Çoruh'un sol kıyısında Mervit'ten Makrayel'e kadar gereken noktalara hâkim vaziyette, diğer kuvvetlerin geri çekilme hattını korumaktadır. Bu güzel tabloyu bozan sözleri Rıza Bey'e sona saklamıştır. "Düşmanı başkaca bu cihetten çevirmek için pek çok uğraşıyoruz. Bu kuvvete mukabil, düşmanın teşkilatı Ermeni ve Rumlardan mürekkeb çetelerle bunlara zahîr (*yardımcı*) olmak üzere epeyce mühim piyade ve topçusu ve mitralyözü vardır."[230] Elindeki piyade kuvvetini destekleyecek topu, makineli tüfeği olmayan Rıza Bey'in, Batum'u fetheden kahraman olarak tarihe geçme sevdası gerçeklerle o kadar zıt durumdadır ki ileride düşülen iç karartıcı manzaraları yaşarken bu anları hiç hatırlamayacaktır.

Yarbay Stange komutasındaki Müfreze, 18 Aralık günü Borçka'dadır. Rıza Bey'e bağlı çeteler bir iki tepeyi kaybetmiş, Rusların top ve makineli tüfekle ateşleri karşısında moralleri bozulmuştur. Rusların taze kuvvetlerin takviyesiyle yaptıkları şiddetli taarruzlar Rıza Bey'in "çete–gönüllü" kuvvetlerini perişan etmektedir. Yarbay Stange emrindeki nizami kuvvetlerle yardıma koşar.[231] Ancak, 10. Kolordu Komutanlığı, Müfrezeye, çetelere yardımın bir kenara bırakılıp ivedi Artvin'e hareket edilmesini emreder.[232] Rıza Bey, mevcut durumu şu sözlerle İstanbul'a anlatır: "Dün pek perişan bir halde ricat edildi. Alay bize saadet getirecek yerde felaket getirdi. Gündüz düşmanın şiddetli taarruzu ve başlıca rüesânın (*reislerin*) şehâdeti mühim vaziyete girmek üzere ilerlemiş olan Alayın gece geriye hareketi efradın kuvve-i maneviyesini kırdı, ric'ati meydana getirdi."[233]

Bu sırada durum o kadar karışmıştır ki Müfrezenin bütün ağırlıkları Borçka'da toplanmıştır. Müfrezenin nakliye kolu da olmadığından Hopa'ya çıkan bir aylık erzak Müfrezeye sevk edilemediği gibi birliklerin bütün ağırlık hayvanlarını göndermek de uygun düşmez. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de bu sırada Genelkurmay Başkanı Vekilinin, eğer düşmanla karşılaştılarsa, muharebenin nasıl geliştiğini hemen bildirmesine dair emrini Yarbay Stange'ye iletir.[234]

Müfreze, 21 Aralık günü Artvin'e ulaşır. Burada 10. Kolordudan görev emrini alır. Buna göre, 10. Kolordu Ruslara saldıracağından, Yarbay Stange Müfrezesi Oltu tarafında, düşmanın sağını tehdit edecektir. Gidilecek yer kar altındadır. Yollar, değil hayvanların, insanların bile tek başlarına hareket etmelerine izin vermeyecek haldedir.[235] Bunun üzerine Müfrezeye yeni görevi bildirilir. Müfreze, Ardahan üzerine yürüyecek, Rus kuvvetlerine taarruz ve baskınlar yapılacaktır. Dr. Bahaddin Şâkir ve Yakup Cemil çeteleri, Artvin'de bulunan nizamiye Milo Hudut Taburu, Yarbay Stange Müfrezesinin emrine verilirler.

Dr. Bahaddin Şâkir ve Yakup Cemil çeteleri Rusların karşısında savunma konumundadırlar. Gayrinizami harp görevi bir kenara itilen çeteler "karın pek fazla olmasından geceleri münasip kuvveti düşman karşısına terk ile mütebakî civar köylere çekilmekde idiler. Çünki üzerlerinde kaput vesaire yoktu."[236] Yarbay Stange, çetelere Ardahan'a yönelik hareketin ilk emrini 23 Aralık'ta yayınlar. Harekât şekillerini, sorumluluk alanlarını, görevlerini ayrıntılı olarak bildirir.[237] Aynı gün Dr. Bahaddin Şâkir de Talat Bey'e, "Teşkilat-ı Mahsusa Reisi" imzasıyla gönderdiği yazıda, Yarbay Stange Müfrezesinin emrine verilme işini kabul etmez bir ifadeyle "teşkilat-ı mahsusa taburları Stange Bey'le beraber tevhid-i harekât etdi" cümlesini kullanır.[238] Cephane eksikliği dışında bir noksanlarının olmadığını kesin bir dille söyler. Silah ve cephane probleminin en büyük sebebi de ona göre "Rıza Bey'in hodbinliğidir". Buna rağmen kendisinin azimle çalıştığını belirtirken, kişisel çatışmanın etkisinden kurtulamadığını açığa vurur.

24 Aralık'ta, Müfreze Artvin'den hareket eder. İlk hedef Yalnızçam geçidini ele geçirmektir. Aynı gün 10. Kolordu Oltu'ya girer.

Yarbay Stange, Müfrezeye yayınladığı emirde, yarın düşmana saldırılacağını duyurur. 25 Aralık'ta harekete geçilir. Topçular, geçidi tutan Rusları dövmek üzere konuşlanmaları belirlenen tepeye çıkamazlar. "Çünkü o kadar kar vardı ki şosede bile bir müddet çalışıldıktan sonra ancak piyadeler teker teker geçebilirlerdi."[239] Çetelerin ilk saldırısı, Rus topçusunun ateşi altında erir gider. Yerlerine Müfrezenin taburları gönderilirse de kardan, tipiden göz gözü görmez hale gelince başarılı olunamaz.

Bu sırada, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Rıza Bey kuvvetlerinin ellerinde bulunan Avusturya tüfeklerinin cephanelerinin tükendiğini, iğneleri ve tırnakları bozulup onarılamayan "muaddel martini" tüfeklerin kullanılamadığını İstanbul'a bildirerek durumun vahametini anlatmaktadır.[240] Avusturya tüfeklerinin cephanesi İstanbul'da da yoktur. Diğer cins tüfeklerin eksikleri giderilebilecektir. Teşkilat-ı Mahsusa Şubesine bakan Merkez Komutanı Yarbay Cevat, Trabzon Valisine bu bilgiyi aktarırken, emir komuta düzenindeki vurdumduymazlığı ortaya koyan cümleleri meseleyi de açıklamaktadır: "Rıza Bey nerededir? Vaziyeti, harekâtı, icraatı hakkında her gün muntazaman ma'lûmat verilecekdi. Hâlbuki birkaç gündür ma'lûmat verilmiyor."[241]

Hopa'daki erzakın Müfrezeye getirtilmesi de büyük mesele teşkil eder. Nakliye kolu olmadığı gibi büyük ağırlık hayvanlarını göndermek de uygun değildir. Çünkü gidip gelmeleri on gün sürecektir ki bu sırada Müfrezenin durumunun ne olacağı da bilinmemektedir. Bu şartlar altında, Yarbay Stange, 27 Aralık günü "geçide çete efradıyla beraber taarruz edeceği"ni belirten, Müfrezenin harekât planını içeren emrini 26 Aralık günü yayınlar. Hareket istikameti anayol üzerindeki Ardahan'dır.[242] Açık fakat çok soğuk bir havada, Müfreze harekete geçer. Bu sırada Rusların Yalnızçam geçidini boşaltarak, Ardahan'a geri çekildikleri haberi alınır. Birlikler, muharebe yapmadan Yalnızçam geçidini geçerek, buranın gerisinde bulunan yanmış haldeki Rus kışlasına varırlar. Artvin'de dağınık vaziyetteki unsurlarını toplayan Milo Hudut Taburu da burada Müfrezeye katılır.

Ardahan'a yönelen hareket için keşif timleri çıkarılır. Süvarilerin yanı sıra, Müfrezede görevli Alman Teğmen Fon Braun ile Topçu

subayı Hüsnü'ye, Ardahan'a çekilen Rusların durumuna dair bilgi toplamak ve keşif emri verilir. Keşif subayları, Ardahan'a üç saatlik mesafedeki Şadvan köyünden kaleme aldıkları raporda, Rusların 1200 piyade, 800 Kazak süvarisi, yedi seri ateşli ve kalkanlı sahra ve iki dağ topuyla Ardahan'a çekildikleri bilgisini Müfrezeye iletirler.[243] Gelen bilgilerin ardından Yarbay Stange, Müfrezeye 28 Aralık günü Ardahan'a taarruz emrine ilişkin yeni, detaylı bir emir yayınlar. Emirde "kuva-yı aslîyemizden (*asıl kuvvetlerimizden*) bir haber yoktur"[244] ifadesi dikkat çekicidir. Taarruza hazırlanan Müfreze, köylerde erzak temin etmekte sıkıntı yaşamıyor ancak "çok soğuk vardı, hayvan üzerinde yarım saat gitmek mümkün olmuyordu".[245]

Yarbay Stange komutasındaki Müfreze, 28 Aralık 1914 günü, Ardahan'ı ele geçirmek üzere sabah saat 07.30'da Kenzötamal'dan harekete geçer. Etraf bir iki metre karla kaplı, hava açık ancak o derece soğuktur ki askerlerin saçları, sakalları, bıyıkları; hayvanların ise bütün kılları buz içindedir.[246] Yollardaki karları, Ruslar kızaklarla ezdikleri için yürüyüş esnasında sıkıntı yaşanmamaktadır. Öncü kuvvetler küçük çaplı çatışmalara girerek, Müfreze komutanlığına rapor ederler. Gönüllü süvarilerinden ve çetelerden ise hiç rapor gelmez. Bu sırada önemli bir gelişme olur. Trabzon Çıkarma Komutanlığı, Müfrezenin makineli tüfek bölüğünün 40 askerle ancak hayvanları olmadan Trabzon'a geldiğini özel bir süvari kuryeyle bildirir. Hemen makineli tüfek bölüğünün kayıklarla Hopa'ya taşınması cevabı verilir.

"Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Rıza Bey'in" "Müfreze Kumandanı Şitange Bey'e" hitaplı 27 Aralık tarihli yazısı da bugün ulaşır.[247] Rusların, bölgede kuvvetlerinin üzerine şiddetli saldırılarının sürdüğünü belirten Rıza Bey, iki üç gün daha dayanabileceklerini, eğer nizamiye birlikleri gelmezse tehlikenin baş göstereceğini söylemektedir. Yarbay Stange, Hopa'ya gelecek olan makineli tüfek bölüğünün hızla Borçka'ya aldırılıp orada kullanılmasını, erzakın da kayıkla Artvin'e sevk edilmesi emrini verir. Rıza Bey, yine de ertesi gün aynı kapsamda, daha ayrıntılı ve tehdit dolu bir yazıyı İstanbul'a yazacaktır.

Emrindeki düzensiz ve eğitimsiz kuvvetlerle, Rus düzenli ordusuyla muharebeye, neredeyse gözü kapalı koşan, hayâlperest Rıza Bey çok zor durumdadır. Büyük bir acz içinde kıvranmaktadır. 3. Ordu Komutanlığına, 28 Aralık'ta gönderdiği şifrede yardım çığlığı atarken, sorumluluğu da üstünden atan bir tavır sergiler. Her ne olursa olsun, en geç iki bilemediniz üç gün içinde top ve makineli tüfekli birlikler geçitleri tutmadıkları takdirde, kendi kuvvetleriyle bunu başarmasının mümkün olmadığını itiraf eder.[248] İstanbul'a gönderdiği yazıda ise şikâyetlerini sıralarken, her tarafa ettiği feryada rağmen "asker hususunda" yardım göremediğini, yalnız bırakıldığını öne sürer.[249] O, bu engellere rağmen, eldeki kuvvetleriyle Çoruh'un sağ ve sol bölgesinde oluşturduğu hatla, ordunun genel durumu için hayati önem taşıyan bir bölgeyi tutmuş, ancak şiddetli Rus saldırıları karşısında iki gün dayanabilecek gücü kalmıştır. "Bugünkü perişan mevcudumla düşmanın bütün savlet (*saldırı*) ve şiddetine karşı ancak bir iki gün daha mevzii muhafazaya muktedir olacağımı kumandanlığa tekrar arz etdim. Yine tekrar ediyorum, şu birkaç gün zarfında buraya hiç olmazsa bir alay süvari, iki cebel bataryasıyla bir kıt'a nizamiye gelmez ise hafazanallah (*Allah saklasın*) felaket muhakkakdır."[250]

Rıza Bey, işte bu durumdayken, eğer istediği kuvvetler gelirse bu bölgeyi onlara bırakarak "perişan mevcuduyla" Acara bölgesine geçip, burada operasyon yapmak sevdasındadır. "Açara mıntıkasına geçerek şimdiye kadar orada teslih ettiğimiz bin beş yüz Acaralı ile Çürüksu mıntıkasını teşkilata rabta ve dün mevsûkan (*inanılır*) haber aldığıma nazaran hazır bulunan ve silah bekleyen Hıristiyan Gürcüleriyle birleşerek bütün şimendifer hatlarını ve sâireyi tutarak asıl düşman ordusunun felaketini ihzar etmiş olurum. Külliyetli bomba, dinamit yaptırdım."[251] Rıza Bey, Kafkas İhtilâl Cemiyetinin amacını ve kendisinin yerine getirmesi gereken görevini yeni hatırlıyor, ancak şartlar artık çok değişmiştir. Kısa zamanda, Binbaşı Süleyman Askerî'nin öngörüsündeki haklılığı ortaya çıkmıştır. Rus ordusuna cepheden saldırmanın kaçınılmaz felaketini yaşayan Rıza Bey, bu durumdan sıyrılmanın yollarını aramaktadır. Acara'da operasyon yapmaya çok hevesli olan Rıza

Bey, içinde bulunduğu gerçeklikten kaçarken, yazısındaki hemen bir alt maddede çelişkiye düştüğünün farkına bile varmaz. Aynen şöyle söyler: "Yüzlerce Acaralılar silah ve cephane için en müdhiş karlı dağları aşarak Borçka'ya gelmişlerdir. Bîçareleri boş çevirmeye mecbur oldum. Cephanesinin tükenmesinden üç bin Avusturya silahı muattal kalmıştır."[252] Bu haldeyken Acara'da operasyona kalkışmanın mantıklı bir izahını yapmak zordur.

Yazısının devamında Rıza Bey, kendisine vaatlerin dışında İstanbul'dan bir yardım gönderilmediğini öne sürmekte, son Rus saldırılarındaki subay ve asker kayıplarıyla "Makriyel" bölgesindeki hudut taburu ile teşkilat kuvvetlerinin "fena halde zedelendiğini" haber vermektedir. Yaşadığı sıkıntıları, kendisinden başkasının takdir edemeyeceğini de iddia eden Rıza Bey, yazısının sonunda resti çeker. "Muhtaç bulunduğum esliha ve cephane ile fedakâr zâbitân ve küçük zâbitândır. Bunları bir an evvel lutfederseniz avn-i Hakla benden hizmet ümid edebilirsiniz yoksa felaket ve vahamet vardır."[253] Bu yazıya işlem yapan Yarbay Cevat, içerik ilgisi dolayısıyla Karargâh-ı Umûmi İstihbarat Şube Müdürlüğünü bilgilendirir. İstihbarat Şube Müdürlüğü, Trabzon'dan üç jandarma bölüğünün sevki emrini valiliğe yazar. Yarbay Cevat, yazıya "Teşkilat-ı Mahsusaya" notunu düşer. Aralık ayı sonunda Sivas Valisi Muammer Bey, "Teşkilat-ı Mahsusa Reisi" Rıza Bey'in, Borçka'dan kendisine gönderdiği telgrafta Hacı Bey'in bir an önce yanına gönderilmesini istediğini, bunun için izin verilmesini Dâhiliye Nezaretine arz eder.[254]

Müfreze, Ardahan'ı zabta giderken 58 subay, 2896 er, 398 hayvan, üç top ve iki makineli tüfek kuvvetindedir. Genel mevcutları 1000-1500 civarında tahmin edilen "çetelerin" görevlerini Yarbay Stange belirler ve Dr. Bahaddin Şâkir vasıtasıyla tebliğ eder. Buna göre, Yakup Cemil kuvvetleri Ardahan'ın kuzeyinden ve solundan; Veli Bey emrindeki kuvvet ile Yüzbaşı Emin maiyetindeki gönüllü süvariler de güneydoğusundaki sırtlardan hareket edeceklerdir.[255] 29 Aralık günü sabah 10.15'te taarruza geçen Müfreze kuvvetlerinin toplarından biri "kazaen şarapnel" patlayınca elden çıkar. Birlikler verilen emri icraya başlarlar ancak Rus topçusu göz aç-

tırmayacak şiddette ateş etmektedir. "Soğuk son derece idi. Efrâd (*askerler*) ve zâbitân(ın) konuşmak için çeneleri açılmıyordu. Efrad üzerindeki elbise ve saire donmuş bayağı bir odun hâlini almış idi."[256] Yaralanıp da sargı yerine gelenlerin soğuktan donan elbiselerini çıkarmak mümkün olmadığından kesmek gerekiyordu. Zaten karın çokluğundan dolayı yürüyüş zorlukla yapılabilmekteydi. Jandarma Yüzbaşı Emin'in şehit düşmesiyle, gönüllü süvarileri de artık hiçbir iş göremiyorlardı.

29 Aralık 1914 günü hava çok soğuk, etrafta bir, iki metre kar vardır. Karanlık çökmek üzereyken Rusların, Ardahan'ın bazı yerlerinde yangın çıkardıkları görülür. Ruslar, cephanelikleri, erzak depolarını ateşe vererek yağmaya girişmiş ardından geri çekilmeye başlamışlardır. Bunun üzerine, Müfrezenin bütün kuvvetlerine hücum emri verilir ve saat 19.00 sularında Ardahan'a girilir. Karşılaşılan manzara kötüdür. Çünkü Ardahan yanmaktadır. Yarbay Stange, hemen Kars yolunun tutulması ve Rusların hangi yönde çekildiklerinin tespiti emrini verir. Ertesi sabah saat 09.00'da tabur ve bölük komutanlarının karargâha gelmelerini tebliğ eder. Dr. Bahaddin Şâkir aracılığıyla da Yakup Cemil kuvvetlerinin Kütayis yolu civarında emniyet düzeni alarak oradaki evlerde kalmalarını, diğer çetelerin de Ardahan'daki kışlalarda gecelemelerini bildirir.[257] Ardahan çevresine keşif kolları çıkarılır. Griband'da bulunan Milo Hudut Taburundan gönderilen raporda, düşmanın uzaklaşmadığının, yakınlarda bulunduğunun anlaşıldığı belirtilir.[258]

30 Aralık'ta "Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Bahaddin Şâkir ve Müfreze Kumandanı Şitange" imzalarıyla üst komutanlıklara yazılan raporda, birçok harp mühimmatı, istihkâm, telgraf ve telefon malzemeleri, tahıl, eşya, araba, kızak vs. ele geçirildiği bildirilirken şehit ve yaralı sayısı da yer alır. Üç subay, 146 er şehit düşmüş; yedi subay, 404 er yaralanmış, 15 er de kaybolmuştur. "Çetelerden iki zâbitle 20-25 kadar şehit, üçü zâbit 100 kadar yaralı vardı." Ayrıca Ardahan'a ilk kuvvetin kuzeyden içeriye giren Yakup Cemil gönüllülerinin olduğu da raporda belirtilir.[259] 3 Ocak'ta Erzurum Valiliği üzerinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen "Baha Şakir Bey'le Şitange Bey" imzalı raporda, yaralı ve sağlam halde düşmandan 16

esir alındığı kaydedilirken, Müslüman halka yapılan mezalime de ayrıca dikkat çekilmektedir.[260]

"Teşkilat-ı Mahsusaya memur Yarbay Cevat" 31 Aralık'ta, Rıza Bey'in yukarıda geçen yazısına cevap verir.[261] "Cephenizdeki Batum şehri müstahkem olmasa idi elbet işgal ederdiniz" dedikten sonra, askerî anlamda gerçeği hatırlatır. Kesin sonuç ancak Erzurum civarında toplanan Osmanlı Ordusunun zaferiyle alınabilecektir. Bu durumda, kesin darbenin vurulacağı bir yerden kuvvet eksiltmenin mantıklı bir açıklaması olamaz. Ruslar zayıf kuvvetlerini Rıza Bey'in karşısında bırakarak, geriye kalan kuvvetlerini Kars civarına çekmektedirler. Rıza Bey'in yapması gereken Rusların kuvvet çekmelerini engelleyecek hareketler icra etmektir.

Yarbay Cevat, hiçbir bölgeye binler hesabıyla silah verilmediğini vurgulayarak, Rıza Bey'in de bildiği bir gerçeği "Bu hal(in) memlekette silahın nedretinden ileri geldiğini söylemeğe lüzum görmüyorum" sözleriyle vurgular.[262] İhtiyaç duyduğu personel ve silahın gönderileceğini fakat emrine dört subay verildiğini de bu arada hatırlatır. Yarbay Cevat, Rıza Bey'in Müdafaa-i Milliye Cemiyetinden elbise isteyerek "tecavüz-i merci' "de bulunduğunu ancak yine de "gayret ve faaliyetlerine" karşılık olarak iki bin kat elbise gönderilmekte olduğunu yazar. Tabii ki bütün bunlar, şartların zorlaması gereği, istenilen zamanda değil, belirli vakitlerde hayata geçirilebilmektedir.

Rıza Bey'in aynı gün, 31 Aralık'ta yazdığı diğer bir telgrafta, artık gerçeğin saklanacak bir tarafının kalmadığı itiraf edilmektedir.[263] Emrindeki kuvvetlerin muharebe ve emir-komuta bakımından disiplinlerinin durumu hiçbir askerî anlayışla açıklanabilir değildir. Müfrezeler, moral olarak çökmüştür. Subayların azlığından dolayı, dağılan askerlerin tekrar toplanması "müşkil bir şekil almıştır". En dikkat çekici taraf, Acara bölgesine operasyon hayâli kuran Rıza Bey'in emrindeki kuvvetlerin niteliğini açıklayan cümlesidir. "Bugün Batum'dan gelen üç düşman gemisini gören Makriyel mıntıkasındaki kuvvetimiz, kâmilen dağılmış ve akşama kadar

ancak yüz nefer toplanabilmiştir."[264] Bu durumdan kurtulmanın yolu ise Rıza Bey'e göre, bölgeye nizamiye kuvvetlerinin gelmesinden geçmektedir.

3. Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrelerde Rıza Bey, berbat durumu daha açıkça söyler. Artvin Ardahan yolunu ve hareket üssünü korumak esas görevi olduğu halde, elindeki kuvvetlerle her türlü vasıtalarla donatılmış Rus kuvvetlerinin önünde, mevkilerini muhafaza imkânı kalmamıştır. Çünkü "en mühim iki tepe düşmanın eline geçmiştir. Kuvvetlerin, hemen heyet-i umûmiyesi birden firar etmekdedir".[265] Burada dikkati çeken Rıza Bey'in "komutan" sıfatıyla içinde bulunduğu şartlardan çıkacak askerî hamleleri yapmaktan aciz oluşudur. Şu sözleri, bunu açıkça göz önüne sermektedir: "Yarınki taarruzu def' edecek vesâite mâlik değiliz. Yarın Artvin tarîki yahut üss-ül-harekemizin (*askerî harekât başlangıç noktası*) maazallahi Teâla düşmanın eline geçeceği maruzdur. Bu ahval karşısında hatt-ı hareketimizin tayini emrine muntazırım."[266] Bir komutan düşünülsün ki ertesi günü kendi sorumluluğundaki mevkilerin düşman eline geçeceğini görmesine rağmen üst komutanlıktan hareket tarzına dair emir bekliyor. Bunun açıklaması yetersizlik olduğu kadar, sorumluluktan da kaçmaktır. Oysa hayâllerde Batum'u fethetmek sevdası vardı.

Aralık ayının sonuna gelindiğinde, Dr. Bahaddin Şâkir, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e "en kavi teşkilata sahip olduğu" kanaatini tekrarlar.[267] Yalnız bu teşkilatın "kavi"liğine rağmen silah ve cephane eksikliği Dr. Bahaddin Şâkir'i üzmektedir. Oysa bu teşkilatın müfrezeleriyle İran'da Ruslar perişan edilmiştir. Ruslar, işte bu yenilginin intikamını, Rumiye civarındaki köylerde silahsız Müslüman halkı katlederek çıkarmaktadırlar. Talat Bey'e önerisi, bu insanlık dışı eylemlerin basın yoluyla duyurulmasıdır.[268] Bu arada Yarbay Halil'in, Irak Cephesine gitmesiyle boşalan İstanbul Merkez Komutanlığına Yarbay Cevat tayin edilir. O da aynı selefi gibi ikiz görev olarak Harbiye Nezareti Teşkilat-ı Mahsusa Şubesine bakacaktır.

Ocak 1915

1 Ocak 1915

Dr. Bahaddin Şâkir ve Yakup Cemil, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e 1 Ocak 1915 tarihli telgrafla Ardahan'ı zaptettiklerini müjdelerler. Zaferin kazanılmasında, Talat Bey'in rolünü ifade etmekten kendilerini alamazlar. Başarılarının arkasında, "Çerkes, Gürcü ve Lazlardan Müdafaa-i Milliye tarafından emriniz üzerine teçhiz edilen efraddan çok istifade etmeleri" vardır.[269] Böylesine faydalı bir organizasyonun devamı için de Talat Bey'den ilgili vilayetlere emir vermesini, toplanacak kuvvetlerin Merkez Komutanlığında donatıldıktan sonra, Hopa üzerinden bölgeye gönderilmesini rica ederler.

Ardahan'da hava açık fakat çok soğuktur. Müfreze, Ardahan'a yerleşme faaliyetlerini sürdürmektedir. Müfreze Komutanı Yarbay Stange, yayınladığı emirle birliklerin görevlerini belirler. Öncelik mevzilerde soğuktan korunmaktır. "Taburlar bulundukları mevzilerde soğuktan muhafaza içün siperler dâhilinde mahall-i mahfuza (*gizlenmiş yerler*) yapıp ot ve saire ile istirahatlarını temin edeceklerdir."[270] Ardahan'dan Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta Yarbay Stange, "Ardahan'ı aldık, fakat hasta, mecruh, şehid çok zayiatımız vardır"[271] dedikten sonra, burada fazla kalamayacaklarını hissettirir. Çünkü Ruslar, Kars–Ahılkelek yolları istikametinde kuşatma vaziyeti almaktadırlar. Kars'tan imdat kuvvetleri gelmesi kuvvetli ihtimaldir. "Eldeki kuvvet ve esliha ile Ardahan'ı müdafaa mümkün değildir."[272] Yarbay Stange'nin bu duruma getirdiği çözüm, gerçeklerin çok uzağındadır. 10. Kolordudan iki tabur piyade, bir batarya sahra topu, iki makineli tüfek en kısa sürede Ardahan'a gelip onun emrine girmelidirler.

2 Ocak 1915

"Teşkilat-ı Mahsusa Reisi" Rıza Bey zor durumdadır. Ruslar, bütün cephe boyunca, Rıza Bey kuvvetlerinin yukarıda belirtilen

mevzilerine saldırıya geçmişlerdir. Özellikle top ve makineli tüfek ateşleri karşısında çaresiz vaziyette kalmıştır. Yarbay Stange'ye, eğer iki üç gün içinde nizami kuvvet gelmezse bütün yolların düşman eline geçmesinin kaçınılmaz olacağı uyarısını yapar. Ancak Yarbay Stange'den gelen cevap onun beklediği gibi değildir. Müfreze Komutanı, Rıza Bey'den makineli tüfekler oraya ulaşmışsa kayıklarla Artvin'e, buradan da kızak veya arabayla Ardahan'a göndermesini; Borçka'dan çekilecek olursa iki topu ve piyadeleri hemen iade etmesini ister.[273]

Rıza Bey, bu kez Trabzon Valiliği üzerinden Dâhiliye Nezaretine, yardım edilmediği takdirde Hopa'nın Ruslar tarafından işgal edilme tehlikesiyle karşılaşacağını telgrafında yazar. 3. Ordu Komutanlığına kuvvetlerin hemen tamamının firar ettiğini söylerken, Talat Bey'e "askerlerin kahramanca müdafaa" yaptıklarından söz etmektedir.[274] Firarlarını ise "düşmanın fâik (*üstün*) kuvvetine ve her iki taraftan top ateşine maruz kalmasına binaen mecburen" yapılmış bir hareket olarak takdim eder. Rus donanmasının da muharebelere katılması askerî moral gücünü yıktığından dolayı, "donanmanın yardımıyla" düşman saldırısı püskürtülmezse, "erzak, mühimmat ve malzeme deposu" Hopa'nın elden çıkması tehlikesiyle karşı karşıya kalınacaktır. Bu da bölgedeki bütün kuvvetlerin, çok büyük sıkıntılara düşmesi demektir. Çünkü Hopa, özellikle 3. Tümenin levazım malzemelerinin, mühimmatının olduğu gibi, Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerinin de depo yeridir ve elde tutulması bir hayat memat meselesidir.[275] Kuvvetlerinin büyük kısmının firarından dolayı, artık esaslı bir savunma hattını kurmak da mümkün değildir.[276]

Askerlerinin kahramanca savunma yaptıklarından söz eden Rıza Bey, Talat Bey'e gönderdiği yukarıdaki telgrafıyla aynı tarihli (2 Ocak 1915) "mahrem ve mühim ve müsta'cel" şifresinde ise farklı bir tavır sergiler. Bu kez "bütün kuvvetlerimiz firar etmekde olduğundan ne Artvin Ardahan yolunu ne de işgal etmiş bulunduğumuz mevâzı'ı (*mevzileri*) muhafazaya muktediriz" demektedir.[277] Hopa'nın lojistik destek bakımından hayati konumunu yine öne sürmekte, ancak bu sefer işin hissi tarafına vurgu yapmakta-

dır. "Terk etmeğe mecbur bulunduğumuz bütün köy ve kasabaları düşman yakmakda ve yüz binlerce ehl-i İslâm kadın ve çocuk dağlarda aç ve sefil kaçmakda, yakalananlar Rusların ayakları altında ezilmekde, ırz ve namusu mahv olmaktadır."[278] Onun bu kadar feryadına rağmen "iki tabur" bile gönderilmemesinden dolayı bu acılar yaşanmakta, manzara karşısında yürekler parçalanmaktadır.

Rıza Bey'in anlattığı bu acıklı manzarayı okuyan Talat Bey'in cevabı, başka bir değerlendirmeye yer bırakmayacak kadar açıktır. "Enver Paşa, Sarıkamış cihetinde Ordu kumandasını bizzat idare etmek suretiyle harp etmekdedir. Henüz kendisiyle tesis-i muhabere edilemedi. Buradan asker sevkine imkân yoktur. Çünki Amiral muhafazasını deruhde etmiyor. Siz, Ardahan'dan kuvvet alabilirsiniz. Ora ile temin-i muvasalaya (*ulaşmaya*) çalışınız. Telaşa ve beyhude feryadlara lüzum yoktur. İmkânsızlık karşısında, imkân dairesinde çalışmak sizin gibi müteşebbise yakışır."[279] Burada Amiral Souchon'un sorumluluk almaması da dikkati çekmektedir.

3 Ocak 1915

Teşkilat-ı Mahsusa "efrad ve zâbitânına" erzak sevki de idari bir mesele olur. Sivas Valisi Muammer Bey, kendi sorumluluk bölgesinden gönderilen erzakın Erzurum sınırına yani Refahiye'ye kadar götürüleceğini, buradan öteye sevkin Erzurum Valiliğince gerçekleştirilmesinin icap ettiğini Dâhiliye Nezaretine 3 Ocak 1915 tarihli şifresinde yazar.[280] Eğer Refahiye'den bu erzaklar alınmazsa, personel sevkinde de aksaklıklar yaşanacaktır. Hayati önem taşıyan lojistik destek faaliyetindeki bu düzensizliğin, cephede savaş gücü zaten sınırlı olan söz konusu birlikler üzerindeki olumsuz baskısı çok şiddetle hissedilecektir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ise aynı gün Dâhiliye Nezaretine, Yarbay Stange'nin istediği Üsteğmen Adil ile Teğmen Celaleddin'in, şimdilik Rıza Bey'in maiyetine verilmesi gereken emrin bir an önce verilmesini yazıyordu.[281] 11 Ocak tarihli şifreli telgrafında konuyu yeniden gündeme getirecek ve emrin verilmesinin hızlandırılmasını Rıza Bey'e dayanarak tekrarlayacaktır.[282] Genelkurmay Özlük İşleri Müdürlüğü söz konu-

su personelin istihdamı için ilgililere gereken emrin verilmesini 12 Ocak'ta yazar,[283] Yarbay Cevat da 13 Ocak'ta Rıza Bey'e girişimde bulunulduğunu bildirir.[284]

Yarbay Stange Müfrezesinin 3 Ocak'ta genel mevcudu 47 subay, 2317 asker, 383 hayvan, üç top ve Ruslardan ele geçirilen iki makineli tüfekten ibarettir. "Çete efradının kuvveti layıkıyla bilinemiyordu. Çünkü bir kısım çetenin silahları alınmış (Ardahan ve civar köylerine verilecekmiş) bilahire bu da olamadı. Bu sebepten teşkilat(tan) hakîki kuvve almak mümkün olamıyordu. Tahmini olarak 600-800'den fazla kuvvetleri yoktu."[285]

Kütayis, Şavşat, Ardahan yolu girişinde Yakup Cemil çetesiyle bir dağ topu ve Milo hudut Taburundan bir bölük mevzi almıştır. Dr. Bahaddin Şâkir, Küçükcincerob'da 150 kadar Kazak süvarisinin köyü işgal ettiğini, buranın mutlaka ele geçirilmesinin uygun olacağına dair fikrini Yarbay Stange'ye iletir. Bunu yapabilmek için istediği ise "Yakup Cemil Bey'in yanındaki top orada elzem değilse, muvakkat (*geçici*) bir zaman için buraya gönderilip"[286] piyadenin desteklenmesidir. İsteğin bildirildiği topçu komutanı, teklifi uygun bulmaz ve Dr. Bahaddin Şâkir'in bu arzusu yerine getirilmez. Tabii burada öncelik meselesinin ve şahsiliklerin ne derece öne geçtiğini görmezden gelmenin imkânı yoktur. Çünkü bu sırada, "bir bölük piyade, elli kadar süvari yol kolunda Yakup Cemil Bey müfrezesinin soluna ilerliyor(du)."[287] Aynı zamanda sol kanadına doğru giden yol üzerinde bir süvari alayı da at binmiş halde hazır bulunmaktaydı.[288]

Rus süvarileri, Ardahan'ın güneybatısından gönüllü süvarilerine karşı harekete geçerler. Gönüllü süvarilerin mevcudu 100 civarındadır. "Mızrakları olmadığı gibi, ekserisinin kılıncı da yoktu."[289] Çaresiz bir şekilde Ardahan'a çekilirken, Rus süvarilerinin bir kısmı da onların peşinden kasabaya girerlerse de Kayabaşı'ndaki bölüklerle, perakende askerler yetişip bunları püskürtürler. Ancak Küçükcincerob tarafından uzaktan top sesleri gelmektedir. Müfrezedekiler, bunu "bizim 10. Kolordunun harp etmekte olduğu ihtimali" sayarlar. Zira Dr. Bahaddin Şâkir, Müfreze Komutanlığına gönderdiği raporda "yol üzerinde ilerleyen gönüllü

müfreze zâbitinin gönderdiği habere nazaran Cincerob ve Alagöz istikametinde atılan toplar(ın) bizim Onuncu Kolordunun olduğu bildiriliyor" der.[290] Yanıldıklarını anlamaları uzun sürmez. Ruslar, Ardahan'ın güneyinde Küçükcincerob'dan sahra toplarının desteğiyle bütün kuvvetleriyle taarruza başlamış, aynı zamanda Kars yolundan da harekete geçmişlerdir.

Öğleden sonra saat 17.00'de Müfreze Ardahan'dan geri çekilmeye başlar. Birlikler sabahleyin mevzilerini çantasız olarak işgal ettiklerinden dolayı, geri çekilme yaşanırken çantalar ve diğer malzemeler Ardahan'da kalır. Büyük bir karışıklık çıkar. "Alay sancağı muhafızlarıyla beraber şüheda miyanında (*şehitler arasında*) yırtılmış olduğu halde kaldı. Kazaklar bu karışıklıktan sonra Müfrezeyi takib etdi. Kar çok, yol yok, civar köylüler de askerle beraber hicret ediyordu."[291]

Nail Bey, bu sırada Borçka yakınlarındaki Çifteköprü köyündedir. Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e yazdığı şifrede dile getirdiği hususlar, aslında gerçekçi özeleştiridir. Öyle ki şifreyi ileten Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, "mündericatı irâe-i hâle (*hali göstermeye*) delil olmakla icra-yı icâbı (*icabının uygulanması*)" demekten kendini alamaz. Nail Bey, şunları söyler: "Daha büyük cinayetlere meydan verilmemek içün evvela şunu söyleyeyim ki ne Rıza Bey ve ne de bendeniz bu işin ehli değiliz. Çünki elimizdeki kuvveti güzel kullanmış olsa idik eldeki kuvvetle her şey yapılabilir idi. Vali Bey'in himmetiyle daima yiyecek ve giyeceğimiz gönderiliyor iken bir intizamsızlık yüzünden askerimiz aç, çıplak, yalınayak geceli gündüzlü dağ başlarında örtüsüz vazife görmekde bîtâb olarak bugün nısfından (*yarısından*) ziyadesi firar etdi. Bu firar bugün bizi galibiyetden mağlubiyete düşürdü ve olacağı da bu idi. Şimdiye kadar işgal etdiğimiz mahallerden çekilmekliğimiz hasebiyle binlerce Acaralının Rus kılıcı altında inlemesine hânmânının (*ocaklarının*) sönmesine sebep verilmişdir. Bu işde yapılması icâb eden hareket bugün yapılarak Hopa yolu berren (*karadan*) de düşmana güşâde edildi (*açıldı*). Buraya kuvvetli nizamiye kıtaatı gönderilerek bizlerin yerlerine ehil ve civan zâtlar gönderilmezse yarın Hopa değil Rize'ye kadar bütün teb'a-i Müslime Rus çizmeleri altında can ve-

recekdir ve hatta tehlike pek büyükdür. Zira Ordunun da bizim intizamsızlığımızın kurbanı olmasından korkuyorum. Vakit ziya etmeksizin sevk edilecek mücehhez (*donanımlı*) ve muntazam bir kıt'a-i nizamiyenin bu keşmekeşin önünü alabileceğinden ümidvarım. Vatanperverliğinize istinaden arz ederim efendim."[292] Nail Bey'in özeleştirileri dikkate alınacak, ileride görüleceği gibi, Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetleri askerî kuruluş düzenine geçirilirken, "ehil olmayanlar" yer almayacaklardır.

4-5 Ocak 1915

Sabaha karşı Şavket'e ulaşan Müfreze burada toparlanmaya çalışır. Ardanuç–Ardahan yolu üzerindeki Yalnızçam geçidinin Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerince tutulması için, bu sırada Ardanuç'a gitmiş olan Dr. Bahaddin Şâkir'e emir verilir. Dr. Bahaddin Şâkir'in çok güvendiği kuvvetlerinin geri çekilme esnasındaki halleri "Müfrezenin ceridesinde" şöyle anlatılır: "Ricatden sonra zaten olmayan çete efradı hemen kâmilen dağılmış, öteye beriye firar ediyordu. Nizamiyeden de pek az olarak bu fi'ile iştirak eden bulunuyordu. Bu sebebden Ardanuş ve daha münasib sâir mahallere vesikasız efradın derdestleri içün telefon edilmekle beraber münasib mahallere de sâbit ve seyyar devriyeler çıkarılmışdı."[293]

Cerideye yansıyan en ilgi çekici bilgi Yakup Cemil'le ilgili olan satırlardadır. "Yakup Cemil Bey'in çeteleri pek az kalmış olduğundan Şavket civarında (...) toplanabilmeleri içün oraya bırakılmıştı. Yakup Cemil Bey'in yerine de Halid Bey tayin olunmuştu. Zira Yakup Cemil Bey, İstanbul'a dönmüştü."[294] Böylece Doğu Cephesinde büyük kahraman olmak üzere bölgeye gelen Yakup Cemil Bey'in macerası yaklaşık yirmi gün kadar sürmüş, ceridede açıklandığı gibi 5 Ocak 1915'te geride yaklaşık 70-80 mevcutlu perişan bir kuvvet bırakarak çekip gitmiştir.

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, hâlâ Rıza Bey'i ayakta tutma uğraşısındadır. Canik Sancağından Trabzon'a Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerine katılmak üzere gönderilen 250 "efrad"dan ihtiyacı karşılayamadığından dolayı şikâyetçidir. "Canik sancağından ge-

len efradın bir kısmının hizmet yerine mazarratı görüldü. Çünki harbe girmemek, firar etmek, mecruh düşen reislerini soymak, reislerine karşı evzâ-ı serkeşânede (*itaatsiz davranışlarda*) bulunmak hep Canik çetelerinde görüldü. Biz vatan ve millet içün ölecek âdem isteriz. Çapulculara ihtiyacımız yoktur."[295] Onun ihtiyacı subay, düzenli birlik, top ve cephanedir. Donanma Trabzon kıyılarında görülmeli, Giresun'daki Seyyar Jandarma Taburunun iki bölüğü subaylarıyla birlikte Rıza Bey'in emrine gönderilmesi için ilgililere gereken talimat verilmelidir. Bu talepleri Dâhiliye Nezaretinedir.[296] İki gün sonra 7 Ocak 1915 tarihli yazısında ise, 500 kadar "serdengeçti"yle 500 tüfek, yeterince cephane, erzak, elbise ve altmışa yakın binek hayvanını deniz yoluyla Rıza Bey'e gönderdiğini Dâhiliye Nezaretine bildirecektir.[297] Ünye, Giresun ve Ordu'dan yola çıkarılan 1300 kişilik gönüllü grubu da geldiklerinde sevk edileceklerdir ancak silah olmayınca bunlar bir iş göremeyeceklerdir. O halde en kısa sürede en az 3000 mavzerle beraber, birkaç küçük dağ topu ve mitralyöz gönderilmesini, "ehemmiyet-i mahsusa" ile Vali Cemal Azmi Bey istirham ederken[298] daha önce yollanan iki maksim mantelli tüfeğin yedek parçalarına ait cetvel ulaştırılıyordu.[299]

Müfrezenin Ardahan'dan çekilmesine dair Başkomutanlığa, 3. Ordu ve 10. Kolordu Komutanlığına bilgi veren Yarbay Stange, Rusların çok fazla kuvvet ve üstün silah gücüyle saldırdıklarını söyledikten sonra, ricat esnasında ortaya çıkan karışıklığa değinerek, bunu nasıl bertaraf ettiğini anlatır. "Kısm-ı küllide herc ü merc oldu ise de tabur kumandanlarıyla ve Mülazım Her Fon Braun ve tarafımdan sükûnete getirildi."[300] Dirayetli Müfreze komutanının söylediklerini gölgeleyen gerçek, 500 yaralı ve hastanın Ardahan'da kalarak Ruslara esir düşmelerinin yanı sıra, Müfrezenin asker, cephane, elbise ve teçhizat takviyesi yapılmadan, bağımsız olarak bir harekât yapma kabiliyetini kaybetmesidir. Erzurum Valisi Tahsin Bey, kendisine gönderilen Dr. Bahaddin Şâkir ve Yarbay Stange imzalı rapora göre "Stange Bey'in kuvve-i nizamiye ile çetelerimizin sokak ve dağ muharebeleri yaparak ric'ate mecbur olduklarını" meydana gelen çarpışmalarda "epeyce" şehit ve ya-

ralı bıraktıklarının anlaşıldığını Dâhiliye Nezaretine 6 Ocak 1915 tarihli yazısında bildiriyor. Yazıdaki ilginç nokta, Ardahan'da toplananlar arasındaki ihtilafın, çeteler tarafından yapılan çapulculuğun ve buna benzer münasebetsizliklerin bu acı sonucu doğurduğunu Dr. Bahaddin Şâkir'in ayrıntılı telgrafında söylediğinin açıklanmasıdır. Öyle ki Tahsin Bey "ruhu sıkacak olan bu telgrafı" yazmadığını özellikle vurguluyor.[301] Aynı günlerde Canik Mutasarrıflığınca Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerine "tekâlîf-i harbiye"den 200 takım zıpka; ayrıca Erzurum hastahaneleri için 396 top kaput bezi ve yatak çarşafı, 1350 çift çorap Trabzon'a sevk ediliyordu.[302] İstanbul'dan da "Kafkas İhtilâl Cemiyeti Trabzon İdare Heyetine" Batum civarındaki istihkâmları gösteren harita[303] cephane[304] ve bir "heyet-i seferiye bölüğü" gönderilmişti.[305]

6-7-8 Ocak 1915

Müfreze 6 Ocak'ta Ardanuç'a doğru yürüyüşe geçer ve ertesi günü ulaşır. Buradaki kışlaya ve evlere yerleşir. Ardahan'da iken 10. Kolorduya irtibata gönderilen süvari ancak döner. Beraberinde 10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı'nın bir mektubunu getirir. 10. Kolordunun 22-23-24 Aralık günleri yaptığı muharebelerde Rusları kesin yenilgiye uğratıp perişan ettiğini söyleyen Kolordu Komutanı, 1500'ü aşkın esir, altı top, 15 makineli tüfek, bir otomobil, 100'ü aşkın araba, çok miktarda cephane ve erzak ele geçirdiğini müjdelemektedir. Müfrezenin de geceli gündüzlü düşmana taarruz ederek, baskınlar yaparak Ardahan'a yürümesi halinde, Rusların bir gün bile karşı koyamayıp, bir kat daha perişan olacaklarını ifade etmektedir.[306] Ardahan'dan perişan vaziyette geri çekilen Müfrezenin, düşmanı perişan etmesi ironik bir gerçek olarak ortada durmaktadır.

Müfrezenin, Ardahan'dan geri çekilirken verdiği kayıpların miktarı oldukça fazladır. Personel mevcudu 2364'ten 1124'e; hayvan sayısı 383'ten 272'ye inerken, Yakup Cemil'in emrindeki top Ardahan'da kalınca, eldeki top sayısı da üçten ikiye düşer. İki adet makineli tüfek ise elde korunabilmiştir.[307] Böylece büyük bir zafer-

le(!) girilen Ardahan'dan çıkış, acı bir yenilgiyle sonuçlanır. Borçka'da bulunan Rıza Bey ise, Rusların karadan ve denizden şiddetli saldırılarının, müfrezelerin bulundukları mevkilerde direnerek, düşmanın siperlerini işgal edip istihkâm aletlerini ele geçirdiklerini, "diğer noktada külliyetli telefât verdirdiğini" Dâhiliye Nezaretine sevinçle haber vermekteydi.[308] Başkomutanlık ise Rıza Bey'in Erzurum'da yayınlanan *Envâr-ı Şarkıyye* gazetesinde yayınlanan bir telgrafının, İstanbul basınınca da kullanıldığını belirterek, askerî harekâta dair haberlerin ötede beride yayınlanmasıyla düşmana bilgi verilmiş olacağından dolayı, sansürün de bu durumda işe yaramayacağının göz önüne alınmasını vurgulayarak ilgililerin "ehemmiyetle nazar-ı dikkatlerinin" çekilmesini Erzurum Valiliğinden istiyordu.[309]

9-10-11-12 Ocak 1915

Ardanuç'ta bulunan Müfreze, bir taraftan da sıhhî meseleleri çözmeye uğraşmaktadır. İlaç kalmadığı gibi, mevcut bir doktor da yetemez haldedir. İlaç ve doktor gönderilmesi için 10. Kolorduya, mevkisinin neresi olduğu bilinmediğinden, Erzurum Valiliği üzerinden telgraf çekilir. Acele doktor ve ilaç istenir. Gelen cevap ümitsizdir. "Burada katiyyen gönderilecek doktor yoktur. Ecza-yı tıbbiye irsâl edilecektir."[310]

10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı'nın, Ardahan'a yönelik isteğine karşılık olarak yazdıkları cevapta, Yarbay Stange ve Dr. Bahaddin Şâkir, Ardanuç'ta kalıp bu çevreyi savunma fikrindedirler.[311] İaşe meselesi de bir türlü hale yola konulamaz. Hopa'daki erzak, nakliye araçlarının yokluğundan dolayı Artvin'e getirtilemez.

Müfreze ile 10. Kolordu arasındaki haberleşme de bir türlü düzgün kurulamaz. 10. Kolorduya gönderilen telgraflar ya ulaşmamakta ya da çok geç ellerine geçmektedir. Çünkü 10. Kolordu Komutanı, 9 Ocak tarihli telgrafında, "Müfrezeniz hakkında serian ma'lûmat veriniz. Ardahan'ın muhafazası şayân-ı arzudur"[312] diye yazarken, oradan çekildiklerinden haberi yoktur.

Bu sırada Müfrezenin mevcudu yarı yarıya azalmışken, "çete efradının kuvveti gayet mütehavvil olup elyevm birkaç yüz kişiden ibarettir."[313] Çok şey beklenen "çeteler" dağılmış haldedirler. Yakup Cemil'in İstanbul'a gitmesinin ardından müfrezenin komutanlığına getirilen Yüzbaşı Halit'in[314] Şavket nahiyesinden, Yarbay Stange'ye gönderdiği yazıdaki ifadesi, mevcut durumu bütün çıplaklığıyla ortaya sermektedir. "Yakup Cemil Bey müfrezesine aid ne kadar firarî namussuzlar varsa onların behemahal buraya iadesi, icab ederse selâmet-i umûmiye nâmına birkaçının idamı..."[315] Rıza Bey'in tarafında bir değişiklik yoktur. Subayların ve diğer istenen kuvvetlerin gelmesini beklemektedirler.[316]

Nail Bey'in "ehil olmadıkları" tespiti, yaşanan zaman içerisindeki gelişmelerle her geçen gün ortaya çıkar. Organizasyondaki yanlışlıklar çok kötü sonuçlar doğurur. Acaralılara dağıtılan 2000'e yakın silah, Müfrezenin geri çekilmesiyle, 3000 Avusturya silahı da cephanesizlikten dolayı elden çıkınca sayıca artan kuvvetlerin muharebe gücü düşmüştür. Rıza Bey, her taraftan gelen gönüllülere verecek bir tek silah olmadığı gibi, Dr. Bahaddin Şâkir'in de acele 500 silah istemesinden şikâyetçidir. Mevcut şartları hiç dikkate almadan "her türlü ihtimale karşı 5000 silah ve cephane gönderilmesini" ister.[317] Bu da onun "idareciliği" hakkında yeterli bilgi vermektedir. "Cenâb-ı Hakkın lûtfuna iltica ederek pazartesi günü (11 Ocak) her taraftan harekât-ı taarruziyeye geçeceğiz"[318] derken, gerekçe olarak savunma durumunun moral bozduğunu öne sürmesi, askeri gerçeklerle bağdaşmaz. Bu arada Dr. Bahaddin Şâkir'e bağlı müfrezenin "Ardahan vak'asında" dağıldığından dolayı elde silah ve cephane kalmadığını söylüyor ki bozgunun mahiyetini açıklaması bakımından önemlidir. Dr. Bahaddin Şâkir ise, aynı gün "kardeşim" dediği Emniyet-i Umûmiye Müdürü İsmail Canbolad Bey'e şikâyet şifresi yazıyordu. Konu, İstanbul'dan Erzurum'a gelirken yanında bulunan gençlerden Cemil Bey'in Mısır Cephesine gitmek üzere İsmail Canbolad'a başvurmasıdır. Dr. Bahaddin Şâkir de hareketlerinden memnun olmadığını belirterek, Cemil Bey yanından gönderilirse müteşekkir kalacağını söylemektedir.[319] Onun böylesine basit bir

meseleye vakit ayırması, şifre yazması üzerinde durulmaya değer bir davranıştır.

Kafkas İhtilâl Cemiyetinin Erzurum'daki genel merkezine ve Van Bölge İdaresine İstanbul'dan bölgeye bir ziyaret haberi verilir. Macar ileri gelenlerinden Osmanlı dostu Mösyö Rakofski bölgeye gidecektir. Türkçe bilen ve bölgenin "ahval ve âdâtına (âdetlerine) vâkıf" Rakofski'ye gereken hürmetin ve yardımın gösterilmesi de istenir.[320] Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de Beşir Sadeddin'in başarılı olması için, kendisine geniş serbesti verildiğini, "Merkez ve Mürettep Fırka Kumandanı Halil Bey'e" arz ederek "teşrifini" rica etmekteydi.[321] Bölgede kazanılan başarılar karşılıksız kalmaz. Başkomutanlık 8 Ocak 1915 tarihli telgrafıyla, güzel hizmetlerinden dolayı 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa ile Kurmay Yarbay Guze'ye "altın muharebe liyakat madalyası", Piyade Yarbay Stange'ye de "gümüş muharebe liyakat madalyası" verilmesini Harbiye Nezaretine yazar. Harbiye Nâzırı Vekili Talat Bey'in imzasıyla, 9 Ocak'ta "acele" kaydıyla "irade-i seniyye layihası" hazırlanarak Sadarete gönderilir.[322] Ertesi günü de "irade-i seniyye" çıkar ve başarılar ödüllendirilir.[323]

13 Ocak 1915

Müfrezede, geri çekilmenin meydana getirdiği moral bozukluğu komuta heyetini de etkiler. Öyle ki Yalnızçam geçidini tutan Dr. Bahaddin Şâkir Bey'e bağlı çete kuvvetlerinin düzensizliği yüzünden, Kazarma'nın Ruslar tarafından işgaline, 2. Bölük Komutanı isyan eder. "Birkaç defalar arz etdiğim vechle bu asker ile burada hiçbir iş görülemeyecekdir. Bu hususda katiyyen mes'ûliyet kabul etmem... Müsademe el'an devam ediyor. Halbuki sabahleyin Baha Şâkir Bey tarafından raporda zikr edilen Kazarma'nın kat'î suretde işgal edilerek emniyetin tamamen temin edilmiş olduğu bildirilmişdi."[324] Oysa Dr. Bahaddin Şâkir 12 Ocak'ta Genelkurmay Başkanlığına "gönüllüler çıplak ve bu yüzden iki yüzden fazla donuk görüldüğü ve bilhassa muharebede kıyafet-i askeriyeyi hâiz olmamak itibariyle yaralıların dahi itlaf edilmeleri maneviyatlarını zîr ü ze-

ber (*altüst*) etmektedir"[325] diye yazıyor, 1000 kadar kaput bezinin yanı sıra, 1000 kadar silah, "zâbit ve küçük zâbit" istiyordu.

Yarbay Stange, 13 Ocak'ta yayınladığı bir Müfreze emriyle tedbirler almaya çalışır. Emirdeki şu cümle dikkati çekmektedir: "Çete efradına bir tek fişeng verilmesini bile men' etdim."[326] Çünkü "düşman çete efradı tarafından işgal edildiği temin olunan Yalnızçam Kazarmasını boş bularak tutmuştu."[327] Ortaya çıkan bu yeni durum üzerine, Ardanuç ve Borçka'yı savunma hattı için yeterli görmeyen Yarbay Stange, Artvin'e gidip, orada bu hattı kurmayı kararlaştırır.

Sivas, Konya, Kastamonu ve diğer vilayetlerde bulunan mahkûmlar, bulundukları yerlerde muayeneden geçirildikten sonra elverişli olanlarının seçilip bulundukları yerlerde giydirilip Kafkas Cephesindeki Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinde görev almak isterler ve Genelkurmay Başkanlığına müracaat ederler. Teşkilat-ı Mahsusa Şubesine bakan Yarbay Cevat, Erzurum Valisine bu kişilerin Erzurum'da silahlandırılıp silahlandırılamayacaklarına dair kendi görüşüyle, askerî yetkililerin fikirlerini öğrenerek bildirmesini rica eder.[328] Yarbay Cevat'ın yazısı sadece bürokratik bir işlemden ibarettir. Oradaki mevcut yapıda bunun gerçekleşme ihtimali düşüktür. Çünkü esas meselenin silah olduğunu Teşkilat-ı Mahsusa reisleri hemen her yazılarında dile getirmekteydiler.

Yarbay Cevat, 13 Ocak 1915 tarihli yazısında Rıza Bey'e müjdeli haberler verir. Daha önce vapurla gönderileceğini bildirdiği subaylar ve askerler üç gün önce karayoluyla Sivas üzerinden sevk edilmişlerdir. Söz konusu müfrezede 30'a yakın subay, 950 mevcutlu ve iki tüfekli bir makineli tüfek müfrezesi, iki subay ve 60'ı aşkın topçu askeri, sıhhîye, bomba ve tahrip müfrezesi, yedek parçalarıyla beraber tüfekçi ustaları bu kafilenin içindedirler. Diğer önemli haberde ise ilk fırsatta deniz yoluyla gönderilecekleri sıralar: 2000 kaput, 2000 kat elbise ve kundura, cephaneleriyle birlikte 2000 tüfek, iki dağ topu, iki makineli tüfek ve diğer harp levazım ve teçhizatı.[329] Bu kuvvetin dışında, "Trabzon'un muhafazasında" kullanılmak üzere eğitimsiz 800 kişilik bir taburun oraya yetiştirilmesi için de teşebbüste bulunulacağından, görüşlerinin bildirilmesi istenir.[330]

Konya Valisi Azmi Bey, "Teşkilat-ı Mahsusa efradının" 13 Ocak sabahı Ulukışla'ya vardığını, buradan da Kilisehisar'a sevk edildiklerini Dâhiliye Nezaretine bildirir.[331] Yolda firarların yaşandığını[332] hırsızlığa teşebbüs eden bazılarının da cezalandırıldığını ancak bu durumlardan diğer mülkî birimlerin bilgilendirilmesini de Konya Valisi ayrıca iletmektedir.[333] 910 asker, 50 subay mevcutlu bu grup 16 Ocak'ta Niğde'den hareket eder.[334] Aynı gün Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de "Rıza Bey müfrezesine ilhak etmek üzere" bulunan Trabzon'daki 600, Polathane'deki 270 "efradın" iki gün sonra Borçka'ya sevk edileceklerini, Giresun Jandarma Taburunun da 13 Ocak'ta hareket ettiğini haber verir.[335]

Yakup Cemil, Sudi ve Ferit Bey 13 Ocak'ta, Trabzon'dadırlar.[336] Bu arada Yakup Cemil ve Sudi Bey'in, Rıza Bey'in yerine bir kurmay subayın atanmasını gündeme getirdiklerini Cemal Azmi Bey'in Erkân-ı Harbiyeye gönderdiği 13 Ocak 1915 tarihli yazısından öğreniyoruz.[337] Böyle bir şeyin ortaya atılması, Cemal Azmi Bey'i "fevkalâde meyus (*ümitsiz*) ve müteessir (*kederli*)" eder. Bu fikri, "Yalnız hasbıhâl olarak arkadaşlar arasında tekevvün eden (*oluşan*) sözlerden ibaret" gören Rıza Bey, "İnayet-i Hak'la düşmanın her türlü teşebbüsâtına karşı sebat (*yerimizde durarak*) ve metanetle (*sağlam*) mukabele edilmekdedir. Vatan ve milletin selameti ve saadeti içün mümkün olan her fedakârlık yapılacaktır. Erkân-ı harbiye talebim yoktur"[338] fikrindedir.

Yakup Cemil, İstanbul'a döneceğini Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e bildirirken "Ardahan'dan selam" der. Dâhiliye Nâzırı bunu anlamakta güçlük çeker ve Cemal Azmi Bey'den, "Ardahan'dan selam kelimesi mübhem kalıyor. Bunu tefsir ediniz... Yakup Cemil, Sudi, Ferid Beyler diğer tarîki ihtiyar edebilmiyorsa bunlar yaralı mıdır?" diye sorar.[339] Yakup Cemil bizzat cevap verir: "Ne düşünürseniz bazılarında isabet etdiniz. Arz-ı ihtiram ve şimdi yola çıkıyoruz efendim."[340] Ayrı bir cevap yazan Cemal Azmi Bey de aynen şunları söylüyordu: "Bunların hiçbir şeyi yoktur. Hepsi de İstanbul'da gördüğünüz gibi sağ salim bulunuyorlar. Ardahan yine elimizdedir. İstanbul'a sebeb-i avdetlerini bendenize söylemiyorlarsa da hissiyâtıma nazaran Yakup Cemil ve Sudi Beyler kuvâ-

yı cedide (*yeni kuvvetler*) ihzar etmek ve Ferid Bey fıtık ameliyatı yapdırmak için dönüyorlar. Kendilerini şimdi motorla başımdan savıyorum."[341] Cemal Azmi Bey'in, Ardahan'ın elimizde olduğunu söylemesi, çok açık bir kandırmacadır.

Yakup Cemil, Sudi ve Ferit Beyler Trabzon'dan bir motora binerek ayrılırlar. İstikametleri Samsun'dur. Sonrasını orada kararlaştıracaklardır. Eğer gemi rastlarsa onunla İstanbul'a döneceklerdir.[342]

14 Ocak 1915

10. Kolordu Komutanı Mirliva Hafız Hakkı, bir gün önce kaleme alınan emrinde, Ordunun sol kanadında bulunan Ordu müfrezesinin, Oltu civarında muharebe ettiğini belirterek, Yarbay Stange'ye şartları uygunsa yürüyerek söz konusu birliğe yardıma gitmesini, hızlı bir şekilde de mevcut durumunu bildirmesini ister.[343] Yarbay Stange, bu emre, yolların çok fazla karla kaplı olmasından dolayı, sadece piyadelerin dört günde belirtilen bölgeye varabileceği cevabını verir.[344] Kolordu Komutanı, ertesi günü bu fikrinden vazgeçer, çünkü Rusların ele geçirdikleri yerlerde Müslümanlara karşı giriştikleri katliam haberleri dolayısıyla, Müfreze birliklerinin bulundukları mevkilerde sonuna kadar dayanmalarını emreder.[345] Oltu'nun düştüğünü bir telgrafla Yarbay Stange'ye bildiren Mirliva Hafız Hakkı, Artvin civarında savunma hattı kurma teklifini uygun gördüğünü de bu arada açıklar.[346] Bu sırada çetelerden, Yakup Cemil müfrezesinden bir takımın Hantuşet geçidinde bulunduğu söylenirken, Kelemeş ve Kodel'de bulunanlar da dağılmak üzeredirler.[347] Rıza Bey'in durumu da iyi değildir. Ruslar, onun sorumluluğundaki bütün bölgelerde top ve makineli tüfek destekli taarruzlarını sürdürmektedirler. Bu ağır saldırıları, Rıza Bey, sadece bir şehit ve bir yaralı kaybıyla püskürtmeyi başarmıştır.[348]

15 Ocak 1915

Müfreze, geri çekilmekle meşguldür. Ardanuç'ta bulunan Yarbay Stange, peş peşe ricat emirleri yayınlar. Dr. Bahaddin Şâkir

çetesi, Köprübaşı'nda sandıklarla cephaneyi bırakarak giderler.[349] Horasan yakınlarındaki Zanzak köyünde bulunan Mirliva Hafız Hakkı, Yarbay Stange'ye bugün verdiği emirde, çetelere yönelik çok sert tedbirler alır. "Borçka civarındaki Ali Rıza Bey müfrezesi efradı müstesna olduğu halde, o civardaki tekmil Teşkilat-ı Mahsusa efradı Bahaddin Şâkir Bey vasıtasıyla emriniz altındadır. Bunları efrad-ı askeriye gibi istihdam ediniz ve duyduğum bazı intizamsızlığa ve saireye cür'et edenleri, idam dahi edebilirsiniz" emrini verir.[350] Oysa "bütün çeteler dağılmış olduğu gibi Baha Şâkir Bey de üç dört gün evvel Artvin'e ve oradan da Borçka'ya gitmiş bulunuyordu. Zaten katiyyen disiplini olmayan adamların dağılması şüphesizdi."[351] Yarbay Stange de iki süvariyi Dr. Bahaddin Şâkir'e göndererek, bütün çeteler dağıldığından dolayı derhal Müfrezeye gelmesini emreder.[352]

Borçka'da bulunan Dr. Bahaddin Şâkir, bu gelişmelerden rahatsız olur. 14 Ocak'ta, Erzurum üzerinden "Dâhiliye Nâzırı Talat Beyefendi Hazretlerine fevkalâde müsta'cel" bir telgrafla durumdan şikâyet eder.[353] Silah ve cephane meselesini Rıza Bey'le görüşmek üzere Borçka'ya gelmiş ancak olumlu bir cevap alamamıştır. Yakup Cemil'in geride bıraktığı 80 kişilik kuvveti alan Yüzbaşı Halit de kendi başına iş görmek eğilimindedir. Dr. Bahaddin Şâkir onun kendine bağlanması için gereken emrin verilmesini istemektedir. Çünkü eğer kendi emrinde olursa istifade edilebileceği kanaatindedir. Rıza Bey'le Yüzbaşı Halit'i bu şekilde şikâyet ettikten sonra, Yarbay Stange'den esas rahatsızlığını da şu sözlerle anlatmaktadır: "Bir taburdan ibaret kalan Nizamiye, Ardanuş'tan Artvin'e çekiliyor. İstirahat etmek ve tekmil müdafaa hattını çetelere tahmil etmek (*yüklemek*) istiyor. Ardanuş'a çekilmek müsâdesini Ordudan aldılar. Artvin'e yarın çekiliyorlar. Orada iki gün temin-i maişet edemeyeceklerdir. İlla ki Hopa'dan erzak gelsin. Ardanuş ve havalisini terk etmek aynı zamanda oradaki ahâli-i İslâmiyeyi Rusların kılıncına teslim demekdir ki felâketdir."[354] Talat Bey, telgrafa hemen işlem yapar. 15 Ocak'ta Emniyet-i Umûmiyeye, 3. Ordu Komutanlığına ve Teşkilat-ı Mahsusa Şubesine yazılması notunu düşer.[355] Ertesi günü Erzurum Valiliğine, 3. Ordu Komutanlığına

verilmek üzere, Dr. Bahaddin Şâkir'in telgrafının sureti aynen gönderilirken,[356] Yüzbaşı Halit'in "iltihakı" için de telgraf çekilir.[357] Bu sırada "Elaziz" çevresinden gönüllü birlik teşkiline ilişkin Yarbay Cevad'ın çektiği telgrafa cevap veren "Elaziz Valisi Sâbit Bey" bölgedeki kış şartlarında bunun mümkün olamayacağını, baharda böyle bir girişimden emin olunmamakla beraber, sonuç alınabileceğini ümit ettiğini bildirir.[358]

16-17 Ocak 1915

Müfrezeye bağlı Milo Taburu, Artvin Şavşat arasındaki Berta Köprüsünü tutmaya devam ederken, Tabur Komutanı, Müfrezeye, Yakup Cemil kuvvetinden bir kısmının Artvin'e gittiğini, bir kısmının da yol üzerindeki hanlarda bulunduğunu haber verir.[359] Bu sırada, 10. Kolordu Komutanı Mirliva Hafız Hakkı, 3. Ordu Komutanlığına atanmıştır. Köprüköy'den Yarbay Stange'ye gönderdiği yazıda, Artvin Kaleboğazına doğru ilerleyen Rusların sağ kanadını tehdit etmesini emreder. Eğer bu görevi yapamayacak ise 10. Kolordu emrine girmesini ister. Aynı gün bu emrini değiştirir ve kesin mecburiyet olmadıkça Artvin havalisini terk etmemelerini bildirir.[360]

10. Kolordu karargâhı Narman'dadır. Dr. Bahaddin Şâkir ise, Müfrezeye yolladığı mektupta, 200 kişilik çetesiyle Berta Köprüsünde mevzi aldığını bildiriyordu.[361] Müfrezede ayakları donmuş, hasta askerlerin sayısı oldukça fazlayken, "çeteler birer ikişer ve her birisi bir taraftan gelip gitmekte idiler."[362] Erzurum Valisi Tahsin Bey ise Teşkilat-ı Mahsusa parasının bittiğini Dâhiliye Nezaretine bildirip 2000 lira para istiyor,[363] Van vilayeti için daha önce gönderildiği belirtilen tüfek "imla aleti, kapsül ve barut"un henüz gelmediğini, bir an önce yollanmasını Erkân-ı Harbiyeye haber veriyordu.[364] Erkân-ı Harbiye de 16 Ocak'ta Erzurum Valiliğine gönderdiği yazıda, "Rusya sahilinde icra olunabilecek akın kollarına" dağıtılmak üzere, ikişer yüz fişeğiyle beraber 700 tüfeğin, 3. Ordu Komutanlığına müracaat edilerek aldırılıp, hemen Trabzon'a gönderilmesini bildirir.[365] Ayrıca, Trabzon Valiliğine de Yakup Cemil müfrezesine verilmek üzere Erzurum'dan gönderilen 100 adet Rus

tüfeklerini ve bunlardan daha fazla sayıda oradan tedariki imkânını sorar.[366] Trabzon Valisinin cevabından, Trabzon'a söz konusu silahların gelmediği gibi bölgeden tedarikinin mümkün olmadığı öğrenilmekteydi.[367]

"Akın kolları" konusu Dr. Bahaddin Şâkir'i heyecanlandırır. Hemen Dâhiliye Nezaretine bilgi almak için yazar.[368] Söz konusu kolların kimin bölgesine geleceğini, kimin emrinde olacağını sorar. Ordunun yeni bir kuvvetle harekete geçmesinde bu kolların sadece yardımcı görevi üstlenebileceğine dikkati çeker. Yazıda Dr. Bahaddin Şâkir'in duyarlılığını göstermesi bakımından, bahsettiği bir konu önemlidir. Kendi ifadesiyle meseleyi şöyle anlatmaktadır: "Evvelce Artvin'de çete kumandanı iken muharebede görülen cebâneti üzerine Yusufeli'ye iade edilen Galatalı Halil Bey, Artvin ahalisinden epeyce bir meblağ toplamıştır. Postahanede mümaileyhin 'Bayramiç'de pederi Döngelzâde Ali Ağa' nâmına kadınların boynundan koparılmış sırf ziynet altunlarından ibaret altmış beş bin guruş kıymetinde emanet göndermiş olduğunu kayden gördüm. Cürmün sübûtuna delil olmak itibariyle postahaneden zabt ve müsaderesi muvafıksa icrası..."[369] Dâhiliye Nezareti, bu olayla ilgili olarak Erzurum Valisi Tahsin Bey'e soruşturma emri verir. O da cevabında, Halil Bey'in burada kalmasının uygun olmadığını, İstanbul'a çağrılarak orada divan-ı harbe verilmesini, hem kendisinin hem de Dr. Bahaddin Şâkir ve Hilmi Bey'in münasip gördüklerini açıklar.[370] Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Halil Bey'in hemen tutuklanarak Erzurum'da divan-ı harbe verilmesi, söz konusu paralara ilişkin kayıtların divan-ı harbe gönderilmesi için Posta ve Telgraf Nezaretine yazıldığı, mahkemenin vereceği kararın uygulanmasının doğru olacağını Dr. Bahaddin Şâkir'e bildirir.[371] Buna fırsat bulunmaz çünkü Mısır'a gitmek üzere Halil Bey izin almadan Yusufeli'nden ayrılmıştır.[372]

18 Ocak 1915

3. Ordu Komutanı Mirliva Hafız Hakkı, telgrafla, Müfrezeye bu kez, "Mecburiyyet-i kat'iyye görülmedikçe Ardanuş ha-

valisini terk etmeyiniz ve Artvin'e çekilmeyiniz"[373] emrini verir. Oysa Müfreze, 17 Ocak akşamı Artvin'e vardığını 3. Orduya bildirmişti. Cephede muharebelerin aleyhe geliştiği bir zamanda, Mirliva Hafız Hakkı'nın "Teşkilat-ı Mahsusa" kuvvetleriyle ilgili olarak Yarbay Stange'ye verdiği emir, bu birliklerin ne denli bir yönetim problemi yaşadığını gösterdiğinden dolayı önemlidir. "1. O civarda Bahaddin Şâkir Bey kumandasındaki umum Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerini taht-ı emrinize alacak ve muayyen maksada karşı hareketlerini tevhid edeceksiniz. 2. Mezkûr kuvvetler rüesâsından (*reislerinden*) Yakup Cemil Bey'in 80 kişilik müfrezesi(ni) Halid Bey'e terkle İstanbul'a gittiği ve yerine bıraktığı Halid Bey'in de Bahaddin Şâkir Bey'e iltihak etmeyip müstakilen hareket etmekte olduğu anlaşıldı. Bu gibi harekât-ı keyfiye ve müstakileye (*keyfi ve kendi başına hareketlere*) meydan vermeyip, cür'et edenleri derhal azl ve divan-ı harbe sevk ediniz. 3. Bahaddin Şâkir Bey'le görüşerek Teşkilat-ı Mahsusa hakkında tafsilat alır ve talep etdiği esliha ve cephane noksanı(nı) ikmal içün de tedâbir ittihaz edersiniz."[374]

19 Ocak 1915

Yarbay Stange, Ardanuç ve çevresini tamamen boşaltarak Artvin'e vardıklarını, dolayısıyla yeniden oraya dönmelerinin mümkün olmadığını, 3. Ordu Komutanına bildirir. İklim şartlarından kaynaklanan coğrafi engellerin yanı sıra, Müfreze'nin Ardanuç'a hareketi halinde, sayıları zaten çok düşen "gönüllüler yalnız başlarına Artvin'i ve Borçka yolunu müdafaa edemeyeceklerdir"[375] diye mazeret de öne sürer. Bu sırada Müfrezenin boğuştuğu en büyük mesele, lojistik destektir. Hopa'da bulunan erzak ve cephane, Rusların karadan ve denizden saldırıları yüzünden, ayrıca nakliye araçlarının yokluğundan dolayı Borçka'ya getirtilememekte ve büyük sıkıntı yaşanmaktadır. Yarbay Stange, Başkomutanlığa telgrafla başvurarak, eğer imkân varsa bölgeye deniz gücünün gönderilerek Rus kuvvetlerinin denizden bombalanmasını ister. Bunu öğrenen Mirliva Hafız Hakkı, Yarbay Stange'yi, Müfrezenin 3. Ordu

Komutanlığına bağlı olduğunu hatırlatarak, her hususta kendisine müracaat edilmesi gerektiğini belirterek uyarır.[376] Borçka'da bulunan Rıza Bey ise, bulunduğu savunma hattında, Rus saldırıları karşısında fazla dayanamayıp çekilmiş, ikinci bir hat kurmuştur. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, bölgede her zaman gönüllü toplanmasında bir sıkıntı yaşanmayacağını, esas ihtiyacın "birkaç top ve makineli tüfek ile fedakâr, cesur zâbitler ve mükemmel tüfekler" olduğunu 19 Ocak'ta tekrar Dâhiliye Nezaretine yazar.[377]

Personel sıkıntısı çekilmediğini, Rıza Bey'in maiyetine gönderilmek üzere Trabzon'da 300'ü seyyar, 100'ü sabit olmak üzere 400 jandarma ile silahlı 800 gönüllünün bulunduğunu yazısından öğreniyoruz.[378] Cemal Azmi Bey, 20 Ocak tarihli yazısında, bu sefer Rıza Bey kuvvetini oluşturan askerlerin bir kısmının silahsız olduğunu dile getirmekte ve yine silah yetiştirilmesini istemektedir. Rıza Bey'in kuvvetlerinin bu olumsuzluklara rağmen, insanın tahammül sınırlarını aşan bir dirençle mevkilerini savunduklarını, vatanları uğruna hayatlarını hiçe sayarak savaştıklarını söyleyerek övmekten geri kalmamaktadır.[379]

20-21 Ocak 1915

Hasankale'de bulunan Mirliva Hafız Hakkı, bu kez Yarbay Stange'ye "Her halde Artvin'i o kadar şiddetle müdafaa ediniz ki icab ederse müfrezenizin mezarı Artvin olsun"[380] emrini verir. Müfrezenin genel kuvveti 47 subay, 1883 er –300'ü silahsız– iki top, üç makineli tüfektir. Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinin mevcudu ise yedi subay ve 566 askerden ibarettir.[381]

22-23-24 Ocak 1915

Borçka, içinde bulunulan durum itibariyle çok stratejik bir konumdadır. 3. Ordu Komutanı, Müfrezeye, Borçka'daki Nail Bey'e yardım edilmesini emreder. 23 Ocak'ta, Yarbay Stange, durum keşfi yapmak üzere, Üsteğmen Fon Braun ile topçu Teğmen Hüsnü'yü Borçka'ya gönderir. Ertesi günü dönen Üsteğmen Fon

Braun, Rusların top ve makineli tüfek ateşlerinden dolayı, çetelerin morallerinin bozulmuş olduğunu, Rıza Bey kuvvetinin dolgunluğuna rağmen iyi sevk ve idare edilemediğini anlatır.[382] Müfreze Komutanlığı, Rıza Bey'e yardım için birliklerin görev yerlerini yeniden belirler. Dr. Bahaddin Şâkir, Talat Bey'e gönderdiği "bizzat açılacaktır" kayıtlı şifreli telgrafında, Tavusgerd, Şavşat ve Acara'daki Müslümanların Ermeni çetelerinin ve Kazak süvarilerinin katliamına, mezalimine uğradığını haber vererek, çok acele silah gönderilmesini ister. Çünkü bu yörenin insanları akın akın gelip silah talep etmektedirler.[383] Binbaşı Süleyman Askerî'nin yapılmasını istediği uygulamaların göz ardı edilmesinin acı sonuçlarıyla böylece karşılaşılır. Rıza Bey'le aralarındaki çekişmeyi, geçimsizliği gösteren şikâyet cümleleri, burada ulvi bir amaç için mücadele ettiklerini söyleyenlerin ferdi hallerini ortaya sermektedir. "Rıza Bey, değil bize silahları vermek, hatta hasta olarak geride kalmış efradı oradan geçer iken silahlarını alarak irsal ediyor."[384]

Cemal Azmi Bey 23 Ocak tarihli yazısında, Rıza Bey'in emrine girmek üzere 550 kişilik mükemmel bir çetenin geldiğini haber verir. Yalnız bir problem vardır. O da bu mükemmel çetenin elinde bir tane bile tüfek yoktur.[385] Dolayısıyla bu çete, sayı çokluğuna rağmen savaş gücü bakımından hiçbir değeri olmayan kalabalıktan başka bir şey ifade etmeyecektir. Cemal Azmi Bey, daha önce birkaç kez söylediği gibi, eğer yeterli miktarda top, makineli tüfek yollanırsa, Rıza Bey, Ruslara mükemmel bir darbe indireceği kanaatini bir kez daha dile getirir. Bölgedeki ilişkiler dikkate alındığında, Cemal Azmi Bey ile Rıza Bey arasında güçlü bir dayanışmanın olduğu her şekilde ortaya çıkmaktadır. Talat Bey'e gönderdikleri ortak imzalı yazıda bunu açıkça ifade etmekten çekinmezler. "Her ikimizin de ne kadar yalnız olduğunu bilir ve takdir edersiniz. İstanbul'dan gelenler esbâb-ı muhtelifeden dolayı, birer birer avdet etdiler... Her ikimiz de ruhuyla, bütün mevcudiyetiyle bir refik olmak üzre Memduh Şevket Bey'in her ne sıfat ve unvanla olursa olsun buraya gönderilmesini kâh Trabzon'da ve icabında hudutda beraberimizde bulunmasına müsaade buyurulması..."[386] Erzurum Valisi Tahsin Bey ise "Teşkilat-ı Mah-

susaya bin lira verilmesine" dair emri gereği Müdafaa-i Milliye Erzurum Şubesince İstanbul'a yazıldığını, işin hızlandırılmasını, Talat Bey'den istirham ediyordu.[387]

25-26 Ocak 1915

Müfreze, Borçka'ya doğru hareket eder. Glasko'ya (Klaskur) yaklaşır.[388] Rıza Bey'in gönderdiği kılavuz subay, burada ve etraftaki tepelerde düşman olup olmadığını bilmediğini söyleyince, karanlık da bastığından köye girilmez, ormanlık alanda gecelemek zorunda kalınır. "Öyle anlaşılıyordu ki Rıza Bey çetesi zâbitânından hemen kısm-ı azamı, efradının bulunduğu mahalli bile bilmiyordu (değil düşmanı). Yalnız köylerde ahaliye bâd (*yük*) olmaktan başka bir iş görmedikleri birçok köylülerin müracaat-ı mütevaliyelerinden (*üst üste*) anlaşılıyordu."[389] Rıza Bey ise "eldeki cüz'i kuvvetle Borçka'nın müdafaasına gayret edilmekte ise de bu müdafaa uzun müddet bu kuvvetle kâbil değildir"[390] diyor ve yapılacak harekâta dair, Yarbay Stange'nin emrini beklediğini raporunda söylüyordu.

Dr. Bahaddin Şâkir, İstanbul'a gitmek arzusundadır. Talat Bey'e gönderdiği 25 Ocak 1915 tarihli telgrafında bu isteğini açıklar.[391] İlk gerekçesi, İstanbul'da siyasî ve askerî olayları Erzurum'da dolaylı yollardan öğrenmesidir. Bölgedeki askerî ortamı ve ruh hâlini, buradan uzaktakilerin bilmesi mümkün değildir. Bunu anlamanın yolu askerin ve halkın arasında bulunmaktan geçer. Dr. Bahaddin Şâkir söz konusu hali bilmektedir.[392] Yaşanan Ardahan bozgunu onu etkilemiş, zafer hülyaları yerini gerçeklere bırakmıştır. Yeniden harekete geçip, zafer kazanmanın peşindedir. Güçleri kendisinin bulunduğu cephede toplamak, bunun yolunu açacaktır. "Saha-i harbi tevsi' etmeyiniz (*genişletmeyiniz*). Kuvvetleri dağıtmayınız. Şarkdaki işi her şeye tercih ve bu sûretle asırlardan beri mağlubiyetden başka bir şey görmeye alışmamış milleti ma'nen yükseltmek esbâbına tevessül etmezseniz madden olduğu gibi ma'nen iflas etmiş oluruz. Harbin merkez-i sikleti ne Mısır ne Basra ve ne de Rumeli'dir... Şarkdır."[393] İşte bütün bu hususları görüşmek için

Trabzon'a gelip geri dönecek torpido ya da vapurla bir haftalığına İstanbul'a gitmek istemektedir. Bölgeden geçici bir süre ayrılmasında bir sakınca olmadığını da sözlerine ekler.[394]

27 Ocak 1915

Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Rıza Bey'in, bugün gönderdiği raporda Borçka'ya yardıma giden Yarbay Stange'nin harekâtını tersine çevirecek değerlendirmesi yer alır. "Çevirme harekâtı icra etmekte bulunan zât-i kumandanîlerinin hatt-ı ric'atini (*geri çekilme hattını*) temin için Borçka'yı müdafaa edebilecek bir vaziyet alınmış ise de kıtaatın müdafaaya muvaffak olacaklarına itimadım bulunmadığından bir an evvel avdet buyurmaları rica olunur efendim."[395] Buna rağmen Borçka'ya yürüyüşünü devam ettiren Müfreze, kışlaların alevler içinde yandığını, "çete reislerinin Murgul'a çekilmekte olduklarını" görür. Bu manzara gerçek bir durumu yeniden göz önüne koyar. Rıza Bey çetesi yaklaşık 4000 kişiden meydana geliyordu. "Fakat başta idare edecek heyet bulunmamasından" ve talim ve terbiye yoksunluğundan "disiplinle, mes'ûliyete muhabbetleri"nin olmamasından dolayı "kıtaat-ı nizamiyeyi (*düzenli birlikleri*) görür görmez hemen geri çekiliyorlardı."[396] Rıza Bey, bu harekâta dair 29 Ocak'ta kaleme aldığı raporunda farklı şeyler söylemektedir. Yarbay Stange, sağ kanattan yani Çoruh'un sağ kıyısında Glaskor sırtlarından çevirme harekâtına girişmiş aynı zamanda taarruz tertibatı da alınmıştır. Rusların karşı çevirme harekâtıyla ric'at etmek zorunda kalmıştır. Rıza Bey'in kuvvetleri "iki gün fevkalâde gayret ederek" Müfrezenin ricât hattını emniyete almış ve Artvin şosesine çıkarmıştır. Bunun ardından Rusların gün boyu süren top ateşleri yüzünden Borçka'yı terk edip Murgul'u savunmak üzere buraya çekilmiştir.[397]

28-29 Ocak 1915

Borçka'dan geri çekilmesiyle ilgili olarak 3. Ordu Komutanlığına yazdığı raporda, Yarbay Stange yukarıda açıklananların

yanı sıra şu tespitlerde de bulunmaktadır: Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerine ait değerlendirmeleri, bunların ne denli ayakbağı olduklarını göstermektedir. Gönüllülerin birkaç kilometre uzaktaki düşmana ateş ederek kaçtıklarını, topçu ve makineli tüfek bölük komutanlarından öğrenen Yarbay Stange, gönüllülerin silah kullanmayı bilmediklerinden dolayı, daima sabit nişangâh kullandıklarını, Rus topçu ateşi başladığında da mevzilerini bırakıp gittiklerini sözlerine eklemektedir. Nitekim Borçka'ya vardıklarında, Rıza Bey çetesinin hemen hepsinin Murgul'a çekildiklerine şahit olmuşlardır. Müfreze Komutanı, sonuç olarak kanaatini şöyle açıklamaktadır: "Rıza Bey çetesiyle nizamiye askerim beraberce harp edemez. Zira Rıza Bey gönüllüleri kıtaat-ı nizamiyeyi görür görmez umûmi firar ediyorlar. Bu hal iki def'a vâki olmuştur."[398]

"Damâd-ı Hazret-i Şehriyâri Üçüncü Ordu Kumandanı" Mirliva Hafız Hakkı'nın bu rapora yorumu farklı olur ve emrinde şu hususları vurgular: Rıza Bey'in bulunduğu bölgenin savunulmasını artık Yarbay Stange üstlenecektir. Jandarma ve hudut taburları da emre alınacak, Rıza Bey çetesi mümkün olduğu kadar hızla düzene sokulup takviye edilerek muharebeye katılması sağlanacaktır. Gönüllüler ayrıca kullanılacak, bunlarla nizamiye birlikleri ayrı tutulacaklardır. Firarilere meydan vermemek için sert tedbirler alınacak, firarilere hiç merhamet gösterilmeden idam edileceklerdir.[399]

3. Ordu Komutanının bu emri gerçek durumla bağdaşmaz. Rıza Bey kuvvetiyle Murgul'a çekilmiş, Borçka'da kuvvet kalmamıştır. Yarbay Stange ise Artvin merkezli bir konuşlanma planını uygulamaya çalışmaktadır. Zaten Yarbay Stange de bu hali cevap yazısında belirterek, esas meselenin Rıza Bey emrindeki, Müfreze mevcudundan fazla kuvvetin düzgün idare edilememesi olduğuna dikkati çeker.[400] Aynı günlerde Dr. Bahaddin Şâkir'in Teşkilat-ı Mahsusa kuvveti dokuz subay, 658 silahlı asker, 20 binek, altı katır gücündedir.[401]

Murgul'a çekilen Rıza Bey, "pek ziyade müteessir"dir ve "yalnız Cenâb-ı Hak'tan ümidini kesmemiş"tir.[402] Çünkü kuvvetlerinin halini gördükçe kahrolmaktadır. Üç gün uğraştıktan sonra yukarı-

da açıklanan 4000 mevcutlu kuvvetinden Murgul'daki kışlada sadece 1200 kişi toplayabilmiştir. En büyük endişesi Murgul'un elden çıkmasıdır. Buradaki bakır işletmesinin Rusların eline geçmesi büyük maddi kayıplara sebep olacaktır. Bu yüzden Yarbay Stange'nin mutlaka Murgul'a yardıma gelmesinin sağlanması icap etmektedir. Rıza Bey'in buradaki en büyük ihtiyacı "subay"dır. Erkân-ı Harbiye'ye Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey vasıtasıyla gönderdiği yazıdaki şu satırlar, emrindeki sayıca çok gönüllülerinin idaresinde düştüğü zayıflığı açıkça göstermektedir. "Hiç olmazsa on zâbitin araba ve motorla bir an evvel yetiştirilmesi mümkün değil midir? Elimdeki zâbitânda artık iler tutar yer kalmamıştır. Kimisi hasta kimisinin maneviyâtı bozulmuştur. Bugün her şeyden ziyade zâbit ihtiyacı hâsıl olmuştur."[403]

30 Ocak 1915

Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerine katılmak üzere iki Maxim makineli tüfekli bir tabur Sivas'a varırken,[404] Rus kuvvetleri artık Ardanuç yakınlarında saldırıya geçmişlerdir. Karşılarında Dr. Bahaddin Şâkir çetelerinden küçük kuvvetler vardır. Onlar da top ateşi karşısında fazla bir varlık gösterememektedirler. Erzak sıkıntısı meselesi gittikçe artar. Hopa'nın Rus gemilerince bombalanması yüzünden, buradaki erzak kayıklarla sevk edilememektedir. "Erzak içün pek müşkilatda idik. Dört beş gün mesafesi olan Hopa'dan celbe mecbur oluyorduk. Zira bu civarda bir şeyler yokdu."[405] Sivas'a gelen Taburun ağırlıklarının Trabzon'a getirilmesi işi ise mesele olup çıkmıştı. Sivas Valisi Trabzon Vilayeti sınırına kadar götüreceğini, bundan sonrasının Trabzon Valiliğinin sağlayacağı vasıtalarla yapılmasını söylemiş, Yarbay Cevat da Cemal Azmi Bey'e konuyu bildirmek zorunda kalmıştı.[406] Sivas Valisi Muammer Bey, Taburun Sivas'tan ayrılmasından sonra yaptığı değerlendirmede, eğer disiplin sağlanırsa bu kuvvetten yararlanılabileceğini, ancak Tabur Komutanı –ümmî olduğundan– ile bölük komutanları arasındaki anlaşmazlığın disiplinsizliğe sebep olabileceği uyarısını Dâhiliye Nezaretine yazar.[407]

Rıza Bey kuvvetlerinin idaresi meselesini de Mirliva Hafız Hakkı bir emirle çözme yoluna gider. Yarbay Stange'ye verdiği emirde sadece günü kurtarma telaşı görülmektedir. "Müfrezenizle Murgul'a giderek Rıza Bey kuvvetlerinin de kumandasını deruhde ederek o havaliyi müdafaa etmeniz lazımdır. Ancak Borçka düşman elinde olduğuna göre Murgul'a gitmeniz mümkün değilse Artvin'de kalıp orayı kaviyyen müdafaa ediniz."[408]

Yarbay Cevat, Rıza Bey'in hemen her yazısında, telgrafında dile getirdiği şikâyetlere karşılık, 30 Ocak 1915 tarihli yazısında askerî açıdan bilinmesi gereken hususlardaki sorularını cevaplamasını ister. Bunu Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinin düzene sokulmasının ilk adımı olarak değerlendirmek mümkündür. İleride görüleceği gibi, fazla bir süre geçmeden bu düşünce hayata geçirilecektir. Yarbay Cevat'ın soruları ve Rıza Bey'in cevapları, bu kuvvetlere yönelik düzenleme ihtiyacının gerekçelerini de açıkladığı gibi mevcut durumu da anlatmaktadır.

Yarbay Cevat, soruları şöyle sıralar: 1. Size şimdiye kadar verilen her cins silahlardan ne miktarı mevcuttur? Giresun, Trabzon Seyyar Jandarma Taburlarında hangi cins silah vardır? Şimdiye kadar düşmandan ganimet alınan tüfeklerin miktarı ne kadardır? Hangi yerlerde ne kadar tüfek dağıtılmıştır? Özetle bölgenizde kullanılan tüfek cinsi ve sayısı nedir? 2. İğne, tırnak, pay gibi yedek parça eksikliği; tüfekçi ustalarının olmamasından dolayı kullanılamayan çeşitli cins silahların sayısı ne kadardır? 3. Tüfek başına düşen cephane, yani fişek miktarı nedir? Barut, kapsül, mermi, doldurma aleti buradan temin edilirse, boş fişek kovanı var mıdır? 4. Şimdiye dek düşmandan ele geçirilen topların sayısı, cinsi, çapları; makineli tüfeklerin miktarı nedir? Bunlara ait koşum takımları, cephaneleri varsa sayısı nedir? 5. Bölgenizin sınırıyla, sorumluluğunuza verilen hudut birlikleri, jandarma ve çeteden silahlı ve silahsız askerin ayrı ayrı sayıları; bunların mevki, yer, cephe ve konuşlanmalarının ayrıntıları nelerdir? 6. Bölgenizde düşman nerelerdedir? Sınıfı, kuvveti, mümkünse birlik numaraları nedir? Hangi mevkilerde yığınak yapmaktadırlar? Donanması ne düzeyde muharebelere katılmaktadır? En çok

hangi mevkideki birliklere yardım etmektedir? 7. Bölgenizdeki personelin ne kadarı askerî elbise giymektedir? Kaput, fişeklik, çamaşır, fanila vs. ihtiyaç miktarı ne kadardır? 8. Hasta ve yaralılar için yeterli sıhhîye görevlisi var mıdır? Şimdiye kadar nerede hastahane kuruldu? İlaç, cerrahi alet gibi hastahane malzemelerine ihtiyaç miktarı nedir?[409]

Ocak 1915 sonu itibariyle Rıza Bey'in emrindeki Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetinin durumunu ortaya koyan cevaplar, bu gönüllü kuvvetlerinin muharebe gücünü tespit bakımından önemlidir. 1. Üç cins silah kullanılmaktadır. 2800 küsur Muaddel Martini. 1850 adedi aşkın Büyük Çaplı Mavzer. 450 kadar Adi Martini. Acara ve Macahel halkına dağıtılan 1000 kadar Avusturya, 800 küsur Muaddel Martini tüfeği. Firar edenlerde de Avusturya ve martini olmak üzere 1000'den fazla tüfek vardır.[410] 2. Onarımı yapılması gereken 300'den fazla Muaddel Martini tüfeği ile cephanesi olmadığından dolayı kullanılamayan 1000 Avusturya tüfeği. 3. Muaddel Martini tüfek başına 300 fişek düşmekte, boş kovan toplamak ise mümkün olamamaktadır. 4. Düşman dört top ele geçirilmiş, ikisi kullanılabilir hale getirilmiştir. Makineli tüfek elde edilememiştir. 5. Sorumluluk bölgesi iki kısımdır. Hopa sahilinden İsfareş'e kadar olan birinci bölgede beş jandarma ve bir hudut bölüğü, 700 Teşkilat-ı Mahsusa gönüllüsü bulunmaktadır. İkinci bölge Borçka'ya hâkim Çoruh nehrinin sol sahilindeki sırtlardan başlayarak Mamzet mevkilerinden geçen yolları kapsamakta ve üç hudut bölüğü, iki seyyar jandarma bölüğü ve 1200 Teşkilat-ı Mahsusa personeli vardır. Hopa'dan İsfareş'e kadarki bölgede silahlı asker sayısı 1850, Murgul bölgesinde de 1680 muharip asker mevcuttur.[411] 6. Edinilen bilgilere göre Rusların bir Piyade Alayı, 2. Türkistan Tugayı, sahilde bir miktar deniz kuvveti ile Ermeni ve Rum çeteleriyle savaşılmaktadır. İki obüs, sekiz dağ topu, 15 makineli tüfek bu kuvvetleri desteklemektedir. Kıyılar tamamen düşman gemilerince işgal edilip gözaltında tutulduğundan, zamanında erzak yetişmemektedir. 7. "Maatteessüf mıntıkamızda ne hudut ne seyyar jandarma ve ne de Teşkilat-ı Mahsusa elbise-i askeriyeye mâlik olmayıp cümlesi pek muhtelif kıyafetlerle harp etmektedir-

ler. Yalnız hudut taburunda kundura ve yağmurluk vardır. Diğer kıtaat çarık giymektedir. Çarıklar da hadd-i azami (*en fazla*) bir hafta dayandığından Trabzon'da bile kalmamıştır."[412] 8. Hasta ve yaralılara bir doktor ile dört tıbbiye öğrencisiyle hizmet verilmektedir. Arhavi'de küçük bir hastane kurulmuş, Borçka'daki hastane ise boşaltılmıştır.

31 Ocak 1915

Dr. Bahaddin Şâkir, Rusların, Berta Köprüsü mevkisinde bulunan Veli Efendi çetesine taarruza geçtiğini, aynı zamanda Çoruh nehrinin sol kıyısında Ardanuç civarında bulunan Hasan Efendi çetesinin de biraz geri çekilmek zorunda kaldığını, Müfrezeye bildirir. Bunun üzerine "Teşkilat-ı Mahsusa Alay kumandanlığına tayin edilen Yüzbaşı Halit, Artvin'de bulunan 1500-2000 çete ile Hasan Efendi tarafına"[413] sevk edilir. Rıza Bey ise, 3. Ordu Komutanının yukarıda geçen emrini aldığını söyleyerek, Murgul'a geleceği yolları kendisine bildirmesini, Yarbay Stange'den istemektedir. O da "Yolları bilmiyorum. Kendim bizzat düşmanın taarruzuna maruz kaldım. Şimdilik gelemeyeceğim. Bu halinizde kalınız"[414] cevabını verir.

Şubat 1915

1 Şubat 1915

Yarbay Stange, neden Murgul'a gidemeyeceğini sebepler belirterek, 3. Ordu Komutanına arz eder. Pehlü ve Borçka, Rıza Bey kuvvetlerince müdafaa edilmesine rağmen, tek bir mermi atmadan bölgeyi düşmana terk etmişlerdir. Ona yardıma gitmek için dağları geçebilecek kuvvet sadece piyadedir, topçu ve makineli tüfekler Çoruh'un kıyısında düşman topçu ateşi altındaki patikadan geçmek zorundadırlar. Eğer Murgul'a çekilirse, Artvin yolu açılacağından, Milo, İspir ve Yusufeli güzergâhından düşmanın ilerlemesine bir engel kalmayacaktır. Müşterek hareketle, Murgul'da birkaç gün-

den fazla direniş gösterebileceğine imkân görmediğini belirttikten sonra, değerlendirmelerini incelemek ve denetlemek üzere Ordu Komutanlığınca bir subay gönderilmesini talep eder.[415]

2 Şubat 1915

Öne sürdüğü engellere rağmen, Yarbay Stange, Müfrezeyi Artvin'de bırakarak, Çoruh nehrinin sol kıyısından yol denilemeyecek bir patikadan karargâhıyla birlikte, "Rıza Bey kuvvetini mümkün olduğu kadar tanzim etmek üzere" Murgul'a hareket eder ve gece vakti varır. Oraya ulaştığında Mirliva Hafız Hakkı'nın yeni bir emri ulaşır. Emirde, Rıza Bey kuvvetinin düşman karşısında yalnız bırakılmaması söylenmekte, eğer saldırılar o tarafta sürerse "şiddetle yardım edilmelidir" denilmektedir. Dr. Bahaddin Şâkir de Artvin'dedir. Aynı gün o da gelişmeleri rapor eder. "Milo yollarını tehdid eden düşmana karşı, Teşkilat-ı Mahsusa Alay Kumandanı Halid Bey maiyetiyle gönderilen kuvvet iki mevâki'i işgal etmiştir."[416]

3 Şubat 1915

Yarbay Stange, Rıza Bey kuvvetini "tanzim"de ilk tedbiri alır ve Hopa'da birinci hatta bulunan "gönüllülerin" geri alınmasını Hudut Tabur Komutanlığına emreder. Rus keşif kolları ise artık Murgul civarında görünmektedirler. Artvin'de bulunan Dr. Bahaddin Şâkir'in, Murgul'da bulunan Yarbay Stange'ye gönderdiği rapordaki şu satırlar onun, cephe gerisindeki konumunu ve durumu ortaya koymaktadır. "Bu sabah bera-yı teftiş (*teftiş maksadıyla*) Kuvarshan'a (Bakırköy) hareket ediyordum. Gümüşhane –Ardanuç'un batısında– ilerisinde müsademe başladığı ve buna hafif bir suretde topçu ateşinin iştirak etdiği haber alınarak neticeye intizar içün Artvin'de kaldım. Teşkilat-ı Mahsusa Alay Kumandan vekili Yüzbaşı Ahmed Bey'i yerime Kuvarshan'a gönderdim. Aynı zamanda Müfreze kumandanlık vekâletinde bulunan Tevfik Bey'i de keyfiyetden haberdar eyledim."[417] Borçka'ya gönderilen keşif kolları burada Rus kuvvetlerini görürler.

Rus kuvvetlerinin saldırıları sürmektedir. "Düşman bugün ale-s-sabah (*sabahleyin*) 600 kadar kuvvetle Magara ve Gönye tarafından Hod çetesine taarruz etmiş ve top, mitralyöz istimâli üzerine mezkûr çete efradı geriye çekildiği ve terk-i mevki iki kişi(nin) mahallinde idam edildiği gelen rapordan anlaşılmıştır."[418] Dr. Bahaddin Şâkir, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda ise, Rusların işgal ettikleri yerlerde ele geçirdikleri erzak, hayvan vs. Kars'a taşıdıklarını, "Rum ve Ermeni canavarları İslâmları sağ sağ gömüyorlar, kaçıp kurtulan kadın, çocuk, aceze süngü yaralarıyla mecruhdurlar"[419] diyordu.

4 Şubat 1915

Yarbay Stange ve karargâhı 14 saatte Murgul'dan Artvin'e gelirler. 3. Ordu kurmay başkanı Yarbay Guze, eğitim görmüş 1600 piyade, 30 topçu, 15 makineli tüfek askerinin seçilip teslim edilmesi için Lojistik Destek Müfettişliğine emir verildiğini Müfrezeye bildirir.[420]

5-6-7 Şubat 1915

Şubat ayı başında Müfrezenin genel mevcudu 41 muharip, sekiz gayri muharip subay; 1467 muharip, 302 gayri muharip asker; Teşkilat-ı Mahsusa Dr. Bahaddin Şâkir kuvveti dokuz muharip subay; 792 muharip, 316 gayri muharip asker; Rıza Bey kuvveti 2026 muharip askerdir.[421]

8-9-10-11-12-13 Şubat 1915

"Bugünlerde iaşe sıkıntısı çok fazlaydı. İaşeden pek fazla sıkıntı çekiliyordu. Elde edilen arpanın evvela topçu ve mitralyöz hayvanatına verilmesi tensib edildi. Efrad ise yarım ta'yınla iaşe olunuyordu."[422] Murgul tarafında Ruslar, büyük çaplı toplarla savunma hattını bombalamayı sürdürmekteydiler. 3. Ordu Komutanlığı, Kurmay Başkanı Guze imzalı yazısıyla, Müfrezeye şimdilik Artvin'de kalarak orayı savunmasını emrediyordu.

14-15 Şubat 1915

Rus topçu ateşi eksilmeden Murgul cephesindeki Rıza Bey ve diğer kuvvetlerini dövmeyi sürdürür. Rıza Bey'in emrindeki Teşkilat-ı Mahsusa kuvveti tüfekli 2026 muharip asker, 200 sandık cephaneden ibarettir. Rus kuvvetleri, Ardanuç civarındaki Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine karşı ciddi sayılmayacak taarruzlar yaparak sınarlar ve geri çekilirler. Bunu fırsat bilen Rıza Bey, hemen harekete geçer ve Rus kuvvetlerine taarruz etmek niyetini açıklayan bir telgrafı Müfreze Komutanlığına gönderir. Yarbay Stange, Erzurum'dan gelmesi beklenen top ve makineli tüfek askerleri katılmadan önce taarruz edilmesini uygun bulmaz. "Verilen talimat üzerine kıtaat yerlerinde az çok sebat etdiklerinden, düşman taarruza muvaffak olamıyordu. Bundan bil-istifade Rıza Bey taarruza kalkmak fikrini ileri sürmüşdü."[423]

16 Şubat 1915

Yarbay Stange'nin kesin emrine rağmen, Rıza Bey, bugünkü telgrafında, "arz etdiğim hususâtın icrası içün yarından itibaren ihzarâta (*hazırlıklara*) mübâşeret edileceği (*girişileceği*)"[424] diyerek, emri hiçe sayar. Berta Köprüsünde bulunan Dr. Bahaddin Şâkir, buradan cepheye dair elde ettiği bilgileri Müfreze Komutanlığına iletir. Stratejik öneme sahip, Aha (Beyler Köyü–Narman) Rus kuvvetlerinin eline geçer.[425] Bu da büyük bir tehlike yaratır. Yarbay Stange, buranın işgalden kurtarılması için hemen harekete geçer. Artvin'den Milo Hudut Taburu ve üç bölükle Zeytinlik Köprüsüne gider. Çoruh'ta yalnız bir kayık bulunduğundan dolayı birlikler, tam dört saatte nehrin diğer kıyısına geçebilirler. Teşkilat-ı Mahsusa Taburu ile Erzurum'dan personeliyle birlikte gönderilen iki top Trabzon'a gelir.[426] Rıza Bey ile Nail Bey'in arası açılmış, mesele büyümüştür. Rıza Bey'in komuta etme konusunda Nail Bey'i bir şeye karıştırmaması aradaki çekişmeyi artırır. Vali Cemal Azmi Bey, ikisinin arasındaki anlaşmazlığı gidermek için elinden geleni yapar.[427] Meseleye dair Talat Bey'e bilgi verirken, "Bendeniz şu

meselede Rıza Bey'in göstermekde olduğu fedakârlığı hürmet ve takdirlerle yâd etmekden kendimi alamam. Nail Bey, Rıza Bey'i her halde muhterem ve müşevvik (*gayrete getiren*) bir büyük birader mevkiinde görmeli"[428] der.

Cemal Azmi Bey'in "mahrem ve mahsusdur bizzat hallolunacaktır" kaydıyla Talat Bey'e gönderdiği yazıda, kahramanlık hülyasıyla yanıp tutuşanların kavgası ortaya dökülmektedir. Rıza Bey tarafında yer alan Cemal Azmi Bey'in ricasından meselenin boyutları anlaşılmaktadır. "Şimdi zât-ı sâmilerinden istirhamım Nail Bey tarafından her kime olursa olsun, her ne yazılmış ve buradan avdet edenler tarafından her ne söylenilmiş ise hiçbirisine nazar-ı himmet ve hakikatle bakılmamasıdır. Çünki sû-i tefehhüm (*yanlış anlama*) evvelce oradan gönderilen zevatı dahi kısımlara ayırmış, tarafgirlik baş göstermiş olduğundan İstanbul'a avdet edenlerin ifadâtı (*ifadeleri*) her halde muvafık-ı hak ve hakikat olamaz."[429] Cemal Azmi Bey'in İstanbul'a dönenlerden kastettikleri, Yakup Cemil ve Sudi Bey'dir. Aslında Cemal Bey, daha işin başında, Nail Bey on, on beş günlüğüne Murgul'a gönderilseydi meselenin bu kadar büyümeyeceği kanaatindedir.[430]

17-18 Şubat 1915

Teşkilat-ı Mahsusa Alay Komutanı Binbaşı Halit, bu sırada Gümüşhane yakınlarındadır. "Sırıya (Zeytinlik) Köprüsünden Gümüşhane'ye gidilemedi. Zira top ve makineli tüfek hareket edemiyordu. Binaenaleyh Buslet'e gitmeye karar verildi ve ol suretle hareket edildi. Yollar gayet arızalı ve berbad bir halde bulunmasından gerek topçu gerekse makineli tüfeğin hayvanatının Artvin'de iken lazımı gibi iaşe edilememesinden dolayı hayvanat da hemen hareket edemeyecek bir halde bulunuyordu."[431] Yarbay Stange, Binbaşı Halit'ten duruma dair raporunu Buslet'e göndermesini emreder. Bu sırada Ahsa'da çatışmalar sürmektedir. Beklenen rapor Binbaşı Halit'ten değil, emrindeki bölük komutanından gelir. 1400 piyade, 200 süvari, iki makineli tüfek ve iki toptan meydana gelen Rus

kuvvetleriyle burada girişilen çarpışmada, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ricat ederler. Alay Komutanı Binbaşı Halit yaralanmış, kendisinden sağlıklı bir haber alınamamıştır. Bölük komutanı, ricat eden askerlerle Gümüşhane tepelerini tutmak istemişse de başaramamış, yanındaki beş on kişiyle Zeytinlik köyüne gitmektedir.[432] Ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Yarbay Stange, muharebeye girişmeden Artvin'e döner.[433]

19-20-21-22 Şubat 1915

Binbaşı Halit'in Ardanuç civarına çekildiği anlaşılır. Artvin'den 200 kişilik gönüllü kuvvetini Binbaşı Halit'in yardımına gönderen Yarbay Stange, Artvin'i savunmak için gereken hazırlıkları sürdürür. Dr. Bahaddin Şâkir ise "hasb-el-lüzum (*gerektiği için*) Erzurum'a gitmişdi."[434] "Merkez Kumandanı ve Teşkilat-ı Mahsusaya Memur" Yarbay Cevat'a, Levazımât-ı Umûmiye Başkanlığından gelen yazıda Trabzon bölgesinde Teşkilat-ı Mahsusa hastahanelerine ait olmak üzere beş sandık çorbalık konservenin verilmesi için Trabzon Çıkarma Komutanlığına emir verildiği bildiriliyordu.[435] Yarbay Cevat, hemen Trabzon Valiliğini haberdar ettiği gibi, Trabzon'a ulaşan Taburun durumuna ilişkin de bilgi istemekteydi.[436] Rıza Bey'e de bütün donatımı, silahları ve subaylarıyla birlikte 500'ü aşkın asker, cephanesiyle iki dağ topu, subaylarıyla iki makineli tüfek ve doktordan oluşan ikinci bir birliğin Murgul bölgesine katılmak üzere sevk edildiğini bildirmişti.[437]

23-24-25 Şubat 1915

Ardanuç, Murgul cephelerinde küçük çaplı çatışmaların dışında önemli bir olay yaşanmaz. Hopa cephesinde, üstün Rus kuvvetlerine karşı girişilen taarruz başarısızlıkla sonuçlanınca, Hopa Jandarma Tabur Komutanı, Rusların karşı taarruzuyla eldeki noktaların düşmana kaptırılmamasına çalışmaktadır.[438]

26 Şubat 1915

3. Ordu Kurmay Başkanı Guze, Müfrezenin durumu hakkında Yarbay Stange'yle telgraf başında yaptığı görüşmede çeşitli sorular yöneltir. Dr. Bahaddin Şâkir'in emrindeki kuvvetlere dair sorusunu Yarbay Stange şöyle cevaplar: "Baha Şâkir Bey'in gönüllüleri Buslet, Gümüşhane, Erkim, Berta, Şavket(tedir). Baha Bey kuvveti 1500'dür fakat dağınıktır. Toplu bir kuvveti bir arada değildir. Bu kuvvetin kısm-ı azamı iyi değildir. Baha Şâkir Bey'in kuvvetini lâ-akal (*en azından*) bir taburla takviye lazımdır."[439] Rus ordusunun karadan ve denizden şiddetli taarruzu sonunda Hopa, elden çıkar. 3. Ordu Komutanlığı duruma müdahale eder. Yarbay Stange'ye, Milo Hudut Taburu ile Dr. Bahaddin Şâkir kuvvetine mensup gönüllüleri Artvin'de bırakarak, Müfrezenin diğer birliklerini ve Murgul'daki Rıza Bey kuvvetlerini de komutası altına alarak hemen Arhavi'ye gitmesini emreder.

27-28 Şubat 1915

Müfrezeye hareket tarzına yönelik bir emir yayınlayan Yarbay Stange'nin, 3. Ordu Komutanlığına verdiği cevapta, Hopa'nın kaybedilmesinden Rıza Bey'i sorumlu tutan şu cümleler dikkati çekmektedir. "Rıza Bey, benim emrim olmaksızın taarruz etmiş ve Hopa'yı kaybetmişdir. Rıza Bey'e muktedir bir erkân-ı harp gönderilmesi."[440]

Mart 1915

1 Mart 1915

Yarbay Stange, Rıza Bey kuvvetlerinin mevcudu ve savaşma yeteneklerine ilişkin şu değerlendirmeyi 3. Ordu Komutanlığına arz eder: "Rıza Bey kuvveti takriben 3000 gönüllü ve iki cebel topu ve iki makineli tüfekten ibarettir. Bu gönüllülerin katiyen kıymet-i harbiyesi yoktur. Düşman üzerine uzaktan ateş açar ve düşman

biraz ilerlerse hemen geri çekilirler ve birçok cephane sarf ederler."[441] Çok büyük sıkıntıları aşarak Arhavi'ye varan Müfrezenin durumuna dair bir şifreyi Başkomutanlığa gönderen Yarbay Stange, gönüllü asker gönderilmemesini, subay ve yedek subay gönderilmesini ister. Yine Rıza Bey'le ilgili olarak da şunları kaydeder: "Rıza Bey, yalnız olarak vazifesini yapamaz. Mümaileyhe icabında vekâlet etmek üzere muharip bir zâbit veya bir erkân-ı harp gönderilmesi. Eğer Rıza Bey, hasta olacak olursa Rıza Bey'in yerine idare edecek burada gönüllülerde bir zâbit yoktur."[442]

2-3 Mart 1915

Müfreze Komutanı Yarbay Stange, Arhavi'de oldukça sıkışık bir haldedir. 3. Ordu Komutanlığına mevcut durumu arz ederken, tedirginliği satırlarına da yansır: "Vaziyetimiz tehlikelidir. Düşman Murgul vadisiyle asgarisinden birçok taburlarıyla taarruz ediyor. Gönüllüler ve hudut taburları mevzilerinde duruyorlar..." Hemen arkasından ise gerçekle bağdaşmayan istekte bulunarak çelişkiye düşer: "Eğer buraya veyahut Artvin'e bir fırka veya yedi tabur gönderilecek olursa Batum kuvvetlerini geriye atarak Ardahan istikametinde taarruz edilebilir ve Oltu şosesinde düşmanın gerisine düşebilir ve ordunun vaziyetini değiştirebilir."[443] Oysa gerçek durum hiç iç açıcı değildir. "Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Rıza Bey tarafından tutulan hatt-ı müdafaa katiyen muvafık değildi. Bununla beraber gerek Teşkilat ve gerek Hudut ve Jandarma Bölükleri oldukça karışık idi ki ne kuvve almak ve ne de nerelerde bulunduklarını kıt'a kumandanlıkları bile layıkıyla bilemiyordu."[444]

4-5-6 Mart 1915

Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerini düzenli birliklerin emrine almaya yönelik ilk adım atılır. "Teşkilat-ı Mahsusada Kafkasya ve İran işleriyle meşgul" Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza'nın, Trabzon'a hareket etmek üzere olduğu, İstanbul'dan Rıza Bey'e bildirilir.[445] Ayrıca Üsteğmen Mehmed Ali[446] ile Vasfi'nin Teşkilat-ı Mahsusa emrinde

görevlendirme emirleri çıkar.[447] Keşif kollarının küçük çaplı çatışmalarının dışında mevcut durumda bir değişiklik olmaz. Ruslar, kuvvetlerinin bir kısmını, bir taraftan diğer tarafa sevk etmektedirler. Ne yönden taarruz edecekleri bilinemez, çünkü birlikler raporlarını doğru veremiyorlardı. Trabzon'dan ve 3. Ordu Komutanlığından cephane ve erzak talebi karşılanmaya başlanmıştır. Erzak gelmiştir ancak, bir tümen mevcuduna yakın bir kuvvetin Arhavi bölgesinde bulunmasına rağmen, geride ne bir nakliye kolu ne de ambar vs. mevcut değildi.[448]

7 Mart 1915

Ruslar, torpidolarının himayesindeki nakliye gemileriyle Hopa'ya erzak ve cephane yığınağı yapmaktadırlar. Gönüllü birliklerini düzene sokmak, diğer jandarma vs. kuvvetler kendi taburlarında birleştirilmek isteniyor ancak Rus kuvvetlerinin baskısından dolayı gerçekleştirilemediğinden dolayı, Müfrezenin bulunduğu konumda idare etmesi bir mecburiyet haline gelmişti.[449] Hudut taburunun hepsi harp hattındayken, Tabur Komutanı buraya beş saat gerideki Potuçur'da bulunuyordu. Rıza Bey, zamanında hiç direniş göstermeden ve küçük bir baskı karşısında hemen ikinci bir savunma hattının neresi olacağını sormaya alışmış olan gönüllüler, aynı davranışlarını sürdürmekteydiler. Bu sırada Hudut Tabur Komutanı Binbaşı Hafız Süleyman, daha önce verilen emre aykırı olarak Murgul ve çevresini terk edince divan-ı harbe verilmiştir.[450] Rıza Bey'in hasta olduğunu bildiren telgrafını, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Dâhiliye Nezaretine aynen geçer. Rıza Bey, sağlık durumunun kendisini korkuttuğunu, iş göremeyecek bir hale geldiğini hissetmiş, buradaki doktorlar muayeneden sonra ancak istirahat halinde tedavi olabileceğini ve havası kuru bir yere gitmesini lüzumlu görmüşlerdir.[451] Zaten kendi emrindeki gönüllü kuvvetlerin idaresini Nail Bey ve Teğmen Ramiz üstlenmişlerdir. Dr. Bahaddin Şâkir, bölgeden ayrılıp gitmişti. Rıza Bey'in de hemen İstanbul'a dönmesini tebliğ eden telgraf Trabzon Valisine çekilir.[452] Ortaya çıkan bu ani gelişme dolayısıyla Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza, 8 Mart günü acil olarak İstanbul'dan yola çıkar.[453]

Hudut Tabur Komutanlığından, Müfreze Komutanlığına gönderilen raporda, harp hattındaki hudut taburundan ancak 20-30 askerin bulunduğu, diğerlerinin de –büyük çoğunluğunun bölge halkından olduklarından dolayı– ailelerini göç ettirmek üzere birliklerinden firar ettiği, bir kısmının da büsbütün savuştuğu, taburda bir tek subayın bile kalmadığı açıklanır. Kâmil Bey idaresindeki Teşkilat-ı Mahsusa birliğindekiler ise –Kâmil Bey hastalanıp geriye gitmiştir– İbrahim Efendi komutasında harp etmeyeceklerini söylerler. "Bir ikisinin itlafıyla" biraz yola gelseler de bunlardan yararlanmak mümkün değildir.[454] "Batum havalisinde icra-yı hareket eden Teşkilat-ı Mahsusa müfrezelerine" ulaştırılmak üzere, askeri malzeme yüklü "beş kıt'a Laz takası" ise, Ereğli limanına sığınmış, yollarına devam etmek için "Umum İskele ve Limanlar Kumandanlığı"ndan emir beklemekteydiler.[455] Dâhiliye Nezaretince Kastamonu Vilayeti ile Samsun ve Bolu Sancaklarından bu kayıklarla ilgili olarak süratle bilgi istenirken,[456] söz konusu Komutanlığın ise bunlardan haberi yoktur.[457] Canik Mutasarrıflığı 28 Ocak-15 Şubat arasında Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait bazı askerî eşyalarla yüklü 16 kayığın Samsun'a gelip Trabzon'a gittiklerini, bunların dışında kayık bulunmadığını bildirir.[458] Bolu Mutasarrıflığı Ereğli'deki kayıkların izin beklediğini söylerken,[459] Kastamonu Valisi Reşit Bey'in cevabında bu kayıklara dair bilgi yoktur.[460] Ereğli limanındaki kayıklar 13 Mart'ta buradan ayrılıp Zonguldak'a gitmek üzere açılırlar.[461] Ertesi günü İnebolu iskelesine varıp, "üç günlük yevmiyelerini" aldıktan sonra yola devam ederler.[462] Karadeniz Ereğli Liman Başkanlığına gönderilen yazıda da Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerine ait eşyaların mümkün mertebe hızla ulaştırılması vurgulanarak, kayıkçıların tehlikeye düşmeden her müsait zamanda Trabzon'a gitmeleri istenir.[463]

Rıza Bey'in çok hevesli olduğu komutanlıktan hastalığını öne sürerek çekilme arzusunun gerçeği yansıtmadığını, "Trabzon'da Teşkilat-ı Mülkîye Memuru Ahmed Eyüp" Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 10 Mart 1915 tarihli raporundan öğreniyo-

ruz: "Rıza Bey kumandasında bulunan kıtaat ve gönüllü efradın Ştange Bey kumandasına terk olunmasına teşvîkat-ı lazime (*gereken teşvikler*) icra olundu ve muvaffak olduk."[464] Bu raporda Rıza Bey, şiddetle eleştirilmektedir. Strateji ve taktik bilmemekle, emrindeki binlerce personelin iaşesini, idaresini sağlayamamakla, düzenli bir kuruluşa geçmemekle, düşmana askerî bilgi ve mantık dışı taarruzlarla kuvvetlerin yenilgisini hazırlamakla ve sonunda Hopa ve Murgul'un kaybına sebep olmakla suçlanmaktadır. Onun, Yarbay Stange aleyhindeki sözleri de personeli olumsuz etkilediğinden, daha fazla yenilgilere kapı açmaya müsaittir. Ahmet Eyüp Bey'in raporunda önemli bir diğer tespiti de şudur: "Nail Bey ile Rıza Bey arasında ihtilaf ve husumet vardır."[465] Bu şartlarda Rıza Bey'in "istirahate davet olunması" zorunluluk kazandığı gibi, gönüllü birliklerden de düzene sokuldukları takdirde yararlanmak mümkündür, kanaatini de Ahmet Eyüp Bey, raporda vurgulamaktadır.[466]

13-14-15 Mart 1915

Yarbay Stange artık çok sıkışmıştır. Müfrezesini idarede zorluk çekmekte, emrindeki kuvvetlerle savunma yapmakta bile zorlanmaktadır. Balıklı Tepelerinin işgalden kurtarılması için giriştiği hareket de başarısız olmuştur. 3. Ordu Komutanlığına yazdığı 13 Mart 1915 tarihli şifrede "Birçok gönüllüyü ileri sevk için öldürdüğüm halde yine mümkün olamamışdır" cümlesini yazmaktan kendini alamaz.[467] Ertesi günkü yazısında ise artık son noktaya geldiğini açıklamaktan çekinmez: "Böyle kıtaatla müteaddid büyük ve küçük makineli tüfek ve toplarla mücehhez ve daima Batum'dan efrad ve teçhizatı ikmal eden ve ma'mafih layıkıyla muharebe edemeyen düşmanla çarpışamam. Rusların önünden böylece ric'at gayr-i münasibdir. Bu sebebden ya bana muharebe edecek bir kıt'a göndermenizi veyahud diğer bir kumandan ile tebdilimi rica ederim."[468]

Gönüllülerin ve hudut taburu askerlerinin büyük kısmı firar ettiklerinden, yakalanarak birliklerine geri gönderilmeleri için

her tarafa telgraf çekilir. Firariler meselesi baş ağrıtacak seviyelere çıkmıştır. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, gerek askerî bölgeden gerekse Teşkilat-ı Mahsusa bölgesinden silahlarıyla beraber firar edenlerin ve bakaya kalanların tabii sığınak olan ormanlara saklanarak yağma, eşkıyalık gibi zararlı eylemlere girişmelerinin büyük zararlar, meşguliyetler doğurmasından dolayı acil tedbirler alınmasından yanadır.[469] Aslında Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinde subay eksikliğinden doğan yönetim eksikliği, gönüllüler arasında disiplinsizliği artırmakta, askerî eğitim almamalarının yanı sıra ferdi olarak alışkanlıklarını bırakamadıklarından dolayı muharebeden çok çapulculuğa, yağmacılığa kayabilmektedirler. Bir kısmının yaptığı bu eylemler geneli ve halkın moralini olumsuz etkilemektedir.[470] Ordunun asli gücünü de etkileyen bu cereyan, diğer vilayetlere de sıçramadan, Dâhiliye Nezaretince diğer vilayetler de bunu önleyici etkin mücadele konusunda uyarılmalıdırlar.[471]

Rus Ordusundan firar ederek Müfrezeye sığınan iki Gürcü asker, çok önemli bilgiler verirler. Onların firarına göz yuman Gürcü yüzbaşı, Rıza Bey'le tanışmaktadır. İlginç bir rastlantıyla "teşkilat reisi hastalığından bahs ile Trabzon'a, oradan İstanbul'a gitmişti."[472] Rıza Bey, 15 Mart tarihli telgrafında Trabzon'a geldiğini Dâhiliye Nezaretine haber verir. "Cismen pek rahatsız"dır. İki üç gün sonra motorla Samsun'a geçmeye çalışacaktır.[473] 18 Mart'ta Sivas'tadır. Yanında Basri Bey de vardır.[474] Buradan "Teşkilat-ı Mahsusadan Rıza" imzasıyla İstanbul'da "Teşkilat-ı Mahsusa'dan Muhtar Bey'e" çektiği telgrafta, Trabzon Vilayetinden askerlikle yükümlü olup da şimdiye kadar silah altına alınmayanların, Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetinde kullanılmaları için Trabzon Asker Alma Başkanıyla görüşülerek bir an önce tebligatın yapılmasını istemekteydi.[475]

16-17 Mart 1915

Yarbay Stange'nin donanma yardımı ve kuvvet takviyesi isteğine, 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, mevcut durumda

mümkün olmadığını, mevzileri korumanın gerekliliğini belirterek, eğer düşmanın çok üstün kuvveti bunu imkânsız kılarsa o zaman müfrezeleri kurtarınız emrini verir. Aynı gün 3. Ordu Kurmay Başkanı Guze ise, Yarbay Stange'ye bir şifre yazarak şunları söyler: "Arhavi üzerinden teklif ettiğiniz tarzda Batum'a doğru hareket-i askeriye icrası şimdilik mümkün değildir... Ordu, size taze kıt'a gönderemez. Tebeddülünüz (*değişmeniz*) cihetine de gidilemez. Çünki şu sıra orada metin bir kumandana lüzum vardır. Tebdîl edilmekliğinizi musirr-âne (*ısrar ve inatla*) talep ederseniz, bu hususda Liman Paşa'ya müracaat ediniz."[476]

Bugünlerde Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin komutası ve yapısı şöyledir: "Ziya Bey Taburu 610 nefer; Âdil Bey mıntıkasındaki efrad 475; Müstakil İbrahim Efendi Bölüğü 150 nefer; Löme'de ihtiyatda bulunan Muhsin Efendi Taburu 360 nefer. Toplam 1595."[477] Bu sayıya, ambarlarda, kayıklarda vesair perakende işlerdekiler de dâhil edildiğinde mevcut 2309'a ulaşıyordu. Sayı bakımından oldukça yüksek bir miktar görünse de "iyi bir teşkilat olmadan katiyen bu efraddan istifade kabil değil"di.[478]

24-25 Mart 1915

Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinde görevlendirilen subaylara ayrıca ek maaş ödenip ödenmediği Trabzon Valiliğinden sorulur.[479] Vali Cemal Azmi Bey, böyle bir uygulamanın yapılmadığını, ara sıra subaylara ve askerlere zaruri ihtiyaçlarını gidermek üzere "münasip miktarda" ödendiğini belirterek cevaplar.[480] Rıza Bey ise konunun İstanbul Merkez Komutanlığına sorulmasını söyler.[481] 25 Mart'ta Rıza Bey, Giresun'dadır.[482] Gürcü ihtilâl komitesi üyeleriyle daha önce İstanbul'da görüşmeler gerçekleştirilmiş ve arkası kesilmişken, Gürcülerin gönderdikleri temsilcilerle yeniden temas sağlanmıştır.[483] İstanbul'daki görüşmelere katılan Rıza Bey, bunlardan yalnız Rus ordusuna girmeyi başaran Çeratelli ile halk nezdinde etkinliği olan Papaz Nikola dışındakilerin "menfaatperest âdi adamlar" olduğunu belirterek buna göre hareket edilmesini tavsiye eder.[484]

30 Mart 1915

Artvin, 30 Mart'ta Rusların eline geçer. Milo müfrezesi de eski sınırlara çekilir. Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza, o gece Trabzon'a varır.[485] Ertesi günü Vali Cemal Azmi Bey'le bir araya gelir ve mevcut durumu değerlendirirler. Kaybedilen yerlerden dolayı bütün kuvvetlerin morali çökmüştür. Fındıklı ve Pazar halkı göç etmiş, Rize halkı da göç etmek için müracaat etmiştir. Şimdiye dek sürdürülen uygulamayla, Teşkilat-ı Mahsusa gönüllülerinden firar edenlerin hepsi yakalandıkları yerde Erzurum'daki 3. Ordu Komutanlığına gönderilmektedirler. Bugüne dek yollanan firarilerin sayısı 2000'i aşmıştır, ayrıca bakaya olanlar da Erzurum'a gitmemek için saklanmaktadırlar. İlkbaharın gelişiyle beraber dağlarda ve yollarda bakaya askerlerden oluşan "haydut çetelerinin" teşkiline meydan vermemenin çaresi, bakayalardan çeteciliğe elverişli olanların Valilikçe seçilerek mevcudu oldukça azalan Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerine verilmesidir.[486] Değerlendirmede dikkat çekici bir teklif de şiddetle ihtiyaç duyulan subay açığının giderilmesine yöneliktir. "Devletin her tarafda birçok kuvvet ve orduları bulunması hasebiyle, buraya ihtiyaç nisbetinde zâbit ifrâzının (*ayırmasının*) adem-i imkânına binaen ahali ve memurînden iktidar ve ehliyeti, hamiyet ve cesareti mücerreb (*sınanmış*) olanların maaşları Teşkilat-ı Mahsusaca tesviye edilmek üzere şimdilik istihdamları."[487]

Aynı günlerde Ankara Valisi de Dâhiliye Nezaretine, "Kafkas hududunda icra-yı harekete memur Teşkilat-ı Mahsusa" gönüllülerinin, Ankara'dan çıktıktan sonra yolda gasp, katl gibi cinayetler işlediklerini, bunlardan şimdiki görünüşe göre "şerden başka bir hayır" beklenemeyeceğini, bunlarla ilgili gerekli tedbiri alması için 10. Kolordu Komutanlığına haber verdiğini bildiriyordu.[488] Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'in, Sivas Valiliğine gönderdiği yazıda bu grubun, Tokat hapishanesinden tahliye edilip silahlandırıldıktan sonra, başlarında bir görevli bulunmaksızın 10. Kolorduya gönderilen "gönüllü çete efradı" oldukları anlaşılmaktadır.[489] 3. Ordu Komutanlığı, bu gönüllüleri istemez. Talat Bey de bunların tahli-

yelerinin, başıboş yollanmalarının "nereden gösterilen lüzum ve emre" dayandığının soruşturulmasını emreder. Ayrıca Harbiye Nezaretinin "bundan sonra bu gibilerin tahliye edilmemeleri" isteğini de Sivas Valiliğine iletir.

Nisan-Mayıs 1915

7 Nisan 1915

Lazistan ve Havalisi Komutanlığı kurulur. Komutanlığına Avni Paşa atanır. Yarbay Stange'nin komutasındaki Müfreze de buranın emrine verilir.[490] Genel harekât durumundan dolayı Müfreze doğrudan 3. Ordu Komutanlığına bilgi vermeyi sürdürecektir.[491] Müfrezenin adı "Lazistan Müfrezesi" olarak değişir. Yarbay Stange, Müfreze Komutanlığına devam ederken, kurmay başkanlığına tayin edilen Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza, aynı zamanda "Teşkilat-ı Mahsusa Alay Komutanlığı"nı da yürütecektir.[492] Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza, aslında İstanbul'dan, Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerini askerî kuruluş (bölük, tabur) halinde düzene sokmak, disiplin altına almak üzere görevlendirilmiştir.[493] "Namus ve haysiyete mütenasip iş görmeğe çalışacağını" söyleyen Kurmay Yüzbaşı Ali Rıza, Erzurum'dan Trabzon'a gelecek olan Avni Paşa'yla görüştükten sonra hududa geçecektir.[494] İstanbul'dan, Yakup Cemil'in taburunun kaydını ister. "Yakup Cemil Bey'in İstanbul'dan hareketinde kumandasındaki gönüllü taburunun kaydı yoktur" cevabı verilir.[495] Bir de ihtiyat zâbitlerinin ailelerinin bu kayıtsızlıktan doğan özlük haklarına ilişkin şikâyetleri gündeme gelir. İhtiyat zâbitlerinin mağduriyetleri bir an önce atamalarının gerçekleştirilmesiyle giderilecektir.[496] İlk adımda ihtiyat zâbit namzetlerine dağıtılmak üzere bir miktar para gönderilir.[497] Yüzbaşı Ali Rıza'nın bazı isteklerinin karşılanması için İstanbul'da yapılan girişimler sonuç vermeyince, kendisine 3. Ordu Komutanlığına müracaat etmesi bildirilir.[498] Nisan ayı ortalarına doğru bazı rütbeli personelin görevden ayrılmaları,[499] bazılarının özlük bilgilerinin kaydı,[500] bazılarının da görev safahatlarına dair yazışmalarla[501] düzenli kuruluşa geçiş çalışmaları hızlandırılır.

24 Nisan 1915

Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinin Alay teşkilatına geçirilmesi için düzenleme çalışmaları başlar.[502]

29 Nisan 1915

Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 1. Taburu kuruluşu tamamlanır. Yapılan denetlemede bütün askerlere hâki elbise ve potin giydirildiği görülür.[503] Alayın genel mevcudu 12 subay, 2576 muharip asker, 387 gayri muharip asker, 2439 silah, 311 sandık cephane, 156 hayvan, 12 makineli tüfekten ibarettir. Şiddetle ihtiyaç duyulan peksimet torbası, matara ve fişeklik temininde Müdafaa-i Milliye ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetlerinden yardım istenir. Bir de sahilde kullanılmak üzere "otuz volt kuvvetinde kuru elektrik pilin acele gönderilmesi" İstanbul'a yazılır.[504] Bu hayati önem taşıyan istek, "vazife ve maksad ne olduğu anlaşılmadıkça" verilemeyeceği Harbiye Dairesinin ilgili şubesince ifade edilince, bu sefer niçin kullanılacağının açıkça yazılması cevabı verilir.[505] Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinde bulunan ve onarımları yapılamadığından kullanılamayan silahların devreye sokulması ve ateş gücünün artırılmasını sağlamak üzere tüfekçi ustası bölgeye sevk edilir.[506] Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinde daha önce görev yapan rütbelilerin özlük haklarına dair meseleler gittikçe artar ve yazışmalara sebep olur.[507]

5 Mayıs 1915

Rus kuvvetlerine taarruz edilmesi fikri öne çıkmaya başlar. Lazistan Müfrezesi Komutanı Yarbay Stange'den de görüşleri istenir. O, kendi alayıyla (8. Alay) hareket etmek arzusundadır. "Jandarma ve gönüllülerle taarruz etmek tarafdarı değilim. Çünkü en nazik bir noktada ve netice-i kat'iyye zamanlarında kaçıyorlar"[508] diyerek güvensizliğini ortaya koyar.

10 Mayıs 1915

3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, Rusların 10. Kolorduya yönelik saldırılarını hafifletmek için, Löme'de (Yolgeçen–Arhavi) bulunan Yarbay Stange'den, karşısındaki Rus kuvvetlerine taarruz etmesinin iyi olacağını belirterek, eğer durumu uygunsa bu harekâtı yapmasını ister.[509] Yarbay Stange, Teşkilat-ı Mahsusa ve jandarmaları ıslahla meşgul olduğunu, ayrıca "kasatura, palaska, çanta" ihtiyacının bulunduğunu öne sürer. Söz konusu eksiklikler giderilmeyince "ma'tteessüf taarruz edemeyeceğim" diyerek, taarruz yapmayı reddeder.[510] 3. Ordu Komutanı, böylesine sudan sebepler ileri sürmesini eleştirerek, buradaki birliklerin teçhizat noksanlığının taarruza engel teşkil etmediğini söyler. Yarbay Stange, bu kez "Bu ahval tahtında, taarruz içün mes'ûliyeti deruhde edemem. Bu ahvale nazaran taarruz etmek lazım ise emir vermeniz rica olunur"[511] der. Aynı günlerde Yüzbaşı Ali Rıza'nın gayretleriyle, Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 2. Taburu da askerî kuruluş ve disipline kavuşmuş, muharebeye hazır hale gelmiştir. Genel mevcuda bakıldığında da bunu görmek mümkündür. Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 14 Mayıs 1915'te personel, silah ve cephane durumu; "Zâbit, zâbit vekili ve namzedi 70; küçük zâbit ve efrad 3435; gayri muharip zâbit 4; gayri muharip efrad ve küçük zâbit 564; küçük çaplı mavzer 236; muaddel mavzer 3; Belçika mavzeri 1650; muaddel martin 3214; makineli tüfek 4; âdi cebel topu 2; seri Şınayder top 2"[512] den ibarettir.

Haziran-Temmuz 1915

19 Haziran 1915

Dr. Bahaddin Şâkir Trabzon'dadır. Teşkilat-ı Mahsusa ile bir ilgisi kalmamıştır. Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e yazdığı 19 Temmuz 1915 tarihli telgrafta şunları söyler: "Trabzon'da Vali Beyefendi ile görüşdüm. İşler destgâhları yarından sonra hazır. İki gün zarfında Erzurum'da olacağım ma'ruzdur."[513]

25-30 Haziran 1915

Lazistan Müfrezesi, mevcut durumuyla karşısındaki Rus kuvvetlerinden iki kat güçlü bir hale gelmiştir. Buna rağmen bir harekât yapmadan beklemesi uygun değildir. İşte bu sebeplerden dolayı, 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa, başarılı olunacak istikametlerin keşfini emreder.[514] Bu sırada Milo Müfrezesince yapılması planlanan taarruzda, Lazistan Müfrezesinin de Murgul istikametinde taarruzuna ihtiyaç duyulur. Yarbay Stange, arazi ve hava şartlarını, askerî kuvvet durumunun fazla iyi olmadığını öne sürerek, on beş gün keşif süresi verilmesini ister.[515] Mahmut Kâmil Paşa'nın bu tavra cevabı çok sert olur. "Ordu kayıtsız şartsız taarruz emri verseydi, nasıl hareket edecektiniz?" diye sorar. Verilen görevin hemen icrasında hiçbir mazeretin kabul edilmeyeceğini söyler ve hemen keşif yapılmasını ve birliklerin durumunun bildirilmesini emreder.[516]

5 Temmuz 1915

Yarbay Stange, tecrübelerine dayanarak, Artvin'den denize kadar uzanan ve kuvvetli bulunan düşmana, "talim ve terbiyesi noksan olan Milo ve Lazistan Müfrezeleriyle taarruzu" tehlikeli bulduğunu; başarısızlık halinde her iki Müfrezenin personel ve malzeme kaybını telafi etmenin mümkün olamayacağını, şimdiye dek verilen kayıpların daha fazlasının görüleceğini öne sürerek, muharebeye girmekten kaçınır.[517]

Sonraki günlerde olağanüstü bir hareketlilik yaşanmaz.[518] Yarbay Stange, 3. Ordu Komutanlığına gönderdiği 27 Temmuz tarihli raporunda genel durum hakkında ayrıntılı bilgiler aktardıktan sonra, yazısının sonunda, Çanakkale'den –düşmanın baskısını hafiflettiği ve mümkün olduğu takdirde– gönderilecek bir tümenin Artvin'e yapacağı taarruzla, Batum'un kuşatılmasının kolaylaşacağını, böylece Batum'dan Tiflis'e kadar olan bölgedeki halkın bize katılacağı görüşünü açıklar.[519]

Temmuz 1915 ortalarında, Bakü Polis İdaresinde çalışan Dağıstanlı Yusuf Sefer Ali, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından kendisine verilen önemli görevleri yerine getirmek üzere Rusya içinde seyahat ederken, takibe alınınca sınırdan geçer ve özel bir görevli eşliğinde İstanbul'a yollanır.[520]

Dr. Bahaddin Şâkir, Erzurum'dadır ve buradan ayrılmak üzeredir. 19 Temmuz'da Talat Bey'e ayrılışını bildirir. "Buyurduğunuz makama Kumandan Mahmut Kâmil Paşa'nın tebliği ile yazdım. Bir haftadır harekete hazırlanmakdayım. Yarından sonra hareket edeceğim ma'ruzdur."[521]

20 Temmuz 1915

Teşkilat-ı Mahsusa Alayının kuruluşu: Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 1. Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 2. Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 3. Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Müstakil Ziya Bey Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Müstakil İbrahim Ağa Müfrezesi; Teşkilat-ı Mahsusa Makineli Tüfek Takımı; Teşkilat-ı Mahsusa Karargâhı Üç Grup Çete; Teşkilat-ı Mahsusaya Mensup Âdi Cebel Takımı. Bu kuruluş altında, personel mevcudu da şöyledir: Subay 41 (Muharip 35 – Gayri muharip 6); Asker 3641 (Muharip 2788 – Gayri muharip 853)[522]

30 Temmuz 1915

Teşkilat-ı Mahsusa Alayının kuruluşu: Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 1. Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 2. Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 3. Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Müstakil Ziya Bey Taburu; Teşkilat-ı Mahsusa Müstakil Salih Ağa Bölüğü; Teşkilat-ı Mahsusa Üç Grup Çete; Teşkilat-ı Mahsusa Makineli Tüfek Bölüğü; Teşkilat-ı Mahsusa Karargâhı, Ambarlar, Depo vesaire; Teşkilat-ı Mahsusaya Mensup Âdi Cebel (dağ topu) Takımı. Personel mevcudu da şöyledir: Subay 74 (Muharip 61 – Gayri muharip 13); Asker 3627 (Muharip: 2686 – Gayri muharip: 941)[523]

Ağustos-Eylül-Ekim 1915

7 Ağustos 1915

"Müfreze kumandanı Ştange Bey'in ayağına ârız olan felcden dolayı bera-yı tedavi Trabzon'a gitmiş ve Müfreze Kumandanlığı vekâletine 8. Alay 3. Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey tayin edilmiş ve Trabzon'a da arz olunmuşdu."[524] Bu sırada Teşkilat-ı Mahsusa Alayının 2. Taburunda salgın hastalık baş gösterir.[525] Hemen sıhhî tedbirler alınarak salgın yaygınlaşmadan önlenir. Yolsuzluğa karıştığı tespit edilen, ahlâkı itibariyle harp hattına gönderilmesi uygun bulunmayan Cemal Bey hakkında işlem yapılır.[526]

9 Ağustos 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 65 (Muharip 55 – Gayri muharip 10); Asker 3627 (Muharip 2669 – Gayri muharip 958)[527]

15-17 Ağustos 1915

Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup olarak İstanbul'a gelen motorlara nezaret eden personel arasında görev değişikliği yapılır.[528] Kefken'in Kamışağzı mevkisinde düşman tarafından batırılan kotradan kurtarılan 60 sandık eşyanın, "İmalât-ı Harbiye Müdiriyetine" gönderilmesine dair, Kefken Liman Başkanlığına emir verilir.[529]

20 Ağustos 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 69 (Muharip 55 – Gayri muharip 14); Asker 3610 (Muharip 2759 – Gayri muharip 851)[530]

25 Ağustos 1915

3. Ordu Komutanlığının 19 Ağustos 1915 tarihli şu telgrafı, Lazistan ve Havalisi Komutanlığının bağlı birliklerine aynen iletilir: "Kadın ve erkek ne yaşda olursa olsun hiçbir Ermeninin Karargâh-ı Umûmînin emri olmadan memleket haricine çıkarılmaması Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesince emredilmiştir."[531] Müfreze

Komutanlığı bu kararın uygulanması için bütün birliklerine, ileri hatlardaki ilgili personele gereken emri verir.

30 Ağustos 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 71 (Muharip 59 – Gayri muharip 12); Asker 3508 (Muharip 2635 – Gayri muharip 873)[532]

İstanbul Muhafızı Yarbay Cevat, "Teşkilat-ı Mahsusa gönüllü müfrezelerinin bazı teşebbüsat neticesi olarak" nizamiye birliklerine dağıtılarak lağvedileceklerine dair aldığı duyumlar üzerine harekete geçerek bunu önlemeye çalışır. Harp sona erinceye kadar kuruluşlarının devamı için 3. Ordu Komutanından "sûret-i mahsusada istirhamda"[533] bulunmuşsa da geri adım atılmayacak ve girişilen teşkilatlanma tamamlanacaktır.

20 Eylül 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 78 (Muharip 61 – Gayri muharip 17); Asker 4061 (Muharip 2996 – Gayri muharip 1065)[534] (Mevcuda 3.A. 3.Tb. 8.Bl. ile 17.A. 2.Tb.5.Bl. âdi cebel takımları dâhildir.)

30 Eylül 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 78 (Muharip 61 – Gayri muharip 17); Asker 3031 (Muharip 2050 – Gayri muharip 981)[535] (Mevcuda 3.A. 3.Tb. 8.Bl. ile 17.A. 2.Tb.5.Bl. âdi cebel takımları dâhildir.)

7 Ekim 1915 tarihli "mufassal kuvve-i umûmiye" çizelgesinde, 8. Alay ve Teşkilat-ı Mahsusa Alayının da bulunduğu Yarbay Stange Müfrezesinin, son ismiyle Lazistan Müfrezesinin artık 3. Tümen emrine verildiği ve kuruluşunda yer aldığı görülmektedir. Teşkilat-ı Mahsusa Alayının son kuruluşunda bir değişiklik yapılmamış, çizelgede Alayın ismi "T" olarak gösterilmiştir. Bu tarihteki personel mevcudu: Subay 73 (Muharip 57 – Gayri muharip 16); Asker 3735 (Muharip 2849 – Gayri muharip 886)[536]

17 Ekim 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 77 (Muharip 59 – Gayri muharip 18); Asker 3503 (Muharip 2613 – Gayri muharip 890)[537]

25 Ekim 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 120 (Muharip 83 – Gayri muharip 37); Asker 3597 (Muharip 2709 – Gayri muharip 888)[538]

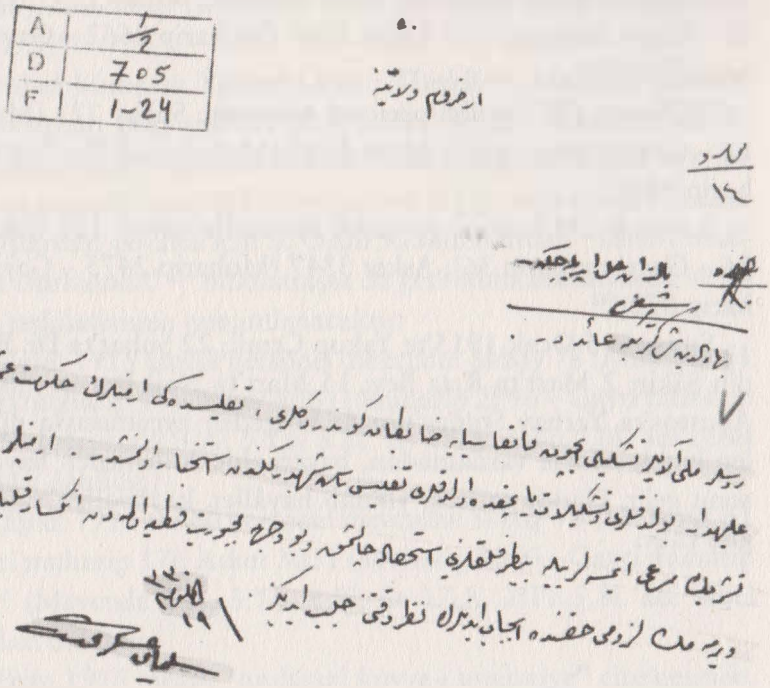
6 Kasım 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 119 (Muharip 83 – Gayri muharip 36); Asker 3573 (Muharip 2685 – Gayri muharip 888)[539]

15 Kasım 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 119 (Muharip 82 – Gayri muharip 37); Asker 3567 (Muharip 2662 – Gayri muharip 905)[540]

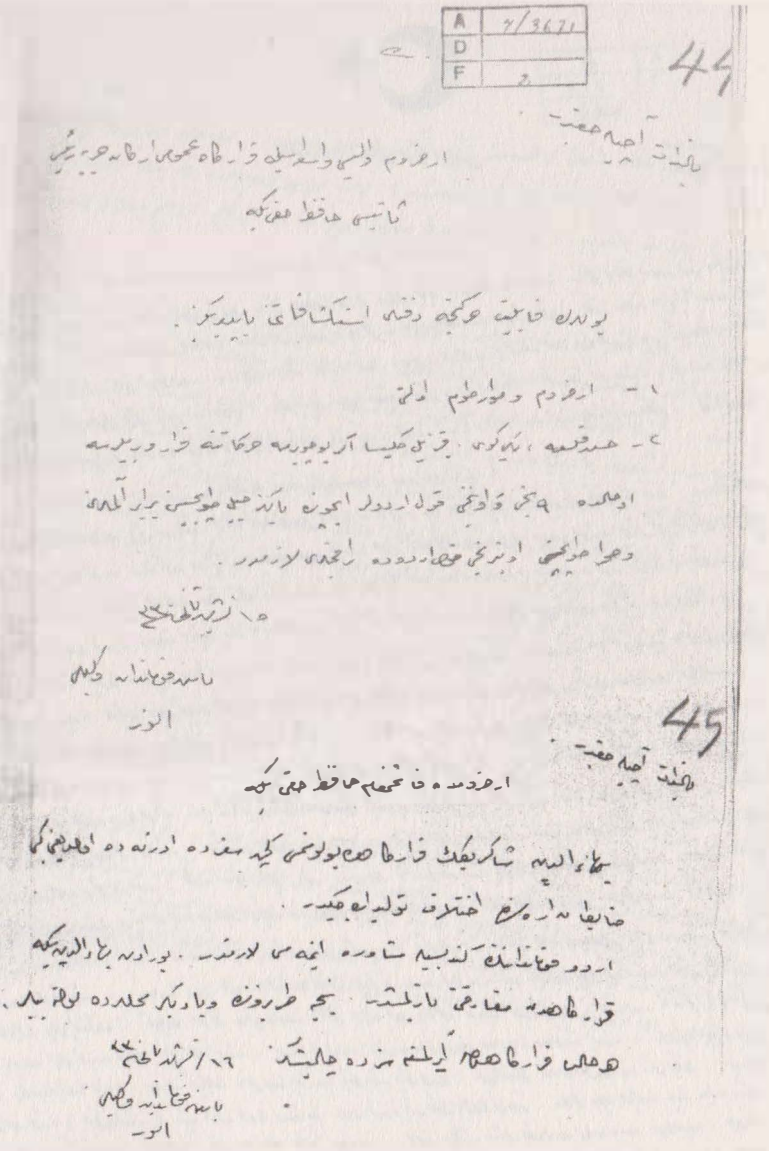
27 Kasım 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 121 (Muharip 83 – Gayri muharip 38); Asker 3195 (Muharip 2309 – Gayri muharip 886)[541]

6 Aralık 1915 tarihli personel mevcudu: Subay 121 (Muharip 84 – Gayri muharip 36); Asker 3347 (Muharip 2475 – Gayri muharip 872)[542]

Sırasıyla 5 Ocak 1915'te Yakup Cemil; 22 Şubat'ta Dr. Bahaddin Şâkir; 2 Mart'ta Rıza Bey; 15 Mart'ta Nail Bey ve nihayet 7 Ağustos'ta Yarbay Stange'nin de bölgeden ayrılmasıyla düşünülen hiçbir hedefe varılamadan, başarı elde edilemeden hayâllerin sonu gelir. Geride sadece, yıkılan hayâller, kaybedilen zaman ve güç kalır.

Binbaşı Süleyman Askeri'nin Dr. Bahaddin Şakir'e 2 Ekim 1914'te yolladığı şifre: "... Ermeniler bizimle teşrik-i mesai etmeseler bile bîtaraflıklarını istihsale çalışmak ve bu cihetle mecburiyyet-i katiyye olmadan inkısar-ı kalplerine meydan vermemek lüzumu hakkında icab edenlerin nazar-ı dikkatini celb ediniz"
(ATASE, BDB, Kol. Kls. 246, D 1023, F. 1-24).

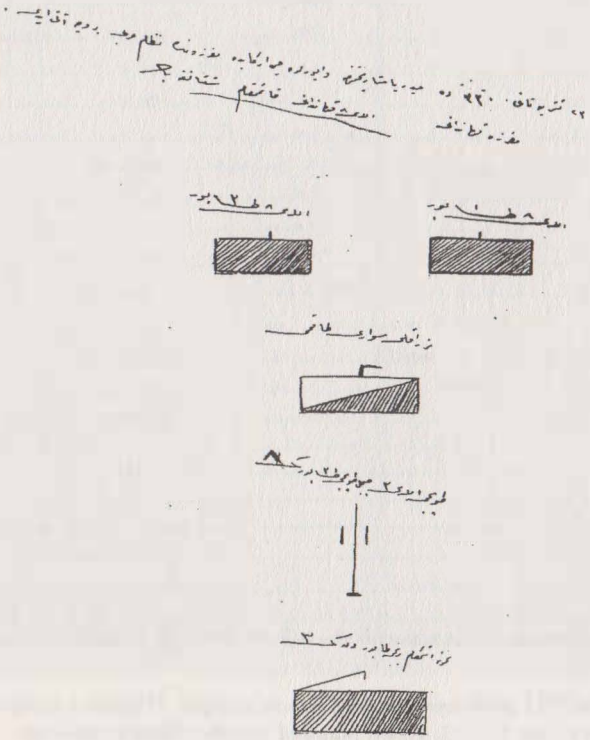
Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Erzurum'da Yarbay Hafız Hakkı'ya "bizzat açılacaktır kayıtlı, 29 Kasım 1914 tarihli telgraf: "Bahaddin Şakir Bey'in karargâhta bulunması geçen seferde Edirne'de olduğu gibi zâbitan arasında ihtilaf tevlid edecektir. Ordu kumandanının kendisiyle müşavere etmemesi lazımdır. Buradan Bahaddin Bey'e karargâhtan yazılmıştır. Bence Trabzon'da veya diğer mahallerde bulunabilir. Her halde karargâhından ayrılmasına siz de çalışınız"
(ATASE, BDH, Kol. Kls. 2846, D.173, F.2).

A 4
D 7.05
1.97

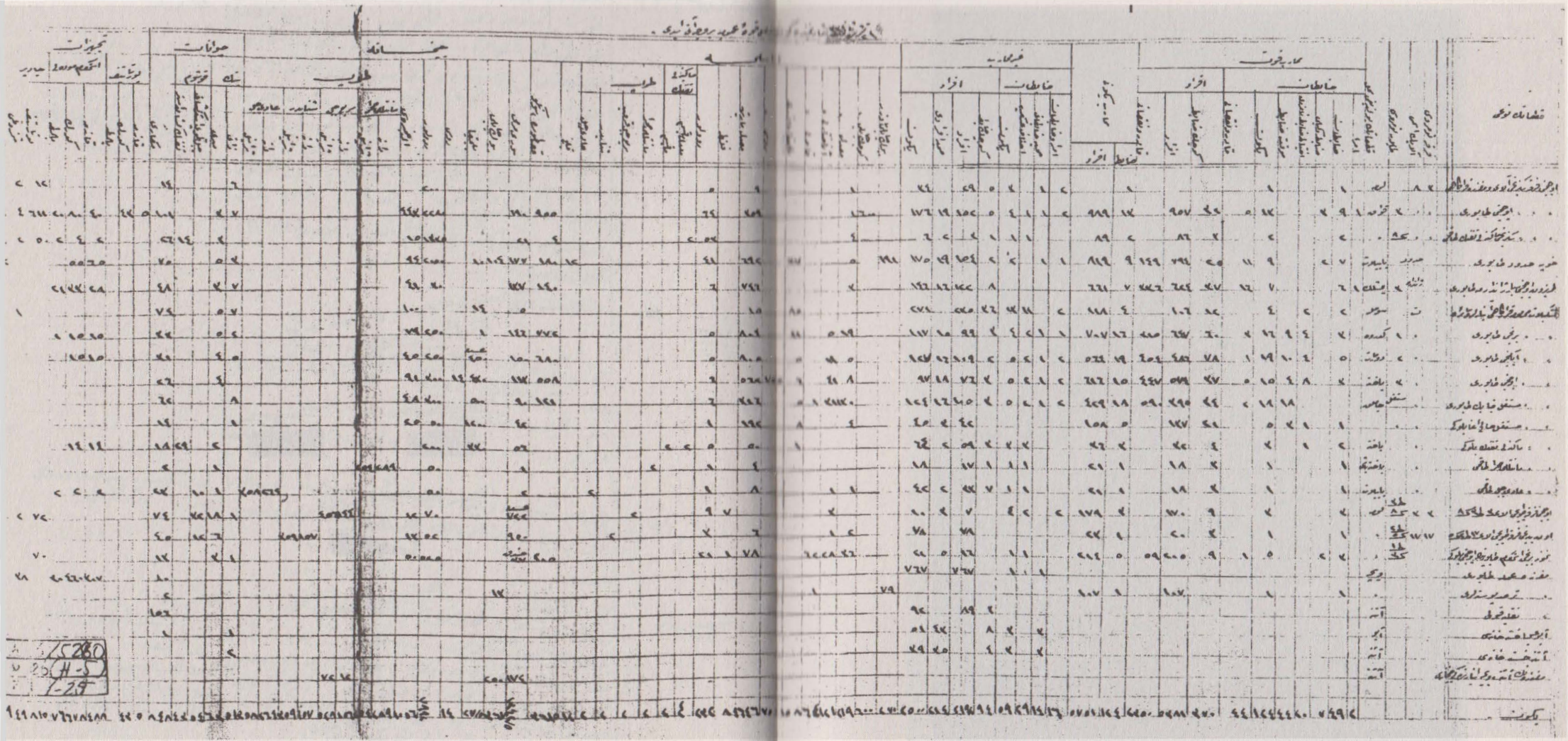
قافقاسیا اختلال جمعیتی مرکز عمومیسی

Kafkas İhtilal Cemiyeti Merkez-i Umumîsi'nin 1 numaralı raporu

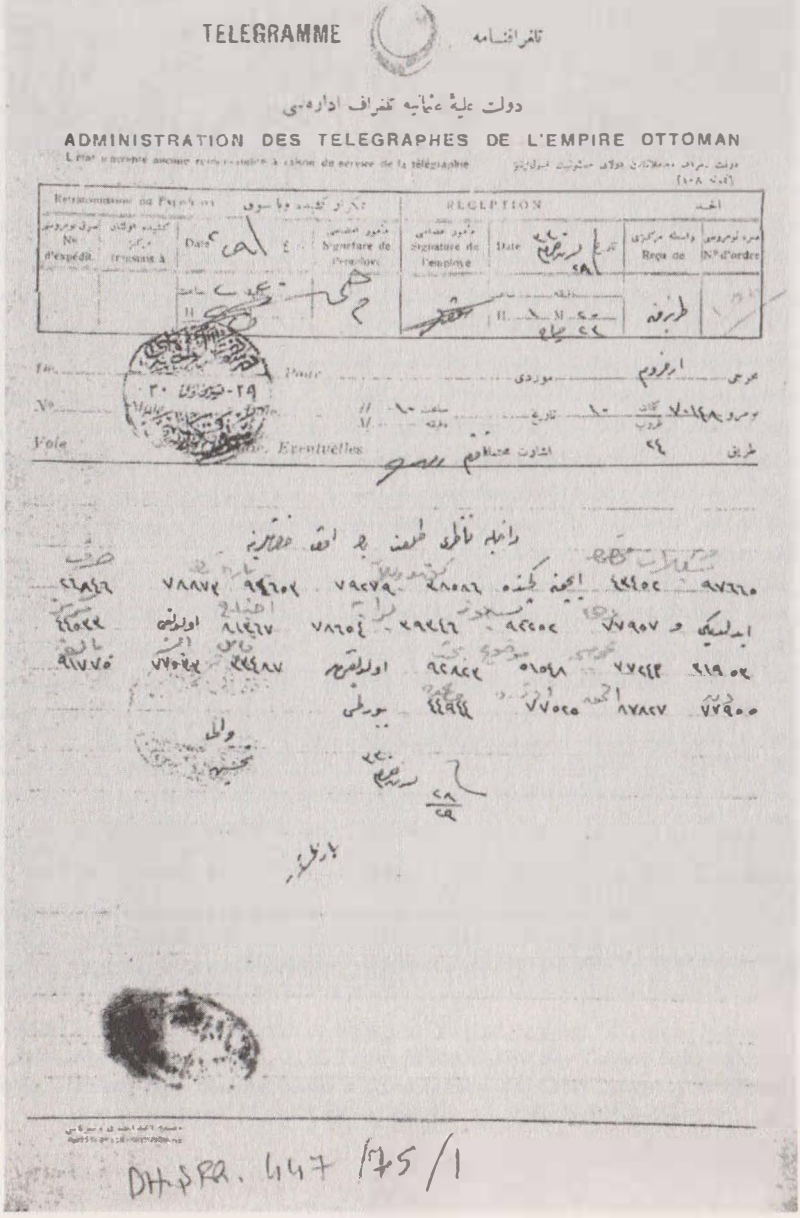
٢٣ [illegible]	وابور	الاوه شـ ترابيا هوا بورنوكور أنلو بيلا برنجی طیاره لر و بر [illegible] [illegible] اوغرلیه [illegible] [illegible] يحتمه نلیی وابورینه . اوچنجی طیاره . تزیل [illegible] اولاعلا [illegible] [illegible] ایله احکام [illegible] وابورینه ارکابه ایلدی . [illegible] انتقام بولندی . [illegible] حرکت ایده جك ایکنجی [illegible] تقلب بولنه راحقدی . [illegible] تقلب بولنکه ایکنجی مفرزه یی لیلی وابورینه [illegible] ایکنیه وابورك اسنجا ایده بیکی [illegible] تکرار [illegible] وابوره زل ایلدی . وابورلرك ٦٠٠ ... [illegible] ایکنده [illegible] لازم ایکنیه لیلی وابورده [illegible] [illegible] بیاسنده . [illegible] [illegible] حالسنده . بالجمله وابورك دوشمنلرده [illegible] [illegible] حیوانات [illegible] بیل [illegible] . [illegible] [illegible] دوشیورلردی . استخدمت حرکت .	هوا گوزلدر .
٢٤ [illegible]	وابور	[illegible] بوغازده وابورلری [illegible] . هوا غایت گوزل [illegible] وابورلر [illegible] اولده [illegible] ایکنجی حالده تزیل ایلدیه اولد « [illegible] » [illegible] وابوره [illegible] ایدردی . اقراخزده [illegible] [illegible] [illegible] حرکت ایدیلردی	هوا گوزلدر
٢٥ [illegible]	وابور	وابورلر [illegible] [illegible] [illegible] ساعت ٧ ده [illegible] ایلدی .	[illegible]
٢٦ [illegible]	وابور	دیزه ده بولنعت [illegible] آلمشدر . دیزه [illegible] وابورلره [illegible] اولو بیاده [illegible] [illegible] موجود [illegible] [illegible] حیوانات [illegible] . [illegible] [illegible] ٩ - ٢٢ [illegible] [illegible] [استخدمه وابوره [illegible]] حال با بولندی	هوا گوزلدر . دیزه بر [illegible] بردوك [illegible] . الاوه [illegible] [illegible] . [illegible] .
٢٧ [illegible] ٨	دیزه	[بالجمله مفرزه [illegible]] [illegible] بولنیلر دیزه [illegible] ساعتده [illegible] [illegible]	هوا گوزلدر .
٢٧ [illegible]	دیزه	دیزه ده [illegible] حرکت [illegible] . [illegible] دیزه ده [illegible] [illegible] [illegible] دیزه ده [illegible] مقابلده [illegible] حیوانات [illegible] .	

9 Aralık 1914'te Haydarpaşa rıhtımından gemiye binen Yarbay Stange komutasındaki müfrezeye ait harp ceridesinin ilk sayfaları (ATASE, BDH, Kol. Kls 5257, DH-1, F.1).

3. Tümen'in 15 Kasım 1915 tarihli ayrıntılı genel mevcut çizelgesi: "Teşkilat-ı Mahsusa karargâhı, ambarları, v.s, 1., 2., 3. Tabur, Müstakil Ziya Bey Taburu, Salih Ağa Bölüğü, Makineli Tüfek Bölüğü, Mantelli Sahra Takımı, Adi Cebel Takımı ... ile Tümen kuruluşundadır" (ATASE, BDH, Kol. Kls. 5257, D. H-5, F.1-25).

TELEGRAMME

تلغرافنامه

دولت علیهٔ عثمانیه تلغراف اداره‌سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

RECEPTION

DH.ŞFR. 447 175/1

Teşkilat-ı Mahsusa için Erzurum Valisi Tahsin Bey'in bankadan para almasına dair Dahiliye Nazırı Talat Bey'in 10 Kasım 1914 tarihli müsaade yazısı (BOA, DH.ŞFR, D.447, V.75(1)).

3. Ordu Komutanı Merhum Hafız Hakkı Paşa (Harp Mecmuası, 1 (Teşrinisani 1331 [Kasım 1915], s. 10).

EK BİLGİLER

Fuat Balkan'ın Balkan Harbi'ndeki faaliyetlere dair raporu

Umûr-ı Şarkıyye Müdiriyet-i Cânib-i Âliyyesine

Balkan Harbinden 333 senesi Teşrin-i sani (Kasım 1917) nihayetine kadar Bulgaristan ve Yunanistan'a ait Garbî Trakya ile Kavala ve Drama havalisinde Türk ahalisinin Hükümet-i Osmaniye âmâli için ne sûretle çalışıldığını muhtasaran bervech-i âti arz olunur efendim.

Balkan Harbini müteakip zuhur ettirilen Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi zamanında İskeçe havalisi kumandanı idim. Bulgarlara o havalinin teslimi, Hükümet-i Osmaniye'nin menfaati iktizasından bulunduğu, Cemal Paşa hazretlerinin oralara teşrifleriyle anlatmış olduklarından, Bulgarlar aleyhine çalışmak maksadiyle önüne düştüğümüz halkı, vicdanımızın hâricinde Osmanlı Hükümetinin menfaati ikitizasıdır, diye Bulgarlara kolaylıkla teslim olmaları hususuna uğraşarak, teslim ettik. Ahali-i İslâmiyeyi ezdirmemek maksadiyle Garbî Trakya Bulgaristan olduktan sonra, İskeçe'de Cemil ve Halim Beylerle bendeniz; Gümülcine'de Sadık ve Ârif Beyler; Dedeağaç'ta Rıza Bey sivil bir surette kalarak çalışmakta idik.

Bu sıralar da ki 329 (1913) senesi Kânun-ı evvelinde Bulgaristan'da Radoslavof(un) partisi, ekseriyeti, yaptığı intihabatta

kazanamayarak, muhaliflerin hemen galebe etmeleri zamanı idi. Hükümet-i Osmaniye'ye olan dostluğuna istinaden yeni işgal ettiği Trakya'dan, bizim komitenin halk üzerine yapacağı tesirle çıkacak mebusların, kendi tarafına iltizamı sayesinde mevkiini temin çaresi düşünülerek, reisimiz olacak Süleyman Askerî Beyle icra ettikleri müzakerede olunan muvafakat üzerine, onaltısı Türk olmak üzere otuziki mebusun Radoslavof(un) partisine iltihakiyle Sobranya'da mevcudiyetini muhafaza edebildi. Bu suretle komitemiz Hükümet-i Osmaniye'ye dost bir kabinenin Bulgaristan'da re's-i kârda kalmasını temin gibi, Osmanlı Hükümetine de ilk ve en mühim hizmeti ifâ etmiş idik. Bulgarlar, bu yapılan hizmeti unutmakta çok gecikmediler. Sobranya'da mevcudiyetlerinin temini işi hitama erer ermez, İskeçe, Gümülcine ve Dedeağaç'ta çalışan arkadaşlardan birer birer hudut harici etmeye başlamakla beraber, o zamanlar me'zunen Türkiye'de bulunan arkadaşlarımızı da Bulgaristan'a avdetlerine müsaade etmedi.

Bu suretle 330 (1914) senesi Haziranına kadar bu keşmekeş devamla henüz huduttan çıkarmaya muvaffak olamadıkları İskeçe'de Halim, Gümülcine'de Ârif Beyler, Askerî Beyin emriyle Balkana müsellehan çıktılar. Bir ay kadar hiçbir kimseye ilişmemek suretiyle, Balkanda arkadaşlarımızın getirdiği sırada Harb-i Umûmi zuhur ederek, yine Bulgarlarla Balkan'da anlaşmak imkânı hâsıl oldu. Bulgar komitecileri Sırbistan'da çalışarak, oradaki Türkler Sırplar ile müştereken Bulgarlara son derece mukabelede bulunduklarından, oradi Türkleri elde etmek için Askerî Beye müracaatla komitemizden istiâneye mecbur kaldılar. Bu sebeple Bulgaristan'da Radoslavof'un himaye ettiği (Protokerof) partisi komite ile Türk komitesini idare eden Askerî Beyin arasında itilâf hâmil olarak, müştereken Sırbistan ve Yunanistan aleyhine çalışılmak karar altına alındı. Zâhirde maksadımız Sırbistan ve Yunanistan'da Bulgar komitecileriyle teşrik-i mesai ederek, oradaki İslâmları Bulgaristan âmâli dâhilinde çalıştırmak ve neticede Makedonya muhtariyetini temin etmek, hakikatte maksadımız ise yukarıdaki maksat uğruna çalışmakla beraber, Bulgaristan'dan Osmanlı Hükümetine bir zarar gelmeyecek surette Bulgaristan dahilindeki İslâmlardan da

teşkilat yaparak zamanında her iki maksat için çalışarak, bütün Türkleri Osmanlı Hükümetinin menfaatine hizmet ettirmek idi.

Bulgarla olan itilâf üzerine Makedonya muhtariyetini Türk ihtilâl komitesi namiyle yapılan talimat mucibince Bulgarlarla müştereken yalnız Yunanistan kısmı vazifesini Askerî Bey bana havale ederek işi üzerime aldım. Sırbistan mıntıkası içinde nüntehab zâbitân ve çeteler sevkiyle doğrudan doğruya İstanbul'dan Askerî Beyin emriyle hareket başlattı. İskeçe ve Gümülcine'de Balkanda bulunanÂrif ve Halim Beyler tekrar Gümülcine'ye ve İskeçe'ye avdet etmekliğim dolayısıyla, onlar da Balkandan avdet ettiler. Hemen Bulgar Hükümeti müştereken çalışacak ise Bulgaristan dâhilinde oturmak olamayacağını Türkiye'ye veya mıntıka için Yunanistan'a gidilmesini yirmidört saatlik aleyhimize harbe girmek,[1] Ârif Bey İstanbul'a ben de İskeçe'ye hareket ettim ve o dakikadan itibaren işe başladım. İstanbul'dan Dramalı Cemal Bey'in kumandasında tedarik ettiğim çete efradını, İskeçe hududundan Yunanistan, Sarışaban havalisine geçirerek işe başladım. Yunanistan'da ahali-i İslâmiyeyi ittihad ettirmek silahlarını muhafaza ile milis teşkilatı yapmaya ahalinin gösterdiği rağbete istinaden muvaffak oldum. Aynı zamanda İskeçe havalisinde Bulgaristan'ın meşkûk vaziyeti dolayısıyla silah depo etmek, milis teşkil etmek hususunda İskeçeli Fehmi ve Şahin nahiyesinden Fahri efendiler kumandasında iki milis taburu her bir levazımıyla ikmal edildi. Ve İskeçe'de halkın tenviri itibariyle maarif ve evkaf komisyonları namuslu ellerine tevdiine ve her fırsatta halkın Osmanlı Hükümetine merbutiyeti izhar olunarak külliyetli donanma ianesi doğrudan doğruya Donanma Cemiyetine gönderildi.

Bulgaristan'daki Rusofillerin gözlerinden kaçmayan harekâtımız ve Bulgar Hükümetini aleyhimizi harbe sürüklemek propagandası şiddet kesb ettikçe mevkim(i) küçültüyordu. Ahalide silah aramak bahanesiyle pek çok fecayi icra edilmekte ve günden güne tazyikât artmakta idi. En nihayet İskeçe'yi terk etmekliğim ihtarına maruz kaldığımdan hemen Balkandan Yunanistan'a geçtim ve kendimi Yunanistan mıntıkasında çalışır göstererek Bulgar ordusuna Yunan Ordusu hakkında nâfi' ma'lûmat götürmeye başla-

dım. Bulgarlar ahali-i İslâmiyeyi teferrukaya düşürmek suretiyle bazı Türkleri kendi taraflarına celb ederek, onlar delaletiyle her şeyi öğrenmeye ve halka tazyikâtı o vasıta ile teştîd ettiklerinden bu suretle dört hain(in) meçhul şahıs tarafından öldürülmesi, İslâmlar üzerine icra-yı tesir ettiği gibi Bulgarları da fena halde düşündürdü. Gözlerine fevkalâde batan milis tabur kumandanım Fehmi ve Fahri Efendiler güç hal Bulgarların elinden Türkiye'ye geldiler. Bilhassa Fahri Efendi, pek çok tazyikata maruz kalmıştır. Bulgaristan'da İslamların mukadderatına yegâne âmil intihabâtın mükemmelen idare edilmekte bulunması Bulgarları son derece kuşkulandırdığından, İskeçeli Mehmed Paşanın Bulgarlarla ettiği teşrik-i mesâiden, benim hudut harici edilmekliğim(e) verilen karar üzerine o sırada vurulduğuma rağmen yaralı olarak yirmi gün sonra Bulgaristan'ı terke mecbur kaldım.

Müftü intihabâtında da büyük bir ekseriyet kazanışmış olması, Bulgarları fena halde dilgîr ettiğinden, kendi kanunlarını bozmak suretiyle intihabâtı fesh ettiler. Mehmed Paşanın o memleketlerdeki nüfuzu(nu) yükseltmek ve Osmanlı Hükümetinin taraftarı olan halkın ekseriyetini ezmek siyasetini tutarak bütün Garbî Trakya'da mezalim tezayüd etmeye başladı. Hatta Şahin köyünde bayram günü namazdaki halk üzerine ateş ederek onu mütecaviz İslam sürüldü. Ahali yedinde Trakya Hükümet-i Muvakkate(si) zamanından kalma silah var bahanesiyle, soyulmadık, tazyik edilmedik köy kalmamıştı. Fakat namuskâr halktan işe yarayacak surette tüfenk almaya da muvaffak olamadıkları gibi, bugüne kadar zamanında lazım olacak depoları da keşfe muvaffak olamadılar. Trakya'nın, Hükümet-i Osmaniye'ye ilhakına temin maksadıyla riyasetim altında teşekkül etmiş cemiyet-i fesadiyye mevcut imiş gibi göstererek İskeçe ve Gümülcine eşrafından namuslu birçok kimseleri altı yedi ay kadar haps ederek muhakemelerini icraya başladılar. Bu suretle halkı dehşet kaplayarak kimse kimseye silah vermez bir dereceye düştü. Bu sıralarda idi ki meçhul bir kimse bütün memleketin sebeb-i felaketi olan Mehmed Paşa'yı şehir içinde kurşunla öldürerek, bir memleketi tahlise muvaffak oldular. Aynı zamanda Bulgar Hükümetine karşı bir darbe olan bu cinayet, Bul-

garların çok tazyikatına, uğraşmasına mukabil elde edemediğinden bütün bir sancak memurîni istifa mecburiyetinde kalmışlardı.

Nihayet Bulgar Hükümeti, İtilâfçılar aleyhine bizimle harbe iştiraki dolayısıyla, mevkuf zevat pek ağır kefalet-i nakdiye ile muvakkaten tahliye edildiler. Yunanistan'ın meşkûk vaziyeti dolayısıyla Venizelos tarafından seferberlik ilan edilmesi üzerine bir kat daha ehemmiyet kesb eden Yunanistan'ın ahvalini yakinen idare etmek üzere Kavala'ya Konsoloshane Kâtibi sıfatıyla gitmeye karar verdim. Kavala'ya gitmek için Bulgaristan'dan geçmek lazımdı. Oradan geçmek ise işime gelmediğinden, İzmir tarîkiyle Adalar vasıtasıyla Pire'ye, oradan Selanik ve Kavala'ya gitmek lazım geliyordu. Bu tarîkle seyahate çıkılacağı gün, Adaların İngilizler tarafından işgali dolayısıyla yolum kesildi. Bulgaristan'a gitmek mecburiyetinde kaldığımda yalnız pederimin ismiyle aldığım pasaporta istinaden kendimi tanıtmadan İskeçe tarîkiyle Drama'(ya) ve oradan Kavala'ya, Konsoloshaneye gittim. Konsoloshanede şu işleri gördüm. Hicret etmek üzere bulunan bütün ahali-i İslâmiyenin hicretine mâni olmak Yunanistan'ın seferberliği dolayısıyla Yunan Dördüncü Kolordusunun nizam-ı harbine ve bütün teferruatına kadar ma'lûmat-ı askeriye(yi) elde ettim. Kavala ve huduttaki bütün istihkâmâtında çalıştırdığım adamlarımla krokilerini yaparak Osmanlı ve Bulgar karargâhlarına bildirdim.

Yunanistan'ın aleyhimize harbe girmek[2] ihtimaline karşı, gerilerinde suikast için dinamit depo etmekle beraber bin mevcutlu, silahları her bir şeyi mükemmel milis kuvvetini pek mektum surette ihzar ettim. Yunanistan'ın Drama muhitindeki mebus intihabâtına şiddetle müdahale ederek, İslamları ittihaz ettirib Drama Livasından altı Türk mebusu çıkarılmasını temin ettim. Selanik'e ihrac edilen İngiliz, Fransız kuvvetleri hakkında mükemmel istihbarat şubesi tesis ederek pek çok nâfi ma'lûmat(ı) Makkenzen Karargâhına bildirdim. Selanik'de İngiliz ve Fransızlara sû-i kasdde bulunmak Müttefik Hükümetlerce arzu edildiğinden, dinamitleri bizzat kendim Kavala'ya kadar götürerek birleştirdiğim ev eşyası derûnuna Kavalalı Hafız Rafet Efendi delaletiyle İngiliz Konsoloshanesine götürerek, "kadın eşyasıdır" diye vize ettirerek, emniyetle

Selanik'e adem-i mahsusla gönderip yirmi bin balya ot yığını, harp şarap deposu, Fransız postahanesine sû-i kasde muvaffakiyetle bulunarak, bütün gazetecilerin ve polis müdirinin beyanatta bulunmasını intâc edecek derecede bir hadise şeklinde yapılabilmesini ve fâillerinin İtilâfçılar tarafından elde edilememesini intâc etmiştir.

Bulgarlara ara sıra Yunan Ordusu hakkında verdiğim kıymetli ma'lûmatlarla evvelce düşmüş olan mevkiimi takviye ile beraber daha ziyade tarsîn için Makkenzen Karargâhının isithbarat zâbiti sıfatiyle bilhassa Alman karargâhının Bulgarlara yaptığı tesirle İskeçe'de lüzumuna mebni vazife görmekliğim(e) Bulgarlar tarafından müsaade edildi. Yalnız İskeçe'de Bulgarlar nezdinde oturmaya imkân olmadığından, lisan ve kâtiplik hususunda bana yardım etmek üzere İstanbul'dan Kemal Efendi'yi 331 (1915) senesi Kânun-ı sânide yanıma aldım. İskeçe ve Kavala'da gezerek kendi teşkilatımla ve istihbarat hususunda uğraşıyordum. Drama'daki Alman Konsolosunu, İngiliz süvarileri şimendiferden cebren aldıklarından sonra, Makkenzen Karargâhı mukabeleten İngiliz konsolosunu Balkana çıkarabilmekliğim kabil olduğu suretinde icrasını taleb etti.

Bu tertibatla iştigal etmek üzre İskeçe'den tekrar Drama'ya gittiğim zamanlar bu hususa ait Kavala Konsoloshanesi ... Saim Bey'e yazdığım mektuplardan birinin çalınarak İngiliz Konsolosu delaletiyle General Saro'ya gittiği ve onun Yunan Mutasarrıfına tesiri üzerine, dışarıda görüldüğüm takdirde tevkif edileceğimi resmen Konsoloshaneye bildirdiğinden Balkana çıkmaktan başka çarem kalmamıştı. Son bir tedbir olarak Konsolos Fazıl Bey'le beraber Drama'ya, Mutasarrıfa giderek, İstanbul'dan davet edildiğimi ve çalınan mektup hususunda da uzun münakaşalardan sonra bir daha avdet etmemek üzere hudut harici oldum. Ba'de İskeçe'de oturarak muntazaman Drama ve Kavala'ya idare etmekte idim. En nihayet İngilizler, tamamıyla Yunanistan'a hâkim olduktan sonra, Konsoloslarımızın Yunanistan'ı terkini müteakip hudut seddedildiğinden lazım gelen muhabere, Balkandan sevk ettiğim postalarla icra ediliyordu ve haftada üç gün, İngilizler hakkında mükemmelen ma'lûmat alıyorduk.

Bulgaristan'ın Yunan arazisini işgali Yunanistan'ın seferberliği terkten sonra adeta elzem bir hale girdiğinden hazırlanmakta olan Bulgar Onuncu Fırkasının adeta pîşdarlığı benim adamlarımın icrasına ihtiyaç oldu. İlerleyecek Bulgar kuvvetlerinin geçeceği Mesta üzerindeki geçitlerle, takip edeceği yollar hakkında ma'lûmat kâmilen tarafımdan Bulgarlara verildiği gibi, taarruz gecesi hududdan dâhile giden telefon ve telgraf telleri de adamlarım tarafından kesilerek Bulgarlara yardım edildi.

332 (1916) senesi Ağustosunda ani olarak Drama'ya ilerleyen Bulgar kuvvetleri hiç mukavemete maruz kalmadan Çayağzı istikametine kadar suhuletle yürüdü. Evvelce Yunan Kralından emir alan Yunan kıtaatı bir iki müfreze hiçbir mahalde silah istimal etmediklerinden ve bütün Türkler zahir olduklarından pek kolayca muvaffak oldular. Pek hafif mevcutludan Yunan Dördüncü Kolordusunun Kavala, Drama, Siroz'daki fırkalar mevcudu ancak on bin kişi idi. Bulgar Onuncu Fırkası İngilizleri takiben Çayağzı istikametine kadar giderek gerilerinde hiçbir kuvvet kalmadığından Kavala, Drama ve Siroz kasabalarında bulunan Yunan kuvvetlerine Venizelos tarafdarânı zâbitân ve ahali tarafından bir mukabil ihtimali hissolunmaya başladı. Onuncu Fırkanın tesis ettiği telefon ve telgraf telleri kesilmeye, Drama ve Kavala'daki Yunan askerleri şehir etrafına siperler yapmaya başlamakla, Bulgar Fırka Kumandanını adeta korkutmaya başladı.

Tamam bu sıralarda Siroz'daki Yunan Fırkası bütün techizatıyla ve toplarıyla Pravişte'ye gelmesi Bulgarları fevkalade tedhiş etti. Bulgarlar bu vaziyet karşısında benim tarafımdan gelecek Herayilik-Donmik mevkiindeler iken hemen (...)bütün Türk ahalisinden teşkil edeceğim kıtaatla kendi kuvvetlerinin ihtiyatını temin edip her halde Yunanlıların İskeçe'sini teslim almaktan maada sağlam bir tarîk olamayacağından Bulgar Fırka Kumandanı General Yorman istirhamkârâne ricada bulundu. Türklerin göğüslerini kabartmak ve onlara ruh vermek üzere Bulgarların bu teklifini hemen kabul ettim. Türkler için ne kadar iftihar edilirse az olacak surette, kırk sekiz saat zarfında her bir levazımı mükemmel manga onbaşılarına kadar taksşimatı muntazam bir taburu harp tüfeği ile müsel-

lah üç tabur milis kuvveti vesait-i nakliyeleri ile[3] birlikte Sarışaban ve Kavala mıntıkasındaki Türklerden hemen teşkil olunarak emre âmâde bir hale girdi. Bu hususta Hakklayık köylü İdris Efendi fevkalade bir fedakârlık icra ederek taburların teşkilinin yegâne âmili olmuştur. Teşkil edilen kıta ile Drama'ya taarruz edecek Bulgar kuvvetinin Drama'nın beş kilometre garbındaki Telkacur çiftlinde ihtiyatını teşkil ettim.

Drama taarruzundan sonra Kavala'ya taarruz edilerek kâmilen Yunan efradı teslim alınacak vechle ihzaratta bulunuldu. Aynı zamanda Kavala'ya bir kuvvet girmemiş olduğundan müsademe olduğu takdirde şehir dahilinde fenalık yapmak üzere de dinamit ve sair suretle de Yunanlıları müşkil mevkiye koymak tertibatını yaptım. 140bin Türkten ibaret olan Drama muhitindeki ahali-i İslâmiyenin Bulgarlarla müştereken hareketini gören Yunan efkâr-ı umûmiyesi teslim olmaktan başka çare olmadığını anlayarak, mukabeleye meydan kalmadan Almanlara teslim olmaya karar verdi. Bu hususta Makenzen Karargâhının istihbarat zâbiti olan Mülazım-ı evvel Schimit'le beraber istihbaratta çalışıyorduk. Yunanlıların Almanlara teslim olmasına büyük yardım etmiştir. Ba'de Alman Binbaşı Schavars Efendi gelerek Yunanlıların teslim muamelesini temin etti. Nihayet 8000 kadar Yunan askeri şimendiferle Almanya'ya nakl olunarak bu mühim iş de bu suretle hitama erdi.

Bulgar Fırka Kumandanı Türklerin yardımını bu kazanılan muvaffakiyeti unutarak benim gönüllü efradımı kendisine teslim etmemi söylediyse de muvaffak olamayacağını anladığından nihayet köylerine terhis etmekliğim iktiza ettiğini söyleyerek dağıttım. 332 senesi 24 Eylülünde acele olarak tekrar Bulgar Fırkasına davet edildim. Fırkanın pek zayıf olmasından, vechesinin pek vâsi' olması her halde yine benim teşkil edeceğim Türk kuvvetlerine ihtiyaç hissetmesini pek büyük ricalarla efradı celb ederek kabil olduğu kadar çok taburlar teşkil ederek yardım etmekliğim istenildi.

Osmanlı Hükümetinin ve ora ahali-i İslâmiyesinin menfaatinin efrad celb hususunda olduğunu anlayarak bütün mes'ûliyeti üzerime alarak vazifeye başladım. Milise ait her şey Bulgarların emriyle yapıldığını bunda Osmanlı Hükümetine temas eder hiçbir mes'ûli-

yet olmadığını Bulgar Fırka Kumandanının verdiği emirlerin tercümesiyle anlaşılacağından bir aynı rabt edilmiştir. Drama havalisinde 140bine karib Türk olmasından bu kadar vâsi' bir sahada vazife görmek fevkalade müşkil olduğunu ve vuku' bulacak ufak bir idaresizliğin pek vahim neticeler vereceğinden işe fevkalade ciddiyetle ve şiddetle sarılmak lazım geliyordu. Yunan Hükümetine ait bütün memurîn Almanya'ya nakledildiğinden zabıtayı ve hükümeti temsil edecek hiçbir vasıta olmadığı gibi, Bulgar Hükümeti de misafir sıfatıyla bulunmasından memleket kâmilen hükümetsizlik içerisindeydi.

Senelerden beri birbirine zıt olarak yaşayan ve Balkan Harbinden beri İslam anasırına hatıra gelmedik fenalıklar ve kıtaller yapılmış olması, İslamların cehaletle bir mukabeleye kalkışmak ihtimalini son derece müşkil bir hale sokmakta idi. Milis hayatında verdiğim emirleri muhtevî defter rabt edilmiş olduğundan mütâlaâsından anlaşılacağı vechle Drama muhitini dokuz tabur mıntıkasına ve her tabur dairesini de müteaddit köylerden ibaret merkezlere taksim ederek bütün köy muhtarları emrim altına ve her şeyden kendilerini mes'ûl tutarak asayiş-i mahallîyi temin ettim. Her köyde bir kumandan tayin ederek köy ahalisinden jandarma tefrik ettiğim kısımla o kadar şiddetle inzibat tesis etti ki o havalide şimdiye kadar bu kadar asayiş görülmediği, bir sene zarfında vukuatın olmamasıyla müsbettir.

İlk emirle yirmi beşten otuz beş seneye kadar bütün Türkleri davet ettim. Bunlarla altı tabur beş gün zarfında teşkil olunarak Pravişte, Drama, İnceste, Ali(...) mevkilerinde ictima etti. Türk ahali bütün efradın techizata lüzumu olan bütün vesait-i nakliyeyi de hemen aralarında tedarik ederek, o nıksanı da ikmal oludu. Efradın techizat ve lüzumu olan bilumum eşya-yı askeriyelerini Yunanlıların Bulgarlara teslim ettiği eşyalardan alarak ikmal ettim. Zâbitân kadarını her mıntıkada askerlik etmiş eşraf-ı mahalliyeden iaşe ve sair memurları da mütehassıs bazı zevattan tayin ederek ruhlu bir surette kıtaatın teşkiline muvaffakiyet hâsıl oldu. Bittabi' intizamı temin için hemen talim ve terbiyeye başladığım gibi, hiçbir zâbitsiz bu kadar taburları intizam dâhilinde teşkil etmeye ve iaşelerinin teminiyle ve zabt ü rabtın teessüsüne pek büyük bir gayretle uğraşarak ancak Cenab-ı Hakkın sayesinde muvaffak oldum.

Mühim bir tesir bırakacağı tabii olan bir milis mızıkasının tesisi için de çalıştım. Pravişte Belediyesinden elde ettiğim takımla pek az zamanda teşkiline muvaffak oldum ve ahali-i İslâmiye üzerine pek çok tesir yapmakla beraber muhtelif zamanlarda hatta Bulgar kumandanı tarafında ihtiyaç halinde çalınmak üzere davet edilmekle beraber (...) bir Alman[4] tayyarecisinin cenaze merasiminde de yalnızca milis mızıkasının iştiraki suretiyle de mevcudiyetini gösterdi. Milis kıtaatının ihtiyacı olan zâbitân kadrosu için Drama muhitindeki bütün mektep mezunlarını kâmilen cem' ederek 16. Depo Alayında hususi bir surette talim terbiyelerine büyük bir ihtimam gösterilerek Alay Kumandanı Münir Bey'in himmetiyle 3. Bölük Kumandanı İbrahim Efendinin pek çok çalışmasıyla, fevkalade bir suretle, bölük 300 mevcuduyla yetişerek, küçük zâbit ve takım kumandanı sıfatıyla 100 neferi 6. Fırkaya, 100 neferi 46. Fırkaya, 50 adedi 16. Depo Alayına ve 50 neferi de Kavala, Sarışaban, Zifas Taburlarına tevzi edilerek kıtaatın zâbite olan ihtiyacı temin edildi.

Milis kıtaatının teşekkülünden sonra Drama'ya gelen 20. Kolordu-yı Hümayunun ahali-i İslâmiyeye icra ettiği tesir o derece azîm idi ki o dakikadan itibaren, o mıntıkalar Osmanlı hududuna dâhil ithal edilmiş derecesine girdi. Osmanlı askerine hasret olan ahali ne yapacağını şaşırarak son derece memnuniyet izhar ettiler. Drama muhitinde açlık son derece olduğundan Kolordu-yı Hümayun mıntıkasındaki ahali-i İslâmiyeyi ölümden muhafaza için muhtaç kısmının iaşe ile hayatları kurtarılmış oldu. Milis kıtaatı umûmîyet itibariyle 20. Kolordu-yı Hümayun Kumandanı Kerim Paşa hazretlerinin emirlerine girdiğinden Fırkaların her alayına bir milis taburu verilerek, bu suretle altı milis taburuyla Kolordu-yı Hümayun 24 tabura iblâğ edilerek o mıntıkada pek kuvvetli bir Türk mevcudiyeti temin edildi.

Bulgarların doğrudan doğruya emirlerinde bulunan Kavala, Zifos, Sarışaban Milis Taburlarının Kolordunun emrine girememesi hususunda Bulgarlar son derece ısrar ederek neticede Bulgar Karargâhı müsaade göstermedi. Kolordu-yı Hümayunun cephe tahkimatında istihdam edilmek üzere 2 Amele Taburunun cem'ine

Bulgar Karargâhının müsaadesiyle hemen efrad celb edilerek teşkil edildi. Biri 50. Diğer 46. Fırka cephesinde vazifeye tayin edildi. Bu suretle Kolordu emrinde Amele Taburuyla 8, Bulgar 10. Fırka emrinde 3 ki cem'an 11 Milis Taburu kuvveti teşkil edildi. Drama muhitinde açlık son derece olduğundan, askere alınanların bütün aileleri beslenilmek mühim bir mesele idi. Zaten Drama muhitinde yapılan milis teşkilatı resmî olarak hiçbir hükümet tarafından Yunanistan'ı gücendirmemek için kabul edilmemiş gibi gözükerek milis ailelerine bakmak hususunda Türk, Alman, Bulgar Hükümetleri tarafından taahhüd edilemiyordu. Hatta Bulgaristan'da Alman murahhas-ı askerîsi Kaymakam Maçban Bey, bana, yapılan milis teşkilatında Yunanistan'ın âtide alacağı şekle göre bütün mes'ûliyetin Hükümetler tarafından bendenize havale edilerek şahsımın tanınmayacağını, zamana göre hareket edileceğini işin bidâyetinde söylemiş bulunduklarından, her tarafça efrada olan ihtiyaca nazaran Yunanistan'ı da gücendirmek istemiyordu.

Bu vaziyet altında ciddi surette de hiçbir taraftan muhtaç ahali düşünülememek itibariyle açlık, sefalet son derecede idi. Esaslı askerlik yapılabilmesi her halde ailelere bakmakla mümkün olacağı âşikâr bulunduğundan, asker cem'ine başlamakla beraber nakdî ianenin toplanması emrini verdim. Ahali-i İslâmiye nakdî yardımda da büyük fedakârlık göstererek bütün tabur mıntıkalarında 410.000 Frank iane toplandı. Hemen muhtac mevâki"de bilhassa Kavala ve Drama kasabaları halkına verilmek suretiyle yetmişbeş günde cem'an 30.000 nüfusa çorba tabhına mübaşeret edilerek bir sene muntazaman tevziata imkân hâsıl oldu. Çorbalara vaz' edilmek üzere her köyde hayvan sahipleri muhtaç ahali için beş bine karîb koyun, keçi ianesinde bulundular. Bu suretle çabalar et ile et kesilmediği zamanlar hayvanâtın sütleriyle açlığa karşı mükemmelen mücadele edilerek ahali-i İslâmiye himaye edilmiş oldu. Neticede Kavala'da açlıktan 8000 Rum öldüğü halde, bir sene zarfında ahali-i İslâmiyeden 400 kişi kadar ecel-i mev'uduyla vefat vuku' bularak hal-i tabiisini geçmemiştir.

Bütün Drama muhitinde 15.000'i mütecaviz Rum, bu sefalet neticesinde mahv olmuştur. Açlık o derece idi ki akşamları iniltiler,

sokak üzerine düşüp kalanlar, artık insan üzerine tabii bir hal imiş gibi tesir yapmaz oldu. Çünkü 30 Frank gibi yüksek bir fiyatla bir kıyye mısır tedarik etmek ihtiyacı hiçbir kimsede hayata karşı mücadele edecek kuvvet bırakmamıştır. Bakır, pamuk ve saire gibi her şey elden çıktığı halde, Bulgarlar ahalinin zahire tedarik etmesini ancak altın mukabilinde mümkün olacağını ilan eylediğinden, herkesin altın tedarikine kalkışması iaşeyi büsbütün imkânsız bir dereceye getirdi. Drama ve Kavala'da açlık o derecede şiddetli idi ki memlekette tabh ettirilen çorbaya tenezzül göstermeyecek bir eşraf bile yoktu. 20. Kolordu-yı Hümayunun 46. Fırkayla Türkiye'ye avdet emri, Drama muhitinde İslamlar üzerinde tarif edilemeyecek derecede aksi tesir icra ederek me'yusiyyet kapladı. İslamların me'yus olduğu nisbette Bulgarlar memnun olmakta idiler.

Kolordu-yı Hümayunun mevcudiyeti zamanlarında kendilerini alamayarak izhar ettikleri husumete, oralarda Osmanlı kuvvetinin çekilmesiyle bir şekle gireceği meydanda olduğundan 46. Fırkaya merbut milis kıtaatının Fırka ile beraber Türkiye'ye mi yoksa gitmesi yoksa Bulgaristan'da kalması kararı çok mühim bir şeydi. Çünkü Bulgaristan'da kaldığı takdirde, Türk unsurunu ezmek maksadıyla aç ve perişan bir halde amele halinde çalıştırılarak asker ruhuyla yetişmiş olan, o maksatla Yunanistan iken Osmanlı Hükümetine yardım hasebiyle koşup silaha sarılan Türk ahaliyi Bulgarlara bırakıp da ezdirmek ve anavatana nâfi hizmet görülecek bir zamanda feda edilemeyeceğini takdir buyurarak Türkiye'ye gitmelerini iltizam buyuran Kolordu-yı Hümayun Kumandanı Abdülkerim Paşa hazretleri fırka ile milis taburlarının ve fazla mevcutla gitmesine karar vererek icap eden programı tayin buyurdular. Bu hususta en mühim mesele, Bulgarların haber aldıkları takdirde, mâni olacakları tabii olduğundan, onların nazar-ı dikkatini celb etmeden ve hiçbir milisin uygunsuz bir harekâtına meydan bırakılmadan lazım gelen bütün program tertip edilerek, Fırkanın esas taburlarından evvel ilk kafile olarak 3 milis taburuyla, bir de 50. Fırkadan alınan taburla dört[5] milis taburu Fırkanın noksan kadrosu ikmal edilerek 6000 milis neferi, hiçbir taraftan nazar-ı dikkatini celb etmeden Türkiye'ye nakl olundu.

Nakil esnasında hiçbir firar vuku bulmamıştır. Ne kadar kuvvetin nakledildiği hâlen bile Bulgarlarca meçhuldür. Bütün tabur mıntıkalarında o derce inzibat tesis edildi ki hiçbir tarafta firar etmek imkânı kalmadı. Hatta Depo Alayının, 50. , 46. Fırkaların esas efradından 300'e karib nefer-i firarî köylerde derdest ettirilerek kıtalarına teslim ettim. Firarî vuku bulmayınca hırsızlık, asayişsizlik de tabiatiyle olmayacağından, memleket fevkalade rahat bir halde hayat geçirmekte idi.

Kolordunun Türkiye'ye naklinden sonra, Bulgarlar her hususta müşkilat ihdasına kalkıştıklarında henüz mevkiinde kalan 50. Fırkaya isitnad ediliyordu. Köylerde angarya bahanesiyle bütün Türkler aç bir halde çalıştırılmaya, etrafın da cidden hayvanâtı al(ın)maya başlamak suretiyle zulüm tezayüd etti. Osmanlı Karargâh-ı Umûmîyesinin arzusuna tevfikan Bulgarların gösterdiği müsaade ile yeniden milis efradı celb ederek Galiçya'daki Kolordu ile İstanbul'a Ordu Dairesi emrine 2000 milis neferi sevk ettim. Osmanlı Ordusunun tütüne olan ihtiyacını Levazımât-ı Umûmîye Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa hazretleri bildirdiğinden merkezdeki müfettişlerim vasıtasıyla Osmanlı Ordusu için 70.000 kilo buğday tediyesinde bulundular.

Muhtelif mahallerde depo ettirilen tütünlerin Türkiye'ye nakli mühim bir mesele idi. Oraların Yunanistan iken verilmiş olan bu tütünlerin Bulgaristan'dan geçmesi lazım olduğundan, buna ise Bulgarların tabiatiyle müşkilat ihdas edeceği meydanda olduğundan bir türlü nakline nisbeten cesaret edemedim. En nihayet 333 (1917) senesi Temmuz evasıtına doğru 50. Fırkanın da Türkiye'ye avdet emri üzerine yalnız istinad ettirilen bu kuvvetin de zâil olması dolayısıyla me'yusiyyet son bir hâle girdi. 50. Fırka ile milis taburları 3000 mevcuduyla Türkiye'ye nakl olunarak cem'an 11.000 nefer Türkiye'ye sevk edilmiş oldu. Kâmilen Osmanlı kıtaatının infikâkinden sonra elim altında bulunan Kavala, Zigos, Sarışaban Milis Taburlarıyla mevcudiyeti muhafaza etmek zor bir şey olduğunu biliyordum.

Bulgarlar ben milis taburlarını Osmanlı kıtasına sokmaya uğraştığım gibi, onlar da Bulgar kıtası haline getirmeye uğraşıyor-

lardı. Taburların Bulgar zâbitânını yolsuzluğa binaen kullanmak mecburiyeti vardı. Bundan cesaret alan Bulgarlar, Bulgar Çarlığının Birinci Milis Taburu, diye Bulgarca kazdırdıkları mührü, Sarışaban Taburu için kullanmaya başladıklarından buna mümanaat edilmediği takdirde elden gideceğinden, Bulgar zâbitlerine yazdığım tesirli tahriratla men ettim. Onlar da benim tesirime kapılarak mührü isti'malden vazgeçtiler. Milis taburlarını Osmanlı taburu haline ifrağ ederek, kuvvetli bir mevcudiyeti göstermek için Bulgar zâbitlerini taburdan uzaklaştırmak lazım olduğundan, her üç tabur için zâbit ve küçük zâbit ve onbaşı olarak 150 kişi, iki ay talim ve terbiye ile mükemmel bir kadro ihzar ettim.

Bulgar zâbit ve kumandanlarına ma'lûmat vermeden taburları ictima ettirerek, tabur karşısında Bulgar zâbitlerine teşekkür ederek ba'dema vazifeleri kalmadığını bildirip kendi kadromu hemen tatbik ederek, ciddiyetle taburlara sarıldım. Bu suretle emr-i vâki karşısında bırakarak taburları Bulgarlaştırmaktan kurtardım. Yalnızca Drama'da milis kıtasıyla kaldıktan sonra Yunanistan'ın kat'-ı münasebet etmesi üzerine bütün mıntıkanın Bulgarlar tarafından işgali Drama muhitinde benim ve ahali-i İslâmiyenin mevkiini son derece müşkil bir şekle soktu. Onbeş yaşından elli yaşına kadar bütün erkekleri esti Bulgaristan'a nakledilerek memlekete sahip olarak her tedabire tevessül ettiler. Kavala'da bütün Rumların eşya ve sair zîkıymet eşyaları müsadere edilerek eski Bulgaristan'a nakledildi.

Bulgarlar Drama muhitinde idare-i mülkîyeyi de teşkile karar verdiklerinden Drama'ya mutasarrıf ve bütün kazalara da kaymakam ve birer ikişer jandarma ile tesis-i hükümet ettiler. Bu şeriat altında İslâmlar günbegün sıkıntıya maruz kalmakta idiler. Emrim altında bulunan üç milis taburun talim yapmasına Bulgarlar müsaade göstermeyerek zabt ü rabtın bozulmasına uğraşarak, bu suretle kıtaatın dağılmasına gayret gösterdiler. Ve ufak bahane ile kıtaatı müşkil mevkiye koyarak, yapılmış bir teşkilatın bozulmasından ve bu suretle beni pek müşkil bir mevkiye sokmak fikirlerinde idi. Bundan dolayı kıtaatı Bulgarların bir sebep bulamayacak surette idare etmek lazım idi. Evvela efradın kıyafetini düzeltmek

için lazım olan bütün teçhizatı Hükümet-i Osmaniye'den tedarik ettiğimden, taburlar pek mükemmel surette teçhiz edildiler. Efradın firar etmesine imkân bırakmayarak bu cihetten de pek mükemmel bir inzibat tesis ettim.

Bulgarları memnun etmek için arzuları vechle günde sekiz saat tahkimatta çalıştırılarak pek çok hizmet gördürdüm. Efradın talim yapmasına müsaade etmediklerinden, tahkimata giden taburların tahkimat mahalline kadar silahla, dağınık nizam-ı harekâtı yaparak bir saat sabah ve bir saat akşam tertip ettiğim program mucibince Bulgarların muhalefetine karşı talim yapılmasına muvaffakıyet hâsıl oldu. Bu suretle taburların hakikaten bir mevcudiyet göstermesin imkân hâsıl oldu. Bu vaziyet altında Bulgarlar Kavala'nın inzibatını kâmilen milis kıtaatına vermeğe arzuları haricinde mecbur kaldılar. 50. Fırkanın Drama'dan kâmilen infikâkinden sonra milis yaşatmak çok zor iken ... ay kadar Bulgarların arzusu hilafında muhafaza edebildim. Beni ve ahaliyi müşkil bir mevkiye koymak için kâmilen[6] angarya bahanesiyle topladıklarından, toplanan efrada bir asker şekli vermek, bu suretle..... olsun intizama koymak üzere ve amele bölüklerin nâmı altında 6 bölük teşkil ederek, Bulgarların emri altında tahkimatta çalıştırılarak vazife gördüm. Bulgarlar askerce milis kıtaatını bozmağa hiçbir sebep bulamayınca, mevcut silahları almak ve efradı perakende vazifelere vererek, zamanla elim altında müsellah kıta kalmamasına uğraşmakta idiler. Depodaki fazla tüfekleri alarak işe başladılar.

Eylül nihayetinde Kavala'ya gelen Bulgar Kralı ve Başkumandanı General Jekof, oraların Bulgaristan'dan daha ziyade Osmanlı kıtası gibi görülen mevcudiyetten fena halde kuşkulanarak her ne şekilde olursa olsun milisleri uzaklaştırmak ve bu suretle efkâr-ı umûmîyedeki Osmanlılığa olan millî....için hazırlandılar. Ve bana madalya verileceğinden ve benim harekâtımdan zahirde büyük memnuniyet gösterdiler. Kıtaatın bozulmasına meydan bırakmamak için General Jekof, General Tanef vasıtasıyla milis kıtaatının Manastır cephesinde lüzum varsa harp için gidebilecek ve bir cephe alabilecek iktidarda olduğundan, lüzumuna göre vazife görülmesini ricada bulundum. Bütün maksadım taburların bahane ile bo-

zulmasına ve başka şekle konulmasına imkân bırakmamak için idi ki öyle netice verdi. Karargâh-ı Umûmîmizin Bulgaristan'dan efrad talep etmesinden Bulgar Karargahınca da Kavala'daki kumandam altında bulunan milislerin Türkiye'ye gitmesine muvafakat ettiler.

Bu şerait altında orada efradı bırakmağa katiyyen imkân kalmadığından ve kalmasına uğraştıkça da bir müddet sonra bu efradı da kaybedilmiş olacağından her halde Türkiye'ye nakilden başka çare kalmadı. Mukaddema Bulgarlardan aldığım Yunan tüfeklerini kâmilen Bulgarlara teslim ile tüfeksiz olarak sevk ettiğim taburların vesait-i nakliyesini de nakle müsaade etmeyerek müsadere ettiler. Bu suretle, 150 mekâre, 30 öküz, 20 araba Bulgarlara verildiği gibi, Osmanlı Hükümetinden ve mahallinden tedarik ederek bulduğum bir hayli eşya-yı askeriyem de müsadere edildi. Son olarak 2500 nefer kadar İstanbul'a sevk edilerek, oralara taburların hasta efradıyla Bulgarların emrindeki efrad bırakıldı. Henüz efradın arkası alınmadan Alman İmparatorunun Drama'ya seyahatleri, milisler hakkında Bulgarların fikirlerini izhar ve büyük bir vesile oldu. İmparator hazretlerinin oraya teşriflerinde benim orada bulunmaklığımı istedikleri gibi, orada bulunan zâbit ve efradımın kışladan katiyyen dışarı çıkararak gözükmelerine de müsaade etmediler. Bu suretle Türk mevcudiyetinin olmadığını göstermek istediler.

10. Bulgar fırka kumandanı General Petraf, Türklere husumetini son derece ileri götürerek milise ait bütün eşya ve hayvanatın müsaderesi ile beraber Osmanlı Ordusunun malı olan kısrakla, bana ait olan araba ve hayvanatı da müsadere etti. Ve Osmanlı ordusuna ait, ahalinin iane ettiği tütünleri levazım reisi paşanın Drama'da Kâzım Emin Kumpanyasına teslimiyle, aynı kumpanya, o miktar tütünü Türkiye'deki şubesinden Osmanlı Ordusuna teslimine gösterdiği müsaade ile kumpanyaya teslim etmiş iken, Bulgar Fırka Kumandanının Kâzım Emin kumpanyasına yaptığı tesirle tütünleri müsadere ederek Türkiye'de o miktar tütünün teslimine mümanaat etti. Bundan maada ahalinin verdiği ianeden mütebaki kalan 97.000 Frankı Kâzım Emin Kumpanyasının Sofya şubesi vasıtasıyla, Sofya ateşemiliteri Abdurrahman Bey'e havale verdiğimi haber alan Bulgarlar, telgrafla paraların müsaderesine tevessül ederek ne derece husumet ibraz ettiklerini alenen göstermişlerdir.

Benim ile o havalide Osmanlı Ordusu hesabına fedakârlık eden arkadaşlarımın artık orada kalmasına katiyyen imkân olmadığından böyle Bulgarlarca tanınmış kimseleri İstanbul'a getirdim. Tekrar çalışmak fırsatına kadar burada bekleyerek münasip zamanda vaziyeti ikmal edeceğim. Benimle beraber çalışarak İstanbul'a gelen arkadaşlarımın esamisi de rabt edilmiştir. Halen orada bıraktığım milis kuvvetlerin birçoğuna, Bulgar efradı miyanına sokularak şapka giydirildiği gibi, Bulgarların ahali-i İslâmiyeye taarruzları da günden güne tezayüd etmektedir. Köylerde on yaşından itibaren çocuklar ve kadınlar kurşuna dizildiği gibi, kâmilen erkekler hatta Siroz cihetinde kadınlar yol inşaatında istihdam edilmektedirler. Bu şerait altında ahali-i İslâmiyeye şimdiye kadar yapılan yardım yapılamamaktadır. Mamafih Drama'da lazım gelen mahallerde münasip zamanda halka yardım edebilecek her teşkilatım mevcut olduğundan fırsat intizaren beklemekteyim. Drama muhitinde geçen vekayi' pek muhtasar olarak şu suretle arz olunur efendim. Ol babda irade efendimindir. 18.11.1333

Umûr-ı Şarkıyyeye memur[7]

Kemal Efendi: Dersaadet: maiyetimde yaver olarak ifâ-yı vazife etmiştir.

İskeçeli Hasan Bey: Muavinim olarak bulunmuştur. Evvelce Garbî Trakya zamanı belediye reisliği vazifesini ifa etmiştir.

İskeçeli Abdurrahman Efendi, İskeçeli Fehmi Efendi, İskeçeli Sabri Efendi: Bir kıt'a-yı araziyi Türkiye'ye ilhak cürmüyle yedi ay Bulgarlar tarafından haps edilmişlerdir.

Tevfik Efendi: Kopalişta. Yunanlıların tazyiki üzerine Balkana çıkarak aylarca tarafımdan muhafaza edilmiştir.

Hacı İdris Efendi: Sarışaban. Sarışaban havalisindeki Yunan zamanı çeteleri tertip ve idare eden en fedakâr bir zattır.

Hafız Mehmed Efendi: Kavala'da Yunan mebusu olup son derece ibraz-ı gayret göstermiştir.

Fahri Efendi: Şahin. Bulgaristan'da hafî milis tabur kumandanım olup son derece harp üzerine İstanbul'a firaren gelerek, tekrar Drama havalisinde bana fevkalade yardım etmiştir.

Esamisi muharrer Efendiler muhtelif surette Drama muhitinde bana yardım ederek her ne gibi muvaffakiyyet elde etmiş isem, onların gayret ve fedakârlıklarıyla olduğu ve bugün için orada kalmalarına imkân olmadığından İstanbul'a gelmişlerdir.

Milis kıtaatında Bulgarların nazar-ı dikkatini celb etmemek için bidayette kullandığım Fransızca mühürler.

Mühür Mühür Mühür Mühür[8]

Bulgarların, Harb-i Umûmîye iştirakten evvel Garbî Trakya'nın Osmanlı hükümetine iltihakını temin için riyasetim altında teşekkül etmiş bir cemiyyet-i fesadiye azası bahanesiyle hapsedilen eşrafın esamisi olup, yedi ay hapisten sonra kefalet-i nakdiye ile muvakkat tahliye edilmiştir.

1. Müftü Mestan Efendi
2. Yenice Müftüsü Hasan Fehmi Efendi
3. Hüsameddin Oğlu Ziya Bey
4. Ahmed Beyzade Süleyman Bey
5. Hacı Saidullah oğlu Said Efendi
6. Abdürrahim Oğlu Hasan Bey
7. Hacı Süleyman Oğlu Abdürrahim Efendi
8. Ali Bey Oğlu Tayyar Bey
9. Cafer Bey Oğlu Fehmi Efendi
10. Demir Oğlu Sabri Efendi
11. Hasan Oğlu Demir Ağa
12. Ömer Oğlu Mühtedi Ali Efendi
13. Gümülcineli Asım Oğlu Hakkı Bey
14. Ömer Oğlu Mustafa Efendi
15. Abidin Oğlu Süleyman Efendi
16. Abdullah Oğlu Süleyman Efendi
17. Mustafa Oğlu Softa Ahmet Efendi
18. İbrahim Oğlu Abdullah Efendi
19. Yassıören Karyeli Molla İbrahim Efendi
20. Gümülcineli Hacı Mustafa Efendi
21. Mustafa Oğlu Hüsameddin Efendi[9]

Mühim ve müstaceldir
1430 27 – 3 - 917
Osmanlı Milis Kumandanı Fuad Bey'e

24-03-17 tarih ve 5868 numrolu telgrafname muhteviyatına nazaran taht-ı idaremizde olan havalideki silah tutacak bilcümle Türklerin taht-ı silaha davet olunması lüzumu bildiriliyor. Ve bunların celbi zât-ı âlinize tevdi olunarak bunlardan Galiçya ve saireye sevk edilmek üzere Drama'daki Türk Deposu Kumandanlığına teslim edileceğinden 3500 nefer Galiçya'daki Osmanlı Deposuna ve 3500 nefer Kalaraş deposuna, mütebaki kalacak olanlardan 2500'ü Drama'daki Depo Alayına terk edilerek talim terbiye gördükten sonra Dersaadet'e sevk ve izam kılınacaklarından hemen taht-ı silaha davet ve celb olunmak üzere lazım gelenlere serian emr buyurulması arz olunur.

Drama ve Havalisi Askerî Müfettişi
General Mabar
Tanef[10]

Mezuniyet vesikası
Numro 7527

Onuncu Piyade Bahr-i Sefid Fırkası Erkân-ı Harbiyesi Türk Ordusu mütekaid zâbiti Fuat Bey husus-i âti için işbu mezuniyet vesikası itâ eder.

Yeni işgal olunan araziden fırkanın daire-i hududu dâhilinde bulunan mıntıkadaki (25) yaşından otuzbeş yaşına kadar hizmet erbabı Müslümanların mumaileyh tarafından celbine teşkil ve teslih edilmesine izin ve müsaade verilmiştir.

Fuat Bey tarafından celb olunan hizmet erbabı Türkler, Sarışaban, Kavala, Zifaş, Pravişte, İnceste merkezlerinde cem' ile teşkil edilecekler ve oralarda bizim silahlar ile teslih olunacaklardır.

Bu cihetle kendisine tahmil olunan vazifenin ifâsı hususunda Fuat Bey'in müracaat edeceği bütün memurîn-i askeriyeye muamileyh hakkında en büyük teshilat ve muaveneti ita eylemeleri emr olunur.

Drama 8 Teşrin-i evvel 916
Onuncu Bahr-i Sefid Fırkası Erkân-ı Harbiye Reisi
Erkân-ı harp Kaymakamı (imza Hamcaciyef) Seryaver nâmına
Mülazım (imza)[11]

Rusya'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti'nin 14 Kasım 1915 tarihli bildirisi

Bugün Rusya denilen kıt'a-i arsada sâkin ahalini pek büyük bir ekseriyeti, beşeriyetin Hindu–Avrupaî ve Ural ve Altay diye yâd olunan iki ailesine mensuptur. Fakat bu kıt'anın en eski sâkin ve sahipleri ağleb-i ihtimal yalnız Ural ve Altay ırkından idiler. Kablettarihi devrelere ait tedkikât ile bazı Yunan muharrirlerinin âsarı bu nazariyeye epey kuvvetli delâil ihzar eylemiştir. Bugünkü Rusya'nın en kadîm bir mâziden itibaren sırf Ural ve Altay ırkının memleketi olduğuna itiraz edilebilse bile, bu vasi' memleketin kısm-ı a'zamı tâ kurun-ı ahire ibtidasına kadar Ural ve Altay kavimleriyle meskûn olduğuna ve bilhassa Altayî yani Türk ve Tatar denileŋ akvâmın hâkimiyet-i siyasîyeleri altında bulunduğuna asla şüphe edilemez.

Rusya'da yaşayan akvâmın ilk evvel hayli yüksek bir derece-i medeniyete vâsıl olan kavim de Ural ve Altay ırkından itil yani Volga nehrinin kısm-ı ulyasında yerleşen Bulgarlar ile Karadenizin şimalinde yaşayan Hazarlar olmuştur. Rus vak'anüvisleri bin şu kadar sene evvel Kiyef Rus prensinin pek ibtidaî olan putperestlikten daha yüksek bir seviye-i medeniye olan kitabîliğe irtifa

için Hıristiyan Bizanslılar, İslâm Bulgarlar, Yahudi Hazarlarla münasebete giriştiklerini nakl ve kayd ederler. Rus müverrihlerinden Salaviyof, Kazan'ın istilâsından bahsederken Bulgarlara intikal ederek diyor ki "Pek eski bir zamandan beri burada Müslüman Asyaî göçebe ordular için değil, kendi medeniyeti için bir merkez vücuda getirmişti. Pek eski zamandan beri burada tüccar ve sanatkâr bir kavim, Bulgarlar yerleşmişti. Pek eski bir zamandan beri, daha Slav Ruslar Okabuni'de kilise kurmaya başlamadan evvel Volga ve Kama kıyılarında kıraat-ı Kur'an dinliyordu." İtil Bulgarları, Tuna Bulgarlarının bu kadîm ecdâdı, Volga havzasındaki Müslüman Türk-Tatar medeniyetinin ilk müessisleridir. İbn-i Fadlan'ın rivayetine göre Miladın Onuncu asrında din-i İslâmı kabul olan Bulgarlar, memâlik-i İslâmiye ile Avrupa-yı şimal akvâmı, alelhusus İskandinavya ve Cermanyalılar arasında vasıta-i ticaret olduklarından, Bulgar şehri memâlik-i İslâmiye mamûlâtı Avrupa ve Sibirya mahsulâtının mühim bir mübadele merkezi olmuştu.

Kurun-ı vustanın sonlarına doğru, bugünki Rusya büyük ve geniş bir Müslüman Türk imparatorluğudur. Türk hükümdarlarının müsaadekârlığı sayesinde teşkilat-ı Milliye ve diniyelerini muhafaza eden Rus cemaatlerinin reisleri kinezler (prens), Altunordu Hanının âdeta vergi tahsildârlarıdır. Bunlar Hanın yarlığı (fermanı) ile azl ve nasb olunurlar. Çingiz Han evladının bu havaliye hâkim olmasından, Moskova Kinezlerinin Altunordu Hanına fazla sadakat ve ubudiyet ihzariyle tevcih kazanıp, onun nüfuz ve askerine bilistinad bir kısım Rusları toplayarak, metbuu Hanın aleyhine kıyam[12] etmesine kadar takriben iki asır geçmiş ve bu müddet zarfında Ruslar Türklerden teşkilat-ı askeriye ve umûr-ı idarece hayli dersler almışlardır. O esnada Altunordu Hanlığının teşkilat-ı siyasîye ve maharet-i idariyesi Ruslarınkinden üstün olduğu şüphesizdir. Ruslar Altunordu Hanlığı taht-ı hâkimiyetinden çıktıktan sonra medeniyetçe İslâm-Türk âlemine tefevvuk edemediler. Ruslar şimalî İslâm ve Türk âleminin kapısı makamında olan şehr-i Kazan'ı zapt ettikleri zaman, medeniyetçe kendilerine mütefevvik bir hasma galebe çalmış olmakla müftehir idiler. Moskova Çarlığıyla İtil Türklüğünün müsademelerinde barbarlar Ruslardır: Ka-

zan Kalesinin muhasarası esnasında Müthiş İvan'ın esirleri kale duvarlarının önünde astığı ve Kazan zapt olunduktan sonra şehirde vâki' cami, medrese, kitaphane, saray gibi mebâni-i diniye ve medeniyeyi tahrip ile, kitaphaneleri dolduran binlerce cilt kitapları yaktığı, Rus müverrihlerinin de nakl etmekte oldukları vekâyi'-i mevsûkadandır.

Ondokuzuncu asırda Türkistan'ın istilâsına giden Rus orduları, Garbî Avrupa'dan istiâre edilen maddi medeniyet sayesinde Türkistan'ın yekdiğerleriyle nizâ' ve şikâk üzre bulunan küçük hanlıklarına galebe edebildilerse de bura ahalisinin ekseriyeti Rus halkının ekseriyeti ile mukayese olunduk da tefevvuk-ı medeniyenin Türkistanlılarda olduğu inkâr edilemez. Onsekizinci asrın ibtidalarında barbarlıktan çıkmaya başlayan Ruslar, Taşkent, Semerkant ve Buhara'da şöhret-i aliyyesi yalnız İslâm âleminde değil garpta bile şâyi' olan müessesât-ı medeniyeye, ezcümle Semerkant'ta beşeriyet-i mütefekkirenin, bir Türk cihangirinin torunu himmetiyle ilk bina ettiği rasathanelerden birisine tesadüf ediyorlardı. Rusların vürudunda Türkistan'ın avâmı sanayi', ticaret ve ziraat cihetiyle Rus mujiklerinden bilâşüphe yüksekti. Lakin Rusların garp medeniyetini az çok temsil etmiş olan tabakât-ı âliyesi, istila edilen memâliki ni'am-ı maariften müstefid etmek içün hemen hiçbir ciddi teşebbüste bulunmadılar. Rus Hükümeti ise yerlilerin bu yoldaki teşebbüslerine elinden gelen her türlü mevâni'i ihdas ile sed çekmeyi vazife bildi.

Moskova Kinezliği, Altunordu Hanlığının tâbiyyetinden kurtulup kesb-i istiklâl eylemesini müteakip s'abık metbu'larının zararına büyüyerek Moskova Çarlığı ve Rusya İmparatorluğu olmuş ve Altunordu Hanlığı idaresinde bulunan Türk Müslüman akvâmın cümlesini taht-ı tabiyyetine aldıktan mâ'da Hanlığın hüküm ve nüfuzu hâricinde kalmış olan Türk Müslüman akvâmından da bazılarını zîr –i idaresine geçirmiştir. Gerek Avrupa ve gerek Asya'da sâkin Müslüman Türklerin kısm-ı â'zamı bugün Rusya İmparatorluğu dâhilinde bulunmaktadır.

Rusya Devleti'nin idare ve nüfuzu altında bulunan Müslüman Türkler iki nev'e ayrılırlar: Birincisi doğrudan doğruya Rusya

Devleti'nin teb'ası olanlar; diğeri bir dereceye kadar muhtariyet-i siyasîye ve idariyelerini muhafaza eden Müslüman–Türk Hanlıkları.

Doğrudan doğruya Rusya Devleti'nin hüküm ve idaresi altına geçmiş olan Müslüman Türkler, Kafkasya'dakilerden sarf-ı nazar beş büyük küme teşkil ederler: Şimal Türkleri, Kırım Türkleri, Kazak Türkleri, Türkmenler, Türkistanlılar. Nev'ma istiklâllerini muhafaza eden Türkler ise Asya-yı vustadaki Buhara ve Hive Hanlıklarıdır.[13]

1. Şimal Türkleri. Eski Bulgarların ahfadıyla sonradan şarktan gelen diğer Türk–Tatar akvâmının ve yerli Ural ve Altay bazı kabilelerin Bulgar–Kazan beldesi merkez olmak üzere vücuda getirdikleri bir kümedir. Şimal Türkleri İtil (Volga), Kama, Akitil, Ufa şehirleri havzalarıyla Ural Dağlarının garbî eteklerinde hayli kesif olarak sâkindirler. Bunlar, Rusya'nın Avrupaî ve Asyaî aksamına epey dağılmışlar bilhassa Asya-yı Rusya'nın belli başlı şehirlerinde yerli Türklerle kaynaşarak mühimce merkezler teşkil etmişlerdir. Kazan Tatarlarından hemen hiç farkları olmayan Başkurtlar, Mişarlar, Tipitrler Şimal Türkleri kümesine dâhildirler. Şimal Türklerinin mikdarı 4 milyona karibdir.

2. Kırım Türkleri. Eski Hazarların, Kuman ve Alanların ahfadıyla müteaddit hicret ve istilâlarda gelen başka Türk akvâmının Kırım yarımadasıyla civarında ihdas ettikleri kümedir. Dört asra karib bir müddet devam edip, epey âsâr-ı kuvvet ve zindegî göstermiş ancak 19uncu asrın arefesinde Ruslar tarafından zapt ve istilâ edilebilmiş olan Kırım Hanlığını bu kümenin Türkleri vücuda getirmişti. İstilâlardan sonra Kırım Türklerinin birçoğu Rusya siyaset-i tazyikârânesine tahammül edemeyerek, memleketlerini terke mecbur kalmış olduklarından, bugün şibh-i cezîredeki mikdarı ½ milyona kadar inmiştir.

3. Kazak Türklerinin kısm-ı â'zamı Ural Dağları ile Türkistan büyük göl ve nehirlerinin arasındaki geniş steplerde, bir kısmı ise Orta Asya'nın yüksek yayla ve dağlarının şimal ve garp eteklerinde yaşarlar. Türklüğün zengin lisan ve an'ane hazinelerini hüsn-i muhafaza eden ve Türklükleri tesirât-ı hariciyeden en ziyade mâ-

sun kalmış olan bu Müslüman Türk grubu, bedevî hayattan hazarî hayata yeni geçmektedir. Rus teşkilat-ı idariyesi Kazak Türklerine henüz az nüfuz edebilmiş, millî teşkilat-ı idariyeleri daha tamamıyla kaldırılamamıştır. Hususi bir Rus nizamı, Kazakların teşkilat-ı Milliyelerini muvakkaten kanunileştirmiştir. Bu cihetle bir nev' hususiyet-i idariyeleri var demektir. Kazakların mikdarı 6 milyondan az değildir.

4. Kitle-i asliyeleri Hazar Türkleriyle Amuderya ve İran hududu arasında yaşayan ve 19uncu asr-ı miladî sonlarında Ruslara karşı kahramanâne müdafaalarıyla çok şöhret kazanmış olan Türkmenleri de Rusya hükümeti henüz hususi nizamât ile idare etmektedir. Her fırsattan bilistifade hürriyet ve istiklâle olan meclubiyetini irâede kusur etmeyen bu cengâver ve fedakâr kavmin Rusya idaresi altında bulunanları 1 milyon kadar vardır.

5. Türkistan'ın doğrudan doğruya Rusya idaresi altına geçen, yani Türkistan Vali-i Umûmiyesine tâbi bulunan Türkistan Türkleri, eski Hokant ve Taşkent Hanlıkları ile Buhara ve Hive Hanlıklarından zapt olunan memâlik ahalisidir. Bunların mikdarı 3 milyondan fazladır.

Nîm müstakil Buhara ve Hive Hanlıkları, Amuderya'nın sağ ve sol sahilinde vâki'dirler. Rusya'nın zorla kabul ettirdiği muahedeler mucibince Buhara ve Hive Hanlıkları Umûr-ı hariciyelerinin idare tespiti ve temşiyetini tamamen Rusya Devleti'ne terk etmişler ise de idare-i dâhiliyelerinde, teb'alarının .... terakkisini mucip tedâbire tevessül etmemek şartıyla, hayli serbesttirler. Buhara ve Hive Hanlıklarının ahalisi hemen kâmilen Müslim ve Türktür. Her iki Hanlıkta İranî elasıl Farsî konuşanTaciklerle gayri Müslimler gayet azdır. Buhara'nın nüfusu 2 milyonu mütecaviz, Hive'ninki ise 1 milyona bâliğdir.

Türkistan Hanlıklarında statükonun muhafazası demek, yüksek bir medeniyete istinadlarını mazide tamamen isbat etmiş olan bu halkın Rusya menâfi'-i siyasîye ve iktisadiye hodgamânesi uğrunda feda edilmesi, umûmîyyetle Ruslardan daha sahib-i medeniyet iki cemaatin mahv ve inkırazına rıza gösterilmesi demektir. Terakki-i beşeriyet-i tamâmiyesine bittabi' mugayir olan bu neta-

yicin önünü almak içün Buhara ve Hive Hanlıklarında Rusya nüfuz ve tesirinin büsbütün izâlesi ya'ni her iki hanlığa istiklâliyet-i kâmilelerinin iadesi icap eder. Türkistan Hanlıklarının Rusya taarruz-ı gayri muhikkine tekrar ma'ruz kalmayacak derecede iktisab-ı kuvvet edebilmeleri içün de bir hakka istinad etmeksizin Rusya Devleti tarafından gasp ve zapt olunan ve bugün Rusya'nın Türkistan Vali-i[14] Umûmiliğini teşkil eyleyen kıt'aların Buhara ve Hive Hanlıklarına red ve ilhakı elzemdir. İslâm ve Türk muhibbi olan Avrupa'nın en medeni milletleri tarafından edilecek ilmî, harsî ve askerî yardımlarla zaten müddahar hayli sermayeye, gayet münbit ve mahsuldâr toprağa, pek müstaid ahaliye mâlik olan Türkistan Hanlıklarının yakın bir istikbâlde kavî ve parlak bir hayata mazhar olacakları şüphesizdir.

İstiklâllerini müdafaada cidden harikalar gösteren Türkmenler, bir aralık Londra Kabinesini Vusta-yı Asya'da büyük bir Türkmen Sultanlığı teşkili tasavvuruna sevk edecek kadar zinde ve faal olan bu kavim, hiçbir zaman Rusya boyunduruğuna tamamen boyun sınmış değildir. Cihan Harbi başlamadan birkaç ay evvel Türkmen erbâb-ı fikr ve asaletinden bazıları Rusya hâkimiyetini izâle zımnında bazı teşebbüsâta giriştiklerinden tevkif ve nefy olunmuşlardır. Rusya'nın hemen şiddetlerle ancak şeklî bir surette taht-ı idaresine alabildiği bu necip ve kahraman kavme pek layık oldukları hürriyet-i tâmme ve istiklâl iade olunmalıdır.

Kazakistan'da, Türkmen memleketi gibi henüz hususi nizamlarla idare olunarak fiilen bir nev'i muhtariyet-i idareyi muhafaza ediyorsa da muntazam Rus vilayetleriyle muhat, merakiz-i idariye ve turuk-ı esasiyeye daha yakın olmak dolayısıyla, hükümetin tesir ve nüfuzu burada daha fazladır. Bu cihetle Rusya Hükümeti, Kazak salıralarına daha suhulet ve külliyetle Rus muhacirleri sevk etmekte ve Kazakların en medeni ırkdaş ve dindaşları olan Kazanlıların imam, muallim, müderris ve hatta tâcir olarak Kazakistan'a duhul ve ikametlerine, kazan'da matbu kütüb, resâil ve cerâidin bile Kazaklar arasında satılmasına, intişarına mümanaat eylemektedir. Kazakların ahass-ı âmâli daha müterakkî dindaş ve ırkdaşlarının yardımlarına muhalefet olunmaması, teşkilat-ı Mil-

liyelerinin taarruza uğramaması, topraklarının Ruslar tarafından gasp edilmemesi ve bu suretle kendi kendilerine Rusların müdahalesinden masun kalarak tabii bir yol ile tekâmül edebilmeleridir ki bu da ancak muhtariyet-i idariye ve siyasîyelerinin ahden teminiile kâbildir. Kazaklar, teşkilat-ı mevcude-i Milliyelerinin topraklarının taarruza ma'ruz olduğunu gördükçe, birkaç defa kıyam etmişler ve Rusları epey endişeye uğratmışlardır. Rusya'da sâkin Türklerin, Türkmenlerden kalan cesur, cengâverî, askerî teşkilata en müsait olanı Kırgız Kazaklardır. Bu cihetle ahden temin olunan muhtariyet-i Milliyelerini, istiklâl-i tâmlarını istihsal eden Türkistan Hanlıklarının ve onların dostlarının medenî yardımlarıyla muhafaza edebileceklerdir.

Kırım Hanlığı, İkinci Katerina'nın bin türlü entrikalarıyla evvelen Osmanlı Saltanatından ayrılarak ba'de Rusya İmparatorluğuna ilhak olunduğu zaman, Kırım Türklerinin diğer teb'adan bazı cihetlerle farklı ve muhtar olacağı, hukuk-ı diniye ve milliyelerine, esâsât-ı İslâmiyeye müstenid teşkilat-ı kazaîye ve vakfiyelerine riayet olunacağı vaad edilmişti. Kırım Hanlığı, hukuken Rusya tarafından zapt ve istilâ edilmekten ziyade teşkilat-ı hususiyesi bâkî kalmak üzere ilhak olunmuştur, denilebilir. Halbuki Rusya Hükümeti, kuvvetli yerleşince, Kırım Hanlığını İmparatorluğun diğer vilayetleri hâline ifrağ eylemiş müessesât-ı diniyeye de yed-i zulmkârını uzatmıştır. Ezcümle evkafı zabt ederek, idaresini, hiçbir hakk-ı şer'îye müstenid olmaksızın, hükümet tarafından mutasavver bir komisyona havale eylemiştir. Kırım medrese ve mekteplerinin yalnız inkişâf ve terakkîsine değil, hatta devam-ı vikâyesine bile türlü mevani' ihdas ederek, din-i İslâmın zayıflaması, millî lisanın unutulması gayesine müteveccih tedâbir ittihaz eylemiştir. Kırımlıları iktisaden kuvvetsizlendirmek içün, gasp ve müsadere pek yakın birtakım vesâitle, araziyi ellerinden çıkartarak, Kırım Hanlığına kesretle muhacir sevk eylemiştir. Bu gibi hukukşikenâne harekâtın, mezalim ve ta'zibâtın neticesi olmak üzere, Kırımlıların bir kısmı terk-i dâr ü diyar ederek, memâlik-i Osmaniyeye hicret mecburiyetinde kalmışlardır. Kırım Türklerini Rusya Hükümeti sırf kaba kuvvete istinaden memleketlerinden kovmaktadır. Bütün

bu şiddetlere rağmen hâlâ Kırımlıların yarım milyon kadarı vatanlarını terk etmeyip sebat göstermektedir. Bu muamelelere duçar olan mağdur ahalinin mezalimden kurtulmayı istemesi kadar tabii bir şey olamaz. Kırımlılar yalnız bazı hukuk-ı diniye ve Milliyelerinin ahden temini ile istikbâllerinin Rus mezaliminden mâsun kalacağına emin değillerdir. Binaenaleyh Osmanlı Türk Hakanlığının, Hilâfet-i İslâmiyenin taht-ı himâye-i fiilisinde olmak üzere Kırım şibh-i ceziresinde Kırım Hanlığının tekrar ihyasını talep ederler.

Rusya idaresinde bulunan Türkler arasında medeniyet-i garbîyeyi en çok ve en iyi temsil eden tarihin i'vicaclı cereyanında dâima kabiliyet-i hayatiyesini izhar ve isbat eyleyen, Avrupa'nın müntehâ-yı şarkîsinde ilk medeniyet ocağını yakan, o zamandan beri her türlü sadmelere göğüs gererek ümidini muhafaza eyleyen ve civarındaki akvâmın temeddününe, taazzuvuna muvaffak olan Kazan veya Şimal Türkleri, kadîm Bulgar medeniyetinin bu değerli vârisleri, beşyüz seneden beri[15] doğrudan doğruya Rus idaresi altında kalarak, her türlü tazyikât ve şedâide maruz bulunmakla beraber kendiliklerini kaybetmemişler, Milliyetlerini muhafaza eylemişlerdir fakat bunu muhafaza edebilmek için ne çok fedakârlıklara katlanmışlar ve halen katlanmaktadırlar. Rus Hükümeti tamamen zîr-i itaatine alabildiği Müslüman teb'asını, hiçbir zaman hukuken Ortodoks teb'asına müsavi tutmamıştır. Şimal Türklerinin din ve lisanlarını zayıflatmak için mektep ve kitaplarına taarruz etmiş, kuvve-i iktisadiyelerini kırmak için bazı mevâki'de arazi satın almalarına ve ticaret etmelerine mümanaat eylemiştir. Teşkilat-ı diniyelerinin, müessesât-ı medeniyelerinin inkişâfına, müftülük ve mahalle teşkilatının terakkîsine, cemiyet-i hayriyye, ilmiye ve sanaiyyelerin ilerlemesine daima engeller koymuştur. Evvelleri Kazan Belediyesinin idaresinde Kazanlıların hukuku bir derece muhafaza edilmiş iken, bilahire bu da hemen hiçe indirilmiştir. Kazan Hanlığının Moskova Devleti'ne ilhakından sonra, Moskova Çarı, Kazan Çarı (Hanı) unvanını da almış ve bugün bile bütün Rusyalar İmparatorunun resmî ünvanları arasında Lehistan Kralı, Finlandiya Büyük Dükası unvanları gibi bir de Kazan Çarı ünvanı kalmış ise de Kazan Hanlığı dâhilinde bu hakk-ı tarihiyi

izhar edebilecek hiçbir şey bırakılmamıştır. Türkistan Hanlıkları ile Kazak ve Türkmenler istiklâl ve muhtariyetlerini kazandıkları halde, Kazan asırlarca oynadığı tarihi rolü, bütün Asya-yı Şimalî Türk-İslâm âleminin medenî pîşdarlığı rolünü daha müşa'şa' bir surette îfâ edecektir. İtil en eski bir Türk nehridir. Bulgar Türkleri bundan bin sene evvel İtil üzerinde yazın sal ve kayıklarla, kışın kızaklarla darü'l-İslâm ve Cermen medenî âlimleri arasında vasıta-i mübadele olmuştur. Bu vasıtalığı bugün bile şark ile garp arasında kısmen icra etmektedirler. Yukarıda söylenilen ahvalin tahakkuku halinde bu vazifeleri kesb-i vüs'at ve katiyet eder. Şimal Türkleri, Avrupa ve Asya haritaları tebdil olunduğu zaman hürriyet ve istiklâl istemeye elbette haklıdırlar. İtil havzasındaki eski Kazan Hanlığı ihya olunmalıdır. Şark-ı cenubîden Vusta-yı Asya Hanlıklarına, cenuptan Kafkasya düvel-i müttefikasına ve garb-i cenubîden Ukrayna Devleti'ne istinad edecek olan bu Hanlık, Moskova Çarlığının âlemi istilâya matuf siyaset-i gâsıbânesine, bir zamanlar olduğu gibi şimdi de iyi bir sed olabilir. Kazan'ın sukutu, Rusya'ya bütün şimalî Asya'yı açmıştı. Kazan'ın tekrar dirilmesi Şimalî Asya'nın Rusya'dan mahfazasını temin edecektir.

Biz bu müracaatnâmeye vaz'-ı imza eden Kazanlı, Kırımlı ve Türkistanlı Türkler, Rusya'da sâkin Müslüman Türklerin bütün aksâmından müteşekkil olup kendi memleketlerinin en münevver ve şuurlu tabakalarına nümâyendelik eden ve İstanbul'da kurulan bir komitenin vekilleri sıfatıyla Cihan Harbinin intâc edeceği tahavvülâtı nazarda tutarak bütün medenî dünyaya müracaat ediyoruz. Diğer Rusya'nın birçok akvâm ve mileli, hukuk-ı milliye (...) mugâyir olarak mahkûm eden temsile çalışan Rusya Devlet-i gâsıbânesinin hasm-ı gâlibi olan Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'a değil, yalnız İsveç, Norveç, İsviçre, Danimarka, Düvel-i Müttehide-i Amerika gibi bîtaraf ve medenî devletleri yahut Rusya boyunduruğundan kurtulmak üzere bulunan Lehli ve Ukraynalı gibi milletlere de değil, hatta bugün Rusya ile mütelifen hükümet eden İngiltere, Fransa ve İtalya'ya bile müracaat ediyoruz. Rusya'nın dostlarına da müracaat ediyoruz. Çünki bunlar resmî beyannamelerinde kendilerince gaye-i harp Milliyetlerin

mahfazası, hukuk-ı Milliyenin müdafaası, milletlerin istiklâllerinin temini olduğunu iddia ettiler. Samimiyetlerini açık bir surette[16] isbat ve izhar edecek bir mahalde olduğu içün onların da hakkımızı tasdik edeceklerini zannediyoruz. Prensiplerden beyanat-ı hakşinasâneden sarf-ı nazar olunduğu halde bile İngiltere'nin menâfi-i müstakbelesi Asya-yı Vusta Hanlıklarının ora Müslüman Türk akvâmının Rusya tarafından (...) ve imha olunmamasını istilzam etse gerektir. 19uncu asrın ortalarına doğru muhafaza-i istiklâllerine o kadar uğraştığı Türkmenlerin ve Asya-yı Vusta Hanlıklarının ileride İngiltere menâfi' nokta-i nazarından yine kesb-i ehemmiyet etmeyecekleri muhakkak mıdır? –Macarlar ve Bulgarlar, bugün İslâm–Türk akvâmının büyük kardeşi olan Osmanlıların müttefikleri ve silah arkadaşları olduklarından mâ'ada, bizim cümlemizin ırktaş ve kardeşlerimizdir. Hürriyet ve istiklâlin ve bunların münbais temeddün ve terakkînin menâfi-i maddiye ve ezvâk-ı ma'neviyesini pek iyi tatmış olan bu kardeşlerimizin, kendilerinin nâil oldukları bir nimete bizim de vâsıl olmamız içün yardım edeceklerine hiç şüphe etmeyiz. – Biz dâima medeniyet nâşirliği eden İtil Türklerinin vasıtalığı ile Garp medeniyetinin Bizans–Rus medeniyeti üstünden geçerek bütün Asya'ya intisâb edebileceğine inanıyoruz. Bugün Garp medeniyetinin sancaktarları olan Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletlerinin yakın bir istikbâlde Asya'yı medeniyeten tanzim edeceklerini ümid eyliyoruz. Şarkî Avrupa ve Asya-yı Vusta Hanlıklarının ihyası bu tanzimatın mukaddemesi olabilir. Bizans–Rus medeniyetinden müstakil bu heyât-ı ictimaiyyelerin teessüsü, maksadın husulünü teshîl edecektir. Binâenaleyh beşeriyetin teâli ve terakkîsi nâmına Almanların, Avusturyalıların yardımını istirhamda kendimizi haklı görüyoruz.

Halîfe-i İslâmın, büyük Türk hakanının müttefik ve dostları olan Almanya ve Avusturya kayserlerine, Macar ve Bulgar Hanlarına ve onların kahraman milletlerine el açıp tazarru' ve niyaz ediyoruz. Medeni Avrupa'nın şarkında ve eski Asya'nın büyük bir kısmında Moskof zincirleri ile bağlı yatan ve hepinize dost ve bazılarınıza kardeş olan milletleri kurtarınız![17]

İstanbul – 1 Teşrin-i sani 1331 (14 Kasım 1915)

Cepheye Gidecek Kişiler Hakkındaki Kovuşturmalar ve Cezaların Ertelenmesine Dair Geçici Kanun

Madde 1. Yükümlülük yaşına girip de bir yıl veya daha fazla hapis ya da geçici sürgün veya ağır cezayla; yükümlülük yaşı haricinde olup da gerek küçük suçlardan gerekse cinayetten mahkûm bulunanlardan; yükümlülük yaşında olsun olmasın, genel olarak küçük suç ve cinayet cinsinden bir cürmle sanık durmunda bulunanalardan cepheye gönderilmelerini isteyenlerden dilekçe verenler, ahlâkî ve fizikî bakımdan gereken nitelikleri sahip oldukları takdirde, askerî birliklere sevk edilirler. Haklarındaki kanunî kovuşturmanın tatbiki ya da hükümlerin infazı, geri dönünceye kadar ertelenebilir ancak ırza saldırma ve geçmeden dolayı mahkûm ve sanık olanlar, bundan faydalanamazlar.

Madde 2. Birinci maddede sözü edilen kişilerin durumlarını araştırmak üzere İstanbul'da, Harbiye, Dâhiliye ve Adliye Nezaretleriyle Sağlık Genel Müdürlüğünce Dâhiliye Nezaretinden seçilecek birer kişiden; vilayet ve müstakil livalarda vali, mutasarrıf veya üst düzey memurlardan bir kişi ile İstinaf ya da Bidayet mahkemesi savcısı, asker alma şubesi başkanı, jandarma kumandanı, sağlık müdürü veya hükümet tabibinden oluşmak üzere birer komisyon kurulacaktır.

Madde 3. Birinci maddede sözü edilen kişilerin durumları ve ahlâkları, ikinci maddede belirtilen komisyonlar tarafından araştırılır. Asker Alma Şubesi başkanınca, Bedenî Yeterlilik Talimatı hükümlerine göre silahlı hizmetleri yerine getirip getiremeyecekleri incelenerek, askerlik için gerekli nitelikleri ve şartları taşıdıkları belirlenenlerin isimleri, cürmlerinin cinsi, sanıklıkları ve cezalarından geriye kalan süreleri gösteren tutanak düzenlenerek, bulundukları yerin vali ya da mutasarrıfına verilecektir.

Madde 4. Valiler ve mutasarrıflar tarafından, düzenlenen tutanağa dayanılarak Adliye Nezaretine yapılacak yazılı bildirimle, sanıklar ve mahkûmlardan, yazışmalardan sonra Harbiye Nezaretince de uygun görülenlerin, cepheye sevk edilmek üzere, cihet-i askeriyeye teslimine Adliye Nâzırınca izin verilecektir.

Madde 5. Sanıklar ve hükümlüler, askeriyeye teslim olunduktan sonra bir suç işlediklerinde, öncelikle bu suçla ilgili askerî kanun ve tüzüklere uygun kanunî kovuşturma ve ceza hükümleri uygulanarak, aşağıdaki maddeler uyarınca affedilmedikleri takdirde, ertelenen kovuşturmanın yapılması veya mahkûmiyet cezası hükmü infaz edilmek üzere Adliyeye iade edileceklerdir.

Madde 6. Söz konusu kişiler, harpte âmirlerinin ve Kolordu ya da bağımsız Tümen komutanlarının onayıyla, iyi hizmet ve yararlık gösterdikleri halde, şahsi haklarına halel getirilmemek üzere, sanıklar hakkında kanunî kovuşturmadan vazgeçilmesine; hükümlü bulunanların mahkûmiyet sürelerinin affına veya cezaların hafifletilmesine ve düşürülmesine teşebbüs edilecektir.

Madde 7. Harbe katılmak üzere, Bakanlar Kurulunca eskiden alınan erteleme kararıyla tahliye edilenler hakkında da beşinci ve altıncı maddelerin hükmü uygulanacaktır.

Madde 8. Bu kanun, yayın tarihinden itibaren yürürlüğe girer.

Madde 9. Bu kanununun uygulamasına Harbiye, Dâhiliye ve Adliye Nâzırları görevlidir.

Meclis-i Umûmî toplanmasında kanunlaşması teklif edilmek üzere bu kanun tasarısının geçici olarak yürürlüğe konulması ve devlet kanunlarına ilavesini irade eyledim.[18]

4 Mart 1915

Mehmed Reşad

Adliye Nâzırı	Dâhiliye Nâzırı	Harbiye Nâzırı	Sadrazam
İbrahim	Talat	Enver	Mehmed Said

İran Özel Komisyonu Raporu

İran'ın siyasî durumunu tespit ve Osmanlı Hükümetinin bu ülkeye yönelik olarak takip edeceği siyasetin esaslarını hazırlamak gayesiyle kurulan komisyonumuz 10 Şubat 1916 tarihinde göreve başlayarak, birçok toplantıdan sonra aşağıdaki görüşlere ve fikirlere varmıştır.

İran'ın bugün şahidi olduğu perişan halin sebeplerini hakkıyla belirleyebilmek için son asır tarihini araştırmak yani Fethali Şahın 1828'de, Rusya'yla münasebetleri eski durumuna getirmeyi üstlenmek üzere imzaladığı Türkmençay Antlaşmasından beri geçirdiği safhaları incelemek gerekir. Söz konusu safahatı, sebepleriyle ortaya koyacak tarihi eserler mevcut olmadığından, son senelerde İran'da meydana gelen gelişmelerden, devletlerarasında doğurduğu sonuçlardan hareketle çıkarılan sebepler, bu mesele hakkında bir dereceye kadar fikir edinmeyi sağlar.

İran'ın dış siyaseti ve iç yönetimi, tahtta bulunan hükümdarların kabiliyet ve anlayışlarına göre değişmiştir. Türkmençay Antlaşmasını imzalayan Fethali Şah, İran'ı gerilemeye sevk etmiş; Nasrüddin Şah, ülkenin çöküşünü önlemeye, oldukça mutlu bir devir meydana getirmeye çalışmış; hasta bir halde tahta oturan Muzafferüddin Şah, Meşrutiyet idaresini kurmuş; Mehmed Ali Şah, istibdad idaresini diriltmeye kalkışarak iç ihtilâllere, devletin bünyesinde zaafa

sebep olmuş; hükümdarlığa yetiştirilen Ahmed Şah, Rus hocalar tarafından eğitildiğinden, siyasî ve idari fikri henüz gelişmemiştir. Vilayetlerde, çeşitli reislere tâbi birçok aşiret yaşamaktadır. Bir zamanlar Tahran Hükümeti, bu aşiretleri hayret edilecek bir şekilde iyi yönetmişti.

Son zamanlarda ise Saltanat merkezine bulaşan zaaf, vilayet işlerini bozduğundan dolayı, aşiretler merkeze bağlılıklarını dikkate almayarak, mevki ve önemlerine göre çeşitli nüfuzlara tâbi olmuşlardır. Mehmed Ali Şah'ın yukarıda belirtilen meşrutî idareyi kaldırma hususundaki hareketi, idarî zaafı şiddetlendirmiş, bu sırada meşrutiyeti kurtarmaya çalışan İran ihtilâli ortaya çıkmıştır. Bu millî hareketi yönetenler, yıktıkları istibdada karşılık kuvvetli bir meşrutî idare tesis edemediler. Zıt kuvvetlerin çatışmasıyla, dışarıdan kışkırtmalarla karışıklık her tarafta baş gösterdi. Rusya ve İngiltere, vatandaşlarının korunması ve ticaret yollarının emniyetini öne sürerek, İran'a asker yolladılar, birtakım önemli mevkileri işgal ettiler.

İngiltere ve Rusya, İran'da ortaya çıkan olayların Asya'daki hususi menfaatlerine zarar vereceğini görerek, bilinen 1907 Sözleşmesini düzenleyip imzalayarak, Osmanlı Devleti'ne resmen tebliğ ettiler.

Bu sözleşmenin incelenmesinden anlaşılacağı gibi, İngiltere ve Rusya, İran istiklâlinin bir zarardan korunmasını ilk şart olarak kaydetmekle beraber, kendilerine birer nüfuz bölgesi belirleyerek, birbirlerinin bu bölgelerde serbestçe hareketlerini onayladılar.

Başlangıçta İran meselelerine yeterli derecede ilgi göstermeyen Almanya, Bağdat demiryolunun Orta İran'da getireceği iktisadî menfaatleri değerlendirmeye alarak, önce Rusya sonra da İngiltere'yle müzakerelere girişti.

Dokuz ay kadar süren ilk müzakerelerin ardından 19 Ağustos 1909 tarihinde, Rusya'yla bir anlaşma imzaladı. Bunda İran'ın toprak bütünlüğüne –1907 Sözleşmesinde olduğu gibi– ilk şart olarak değinildikten sonra, Kuzey İran'da Rus nüfuzunu kabul etmesine karşılık, Bağdat hattına birtakım menfaatler sağladı. İngiltere ile başlayan müzakerelerinde bu hattın Basra Körfezine uzatılıp ka-

vuşturulması çarelerini elde etmeye uğraştı. Osmanlı Devleti'nin de katıldığı bu müzakereler, kesin sonuca varamayıp kaldı.

Alman–Rus Anlaşmasının imzalanıp ilanının ardından, Osmanlı Devleti'yle Almanya arasında nazik bir görüşme kapısı açılmıştır. Doğrudan doğruya bizimle ilgili meseleler hakkında onayımız alınmaksızın, üçüncü bir devlet ile müzakere yapılmasını ve anlaşma imzalanmasını, hiçbir şeye karşılık feda edemeyeceğimiz İran'ın istiklâli ve toprak bütünlüğünün bozulmasına, Osmanlı Devleti'nin asla izin vermeyeceği Petersburg ve özellikle Berlin Hükümetlerine bildirilmiştir. Rusya ve Almanya Hükümetleri cevaplarında, İran'ın toprak bütünlüğünden şüphe uyandıran bir tarzda bahsetmişlerdir.

Olayların akışına göre İran'ın istiklâline fiilen darbe vuran 1907 Sözleşmesini, Almanya –yalnız Rusya'ya ait olan kısmı hakkında– onaylamış ve kabul etmiş oluyor. Bu esnada Tahran Hükümetinin içişlerini düzenlemeye yönelik çalışmaları İngiltere ve Rusya'nın çeşitli şekillerde meydana gelen engellemelerine maruz kalmıştır.

Rusya, yukarıda arz edilen siyasî ve askerî faaliyetleriyle beraber, iktisadî etkinliklerine hız vermiş, ilk önce Tahran'da bir banka kurmuş, eyaletlerde şubeler açarak ticaret ve mülk sahiplerini tahakkümüne almış, türlü vasıtalara başvurarak, birçok araziye, mülke el koymuştur. İran'ın zenginlerine ve ileri gelenlerine uyguladığı borç işlemleriyle içeride nüfuz ve taraftar kazanmayı, kendisi ve vatandaşları adına çeşitli imtiyazlar elde etmeyi başarmıştır. Osmanlı Devleti İran'la olan iyi ilişkilerini takviyeye, öteden beri çözülmeden kalan sınır meselelerini halletmek üzere Tahran'da bir protokol imzaladı. Bu protokolün müzakeresine ve uygulanmasına bile İngiltere ile Rusya el altından engeller çıkartarak, bizi doğrudan doğruya İran'la meselelerimizi çözmekten men ettiler.

Balkan Muharebesinin hemen ardından İngiltere ve Rusya, bizim elimizde bulunan tartışmalı araziyi tahliyeye, sınır meselesini kendileriyle müzakereye bizi zorladılar. İngiltere, sınırın güney tarafı, Rusya kuzey tarafı hakkında, İran'ın temsilcisi bulunmaksızın, bizimle ayrı ayrı müzakere ettiler. Böylece kararlaştırılan Pro-

tokol metninin imzasına, görünüşü kurtarma kabilinden, İran'ın İstanbul elçisini de iştirak ettirdiler. Türlü tehditlerle kabule mecbur olduğumuz böyle bir düzenleme, İran'ın istiklâline bir darbe daha indirmiş oldu.

Arz edilen açıklamalardan belli olduğu gibi, İran siyasî durumu itibariyle, istiklâlini ve toprak bütünlüğünü kaybetmiş, yabancı istilâsına uğramış, bedbaht bir İslâm ülkesi halinde bulunmaktadır. Dışarıya karşı ne bir siyasî mevkisi, ne itibarı; içeriye karşı da ne nüfuz ve haysiyeti, ne de kuvveti vardır. Yabancı hâkimiyetinden kurtarılmış olsa bile kendi kendine iç idaresini düzenlemeye, güç kazanarak ilerlemesi mümkün değildir.

İran'ın siyasî varlığının sözden ibaret olduğu, gerçekte yabancı ihtirasların oyun alanı olageldiği dikkate alınırsa, bu İslâm ülkesini kurtarmak hususunda yalnız siyasî tedbirler alınmasından, uygulamada bir fayda sağlanamayacağı, İran Hükümeti ve halkı ile aramızda mevcut İslâmî bağ, komşuluk hukuku ve yakınlık cinsi hasebiyle İran'ın her yönden feraha kavuşması için, fiilen müdahale ve yardım edilmesi, İran'ın istiklâlini geri aldıktan sonra, idaresini düzenleyip, istiklâlini muhafaza ve dışarıya tanıttıracak bir hale koymaya, Osmanlı Devleti'nin teşebbüste bulunması lüzumu ortaya çıkar.

İran'ın istiklâlini bozan sebeplerin ortadan kaldırılması, yukarıda arz edildiği şekilde, fiilen işe müdahaleye bağlı bulunduğu belli olduktan sonra, bu müdahalenin şeklini, biçimini tespit ve müttefiklerimizin desteğini almanın çareleri de araştırıldı.

Son zamanlarda devletlerin siyasetlerini iktisadî menfaatlerine uygun olarak yürüttükleri dikkate alınarak, İran'ın siyasî mevkisi belirlenirken, başlıca ticaret yollarının da incelenmesine lüzum görüldü. İran sanayisi son senelerde, iç karışıklıklardan etkilendiğinden, ülkenin ihtiyaçlarının tamamen karşılanmasını kolaylaştırmıyordu. Millî üretimin bir yerden diğer yere nakli yolların, geçitlerin ilkel bir halde bulunmasından, iç asayişin bozulmasından dolayı güçtü. Kuzeyde Ruslar, silah kuvvetiyle; güneyde İngilizler, aşiretlerin reislerine bolca dağıttıkları para sayesinde, ticaret yollarını mümkün mertebe emniyete almaktaydılar.

Rusya, oluşan dış ticaretine bir çıkış bulmak, hem de transitin sağladığı menfaatleri vatandaşlarına mahsus kılmak için, İran hakkında bir program çizdi. Censa'ya kadar demiryolunu uzatarak, Tebriz'e fazla yaklaştı. İran'ın en mühim ticaret merkezi Tebriz'e en kısa ve en güvenli yolu sağlamış oldu ancak bu yetmiyordu. Asırlardan beri süregelen ticaret değişmiyor, demiryolu, tüccara daha ağır geliyordu. Rusya, Tebriz–Censa ticaret yolunun rağbet görmesi için, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki çok eski ticaret yollarında asayişsizlik çıkarmaya çalıştı. Bunu ilk önce, en mühim transit yolu olan Tebriz–Trabzon; ikinci derecede Tebriz–Hoy–Salmas–Van yolunda emniyeti tehlikeye sokacak olaylar çıkarmaya çalışarak başarılı oldu. Birinci yola hâkim Hacı Şücaüddevle'yi, Makü hâkimini ve Ovacık emir-i tumanını; ikinci yola Abdoy aşireti reisi İsmail Ağa Simko'yu musallat etti. Gelen giden kervanları vurdurmaya başladı. Silah ve para yardımı gören, mevkilerini ancak bu sayede koruyabilecekleri kendilerine ihtar edilen bu şakîler, birbirleriyle rekabet edercesine kervanları soymayı, devecileri öldürmeyi sürdürdüler. Bir müddet sonra, bu mühim yolların üzerinde kervan görülmez oldu. Ruslar, ayrıca önemli ticaret merkezlerini de askerî işgalleri altına aldılar.

İkinci derecede öneme sahip olan Tebriz–Rumiye–Uşnu–Revandiz–Erbil–Musul ve Tebriz–Sakız–Bane–Serduşt–Erbil–Musul yollarında da yukarıda arz edilen programı icraya başladılar. Mengü aşireti reisi Bayber Ağa ile Kareni Ağa'yı da bu yollara bela etmek üzereydiler.

Kuzey İran'da Rus konsolosları, birer siyasî memur olmaktan ziyade, Rusya'nın vilayet memurları gibi, İran'da açık ve gizli hareketlere başladılar. Konsolosluklarda birer Malî şube, resmen işlem yapmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nden geçen yolları, yukarıda anlatıldığı gibi, tamamen iptal ettikten sonra, İran ticaretini büsbütün rekabetsiz bırakarak, Rus tüccarlarına ayırmak gayesiyle Rusya, yabancı ülkelerden İran'a Kafkasya yoluyla gelen ticari mal transitini yasakladı. Daha sonra Almanya'nın müdahalesi üzerine kolipostalı ile İran'a ticari mallar sevkine izin verdi. Rusya en sonunda bu ticari usulü de sınırladı. Censa'dan Tebriz'e tamamlanan demiryolunun

Meyanduab–Sakız–Sine'ye doğru uzatılması tasarlanıyordu. Bunda da gayesi, sınırımız civarındaki İran vilayetlerinde iktisaden ve sonuç itibariyle siyaseten mevki ve nüfuz kazanmaktı.

Kuzey İran için, Rusya, çeşitli demiryolları projesi hazırlamış, bunların yapımına sermaye tedariğine başlamıştı. 1910 yılı Ekim ayında, Londra'ya özel bir görevli yollayarak Bakü–Reşt–Tahran–Kirman–Belücistan hattının inşasını, İngiltere Hükümetine teklif etmişse de müzakerelerin bir sonuca ulaşıp ulaşmadığı öğrenilemedi.

Almanya ile Postdam'da yapılan müzakerelerde Rusya, Tahran–Kirmanşah–Kasr-ı Şirin'e inşa edeceği demiryolunun Bağdat hattıyla birleşmesini de emniyete aldı. Bu müzakereler esnasında Rusya'nın ikinci derecede öneme sahip demiryolu hatları inşası tasarısının bulunduğundan da resmen bahsedildi. Ortada yani kısmen 1907 Sözleşmesiyle tarafsız kabul edilen bölgede en önemli ticaret yolu, İran'dan Kerbela–Necef'e gelen kişilerin geçtiği Hemedan–Kirmanşah–Hanekin yoludur ki burada da Rusya'nın yalan dolanlarının eseri olarak Kelehor, Sencabi, Güran ve Ferhani aşiretleri emniyetsizlik çıkarmakta, kervanlara, ZEVAR kafilelerine musallat olmaktaydılar. Buralarda İngiliz ve Rus nüfuzu eşit seviyede geçerlidir. İsmi geçen aşiretlerin yaşadıkları bu çevrede, İngiliz nüfuzu şu andaki durumda daha fazla gibidir. Ancak Bağdat gibi bir ticaret merkezine yakınlığı dolayısıyla, bizim nüfuzumuz da küçümsenecek halde değildir. İngilizlerce bu yoldan yapılmakta olan ticaret güneye yani Muhammere limanına çekilmeye çalışılmaktadır. Bundan dolayı ticari taşımaya gereği gibi azalmışsa da İran hacibleri tamamen bu yolu takip etmekte olduklarından önemi eksilmeyecektir.

Güneyde, İran'ın güney kısmını geçen başlıca ticaret yollarının başlangıçları Benderbuşir ve Mahmere limanlarıdır. İthalatta bulunan yabancı şirketler, konsoloslar ve bunların bulunduğu yerlerde güvenilir adamlar aracılığıyla, reislere ve şeyhlere dağıttıkları paralarla, hediyelerle mallarının sevkini sağlıyorlar. Bahtiyarîler, bu bölgede adeta İngiltere'nin hesabına jandarmalık yapıyorlar.

İsimleri geçen limanlardan, Osmanlı Devleti'ne yakınlığı ve Şattülarap üzerindeki mevkisinden dolayı özel öneme sahip Mu-

hammere limanı incelenmeye değer olup, bu konuda tutanaklar arasında bulunan raporda yeterli ayrıntı mevcuttur.

İngiltere, Güney İran ticaretini, nüfuzu altındaki limanlara çekmek üzere çeşitli demiryolları inşasını tasarlamaktaydı. İsfahan'dan Şiraz ve Benderbuşir'e bir hat; Hürremâbâd'dan Dezful-Şüster ve Muhammere'ye diğer bir hat inşası düşünülüyordu. Hatta bu ikinci hat hakkında 17 Ekim 1912'de Avam Kamarasında müzakereler yapılmış, Dışişleri Bakanı, böyle bir fikrin bulunduğunu açıklamıştı. Tutanaklar arasındaki krokide yukarıda belirtilen ticaret yollarının istikametleri kırmızı, demiryolu projeleri yeşil çizgilerle işaretlenmiştir. Güney İran'da işlemekte olan petrol madenleri de incelenmeye değerdir.

Muhammere'nin güneyinde Abadan adasının Şattülarap kıyısında, bir büyük petrol işleme tesisi mevcuttur. Avustralyalı William Cotes Dares isimli biri, Anglo–Persiyan Oil Kumpani unvanıyla bir şirket kurmuş, İran'ın güneyinde petrol madeni araştırma imtiyazını tekel şeklinde Tahran Hükümetinden elde etmiştir. Nasıriye civarında bu kumpanyanın açtığı beş kuyudan o derece çok petrol çıkmaktadır ki bunların ikisini tıkamak icap etmiş, yalnız diğer üç kuyudan alınan petrol borularla Abadan'a kadar getirilmiştir. Arz edilen petrol işleme tesisi en son teknik gelişmelere göre kurulmuş, bu uğurda pek çok para harcanmıştır. Elcezire bölgesinde tüketilen petrol hemen hemen tamamen bu tesisten çıkmaktadır.

Son olarak İngiltere, Dares kumpanyasının hisselerini satın almayı kararlaştırdığını Avam Kamarasında açıklamıştır. İstanbul Protokolünün B işaretli eki, bu Anglo–Persiyan Oil Kumpani hakkında Osmanlı Devleti'nin taahhüd ettiği birtakım önemli maddeleri içermektedir. Özellikle daha önceleri İran toprağıyken bu seferki sınırlamayla Osmanlı Devleti'ne geçen çevrede bu Kumpanyanın petrol aramasına mahsus hakkı bulunduğu açıktır. Halbuki eski sınır belirli olmadığından, bu arazinin sınırı kesinlikle bilinememektedir. İngilizler, tabii bunu mümkün olduğu kadar genişletmek istiyorlardı. Diğer taraftan İngiltere'nin tertibiyle, ismi geçen Kumpanyanın birkaç adamının İstanbul'a gelerek Irak'ta bulunan bütün petrol madenlerinin arama ve işletilmesi için Nafıa (Bayındırlık) Bakanlığına başvurup ruhsat talep ettikleri işitilmişti.

Son olayların ortaya çıkmasıyla söz konusu başvuru sonuçsuz kalmış, İngiltere'nin bir de Irak petrol madenleri meselesi çıkarmasına meydan kalmamıştır.

İran'ın siyasî ve iktisadî durumu açıkça ortaya çıktıktan sonra, Osmanlı Devleti'nce elde edilmesine girişilmesi gerekli gibi düşünülmesi hususlar aşağıda arz edilmiştir.

1.Türkmençay Antlaşması (Komisyonun bu konudaki değerlendirmesi eklerin arasındadır) 1907 İngiliz–Rus Sözleşmesi, 1909 Postdam Kararları, 1912 Sınır Düzenleme Protokolü gibi İran'ın istiklâlini bozan bütün devletlerarası sözleşmelerin feshi;

2. Rus ve İngiliz işgal kuvvetlerinin İran topraklarından çıkarılması;

3. İran Hükümeti tarafından İngiliz ve Rus vatandaş ve taraftarlarına bayındırlık ve diğer işlere yönelik verilen imtiyazların hemen hepsinin, bu devletlerin baskılarıyla verildiğinden dolayı, feshi;

4. İran transitinin bütünüyle Osmanlı Devleti'nde geçmesi için tedbirler alınması;

5. İranlıların kalplerini kazandıracak icap eden tedbirlere girişilmesi, her iki millet arasında öteden beri kin vesilesi olan mezhep anlaşmazlığının giderilmesi çarelerinin düşünülmesi.

İran'ın istiklâline yeniden kavuşmasından sonra, kendisinin bunu koruyacak ve dışarıya tanıttıracak bir hale konulması lazımdır. Bunun için de İran iç ıslahat ve askerî teşkilatının gözetimimiz altında düzenlenmesi bir gerekliliktir. Ancak Rusya'nın ve İngiltere'nin önemli menfaatlerini yerle bir edecek olan bu şekilde hareketimize, daima destek çıkacak bir kuvvet tedariki vazgeçilmezdir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin İran'da takip edeceği siyasete, Almanya ve Avusturya–Macaristan'ın arka çıkmasının mutlaka sağlanması lüzumu kanaatindeyiz.

İran'ın istiklâline kavuşması ve koruması bizim için ne derecede önemliyse, müttefiklerimizin ticareti için de o derecededir. İran transiti memleketimizden geçtiği takdirde, Alman ve Avusturya–Macaristan mallarının tercihinin, diğer milletlerin ticaretine karşı kolaylıkla rekabeti sağlayacağı apaçıktır.

Bu tarafın, söz konusu devletlerin siyasetçilerince özenle dikkate alındığına şüphe yoktur. İşte bu çok büyük menfaattir ki

Almanya ve Avusturya–Macaristan'ı bizimle İran'da ortak siyasete sevk edecektir. Bu menfaat ortaklığından istifadeyle Osmanlı Devleti, İran'da olduğu gibi Orta Asya'da da siyasî üstünlüğü sağlamalı ve anılan ülkelerdeki İslâm milletlerinin ilerlemelerine kılavuz olmalıdır.

İran işleri hakkında şimdiden Almanya ve Avusturya–Macaristan'a aşağıda maddeleri kapsamak üzere bir düzenleme teklif edilebilir.

1. Osmanlı Devleti ile Almanya ve Avusturya–Macaristan, Rusya ve İngiltere ile imzalanacak sulh antlaşması metnine;

a. İran'ın hükümranlık haklarını ihlâl edecek bir mahiyet taşıyan ve daha önce imzalanmış bütün devletlerarası sözleşmelerin yok hükmünde kabul ve ilan edilmesi,

b. İran Hükümetince Rusya ve İngiltere Hükümetleriyle vatandaş veya taraftarlarına bahşedilmiş olup, halen işlemekte olan veya proje halindeki demiryolları, bankalar, telgraf hatları, yollar, nakliye, sigorta vs. bütün imtiyazların cins ve mahiyetleri her ne olursa olsun feshedilmiş bulunduğu, ilgili taraflarca bundan dolayı hiçbir şekilde taviz talebinde bulunulamayacağı şerhini içeren bir madde koydurmayı taahhüd ederler.

2. Osmanlı Devleti ile Almanya ve Avusturya–Macaristan, İran istiklâl ve toprak bütünlüğünü sağlamayı ve kefil olduklarını resmen açıklayıp ilan edeceklerdir.

3. Almanya ve Avusturya–Macaristan evvelce Osmanlı Devleti'yle uyuşup onun onayını almadıkça, başka bir devletle İran hakkında hiçbir şekilde müzakere etmeyi kabul ve uygun görmemeyi taahhüd ettikleri gibi, karşılıklı olarak Osmanlı Devleti de bu şekilde hareket etmeyi taahhüd eder.

4. Almanya ve Avusturya–Macaristan, İran'da ıslahat teklifi veya uygulamasına yönelik olarak Osmanlı Devleti tarafından İran Hükümetine ya da başka bir hükümete yapılacak her teşebbüse iyi niyetle destek vermeyi taahhüd ederler. Buna karşılık Osmanlı Devleti, İran'a gönderilecek Alman ve Avusturya–Macaristan mallarının kendi topraklarından transit geçişini kolaylaştırmak için, Almanya ve Avusturya–Macaristan ile özel bir sözleşme imzalamayı taahhüd eder.

5. Almanya ve Avusturya–Macaristan, İran'ın bütün transit işlemlerinin Osmanlı Devleti vasıtasıyla gerçekleştirilmesi için gereken tedbirleri, Osmanlı Devleti'yle birlikte ve mühlet vermeksizin incelemeyi ve kararlaştırmayı taahhüd ederler.

6. Almanya ve Avusturya–Macaristan da İran ya da onu ilgilendiren siyasî ve iktisadî meseleler hakkında diğer bir devletle olan bütün sözleşmeler, müzakereler vesaireyi yok hükmünde kabul ve ilan etmeyi taahhüd ederler.

Yukarıda arz edilen esaslar çerçevesinde Almanya ve Avusturya–Macaristan devletleriyle yapılacak görüşmeden, İran Hükümetinin haberdar edilip edilmemesi düşünülmeye muhtaçtır. İran'ın bugünkü yöneticilerinin yaptıklarına güven münasip olamayacağından, ortam hazırlanıp olumlu bir sonuca ulaşma çareleri sağlanmadıkça, şimdilik meselenin İran Hükümetine bildirilmemesi akla gelmektedir.

Arz edilen hususların müzakere ve tartışmasıyla ilgili tutanak ve değerlendirmelerle diğer kararlar, faydalı ayrıntılar içerdiği kabul edildiğinden ekte takdim edildi.

Devletin yüksek siyasetine dair bu derece önemli bir meselenin incelenmesine liyakatimizin olmaması ve arz ettiklerimizde noksanlıkların bulunması tabiidir. Bununla beraber arzımız, Bakanlığınızca değerlendirilecek kadar kıymetli görülürse, her halde hepimiz için iftihar olacağı arz olunur.[19]

16 Mart 1916

Petrograd Büyükelçiliği Müsteşarı	Tebriz Başkonsolosu Mehmed Ali	Eski Tahran Büyükelçisi Sadreddin
(İmza)	(İmza)	(İmza)

Siyasî İşler Şubesi Kâtiplerinden Siyasî İşler Mühimme Kalemi Kâtiplerinden

Ragıb Naci Hasan Basri

Eski Kirmanşah Başkonsolosu
(İmza)

Birinci Harb-i Umumîde Mücahidîn-i Mevleviyye Alayı

1914 yılında Bosna'da patlayan bir tabanca, dünyanın ileri gelen devletlerini, siyasetlerini onlara bağlamış küçük devletlerle beraber harbe sürüklemişti.

Gerçi nispeten basit sayılabilecek bu suikast, bu harbin asıl müsebbibi değildi. Siyasî ve iktisadî savaş çok daha evvel başlamış, sözü, kısaca daha doğrusu en modern harp silahlarına bırakmak zamanı gelmişti. Adeta, büyük fırtına ve kasırgalara takaddüm eden, şimşek ve gök gürültüsü gibi, bu ufak çaplı tabancanın patlaması da bu feci ve insanlığa servetler, çok kıymetli maddî ve manevî varlıklar kaybına mal olan harbin başlamasına başlangıç olmuştur.

Avusturya–Macaristan veliahdının öldürülmesinden zavallı Mehmetçik niçin ıstırap çekecek, yurdundan ayrı düşecek, garip diyarlarda harp edecek, şehit olacak yani bütün ömrü boyunca sakat kalacak veya yıllarca esir olacaktı.

O, bu ölümle alâkadar değildi ama devleti Osmanlı İmparatorluğu, daha doğrusu iktidarda bulunan İttihad ve Terakki Fırkası, kendi siyasetini Almanya İmparatorluğunun siyasetine uydurmuştu.

Ve bir gün Akdeniz'de İngiliz filosunun önünden kaçan Almanların en son sistem iki zırhlısı, *Goeben* ve *Breslau*, Çanakkale'de Türk sularına iltica etti ve İngilizlerin mütemadi protestolarına rağmen, İstanbul Boğazı'na alınan bu gemiler, güya bizim tarafımızdan satın alındı ve Osmanlı Donanmasına ilhak olundu.

Haddizatında bu, muazzam siyasî ve askerî dalavere idi. Gemilerin parası ödenmemiş, hatta içindeki Alman mürettebat da alınmamıştı. Sadece başlarına birer fes giydirilmişti. Osmanlı Devleti yine harbe girmemişti, bîtaraftı. Fakat bir gün, mışıl mışıl uyuyan İttihad ve Terakkî erkânının haberi olmadan birdenbire Karadeniz'e açılan *Goeben* ve *Breslau*, Ruslara hücum etti.

Harbe fiilen girmiştik. Yapılacak tek çare kalmıştı: Umumî seferberlik ilanıyla cephelere asker sevki. Hükümet harbin bu gibi maddi cepheleriyle uğraşırken, manevî cepheyi de ihmal etmek istemiyordu. İstikbâlin çok karanlık olduğu görülen bu badirede milletin maneviyatını takviyeye lüzum görülüyordu. Osmanlı Padişahının aynı zamanda Müslümanların Halîfesi olmasından istifadeye kalkan hükümet, bir "cihad-ı mukaddes" ilan etti. Bununla, düşmanları olan İngiliz ve Fransızların idaresi altında yaşayan Müslümanları, onlar aleyhine ayaklandıracak ve güya onların başına muazzam bir gâile açacaktı. Hatta Şeyh Sünûsi, etrafındaki mücahidlerle bu cihad-ı mukaddese katıldı ama Suriye ve Arabistan'daki Araplar, İngilizlerle beraber bize karşı savaştılar. Senegalli Müslümanların da Çanakkale'de âdeta hayatlarını istihkar ederek askerlerimize hücumları da malûm.

İşte halkın maneviyatını takviyeye lüzum gören hükümetin düşündüğü ve fiiliyata çıkardığı diğer bir teşebbüs de "Mücahidîn-i Mevleviyye Alayı"dır. Mevlevî şeyh ve dervişlerinden İstanbul'da bir teşkil olundu. Bütün Mevlevîlerin bu alaya kayd olunması bildirildi. Dervişler nefer, onbaşı, çavuş oldular. Şeyhler de muhtelif rütbelerde subay. Mamafih bu alaya diğer tarikatlardan veya hiçbir tarikata intisabı olmayanlar yazıldı. Fakat hepsinin başına bir Mevlevî sikkesi giydirilerek Mevlevî addolundular.

Başlarına, o zaman Konya'da bulunan Hazreti Mevlana Dergâhının şeyhi ve Mevlevîlerin en ulusu sayılan Veled Çelebi (İzbudak),

Alay Kumandanı tayin olundu. Gerçi, yalnız kendisi Konya'da bulunuyordu. Teşkil olunan alayı ve sancağı alarak Konya'ya Alay Kumandanına, Veled Çelebi'ye vermek vazifesi, Çelebi Efendi'nin İstanbul'da kapı çuhadarı (yani vekil-i umûru) olan Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Abdülbakî Efendi'ye tevdi olundu.

Harbiye Nezareti (şimdiki Üniversite merkez binası) önünde yapılan merasim ve edilen duaları müteakip, Alay sancağı, Şeyh Abdülbakî Efendi'ye verildi ve onun riyâsetinde kafile Konya'ya hareket etti. Konya'da diğer yerlerden gelen Mevlevîlerle kadrosunu tamamlayan Alay, Hazreti Mevlana'nın türbesi önünde yapılan merasimden sonra, Veled Çelebi'nin kumandası altında Şam'a hareket etti.

Şam'da 4. Ordu emrine verilen Alayın efrâdı, muhtelif birliklere verilerek, talim ve terbiye gördüler. Bilâhare, bir Alay halinde değil, diğer birliklerin efrâdı olarak cepheye gönderildiler. Böylece Alay, toplu olarak harbe iştirâk etmedi. Esasen etmesine de askerî imkân yoktu. Alayın müteşekkil olduğu efrâdın harp ve silahla o zamana kadar hiç alâkası olmamıştı. Bu Alay, sade(ce) halkın dinî hislerine hitap ederek, maneviyatını kuvvetlendirmek için teşkil olunmuştu.

Mamafih "Harb" mecmuasının Şaban 1334-Haziran 1332 (1916) tarih ve 10 sayılı nüshasında Mevlevî Alayı efrâdının 4. Orduda yaptıkları nişan talimlerini gösteren resim, bu Alay efrâdının fiilen harbe iştirâk ettiklerini bize göstermektedir.[20]

Resûhi Baykara

Ömer Naci Bey

317'de (1902) Mekteb-i Harbiyeyi bitirerek Mülazımlıkla Rumeli'ye gitmişti. O zaman hayat için daha amelî olarak çalışan Naci, bir aralık Selanik'te Çocuk Bahçesi unvanıyla intişara başlayan küçük bir mecmua ile birçok gençler arasında 322, 323 (1906, 1907) senelerinde kendisine has olan sehhâr kalemiyle görünmeye başladı. "... Vatan ecnebi müdahaleleri altında her gün biraz daha zelîl oluyor!" feryadı üzerine mecmuanın kapanmasıyla beraber devr-i sâbık erkânına yaptığı tesir neticesi olarak Naci de Paris'e firar etmiş, İttihad ve Terakkî müessisleri arasına girmişti. Bu serbest muhitte Naci, artık korkmayarak ruhunun bütün heyecanlarıyla bağırıyor ve yazıyordu. Orada pek çok hizmetler îfâ ettikten sonra İran ve Kafkasya'ya koştu. Farsîyi güzel söyleyen Naci, İran'da büyük muvaffakiyetler gösterdikten sonra yakalanarak idama mahkûm edilmişse de 324 (1908) senesinde Meşrutiyetin ilanını müteakip hükümetin teşebbüsâtıyla zindandan tahliye edilerek Osmanlı hududuna gelmiş ve pek mukaddes tanıdığı kendi toprağına yüzünü ve gözünü sürmüştü...

Büyük ve şâyân-ı takdis fedakârlıklar ibrâzından bir an hâli kalmadı. Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar gitti, ahalinin tenvîr-i efkârına hâdim konferanslar verdi. Kendine has olan talâkat-ı be-

yanıyla dertlerini ve birçok yerlerde bu dertlere çareler buldu. Her gittiği yerde ahaliye kendini sevdirdi. Öyle ki Anadolu'ya yaptığı müteaddit seyahatlerinde Naci'yi dinlemek için arkasından koşmayan, onun vatanperverliğine, fedakârlıklarına hayran olmayan bir Anadoluluya tesadüf edilmezdi.

Ömer Naci, Anadolu ve Rumeli seyahatlerini yaptıktan sonra Osmanlı–İtalyan Harbi başlamıştı. İtalyanların Trablusgarp'a mülevves ellerini uzattıklarını işiten Naci, daha fazla İstanbul'da kalamamış ve bir fırsat bularak hemen Trablusgarp'a koşmuştu. Kızgın ve kurak çöllerin uzun yolculuğundan sonra, Bingazi'de kendisi gibi, sevgili vatanının müdafaası için koşan birkaç arkadaşına mülakî oldu. Orada da istihkâr-ı hayat ederek çalıştı, İtalyanlarla çarpıştı.

Ömer Naci, Trablusgarp'tan gelerek Balkan Muharebesine gitti. Rumeli'de de birçok fedakârlıklarda bulundu.

Nihayet, Harb-i Umûmî başlar başlamaz, sırf kendi arzusuyla İran taraflarında çalışmaya koşan Naci, bilahire hastalanarak Kerkük hastanesinde ebediyete kavuştu.[21]

Süleyman Askerî Bey

Galiba Kartaca münasebetiyle olacak; Fransız şair-i meşhuru Lamartin "Şarkta Seyahat" adlı eser-i marufunda bazı akvâm-ı kadîmenin harekât ve muhaberâtını maksad-ı âlicenâbâneden ziyade menâfi'-i ticariyeye matuf ve hâdim add ile zillet-âlûd gösteriyor. Ve yalnız Kartaca'nın ve kurun-ı ûlanın değil, bilumum dünyanın ve her zamanın en büyük kahramanı olan Anibal'ı bile, "Anibal bana hiçbir vakit Hindistan kumpanyasının generallerinden başka bir şey görünmedi!" sözüyle esfel-i sâfilin-i şenaate yuvarlıyor.

Lamartin, hakikatten ziyade hayâle mağlup ve mantıktan ziyade evhama meclup sühanperdazlardandır. Gerek insaniyet-i kadîmede, gerek beşeriyet-i hazırada hiçbir harp bilmiyorum ki sırf insanî bier ulüvv-i cenabın veya umûmî bir gaye-i hayâlin sevkiyle ihtiyar edilmiş olsun. Kartaca Roma'dan daha haksız ve Yunan-ı kadîm köhne İran'dan daha âlicenâb değildi.

Fakat Lamartin'in bu sözlerinde yalnız bir şemse-i hakikat vardır ki o da Hindistan kumpanayası yani İngiltere Devleti generallerinin, sırf nakdî, sırf ticarî menâfi'-i hasîseye hodgâm ve zebunkûş birer hizmetkâr bulunmalarıdır. İngiliz kılıcı ne vakit sıyrılırsa bu kavim masum, mağdur ve mazlum olur. Sefâin-i harbiyesinin topları İngiliz olmayanları ısırmaya müheyya birer canavar dişlerinden başka bir şey değildir. İngiliz hırsını ikaz edebilecek bir refah ve servete sahip olan akvâmın vay haline!..

Hakk-ı zaife İngiltere kadar bîrahmâne tasallut etmiş haşin bir kuvvet yoktur. Asya-yı cenubî gibi Cenubî Afrika'yı da mahza soymak için irtikâb olunan vahşetlerin yâd-ı dilhıraşını hafıza-yı beşer ilelebed istikrah ile tahattur eder.

İngiliz idaresi, İngiliz hâkimiyeti, İngiliz medeniyeti, İngiliz insaniyeti mütevali bir nehb ü garetten başka bir şey değildir. İngiliz mesaisi, İngiliz zekâsı, İngiliz azmi, İngiliz ruhu yalnız bir gaye-i hayâl tanır: Soymak... Her ne suretle olursa olsun soymak.. Bilâ-fasıla ve daima soymak!..

(İrlanda dahil olduğu halde!..) Memâlik-i asliyesinde himaye-i hayvanât cemiyetlerinin en müşfikini dolaştıran İngiltere'nin müstemlekâtındaki ebnâ-i âdem, hayvanların en mühmili, en metrûkü ve en mağdurudur. Britanya Adasında bir kira arabasının beygiri, Hindistan'da, Sudan'da – hatta asîl, hatta hassas, hatta müdrik ve mütefekkir- bir âdemden ziyade mazhar-ı himayet ve şefkat olur.

İngiliz dudaklarındaki her ibtisam-ı hayırhahâne, karşısındakinin mevcudiyetini paralayacak ısırmanın meşîme-i teşkilidir. İngiliz gözlerinin dümû-ı rikkati, gark etmek boğmak için dökülür!..

İşte bu fıtratta, bu mahiyette olan İngiltere, kutb-ı şimalden kub-ı cenubîye kadar şikâr-ı menfaat taharri eden çıkası gözlerini Basra Körfezine ve bu körfezin en mübarek ve bereketdâr mâilesini teşkil eden bizim Irak'ımıza birbuçuk asırdan beri dikmiş durmuştu. Britanya Hükümeti bu kıt'a-i İslâmı zabt için her türlü vesâiti, riyazî bir hesap ve ihtimam ile, ihzar ediyor ve Hindistan bütçesi her masrafı, yüz elli seneden beri aşk ve şevk ile eda edip duruyordu. Harb-i Umumî tahaddüs ettiği zaman vatanımızın o cüz'-i baîd ve rakîki birbuçuk asırdan beri mükemmelen hazırlanmış bir

düşmanı karşısında buldu. Ve zavallı Basra, o mukaddes harîsin ilk tama-ı şikârı oldu.

Basra'nın sukutu müellim olduğu kadar vahim idi. Çünki mesafenin uzaklığı ve tarîk-i bahriyenin düşman yedinde bulunması tevessü-i istilâyı fevkalâde teshîl edecek mahiyetleri hâiz bulunuyordu. İşte böyle bir zamanda Erkân-ı harbiye Kaymakamı Süleyman Askerî Bey, ırak Kumandanlığını deruhde ederek düşmanın pîş-i savletine dikildi. Bazen tek bir adam koca bir orduya ruh olmak itibariyle, başlı başına bir ordu olabilir. Bu nadir, fakat vâki'dir. İşte Süleyman Askerî Bey, o nedretlerden birini îkâ' ve ibdâ' etti.

İngilizleri, Kurna kasabası önünde aylarca tutan kuvvet, Süleyman Askerî Bey'in şahs-ı bîpervâsıyla yine kendisinin intihâb etmiş olduğu bir avuç kahramandı.

Süleyman Askerî, Kurna önünde ve gayet vahim surette iki bacağından yaralandı. Cerihalarının iltiyâm-ı nâpezîr olduğu veya hiç olmazsa kendisini birkaç ay meşy ve hareketten mahrum edeceğini koca asker, etibba-yı müdaviyesi kadar biliyordu. Fakat edvâr-ı esâtirin kahramanlarına yakışacak bir metanetle istihfâf-ı evcâ' ve mehâlik eden bu azimkâr kumandan, cerihalarının ıztırabât-ı bîamânını, çehresinin lakayd tebessümleriyle iskât ede ede tâ Basra'ya kadar gitti. Ve şehrin onbeş kilometre kurbundaki Şuaybiye mevki-i müstahkemine taarruz etti. Süleyman Askerî Bey'ce maksad hâsıl olmuş, tevakkuf-ı nâpezîr bir seyl-i huruşân zannolunan düşmanın tevkif, tehdit ve hatta mağlup edilebileceği imkânı fiilen gösterilmiş idi. Süleyman Askerî, Şuaybiye önünde ihtiyarıyla müebbeden kaldı. Onun oradaki mezarı, bizim müebbeden yıkılamayacak olan istihkâmlarımızdan biridir. Bir memleketin şühedâsı da evlâd-ı zîhayatı gibi müdafaasını deruhde ifâ eder. Bu zamanın ve bu vak'aların tarihini yazacak olanlar, -teferruatta ne kadar ihtilâf olursa olsun- bir noktada huşû' ve ta'zim ile ittifak edcekler ve diyecekler ki : "Süleyman Askerî vatanı için vatanından başka her şeyini isteyerek ve gülerek feda etmiş bir Osmanlı idi!..[22]

Süleyman Nazif

NOTLAR

KURULUŞ VE KAPATILIŞ
(Sayfa 1-26)

1 *Divan-ı Harbi Örfî Muhakemâtı Zabıt Ceridesi*, Temel Yay. İst. 2007, s. 11-22
2 Age, s. 28-29
3 Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Balkan Harbi Koleksiyonu (BH Kol.), Klasör (Kls.) 230, Dosya (D.) 158, Fihrist (F.) 1-55
4 Mustafa Özyanar, *Gayri Nizami Harb Harekâtı*, Harp Akademileri Kom. Kara Harp Akademisi Yay. İst. 1971, s. 60
5 ATASE, Osmanlı–İtalyan Harbi Koleksiyonu (OİH Kol.), Kls.31, D.142, F.10-2
6 ATASE, OİH Kol., Kls.31, D.142, F.10-3
7 ATASE, OİH Kol., Kls.31, D.103, F.4
8 ATASE, OİH Kol., Kls.24, D.103, F.35
9 ATASE, OİH Kol., Kls.24, D.103, F.35-1
10 ATASE, BH Kol., Kls.197, D.37, F.1-14
11 ATASE, BH Kol., Kls.197, D.37, F.1-8
12 ATASE, BH Kol., Kls.197, D.37, F.1-14
13 ATASE, BH Kol., Kls.280, D.383, F.2-1,2,3
14 ATASE, BH Kol., Kls.197, D.37, F.1-14
15 ATASE, BH Kol., Kls.197, D.37, F.1-14
16 İttihat ve Terakkî Cemiyeti, 31 Ocak 1913'te İstanbul gazetelerinde yayınlanan bildirisinde "vatanın tehlikede olduğundan bahisle, bu musibet karşısında particilik hissiyâtından uzak, herkesin el ele vereceği millî bir teşkilat kurulacağını bildirerek" tespit edilmiş gündem maddelerini görüşmek üzere herkesi Dâr-ül Fünûn konferans salonuna davet eder. Toplantı sonucunda kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin "Gönüllü Alaylar Teşkili" için seçilen heyette Çürüksulu Ahmed Paşa, Naili Bey, Ahmed Fâik Bey, Cemil Paşa, Kâni Bey, İsmail Paşa, Ahmed Bey, Tahsin Paşa ve Rıza Bey yer alırlar. *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Nâzım H. Polat, Kültür Bakanlığı Yay., Ank. 1991, s. 23-27
17 ATASE, BH Kol., Kls.230, D.158, F.1-55
18 ATASE, BH Kol., Kls.280, D.383, F.2-1,2,3
19 ATASE, BH Kol., Kls.230, D.133, F.8, 8-1,2
20 ATASE, BH Kol., Kls.230, D.133, F.8, 8-1,2
21 Çete kelimesinin tarihi süreçte kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Polat Safi, Üç Tarz-ı Çete, Kebikeç, S.34, Ank. 2012, s. 85-105
22 Şemseddin Sami, age, s. 506-507, 887
23 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ank. 1999, s. 87
24 ATASE, BH Kol., Kls.549, D.H6, F.1-106
25 ATASE, BH Kol., Kls.551, D.7, F.10-1,5,8,9,10
26 ATASE, BH Kol., Kls.551, D.7, F.16-12
27 ATASE, BH Kol., Kls.549, D.H6, F.1-109
28 ATASE, BH Kol., Kls.549, D.H6, F.1-109
29 ATASE, BH Kol., Kls.569, D.34, F.8-4,5
30 ATASE, BH Kol., Kls.569, D.34, F.8-6

31 ATASE, BH Kol., Kls.569, D.34, F.8-11
32 ATASE, BH Kol., Kls.268, D.331, F.16
33 ATASE, BH Kol., Kls.268, D.331, F.6-2
34 ATASE, BH Kol., Kls.268, D.331, F.11, 11-1(Âmirlerinin hüsn-i nazar ve teveccühünü kazanan Mehmet Tevfik Efendi, masrafları kendisi tarafından karşılanmak ve dönüşünde yapılacak imtihanda başarılı olmak şartıyla, Fransa'daki askerî okula gönderilmiştir.)
35 ATASE, BH Kol., Kls.551, D.7, F.10-1
36 ATASE, BH Kol., Kls.569, D.34, F.7-2
37 2 Ağustos 1914'te ilan edilen "Seferberlik"le düzenli ordu birlikleri emrinde kurulan "Milis Teşkilatı" içerisindeki "İhtiyat Süvari Tümenleri" ile "Teşkilat-ı Mahsusa" uygulaması olarak ortaya çıkan "Gönüllü Birlikleri" aynı kapsamda değerlendirilmemelidir. Bu konudaki geniş bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekâtı,* Genelkurmay Harp Tarihi Yay., Ank. 1978; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı,* Genelkurmay Harp Tarihi Yay., Ank. 1993. (Dr. Bahaddin Şakir, Nail ve Rıza Beylerin bazı yazışmalarında kullandıkları "milis" kelimesiyle "gönüllü birliklerini" kastettiklerini belirtmeliyiz.)
38 ATASE, BDH Kol., Kls.1828, D.4, F.1-39
39 ATASE, BDH Kol., Kls.1828, D.4, F.1-15
40 Mustafa Özyanar, age, s. 93-97
41 ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH Kol.), Kls.2868, D.269, F.2
42 ATASE, BDH Kol., Kls.2868, D.269, F.2-1
43 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-2
44 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-5
45 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-5
46 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-12
47 TASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-14
48 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-20,21
49 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-30,31
50 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-35
51 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-40
52 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-54
53 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-60
54 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-62 (Eksik 10 kişinin araştırılarak sonucun bildirilmesi notu düşülüdür.)
55 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-74
56 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-78
57 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-2
58 ATASE, BDH Kol., Kls.2181, D.1, F.1-1...1-76
59 Mecmua-i Askeriye, C.1, S.8, 1 Teşrin-i sani 1335 (1 Kasım 1919), s. 286
60 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), Dosya(D).51, Varak(V).209(1)
61 BOA, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti (DH.KMS), D.35, Gömlek(G).22(1)
62 BOA, DH.KMS, D.35, G.22(2,3) ; DH.ŞFR, D.497, V.52(1)
63 BOA, DH.KMS, D.35, G.22(4)
64 BOA, Dâhiliye Nezareti Sicill-i İdare-i Umûmiyesi (DH.SN.THR.), D.60, G.96(1,2,3,4,5,6,7,8,9)

65 BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti (DH.EUM.), 6.Şb., D.21, G.2-A (1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11)
66 BOA, DH.EUM., 6.Şb., D.13, V.42(2)
67 BOA, DH.EUM., 6.Şb., D.13, V.42(1)
68 Divan-ı Harbi Örfî Muhakemâtı Zabıt Ceridesi, *Takvim-i Vekayi*, 3.Tertip, 3 Şaban 1337, S.3543, Ek. s. 30
69 Divan-ı Harbi Örfi Muhakemâtı Zâbit Ceridesi, *Takvim-i Vekayi*, 3.Tertip, 12 Şaban 1337, S.3547, Ek. s. 48
70 Divan-ı Harbi Örfî Muhakemâtı Zabıt Ceridesi, Takvim-i Vekayi, 3.Tertip, 3 Şaban 1337, S.3543, Ek. s. 28; 12 Şaban 1337, S.3547, Ek. s. 37, 39, 45
71 Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, Sebil Yay. İst. 1996, s. 106
72 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.28
73 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.4
74 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-7,8
75 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1023, F.1-69
76 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.34-1
77 Dr. Hülya Toker, Tar. Uz. Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay ATASE Yay. Ank. 2009, C. III, s.195 (Binbaşı Halil, Ocak 1915'te 1. Seferî Kuvvetler Komutanlığına, Eylül 1915'te de 18. Kolordu Komutanlığına tayin edilir.)
78 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-17; Yarbay Cevat, Divan-ı Harb-i Örfî'de 15 Mayıs 1919 günkü yargılamada, Mahkeme Başkanının, görevi ne zaman üstlendiğine dair sorusuna "15 Kanun-ı evvel 1330-28 Aralık 1914" cevabını verir. *Takvim-i Vekayi*, 3.Tertip, 20 Şaban 1337, S. 3554, s. 71
79 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-45
80 Teşkilat-ı Mahsusa'dan Umûr-ı Şarkiyye Dairesi Müdiriyetine geçişe ilişkin detaylı bilgi için bkz. Polat Safi, *The Otoman Special Organization Teşkilat-ı Mahsusa: An Inquiry into its Operational and Administative Charactaeristics"* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniv. Ankara 2012, s. 242-256
81 BOA, BEO, D.4247, G.318490 B.1
82 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.61
83 BOA, İrâde-Dosya Usûlü İrâdeler Tasnifi (İ.DUİT), D.61, G.51
84 BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), D.4257, G.319235-1(1)
85 BOA, BEO, D.4243, G.318172-1(1)
86 BOA, BEO, D.4257, G.319235-1(2)
87 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-4
88 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-4
89 BOA, İ.DUİT. D.163, G.24-1
90 BOA, İ.DUİT. D.163, G.24-1(1)
91 ATASE, BDH Kol., Kls.55, D.271, F.1-135 (Belgede "15 Aralık" diye geçiyorsa da diğer belgelerle kıyaslandığında yanlışlıkla yazıldığı ortaya çıkmaktadır.)
92 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-4; *Takvim-i Vekayi*, 3.Tertip, 20 Şaban 1337, S. 3554, s. 68
93 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-3
94 Divan-ı Harbi Örfî Muhakemâtı Zabıt Ceridesi, *Takvim-i Vekayi*, 3.Tertip, 20 Şaban 1337, S. 3554, s. 68
95 Divan-ı Harbi Örfî Muhakemâtı Zabıt Ceridesi, *Takvim-i Vekayi*, 3.Tertip, 20 Şaban 1337, S. 3554, s. 69
96 BOA, Hariciye Siyasî Kısmı (HR.SYS.), D.2461, G.31(1,2,3)

97 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13
98 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-1
99 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-2
100 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-3
101 ATASE, BDH Kol., Kls.1851, D.110, F.1-16; Kls.1844, D.72, F.10
102 ATASE, BDH Kol., Kls.1851, D.110, F.1-10; Kls.1844, D.72, F.9
103 ATASE, BDH Kol., Kls.1851, D.110, F.1, 1-15; Kls.1844, D.72, F.8; ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-1
104 ATASE, BDH Kol., Kls.1851, D.110, F.1-2
105 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-5a
106 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-6
107 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-6a
108 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-7
109 ATASE, BDH Kol., Kls.1846, D.79, F.13-7a, 8

İSPANYA-FAS
(Sayfa 33-104)

1 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(1,2)
2 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(3,4)
3 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(6,7)
4 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(8,9,10)
5 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(11)
6 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-16
7 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(18)
8 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-16-19
9 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(18)
10 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.2
11 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.2
12 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.2-1
13 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.2-1
14 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.3
15 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.3-1
16 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(5)
17 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(14,15)
18 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(15,16)
19 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(17)
20 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(13)
21 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(19)
22 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.1
23 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.4, 4-1,2
24 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.4
25 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.4-1
26 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.4-2
27 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.675, F.4-2
28 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(21)

29 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(22)
30 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(23,24)
31 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(25)
32 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(26)
33 BOA, HR.SYS., D.2410, G.19(1)
34 BOA, HR.SYS., D.2410, G.19(2)
35 ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.182, F.1
36 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(27)
37 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(47)
38 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(50,51)
39 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(43)
40 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(44)
41 ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.182, F.1-3
42 ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.182, F.1-2
43 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(69)
44 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(75)
45 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(76); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1a
46 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(77,78); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-2
47 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-3
48 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-11
49 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-26
50 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-25
51 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-39
52 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-4,5
53 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(79,80)
54 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(108); ATASE, BDH Kol., Kls.316, D.1279, F.2
55 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(81)
56 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(89,90); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-4
57 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(91,92); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-5
58 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(93,94,95); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-6
59 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(95,96); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-7
60 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-9,10
61 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-8
62 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(97,98); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-12
63 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(99,100); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-12a
64 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(102); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-13
65 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-14
66 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(103, 104); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-15
67 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(105, 106); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-15a
68 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-16
69 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-17
70 ATASE, BDH Kol., Kls.402, D.1582, F.1
71 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-21, 21a
72 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(113, 114); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-18
73 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(115); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-19
74 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(116); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-19a
75 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-20
76 ATASE, BDH Kol., Kls.402, D.1582, F.2, 2-1
77 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(118-119); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-22

78 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(119, 120,121); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-22a
79 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-35
80 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(129); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-30
81 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-29
82 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-28
83 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(123); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-23
84 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(122); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-24
85 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(124,125); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-27
86 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(125,126); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-27
87 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(127,128); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-31
88 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-34
89 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(134); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-32
90 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(130); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-33
91 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(131,132); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-33a
92 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(132,133); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-33a, b
93 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(135); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-36
94 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(141); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-38a
95 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(139); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-38
96 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-45, 46
97 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-37
98 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-47,48
99 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-49
100 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-50
101 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(136,137)
102 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-34
103 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(165); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-40
104 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(166); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-40a
105 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(167,168); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-40a
106 BOA, HR.SYS., D.2392, G.5(158); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-43
107 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(146, 147); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-55
108 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(144); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-56
109 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(150); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-57
110 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(148, 149); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-55a
111 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(158,159); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-43a
112 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(162); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-41
113 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(154,155); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-44, 44a,b
114 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(153); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-54a
115 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(161); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-42
116 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(151,152); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-54, 54a
117 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(141,142); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-59
118 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(139); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-60
119 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(136,137,138); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-61, 61a
120 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(133); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-62
121 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(130,131,132); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-65, 65a
122 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-66

123 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-68
124 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-70, 71, 72
125 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-70
126 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-71
127 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-72
128 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-80
129 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(124); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-74
130 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(120); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-76
131 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(121,123); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-76
132 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-64
133 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-67
134 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-72
135 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(145)
136 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-77, 78
137 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-78
138 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(126,127); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-73
139 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(128); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-73a
140 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-79
141 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-81
142 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-81
143 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(125); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-75
144 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(115,116,117,118); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-83, 83a, 84
145 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-92
146 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(113,114); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-82, 82a
147 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-88
148 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(119)
149 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(112)
150 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-85
151 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-85
152 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-86
153 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-94,95
154 ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.139, F.2-1
155 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-134
156 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-120
157 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-90
158 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-91
159 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-93
160 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-96
161 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-121
162 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-124
163 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-97
164 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-97
165 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-98
166 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-98
167 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-99
168 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-100
169 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-101

170 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-102
171 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-102
172 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-103
173 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-104
174 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-108
175 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-112, 113
176 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-114, 115
177 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-117, 119
178 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-118
179 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-128
180 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-110
181 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-111
182 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(51,52,53,54); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-159, 159a
183 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(55,56); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-160, 160a
184 ATASE, BDH Kol., Kls.1863, D.153, F.27
185 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-89
186 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(87,88,89); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-89a, b
187 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(108,109,110); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-116, 116a
188 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(101); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-123
189 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(102); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-123a
190 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(103,104); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-122, 122a
191 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(104,105)
192 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(106,107)
193 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(97); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-125
194 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(98,99,100); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-125a, 126
195 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(78,79); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-106, 106a
196 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(80,81); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-107, 107a
197 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(82,83); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-107, 107a
198 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-145
199 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-146, 147
200 "Fas'ta Alman Harekâtı" başlıklı haberde, belirtilen faaliyetlerden söz edilir. *Le Temps*, 26 Octobr 1915, Nr.19834, s. 1
201 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(84,85); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-130, 130a
202 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(86)
203 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(75,76); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-105, 105a
204 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(77)
205 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-149, 149a
206 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-150, 150a
207 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-151

208 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-151a
209 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-158
210 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-152, 152a
211 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-127
212 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-140
213 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-141
214 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-142
215 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-136, 136a
216 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-137, 137a
217 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-143
218 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-153, 154
219 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-155, 156
220 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(93); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-133
221 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(90,91); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-132
222 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-131
223 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-135
224 ATASE, BDH Kol., Kls.1640, D.56, F.6
225 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(50); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-162
226 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-148
227 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-167, 167a, 168
228 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(49); ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-161
229 ATASE, BDH Kol., Kls.1830, D.13, F.1-165
230 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(34)
231 BOA, HR.SYS., D.2418, G.28(1), 29; ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.8
232 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(27, 30, 31); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.8-1
233 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(28, 31, 32); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.8-1
234 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(26); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.8-2
235 ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.136, F.1-12
236 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.10-4
237 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(19); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.10
238 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(22); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.10-2
239 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1(1, 2, 3, 4, 5); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.10-7
240 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(2); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.10-6, 8
241 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.10-7
242 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(12)
243 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(22)
244 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(16, 23)
245 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(18)
246 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(26, 27)
247 ATASE, BDH Kol., Kls.402, D.1582, F.69
248 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(31,32); ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.139, F.1-14
249 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(35); ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.139, F.1-15
250 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(42); ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.10-8
251 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(37, 38, 39)
252 ATASE, BDH Kol., Kls.1833, D.23, F.1
253 ATASE, BDH Kol., Kls.1833, D.23, F.1-1, 1-2, 1-3
254 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(50,51,52); ATASE, BDH Kol., Kls.1833, D.23, F.1-1
255 ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.139, F.1-17, 18, 19, 21
256 ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.139, F.1-32

257 ATASE, BDH Kol., Kls.1840, D.56, F.13
258 BOA, HR.SYS., D.2393, G.2(59); ATASE, BDH Kol., Kls.1859, D.139, F.1-20

TRABLUSGARP
(Sayfa 107-157)

1 Sebilürreşad, C.8, S.186, 15 Mart 1328 (28 Mart 1912), s. 69
2 ATASE, Osmanlı–İtalyan Harbi Kol., Kls.30, D.138, F.1
3 İsrafil Kurtcephe, *Türk*–İtalyan İlişkileri (1911-1916), TTK Yay. Ank. 1995, s. 218-221
4 BOA, İ.MMS.,D.155, G.1330/Za-14; Sebilürreşad, C.9, S.216, 11 Teşrin-i evvel 1328 (24 Ekim 1912), s. 158-159
5 Sebilürreşad, C.9, S.216, 11 Teşrin-i evvel 1328, s. 159
6 ATASE, Osmanlı–İtalyan Harbi Kol., Kls.37, D.167, F.1-29
7 ATASE, Osmanlı–İtalyan Harbi Kol., Kls.37, D.167, F.1-47
8 ATASE, Osmanlı–İtalyan Harbi Kol., Kls.45, D.209, F.15; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C.VI, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı (1914-1918), Genkur. ATASE Yay., Ank. 1978, s. 627
9 Sebilürreşad, C.10, S.258, 8 Ağustos 1329 (21 Ağustos 1913), s. 396
10 Sebilürreşad, C.11, S.261, 29 Ağustos 1329 (11 Eylül 1913), s. 16
11 Sebilürreşad, C.11, S.268, 17 Teşrin-i evvel 1329 (30 Ekim 1913), s. 131
12 Sebilürreşad, C.11, S.269, 24 Teşrin-i evvel 1329 (6 Kasım 1913), s. 144
13 BOA, BEO, D.4257, G.319235, B.1; BOA, BEO, D.4252, G.318853, B.1
14 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 110
15 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.2-34,35,36
16 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.2-34
17 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.2-35
18 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.2-36
19 M. Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, Nakl ve Tahşiye Eden Kaymakam Bursalı Mehmed Nihad, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Talim ve Terbiye Dairesi Neşri, İst. 1927, C.I, s. 119
20 ATASE, BDH Kol., Kls.1835, D.33, F.5
21 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-5
22 BOA, DH.ŞFR., D.456, V.95(1)
23 DH.,EUM ŞFR., D.6, G.33(1,2)
24 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.6, F.1-336; Cafer el-Askerî, İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli, Klasik Yay., İst. 2008, s. 41; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s.111
25 Cafer el-Askerî, age, s. 45
26 BOA, HR.SYS., D.2416, G.36(3,4)
27 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 623
28 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-25
29 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-6
30 BOA, DH.ŞFR., D.433, V.42; D.434, V.11(1)
31 BOA, DH.ŞFR., D.448, V.57
32 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-6

33 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-6
34 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-9
35 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-4
36 Cafer el-Askerî, age, s. 44
37 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.2-4
38 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.2-4
39 Cafer el-Askerî, age, s. 46-50
40 ATASE, BDH Kol., Kls.1829, D.6, F.1-33
41 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.2-4
42 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.1-14
43 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 636
44 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-98,99
45 ATASE, BDH Kol., Kls.1754, D.165, F.2
46 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.1-4
47 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-3
48 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-3
49 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-4
50 BOA, İHB, 1333.B.15, V.71(1)
51 BOA, İHB, 1333.B.15, V.71(2)
52 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-6
53 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-10
54 Cafer el-Askerî, age, s. 50-52
55 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-1
56 ATASE, BDH Kol., Kls. 265, D.1097, F.57
57 ATASE, BDH Kol., Kls.1754, D.165, F.2-1
58 BOA, HR.SYS., D.2411, G.49(1,3)
59 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-15
60 BOA, HR.SYS., D.2411, G.49(2)
61 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.370, F.1-5
62 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-3, 4
63 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-5
64 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-2
65 BOA, BEO, D.4364, G.327256, B.1; ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-15
66 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-21a
67 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.2-10
68 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.1-15
69 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-13
70 BOA, İHB, 1333, L.17, V.49(2)
71 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-20
72 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-21
73 BOA, İHB, 1333 L.17, V.49(1)
74 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-23
75 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-18
76 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-19
77 ATASE, BDH Kol., Kls.1863, D.153, F.24
78 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-30
79 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-26
80 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-31
81 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-25

82 Cafer el Askerî, age, s. 57
83 *Cihan-ı İslâm*, C.2, S.50, 10 Eylül 1331 (23 Eylül 1915), s. 8
84 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-25
85 ATASE, BDH Kol., Kls.1863, D.153, F.23
86 ATASE, BDH Kol., Kls.1863, D.153, F.24
87 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-25
88 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-11
89 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 111, 642
90 Cafer el-Askerî, ag., s. 62; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 644
91 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.2-11
92 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.2-11
93 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-12; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 645
94 ATASE, BDH Kol., Kls.1754, D.154, F.2-26
95 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-37
96 Almanya'nın İstanbul'daki askeri temsilcisi
97 ATASE, BDH Kol., Kls.1863, D.153, F.27
98 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-42
99 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-9
100 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-12
101 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39
102 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39
103 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 645-648; Cafer el-Askerî, age, s. 59-67
104 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39a; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 649-652; Cafer el-Askerî, age, s. 69-70
105 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-88
106 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39a
107 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39b
108 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39b
109 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39c
110 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39c
111 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-40
112 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-40
113 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-42
114 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-39c
115 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 652-655; Cafer el-Askerî, age, s. 69-72
116 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-31
117 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-31
118 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-24a
119 Halen Hırvatistan sınırlarına dâhildir.
120 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-21a
121 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-37
122 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-37, 37a
123 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-37a
124 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-14
125 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-15
126 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 655-661; Cafer el-Askerî, age, s. 73-75
127 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-88
128 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-88a; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 662-667; Cafer el-Askerî, age, s. 75-80

129 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-88a
130 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 671
131 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-17
132 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-24a
133 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-24, 24a
134 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-25
135 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-25a
136 Bugün Hırvatistan'ın Adriyatik kıyısında yer alan Pula körfezi içindeki küçük ada.
137 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-26
138 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-21a
139 BOA, BEO, D.4420, G.331499, B.1
140 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-21
141 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-27a
142 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-91-a
143 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-91
144 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-91-a
145 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-90
146 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-88a
147 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-88a
148 ATASE, BDH Kol., Kls.1835, D.33, F.5-1,2,3 (Piyade Mülazım-ı evvel Ali Rasim, Harb-i Umûmîde Afrika – Sudan ve Darfur Vekayi'i adlı raporu)
149 ATASE, BDH Kol., Kls.1835, D.33, F.5-4
150 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-88
151 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-86
152 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-87
153 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-87
154 ATASE, BDH Kol., Kls.1834, D.28, F.1
155 ATASE, BDH Kol., Kls.1842, D.64, F.1-47
156 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3, 3-1
157 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C.VI, s. 673-674
158 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.103, F.3-1a
159 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.103, F.3-1a
160 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-20
161 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.183, F.2-19
162 BOA, HR.SYS., D.2192, G.3(6, 12)
163 BOA, HR.SYS., D.2192, G.3 (3,4,5,)
164 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-45
165 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-46
166 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-18
167 ATASE, BDH Kol., Kls.1835, D.32, F.1-93
168 ATASE, BDH Kol., Kls.1835, D.32, F.1-94
169 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7; F.1-27a, 28
170 ATASE, BDH Kol., Kls.1835, D.32, F.1-95
171 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-124
172 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-5a
173 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-124
174 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-122
175 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-3
176 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-3

177 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-28
178 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-21a
179 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-28-a
180 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-29
181 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.183, F.2-26
182 Meclis-i Âyan Zâbit Ceridesi, C.1, Birinci İn'ikad, 1 Teşrin-i sani 1332
183 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.183, F.2-26; ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-29a
184 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.183, F.2-26a
185 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-29-a
186 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.183, F.2-27; ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-29a
187 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.183, F.2-27
188 ATASE, BDH Kol., Kls.1870, D.44/183, F.2-27a
189 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-34
190 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.68, F.1-42
191 BOA, HR.SYS, D.2192, G.3 (7,8,9,10,11,14,15,16,17,20,21,22,23,24,25,26,27,28, 29,30,31,32,33,34)
192 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-127
193 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-127
194 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-18
195 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-19
196 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-22
197 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-23
198 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-22
199 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-22
200 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-4
201 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-5
202 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-130
203 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-5a
204 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-4a
205 ATASE, BDH Kol., Kls.1869, D.177, F.8-10
206 ATASE, BDH Kol., Kls.1869, D.177, F.8-10
207 ATASE, BDH Kol., Kls.1869, D.177, F.8-12
208 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-129
209 ATASE, BDH Kol., Kls.1869, D.177, F.8-11
210 ATASE, BDH Kol., Kls.1869, D.177, F.8-11
211 ATASE, BDH Kol., Kls.1849, D.103, F.1-131
212 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-2
213 ATASE, BDH Kol., Kls.1843, D.70, F.3-2
214 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-21a
215 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-30
216 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-30a
217 ATASE, BDH Kol., Kls.1815, D.370, F.4-13
218 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-21a
219 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-22
220 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-22
221 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-21a
222 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-23
223 ATASE, BDH Kol., Kls.1021, D.7, F.1-30a

RUSYA
(Sayfa 167-219)

1 BOA, İrade Hariciye Evrakı(İ.HR.), D.432, T.1331, Za.24(3,4)
2 BOA, İ.HR., D.432, T.1331, Za.24(1)
3 BOA, İ.HR., D.432, T.1331, Za.24(2)
4 BOA, İ.HR., D.432, T.1331, Za.24(5)
5 BOA, İ.HR., D.432, T.1331, Za.24(6)
6 BOA, HR.SYS., D.2402, G.79(1,2)
7 BOA, HR.SYS., D.2412, G.8(2)
8 BOA, HR.SYS., D.2412, G.8(1)
9 BOA, HR.SYS., D.2412, G.29(1)
10 BOA, HR.SYS., D.2412, G.42(1,2)
11 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-33; ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.1
12 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1,1-5
13 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1
14 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1
15 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-1
16 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-1
17 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-2
18 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-3
19 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-4
20 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-5
21 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-4, 5
22 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.3
23 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.2, 2-1
24 ATASE, BDH Kol., Kls.1854, D.120, F.1-27
25 Jaschke, Prof. Dr. Gothard; "1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler", İleri, (aylık mecmua), Varşova, Haziran-Temmuz-Ağustos 1937, No.2-4, s. 8 (Hüseyin Tosun Şapli – Aperçu Historique sur les Ciscaucasiens pendant la Guerre Mondiale, Publie par le Comite de bienfaisance des Emigres Politiques de la Ciscaucasie en Turquie, İstanbul, 1918, s. 15.)
26 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4, 4-1,3
27 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-2
28 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-9, 9a, 9b
29 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-9a
30 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-9b
31 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-6, 7
32 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-16, 17, 17a
33 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-16
34 *Türk Yurdu*, İst. 31 Kânun-ı evvel 1331, Yıl:5, C.9, S.9, s. 143-144
35 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-17
36 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-17
37 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-17
38 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-12,13,14,15
39 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-13
40 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-13, 14
41 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-15

42 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-17-a
43 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-19
44 ATASE, BDH Kol., Kls.1854, D.120, F.1-31
45 ATASE, BDH Kol., Kls.1854, D.120, F.1-31, 32
46 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-20
47 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-21
48 BOA, HR.SYS., D.2376, G.31(2)
49 BOA, HR.SYS., D.2376, G.31(4,5)
50 BOA, HR.SYS., D.2376, G.31(4)
51 BOA, HR.SYS., D.2376, G.31(5)
52 BOA, HR.SYS., D.2376, G.31(3)
53 BOA, HR.SYS., D.2376, G.31(1,2)
54 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-23,24,25,26,27
55 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-23
56 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-24a
57 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-24
58 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-18
59 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-28
60 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-28
61 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-25
62 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-25
63 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-31,31a
64 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-31
65 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-25-26
66 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-26
67 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-26
68 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-26-a
69 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-27
70 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-29
71 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-29
72 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-30
73 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-32,33,34
74 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-32
75 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-32
76 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-33
77 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-33
78 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.1 "Dilekçede aynen şu ifadeler yer alır: "Rusya'da sâkin Türk cinsinden ve İslâm dininden olan kavimlerin beşerî, millî ve dinî haklarını müdafaaya çalışmak ve merkez-i idaresi İstanbul'da, Nur-ı Osmaniye civarında, Şeref sokağında 32 numrolu hânede bulunmak üzere "Rusya'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti" unvanlı bir cemiyet teessüs etmekte olduğunu ve Osmanlı Darü'lfünu(nu) Tıp Fakültesi muallim muavinlerinden Nur-ı Osmaniye Caddesinde mukîm Hüseyinzâde Ali Bey, "Türk Yurdu" mecmuası müdiri Büyükada'da Nizamda mukîm Akçuraoğlu Yusuf Bey ile Haseki'de Başçı Mehmed mahallesinde mukîm "Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti" reisi Mukimüddin Beycan Beyin cemiyetin umûr-ı idaresiyle meşgul olacaklarını arz zımnında işbu beyannâmemiz takdim olunur."
79 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.4-34
80 BOA, HR.SYS., D.2376, G.32(1,2,3)

81 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.5, 5-1
82 BOA, HR.SYS., D.2376, G.33(1,2,3)
83 BOA, HR.SYS., D.2376, G.34(1,2,3)
84 BOA, DUIT, D.49, G.84(1)
85 BOA, DUIT, D.49, G.84(2)
86 BOA, HR.SYS., D.2376, G.37(1,2,3)
87 BOA, HR.SYS., D.2422, G.18(1)
88 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.26, 26-3
89 İkdam, 23.Sene, Numro: 6975, 29 Haziran 1332 (12 Temmuz 1916), s. 1
90 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.7a
91 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.26a, 26-1
92 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.6-1
93 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.6-2
94 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.26, 26-2
95 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.24
96 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.6-3
97 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.6
98 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.7
99 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.23
100 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.9
101 Georges-Henri Soutou, Ghislain De Castelbajac, Sébastien De Gasquet; *Recherches Sur La France Et Le Problème Des Nationalités Pendant La Première Guerre Mondiale (Pologne, Lituanie, Ukraine)*, Presses de l'Universite de Paris-Sorbonne, Paris 1995, s. 14-17
102 D.R. Watson, *Jean Pelissier and the Office Central des Natinalites,1912-1919*, The English Historical Review, C.110, S.439, Kasım 1995, s.1191-1206
103 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-1
104 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-1
105 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-1
106 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.9
107 İkdam, 23.Sene, Numro: 6975, 29 Haziran 1332 (12 Temmuz 1916), s. 1
108 Jaschke, Prof. Dr. Gothard, s. 11
109 İkdam, 23.Sene, Numro: 6975, 29 Haziran 1332 (12 Temmuz 1916), s: 1
110 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-2
111 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-3
112 *Compte Rendu de la III me Conference des Nationalites revnie a Lausanne 27-29 Juin 1916*, Public par l'office Central de l'Union des Nationalites Villa Messidor, Chemin de l'Elysee, Lausanne 1917, s. 97-99
113 *Compte Rendu de la III me Conference des Nationalites revnie a Lausanne 27-29 Juin 1916*, s. 100-108
114 *Compte Rendu de la III me Conference des Nationalites revnie a Lausanne 27-29 Juin 1916*, s. 198-199
115 *Compte Rendu de la III me Conference des Nationalites revnie a Lausanne 27-29 Juin 1916*, s. 156-157
116 *Compte Rendu de la III me Conference des Nationalites revnie a Lausanne 27-29 Juin 1916*, s. 153-155
117 *Compte Rendu de la III me Conference des Nationalites revnie a Lausanne 27-29 Juin 1916*, s. 190-194
118 *Compte Rendu de la III me Conference des Nationalites revnie a Lausanne 27-29 Juin 1916*, s. 60-65

119 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-4
120 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-4
121 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.16
122 ATASE, BDH Kol., Kls.1836, D.38, F.17-5
123 BOA, HR.SYS., D.2424, G.8(2)
124 BOA, HR.SYS., D.2424, G.8(4)
125 BOA, HR.SYS., D.2424, G.8(5)
126 BOA, HR.SYS., D.2424, G.8(3)
127 BOA, HR.SYS., D.2424, G.8(1)
128 BOA, HR.SYS., D.2424, G.73(1)
129 ATASE, BDH Kol., Kls.1839, D.48, F.1-32
130 ATASE, BDH Kol., Kls.1839, D.48, F.1-33
131 ATASE, BDH Kol., Kls.1839, D.48, F.1-46, 46a
132 ATASE, BDH Kol., Kls.1839, D.48, F.1-44
133 ATASE, BDH Kol., Kls.1839, D.48, F.1-44a
134 ATASE, BDH Kol., Kls.1839, D.48, F.1-47, 47a

İRAN
(Sayfa 225-265)

1 *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay. İst. 2005, s. 6
2 ATASE, BDH Kol., Kls.3610, D.30, F.1-2
3 ATASE, BDH Kol., Kls.3610, D.30, F.1-5
4 "Harbiye Nezaretine şark şube-i mahsusasına memur Binbaşı Fevzi Bey tarafından (semt-i mechul) markasıyla hususi bir teşkilat yapılnuştı. Gayet mahrem tutulan bu teşkilat Hüseyin Binbaşı Rauf (sâbık İstanbul mebusu ve Başvekil) kuvve-i seferiyesi idi. Bu hey'et-i seferiye askerî olmakdan ziyade siyasî ve bir ihtilâl hey'eti mahiyetinde Cenubî İran'dan Afganistan'a gidecek ve Afganistan'ı cihad-ı ekbere dâhil edecekdi." Mehmet Kenan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, C.I, İst. 1928, s. 140
5 *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, s. 7
6 BOA, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umûmiye Evrak Odası (DH.EUM. VRK).,D.13.,V.28
7 Peter Hopkirk, İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun, (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İst. 1995, s. 54,55
8 ATASE, BDH Kol., Kls.3610, D.30, F.1-7
9 Harbiye'yi bitirip subay çıktıktan sonra Meşrutiyetten önce Mısır'a kaçan oradan Afganistan'a gidip burada sekiz, on yıl kadar kalan heyet üyelerinden Fazlı Bey, heyetin kuruluşuyla ilgili olarak şunları anlatır. "Cihan Harbi ilan edilmiş ve Marsilya'dan ilk gelen Fransız gemisiyle İstanbul'a gelmiştim. İttihat ve Terakki Genel Merkezinden beni aradıklarını öğrendim. Genel Merkezde görüştüğüm kişiler, sözü Afganistan'a getirerek; Afganlıların, İngilizleri yerlerinden koparıp atacaklarını, şarkta belki de genel bir ayaklanma uyandıracaklarını söylüyorlar ve nazariyeler yürütüyorlardı. Bu işlerle ilgilenen Süleyman Askerî Bey'in de beni görmek istediğini bildirmişlerdi. Ertesi günü Harbiye Nezaretinde Süleyman Askerî Bey'le görüştüm. Merhumun ağzından Afgan Sefer Heyetinin kuruluşunun lüzumu ve önemine dair şunları dinledim.

Teşkilat-ı Mahsusa Reisi olan Askerî Bey, Genel Merkezde dinlemiş olduğum değerlendirmeleri tekrarlamış ve kahraman Afganlıların her halde bu fırsattan istifadeyle Hint sınırlarına hücum edeceklerini söylemiş, Hindistan'ın kurtarılmasına kadar uzun ve mutlak başarıyla sonuçlanacak büyük projeyi anlatmıştı. Bu hususta, aslında Almanlarla da anlaşılmış olduğundan, projenin maddi tarafı onlar tarafından karşılanacak, İslâm Halifesinin "cihad-ı mukaddes hakkındaki fermân-ı hümâyûnları" mübarek fetvaları bütün Müslümanları harekete geçirecekti. Sefer Heyeti müttefik Türk ve Almanlardan oluşacak; murassa kılıç ve saire gibi mühim hediyelerin ve dağıtılacak 30-40.000 liranın olumlu tesir edeceği sanılıyordu. Bu parlak ve şâirâne projenin hikâyesinden sonra, bu hususdaki kanaatimi sormuştu. Ben de her fırsatta tekrar ettiğim gibi, bunun Afganistan'da maalesef uygulanamayacağını, orada geçirdiğim sekiz on yıllık uzun bir hayatın meydana getirdiği kanaate dayanarak söylemekten çekinmemiş, Sefer Heyetinden beklenen sonuçlar hakkında görüşlerimi açıklamayı bir millî vazife kabul etmiştim.

Tabii görüşlerim olumlu karşılanmadı, zaten karşılanmayacağını da biliyordum. Başkumandan Enver Paşa'nın emriyle Sefer Heyetine katılacağımı bildirdi. Sefer Heyetinin Komutanının Hüseyin Rauf olduğu, onun bütün İslâm âleminde Hâmidiye süvariliği dolayısıyla bir şöhrete sahip bulunduğuna dair de uzun bir nazariye dinledim. Ne olursa olsun Afganlılar lehimize harbe iştirak ettirilecek, Hint sınırına doğru ilerleyecek, ilerledikçe de kuvvetlenecek olan Allah yolundaki cihadın ordusu, rastlayacağı her engeli devirecek, yakacak, yıkacak, İngilizleri kahredecekti!..

Bu uzun uzadıya değerlendirmelerden sonra, Sefer Heyeti kurmay başkanı Binbaşı Ömer Fevzi Bey'le temas kurmam emredildi. Fevzi Bey'den aynı nazariyeyi dinledim. İstanbul'daki Afgan şeyhleri ve saire ile bir iki defa toplanıldı. Diğerleri itiraza cesaret edemeyip, nazariyenin akla yatkın olduğunu tasdik ediyorlardı. Fevzi Bey, hareket edeceğimiz günü bildirerek, Halep'e kadar Almanlara refakat vazifesiyle yükümlü olduğumu söylemişti." Mehmet Kenan, age, s. 59-60

10 ATASE, BDH Kol., Kls.3610, D.30, F.1-1,2; Mehmet Kenan, age, s. 60-61

11 ATASE, BDH Kol., Kls.7, D.37, F.2,3

12 "Binbaşı Rauf, Wassmuss, Fevzi Bey otomobilde; biz de Yüzbaşı Tevfik Bey'le hediyeleri taşıyan kamyondaydık. Bir iki menzil mesafe kat ettikten sonra Sefer Heyetinin Türk ve Alman reisleri birbirlerine küstüler. İmparator Wilhelm'i temsil eden Wassmuss, mensubu olduğu milletin azametine eş hükmeder tutum takınarak hareket saatini belirlemeye başladı. Aslında yolculuğun sıkıntıları ve yolların bozukluğu hissedilmeye başlandığından dolayı sinirliydik. Bağdat ana yolunun bozuk olması ve otomobillerin çamura saplanıp yollarda kalması, düzen düşkünü Almanı hiddetlendiriyordu. Zaten Halep'ten sonra Wassmuss'un tavırları değişmiş, pek hükmedici bir kumandan kesilmişti. Binbaşı Rauf da Halifenin temsilcisi olarak daha ilk merhalede hükmedici tutum takınan Almanın tavırlarına tahammül edemezdi. Her şeyin üstüne hatta hela çadırlarına bile Alman bayrağı çeken bu azametli müttefiklerden ayrılmak saatlerinin yaklaştığı anlaşılıyordu. Bundan sonraki menzilde Wassmuss ve Frederik darılarak Halep'e döndüler." Fazıl Bey'in hatıratından aynen aktaran, Mehmet Kenan, age, s. 63

13 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (64,65)

14 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (61,62,63)

15 ATASE, BDH Kol., Kls.7, D.37, F.12

16 BOA, DH.ŞFR., D.48, V.235 ve 267

17 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (66,67)

18 BOA, DH.EUM.7.ŞB., D.2, G.62(2)

19 BOA, DH.ŞFR., D.48, V.173
20 Sadık Sarısaman, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", Ankara Üniv. *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Ank. 1995, C.IV., S.16, s. 503
21 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı*, Genelkurmay Harp Tarihi Yay. Ank. 1993, C.I, s. 856
22 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.83, F.4-2, 5
23 Mehmet Kenan, age, s. 121
24 Mehmet Kenan, age, s. 122
25 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı*, s. 582
26 Mehmet Kenan, age, s. 64-65
27 BOA, DH.ŞFR., D.48, V.290
28 BOA, DH.ŞFR., D.48, V.324
29 BOA, DH.EUM.2.ŞB., D.4, V.82-1
30 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (58)
31 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (59)
32 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (77)
33 ATASE, BDH Kol., Kls.7, D.37, F.9, 35
34 ATASE, BDH Kol., Kls.7, D.37, F.23,
35 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (60,61)
36 BOA, DH.EUM.2.ŞB., D.5, V.90(6)
37 BOA, DH.EUM.2.ŞB., D.5, V.90(5)
38 BOA, DH.EUM.2.ŞB., D.5, V.90(4)
39 BOA, DH.EUM.2.ŞB., D.5, V.90(2)
40 Tahran Askeri Ataşemiliteri Binbaşı Ömer Fevzi, Rûşeni Bey'le ilgili şu bilgileri vermektedir: Rûşeni Bey, önce Ömer Naci Bey'le Azerbaycan cephesinde birlikte çalışmış, sonra aralarında anlaşmazlık çıkınca Bağdat'a gitmiş ve burada Dâhiliye Nezaretinin emriyle tevkif edilmiştir. Mecburi ikametle Anadolu içlerine sevk edilirken kaçıp İran'a gelmiştir. Burada Binbaşı Rauf emrindeki müfrezeye katılmış ancak onunla fikir ayrılığına düşünce ayrılıp Tahran'a dönmüştür. Binbaşı Ömer Fevzi, Rûşeni Bey'in burada Alman askeri ataşesi tarafından demiryolu hattının tahribi, Rusların aleyhinde propaganda faaliyetlerinde bulunmak üzere Türkistan'a gönderildiğini işittiğini de sözlerine ilave etmektedir. Dr. Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dinî ve Siyasî Nüfuz Mücadeleleri*, Berikan Yayınevi, Ank. 2012, s. 57
41 BOA, DH.EUM.2.ŞB., D.5, V.90(3)
42 ATASE, BDH Kol., Kls.7, D.37, F.67
43 ATASE, BDH Kol., Kls.7, D.37, F. 81
44 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (76)
45 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (75)
46 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (73,74)
47 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (58,59)
48 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (60)
49 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (61)
50 Rauf Orbay, "İranlı aşiretlerin hücumuna uğrayarak vuruşmaya başladığımız zaman, yanımdan defetmiş olduğum mâhut von Wassmuss ile Tahran'daki Alman Ataşemiliteri von Kaniç'i de karşımızda, çarpıştığımız aşiretlerin arasında gördük" diyor. *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, s. 10
51 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (62,63)
52 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (64,65)
53 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (66,67)

54 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (68,69)
55 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (70,71,72)
56 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (45,46)
57 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (41,42)
58 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (39,40,43,44)
59 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (33,34)
60 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (12,13)
61 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (33,34,35)
62 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (55,56)
63 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (49,50)
64 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (47)
65 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (51,52)
66 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (53,54)
67 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (57)
68 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (48)
69 ATASE, BDH Kol., Kls.3610, D.30, F.1-25; Mehmet Kenan, age, s. 103; Barış Metin, age, s. 71; *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, s. 10
70 Peter Hopkirk, age, s. 89-98
71 Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları, Zivin'den Peteriç'e*, Ank. 1934, s. 58; Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası*, 1914-1918, s. 108.
72 Paul Leverkuehn, *Sonsuz Nöbette Görev* (Çev. Zekiye Hasançebi), Arba Yay. İst. 1998, s. 51
73 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.81, F.27-1,3
74 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.81, F.32,34,35-14
75 Meseleyi, Leverkuehn şöyle anlatır: "Tigris'in batısındaki dağlık bölgeye sürgün edilen Ermeniler yerleşmişti. Suriyeli Hıristiyanlardan birkaçı Türk makamlarının oturulan köylerde yiyeceklere el konulması emrine direniyordu. Diyarbakır Valisi İstanbul Hükümetinden, Naci ve Scheubner'in birliklerinin bu köyleri boyunduruk altına almakla görevlendirilmesini istiyordu. Ömer Naci, Scheubner'e telgraf çekti. Varlığını istendiği üzere Almanlara adamak istiyormuş ama Scheubner, bu istekle çok zor bir duruma sokuldu. O, Türk temsilinden asla emin değildi. O, daha çok, burada gerçek bir ayaklanma olmadığını, aksine çoğu Ermeninin kaderini paylaşmaktan korkan insanların insiyakî bir savunması olduğunu düşünüyordu. Eğer şimdi Almanlar böyle bir mücadeleye girerlerse, Türkler burada yayılmaya başlar, Hıristiyanlığa karşı Türk cemaatinin önderleri rolüne soyunabilirlerdi... Bu Scheubner'in Erzurum konsolosu olarak Ermeni sorununda zorlu uğraşlarla elde ettiği itibarın tersi olan bir etki yaratabilirdi. Bu şartlar altında Scheubner, tüm Türk ve Kürt süvarilerini Ömer Naci'nin emrine vermeyi, Leverkuehn1, Thiel ve Schlimme'yi derhal Musul'a gönderme kararı verdi." Paul Leverkuehn, age, s. 72,73
76 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (36,37,38)
77 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (30)
78 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (28,29)
79 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (26,27)
80 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (14,15)
81 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (11)
82 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (10)
83 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (5)
84 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (6)

85 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (16)
86 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (17,18,23)
87 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (19,20,23,24)
88 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (21,22,24,25)
89 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (8)
90 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (8,9)
91 BOA, HR.SYS., D.2337, G.12 (32)
92 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.81, F.31,35-6
93 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.81, F.35, 35-9
94 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.81, F.35-8,12; 43-1
95 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.81, F.31-2
96 Mehmet Kenan, age, s. 122
97 Mehmet Kenan, age, s. 147-148
98 BOA, HR.SYS., D.2338, G.84 (4,5)
99 BOA, HR.SYS., D.2338, G.84 (3)
100 BOA, HR.SYS., D.2338, G.84 (1,2)
101 BOA, HR.SYS., D.2338, G.87 (1)
102 BOA, HR.SYS., D.2338, G.92 (4,5,6)
103 BOA, HR.SYS., D.2338, G.92 (2,3)
104 BOA, HR.SYS., D.2338, G.94
105 BOA, HR.SYS., D.2339, G.1 (1)
106 BOA, HR.SYS., D.2339, G.1 (2)
107 BOA, HR.SYS., D.2393, G.1 (169)
108 BOA, HR.SYS., D.2417, G.2 (1,2)
109 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.84, F.29
110 Mehmet Kenan, age, s. 149
111 Mehmet Kenan, age, s. 151,152
112 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.83, F.10
113 ATASE, BDH Kol., Kls.17, D.84, F.2
114 BOA, HR.SYS., D.2339, G.45(1)
115 BOA, HR.SYS., D.2339, G.49(1)
116 BOA, HR.SYS., D.2337, G.4(26-31)
117 BOA, HR.SYS., D.2337, G.4(29-30)
118 BOA, HR.SYS., D.2339, G.57(1)
119 ATASE, BDH Kol., Kls.3644, D.H-43, F.1-21,27,46; Mehmet Kenan, age, s. 156-157
120 BOA, HR.SYS., D.2339, G.62
121 BOA, HR.SYS., D.2339, G.74(1,2,3,4)
122 BOA, HR.SYS., D.2339, G.74
123 BOA, HR.SYS., D.2339, G.82
124 ATASE, BDH Kol., Kls.3644, D.H-44, F.1-42,45
125 ATASE, BDH Kol., Kls.3644, D.H-43, F.1-32
126 ATASE, BDH Kol., Kls.199, D.838, F.23; Mehmet Kenan, age, s. 185-186
127 BOA, HR.SYS., D.2424, G.42
128 BOA, HR.SYS., D.2426, G.21
129 BOA, HR.SYS., D.2424, G.68(1)
130 BOA, HR.SYS., D.2424, G.68(2)
131 BOA, HR.SYS., D.2427, G.46(1)
132 BOA, HR.SYS., D.2417, G.2(4,5)
133 BOA, HR.SYS., D.2337, G.4(19,20,21,22)

KAFKAS CEPHESİ
(Sayfa 269-381)

1 BOA, DH.ŞFR., D. 438, G. 32(1)
2 ATASE, BDH Kol.; Kls. 249; D.1036; F.2
3 BOA, DH.ŞFR., D.438, G.94(1,2)
4 ATASE, BDH Kol.; Kls. 246, D. 1022; F.1;1-1
5 BOA, DH. EUM. VRK., D.13, V.39(2)
6 BOA, DH.ŞFR., D.439, G.4(1,2)
7 BOA, DH.ŞFR., D.439, G.42(1,2)
8 BOA, DH.ŞFR., D.439, V.67(1)
9 BOA, DH.ŞFR., D.439, V.105(1,2); ATASE, BDH Kol., Kls. 246, D.1022, F. 1-6
10 ATASE, BDH Kol., Kls. 246, D.1022, F.1-7
11 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.4
12 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.3
13 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.3
14 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.3
15 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.5
16 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.5
17 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-4
18 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-4
19 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-5
20 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-4
21 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.6
22 Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Yay. İst. 1997, s. 40
23 M. Cihat Akyol, *Gayri Nizami Harb,* Harp Akademisi Kom. Yay., İst. 1970, s. 12
24 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.6
25 Arif Cemil, age, s. 42
26 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-3
27 BOA, DH.ŞFR., D.440, V. 76(1,2)
28 BOA, DH.ŞFR., D.440, V. 121(1)
29 BOA, DH.ŞFR., D.440, V. 122(1); ATASE; BDH Kol., Kls. 246, D.1022, F.1-10
30 ATASE, BDH Kol., Kls. 246, D.1022, F.1-8
31 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.7
32 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.7
33 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-11
34 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-11a
35 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-14
36 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-3
37 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-13
38 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.8
39 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.8
40 BOA, DH.ŞFR, D.441, V.86(1); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-15
41 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-16
42 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-16
43 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-9
44 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-9
45 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-9

46 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-17
47 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-18
48 BOA, DH.ŞFR., D.442, V.31 (1,2,3,4,5); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-19
49 BOA, DH.ŞFR., D.442, V.31 (1,2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-19; Arif Cemil, age, s. 48
50 BOA, DH.ŞFR., D.442, V.31 (3); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-20
51 BOA, DH.ŞFR., D.442, V.31 (4); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-20
52 Arif Cemil, age, s. 50, 59
53 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-2
54 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.9
55 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.9
56 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.11
57 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.11
58 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.11-1
59 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-4
60 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-4
61 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-4,5
62 ATASE, BDH Kol., Kls. 249, D.1036, F.1-6
63 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.63-1
64 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.10
65 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.10
66 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.12
67 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.12
68 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-2
69 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.13
70 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.13
71 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-21,22
72 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-22
73 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-22
74 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-23
75 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-53
76 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-53
77 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-25
78 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.15
79 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-24; ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.14
80 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-8
81 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-10,11
82 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-12
83 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-9
84 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-26
85 BOA, DH.ŞFR., D.443, V.44 (1,2,3)
86 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-29
87 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-30
88 BOA, DH.ŞFR., D.443, V.77 (1)
89 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-31
90 BOA, DH.ŞFR., D.443, V.77 (2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-31
91 BOA, DH.ŞFR., D.443, V.89 (1)
92 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-32-33

93 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-34;34a
94 BOA, DH.ŞFR., D.444, V.10(1,2,3,4); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-36
95 BOA, DH.ŞFR., D.444, V.10(4); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-36
96 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-56,57; ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-17,18
97 BOA, DH.ŞFR., D.444, V.9; ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-65
98 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-60,61,62
99 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-61
100 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-63
101 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-64
102 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-37
103 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.16, 16-1
104 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F. 16-2
105 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F. 17
106 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F. 17
107 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F. 17-1
108 BOA, DH.ŞFR., D.444, V.46(1)
109 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-37,38
110 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.18, 18-1,1-a
111 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.18, 18-1,1-a
112 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.19
113 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.19-1
114 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.19-2
115 BOA, DH.ŞFR., D.444, V.110(1,2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-39, 39-a
116 BOA, DH.ŞFR., D.444, V.110(2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-39-a
117 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-40
118 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-40
119 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-40a
120 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-46,47
121 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-41
122 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-41-a
123 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-42
124 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-42
125 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.60(1)
126 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21,21-1
127 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.31(1,2)
128 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-12,13
129 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-12,13
130 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-13a
131 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-45
132 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-48,49
133 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.58(1,2,3); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-50,51
134 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.58(3); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-51
135 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.20
136 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.64; ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.20,20-1
137 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-52
138 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-2
139 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-14
140 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-5

141 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-16
142 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-15
143 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-53
144 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-54
145 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-3,4
146 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-55
147 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-55
148 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.115(1,2)
149 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.115(2)
150 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-14
151 BOA, DH.ŞFR., D.447, V.121(1)
152 BOA, DH.ŞFR., D.446, V.84(1,2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-58
153 BOA, DH.ŞFR., D.446, V.84(1); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-58
154 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-22
155 BOA, DH.ŞFR., D.447, V.75(1)
156 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-43,44
157 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-59
158 BOA, DH.ŞFR., D.447, V.96(1)
159 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.22
160 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-6
161 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.23,24
162 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-66; ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.24,24-1
163 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.24,24-1
164 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.24,24-1
165 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-7,8
166 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-19
167 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.25
168 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.26
169 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.27
170 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.27
171 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.27-1
172 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.28
173 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.28, 28-1
174 BOA, DH.ŞFR., D.449, V.105(1,2,3,4)
175 BOA, DH.ŞFR., D.449, V.105(2)
176 BOA, DH.ŞFR., D.449, V.105(3,4)
177 BOA, DH.ŞFR., D.450, G.62(1,2,3,4)
178 BOA, DH.ŞFR., D.450, G.62(2)
179 BOA, DH.ŞFR., D.450, G.62(4)
180 BOA, DH.ŞFR., D.450, V.65; ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-67
181 BOA, DH.ŞFR., D.450, V. 104(1,2)
182 BOA, DH.ŞFR., D.47, G.187
183 BOA, DH.ŞFR., D.451, V.12(1)
184 BOA, DH.ŞFR., D.450, V. 110(1); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-70
185 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-9
186 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-68,69
187 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-20
188 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-21

189 ATASE, BDH Kol., Kls.2846, D.173, F.2
190 ATASE, BDH Kol., Kls.2846, D.173, F.2
191 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.29
192 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.29-1
193 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-10,11
194 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-71,72
195 Türk Kızılayı Arşivi, Kutu:12, Belge:198
196 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-12
197 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-13
198 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-73
199 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-74
200 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.31
201 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.32
202 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.66
203 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.94(1,2)
204 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.94(1)
205 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.30-3
206 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.30-2
207 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.30-4,6
208 TASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1
209 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1-1
210 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -1
211 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-77
212 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-77
213 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-75,76
214 Arif Cemil, age, s. 127
215 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.33
216 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-15
217 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-78
218 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -2
219 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -2
220 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -2
221 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-79,80
222 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-81
223 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-81
224 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.34,34-1
225 Türk Kızılayı Arşivi, Kutu:313, Belge:28, 28-1
226 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.35
227 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.63-1
228 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.35
229 Arif Cemil, age, s. 137
230 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.35-1
231 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.36
232 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -3
233 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.36
234 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -3
235 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -4
236 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -4
237 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -5

238 BOA, DH.ŞFR., D.455, V.12(1); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-51
239 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -6
240 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-16
241 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-17
242 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -7
243 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -8
244 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -8
245 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -9
246 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -9
247 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -9
248 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.37
249 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.38
250 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.38-1
251 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.38
252 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.38-2
253 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.38-2a
254 BOA, DH.ŞFR., D.455, V.146(1)
255 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -10
256 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -10
257 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -11,12
258 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -13
259 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -12
260 ATASE, BDH Kol., Kls.140, D.641, F.46, 46-a
261 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.40, 40-1
262 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.40, 40-1
263 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.39, 39-1
264 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.39, 39-1
265 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.41
266 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.41
267 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.126(1)
268 BOA, DH.ŞFR., D.445, V.126(2)
269 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-82
270 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -14
271 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -14
272 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -15
273 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -15
274 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.12
275 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.66-5
276 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.41-1
277 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.43
278 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.43
279 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.43
280 BOA, DH.ŞFR., D.457, V.81(1)
281 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-26
282 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-24
283 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-25
284 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.51
285 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -15
286 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -16

287 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -16
288 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -17
289 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -17
290 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -17
291 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -18
292 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.44, 44-1
293 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -18
294 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -18
295 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.45
296 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.45-a
297 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.48
298 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.48
299 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-20
300 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -18
301 BOA, DH.ŞFR., D.456, V.112 (1,2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.85
302 BOA, DH.İ.UM., D.E-5, V.99(1)
303 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-18
304 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-19
305 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.47
306 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-1), F.1 -19
307 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1 ; 1-1
308 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.46, 46-1
309 BOA, DH. EUM. 2.ŞB., D.3, V.58(1)
310 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-1
311 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1
312 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-1
313 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-2
314 Dr. Hülya Toker, Tar. Uz. Nurcan Aslan, age, C.III, s. 313
315 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-2
316 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.49
317 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.50
318 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.50
319 BOA, DH. EUM. KLH., D.5, V.18(1)
320 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-86
321 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-23
322 BOA, İ.TAL., 1333/5-29(1)
323 BOA, İ.TAL., 1333/5-29(2)
324 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-3
325 ATASE, BDH Kol., Kls.705, D.1022, F.1-87; BOA, DH.ŞFR., D.457, V.62(1)
326 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-4
327 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-4
328 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-83,84
329 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-51
330 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.64
331 BOA, DH.ŞFR., D.457, V.103(1)
332 BOA, DH.ŞFR., D.458, V.16(1)
333 BOA, DH.ŞFR., D.458, V.97(1)

334 BOA, DH.ŞFR., D.458, V.31(1)
335 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.53 (Yazıda belirtilen malzemenin daha sonra ulaştırıldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.)
336 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-52
337 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.52
338 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.52
339 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-65
340 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-65
341 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-67
342 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-66
343 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-4
344 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-5
345 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-8
346 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-6
347 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-6
348 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.53-1
349 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-7
350 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-8
351 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-8
352 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-9
353 BOA, DH.ŞFR., D.457, V.93(1,2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-88
354 BOA, DH.ŞFR., D.457, V.93(1,2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-88
355 BOA, DH.EUM.2.Şb., D.3, V.71
356 BOA, DH.ŞFR., D.49, V.23(1)
357 BOA, DH.EUM.2.Şb., D.3, V.71
358 BOA, DH.ŞFR., D.457, V.84(1)
359 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-9
360 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-12
361 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-11
362 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-11
363 BOA, DH.ŞFR., D.458, V.19(1)
364 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-21
365 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-89
366 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-22
367 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-23
368 BOA, DH.EHM.KLH., D.5, V.23, 23(1)
369 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-90
370 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.39(1)
371 BOA, DH.ŞFR., D.49, V.240(1)
372 BOA, DH.ŞFR., D.460, V.78
373 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-12
374 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-12
375 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-13
376 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-14
377 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.54
378 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.54-a
379 ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.21-24
380 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-13
381 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-13

382 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-15
383 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.5(1)
384 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.5(2); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-92
385 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-25
386 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.60-2
387 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.6(1)
388 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-16
389 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-17
390 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-17
391 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.4(1,2,3,4); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-93
392 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.4(2)
393 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.4(3); ATASE, BDH Kol., Kls.246, D.1022, F.1-93
394 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.4(4)
395 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-17
396 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-17
397 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.55
398 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-18
399 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-18
400 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-19
401 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-2), F.1-19
402 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.56
403 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.56
404 BOA, DH.ŞFR., D.459, V.79(1)
405 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1
406 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.57, 57-1
407 BOA, DH.ŞFR., D.460, V.73
408 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1
409 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-26
410 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-27
411 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-28
412 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-29
413 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-1
414 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-1
415 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-2
416 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-2
417 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-3
418 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-4
419 BOA, DH.EUM., 2.Şb., D.4, V.39
420 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-6
421 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-6
422 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-7
423 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-7
424 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-7
425 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-8
426 BOA, DH.ŞFR., D.461, G.78(1)
427 BOA, DH.ŞFR., D.461, G.78(2)
428 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.67-1
429 BOA, DH.ŞFR., D.461, G.78(2)
430 BOA, DH.ŞFR., D.461, G.78(3)

431 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-9
432 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-10
433 ATASE, BDH Kol., Kls.2846, D.173, F.49
434 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-11
435 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-30
436 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-32
437 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-31
438 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-12,13
439 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-14
440 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-15
441 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-16,17
442 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-17
443 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-19
444 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-3), F.1-19
445 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-27
446 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-33
447 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-28,29
448 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1
449 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1
450 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1
451 BOA, DH.$FR., D.464, V.34(1); ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-30
452 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-30
453 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-31,32
454 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-1
455 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-38
456 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-39
457 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-40
458 BOA, DH.$FR., D.467, V.7(1); ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-33
459 BOA, DH.$FR., D.465, V.16(1)
460 BOA, DH.$FR., D.465, V.35
461 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-34
462 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-35
463 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-36,37
464 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.58
465 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.58-1
466 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.58-1
467 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-4
468 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-4
469 BOA, DH.$FR., D.465, V.25(1)
470 BOA, DH.$FR., D.465, V.56(1,2,3)
471 BOA, DH.$FR., D.465, V.25(2,3)
472 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-5
473 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-34
474 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-35,36
475 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-37; 41
476 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-6
477 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-6
478 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-6
479 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.51-38

480 BOA, DH.ŞFR., D.466, V.55(1)
481 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-40,41
482 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-39
483 BOA, DH.ŞFR., D.465, V.56(4,5)
484 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.30-5
485 BOA, DH.ŞFR., D.466, V.115(1); ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.59
486 BOA, DH.ŞFR., D.466, V.115(2,3); ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.59
487 BOA, DH.ŞFR., D.466, V.115(3); ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.59-1
488 BOA, DH.ŞFR., D.475, V.35(1,2)
489 BOA, DH.ŞFR., D.51, V.214(1)
490 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-7
491 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-8
492 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-9
493 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-9
494 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.60-5, 5-a
495 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-47
496 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1, 1-43
497 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-42
498 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.61
499 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-44
500 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-45
501 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-46, 48, 56, 59
502 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-9
503 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-10
504 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-47 ; 26-46
505 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-47
506 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-49
507 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-51, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 60
508 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-10
509 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-11
510 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-11
511 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-11
512 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-12
513 BOA, DH.ŞFR., D.476, V.44(1)
514 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-15
515 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-15
516 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-17
517 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-4), F.1-18
518 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-3
519 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-3,4,5
520 BOA, DH.ŞFR., DH.EUM. [illegible], D.2, V.36(1)
521 BOA, DH.ŞFR., D.480, V.94(1)
522 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-2; "Muhtasar Kuvve-i Umûmîye" başlığı altında ayrıca silah ve [illegible] mevcutları hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmektedir.
523 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-4
524 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-5
525 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-7
526 BOA, DH.ŞFR., D.483, [illegible]

527 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-6
528 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.1-62, 63
529 ATASE, BDH Kol., Kls.249, D.1036, F.21-48
530 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-8
531 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-7
532 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-10
533 BOA, DH.ŞFR., D.55A, v.95(1)
534 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-14
535 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-16
536 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-18
537 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-20
538 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-22
539 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-24
540 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-25
541 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-27
542 ATASE, BDH Kol., Kls.5257, D.26(H-5), F.1-29

EK BİLGİLER
(Sayfa 395-444)

1 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42
2 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-1
3 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-1(arka sayfa)
4 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-2
5 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-2 (arka sayfa)
6 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-3
7 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-3 (arka sayfa)
8 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-4
9 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-4 (arka sayfa)
10 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-5
11 ATASE, BDH Kol., Kls.1845, D.78, F.42-6
12 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1
13 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-1
14 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-2
15 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-3
16 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-4
17 ATASE, BDH Kol., Kls.268, D.1105, F.1-5
18 *Takvim-i Vekayi*, 23 Şubat 1330 (8 Mart 1915), Sayı: 2105
19 BOA, HR.SYS., D.2337, G.24(24,25,26,27,28,29,30,31)
20 *Yeni Tarih Dünyası*, Ekim 1953, C.1, S.3, s. 106-108
21 *Harb Mecmuası*, C.1, S.12, Ağustos 1332 (1916), s. 186-187
22 *Harb Mecmuası*, C.1, Sayı 9, s. 130-131

DİZİN

1. Kuvve-i Seferiye 12, 234
1. Tabur 319, 375, 378-79, 388
2. Bölük 12, 344
2. Dağ Topu Taburu 319
2. Şube 288
2. Tabur 376, 378-80, 388
2. Topçu Alayı 319
2. Türkistan Tugayı 359
III. Milliyetler Konferansı 195
3. Bölük 12, 319, 404
3. Ordu 13, 100, 252, 269, 273-74, 281, 285, 296, 300, 304, 309, 311-12, 314-16, 320-22, 329, 333, 335, 340, 348-52, 355-56, 360, 362, 366-68, 370-74, 376-77, 379-80, 391
3. Tümen 335, 380, 388
3. Tabur 319, 378-80, 388
4. Bölük 12
4. Ordu 55, 111, 114, 118, 123, 252, 439
5. Bölge Komutanlığı 320
5. Bölük 380
5. Seferi Kuvvetler Komutanlığı 16
6. Fırka 404
6. Nizamiye Alayı 3
6. Ordu 23, 100, 252, 258-63
8. Alay 319, 375, 379-80
8. Bölük 319, 380
9. Kolordu 315
10. Kolordu 14, 322-23, 325-26, 334, 337, 338, 340-42, 344, 347, 349, 373, 376
11. Kolordu 315
12. Kolordu 234, 246, 252
14. Nizamiye Alayı 3
16. Depo Alayı 404, 407, 413
20. Kolordu-yı Hümayun 404, 406
37. Alay 263
40. Nizamiye Alayı 3
46. Fırka 404-407
50. Fırka 405-407, 409
51. Tümen 246
60. Nizamiye Alayı 3
187. Alay Makineli Tüfek Bölüğü 24
1907 İngiliz-Rus Mukavelenâmesi 260, 428-29, 432, 434
1909 Postdam Kararları 260, 434
1912 Sınır Düzenleme Protokolü 260, 434
A. Bahaeddin Şakir, *bkz.* Bahaeddin Şakir
Abadan adası 433
Abdoy aşireti 431
Abdullah Efendi 412
Abdullah Paşa 17
Abdurrahman (er) 26
Abdurrahman (Halep tüccarı) 114
Abdurrahman Bey (Sofya ateşemiliteri) 410
Abdurrahman Efendi (İskeçeli) 411
Abdurrahman Nafiz Bey (binbaşı) 144, 146-48, 155, 157
Abdurrahman Nihat (Afganlı) 227
Abdülaziz Çaviş *bkz.* Şeyh Abdülaziz Çaviş
Abdülcelil (yüzbaşı) 315
Abdülkadir bin Gabrit 101
Abdülkerim Paşa 406
Abdülmalik kabilesi 56
Abdürrab Bey 23-24
Abdürrahim Efendi 412
Abdürreşid İbrahim Efendi 167-68, 173
Abdüsselam Efendi 132
Acara 325, 329-30, 332, 338, 343, 353, 359
Güney (Aşağı) Acara 21
Acara Suyu 311, 317, 321
Acem 183
Acemistan 280
Açe Adaları 21
Adalar (Ege adaları) 399
Adalar Denizi 110
Adil (üsteğmen) 336
Âdil (yüzbaşı) 315, 372
Adliye ve Mezâhib Nezareti 17, 425-26
Adnan (*süvari* teğmen) 25
Adriyatik Denizi 131
Aedeon 93
Afgan Ordusu 225
Afganistan 20-21, 23-24, 94, 186, 191, 225-29, 231, 240, 243-45, 249-51, 303, 305
Afganistan Sefer Heyeti 230-31
Afganlar 19, 201, 226-27, 230, 251, 264
Afgar (Tunuslu doktor) 123
Afrika 19, 21, 34-37, 63, 107, 110, 122-23, 129-30, 143, 146, 149, 151, 153-54
Batı Afrika 25, 89, 91
Doğu Afrika 25
Güney Afrika 443
Kuzey Afrika 16, 39, 107, 136, 156, 210
Orta Afrika 107
Afrika Grupları Komutanlığı 111, 124, 129, 136, 141-43, 150, 152-54, 160
Afrika İmparatorluğu 116
Afrikalı Müslümanlar 105
Afyon *bkz.* Afyonkarahisar

Afyonkarahisar 26, 59, 156
Agadur 80
Ağaoğlu, Ahmet 174
Aha (Beyler Köyü-Narman) 363
Ahılkelek 334
Ahmed Bey (yüzbaşı) 361
Ahmed Beyzade Süleyman Bey 412
Ahmed eş-Şerif *bkz.* Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî
Ahmed eş-Şerkavî Paşa 114
Ahmed Eyüp 369-70
Ahmed Saip Bey 195, 201
Ahmed Şah 428
Ahmed Zayan 90
Ahmet (çavuş) 26
Ahmet (er) 26
Ahmet (yüzbaşı) 131, 315
Ahmet Ebu Ali 121
Ahmet Eyüp Bey 370
Ahmet Hamdi (yüzbaşı) 315
Ahmet Hikmet Bey 175-77
Ahmet Muhtar Bey (teğmen) 127, 133, 252
Ahmet Nesimî 194
Ahsa 364
Aitrabia aşireti 48
Akâkir 133
Akçaabat 296
Akçura, Yusuf 174-76, 178-79, 181, 183, 185-86, 189-90, 192, 195, 197-98, 205, 216-17, 220, 224
Akçuraoğlu, Yusuf 173, 192
Akdeniz 43, 94, 134-35, 146, 438
Akerme 133
Akitil Nehri 171, 206, 418
Alagöz 338
Alanlar 171, 418
Alanya 118
Alasonya Hudut Bölüğü 3
Alfons (İspanya kralı) 69
Ali Başhampa 17, 94-95, 103, 135, 142, 144, 155-56, 175, 190, 195, 219-21
Ali Dinare (Darfur sultanı) 138-40, 142, 145
Ali Fethi (binbaşı) 107
Ali Rıza (kurmay yüzbaşı) 367-68, 373-74, 376
Ali Rıza (piyade binbaşı) 23
Ali Rıza (piyade kıdemli yüzbaşı) 25
Ali Rıza Bey 348
Ali Semakiye 114
Ali Ziyanî 120
Alimcan İdris 218
Âlimzâde Ömer Efendi 174
Alişehir köyü 242
Alman Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı 134-35
Alman Harp Nişanı 56
Alman İrtibat Subaylığı 245
Alman Öğretmenler ve Sanatkârlar Cemiyeti 186
Alman Sömürgeler Bakanlığı 187-88
Alman Şark Komitesi 227
Alman-Rus Anlaşması 429
Almanca 175, 183-85, 192, 198
Almanlar 45, 54, 63-64, 67, 71-74, 77-78, 81-82, 84, 87-88, 129-30, 141, 196, 227-28, 232-33, 238, 253-54, 259, 264-65, 285, 298
Almanya 35, 39-42, 48-49, 51-52, 54, 56, 62, 72-73, 77, 81, 89, 94-95, 97-99, 103, 116, 118-19, 125, 128-29, 137, 145, 153, 168, 173, 176, 178, 180, 184, 186-88, 190-91, 193-94, 197-98, 218, 226, 233, 237, 239-42, 244, 246-50, 254, 257-59, 261, 286-87, 307, 402-403, 423-24, 428-29, 431-32, 434-36
- Bahriye Nezareti 135
- Dışişleri Bakanlığı 79, 97, 103, 183, 185, 241, 255
- Erzurum Konolosluğu 307
- Genelkurmay Başkanlığı 79, 81, 125, 136, 157, 180
- Halk Partisi 185
- Hükümeti 73-75, 93, 95, 99, 104, 135, 241, 243, 247, 405, 429
- İmparatorluğu 437
- Madrid Büyükelçiliği 39-40, 59, 62, 66, 70, 72, 84, 99, 104
- Sultanabad Konolosluğu 242
Altınordu Hanlığı 170, 416-17
Altunbulak 10
Altunordu Hanlığı *bkz.* Altınordu Hanlığı
Amerika Birleşik Devletleri 46, 99-102, 173, 178, 192-93, 196, 217, 225, 234, 423
Amerikalı Yahudiler 197
Amerikan (Amerikalı) 113, 123, 192, 216
Amuderya Nehri 171, 419
Anadolu 259, 441-42
Anafartalar 179
Anglo-Persiyan Oil Kumpani 433
Angola 33
Anibal 442
Ankara 295, 373
Ankara Valiliği 27
Antiata aşireti 92
Arabistan 24, 198, 438
Arabistan Yarımadası 23

Aragon 58, 60
Arap Devleti 19
Arapça 23-24, 35, 75, 85, 94, 155, 168, 184, 213, 216
Araplar 108, 118, 130, 132, 137, 183-84, 438
Ardahan 10, 317-18, 320-23, 326-28, 330-31, 333-43, 346-47, 354, 367
Ardanuç(ş) 310, 339, 341-42, 345, 347-48, 350-51, 357, 360-61, 363, 365
Ardeşen 321
Arhavi 279, 298, 308, 321, 360, 366-68, 372, 376
Arıburnu 179
Ârif Bey 395-97
Arif Cemil 284
Arjantin 46
Arnavutluk 21, 35-36, 46
Arpo 315
Arslan Bey 275, 294
Artvin 310, 314, 316, 318, 320-22, 324-28, 333, 335, 342, 345, 347-52, 355-56, 358, 360-67, 373, 377
Asayiş Şubesi 18
Asım Bey (Tahran büyükelçisi) 228-29, 231-33, 235-44, 246-48, 250-56
Âsım Efendi 284
Astrahan 205
Asya 170, 173, 178, 185, 187, 206-207, 249, 416-18, 423-24, 428
  Batı Asya 187
  Güney Asya 443
  Kuzey Asya 172, 423
  Orta Asya 171-72, 178, 187, 204, 418, 423-24, 435
  Rusya Asyası 191, 418
Asya Müslümanları 249, 416, 420
Asya-yı Cenubî *bkz.* Asya-Güney Asya
Asya-yı Şimalî *bkz.* Asya-Kuzey Asya
Asya-yı Vusta *bkz.* Asya-Orta Asya
Aşnu 259
Atıf Bey 15, 295
Âti 23
Atina 118-20, 132, 310
Atina Askeri Ataşeliği 132
Atina Bankası 120
Atlas Bölgesi 57
Atlas Dağları 41, 48, 63, 85, 92
Avam Kamarası 433
Avni Paşa 374
Avrupa 15, 21, 36, 109, 169-70, 172-73, 178, 187, 194, 197, 199-200, 206, 209-10, 213, 217, 243, 249-50, 264, 277, 416-17, 420, 422-24
  Batı Avrupa 417
  Doğu Avrupa 178, 424
  Kuzey Avrupa 169, 416
  Orta Avrupa 187
  Rusya Avrupası 189, 191, 207
Avrupalılar *ayr. bkz.* Batılılar 19, 21-22, 211-13, 216, 264
Avrupa-yı Şarkî *bkz.* Avrupa-Doğu Avrupa
Avrupa-yı Şimal *bkz.* Avrupa-Kuzey Avrupa
Avusturya(lı) 75-76, 78, 131, 153, 173, 178, 247, 282, 287-88, 327, 330, 343, 359, 423-24
Avusturya Madrid Büyükelçiliği 79
Avusturya Konsolosluğu 195
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 35, 40, 50, 117, 173, 177-78, 186, 190, 198, 239-40, 244, 246-50, 253-54, 256, 260, 424, 434-37
Aydın 13, 120, 156
Aynüddevle 231, 239
Aynüddevle Hükümeti 237-39
Ayvasıl 313
Azerbaycan 21, 187, 230, 245, 258, 261, 263, 280, 290, 296, 299
  Güney Azerbaycan 230, 245
Azeriler 175
Aziz Bey 15
Aziz Bey (Çerkez) *bkz.* Aziz Meker Bey
Aziz Hasan (Mısır prensi) 52-53, 62, 104
Aziz Meker Bey 175, 195, 217
Aziziye 2, 123, 155, 157
Azmi Bey (Beyrut valisi) 56
Azmi Bey (Konya valisi) 346

Bağdat 227-28, 231-32, 245, 263, 432
Bağdat demiryolu 428, 432
Bağdat Vilayeti 229
Baha Said (yedek subay) 227, 232
Baha Şâkir Bey 331, 344, 348, 366
Bahaddin Bey *bkz.* Manastırlı Bahaddin
Bahaddin Şâkir Bey 13, 15-16, 269-72, 275-76, 278-84, 288-97, 299-302, 304-307, 309, 312-23, 326, 330-31, 333-34, 337, 339-44, 347-51, 353-54, 356-57, 360-63, 365-66, 368, 376, 378, 381-383
Bahtiyariler 229, 232, 432
Bakü 11, 282, 295, 309, 432
Bakü Polis İdaresi 378
Balaban aşireti 275
Balıkesir 14-15

Balıkesir Mutasarrıflığı 14
Balıklı Tepeleri 370
Balkan, Fuat 395
Balkan Harbi (Muharebesi) 3-4, 7, 13, 15, 395, 403, 429, 442
Balkanlar 108, 144, 195-96, 396-97, 400, 411
Baltık Denizi 196
Baltlar (Baltlı) 196, 216-17
Bane 261-63, 431
Baratof 245
Barbaros 274, 284
Barış Konferansı 247
Bark 182
Baron Burian 177
Baron von de Habsburg 188
Barselona 36-37, 43, 46, 50, 52, 58, 61, 68-69, 82, 89, 95
Basklılar 196
Basra 17, 230, 312, 354, 443-44
Basra Körfezi 243, 428, 443
Basri Bey 371
Başkale 245
Başkırlar 206
Başkomutanlık (Başkumandanlık) Vekâleti 17, 19, 28, 51, 93-94, 98, 101, 230, 234, 236, 245-46, 259, 361, 379
Başkurtlar 418
Batı 205
Batılılar 19-22
Batum 11, 270, 279, 289, 295, 299, 301, 308, 310-11, 316-19, 321, 324-25, 332-33, 341, 367, 369-70, 372, 377
Bayber Ağa 431
Bayburt 269, 292-93, 303
Bayezid 294-95, 306
Baykara, Resûhi 439
Bayramiç 350
Bebutof, Selim 175
Bekir (Grebeneli binbaşı) 292-93, 295
Bekir Reis 294
Bekir Sami Bey (Beyrut valisi) 111, 114
Belçika(lı) 198, 376
Beluc dili 23
Belucistan 21, 23, 432
Benderbuşir Limanı 432-33
Beni Mellal 41, 48
Beni Mestara aşireti 54
Beni Musa 57
Beni Musavver 53, 74, 82, 92
Beni Zerval aşireti 54
Benivezzan aşireti 61
Beniye aşireti 92
Bequina Meydanı (Barselona) 46
Berberiler 41, 48, 60, 90
Berif 72
Berk Efşân kruvazörü 319
Berka 109-10
Berlin 34-35, 39, 41, 49, 51, 75, 77, 79, 83, 85, 87, 104, 168, 175, 180-81, 183-86, 189-92, 218-19, 229, 233, 244, 246-47, 256-57
Berlin Hükümeti *bkz.* Almanya Hükümeti
Berlin Üniversitesi 183
Bern 101-102
Berta (gönüllü) 366
Berta Köprüsü 349, 360, 363
Beyaz Rutenler 196
Beycan, Mukimüddin 174-75, 190, 192, 195, 200, 203, 224
Beyrut 55-56, 101, 111, 114-15, 118, 158, 226
Biga 13
Bilecik 12
Bingazi 21, 107-108, 111-14, 119-21, 123, 131, 134-38, 141-42, 144, 146, 150, 152, 158, 442
Bingazi Umum Kumandanlığı 3
Bingazili Muhammed el-Cibanî 111, 114
Bir-i Tunus 132
Bir-i Vaar 124, 133
Birinci Dünya Harbi 1, 20-22, 110, 138, 173, 420, 423
Birinci Milliyetler Konferansı 196
Bitlis 14, 245
Bodrum 124
Boğazlar 186
Bolu Mutasarrıflığı 369
Bolu Sancağı 369
Bomba Kasrı 126
Bop (albay) 259, 261
Borçka 321, 323-26, 328, 330, 335, 338, 342, 345-46, 348, 351-52, 354-56, 358-61
Bosna 437
Börsen Tageszeitung 184
Breslau 438
Breslauer Tageszeitung 184
Brindizi 46
Britanya Adası 443
Britanya Hükümeti 443
Bronsart Paşa 93-95
Brunei 64
Brüksel 197
Budapeşte 80, 175-77, 190-91
Buhara 23, 170, 172, 174, 187, 200-201, 417, 419

Buhara Hanlığı 171, 174, 187, 200-202, 418-20
Bukan 258-60
Bulgar 10. Fırkası 401, 405, 410
Bulgar Çarlığı 408
Bulgar Demiryolları Genel Müdürlüğü 196
Bulgar Hükümeti 397-99, 403, 405
Bulgar Karargâhı 399, 404, 410
Bulgar Onuncu Fırkası 401, 405
Bulgar Zigos Milis Taburu 404, 407
Bulgaristan 35, 173, 176, 189, 195-96, 395-99, 401, 405-11, 423
Bulgaristan Millet Meclisi 189
Bulgarlar 8, 169, 171, 178, 206, 300, 395-98, 400-404, 406-12, 415-16, 418, 424
Tuna Bulgarları 169, 416
Bursa 12-13
Buslet 364, 366
Buşir 243
Bükreş 80, 193, 270
Büyük Karargâh-ı Umûmî Üçüncü Şube Müdürlüğü 4
Büyük Osmanlı Nişanı 60
Büyük Prusya Nişanı 45

Caartittra 50
Cafer el-Askerî (binbaşı) 111, 114-15, 118, 120, 123-24, 126, 128, 133
Cagbu 132
Canbolad, İsmail 194, 279, 285, 343
Canet 110
Canfeda Mesrur 275
Canik 340
Canik Mutasarrıflığı 14, 341, 369
Canik Sancağı 339
Casba 48
Cavid Bey 272
Cebel Gayace 56
Cebel-i Garbî 123, 147
Cebel-i Tarık Boğazı 43, 80-81
Cebel-igat 110
Celal Bey (Halep valisi) 114
Celâl (er) 25
Celaleddin Arif Bey 2
Celaleddin (teğmen) 336
Cemal Azmi Bey (Trabzon valisi) 269, 273, 281, 284-85, 287, 301, 306-308, 313, 318-20, 326-27, 336, 338-40, 344, 346-47, 352-53, 357, 363-64, 368, 371-73
Cemal Paşa 55, 111, 114, 118, 123, 125, 129, 231, 395
Cemal (yüzbaşı) 225, 232, 315
Cemil (er) 26
Cemil Bey *bkz.* Yakup Cemil
Cenevre 44
Cengiz Han 170
Cenova 46
Censa 431
Cermenler 169, 253, 416, 423
Cevat Bey 182, 192-94,
Cevat (yarbay) 16, 327, 330, 332-33, 337, 345, 357-58, 365, 380
Cevat Paşa 18
Cevdet Bey (Van valisi) 234-35, 295
Cevizlik 313
Cezayir 21-24, 34, 37, 39, 54, 56-57, 73, 110, 116, 149, 197, 210-15
Cezayir Hükümeti 211
Cezayirliler 43, 84, 101, 195, 211-12, 215
Chaviye 55
Cidabiye 112, 134, 136, 144, 146, 148-49, 157
Cidde 101
Cihan Harbi *bkz.* Birinci Dünya Harbi
Cincerob 338
Cizre 246
Corriera Della Sera 119
Credit İspanyol Bankası 43
Cuma-yı Bâlâ Jandarma Bölüğü 3

Çağataylar 195, 198, 200-201
Çamçire 292
Çanakkale 42, 54, 91, 116, 377, 438
Çarlık *bkz.* Moskova Çarlığı
Çatalca Ordusu 7
Çaviş *bkz.* Şeyh Abdülaziz Çaviş
Çayağzı 401
Çayeli 319-20
Çeçenler 202
Çekirge 12
Çekler 196, 198
Çelebizâde Mehmed Esad 224
Çengelköy Asker Alma Şubesi 23
Çeratelli 372
Çerkes Ethem 252
Çerkes Reşid (Çerkes Reşit) 234-35, 294
Çerkesler 195-96, 198, 275, 334
Çernazobof (general) 260
Çeteler Umum Kumandanlığı 8
Çifteköprü köyü 338
Çilhoroz 294
Çin 21, 203
Çingiz Han 416
Çocuk Dünyası 173

Çoruh 321
Çoruh Nehri 311, 325, 329, 355, 359-61, 363
Çuka (Choucka) 56
Çürüksu 307, 318, 325, 329

Dağıstan 198, 289, 295, 299
Dağıstan Müfrezesi (Dağıstan Gönüllü Taburu) 12-13
Dağıstanlılar 195, 198-99, 315
Dâhiliye Nezareti 12, 14-15, 27, 37, 44, 111-12, 158, 192, 194, 219, 229-31, 233-34, 237, 239, 269-70, 273, 276, 279, 281, 283-84, 292-93, 295, 299, 305-306, 308, 310, 312, 314, 330-31, 333-36, 338, 340-42, 346, 348-50, 352, 357, 362, 368-69, 371, 373, 376, 390, 425-26
Dallou aşireti 242
Danimarka 173, 178, 423
Dardos köyü 275
Dares, William Cotes 433
Dares kumpanyası 433
Darfur 138, 140
Dato 64, 68-69, 87
Dedeağaç 46, 395-96
Defne 111, 133
Demir Ağa 412
Demokrat Parti (İran) 241
Derne 107, 110, 134
Dersaadet 411, 413
Deutsch-Asiat Gesellschaft 184-85
Deutsche Tageszeitung 184
Devlet-i Aliyye 96, 255
Devlet-i Osmaniyye *bkz.* Osmanlı Devleti
Dezful-Şüster 433
Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemesi 1
Diyarbakır 14
Doğu 19-22, 24, 264
Doğu Cephesi 13, 116, 289-91, 306-307, 312, 317, 339
Doğu Dilleri Mektebi 184
Alman Doğu İstihbarat Bürosu 183-86
Doğu ve Batı Afrika Sevkiyât, Planlama, Özlük İşlemleri ve Kurye Şubesi 25
Doğulular 20-22
Donanma Cemiyeti 397
Donmık 401
Dosemere 176
Döngelzâde Ali Ağa 350
Drama 26, 30-31, 395, 399-406, 408-14
Drama Türk Deposu Kumandanlığı 413
Dramalı Cemal Bey 397
Duma 185, 202, 209
Dupplessis (albay) 48
Dursun Reis 294
Dushan (profesör) 186
Düzce Jandarma Bölüğü 315

Ebubekir Trablusî 114
Ebu-l Fays 55
Eb-ül Kasım 126
Eb-ülhayr Han 203
Edibüssaltana 266
Edincik gemisi 319
Edirne 316, 383
Edirne Sol Cenah Kumandanlığı 8
Edirne Valiliği 14-15
Edremit Jandarma Bölüğü 315
Ege Üniversitesi 224
Ekaterinodar (Krasnodar) 304, 309
El Kasser aşireti 47
El-Ariş (Elariş) 57, 67
Elazığ 13
Elaziz 349
el-Barunî, İsa 144, 146
el-Barunî, Lütfi 121
el-Barunî, Süleyman 109-10, 115-16, 120, 127, 136, 143-44, 146-49, 151-52, 155, 157, 161
el-Barunî, Yahya 136
Elcezire 433
Elizabetopol 295
el-Tayyib 112
El-Tunusî (müftü) 184
Emin (Numune tabur komutanı, yüzbaşı) 133
Emin (jandarma yüzbaşı) 275, 294, 306, 330-31
Emir Abdülkadir 37
Emir Abdülmalik *bkz.* Seyyid Abdülmalik
Emir Hamza 198
Emir Haşmet 294
Emir Müfehhem 232
Emir Şir-Han Samsam el-Memâlik 242
Emniyet-i Umûmiye 15, 195, 343, 348
Encyclopaedia Britannica 24
Endülüs 69
Envâr-ı Şarkıyye 342
Enver (yarbay) 8
Enver Paşa (Harbiye Nâzırı) 13, 15, 34, 41-

47, 49, 51, 53-62, 69-70, 76, 81, 83, 85, 90, 93-95, 99-101, 104, 107, 110-11, 117-23, 125-26, 129, 131, 135-38, 140, 142, 145, 150-51, 154, 159, 162, 175-77, 225-26, 229-30, 233, 237, 244, 252, 254, 264, 269-71, 276, 286, 296, 310, 313, 315-16, 320, 324, 334, 336, 383, 426
Enzeli 247
Erbil 431
Ereğli 369
Ereğli Limanı 369
Erkim 366
Ermeniler 11, 188, 196, 235, 246, 271, 279, 291, 297, 303, 313, 325, 353, 359, 362, 379, 382
Erwin, Max 245
Erzbugu 185
Erzincan 279
Erzurum 11, 14, 245, 269-70, 272, 275-76, 279-83, 288, 292-93, 295, 299, 301-303, 306-307, 309, 313-15, 317, 321-22, 332, 336, 340-45, 348-50, 353-54, 363, 365, 373-74, 376, 378, 383, 390
Erzurum Valiliği 313, 331, 336, 342, 348-49
Erzurumlular 294, 313
Esad Bey 174-75, 181, 190, 192
Escrial 69
Espr 325
Eşref Bey 7-9
Ethem Bey (Murgul kaymakamı) 320-21
Ethem (üsteğmen) 227, 232, 235
Evlad-ı Ali kabilesi 128
Eyüp Paşa 275, 294
Fahreddin Bey 270-71
Fahrettin (üsteğmen) 227
Fahri Efendi 397-98, 411
Falkenhayn (general) 81, 93, 125, 136
Far 82, 84-86, 88
Farsça (Farsî) 23, 419, 441
Fas 9, 21-24, 33-107, 128, 210, 257
Fas Koruma Ordusu 43
Fas şehri 56, 60-61, 93
Faslı Abdullah 55
Faslılar 37, 39, 45, 47, 50, 52, 55, 57, 60, 62, 64, 68, 80, 84, 89-92, 96-97, 103, 210
Faşir 145
Fazıl Bey (konsolos) 400
Fazlı (Afgan) 227
Fehmi Bey 304
Fehmi Efendi (İskeçeli) 397-98, 411-12
Ferhani aşireti 432
Ferid Bey 24, 195, 199, 279, 346-47
Ferit Bey *bkz.* Ferid Bey
Ferman Ferma 237-38
Fersadinlat 179
Fes 71
Fethali Şah 427
Fethi Bey (kaymakam) 320
Fethi Bey (sefir) 189
Fethiye 112, 135, 155-56
Fevzi (binbaşı) *bkz.* Ömer Fevzi
Fevzi Bey *bkz.* Ömer Fevzi
Fez-Meknes 48
Fındıklı 320-21, 373
Fırat Nehri 227
Fırtına Deresi 321
Fikret (tabip yüzbaşı) 227
Finlandiya(lı) 196, 216, 422
Fizan 110, 123
Fon Braun 327, 340, 352-53
fon der Ropp Baron 217
Fon Vart 153
Fransa 35, 37, 48, 54, 58, 61, 68, 80, 82-83, 91, 94, 102, 107, 139, 173, 186, 194, 197, 211, 215, 247, 423
Fransevi 140
Fransız Elçiliği (İspanya'da) 88
Fransız Parlamentosu 211, 213
Fransızca 23-24, 85, 94, 102, 198, 412
Fransızlar 36-41, 44-45, 48, 50, 52-69, 71-72, 74-75, 79-80, 82, 84-88, 90-97, 101-103, 148, 212-15, 399, 438
Frederik 227
Fuat (doktor) 24, 275, 294
Fuat (yüzbaşı) 25
Fuat Bey 413-14
Fuat Paşa *bkz.* Müşir Fuat Paşa
Furgaç (kont) 177, 179

Gabrys, Joseph 196
Gadis 110
Galatalı (Şevket?) 275
Galatalı Halil Bey 350
Galiçya 407, 413
Galip Bey 132
Garbî Avrupa *bkz.* Avrupa-Batı Avrupa
Garbî Trakya *bkz.* Trakya-Batı Trakya
Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi 395, 398

Garyan 123
Gayaseh aşireti 56
Gazi Mehmed 198
Gazzeli Cemal 112, 120, 122-23, 129-31, 134-35
Gelibolu 186
Gelihan 262-63
Gemlik 12
Genel Karargâh 2. Şube 23-24
Genel Karargâh İstihbarat Şubesi 25
Genelkurmay Başkanlığı 344-45
Genelkurmay Özlük İşleri Müdürlüğü 336
Gesellschaft für İslam kunde 184
Geva 317
Ghazava aşireti 54
Ghblevi aşireti 61
Gheyoseh aşireti 53
Ghoumara 60
Gırra (Yunan tüfeği) 114-15, 131, 140
Giresun 340, 372
Giresun Seyyar Jandarma Taburu 340, 346, 358
Girit 117-18, 123, 126
Glasko(r) (Klaskur) 354-55
Goeben 438
Goltz Paşa 252, 254, 257, 261
Gönüllü Birlik Yönetmeliği 4-9, 12
Gönye 362
Görele 296
Görele Jandarma Takımı 315
Grenca 61
Griband 331
Guze (yarbay) 344, 362, 366, 372
Gülcemal 282, 287
Gülnihal gemisi 319
Gümrü 10
Gümülcine 234-35, 395-98
Gümülcineli Hacı Mustafa Efendi 412
Gümüşhane 361, 364-66
Güney Kolu 133
Güran aşireti 432
Gürcistan 277, 285, 289, 292, 297-98, 324
Gürcü Krallığı 202
Gürcüler 11, 175, 195-96, 270, 273, 275, 279, 281, 286-87, 297-98, 309-12, 318-19, 329, 334, 371-72

Haar 153
Habeşistan 21, 110, 157
Hacı Abdullah (er) 26
Hacı Bey 330
Hacı İbrahim 117-18, 120, 126
Hacı İdris Efendi 411
Hacı İzzülmâlik 266
Hacı Kâmil el-Bundukî 111
Hacı Kâmil (yüzbaşı) 141
Hacı Mes'ud Efendi 173
Hacı Sami 8
Hacı Şücaüddevle 431
Hafız Hakkı (mirliva) 341-42, 344, 347-52, 356, 358, 361, 391
Hafız Hakkı (yarbay) 313, 315, 383
Hafız Mehmed Efendi 411
Hakkı Ali (üsteğmen) 227
Hakkı Bey 412
Hakkı (er) 26
Hakkı Paşa 97, 180-81, 183, 185, 219, 241-42, 256-57
Hakklayık köyü 402
Halep 12, 114, 226-28, 245
Halid Bey (Teşkilat-ı Mahsusa Alay Kumandanı) 339, 343, 348-49, 351, 360-61, 364-65
Halil (1. Kuvve-i Seferiye komutanı) 12
Halil (İstanbul Merkez komutanı) 16, 315-17, 319-20, 322
Halil Paşa (12. Ordu komutanı) 246
Halil Paşa (6. Ordu komutanı) 262
Halil Abdülâl Paşa 114
Halil Bey (Sol Kanat komutanı) 275, 294, 306
Halil Bey (Merkez ve Mürettep Fırka Kumandanı) 344
Halil Beyefendi (Hariciye nâzın) 93, 95, 97, 182
Halim Bey 395
Halim Sâbit Efendi 173-74
Halit (binbaşı) *bkz.* Halid Bey
Halit Efendi 302
Hamcaciyef 414
Hâmi (levazım subay adayı) 24
Hamid Bey 294
Hamidiye kruvazörü 319
Hammido 84, 86
Hamzayani Muhsaid 60
Hanekin 432
Hanikin 232, 245
Hantuşet Geçidi 347
Hanya 118, 126
Harbiye Nezareti (Nazırlığı) 2-4, 6, 12-15, 17-19, 22, 28-29, 34, 40-45, 47, 55-56, 58-59, 63-64, 66, 71, 79-80, 83, 90, 95, 99-100, 102-104, 107, 109, 111-12, 114-15, 117-19, 121, 123, 125, 130, 132, 135-36, 138-42, 144-45, 149-50,

152-54, 160, 162, 175, 177, 180, 182, 219-21, 225-26, 229, 233-35, 237, 244, 246, 252-58, 263-64, 271, 274, 300, 309, 315, 333, 344, 374-75, 425-26, 439
- Özlük İşleri Müdürlüğü 149
Harbiye-i Umûmîye Dairesi 2
Hariciye Nezareti 19, 29, 33-39, 41-46, 50-53, 59, 65-67, 70-71, 93-95, 97-104, 167-68, 180-83, 194, 218, 228-29, 231, 236, 248, 251, 254-55, 257-58, 260-63, 270
- Siyasî İşler Mühimme Kalemi 260, 436
- Siyasî İşler Şubesi 260, 436
- Mühimme Kalemi (Dış Muhabere İşleri) 260, 436
- Siyasî İşler Umum Müdürlüğü 260
Hartman (profesör) 185, 192
Hartum 110
Hasan Basri 436
Hasan Bey (Abdürrahim oğlu) 412
Hasan Bey (İskeçeli) 411
Hasan Efendi çetesi 360
Hasan Fehmi Bey 168
Hasan Fehmi Efendi (Yenice müftüsü) 412
Hasan Fehmi (Mısırlı yüzbaşı) 121
Hasan Fehmi (teğmen) 227
Hasan Fehmi (topçu binbaşı) 72
Hasan İzzet Paşa 278, 281, 296, 304, 311-12
Hasan Tosun 17-18
Hasan (üsteğmen) 315
Hasankale 282-83, 303, 307, 315, 352
Hatcinan 202
Hatunzadelerden Mehmed Bey 283
Haydar Bey (Musul Kolu komutanı) 253, 258-59, 292
Haydarpaşa 156, 319, 387
Hayfa 113
Hayri (topçu yüzbaşı) 79
Hayri (*süvari* üsteğmen) 25
Hazar Denizi 168, 171
Hazarlar 169, 171, 415, 418
Hazar Türkleri 419
Yahudi Hazarlar 169, 416
Hazreti Mevlana 439
Hazreti Mevlana Dergâhı 438
Hecksehn 185
Hedik 294
Hemas 10
Hemcen 214
Hemedan 244-45, 261, 263, 432
Hemedan Konsolosluğu 244
Hemşin 284
Henri (general) 61
Henry (general) 41
Hentig 245
Hentil 251
Herat 250-51
Herayilik 401
Hezek köyü 252
Hıristiyan 188, 206, 217, 297
Hıristiyan Bizanslılar 169, 416
Hıristiyan Gürcüler 281, 309, 329
Katolik 176
Ortodokslar 202, 205, 422
Protestan 176
Rus Ortodoksları 205, 208, 210
Hidayet (er) 25
Hilâl 24
Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 313, 317, 323, 375
Hilmi 271
Hilmi (yüzbaşı) 236
Hilmi Bey (müfettiş) 275, 283, 293-95, 306, 312, 314, 350
Hilmi Paşa 17
Hindistan 20-21, 23, 100, 225-26, 248-49, 443
Hindistan kumpanyası 442-43
Hindu-Avrupaî 415
Hint Denizleri 19
Hint dili 23
Hint, Mısır, Afgan, Arabistan Şubesi, Doğu Şubesi 24
Hintliler 123
Hive Hanlığı 23, 171-72, 187, 201-202, 418-20
Hod çetesi 362
Hohayler 286
Hohenlohe (prens) 240-41
Hokand Hanlığı 171, 202, 419
Hopa 281, 304, 310, 320-22, 326, 328, 334-35, 338, 342, 348, 351, 357, 359, 361, 365-66, 368, 370
Hopa Jandarma Taburu 365
Hopa Kaymakamlığı 307
Horasan 348
Hoşap 275
Hoşe 294
Hotel Eden 196
Hotel Marini 36
Hoy 228, 279, 431
Huhusi Bey (Suriye valisi) 112-13
Hüne 123, 142, 148, 157
Hüdavendigâr Jandarma Alayı 315
Hüdavendigâr Vilayeti Valiliği 12

Hükümet-i Osmaniye *bkz.* Osmanlı Hükümeti
Hürremâbâd 433
Hüsameddin (binbaşı) 140, 142-44, 146, 149, 154, 156, 161
Hüsameddin (*süvari* yarbay) 18-19, 25
Hüsameddin Efendi (Mustafa oğlu) 413
Hüsameddin Ertürk (süvari yarbay) 18
Hüseyin Kâmil (Mısır hidivi) 52
Hüseyinzâde Ali Bey 175, 179, 181, 185-86, 190, 192, 224
Hüseyinzâde Ali Turan Arşivi 224
Hüsnü (topçu subayı) 328, 352

Irak 186, 248, 433-34, 443
Irak Cephesi 16, 257, 333
Irak ve Havalisi Komutanlığı 230, 245
Isfahan 232, 433
Issık-Göl Antlaşması 200-201, 204-205
Işıldak, Nureddin 226-27

İber Yarımadası 34
İbn-i Fadlan 169, 416
İbnüssuud 113
İbrahim Bey *bkz.* İbrahim Ziya Bey
İbrahim Efendi (3. Bölük kumandanı) 369, 372, 404
İbrahim Fevzi (Musul milletvekili) 230, 236
İbrahim Ziya Bey (maslahatgüzar) 50-51, 66, 70-71, 90, 92-95, 97-102
İdris Bey 275, 294
İdris Efendi 402
İhsan (başçavuş yardımcısı) 25
İkdam 23
İkinci Katerina 135, 421
İlhan (başçavuş yardımcısı) 25
İmalât-ı Harbiye Müdiriyeti 379
İmhoff Paşa 184-85
İnceste 403, 413
İnebolu 369
İngazali 133-34
İngiliz Elçiliği (İspanya'da) 88
İngilizce 23-24
İngilizler 20, 53, 59, 62-63, 67-68, 97, 109, 111, 113, 115, 117, 120, 123-28, 130-34, 138-42, 144-45, 150, 153, 156, 165, 191, 199-200, 225-26, 235-38, 243, 245, 247, 249, 251, 253-54, 265, 399-401, 432-33, 438, 444
İngiltere 80, 83, 107, 173, 186, 193-94, 197, 199-200, 225-26, 229, 246, 248-49, 423-24, 428-29, 432-35, 443
- Hükümeti 432, 435
- Kirmanşah Konsolosluğu 244
- Petersburg Elçiliği 226
İpsala Jandarma Bölüğü 315
İran 11, 20, 23, 25, 94, 171, 186-89, 191, 202, 225-67, 270-71, 292-94, 296, 299-300, 302, 305-306, 309, 315, 333, 367, 419, 427-36, 441-42
Güney İran 229, 259, 433
Kuzey İran 428, 431-32
Orta İran 428
İran Hükümeti 226, 228, 230, 244, 247-49, 257, 260, 270, 430, 434-36
İran Kolu 279-80, 282
İran Meclisi 239
İran Mücahid Kuvvetleri 266-67
İran Sefer Kuvveti 293-94
İranlılar 19, 227, 232-33, 237-38, 240-41, 243-44, 247-48, 253-55, 257, 260-61, 264-65, 294, 302, 434
İrlanda 196, 443
İsa Paşa Bey 175
İsfahan 232, 433
İsfareş 359
İskandinavya 169, 416
İskeçe 395-401
İskenderiye 101, 109, 112-14, 118, 123, 125-26
İslâm *bkz.* Müslümanlar
İslâm Mecmuası 174
İslâmiyet *bkz.* Müslümanlık
İslâmsor 275, 294
İsmail Ağa Simko 431
İsmail (er) 25
İsmail Hakkı Paşa (Levazımât-ı Umûmîye Dairesi reisi) 407
İsmail Hakkı (topçu üsteğmen) 72
İsmail Hakkı (yüzbaşı) 227
İsmail Hami Bey 227
İsmail Paşa 199
İsmet 311-12, 316
İsmet (mülazım) 35, 38
İsmet (teğmen) 70, 95, 97-99, 103-104
İspanya 33-104
İspanya Hükümeti 40, 51, 58-59, 62, 69, 81, 83, 86, 88, 92, 97
İspanyol 38-40, 43, 47-48, 50, 57-59, 61-62, 64, 67-68, 70, 82-83, 87-88, 90, 92, 96
İspanya Elçiliği (İtalya'da) 149
İspir 360
İstanbul 1-4, 12-13, 26, 34-35, 37-38, 40-

41, 43-44, 46, 49, 53-54, 65-66, 69-71, 74, 76-77, 79-80, 83, 85, 89, 93, 99, 101, 104, 112, 115, 120, 123, 129-37, 143-44, 146-49, 151, 153-54, 156, 167, 169, 173-75, 186, 189-91, 195, 199, 218-19, 226-28, 231-34, 236, 240, 242, 244-47, 249, 251, 255, 257, 264, 273, 279, 286-88, 292-93, 297, 300-301, 303-304, 306, 308, 311, 313, 315, 318-20, 322-25, 327-30, 333, 339, 341-44, 346-47, 350-51, 353-55, 364, 367-68, 371-72, 374-75, 378-80, 397, 400, 407, 410-12, 423-25, 430, 433, 438-39, 442
- Boğazı 438
- Hükümeti *bkz.* Osmanlı Hükümeti
- Merkez Komutanlığı 16, 333, 372
- Muhafızlığı 3-4, 18
- Muhafızlığı Erkân-ı Harbiyesi 3
- Protokolü 433
İsveç 173, 178, 182, 193, 217-18, 423
İsviçre 36, 54, 101, 173, 197-98, 217-18, 423
İşvok 279
İtalya 46, 107-108, 117, 121, 123, 142, 228
İtalya Dışişleri Bakanlığı 119
İtalya İstanbul Büyükelçiliği 228
İtalyanlar 35-36, 46, 107-14, 116-17, 119, 123, 134-36, 138-39, 141-45, 148, 150, 153, 155, 157, 442
İtil Bulgarları 169, 416
İtil Nehri *bkz.* Volga Nehri
İtil Türkleri 185, 416, 424
İtilâf Devletleri 36, 42, 50, 80, 102, 168, 197
İtilâfçılar 399-400
İtilâf-ı Müselles (Üçlü İtilâf) 35
İttihat ve Terakki Cemiyeti 2, 174, 441
İttihat ve Terakki Partisi 1-2, 269, 285, 293, 311, 314, 316, 318, 437-38
İzmir 3, 156, 399
İzmit 235
İzmit Jandarma Merkez Bölüğü 315

Jaech (doktor) 184
Jagow 183-84
Jandarma Dairesi Merkez Komutanlığı 18
Jekof (general) 409

Kaçarlar 247
Kafkas Cephesi 9-10, 13, 15-16, 269
Kafkas Dağları 19
Kafkas İhtilâl Cemiyeti 293, 295, 297, 300-302, 304-309, 312, 314, 317, 329, 344, 384
- Trabzon İdare Heyeti 341
Kafkas Kolu 270-71, 275
Kafkas Ordusu 11
Kafkasya 11, 25, 168, 170, 180-81, 186-88, 193, 198, 203, 207, 217, 259, 261, 270-71, 275, 277-80, 287, 289-91, 294, 301-304, 307, 310-11, 316, 319, 323-24, 367, 418, 423, 431, 441
Doğu Kafkasya 245
Güney Kafkasya 21, 23-24
Kuzey Kafkasya 23-24, 175, 203
Kafkasyalı İbrahim Ağa 235
Kafkasyalılar 175, 181
Kağızman 10
Kahire 133
Kahraman Bey 294
Kalaraş 413
Kale Boğazı (Kaleboğazı) 275, 349
Kama Nehri 169, 171, 206, 416, 418
Kamışağzı 379
Kâmil Bey 369
Kâmil (süvari teğmen) 309
Kâmil Toghiridze 175
Kâmil (yüzbaşı) 307
Kanal Harekâtı 111-12, 139
Birinci Kanal Harekâtı 111-12, 139
İkinci Kanal Seferi 139
Kanarya Adaları 103
Kapostine (profesör) 205
Kara Kemal Bey 285-87, 292-93, 296, 30[redacted]
Karaağaç 195-96
Karabağ 202, 259
Karacabey 13
Karadeniz 135, 168-69, 274, 289, 319, 41[redacted]
Karadeniz Ereğli Liman Başkanlığı 369[redacted]
Karakilise 275, 282, 294, 306
Karamürsel 13
Karapapaklar 271, 275
Karargâh-ı Umûmi İstihbarat Şube Mü[redacted]lüğü 330
Kareni Ağa 431
Kars 10-11, 271-72, 282, 289, 295, 301, 316, 324, 331-32, 334, 338, 362
Kartaca 442
Kaspi 193
Kasr-ı Buhadi 116
Kasr-ı Şirin (Kasrışirin) 232-33, 262-63, 432
Kasser 57
Kastamonu 13
Kastamonu Vilayeti 345, 369
Kaşkailer 229

Kaşkay 229
Kataru 135, 156
Kavak Jandarma Takımı 315
Kavala 30, 395, 399-402, 404-11, 413
Kavala Konsoloshanesi 400
Kavala Milis Taburları 404, 407
Kavalalı Hafız Rafet Efendi 399
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 199
Kayabaşı 337
Kazablanka 43, 50, 55, 60
Kazak Türkleri 171, 418-19
Kazakistan 172, 174, 420
Kazaklar 172, 195, 242, 256, 328, 337-38, 353, 419-21, 423
Rus Kazakları 284
Kazan 167, 169-73, 175, 185, 202, 206-207, 416-18, 422-23
- Hanlığı 172, 187, 422-23
- Hükümeti 206
- Kalesi 170
- *Muhbiri* 173
- Tatarları 195, 206-207, 209-10, 216, 418
Kazanlılar 172, 177, 205, 420, 422-23
Kazan Belediyesi 422
Kazanski Telgraf 193
Kazarma 344
Kâzım Emin kumpanyası 410
Kâzım (jandarma komutanı) 295
Kâzım (Van tümen komutanı) 306
Kazvin 242-43, 245, 256, 261
Kefken 379
Kefken Liman Başkanlığı 379
Kefra 80
Kelaşan 321
Kelehor aşireti 432
Kelemeş 347
Kelhor aşireti 232, 235
Kemal (topçu yüzbaşı) 25, 227
Kemal Bey 311-12
Kemal Efendi 400, 411
Kenzötamal 328
Kerbela 270, 288, 432
Kerdabiye 116
Kerel (Gürcü) 281, 285-86, 298
Kerend 236, 238, 260, 263
Kerkük 245, 263, 302, 442
Keşan Jandarma Bölüğü 315
Kıbe Dağı 318
Kırcaali 8
Kırgızlar 195, 197-98, 203-205, 207, 421
Kırım 21, 23-25, 171-73, 175, 179-80, 186, 188, 418, 421-22
Kırım Hanlığı 171-72, 418, 421-22
Kırım Tatarları 195
Kırım Türkleri 171, 418, 421
Kırımlılar 172, 174, 177, 421-23
Kısır Dağı 10
Kızılırmak gemisi 319
Kızılkilise 315
Kiev 169
Kilisebisar 346
Kirdhane Boğazı 261
Kirman 432
Kirmanşah 229, 232-33, 235, 238-39, 244, 253, 258-61, 263-64, 266-67, 432, 436
Kirmastı 13
Klayn Bey (binbaşı) 264
Koç (jandarma yüzbaşı) 292
Koçhisar 26
Kodel 347
Kohler (profesör) 184
Kokoçef 193
Konstitüsyonel Demokrat Partisi 173
Kont Andraşi 176
Kont Esforça 119
Kont Furgaç 177, 179
Kont Kançik 256
Kontes Şemşe 176
Konya 345-46, 438-39
Konya İttihat ve Terakki Müfettişliği 281
Konya Valiliği 14
Kopalişta 411
Korkunç İvan 170, 206, 417
Kosif (elçi) 189
Koşukavak 7, 9
Köprübaşı 348
Köprüköy 312-14, 349
Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey 25
Kör Mustafa 294
Körikâr (Gürpınar) 294
Köstence 9
Kötek 281, 294
Krupp topu 127
Kudüs 114
Kultur und der deuscher gelehate und Küntsler 184, 186
Kumanlar 171, 418
Kumuklar 195, 198, 201-202
Kur'an-ı Kerim 140, 150, 169, 416
Kurna 444
Küçübaşızâde Çerkes Sami 3
Kut-ül-Ammare 134, 261

Kut-ül-ammare Cephesi 259
Kuvarshan (Bakırköy) 361
Kuzey Denizi 94
Küçük İzabel 61
Küçükcincerob 337-38
Küçükyüz Hanlığı 203
Künstler Haus 185
Kürt 231, 301
Kütayis 295, 309, 321, 325, 331, 337

Lamartin 442
Larache 47
Lazistan Müfrezesi 374-75, 377, 380
Lazistan ve Havalisi Komutanlığı 320, 374, 379
Lazlar 334, 369
Le Temps 87
Lebib (yüzbaşı) 127
legion d'honner nişanı 45
Lehistan 422
Lehliler 179, 196, 216, 423
Les Annales des Nationalites 196
Letonya 196
Levazım Komutanlığı 114
Levazım Müdürlüğü 18
Levazımât-ı Umûmiye Başkanlığı 365
Levazımât-ı Umûmîye Dairesi 12, 407
Leyla gemisi 319
Lezgi (Dağıstan) 198, 295
Liberal Parti (Portekiz) 33
Liman Paşa 372
Litvanya 196
Litvanyalılar 196, 216
Lojistik Destek Müfettişliği 362
Londra 193-94, 432
Londra Kabinesi 420
Londra Konferansı 36
Lozan 195-97
Lörne 372, 376
Luristan 229, 315
Lûtf-i Hak 117
Lüksemburglular 198
Lüleburgaz 196
Lyautey (general) 48, 53, 90-91, 102

Maarif Nezareti 218
Mabar (general) 413
Mabeyn-i Hümâyûn 103
Macahel İsperk 318, 321, 325, 359
Macar 173, 175-78, 190, 344, 424
Macar Emekçiler Cemiyeti 206
Macar Katolik Kilisesi 176
Macar Millet Meclisi 176
Macarca 7, 175-76
Macaristan 176, 190
Macid Bey 118, 126, 128
Maçabeli, Knyaz 175
Maçban Bey (kaymakam) 405
Madrid 37-44, 49-50, 54, 56, 59-63, 65-66, 70-71, 73, 78-79, 83-85, 90-91, 93, 95-103, 134, 257
Magara 362
Mağrib 63
Mağrib-i Aksa (Fas) 22
Mahmere Limanı 432
Mahmut Han 261
Mahmut Kâmil Paşa (3. Ordu komutanı) 371, 376-78
Mahoçet Köprüsü 317
Makedonya 21, 396-97
Makedonyalılar 18
Makenzen Kararşâhu 399-400, 402
Makrayel (Makriyel) 325, 330, 332
Makü 305-306, 431
Malay Adaları 21
Malumyan 272
Mamüratilaziz 14
Mamzet 359
Manastır 26
Manastır Cephesi 409
Manastırlı Bahaddin Bey 71, 79-80, 146
Manliher 12, 300
Mannesman 125, 129, 135-36, 145
Maradid 317, 321
Marakeş 59-60, 71
Mardin 245
Marie Christine Oteli 69
Marmaris 131, 135, 155
Marokko 82
Martin 155
Martini 359
Maslaha 147
Massoun 61
Matruh 112, 125, 127-28, 132-33
Maun el-Çingitti 56
Maverâ-yı Kafkas Hükümeti 24
Mavzer 115, 359
Mayer, Kampf 184
Maxim 357
Mecidiye nişanı 17, 60, 120, 122, 145
Mecidiye kruvazörü 319

Meclis-i Ayan 109, 136, 143, 147, 161
Medeniyye 151
Medine 112-13, 198
Mehmed Ali (Tebriz başkonsolosu) 436
Mehmed Ali Han 266
Mehmed Ali Şah 427-28
Mehmed Ali (üsteğmen) 367
Mehmed Başhampa Bey 195, 197
Mehmed Fazıl Paşa 315
Mehmed Hilmi (topçu üsteğmen) 72
Mehmed Kâmil Bey 195
Mehmed Nuri (piyade *yüzbaşı)* 24
Mehmed Paşa 398
Mehmed Reşat 42, 47-48, 59, 62, 103, 108, 159, 235, 426
Mehmed Safa Bey 195, 197, 203, 259, 261-62
Mehmed Said 426
Mehmed (teğmen) 307
Mehmed (üsteğmen) 315
Mekke 112
Meknes 41, 48
Mekteb-i Harbiyeyi 441
Mekteb-i Osmaniye (Beyrut) 55
Melik Abdülmalik *bkz.* Seyyid Abdülmalik
Melilla 47, 56-57, 72, 87
Memduh Şevket Bey 353
Mendeli 232
Mengrilistan 295
Mengü aşireti 431
Merakeş 37
Merkez Partisi (Almanya'da) 185
Mersa el-Berika 146
Mervit 325
Mesta 401
Mestan Efendi (müftü) 412
Mestanlı 8
Meşrutiyetin 427, 441
Mevlay el-Hiba 56, 103
Mevlay Hafız 36-38, 40-52, 54-78, 81-84, 87, 89-93, 95, 97-98, 101, 103
Mevlevi Gönüllü Taburu 31
Mevlevi Taburu Kadiri Bölüğü 31-32, 439
Mevlevîler 438-39
Meyanduvab (Meyanduab) 258, 260, 262-63, 431
Meyanduvab Muharebesi 230
Mezgininoğlu 294
Mısır 21, 23-24, 34, 37, 52, 94, 109-11, 116, 119, 121, 123-27, 128-32, 134-35, 137-39, 141, 144-45, 149, 160, 183, 199-200, 350, 354
Mısır Cephesi 343
Mısırlılar 104, 121, 127, 139, 195, 199-200
Mısrata 116, 123, 136, 146-48, 152-53, 157
Mısratalı Ramazan Şetevî 138
Mızraklı Süvari Takımı 319
Midhat Şükrü Bey 269-72, 278-79
Midyat 246, 252
Milliyetler Birliği Merkez Bürosu 196
Milo 294, 360-61
Milo Hudut Taburu 326-27, 331, 337, 349, 363, 366
Milo Müfrezesi 373, 377
Milyokof 194
Miredi 263
Mirza Kasım Han 266
Mişarlar 206, 418
Miyani (albay) 116
Moğolistan 21
Moritz (profesör) 184
Moskova 170, 199, 422
Moskova Çarlığı 170, 172, 416-17, 422-23
Moskova Hükümeti 204, 207, 209
Moskova Kinezliği 170, 416-17
Mozel 286-87, 296, 298, 316, 318
Muammer Bey (Sivas valisi) 330, 336, 357
Muavinüddevle 231
Muğla 155-56
Muhammed el-Cibânî *bkz.* Bingazili Muhammed el-Cibanî
Muhammere Limanı 432-33
Muhasebât Dairesi Genel Müdürlüğü 18, 101, 103, 118, 121, 219, 221
Muhiddin Bey (Van polis müdürü) 292-93
Muhiddin (kurmay yüzbaşı) 227, 231
Muhsin Efendi Taburu 372
Muhtar (mitralyöz teğmen) *bkz.* Ahmet Muhtar Bey
Muhtar Bey 371
Muhtar Paşa 35, 39
Mukimüddin Beycan Bey 174-75, 181, 190, 192, 195, 200, 203, 224
Murat (yüzbaşı) 226
Mure (İspanyol doktor) 60, 67-68, 87
Murgul 279, 320, 355
Murgul Vadisi 367
Musa Bey 14
Musa Bey (yarbay) 120

Mustafa Bey (Stockholm elçisi) 168
Mustafa Efendi 412
Mustafa Kemal (Atatürk) 107
Mustafa Reis 294
Musul 12, 100, 230, 236, 245-46, 252, 431
Musul Kolu (Grubu) 253, 258-59, 262-63
Musul Vilayeti 14
Muşlu Nado 301
Muzafferüddin Şah 226, 427
Mücahidîn-i Mevleviyye Alayı 437-38
Müdafaa-i Millîye Cemiyeti 4, 169, 313, 332, 334, 375, 415
- Bursa Şubesi 12
- Erzurum Şubesi 354
- Halep Şubesi 12
Mühtedi Ali Efendi 412
Münir Bey (alay kumandanı) 404
Müretteb Nizamiye Fırkası (Tümeni) 8-9, 344
Müslümanlar 11, 19-22, 39, 42, 47-48, 59, 72, 94, 107, 168-72, 174, 177, 179-81, 183-84, 186-88, 190-92, 195, 198, 200, 202, 210-15, 217-18, 234, 240, 242-43, 250, 253-54, 256-58, 264-65, 292, 300, 317, 321, 332-33, 336, 398, 403, 415-20, 422-24, 430, 435
Sünnîler 201, 233, 236-37
Şiîler 201, 233, 236-37, 240, 242
Müslüman Esirler Karargâhı 218
Müslümanlık 11, 42, 45, 64, 78, 81, 96, 107, 176, 225, 257
Müstevveh-ül-Memalik 231-33, 243
Müşir Fuat Paşa 175, 180
Müşirüddevle 239
Müttefik Devletler 33, 59-60, 62, 64, 82, 101, 197, 247-48, 256, 399

Nabi Bey 44, 119
Nadir Bey 275
Nadir Reis 294
Nafıa (Bayındırlık) Bakanlığı 189433
Nail Bey 278-80, 285, 289, 295-96, 298, 303, 308, 311, 317-19, 325, 338-39, 343, 352, 363-64, 368, 370, 381
Napoli 46
Napolyon 199
Narman 281, 283, 294, 305, 349, 363
Narman Kolu 275
Nasıriye 433
Nasrüddin Şah 427
Nasturîler 234-35, 300
Nasyonal Liberal Parti (Almanya) 185
Nazım Bey (doktor) 15
Nazım Paşa 1
Necati Bey 228
Necef 229, 236, 240, 432
Nedim Bey 281
Nedim (yüzbaşı) 127
Neues Wiener Tagblatt 179
Niedermayer (yüzbaşı) 226-28, 245, 251
Niğde 346
Nihad (yüzbaşı) 133
Nihavend 259
Nikologos 273
Nil Vadisi 200
Nizam-üs-saltana (Nizamüssaltana) 260-61, 263, 266
Norveç 173, 178, 423
Novoye Viremya 193
Numune Taburu 114, 133
Nureddin (Teğmen) *bkz.* Işıldak, Nureddin
Nuri (ihtiyat hesap memuru vekili) 25
Nuri Bey (yüzbaşı) *bkz.* Nuri Paşa
Nuri (jandarma yüzbaşı) 294
Nuri (mülazım) 35
Nuri Paşa 111, 114-46, 148-54, 156-59, 235, 304, 320
Nuri (teğmen) 44, 52-53, 56, 72, 84, 93, 98-99, 103-104
Nuri (üsteğmen) 24, 107
Nuri (fahri ferik) 160, 162
Nuruosmaniye Kulübü 174
Nusret Bey 275, 294
Nüzhet (üsteğmen) 227

Odessa 228
Of 270
Oka Nehri 171, 206
Okabuni 416
Oltu 10, 315, 321-22, 326, 347, 367
Olur 321
Onuncu Piyade Bahr-i Sefid Fırkası Erkân-ı Harbiyesi 413-14
Oran 56
Ordu 340, 347
Ordu Dairesi 19, 23, 407
Orenburg 173, 185, 207
Orenburg Hükümeti 206
Orenburg Müftülüğü 206
Orhangazi 13
Orient Otel 46

Orta Asya 171-72, 178, 187, 204, 418, 423-24, 435
Ortaçağ 169
Ortaköy 8
Ortaköy Mıntıkası Kumandanlığı 9
Osman Fuat (şehzade) 124
Osman Nuri (piyade üsteğmen) 227
Osmanlı
- Atina Elçiliği 111, 115, 118-20, 125-26, 156
- Bankası 100, 102, 317
- Berlin Askerî Ataşeliği 71, 79
- Berlin Büyükelçiliği 40-41, 43, 79, 83, 94, 97, 103, 168, 175, 218-19, 241
- Bern Elçiliği 194
- Budapeşte Başkonsolosluğu 175
- Bükreş Elçiliği 194
- Cenevre Başkonsolosluğu 44, 54
- Devleti Tabiyyet Kalemi Müdürlüğü 167
- Donanması 281, 438
- Hükümeti 42, 74, 77, 98, 108, 143, 395-98, 402, 405-406, 410, 412, 427
- İmparatorluğu (Devleti) 103, 148, 179, 185, 437
- Madrid Büyükelçiliği 38-39, 42, 44, 51, 58-59, 62, 98, 100-101, 104
- Moskova Başkonsolosluğu 167
- Ordusu 11, 34, 39, 114, 126, 168, 187, 258, 278, 280, 282, 284, 289, 292, 332, 407, 410-11, 413
- Peşte Başkonsolosluğu 175
- Petersburg Başkonsolosluğu 167
- Petrograd Büyükelçiliği 260, 436
- Roma Büyükelçiliği 36-37, 44
- Sofya Elçiliği 196
- Stockholm Elçiliği 218
- Tahran Askerî Ataşeliği 245, 253, 258
- Tahran Büyükelçiliği 236, 244, 257, 261
- Tiflis Başkonsolosluğu 291
- Urmiye Konsolosluğu 228
- Viyana Askeri Ateşeliği 142-44
- Viyana Büyükelçiliği 34, 97, 175, 180
- -Alman Dostluk Yurdu 184
- -Arap Kardeşliği Cemiyeti 112
- -İtalyan Harbi 442
Osmanlılar 11, 19, 21-22, 49, 179, 187, 199, 232-33, 236, 238-40, 253, 261, 264, 285, 424
Otlet, Paul (Beynelmilel Bibliyografi Müessesesi Müdürü) 197
Oujda 54, 56
Ovacık 431
Overgha Nehri 61

Ömer Fevzi 226-27, 231, 253-56, 263-64
Ömer Naci Bey 230, 234-35, 245-46, 252-53, 258-63, 270-72, 294, 441-42
Ömer Naci Bey Müfrezesi 252
Ömer Zafir Efendi 151
Ömer Zâfirî 130
Ömeroğlu 10
Özlük Hakları ve Muhasebat daireleri 118, 121

Pakir 10
Pallavicini 176
Papasköyü 8
Papaz Nikola 372
Paris 53, 196, 441
Pasin Kolu 275
Patras 46
Pazar 310, 320-21, 373
Pehlü 360
Pelissier, Jean 196
Pençvin 261-63
Perutopopof 194
Pesve 260, 262
Peşte 189
Petersburg Hükümeti 429
Petraf (general) 410
Petrograd 182
Pire 46, 111, 114-15, 158, 399
Pirene 19
Pitgir 294
Pless 81
Pola 131, 134-36, 143-44, 153, 156
Polathane 346
Polivanof 182
Polonya 81, 173
Port Süleyman 118, 123, 130
Portekiz 33-34, 40, 46
Portekiz Hükümeti 33-34
Portekiz Meclisi 33
Portekiz Ordusu 33
Posta ve Telgraf Nezareti 350
Postdam 432
Poştkuh 229
Potuçur 368
Pozantı 12
Pöti 316
Pravişte 401, 403, 413
Pravişte Belediyesi 404
Prena Aziz *bkz.* Aziz Hasan

Preussische Tageszeitung 184
Priştine 26
Propster 128
Protokerof 396

Radoslavof 189, 395-96
Ragıb Naci 436
Rakofski 344
Ramazan Şetevî 136, 138, 147, 155
Ramiz Bey (teğmen) 296, 301, 304, 325, 368
Rasim 227
Rasim Mazlum 227
Rauf (binbaşı) 225-33, 235, 237-39, 241-42, 244-45
Rauf (üsteğmen) 270
Rauf (yüzbaşı) 107
Rayet 233-34, 259
Rayhşpot 179
Rebbo aşireti 61
Refahiye 336
Refik Bey 263
Refik Efendi 310
Rehouna aşireti 54
Remzi (teğmen) 35, 44, 52-53, 56, 74, 82, 98-100, 103-104
Resuli 71, 103
Reşad (sultan) *bkz.* Mehmed Reşat
Reşad Bey 235, 294
Reşid *bkz.* Çerkes Reşid
Reşit Bey (Kastamonu valisi) 369
Reşt 432
Reuss (prens) 237-43, 246-48, 253, 257
Reuter Ajansı 54, 236
Revan 11, 295
Revandiz 234, 252, 262-63, 431
Reysol kabilesi 56
Rıfat (*süvari* teğmen) 25
Rıza Bey (Teşkilat-ı Mahsusa reisi) 276, 279, 285, 287-88, 290-92, 295-98, 301-302, 305-12, 314-30, 332-40, 342-43, 345-48, 352-72, 381, 395
Rıza (üsteğmen) 315
Rif 72, 81, 83, 87-88
Riga 182
Riyata aşireti 56
Rize 269, 273, 279, 303, 319, 338, 373
Rodos 118
Roma 35-36, 44, 119, 442
Roma Bankası 41
Romanya 194, 196, 204
Romenler 204
Ru 56
Rumeli 354, 441-42
Rumiye 302, 305, 333, 431
Rumca 36
Rumlar 279, 292, 303, 325, 359, 362, 405, 408
Rus Ordusu 228, 261, 272, 289, 292, 299, 301, 303-304, 307, 310, 312, 317, 321, 329, 366, 371-72, 417
Rus Ortodoks Hükümeti 208
Rusça 24, 193, 204, 208
Rus-Japon Harbi 198
Ruskoye Viyeroveş 193
Ruslar 10, 13, 20, 116, 169-72, 185, 190-91, 198-208, 210, 217, 225-26, 230, 233, 235, 237-38, 242-43, 245, 247-48, 250-54, 256-63, 270-72, 277, 279-80, 283, 289, 291, 296-97, 300, 302, 307, 313, 316, 319, 321-22, 325-28, 331-38, 340-42, 344, 347-49, 351, 353, 353, 357, 359-60, 362, 365, 368, 370, 373, 376, 416-19, 421, 430-31, 438
Slav Ruslar 416
Rus Kazakları 284
Rus Ortodoksları 205, 210
Rusofiller 397
Rusuhi (piyade üsteğmen) 227
Rusya 11, 21, 167-224, 226, 228, 241, 243, 246, 248-49, 261, 269-70, 272, 274, 279-82, 291, 303, 349, 378, 415-24, 427-32, 434
Kuzeydoğu Rusya 206
Rusya Asyası 191, 418
Rusya Avrupası 189, 191, 207
Rusya Türkistanı 21
- 2. Türkistan Tugayı 359
- Duma ve İmparatorluk Şurası 194
- Hükümeti 205-208, 419-21, 429, 435
Rus(ya) İmparatorluğu 170, 202-206, 209, 417, 421
- Mahkûmu Milletler Ligi 222
- Müslümanları İttifakı 173, 209
-'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti 169, 173, 179-80, 186, 191, 193, 224, 415-24
-lı Gayri Ruslar İttifakı 197, 216
Rûşeni Bey 234, 294, 305

Saadüddevle Hükümeti 237
Sabah 23
Sabit Bey 275

Sâbit Bey (Elaziz valisi) 349
Sabit Reis 394
Sabri Efendi (İskeçeli) 411-12
Sachov (profesör) 184
Sadaret 17-18, 103, 136, 168, 194, 344
Sadeddin (piyade yüzbaşı) 25
Sadettin (yüzbaşı) 304
Sadık Bey 395
Sadık (er) 26
Sadık (teğmen) 227
Sadiki Koleji 213
Sadreddin (eski Tarhan büyükelçisi) 436
Safa Bey *bkz.* Mehmed Safa Bey
Sağ Kanat Kolu 275
Sağlık Genel Müdürlüğü 425
Said Efendi (Hacı Saidullah oğlu) 412
Said Halim Paşa 33, 35, 39, 52, 65, 168, 228, 233, 239-43, 247-48, 254-55
Said Paşa *bkz.* Said Halim Paşa
Said Paşazâde Mirza Said Bey 173
Said Tahir Bey 195, 198-99
Said-Yeravi 90
Saim Bey 400
Sakız 261-63, 431
Salar-muazam 261
Salaviyof 169, 416
Salduz 230, 258
Salih (takım başı) 25
Salih Mehmed (er) 26
Salih (yüzbaşı) 315
Salih Zeki (teğmen) 155-56
Salmas 230, 235, 300, 431
Sâmi Süreyya Efendi 23
Samsun 347, 369, 371
Samsun Sancağı 369
Saragosa 98
Saratof 207
Saratore 321
Sarıkamış 10, 336
Sarışaban 397, 402, 411, 413
Sarışaban Milis Taburu 404, 407-408
Saro (general) 400
Savuçbulak 230, 235, 252-53, 258, 260, 302
Savuçbulak Şehbenderliği 234, 252
Sazanof 182, 193
Schavars Efendi (Alman binbaşı) 402
Scheubner-Richter 245-46, 252
Schiffer 185
Schimann 183
Schimit (mülazım-ıevvel) 402
Schuneman (konsolos) 232, 238, 244
Seferî Kuvvetler Komutanlığı 16
Selanik 46, 135, 399-400, 441
Selim I, 242
Selim (tercüman) 25
Sellum 109-13, 118-20, 124-25, 127-28, 132-33, 135, 139, 141
Semerkant 170, 417
Sencabîler 232, 236-38, 241-42, 432
Senegal 438
Septe (Ceuta) 44, 80
Serbest Parti (İspanya) 36
Serdeşt 262-63
Serduşt 431
Serpol 245
Seryaver 414
Sevilla 82-83, 97
Seyfeddin (er) 26
Seyfi (yarbay) 25
Seyyid Abdülaziz İsevî 126
Seyyid Abdülmalik 37-38, 44, 52-53, 55-57, 59-60, 72-73, 79, 82, 84-88, 90, 93, 103
Seyyid Ahmed *bkz.* Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî
Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî 109-26, 128-29, 131-33, 135-42, 150-51
Seyyid Ahmed Şerif *bkz.* Seyyid Ahmed eş-Şerif es-Sünûsî
Seyyid Ali el-Hafa 122
Seyyid Ferç 122
Seyyid Hasan 138
Seyyid İdris *bkz.* Seyyid Muhammed el-İdris
Seyyid Kâzım 410
Seyyid Mehdi 115-16, 136
Seyyid Mehmed el-İdris 112-13, 115, 117, 120, 129-30, 134, 138, 141-42, 144-46, 150-51, 154
Seyyid Muhammed el-Abdullah 122
Seyyid Muhammed el-İdris 122
Seyyid (Muhammed) Hilâl 122, 124, 129, 138
Seyyid Müderris 266
Seyyid Ramazan Tepesi 155
Seyyid Rıza 120, 122, 129, 154
Seyyid Safiyüddin 120, 122
Sezai Bey (Samipaşazâde) 101-102
Sırbistan 396-97
Sırplar 196, 198, 396
Sibirya 167, 169, 199, 202, 416
Sid-i Aziz 133, 138
Sid-i Barani 133
Sidi Boudouma 47
Sille 26
Simirak 207
Simko aşireti 300

Sina 253
Sine 253, 431
Siroz 401, 411
Sirt 116, 123, 146-47
Sirte Körfezi 146
Sisi Berrani 124
Sivas 13, 283, 293, 330, 336, 345, 357, 371
Sivas Valiliği 373-74
Sivas Vilayeti 14, 345
Sivrihisar Jandarma Bölüğü 315
Siyasî Kısım Birinci Şube Müdürlüğü 174
Siyonizm 23
Slavlar 170
Sobranya 396
Softa Ahmet Efendi 412
Sofya 183, 189-91, 196, 410
Sofya Akademisi 189
Sofyan 230
Sohum 292, 295, 309, 311, 318-19
Sol Kanat Komutanlığı 275, 282
Solovief 206
Somali 21
Sosyalist Parti (Avusturya'da) 185
St. Peterburg 167, 173, 182, 193-94, 270-71
St. Sebastian 58, 61, 69
Stange (yarbay) 319, 321-22, 325-28, 330-31, 334-37, 340, 342-45, 347-49, 351-52, 354-58, 360-67, 370-72, 374-76, 379, 381, 387
Stockholm 168, 182, 192-94, 196, 216
Subhi Bey 269
Sudan 21, 110, 126, 128, 138, 149, 443
Sudi Bey 346-47, 364
Suriye 112, 438
Suud bin er-Reşid 149
Süheyl (jandarma *yüzbaşı)* 25
Süleyman (piyade yüzbaşı) 25
Süleyman Askerî Bey 10, 13, 15-17, 107, 229-31, 273-74, 276, 278, 280-82, 284-305, 307-10, 312, 314-15, 319, 324, 329, 353, 382, 396, 442, 444
Süleyman Efendi (Abdullah oğlu) 412
Süleyman Efendi (Abidin oğlu) 412
Süleyman (er) 26
Süleyman kaptan 156
Süleyman Nazif 444
Süleyman Şükrü 72
Süleymaniye 229, 260
Süleymaniye Grubu 263
Sünûsîler 108-10, 112, 114, 116, 127-30, 132-34, 141, 143, 145-48, 151-52
Süveyş Ordusu 120
Şadvan köyü 328
Şahin nahiyesi 397-98
Şam 25, 111-14, 439
Şam'da El-Medresetü'l-Osmaniye İdadisi 24
Şark *bkz.* Doğu
Şark Heyet-i İstihbariyesi (Doğu İstihbarat Kurulu) 186
Şark Meselesi 20
Şark Ordusu 131
Şarköy Jandarma Bölüğü 315
Şarkta Seyahat 442
Şattülarap 432-33
Şavket 339, 343, 366
Şavşat 318, 321, 337, 349, 353
Şemseddin Bey 108
Şeref Sokağı (İstanbul) 195
Şerif Abdurrahman Belguitti 50, 60
Şerif Abdurrahman *bkz.* Şerif Abdurrahman Belguitti
Şerif Belkıti *bkz.* Şerif Muhammed Belkıti
Şerif bin Seddik 52, 60
Şerif Muhammed Belkıti 53, 55, 85, 91, 96, 99
Şerif Sıddık Derkavî 48
Şerya Efendi 24
Şevket (baytar yüzbaşı) 227
Şevket Bey 279
Şeyh Abdülaziz Çaviş 184, 187, 218-19, 221
Şeyh Abdülbakî Efendi 439
Şeyh Abdülhadi 60
Şeyh Hafız Efendi 24
Şeyh Muhammed Safayihî Efendi 23
Şeyh Salih 184
Şeyh Sof 138
Şeyh Sünûsi 164-65, 438
Şeyh Şamil 198
Şeyh Şamilzâde Kâmil Bey 12-13
Şeyh Şerafeddin Efendi 12
Şeyh Zilâl 53
Şeyh Zullala Yaçi 60
Şimal Kafkas Türkleri 196, 216, 418, 422-23
Şimendifer 12
Şingaref 194
Şiran 259
Şiraz 202, 238, 433
Şişmanof (profesör) 189
Şitange Bey *bkz.* Stange
Şivarenger (doktor) 307
Şivegel 261-63
Şura-yı Devlet 17
Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi 17
Şükrü Bey (ataşemiliter) 184
Şükrü (üsteğmen) 227

Tabuni (er) 26
Tacikler 419
Tacure 123
Tadla 48
Tahir Bey 35-47, 49-78, 80-95, 97-105
Tahir (tabip yüzbaşı) 227
Tahran 226, 228-29, 231-32, 235-37, 241-44, 247-51, 256-57, 260, 263, 270, 429, 432, 436
Tahran Hükümeti 428-29, 433
Tahsin Bey 269-70, 293, 295, 299
Tahsin Bey (Erzurum valisi) 306-307, 313, 317, 340-41, 349-50, 353, 390
Tahsin Paşazâde 296
Tahsin (teğmen) 275
Taia aşireti 53
Taif 112
Talat Bey (Paşa) 15, 37-39, 229-31, 269-70, 272-73, 279, 281, 283-84, 292-93, 295, 297, 299, 301-302, 304-307, 312-15, 318, 326, 333-36, 338, 346, 348, 350, 353-54, 363-64, 373, 376, 378, 390, 426
Talip Ağa 25
Tanca 37-38, 47-48, 52-53, 55, 57, 59-60, 66-68, 101
Tanca İcra Komitesi 60, 64, 70, 74, 91
Tanef (general) 409, 413
Tanîn 23-24
Tare 167
Tarhune 116, 123, 147-48, 153, 155
Tasvir-i Efkâr 23
Taşkent 170, 417
Taşkent Hanlığı 171, 419
Taşnaklar 279
Tatarca 193
Tatarlar 169, 179, 183-84, 186-92, 205-10, 216, 415
- Kazan Tatarları 195, 206-207, 209-10, 216, 418
- Kırım Tatarları 195
- Volga Tatarları 205

Tavas 26
Tavusgerd 321, 353
Tayyar Bey (Ali Bey oğlu) 412
Taza 41, 56-57, 61, 79, 84, 93
Tazza aşireti 61
Tebriz 228, 230, 238, 245, 252, 259-60, 263, 431, 436
Tedkîk-i Hesabât ve Seyyiât Komisyonu 18
Telkacur çiftliği 402
Tercüman 24
Tercüme ve Telif Rumeli Şubesi 25
Terkinik oğlu Mehmed çetesi 275
Tesabot 179
Tessouly aşireti 53
Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye) 1-4, 10, 13-17, 19, 27, 29, 34, 63, 70, 149, 194-95, 269, 271-72, 274, 281-82, 289, 292, 295-96, 301, 304, 315, 317, 319-24, 326-28, 330-36, 339, 341, 345-46, 348-49, 351-5, 355-65, 367, 369, 371-76, 378-80, 388, 390
- Alayı 1. Taburu 375, 378, 388
- Alayı 2. Taburu 376, 378-79, 388
- Alayı 3. Taburu 319, 378, 388
- Karargâhı Üç Grup Çete 378
- Makineli Tüfek Bölüğü 378, 388
- Makineli Tüfek Takımı 378
- Manterli Sahra Takımı 388
- Müstakil İbrahim Ağa Müfrezesi 372, 378
- Müstakil Salih Ağa Bölüğü 378, 388
- Müstakil Ziya Bey Taburu 372, 378, 388

Teşkilat-ı Mahsusaya Mensup Âdi Cebel (dağ topu) Takımı 378, 388
Tetouan 47
Tetuan 52, 57, 65-66, 73, 82, 87, 92
Tevfik Bey 272-74, 276, 281, 361, 379
Tevfik Efendi 411
Tevfik Nureddin Bey 173, 195
Tevfik (yüzbaşı) 227
Teylek Kabul Efendi 174
Tiflis 11, 271, 291-92, 295, 304, 309
Timurhanşura 309
Tipitrler 418
Tipterler 206
Tirebolu 26
Tlemcen 54
Tobolsk 167
Tobruk 107-108, 133, 138
Toledo 69
Tonçef 189
Tortum 315, 320, 322
Townshend 134
Trablusgarp (Trablus) 9, 21, 23-24, 26, 36, 46, 107-65, 263, 442
Trablusgarp Harbi 2-3, 15
Trablusgarp Komutanlığı 2
Trablusgarp Vilayeti 148
Trablusgarplı Tahir 219
Trabzon 11, 13, 272-73, 276, 279-82, 284-85, 288-90, 292, 296, 298-300, 302, 304, 306, 309-12, 315-19, 321, 323, 328, 330, 339, 341, 345-47, 349-50, 352-53, 355, 357, 360, 363, 365, 367-

69, 371, 373-74, 376, 379, 383
Trabzon Asker Alma Başkanlığı 371
Trabzon Bölge İdare Heyeti 295-99, 301, 303-304, 317
Trabzon Çıkarma Komutanlığı 328, 365
Trabzon Lojistik Destek Komutanlığı 273
Trabzon Mevki Komutanlığı 317
Trabzon Seyyar Jandarma Taburu 358
Trabzon Valiliği 285, 287, 310, 317, 335, 349, 357, 365, 372
Trakya 21, 396, 398
Batı Trakya 395, 398, 411-12
Trakyalılar 18
Tunus 21, 23-24, 34, 110, 115-16, 120, 123, 135, 138, 148-49, 157, 211-15
Tunus Eyaleti 144
Tunus İstişare Konferansı 213
Tunuslular 123, 195, 197, 210-13
Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti 192
Turanî 190, 208
Turanîlik 176
Tutak 306
Türkler 36, 38, 46, 63, 76-77, 87, 113-15, 130, 132-33, 144-455, 147, 168-74, 177-80, 186-89, 206, 216-18, 230, 238, 240, 271, 395-99, 401-407, 410, 413, 416-24, 438
Bulgar Türkleri 423
Hazar Türkleri 419
İtil Türkleri 424
Kazak Türkleri 171, 418-19
Kazan Türkleri 423
Kırım Türkleri 171, 418, 421, 423
Kuzey Türkleri 25, 171, 423
Osmanlı Türkleri 178, 184
Şimal Kafkas Türkleri 196, 418, 422-23
Türk-Tatarlar 171, 183-84, 186-93, 416, 418
Türkistan Türkleri 172, 419, 423
Türk Ordusu *bkz.* Osmanlı Ordusu
Türk Yurdu 174
Türk Yurdu Kitaphanesi 173-74
Türkçe 23-24, 85, 114, 168, 184-85, 344
Türkistan 25, 170-71, 174-75, 200, 207, 203-204, 303, 417-19
Çin Türkistanı 21
Rusya Türkistanı 21
Türkistan Genel Valiliği 201, 419-20
Türkistan Hanlıkları 172, 419-21, 423
Türkistanlılar 170-71, 177, 417-18
Türkiye 35, 128, 180, 186, 188, 202-203, 247, 396-98, 406-407, 410-11
Türk(iye) Hükümeti *bkz.* Osmanlı Hükümeti
Türkmençay Antlaşması 260, 427, 434
Türkmenler 171, 187, 207, 418-21, 423-24
Türk-Tatar Heyeti *bkz.* Rusya'da Sâkin Müslüman Türk-Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti

U-35 denizaltısı 124
Udra 48
Ufa 418
Ufa Hükümeti 206
Ukba 125
Ukrayna 204, 423
Ukrayna Kurtuluş Partisi 179, 186
Ukraynalılar 173, 179-80, 185-86, 188, 196, 204, 216, 423
Ulukışla 346
Umelrebia Nehri 48
Umum İskele ve Limanlar Kumandanlığı 369
Umûr-ı Şarkıyye Dairesi 17-22, 25, 29, 70, 95, 103, 123-24, 135, 142-44, 149, 153, 155-56, 175, 177, 181, 189-90, 193-98, 216, 218-21, 395, 411
Umûr-ı Şarkıyye Mahsusa Dairesi 168
Ural-Altay 169, 171, 206, 415, 418
Ural Dağları 171, 188, 203, 206-207, 418
Urallar *bkz.* Ural Dağları
Urduca 23
Urfele 147-48, 153
Urmiye 230, 233-35
Urud (Orud) 294
Uşi Barış Antlaşması 108, 121
Uşnu 431

Ülfet 173
Ünye 340
Üsküdar Özbekler Tekkesi 174

Vadi-i Macid 130, 132
Vadras aşireti 53, 92
Vâhât (el-) 139, 150
Vahran 54
Vakfıkebir 296
Vakit 23, 193, 339
Valencia 98
Van 11, 228, 234, 270-71, 279-80, 284-295, 299-300, 302-307
Van Bölge İdaresi 295, 297, 301, 344
Van Jandarma Komutanlığı 304
Van Jandarma Tugayı 313
Van Valiliği 296
Van Vilayeti 14, 272, 349

Vasfi 367
Vasıl Mehdi 115
Vassik Bey *bkz.* Vassik el-Muayyad
Vassik el-Muayyad 33-34, 37-39, 43, 50-51, 62-63, 65-66, 69-70, 73, 89
Vatikan 83
Veled bou-Azyavi 60
Veled Çelebi (İzbudak) 438-39
Veli Bey 330
Veli Efendi 360
Venizelos 399, 401
Verayen 61
Vezzan 54, 61
Viçe 298, 301, 303
Viladikafkas 295
Viyana 19, 34-35, 44, 46, 97, 111, 135, 142, 144, 154, 175-80, 185-86, 189-91, 244, 247
Volga Nehri 169, 171-72, 206, 415-16, 418, 423
Volga Tatarları 205
von Jagow, Gottlieb 183-84
von Kressenstein, Friedrich Kres 139
von Lessov 125
von List 186, 253
von Lossow, Otto 134-35
von Treppel 185
von Wassmuss 226-27, 238
von Wiesendorf 184, 187

Washington Büyükelçiliği 43
Wilhelm II 225
Wilson 196
Wonkt 185

Yafa 114, 123, 130-31
Yahudiler 192, 196-97, 207, 212
Yahudi Hazarlar 169, 416
Yahya Reis 272-73
Yakup Cemil Bey 306, 311-12, 317, 319, 323-24, 326, 330-31, 334, 337, 339, 341, 343, 346-49, 351, 364, 374, 381
Yalnızçam Geçidi 326-27, 339, 344
Yalnızçam Kazarması 345
Yalova 13
Yanya 35
Yarbay Stange Müfrezesi 326, 337, 380
Yassıören Karyeli Molla İbrahim Efendi 412
Yavuz kruvazörü 319
Yemenli Musa Bey 147
Yenikapı Mevlevîhânesi 439
Yeniköy 315
Yenişehir 12, 26
Yıldız 193
Yolgeçen 376
Yorman (general) 401
Yunan Dördüncü Kolordusu 399, 401
Yunan Fırkası (Siroz'da) 401
Yunan Hükümeti 403
Yunan Konsolatosu 36
Yunan Ordusu 397, 400
Yunanistan 134, 395-97, 399-401, 405-408
Yunanlılar 36, 126, 140, 169, 400-403, 410-11, 415
Yusuf (albay) 304
Yusuf Sefer Ali (Dağıstanlı) 378
Yusuf (*sürvari* teğmen) 23-24
Yusuf Şevan 112-13
Yusufeli 306, 320-21, 350, 360
Yusufeli Asker Hastanesi 14
Zâfirî ailesi 130
Zâfirîlik 130
Zaman 23
Zanzak köyü 348
Zanzor 155
Zaragosa 60, 68
Zaviye 147, 157
Zayan aşireti 50, 55, 80, 90
Zeki (üsteğmen) 72
Zeki Paşa 79
Zemmur aşireti 90
Zengibar 21
Zenzor 123
Zerefşan Nehri 201
Zevar 432
Zeytinlik köyü 365
Zeytinlik (Sırıya) Köprüsü 363-64
Zilleteyn
Zifaş 413
Zifaş Taburu 404
Zilal aşireti 92
Zilal Kasım 91
Zitouna Üniversitesi 213-14
Ziya Bey (aza) 174
Ziya Bey (Hüsameddin oğlu) 412
Ziya Efendi 24
Zoderman, Herman 184
Zolf (sömürgeler bakanı) 187
Zonguldak 369
Zonguldak Müstahkem Mevki Yaverliği 23
Zosson 187
Zuvara 142, 147, 157
Zuveytina 112, 144
Zübeyr Paşa 138

İstihbarat, strateji ve psikolojik savaş devletler tarihi kadar eski kavramlar olsalar da, çağımızda yeni baştan tanımlanmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda bu kavramlar, modern çağın getirdiği bilgi birikiminin de desteğiyle, yeni savaş teknikleri ve yeni silahlar kadar önemli rol oynadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun idarecileri de bu mücadelede rakiplerinden geri kalmamak için Umur-ı Şarkıyye Dairesi'ni –ya da daha yaygın bilinen adıyla Teşkilat-ı Mahsusa'yı– kurdu.

Bu çalışma, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bugüne dek daha çok anılar üzerinden okunan ve ancak sınırlı sayıda akademik araştırmaya konu olan tarihini, arşiv belgeleriyle ortaya koymak üzere hazırlandı. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve ATASE'den derlenen belgeler, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşundan kapatılışına tüm faaliyetlerini resmi kayıtlara geçtiği şekliyle gözler önüne seriyor. Çalışmanın 1914-16 yıllarını kapsayan bu ilk cildi, teşkilatın tarihine genel bir bakışın sunulduğu giriş bölümünden sonra, tüm faaliyetlerini bölgeler ölçeğinde sunuyor: İspanya-Fas, Trablusgarp, Rusya, İran ve Kafkas Cephesi...

Dr. Ahmet Tetik (1958) lisans eğitimini Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tamamladı. Doktora derecesini Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde aldı. Genelkurmay ATASE Başkanlığı'nda arşiv şube müdürlüğü yaptı. Birinci Dünya Savaşı askeri tarihine dair kaleme aldığı pek çok eseri yayımlandı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki örtülü askeri-siyasi faaliyetlerine ilişkin arşiv çalışmalarını sürdürüyor.

9 786053 321897

KDV dahil fiyatı
30 TL